

გიულდენსტემი

კობახუროს

საქათვლო

ПУТЕШЕСТВИЕ ГЮЛЬДЕНШТЕДА
ПО ГРУЗИИ

ТОМ I

Немецкий текст с грузинским переводом издал и исследовал

Г. Гелашвили

JOHANNES GULDENSTAEDTIUS
PEREGRINATIO GEORGICA

Tomus prior

Textum germanicum cum conversione georgica edidit
commentariisque instruxit

G. Gelašvili

საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების კომისია

**ბიულეტენების
მოგზაურობა საქართველოში**

ტომი პირველი

გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა
და გამოკვლევა დაურთო

გ. გელაშვილმა

მთავარი რედაქცია: **ი. აბულაძე, ვლ. ფუთუჩიძე, ს. შაუხრიშვილი,**
გ. წიკრიძე (მთ. რედაქტორი), **ს. ჯიქია.**

დასავლეთ-ევროპული წყაროების
სერიის რედაქტორი
სიმ. შაუხრიშვილი

შინაარსი

წინასიტყვაობა	07
შესავალი (ნარკვევი)	09—087
გიულდენშტადტის მოგზაურობა საქართველოში: ტექსტი და თარგმანი	1—333
მოგზაურობა და ჩანაწერები საქართველოში 1771 წ.	3
მოგზაურობა თბილისიდან კახეთისაკენ და კახეთში	15
[მოგზაურობა ქართლში]	47—105
[თბილისის აღწერილობა]	87—93
[მოგზაურობა რაჭაში]	105—131
[მოგზაურობა იმერეთში]	133—175
[ქუთაისის აღწერილობა]	139—143
[იხვევ ქართლში]	177—181
საქართველოს პოლიტიკური და გეოგრაფიული შესწავლისათვის . . .	183—213
საქართველოს ისტორიისათვის	187
ბაგრატიონთა სამეფო საზღვარულში (როგორც კახეთის ისე ქართლის შტოს გენეალოგია)	195
იმერეთის ისტორიისათვის	203
1. ზემო ქართლი	215—237
ჯავახეთი (215). სამცხე (217). სათარხნო (219). საციციანო. (219). ქართლის სამეფო (225—237): ქართლის მეფის მოხელეები (229). კანონები და სამართ- ლის წარმოება (231). ქართლის მეფის შემოსავალი (233). ქართლის სამეფოს ფულები (233).	
2. პროვინცია ქვემო ქართლი	239—247
3. პროვინცია სომხეთი	239
4. ქართული პროვინცია კახეთი	249—265
ქიზიყი (257). თუშეთი (263).	
5. შუა ანუ შიდა ქართლი	267—309
ხადა (267). ხევსურეთი, გუდამაყარი (269). ფშავი, საერისთაო (271).	
6. ქართული პროვინცია იმერეთი და იმერეთის საგეოგო	281—309
იმერეთის მხარე რაჭა (291). ოკრიბა (297). თვალდა, ლომსიათხევი, ზემო- ქვეყანა (299). ხეფინიხევი (303). არგვეთი (303). სალორთქიფანიძო (305). ვაკე (307). მხარე ხრაში (309).	

7. პროვინცია გურია 311—317

8. მოკლედ სამეგრელოს შესახებ 319—327
მხარე ოდიში (325).

9. ქართული პროვინცია სვანეთი 329—331

საქივლები 334—362
გეოგრაფიული და ეთნიკური სახელები (334). პირთა სახელები (357).

Addenda et corrigenda 363

წინასიტყვაობა

„გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში“ დამზადებულია ჩვენ მიერ ორ ტომად. ამჟამად ქვეყნდება პირველი ტომი; იგი შედგენილია ძირითადად გიულდენშტედტის მოგზაურობის დღიურებისა და ზოგიერთი რაპორტის მიხედვით, რომელთაც ის უგზავნიდა პეტერბურგის საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას.

რაც შეეხება მეორე ტომს, რომელიც უკვე გადაცემულია გამოსაცემად, მასში შედის ყველა ის მასალა, რაც არაა გამოქვეყნებული (იმ რაპორტების ჩათვლითაც, რომლებიდანაც პალასს ცნობები ამოუკრეფია). ამ მასალის შესახებ იხ. ქვემოთ შესავალი, გვ. 015. მეორე ტომსვე ექნება დართული საგანთა და ტერმინთა საძიებელი ორივე ნაწილისა.

*

ამჟამად გამოქვეყნებული მასალის შესახებ შეიძლება ვთქვათ შემდეგი.

მოგზაური ყოველთვის ზუსტად არ ასახავს არსებულ სინამდვილეს. მოგზაური, რომელიც მოდის ეკონომიურად შედარებით განვითარებული ქვეყნიდან, ადგილობრივ მდგომარეობას ადარებს თავისი ქვეყნისას. ეს კი იწვევს უზუსტობას: ის რაც ადგილობრივი ცხოვრებისთვის იმ დროს არის პროგრესული, წინგადადგმული ნაბიჯი, მოგზაური მას ან საერთოდ არ თვლის მოხსენების ღირსად, ანდა, ხშირ შემთხვევაში, ზომავს თავისი ქვეყნის დონის მიხედვით.

ამიტომაც, ჩვენ, ცნობის მოტანასთან ერთად, მას მეტნაკლებად ვავსებთ საქართველოს ნამდვილი მდგომარეობის ამსახველი სურათითაც. მაგალითისათვის შეიძლება დავასახელოთ ცნობა მრეწველობის ძალზე ჩამორჩენილობის შესახებ: პატარა „ქარხნების“ გაჩენა და მათში დაცული წესი სამუშაოს შესრულებისა დიდი მოვლენა იყო საქართველოსთვის, გიულდენშტედტისთვის კი—ადარებდა რა ევროპულს—ბევრი არაფერი. ამისთანა მაგალითები ძალზე ბევრია და მათ აღარ მოვიხსენიებთ.

გიულდენშტედტის ცნობების ანალიზი ჩვენ ზოგადად მოვახდინეთ. მართალია, ეს მასალა მეტის თქმის საშუალებას იძლევა, მაგრამ, გამოცემის ისედაც გაზრდის გამო, ვამჯობინეთ მეორე ტომში გადაგვეტანა ზოგიერთი საკითხის განხილვა.

შევეხეთ რა დასავლეთ საქართველოს, ჩვენ მოვერიდეთ ეკონომიური მდგომარეობისა და სოციალური ვითარების იმ სურათის გამოკრებას, რაც ქართლ-კახეთის სამეფოზე იყო ნათქვამი; ჩვენ ვენდეთ გიულდენშტედტს, როგორც პირადად მომსწრეს და ზუსტი ცნობებით აღჭურვილს და, ამდენად, დაკვიწყოფილდით მისი ცნობების ციტაციით.

განსაკუთრებულ სიძნელეებს წაევაწყდით გეოგრაფიული სახელების დადგენისას.

ა) ზოგიერთი სახელი იმდენად დამახინჯებულად არის ტექსტში მოტანილი, რომ ყოველთვის არ ხერხდება ზუსტი შესატყვისის მოძებნა. მაგ., თუ

ორ სოფლად მოხსენებული Batoro Seoli (გვ. 261) ადვილი დასადგენია, რომ ეს არის „პატარძელი“, სამაგიეროდ Kuasch Zibis შეიძლება მიჩნეულ იქნეს როგორც „კვახჭირი“, ისე „კვაშხეთი“, ან „გვიშტიბი“ (გვ. 309). ზოგიერთი სახელწოდების აღდგენა ტექსტში ვერ მოვახერხეთ; ამასთან საჭიროდ ვთვლით ვაუწყოთ მკითხველს, რომ ზოგი მათგანი შესწორებულია საძიებელში.

ბ) გეოგრაფიული სახელების დადგენისას ვიყენებდით რუსულსა და ქართულ რუკებს, ვახუშტის გეოგრაფიულ ცნობებს, აგრეთვე სტატისტიკური აღწერილობის ძველ და ახალ მასალებს. სახელდობრ:

ე. თაყაიშვილი, მასალანი საქართველოს სტატისტიკურის აღწერილობისა მეთვრამეტე საუკუნეში, თბ., 1907 წ.

ე. თაყაიშვილი, ქსნის საერისთავოს სტატისტიკური აღწერილობა: თსუ შრომები, ტ. 45, 1951 წ.

გ. ბოჭორიძე, კახეთის აღწერა 1801—1802 წლისა: საქართველოს არქივი, წიგნი III, თბ., 1927 წ.

გ. ბოჭორიძე, რაჭის ისტორიული ძეგლები: საქ. მუზეუმის მოამბე, ტ.ტ. V, VII, VIII.

იას. ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი, I—II, თბ., 1935; III—IV, თბ., 1938.

ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, II—III, თბ., 1941—1958.

დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955.

საქართველოს 1923 წლის სასოფლო-სამეურნეო აღწერის ჯამები, ნაწ. II, დემოგრაფია.

საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, თბ., 1961 წ.

*

წინამდებარე შრომის დამზადების დროს დიდი დახმარება გაგვიწია ცნობილმა გერმანისტმა ა. ი. პ. შერაცკაიამ, რომლის კონსულტაციებითაც ვსარგებლობდით გიულდენშტედტის გერმანულ ტექსტზე მუშაობისას. აგრეთვე დიდად დაგვაფალეს პროფ. დ. გვრიტიშვილმა და პროფ. შ. მესხიამ, რომლებმაც მოგვცეს მნიშვნელოვანი მითითებანი.

ამდენად თავს მოვალედ ვთვლით ხსენებულ პირთ უღრმესი მადლობა მოვახსენოთ.

მადლობას ვუძღვნით საქართველოს მეცნ. აკადემიის პრეზიდიუმთან არსებულ „უცხო წყაროების შემსწავლელ კომისიას“, რომელმაც ორჯერ მიგვაფლინა ქ. ლენინგრადში გიულდენშტედტის საარქივო მასალებზე სამუშაოდ.

*

ასეთი სახის სამუშაოს ჩვენ პირველად ვასრულებთ და, რასაკვირველია, ნაშრომი არ იქნება დაზღვეული ნაკლისაგან. ჩვენ დიდი მადლობით მივიღებთ ყოველივე სასარგებლო შენიშვნასა და შესწორებას.

თბილისი

1962 წლის 19 მაისი

08

8. გელაშვილი

შესავალი

ამა თუ იმ ქვეყნის ისტორიის შესასწავლად უცხო მოგზაურთა მიერ დატოვებულ ცნობებს უაღრესად დიდი მნიშვნელობა აქვთ. ამ ცნობებში მოიპოვება უხვი მასალა ქვეყნის სოციალური ვითარების, პოლიტიკური წყობის, ეკონომიური მდგომარეობის, გეოგრაფიული პირობების, ბუნებრივი სიმდიდრისა და სხვათა შესახებ.

მართალია, ცალკეული ეპოქებისათვის მოიპოვება ადგილობრივი საისტორიო თუ სხვა სახის თხზულებები და წყაროები, მაგრამ არ შეიძლება ხაზი არ გაესვას აგრეთვე მოგზაურთა ნაწერებსაც, რომელთა ცნობების შედარება-შეჯერებას საისტორიო თხზულებებთან მიყვავართ ჭეშმარიტების დადგენამდე.

მოგზაური გადმოსცემს არა მარტო იმას, რაც თვით ნახა, არამედ ხშირად მოჰყავს სხვისი ნათქვამი, ნაამბობი, ან კიდევ ეყრდნობა სხვა უფრო ადრინდელ წყაროებს (მოგზაურთა ცნობებს). შეიძლება, რომ მოგზაურის ცნობები მის მიერ არ იყოს შედგენილი, არამედ მისი მონაყოლის მიხედვით სხვა ადგენდეს მას—ან თვით მოგზაურობის დროს, ან კიდევ მოგზაურობის შემდეგ. მოსალოდნელია, რომ ცნობები დამახინჯდეს შემდეგდროინდელ გამოცემელთა თვითნებობის, დაუდევრობის გამო.

უცხო მოგზაურში, რომელიც მოხვდა მისთვის ახალ ბუნებრივსა და კულტურულ გარემოში, იზრდება სურვილი მეტ-ნაკლებად ასახოს თავისი დაკვირვებები და შთაბეჭდილებანი. სწორედ ამიტომაც არის საჭირო მისდამი ფრთხილად მიდგომა. უცხოელი ხშირად იჩენს ნაციონალურ და განსაკუთრებით კლასობრივ მიკერძოებულებას. ის ყოველთვის უყურებს მის წინ გაშლილ სინამდვილეს იმ კლასის, საზოგადოებრივი ფენის თვალთ, რომელსაც იგი ეკუთვნის. თავის მიმართებაში ადგილობრივ ფენებთან მოგზაური ყოველთვის იმ ქვეყნის პოლიტიკის გამტარებელია, რომელმაც იგი სამოგზაუროდ (უფრო უკეთ დასაზვერად) გამოგზავნა. უცხო მოგზაური ადგილობრივი საზოგადოების მხოლოდ გარკვეულ ფენებთან იჭერს კავშირს და არა მთელ მოსახლეობასთან.

ამრიგად, უცხო მოგზაურის ცნობა წარმოადგენს მნიშვნელოვან და შინაარსიან წყაროს მხოლოდ მისი სრული გამოყენებისა და მისდამი მკაცრი—კრიტიკული მიდგომის შემდეგ¹.

XVIII საუკუნის უცხო მოგზაურთა ჯგუფს, რომლებიც საქართველოში

¹ М. А. Полиевктон, Евронеийские путешественники XIII—XVIII вв. по Кавказу, 1935 г., стр. 3.

იყვნენ და დაგვიტოვეს ცნობები მის შესახებ, ეკუთვნის იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი (1745—1781 წწ.).

გიულდენშტედტი იყო ნატურალისტი, მედიცინის დოქტორი, რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილი წევრი.

იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი დაიბადა 1745 წლის 26 აპრილს რიგაში¹. მამა ანტონ გიულდენშტედტი იყო მდივანი საიმპერატორო მთავარი კონსისტორიისა, შემდგომში კარის სასამართლოს ასესორი; დედა დოროთეა ფონ ვირგინი იყო ერთადერთი ქალიშვილი პერნაუს ბურგომისტრის იაკობ ვირგინისა და ქვრივი კარის სასამართლოს ადვოკატის და მოხელის ფრიდრიხ ქრისტლიბ შიულერისა. პაპა—მაგისტრი ანტონ გიულდენშტედტი, იყო მოძღვარი რიგაში; დიდედა—დოროთეა დეპკინი.

ბავშვობაში მამამისი იყო მისი მასწავლებელი; შემდეგ ის შეიყვანეს რიგის საიმპერატორო ლიცეუმის მაღალ კლასებში, სადაც მან მაშინდელი რექტორისა და პასტორის—ლოდერის ხელმძღვანელობით განაგრძო სწავლა ისეთივე შესანიშნავი წარმატებით.

1758 წლის 8 იანვარს, როცა ის ჯერ კიდევ 13 წლის არც კი იყო, მოუყვდა მამა, ხოლო 1761 წლის 4 დეკემბერს კი დედაც დაჰკარგა. ჯერ კიდევ ადრე, 16 წლისა, აღიარეს სრულწლოვნად და 1763 წლის იელისში გაემგზავრა ბერლინში, სადაც ის 8 ნოემბერს ჩაირიცხა სამედიცინო-ქირურგიულ სასწავლებელში (Collegio). გიულდენშტედტმა იქ მიიღო ფართო და საფუძვლიანი ცოდნა სამედიცინო ხელოვნებაში, ბოტანიკასა და ბუნებათმცოდნეობაში, ისე რომ არ ყოფილა გერმანიის არც ერთ ცნობილ უნივერსიტეტში. მისი საუკეთესო მასწავლებლები იყვნენ მეკელი, გლედიჩი და სხვები. ის გაემართა მხოლოდ ოდერის ფრანკფურტში, რათა მიეღო დოქტორის ხარისხი, რაც მას 1767 წლის დეკემბერში 22 წლისა მიანიჭეს. იქაურმა ბუნების მკვლევართა საზოგადოებამ ის ჯერ კიდევ 5 დეკემბერს მიიღო თავის წევრად.

მალე მას გაეხსნა სარბიელი; რომელზეც ის ასე სახელოვად მოღვაწეობდა.

1768 წელს გიულდენშტედტი მიიწვიეს პეტერბურგის საიმპერატორო აკადემიაში, რათა მიეღო მონაწილეობა აკადემიის მიერ დაგეგმილ ექსპედიციაში (ეს ექსპედიცია ითვალისწინებდა ევროპული რუსეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ოლქების, ციმბირისა და კავკასიის შესწავლას). გიულდენშტედტს თავდაპირველი გეგმით უნდა ემგზავრა ჩრდილოეთ კავკასიაში—ასტრახანის გუბერნიაში, მაგრამ გმელინის დაჟინებითი თხოვნით, პროგრამა გაუფართოეს. ამის შემდეგ გიულდენშტედტს წილად ხვდა ჩრდილოეთი კავკასია და საქართველო.

მისი ყოფნის დროს ექსპედიციაში, 1770 წლის 3 მარტს, ის აირჩიეს პეტერბურგის „თავისუფალი ეკონომიური საზოგადოების“ წევრად, ხოლო 1774 წლის 11 ოქტომბერს ბერლინის „ბუნებისმკვლევართა ამხანაგობის“ საზოგადოების წევრად.

¹ ბიოგრაფიული ცნობები მოგვყავს პალასის გამოცემის შესავალის მიხედვით.

ექსპედიციიდან დაბრუნების შემდეგ, რაც გაგრძელდა 1768—1775 წწ., ის ცხოველ მონაწილეობას იღებდა მეცნიერებათა აკადემიის სხვა მეცნიერულ ღონისძიებებში.

1779 წელს მან კარგად მოაწყო სამკითხველო ბიბლიოთეკა; ეს მუშაობა მან განაგრძო აგრეთვე მისი მეგობრის, კარის მოსამართლის იოჰან ალბრეხტ ოიელერის დირექტორობის დროს. ასევე ცდილობდა გიულდენშტედტი ფეხზე დაეყენებინა „თავისუფალი ეკონომიური საზოგადოება“, რომლის პრეზიდენტადაც ის აირჩიეს 1780 წლის მაისში.

ხალხისადნე დახმარების აღმოჩენის სიყვარული გახდა მიზეზი მისი უღრამ სიკვდილისა. 1781 წელს გიულდენშტედტი სხვადასხვა პირებს მკურნალობდა პეტერბურგში მოდებული „დაშალი ციებისგან“ მოსარჩენად. შისმა, ავადმყოფობისაგან ისედაც დასუსტებულმა, სხეულმა ვერ გაუძლო ამ ციების მძლავრ შემოტევას და გარდაიცვალა 23 მარტს, 36 წლის ასაკში; დაასაფლავეს 26 მარტს.

მას დარჩა სამი ნახევარ-დაძმა—იაკობ ბერნჰარდ მიულერი, დ-რი ფრიდრიხ გუსტავ მიულერი და დოროთეა ელისაბედ მიულერი. ისინი ჯერ არ იყვნენ დაოჯახებულნი; თავის სიცოცხლეში ის ამ დაძმებს უფლიდა და ზრუნავდა მათზე ძმურზე უფრო მეტი სიყვარულით.

გიულდენშტედტი ყოფილა ლამაზი კაცი, შესამჩნევად ნაღალი, მაგრამ არ იყო მაგარი აგებულების. ბავშვობიდან იყო სუსტი და სუნთქვის შეკვრა ჰქონდა. ხასიათის სირბილე მას სახეზე ეწერა. მას არასოდეს არავისთვის უწყენინებია და არც ვინმესადმი ყოფილა მტრულად განწყობილი. ურთიერთობაში სხვებთან იყო ალერსიანი, ზრდილობიანი. არ ლაპარაკობდა ბევრს, თავისუფლად და საბუთიანად გამოსთქვამდა ხოლმე აზრს. მისი სიბეჯითე არ ჩამოუვარდებოდა შის საფუძვლიან ცოდნას და ამით აიხსნება, რომ მან თავის ხანმოკლე სიცოცხლეში ეგზომ ბევრი გააკეთა.

* * *

1768—1774 წლების მეცნიერებათა აკადემიის ექსპედიცია ემსახურებოდა XVIII საუკუნის იეორე ნახევრის თავადაზნაურულ-ბატონყმური რუსეთის სამეურნეო ინტერესებსა და დაპყრობით მისწრაფებებს. გიულდენშტედტს წილად ხვდა კავკასიის იმ ოლქების შესწავლა, რომლებშიც ჯერ კიდევ XVI—XVII საუკუნეებში აწყობდა შოსკოვის სახელმწიფო არა ერთგზის საფუძვლიან დაზვერვებს (ზვენეგოროდსკი, ტატიშჩევი, ვოლკონსკი, მიშეცკი, იველევი, ტოლოჩანოვი, ნაწილობრივ ელჩინი და სუხანოვი). XVIII საუკუნის რუსულ მეცნიერულ კავკასიისმცოდნეობაში გიულდენშტედტი ხსნის ახალ განყოფილებას, რომლის ობიექტი არის მთელი კავკასია, შავი ზღვიდან კასპიის ზღვამდე¹.

გიულდენშტედტის მოგზაურობა დაიწყო პეტერბურგიდან 1768 წლის 19 ივნისს. ექსპედიციის ეს ჯგუფი შედგებოდა, გიულდენშტედტს გარდა, კიდევ ექვსი კაცისაგან (ოთხი სტუდენტი—ბელიაევი, ცრიაკოვსკი, სოკოლოვი,

¹ მ. პოლივექტოვი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 123.

კრაშენინიკოვი, ერთი მხატვარი—გრ. ბელოი და ერთი ნეფიტულე—ტორბე-
ვეი). ექსპედიციამ გაიარა ნოვგოროდი, რევეი, მოჟაისკი, მოსკოვი, ტულა,
ვორონეჟი, ცარიცინი და 1769 წლის 4 დეკემბერს მივიდა ასტრახანში. 1770
წლის 13 იანვარს ის გაემართა ყიზლარისაკენ (მივიდა 23 იანვარს); შემოიარა
ახლომდებარე რაიონები კავკასიისა, ნახა ნავთის საბადოები და მინერალური
წყაროები. 1771 წლის მარტში გაემგზავრა ოსეთში. 1771 წლის 18 მაისს სა-
ბოლოოდ დასტოვა ყიზლარი, შემოიარა მცირე ყაბარდო, გავიდა კვლავ
ოსეთში და აქედან საქართველოსაკენ წამოვიდა. 25 სექტემბერს უკვე დუ-
შეთში იყო, სადაც 9 ოქტომბრამდე დარჩა. 15 ოქტომბერს ის ჩამოვიდა
მცხეთაში, სადაც მიღებულ იქნა ერეკლე მეორის მიერ, რომელთან ერთადაც
14 ნოემბერს მოვიდა თბილისში. აქ გიულდენშტედტი დარჩა 1772 წლის
15 თებერვლამდე¹.

თბილისიდან მან მეფე ერეკლესთან ერთად იმოგზაურა კახეთში (თებერ-
ვალ-მარტში), ხოლო მაისში თავადმა დავით [ქსნის] ერისთავმა წაიყვანა
თბილისის სამხრეთით². ერეკლე მეორე ცდილობდა დაეტოვებინა იგი თავის
სამსახურში, რადგან სჭირდებოდა სპეციალისტი საბადოთა დამუშავებისა,
რასაც ერეკლე დიდ ყურადღებას აქცევდა, მაგრამ გიულდენშტედტმა ამას
თავი აარიდა.

იენისში გიულდენშტედტი წავიდა იმერეთში; 14 ივლისს იყო წესში,
18 ივლისს იგი სხარტალში მიიღო იმერეთის მეფემ სოლომონ I-მა; შემდეგ
გაეცნო რაჭას და 10 აგვისტოს უკვე იყო ქუთაისში. აგვისტო-სექტემბერში
მან მოიარა სამეგრელოს საზღვრები, იმერეთის მნიშვნელოვანი ნაწილი და
დაბრუნდა ოსეთში. აქ, საქართველოს საზღვარზე, ის დარჩა ერთ თვემდე,
რადგან ოსთაგან ტყვედ ჩავარდნის საშიშროება მოელოდა. 1772 წლის 12
ნოემბერს, რუსთა შეიარაღებული რაზმის საფარ ქვეშ, ის ყიზლარში დაბრუნ-
და. იქ ის დარჩა 1773 წლის აპრილამდე. მაის-ივლისში იმოგზაურა დიდ
ყაბარდოში, შემდეგ გადავიდა დონზე და 1775 წლის 2 მარტს პოლტავა-კიევი-
ნეჟინი-ორიოლი-ტულა-მოსკოვის გზით დაბრუნდა პეტერბურგში.

გიულდენშტედტის სამოგზაურო ჩანაწერებისაგან შედგა მისი „Reisen
durch Russland und im Caucasischen Gebürge,“ რომელიც გამოიცა გაცილე-
ბით გვიან, 1787—1791 წლებში, მისი სიკვდილის შემდეგ, პალასის მიერ
ორ ტომად.

გიულდენშტედტის ეს ორტომიანი ნაშრომი შეიცავს მთელი მისი მოგ-
ზაურობის თანმიმდევრულ, კეთილსინდისიერ აღწერას. ჩრდილოეთ კავკასიისა
და საქართველოს შესწავლისათვის გიულდენშტედტის „Reisen“ არის კაპი-
ტალური ნაშრომი, რომლის მსგავსიც მანამდე არც რუსულ და არც დასავ-
ლეთ-ევროპულ კავკასიისმცოდნეობის ლიტერატურაში არ იყო³.

¹ I. A. G ü l d e n s t ä d t, Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge,
I, hrsgb. von P.-S. Pallas (SPb. 1787), Vorrede, IX.

² იქვე.

³ მ. ა. პოლივექტოვი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 125.

ეს შრომა მოიცავს ბუნებისმეტყველების ყველა მხარეს (განსაკუთრებით ბოტანიკასა და ზოოლოგიას), მოცემულია უხვი ცნობები სოფლის მეურნეობის, მებაღეურმეობის, სახთო საქმის, ხელოსნობის, დამმუშავებელი ძრეწველობის, აგრეთვე ვაჭრობის შესახებ; მხარის ეთნოგრაფიისა და ისტორიის შესახებ. მოცემულია აგრეთვე ქართული, ძეგრული, სვანური, ჩერქეზული, ჩეჩნური და კავკასიის სხვა ენებისა და დიალექტების ლექსიკონი.

ამ შრომის ნაწილი, რომელიც შეეხება კავკასიას, ხელახლად შემოწმებული გიულდენშტედტის ხელნაწერთან, გამოცემული აქვს კლაპროტს (I. Klaproth) თავისი შენიშვნებით:

1. *Reisen nach Georgien und Imerethi* (Berlin, 1815) და 2. *Beschreibung der Kaukasischen Länder* (იქვე, 1834)¹.

რუსულად არის: Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа, из путешествия акад. И. А. Гильденштедта (СПБ 1809; სისტემატური ამონაწერები „Reisen“-იდან კ. გერმანის მიერ).

გიულდენშტედტმა 1776—80 წლებში გამოაქვეყნა რამდენიმე ნაშრომი კავკასიის შესახებ, ან მასთან შინაარსით ახლოს მდგომი. ეს ნაშრომებია:

1. „*Abhandlung von den Häfen am asowischen, schwarzen und weissen Meer*“ (St.-Pet. Journal, I.) „ნარკვევი აზოვისა, შავ და თეთრ ზღვებზე მდებარე ნავთსადგურების შესახებ“, *Месяцеслов*, 1776).

2. „*Von den Häfen am Caspischen Meer*“ (St.-Pet. Journal, III.) (კასპის ზღვის ნავთსადგურთა შესახებ, *Месяцеслов*, 1777, IV).

3. *Geographische, chymische und medicinische Beschreibung der im astrachanischen Gouvernement am Terekfluß gelegnen warmen Bäder* (St.-Pet. Journ. VII, 1782), (ასტრახანის გუბერნიაში, მდინარე თერგთან მდებარე თბილი წყაროების გეოგრაფიული, ქიმიური და სამედიცინო აღწერა, *Месяц.* 1778).

4. *Geographische, historische und statistische Nachrichten von der neuen Gränzlinie des rußischen Reichs, zwischen dem Terekfluß und dem asowischen Meer* (St.-Pet. Journ. VII).

(„გეოგრაფიული, ისტორიული და სტატისტიკური ცნობები მდ. თერგსა და აზოვის ზღვას შორის მდებარე რუსეთის იმპერიის ახალი სასაზღვრო ხაზის შესახებ“ (*Месяц.*, 1779).

5. *Gedanken über eine zwischen Rußland und Deutschland auf der Donau und dem schwarzen Meer zu eröffnende Handlung* (St.-Pet. Journ. X).

(„მსჯელობა რუსეთსა და გერმანიას შორის ღუნაისა და შავ ზღვაზე მომავალი ვაჭრობის შესახებ“. *Акад. Изв.* V, 1780).

დასახელებულ ნაშრომთა გარდა, გიულდენშტედტს ეკუთვნის მთელი რიგი ზოოლოგიურ-ბოტანიკურ-სამედიცინო გამოკვლევები (პალასი ასახელებს თერთმეტს. იხ. „Reisen“—I ტომი, გვ. XI—XII), მათ შორის მისი დისერტაცია—*„Theoria virium Corporis humani primitivarum, Francof. ad Viadr. 1767“*.

¹ მ. ა. პოლიევქოვი. დასახ. ნაშრომი, გვ. 126.

გიულდენშტედტის მიერ დატოვებული მასალები (დღიურები, რაპორტები და ა. შ.) თავისი მოგზაურობისა (1768—1775 წწ. ექსპედიციის დროს) ამჟამად ინახება ქ. ლენინგრადში სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის არქივში.¹

საქართველოს შესახებ ცნობები მოიპოვება არქივის შემდეგ ფონდებში:

Разряд I, опись 100, №№ 1—37 Материалы экспедиции 1768—1774 гг. აქედან საქართველოზე — №№ 2, 5, 7, 12, 19, 20, 21, 23, 29, 31/VIII, 31/XVII, 31/XVIII, 32.

Фонд 3, опись 33, №№ 1—9. Физическая экспедиция Гильденштедта 1768—1775 гг. აქედან საქართველოზე — №№ 1, 4, 5, 6.

Фонд 3, опись 1, № 308, лл. 49—50.

ეს მასალა სხვადასხვა სახისაა. ესაა დღიურები, მოხსენებები (რაპორტები) პეტერბურგის საიმპერატორო აკადემიისადმი, წერილები (პირადი, მეცნიერების, მეფეების, ადგილობრივი მთავრების), ლექსიკონები (მის მიერვე შედგენილი), მცენარეთა და ცხოველთა ჩამოთვლა, ხარჯთაღრიცხვის რეგულალები, ჩანახატები (მოქალაქეთა, ქალაქების, ეკლესიების, წარწერების), რუკები, რეკვებები და სხვა მრავალი.

ყველაზე დიდი ადგილი უჭირავს დღიურებს (მათში მოცემულია მოგზაურის ყოველი ნაბიჯი დღეების მიხედვით), რომლებიც ამ ფონდებში უსისტემოდანაა გაბნეული. ამასთან ამ დღიურებში ვხვდებით გადახვევებსაც. ეს კი აინელებს მისი ცნობების დასაგებას.

ჩვენ მიერ ნახულ ფონდებში გიულდენშტედტის დღიურებიდან მოიპოვება ისინი², რომლებშიც გადმოცემულია მისი მოგზაურობა კახეთში (არა მთლიანად), იმერეთში და ნაწილობრივ ქართლში, და არის ზოგადი ცნობები სამეგრელოს, გურიის, სვანეთის, რაჭის, აფხაზეთის, ბასიანიის, აჭარის, იმერეთის შესახებ, მოცემულია მეფეთა გენეალოგია მე-17—18 სს-ში; არის ამონაწერი „ქართლის ცხოვრებიდან“.

გიულდენშტედტის მასალათა სისტემაში მოყვანა და გამოცემა პირველად აკად. პალასმა სცადა და მის სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ ეს მძიმე სამუშაო მან შესანიშნავად შეასრულა.

პალასი უმთავრესად მიჰყვება გიულდენშტედტის დღიურებს, როცა აღწერს მის მოგზაურობას ამა თუ იმ რაიონში. მხოლოდ ზოგიერთ ადგილას სტოვებს წინადადებებს, სცვლის სიტყვებს. ხშირად ამოკლებს თხრობას, თუმცა აზრს არ ამახინჯებს. არის ადგილები, სადაც პალასი ვერ გარკვეულა (იქნება ეს გეოგრაფიული სახელი, თუ სხვა მცირე რამ). რაც შეეხება ცნობებს, მაგ., სამეგრელოს, გურიის, რაჭის, აფხაზეთის, სვანეთის და ა. შ. შესახებ, იგი ცალკე განოპყოფს ამ ცნობებს დღიურიდან და წიგნშიც განსაკუთრებული სათაურით ბეჭდავს.

¹ ჩვენ მივიღებთ ვიყავით ქ. ლენინგრადში საქ. მეცნ. აკად. პრეზიდიუმთან არსებული უცხო წყაროთა შემსწავლელი კომისიის მიერ ამ საარქივო მასალის შესასწავლად.

² მაგ.: იმერეთში ყოფნისას გიულდენშტედტს მოახსენეს ცნობები სამეგრელოს შესახებ და ისიც აქვე ვადადის სამეგრელოს აღწერაზე. ასევე აკეთებს სხვა მხარეების შესახებაც.

³ ვგულისხმობთ საქართველოს შესახებ ცნობებს.

პალასმა უაღრესად დიდი მუშაობა ჩაატარა ამ წიგნის გამოსაცემად. ჩვენი აზრით, ამაზე უკეთ დალაგება იმ ზღვა და უსისტემოდ გაბნეული მასალისა შეუძლებელიც კი იყო. ამიტომ ჩვენს გამოცემაში ჩვენ ვსარგებლობთ პალასის მიერ გამოცემული ტექსტით—იმავე მიმდევრობით, როგორც ის დაბეჭდილ ტექსტშია, ოღონდ ვასწორებთ გიულდენშტედტის ხელნაწერი დედნიდან, რაც მითითებულია თავთავის ადგილას სქოლიოებში.

გიულდენშტედტის საარქივო მასალებში არის ბევრი ისეთი რამ საქართველოს შესახებ, რაც პალასს არ აქვს გამოკვეყნებული და მოხსენებულიც კი, ხოლო მათ არა ნაკლები მნიშვნელობა აქვთ, ვიდრე დღიურებს. ამიტომ ჩვენ საჭიროდ დავინახეთ მათი გამოცემა დამატების სახით დღიურებთან ერთად (იხ. წინასიტყვაობა). ეს მასალებია:

1. მოხსენებები (რაპორტები) პეტერბურგის საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისადმი (№№ XXII—XXIX, № XXX-ის ნაწილი და № XXXII-ის ნაწილი).

2. მე-4 და მე-5 წლის ხარჯთაღრიცხვის რვეულები.

3. წერილები (სოლომონის 2 წერილი გიულდენშტედტისადმი გაგზავნილი, ხელმოწერით; მონაწერი ყიზლარის კომენდანტისა ერეკლესადმი და სხვა მთავრებისადმი).

4. რუსეთის საიმპ. აკადემიასთან დადებული ხელშეკრულება.

5. წარწერები (ეკლესიებიდან, საფლავების).

6. სურათები და ჩანახატები (ქართველ მცხოვრებთა, თელავის, ალავერდის).

7. ავადმყოფთა სიები, რომლებიც მასთან მკურნალობდნენ (ხნოვანების, თანამდებობის და დაავადების აღნიშვნით).

8. საქართველოში საშოვარ შედიკამენტთა სია.

9. ერეკლე-სოლომონის ბრძოლა თურქებთან და რუსთა დახმარება.

10. მოხსენება, სადაც აღნიშნულია გიულდენშტედტის მიერ მე-17—მე-18 საუკუნეების საქართველოს ისტორიის შემცველი ხელნაწერის შექმნა.

11. თან წამოღებულ ნივთთა და საქონლის სია.

12. ქართული ანბანი, მისი შესატყვისი რუსულ-ლათინური ასოებით, ზოგ არსებით სახელთა ბრუნება, ქართული ასოები და მათი რიცხვითი მნიშვნელობა.

13. ანბანზე (პირველ ასოზე) დალაგებული პატარა საძიებელი საკუთარ და გეოგრაფიულ სახელთა.

14. ლექსიკონი (ლათინურ-რუსულ-გერმანულ-ქართულ-მეგრულ-სვანური).

ყველა ეს ჩამოთვლილი მასალა შეიცავს საყურადღებო და საინტერესო ცნობებს საქართველოს შესახებ; ამიტომ ჩვენ ყველა ისინი გადმოვიწერეთ (თუ ფოტოები გვაკეთეთ), სათარგმნი ვთარგმნეთ და გამოცემული იქნება მეორე ტომში.

ამრიგად, ჩვენს მიზანს შეადგენს გადმოვცემთ გიულდენშტედტის მოგზაურობის ჩანაწერები პალასის გამოცემაზე დაყრდნობით, ხოლო მოგზაურის ხელნაწერის მიხედვით ვასწორებული და იმ დამატებითი მასალით, რაც ზემოთ იყო აღნიშნული, სათანადო საძიებლების დართვით.

მოკლედ განვიხილოთ, თუ პალასის მიერ გამოცემული ტექსტი როგორაა შესწორებული ჩვენ მიერ გიულდენშტედტის ხელნაწერი დედნის მიხედვით; ვნახოთ, თუ როგორია ძირითადი სხვაობა პალასის გამოცემულ ტექსტსა და ხელნაწერს შორის.

ტექსტების ეს სხვაობა შეიძლება შემდეგ ჯგუფებად დავყოთ:

1. პალასს გამოუტოვებია ისეთი სიტყვები და წინადადებებიც კი, რაც ჩვენთვის საჭიროა და ტექსტს სრულს გახდის. (ამასთან ნიშნით „<“ აღვნიშნავთ ნაკლებობას).

2. პალასი სტოვებს სიტყვებსა და წინადადებებს, ან სცვლის ერთს მეორით, რითაც აზრი არ მახინჯდება და შედარებით ნაკლები მნიშვნელობა აქვთ.

3. პალასი სცვლის ერთ სიტყვას მისი შესაბამისი მეორე სიტყვით.

4. პალასი ერთი სიტყვის მაგიერ ხმარობს მეორეს, რაც შეიძლება ზოგჯერ შეცდომადაც იყოს.

5. პალასი ვერ გებულობს დედნის ტექსტს და ამინადაგზე შეცდომას უშვებს, ამახინჯებს ფაქტს.

6. პალასი ცვლის ასოებს საკუთარ სახელებში (რაც ხანდახან შეიძლება კორექტურული შეცდომადაც იყოს).

აქვე შევნიშნავთ, რომ რამდენიმე სიტყვა ჩვენთვისაც გაურკვეველი იყო დედანში და ჩვენს გამოცემაში მათ აღვიღას ვიხმარეთ მრავალწერტილი ან კითხვის ნიშანი.

ახლა მოვიყვანოთ ზოგიერთ ნიმუშებს, ზემოთდასახელებული ჯგუფების მიხედვით (ესენიც და სხვა შემთხვევებიც ყველგან მითითებულია ტექსტის სქოლიოებში).

1. ა. An dessen Mündung in W. auf einen niedrigen Kalksteinfelsen., G.] daselbst, P. (გვ. 33)¹.

ბ. Von Laliskur ritten wir 1 St. nach SW, G.) wir ritten, P. (გვ. 34).

გ. Von Ruispiri ritten wir $\frac{3}{4}$ St. bis zu eine[m] kleine[n] Bache und von da noch $\frac{1}{4}$ St. bis zur cachetische[n] Hauptstadt Telawi, G.] Von Ruispiro erreichten wir nach einer Stunde die kachetische Hauptstadt Telawi auch Telau, P. (გვ. 36).

დ. თურქმანი თათრების 250 ოჯახი ერეკლემ— von etwan 20 Jahren von der Muganschen Steppe, auf der sie zwischen den Aras und Kur lebten, aber von Schach Nadir ser bedrengt wurden, hieher als Koloniste versetzt hat, die ihre Religion, Kleidung und Sitte noch völlig bei behalten haben < P. (გვ. 40).

ე. jetzt wuste < P. (ეხება ქალაქ ჭერემს— გვ. 40).

ვ. über Achmeta und Tianeti < P. (ამათზე გავლით გავმართა ანანურში— გვ. 42).

¹ გვერდებს ვუთითებთ ჩვენ მიერ გამოცემული ტექსტის მიხედვით.

ზ. სოფლები კახეთში, deren überhaupt izt 75 bewonte Oerter sind <P. (გვ. 46).

თ. Die Länge des Weges kann man an 7 W. rechnen, in der Direktion nach S. mit einer ser gering ostl. Abweichung <P. (ქსოვრისიდან მუხრანამდე—52. გვ.).

ი. (მუხრანბატონის ვაჟი) Joane <P.

კ. (ყულვის მოსახლეობა) es sind an 100 Familien <P. (გვ. 72).

ლ. ბამბაკის მხარე არის ერეკლე მეფის ქვეშევრდომი. მან წის მისცა ბატონიშვილ გიორგის <P. (გვ. 75).

მ. Achala ist einigen Erzgänge wegen merkwürdig <P. (გვ. 76).

ნ. (სარკინეთიდან) წისქვილის ქვები გააქვთ თბილისსა და მთელ ქართლში <P. (79—81 გვ.).

ო. თბილისში შესვლა—durch Gandschiskari, d. i. durchs Gandschische Tor <P. (84 გვ.).

პ. weil die Badebrücke zerbrochen war, dies ist jetzt der eigentliche Weg, den die Carawan machte, weil die Brücke über den Bade-Fluß eigentl. nur zur leichte Communication ist <P. (84 გვ.).

ჟ. Aschatur, Ardisi, Bersentkari, Tba <P. (96 გვ.).

რ. (სხლების ეკლესიაში) რომელშიც ჯერაც დგას ვერცხლით მოჭედილი ჯვარი. ის არის 2 ფუტი სიმაღლისა და 40 წლის წინათ თავადმა მაჩაბელმა და ნისმა მეუღლემ შემოსწირეს. თავადს აქ (სხლებში—გ. გ.) ჰქონდა საზაფხულო სახლი <პალ. (101 გვ.).

ს. (ჯავის ხეობა) აქ ითვლიან 1000 ოჯახს. ეს მხარე ძველთაგან ექვემდებარებოდა თავად მაჩაბელს. სულ რამდენიმე კვირის წინ მეფემ ეს მხარე ჩამოართვა, რადგან აქაური ოსები ყველგან ჩიოდნენ—ძალიან შევიწროებულ ვართო, და გადასცა ბატონიშვილ გიორგის <პალ. (გვ. 103).

ტ. გიულდენშტედტის მოლაპარაკება სოლომონთან იმერეთში მოგზაურობის შესახებ <პალ. (117 გვ.).

უ. (ლორთქიფანიძე) მეფის ბიძაშვილი; მისი მამა და მეფის და დაძმები არიან <პალ. (129 გვ.).

ფ. Von den Russen aber Petrowskoi Lager genant wird, weil hier einige Zeit die Pferde des Corps geweidet worden <P. (164 გვ.).

ქ. Ausser der Stadt in NW. auf dem Felsen Ischiturdukhi steht die verfallene Kirche Mtha-tzminda, nach der gewalfahrtet wird <P. (გვ. 90).

ღ. შესასვლელის თავზე, ქვაზე, ჯვარი არის გამოკვეთილი, რომლის ორივე მხარეს არის შემდეგი ასოები (წარწერის ჩათვლით) <პალ. (119 გვ.).

ყ. Beguna ist nur ein Titel aus der tatarischen Sprache, der so viel als Fürstin oder Prinzessin bedeutet, von Beg, ein Prinz oder Fürst <P. (196 გვ.).

* * *

2. ა. საგაზაფხულო ქერი აქ უკვე დუიმზე იყო ამოსული მიწიდან <პალ. (33 გვ.).

02. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში

ბ. მდ. ხელთის კალაპოტის აღწერა <პაღ. (33 გვ.).

გ. Daselbst Halte <P. (32 გვ.).

დ. Von Alawerdis, sagte man, in SSW. sei am südl. Fusse des Vorgebürges Sagaredžo gelegen <P. (36 გვ.).

ე. steinigte, P.] und viele kleine Kalksteine führende, G. (36 გვ.).

ვ. einige 100 Schritte davon, G.] demselben nahe, P. (38 გვ.).

ზ. wo ihre Nachkommen noch georgisch reden, aber muhamedaner sind, P.] daselbst sie noch izt wonen und georgisch reden, aber mahometaner geworden sind, G. (მანანდარანში) (40 გვ.).

თ. Mir ward der Auffenthalt durch Nachrichten von Kabatsch und dem Distrikt Dido, auch Chunsag, nüzlich, P.] In Telawi sammlete ich Nachrichten von Dido und Kabutsch, auch von Chunsag, G. (42 გვ.).

ი. Hierselbst machten wir an den Ufer des Kur Halte um die Pferde zu füttern <P. (60 გვ.).

კ. Wir hatten in Kulpi übernachtet <P. (70 გვ.).

ლ. D. 29 Jun. Gestern ist Muchran von Lesgiern überfallen und geplündert, G.] wir hörten hier daß Muchran den 28-sten von den Lesgiern überfallen und geplündert worden, P. (94 გვ.).

მ. aus dem kartuelischen Fürstengeschlecht Bagrationi, P.] aus der griechischen Zarischen Familie der Bagrationi, G. (204 გვ.). და კიდევ ბევრი სხვა.

* * *

3. ა. hatte Gebüsch aus, P.] es war bedeckt mit Gesträuch von, G. (32 გვ.).

ბ. verwüestet, P.] verheert, G. (40 გვ.).

გ. Bei diesem Ort, G.] hier, P. (44 გვ.).

დ. vorigen, P.] ehemaligen, G. (54 გვ.).

ე. Ruinen, P.] Ueberbleibsel, G. (60 გვ.).

ვ. der Zaar, P.] Ihr[e] zaarische Hoheit, G. (64 გვ.).

ზ. ამჟამად, გიულ.] 1772, პაღ. და სხვა.

* * *

4. ა. Am linken Ufer des Zubani, P.] an der Ostseite des Zubani, G. (32 გვ.).

ბ. rechten Ufer, P.] Westseite, G. (32 გვ.).

გ. linken Ufer, P.] Ostseite, G. (32 გვ.).

დ. höher, P.] westl., G. (54 გვ.).

ე. geboren 1760, P.] 12 Jahre alt, G. (204 გვ.).

ვ. sind fast so viel als der Bauer, G.] ist sehr zahlreich, P. (282 გვ.).

ზ. gerade südlich, G.] fast recht in Südlich, P.

თ. südlich, G.] rechten, P. (78 გვ.).

ი. an der Nordseite, G.] an der linken, P. (64 გვ.).

5. ა. ONO, G.] N, P. (28 გვ.).

ბ. შილდა მღებარეობს, G.] რომელიც [ჩელტი] მიედინება, P. (32 გვ.).

გ. Thamas Mes-chi, G.] Thomas, P. (112 გვ.).

დ. ამონაწერის დამახინჯება ქცდან. (188—194 გვ.).

ე. Die Prinzeßin Tamar Wachtangs Tochter war die Gemahlin des Teimuras und Mutter des jezigen Zaren Erekle, G.] und Heraklii Gemahlin ist schon zweymahl gedacht, P. (თანაც შეცდომაა დაშვებული). (200 გვ.).

ვ. Bakar, Wachtangs Sön... ist in Rusland als General en Chef gestorben und hat 2 Söne: Lewan und Alexander hinterlassen... der zweite ist izt in Persien bei dem Kerim Chan in Schiras. Er ist mit den versteckten Vorsazze hingegangen, um sich gegen den Zaren Erekle eine Partie zu machen und die ihu nicht uneigentlich zuständige Regierung in Kartweli zu erhalten. Er scheint aber nicht glücklich zu seinen, G.] Bakar... ist... gestorben und hat 2 Söhne Lewan und Alexander hinterlassen... der andere gieng nach Krim, um von da aus auf seines Großvaters Thron zu lauschen, P. (200 გვ.).

6. ა. Daedaziche, G.] Daldoziche, P.

Adsgwita, G.] Adgewita, P.

Gabuaschwilli, G.] Gubilta oder Gubnaschwilli, P.

Mamaziminda, G.] Manoziminda, P.

Choronischi, G.] Thoromischi, P.

Tgnorisa, G.] Tignotisa, P.

Dschrutschi, G.] Dschuntschi, P.

Mordsgweti, G.] Monschweti, P.

Weliziche, G.] Gireliziche, P.

Baioko, G.] Bajakoro, P.

Kondoli, G.] Kurdali, P.

Mgime, G.] Migine, P.

Tschiora, G.] Tsora, P.

Barula, G.] Balma, P.

ბ. Dğnkрати, G.] Dschukрати, P.

Adğara, G.] Adschara, P.

Bğinewi, G.] Bschinewi, P. და ბევრი სხვა.

ამასთან ერთად, თითქმის ყველა სახის სხვაობა-შესწორებას ვხედავთ ჟ. თელავის, ქ. ქუთაისის, გატეხილი ხიდის და სხვათა აღწერაში. (იხ. გვ. გვ. 33, 70, 138—143 და ა. შ.)

არის ადგილი, სადაც პალასი ცდილობს დააზუსტოს ფაქტი, მაგ.: გიულ-

დენშტედტი წერს—„D. 8. Mai“, პალასი კი ასწორებს—„Von Zeit zu Zeit“ (ეს ეხება თბილისში ტივების მოსვლას მტკვრით). პალასი შეცდომას არ უშვებს ამ შესწორებისას, რადგან მან იცის, რომ ხორბლის მოტანა ტივებით მართლაც ხშირად („დრო და დრო“) ხდება და არა მართლ ამ დღეს (გვ. 60). ასეთივე ხასიათისაა დაახლოებით ზემოთ მოყვანილი მაგალითიც: geboren 1760, P.] 12 Jahre alt, G. (204 გვ.).

* * *

რაც შეეხება სიტყვების მართლწერას, ჩვენ თითქმის ყველგან ვტოვებთ გიულდენშტედტისას (მეტწილად) და პალასისეულს. ჩვენ შეგვიძლია ეს სიტყვები შემდეგ ჯგუფებად დავყოთ¹:

1. გამოტოვებულია ასო **h**. მაგალითად: wohen (=wohnen), one (=ohne), ser (=sehr, გვ. 40)², führende (=führende, გვ. 36), bewonte (=bewohnte), Hüner (=Hühner, გვ. 28), Mülen (=Mühlen, გვ. 31), führt (=führt), während (=während, გვ. 40, 196), nemen (=nehmen, 42 გვ.), erwente (=erwähnte, გვ. 56), nämlich (=nämlich), ausgehölte (=ausgehöhlte, გვ. 136), Viezucht (Viehzucht) და ა. შ.

2. **ck**-ს მაგიერად ნახმარია **k** ან **kk**. მაგ.: ekkig, Briikke, Brücke (332 გვ.), geschikt, dikkes (30 გვ.), dik (332 გვ.), diken (148 გვ.), zurück (42 გვ.), Bedekung (330 გვ.), verdekt (38 გვ.), troken (42 გვ.), Akerland (52 გვ.), erstrikt (54 გვ.), Röke (330 გვ.), Poken (66 გვ.), Streke (122 გვ.), wakern (128 გვ.), Glockenthurm (140 გვ.), Zweek (332 გვ.), Sewrugenrüken (154 გვ.), Strike (154 გვ.), Akker (298 გვ.), erstrekkt (316 გვ.), schikkete (52 გვ.) და სხვა.

3. „წ“-ის მაგიერ არის მართლ ერთი **s** ნახმარი. მაგ.: Rusland, Schlos, Flus (გვ. 16, 44), muste (ძალიან ხშირად), gröstenteils (34 გვ.), mus (298 გვ.), stöst (38 გვ.), wuste (58 გვ.), lies (114 გვ.), Schiesturm (104 გვ.), Weisbuche (108 გვ.), gros (292 გვ.), Schiespulver (330 გვ.), Weiskohl (294 გვ.) და სხვა.

4. **tz**-ს მაგიერად სიტყვებში ხმარებულია **z** ან **zz**. Plaze (30 გვ.), Siz (30 გვ.), sezen (106 გვ.), Grüze (120 გვ.), Vorsazze, Vorsaz (122 გვ.), Kräze (158 გვ.), Schuzze (194 გვ.), Schuz (318 გვ.), lezte (34 და ხშირად), jez (ძალიან ხშირად), jezige (308 გვ.), nüzlich, entsezte (292 გვ.) და ბევრი სხვა.

5. **ei** დიფთონგის **ey**-თ გადმოცემა: მაგალითად: bey, zwey, freylich, Streifereyen, seyn, beyde და სხვა. (მაგრამ Waizen ნაცვლად Weizen-ისა).

6. **ff**-ს ერთი **f**-თი გადმოცემა: hofte (14 გვ.), bewafnete, uneröfnete (46 გვ.), vortreflich (56 გვ.), rafte (88 გვ.).

7. **mm**-ის ნაცვლად ხმარებულია **m**: samlet (298 გვ.), nimt (302 გვ.), Wörtersamlung (328 გვ.) და სხვა.

8. **nn**-ის მაგიერ ერთი **n**-ია ნახმარი: genant (38 გვ.) და ა. შ.

9. ორი **tt**-ს ნაცვლად ერთი **t**-ა. მაგ.: Schritte (8 გვ.) და სხვ.

¹ გამოტოვებულ ასოებს ჩვენ ხან კვადრატული ფრჩხილებით აღვადგენთ ხოლმე, ხან უფრჩხილებოდა ჩასწორებული, უმეტესად კი გაუსწორებლად ვტოვებთ.

² გვერდების აღნიშვნისას ვკმაყოფილდებით ერთი გვერდის ნომრით, რადგან მსგავსი სიტყვები ძალიან ხშირად გვხვდება. ხან კი გვერდებს არც მივუთითებთ.

10. *I*-ს ცვლის *II*-თი: Wallnussholz (14 გვ.) და სხვ.

11. *ä* შეცვლილია *e*-თი. მაგ.: *vorerwehnte* (= *vorerwähnte*, 16 გვ.), *nemlich* (34 გვ.), *bedrengt* (= *bedrängt*, 40 გვ.), *bestendig* (= *beständig*), *abwärts* (54 გვ.), *schrege* (= *schräge*, 86 გვ.) და სხვა.

12. ხან *ki* *e* შეცვლილია *ä*-თი, მაგ.: *häftig* (= *heftig*).

13. *s* შეცვლილია „*ß*“-ით, მაგ.: *Reiß* (92, 240 გვ.), *bereiße* (82, 172 გვ.) და ა. შ.

14. ან კიდევ, *f*-ს მაგიერად ხმარებულია *ff*— *oft* (46 გვ.).

15. *ö*-ს ნაცვლად სწერია *o*— *ostlich* (30, 38 გვ.) და ა. შ.

16. *eu* შეცვლილია *ev*-თი: *Rhevmatismen* (10 გვ.).

17. სიტყვაში *Festung F*-ს ნაცვლად *V* იყო, რაც ყველგან შევასწორეთ.

18. ხშირად ხმარობენ სიტყვების ძველ ფორმებს: *kömmt* ან *kömt* (= *kommt*, 30 გვ.), *Stünde* (= *Stunde*, 50 გვ.), *etwa—etwan* (= *etwas*), *Brod* ან *Brod̄t* (= *Brot*), *eifften* (= *elften*, 144 გვ.), *sungen* (= *sangen*, 150 გვ.), *mögte* (= *möchte*, 178 გვ.), *Persohn* (= *Person*, 180 გვ.), *würkliche* (= *wirkliche*), *Küssen* (= *Kissen*, 250 გვ.), *ohngefähr* (= *ungefähr*, 320 გვ.), *Gebürge* (= *Gebirge*), *zwo* (= *zwei*), *jezo, izt* (= *jetzt*), *gieng* (= *ging*).

ან კიდევ: *denn* (= *dann*, თითქმის ყველგან), *wächset, gebauet, türkische, nuzet, genennet, verbrennet, verheeret, sein, gesinnet, sammlete, befreiet, erhellet, schikkete* და სხვა.

ასევე „*vor*“-ის მაგიერ ნახმარია „*fort*“ (რაც ჩვენ მიერ ჩასწორებულია), მაგ.: *fortrückte* (= *vorrückte*, გვ. 220), *kommen fort* (= *kommen vor*, გვ. 120.).

19. არის ადგილები, სადაც გამოყენებულია ზებირმეტყველების ფორმები, მაგ.: *ein kläglich Geheul* (= *ein klägliches Geheul*, 150 გვ.), *ein schön Pferd* (= *ein schönes Pferd*, 152 გვ.), *ein ganz Jahre* (= *ein ganzes Jahr*, 152 გვ.), *klar Wasser* (= *klares Wasser*, 164 გვ.), *türkisch Gebiet* (= *türkisches Gebiet*, 238 გვ.), *ein gut Theil* (= *ein guter Theil*, 292 გვ.), *in einzeln Familien* (= *in einzelnen Familien*, 298 გვ.); *Ihre georgischen Einwohnern* (= *ihre georgische Einwohner*, გვ. 40), და სხვა.

20. უნდა აღინიშნოს, რომ ძველი ფორმების პარალელურად ახალსაც ხშირად იყენებენ. მაგ.: *jezo, jetzo, izt* და *jetzt; gieng* და *ging; dies* და *dieses; zwo* და *zwei; etwa, etwan* და *etwas; o[h]nweit* და *unweit; ამასთანავე ხმარობენ ხან *Zar*-ს და ხან *Zaar*-ს. ხან *Vetter*-ს და ხან *Veter*-ს, რომ აღარაფერი ეთქვათ ყველა ზემოთ ჩამოთვლილ ჯგუფებზე (მათთვის ჩვენ ხელი არ გვიხლია).*

21. ყოველივე ზემოთქმულის გარდა, დაშვებულია აგრეთვე გრამატიკული შეცდომები, არ იყო დაცული შესაფერი ბრუნვები, რომლებიც ხან კვადრატულ ფორმებითაა ჩვენ მიერ აღდგენილი, ხან პირდაპირაა ჩასწორებული¹. მაგ.: *hohen* = *hochem*; *dicken* = *dickem*; *festen* = *festem*; *auf unsern*

¹ ეს უმთავრესად ეხება ზედსართავებსა და არტიკლებს, იშვიათად აგრეთვე თანდებულებსაც.

Wege = auf unserem Wege (გვ. 132); feinen = feinem; persischen = persischem; in = im; in einen = in einem; den = dem; die = den; der = dem; des = der; die Fenstern (= Fenster); aus gelblichen (= gelblichem); durch derselben (= durch denselben); და ა. შ.

22. არის შემთხვევები, როცა ერთსა და იმავე სიტყვასთან, ერთსა და იმავე ბრუნვაში, ნახმარია ხან ერთი, ხან მეორე სქესის არტიკლი. მაგ.: der Kwirila—die Kwirila; des Rion—der Rion; die Werst—der Werst და სხვა.

23. იშვიათად გვხვდება სიტყვები არეული მართლწერით: Dißenterie (= Dysenterie, 210 გვ.), Dyonisius (= Dionysius, გვ. 122) და სხვა.

* * *

რადგან ჩვენი გამოცემის გეგმა ემთხვევა პალასისეულს, ამდენად „Reisen“-ის მიხედვით განვიხილოთ, თუ რა ნაწილებს შეიცავს ის და რა ნიშნების მიხედვითაა დაყოფილი.

ძირითადი ცნობები საქართველოს შესახებ მოცემულია ნაშრომის პირველ ტომში, გვ. გვ. 217—418 (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 1—333), საერთო სათაურით „Reise und Bemerkungen in Georgien 1771“ (მოგზაურობა და ჩანაწერები საქართველოში 1771 წ.). იგი შედგება რამდენიმე ნაწილისაგან.

პირველი მათგანი, გვ. 217—325 (ჩვენს გამოცემაში გვ. გვ. 1—181), მოიცავს გიულდენშტედტის მოგზაურობას საქართველოში (კახეთი, თბილისის სამხრეთით მდებარე მხარეები, საერისთაოები, იმერეთი, რაჭა და ა. შ.). ეს არის მოგზაურობის დღიური, წარმოებული დღეების მიხედვით. აქ მოცემულია უმთავრესად გეოგრაფიული და საბუნებისმეტყველო აღწერილობანი; თუმცა ცალკეულ შემთხვევებში გიულდენშტედტი მოგვითხრობს ზოგი ქალაქის ან ციხე-სიმაგრის ძალიან მოკლე ისტორიას, აგვიწერს ზოგიერთ საწარმოს, აბანოებს, მეურნეობის დარგებს და ა. შ.

მეორე ნაწილი არის „Zur politischen und geographischen Kenntniss Georgiens“ [მასალები] საქართველოს პოლიტიკური და გეოგრაფიული შესწავლისათვის) 325—418 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 182—333). ეს კი, თავის მხრივ, დაყოფილია ქვე-თავებად. ეს ქვედანაყოფებია:

1. საქართველოს პროვინციები: 326—328 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის 182—186 გვ. გვ.).

2. საქართველოს ისტორიისათვის: 328—342 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის 186—209 გვ. გვ.).

3. პატარა გერმანულ-ქართული ლექსიკონი: 343—344 გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 210—213).

4. ზემო ქართლი (ჯავახეთი, სამცხე, სათარხნო, საციციანო): 345—350 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 214—224).

5. ქართლის სამეფო: 350—360 გვ. გვ. (ჩვენს გამოცემაში 224—237 გვ-ზე).

6. ქვემო ქართლი (თრიალეთი, საჯავახო, საბარათო): 360 გვ. (ჩვენთან 238 გვ-ზე).

7. სომხითი: 361—366 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 238—247).

8. კახეთი (აქვეა ცალკე ქვესათაურით გამოყოფილი ქიზიყი): 366—376 გვ. გვ. (ჩვენს გამოცემაში გვ. გვ. 248—261).

9. თუშის ანუ თუშეთის მხარე და ხალხი: 376—378 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის 262—265 გვ. გვ.-ზე).

10. შუა ანუ შიდა ქართლი: 378—388 გვ. გვ. (ჩვენთან 266—279 გვ. გვ.-).

11. ქართული პროვინცია იმერეთი და იმერეთის სამეფო (აქვე შედის რაჭა): 389—408 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 280—309).

12. პროვინცია გურია: 408—411 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 310—317).

13. მოკლედ სამეგრელოს შესახებ (აქვეა ოდიში): 411—416 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 318—327).

14. ქართული პროვინცია სვანეთი: 416—418 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 328—331).

მეორე ნაწილში გიულდენშტედტი ცდილობს მოგვეცეს საქართველოს პოლიტიკური ისტორია. ის შეიცავს ბევრ მასალას ქვეყნის ეკონომიური და სოციალური მდგომარეობის შესახებაც და დამყარებულია როგორც ავტორის საკუთარ დაკვირვებებზე, ისე სხვათა ნათქვამზე და გაგონილზე.

ამას გარდა, ცნობებს საქართველოს შესახებ შეიმდევი თავები¹: მაგ.:

„კავკასიის ფლორისა და ფაუნის შესახებ“ 418—430 გვ. გვ.

„კავკასიის ფიზიკური ცოდნისათვის“: 433—456 გვ. გვ.

„კავკასიის მთიანეთის პოლიტიკური გეოგრაფიისათვის“: 458—502 გვ. გვ. ყველგან აქ არ არის თანმიმდევრული ცნობები საქართველოზე, ისინი გვხვდება გაბნეულად, ამა თუ იმ კავკასიის ხალხთან კავშირში.

რაც შეეხება „Reisen“-ის მეორე ტომს, აქ მას დართული აქვს ქართულ-მეგრულ-სვანური სიტყვების ლექსიკონი (496—504 გვ.).

ცნობები საქართველოს შესახებ შეიძლება ორ ძირითად ნაწილად გაიყოს. პირველი არის წმინდა მოგზაურობის აღწერა: თუ როდის რა სოფელი, მდინარე, დაბლობი. ხევი, მთა გაიარა; რა მანძილია მათ შორის, რა ხანს მოუნდა მათ ვაგლას და ა. შ. მეორე ნაწილს მიეკუთვნება მოგზაურის დაკვირვებების, გაგონილის და ნახულის შეჯამება მის მიერვე და მათ საფუძველზე ცდა ქვეყნის მდგომარეობის სურათის მოცემისა. მართალია, პირველი ნაწილი შედარებით მოსაწყენად აქვს დაწერილი, მაგრამ მასშიც ბევრი საგულისხმო ცნობაა მოტანილი.

* * *

სანამ გიულდენშტედტის ტექსტს და მის თარგმანს მოვიყვანდეთ, მანამ საჭიროდ მიგვაჩნია, ამ ტექსტზევე დაყრდნობით, ვადმოვცეთ საქართველოს, კერძოდ—ქართლ-კახეთის სამეფოს, იმერეთის, გურია-სამეგრელოს, სვანეთის

¹ ყველა ეს მასალა და კიდევ დამატებით სხვაც, რაც აქამდე გამოქვეყნებული არ იყო, მოთავსებული იქნება „გიულდენშტედტის მოგზაურობის“ ჩვენი გამოცემის II ტომში (იხ. წინასიტყვაობა).

ზოგადი სურათი, განვიხილოთ, რა სახის ცნობებს გვაწვდის გიულდენშტედტი და მოვახდინოთ მათი მოკლე ანალიზი¹.

პირველ რიგში ვნახოთ, თუ რა წყაროებს ემყარება გიულდენშტედტი, ვინ იყვნენ მისთვის ცნობების მიმწოდებელნი და რამდენად სანდოა მისი მონაცემები.

გიულდენშტედტის მიერ შეკრებილი ცნობები შეიძლება შემდეგ ჯგუფებად დაიყოს:

ყველაზე დიდ ჯგუფს შეადგენენ საკუთარი თვალით ნახული და შესწავლილ-გამოკვლეული ფაქტები. ამათ მიეკუთვნება მთელი მისი გეოგრაფიული აღწერილობა, ქვეყნის მინერალოგიური გამოკვლევა, ზოოლოგიურ-ბოტანიკური შესწავლა. აქ შედის ქალაქებისა და სოფლების გარეგანი სახის აღწერა, სოფლის მეურნეობის დარგების, ხელოსნობის, სარეწების, მოსახლეობის ყოფის დამახასიათებელი ნიშნების გადმოცემა და სხვათა აღწერა.

გარდა თვალით ნახულისა, მას უამრავ ცნობებს აწვდიდნენ სხვადასხვა პირები.

ქვეყნის მდგომარეობის, მისი მოხელეთა ინსტიტუტის, მმართველთა ურთიერთ ნათესაობა-კავშირის, ქიშხისა და საერთოდ, პოლიტიკური ვითარების შესახებ გიულდენშტედტი ცნობებს კრებს მეფეთა კარზე. „15 ნოემბერს მეფე (ერეკლე—გ. გ.)... მელაპარაკა თავისი ქვეყნის მდგომარეობის შესახებ...“ (გვ. 7). „2—3 აგვისტოს სამეფო ბანაკში (სოლომონის—გ. გ.) შევაგროვე ცნობები ამ ქვეყნის შესასწავლად“ (გვ. 127). „ცხრაწყაროში... მეფესთან და მიტროპოლიტთან საუბარში გავიგე ზოგიერთი ცნობა სამეგრელოსა და აფხაზეთის შესახებ...“ (გვ. 171).

მეფეებს გარდა გიულდენშტედტი ეცნობა ბატონიშვილებს, თავადებს, სამეფო კარის მოხელეებს, რომლებიც ასევე დახმარებას უწევენ მას. ესენი არიან—ქსნის ერისთავი დავითი, პატრიარქი ანტონი, მიტროპოლიტი მაქსიმე და მისი ძმა, სახლთუხუცესი დავით აბაშიძე, თამაზ და დავით მესხები, თეიმურაზ ლორთქიფანიძე, ნიკოლოზ წერეთელი, დავით კვინიხიძე, გურიის ეპისკოპოსი და სხვები, რომლებიც ხშირად დაჰყვებიან მას და ათვალიერებინებენ ამა თუ იმ მხარეს.

გიულდენშტედტს, რომელმაც ქართული არ იცოდა, ჰყავდა თარჯიმნები. ზოგი მათგანი ჩვენთვის ცნობილია. სხვადასხვა დროს ესენი იყვნენ: სოლომონ მეფის თარჯიმანი ნიკოლოზ წერეთელი, ერეკლეს სახლთუხუცესი—მდივანბეგი დავით ყაფლანიშვილი, თავადი ოტია (იხ. ქვემოთ, გვ. 85), ყიზლარელი კაზაკი—აზნაური ივანე ანტონოვი (მცოდნე თათრულ-ჩერქეზული ენებისა) (იხ. მე-5 წლის ხარჯთაღრიცხვის რვეული, 1772 წ. 1 ივლისი), ორი გრებენსკელი კაზაკი, რომლებიც უკვე რამდენიმე წელია საქართველოში ცხოვრობდნენ და იცოდნენ ქართული და ოსური ენები (იხ. მე-5 წლის ხარჯთაღრიცხვის რვეული, 30 ივლისი, 1772 წ.), კაზბეკის (თუ ყაზბეგის?—გ. გ.) წობიკაიას (იქნებ—ჩოფიკაშვილია?—გ. გ.) ვაჟი გაბრიელი, რომელიც 3 თვე იყო ექსპედიციასთან, როგორც ნასწავლი ქართველი თარჯიმანი (მე-5 წლის ხარჯთაღრიცხვის

¹ ამასთან მოვიშველიებთ გიულდენშტედტის იმ ცნობებსაც, რაც ჩვენი გამოცემის პირველ ტომში არ არის (იხ. წინასიტყვაობა).

რეგული 1772 წ. 24 ივნისი). ალბათ სხვებიც ჰყავდა გიულდენშტედტს თარჯიმნებად, მაგრამ მათი გვარები არ ჩანან.

რა თქმა უნდა, თარჯიმნების ცოდნა-განათლებლაზე ბევრი რამ იყო დამოკიდებული და გამორიცხული არ არის, რომ, თუკი გიულდენშტედტს რაიმე შეცდომა აქვს დაშვებული, ამაში ბრალი მათაც მიუძღოდეთ.

უნდა ვიფიქროთ, რომ გიულდენშტედტს ბევრ ცნობებს მიაწვდიდა ერეკლე-სოლომონის კარზე მყოფი რუსეთის საქმეთა რწმუნებული ლვოვიც. „რადგან რუსეთის საქმეთა რწმუნებული ლვოვი... მისდევდა მეფეს,... მე უმთავრესად ვიყავი მის სიახლოვეს“. (გვ. 15).

ამასთან, გიულდენშტედტი ყოველ შემხვედრ პირსაც იყენებდა ცნობების შესავსებად. ასე მაგ.: ბაზრობაზე ხონში მყოფ მეგრელებისგან მიიღო ცნობები დადიანის მხარეთა, ოდიშისა და ლეჩხუმის შესახებ (გვ. 155).

უბრალო ლეკებისაგან შეაგროვა ცნობები ქარის, დიდოს, ყაბუჩის, ხუნძახის, ავარიის შესახებ. ასევე თათრისგან—ბორჩალოსა და ყაზახის მხარის ენასა და სოფლებზე (იხ. IV წლის ხარჯთაღრიცხვის რეგული, 1772 წ. 5 აპრილი). თუშისგან და ოსისგან მიიღო ცნობები მათი ენისა და სოფლების შესახებ (იხ. იქვე, 1772 წ. 28 მარტი და 15 აპრილი), ხოლო სვანეთის ერთ-ერთმა „სტარშინამ“—ქვეყნის ენასა და გეოგრაფიაზე. (იქვე, 1772 წ. 31 აგვისტო).

გიულდენშტედტი იყენებს ქართული მატრიანებისა და ძეგლების წარწერებში დაცულ ცნობებსაც. ამის ნიმუშს წარმოადგენენ მთელი ამონაწერის მოყვანა „ქართლის ცხოვრებიდან“, რომლის ერთ-ერთი ნუსხაც მას უჩვენებს. (გვ. 187), ანანურის ეკლესიის (და სხვებისაც) წარწერები, რაც მან გადმოაწერინა (გვ. 270—271) და გელათის ეკლესიის შიგნითა კედლის წარწერა (145 გვ.).

გიულდენშტედტი შეკრებილ ცნობებს ავსებს აგრეთვე გადმოცემებით, ლეგენდებით და ისტორიული ფაქტებით (მაგ.: მეფე მირიანის, წმ. ნინოს და ჯაკვის საყდრის შესახებ, შაჰ-აბასის შემოსევათა, მუხრანბატონების რეზიდენციის და სხვა მრავალთა შესახებ).

უნდა აღინიშნოს, რომ გიულდენშტედტს, როგორც მეცნიერს, შესწევს მშვენიერი უნარი შეაჯეროს თავისი თვალით ნახული და სხვისგან ნაამბობ-გაგონილი. ამასთან ის არ იფიწყებს საისტორიო თხზულებათა მონაცემებსაც: „რათა ცნობები საქართველოს შესახებ, რაც მოცემულია ჩემს საგზაო ჩანაწერებში, უფრო გასაგები (სრულყოფილი) გაეხადო, საჭიროა ამ ხელნაწერის¹ თარგმნა... როცა მე საჭირო აღვიღებს გამოვიყენებ,.. ამ ხელნაწერსაც და მის რუსულ თარგმანსაც გადავცემ საიმბ. მეცნ. აკადემიის ბიბლიოთეკას“.

როგორც ჩანს, გიულდენშტედტს სანდო წყაროები ჰქონდა. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ის დაზღვეული არ არის ცნობათა მცდარი გაგებისგანაც ზოგიერთ შემთხვევაში, რადგან საქართველო მისთვის შეიძლება ძალზე უცხო ქვეყნად ჩაითვალოს და ქართული სინამდვილე ყოველთვის ზუსტად ვერ გაიგოს.

¹ მან საქართველოში 30 მანეთად შეიძინა ქართული ენაზე დაწერილი ქრონიკა, რომელიც შეიცავს ისტორიას მე-17 ს-ის შუა წლებიდან მოყოლებული მე-18 ს-ის შუა წლებამდე. (მოხსენება საიმბ. აკადემიისადმი, 1772 წ. 29 მარტი. P. I, იმ. 100, № 19, პ. 26).

გიულდენშტედტს საქართველოში მოგზაურობისთვის სპეციალური ინსტრუქცია ჰქონდა მიცემული საიმპერატორო აკადემიისაგან, რომ მოგზაურობის ნამდვილი მიზანი ყოველთვის დაემაღა (ამას ის ხშირად ამბობს რაპორტებში). რაში მდგომარეობდა ეს მიზანი? მივმართოთ თვით გიულდენშტედტისვე სიტყვებს (იხ. XXVI მოხსენება): „უზენაესი საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის მიერ საქართველოში სამოგზაუროდ ჩემთვის მოცემული ინსტრუქციის მიხედვით, მინერალებს თავდაპირველად მხოლოდ მალვით ვაქცევდი ყურადღებას და მცენარეებისა და ცხოველთა შესწავლას ყოველთვის ვაცხადებდი ჩემი მოგზაურობის მთავარ მიზნად“. მაგრამ ერეკლე II-ს, როგორც ჰქვიან პიროვნებას, არ გამოეპარებოდა მოგზაურის განზრახვა, გრაფ პანინისაგანაც (შდრ. А. Цагарели, Грамоты, I, СПб. 1891, გვ. 89—90) რომ არ მიელო 1770 წლის იანვრის თარიღით გამოგზავნილი წერილი—„ხოლო როცა მე ერეკლე მეფესთან მოვილაპარაკე, მან ნათლად გამაგებინა, რომ მას საქართველოში ჩემი ყოფნის მთავარ მიზნად საბადოების გამოკვლევა მიაჩნია...“ „...მე აღარ გამკვირვებია ეს მას შემდეგ, რაც მათი იმპერატორობის უმაღლესობის საქმეთა რწმუნებულმა ბ-მა გვარდიის კაპიტანმა ლვოვმა გამაცნო წერილი... გრაფ პანინისგან ერეკლე მეფისადმი 1770 წლის იანვრის თარიღით, რომელშიც... გრაფი ერეკლე მეფეს წარუდგენს ჩემს თავს და აცნობს მას, რომ მე მათი იმპერატორობის უმაღლესობის ბრძანებით ვარ გამოგზავნილი საქართველოში, რათა... მეძებნა და დამემუშავებინა მინერალები. პირველისადმი მე აქამდე ყოველთვის მზადყოფნას ვამჟღავნებდი, მეორეს კი, აკადემიის ინსტრუქციის საფუძველზე, მუდამ თავს ვარიდებდი. (პირიქით) მე ყოველთვის ვარწმუნებდი მის მეფურ უმაღლესობას, რომ მე პირველ რიგში იმისთვის ვარ გამოგზავნილი, რათა ვნახო, თუ რომელი მინერალები და მეტალები მოიპოვება... და ღირს თუ არა მათი დამუშავება... არის თუ არა საშთო საქმისთვის საჭირო მასალა ახლოს და როგორია ადგილის მდებარეობა... მეზობელ უცხო ხალხთან ურთიერთობის გათვალისწინებით; და თუ მე ყოველივე ამის შემდეგ ამაზე მოხსენებას ვაგზავნიდი, შესაძლებელი იქნებოდა რუსი მადაროელები მოსულიყვნენ საქართველოში, თუ ამას მისი მეფური უმაღლესობა მოხსურებდა და თუ მათი იმპერატორობის უმაღლესობა ამას სასურველად და მისაღებად მიიჩნევდა“ (იქვე, მოხს. XXVI).

როგორც ზემოთყვანილი სიტყვებიდან ნათლად ჩანს, რუსეთის იმპერიის მიზანს ამ შემთხვევაში საქართველოს მინერალოგიური დაზვერვა შეადგენდა, რათა შემდგომ გაეთვალისწინებინა მისი ეკონომიური სარგებლიანობა თავისთვის და არა საქართველოს ინტერესებისთვის, რის გამოც ამ საბადოთა დამუშავებას სასტიკად უკრძალავდა და ყიზლარში უსაქმოდ მყოფ რუსულ მემლაროელთა რაზმს არ გზავნიდა ერეკლეს სამეფოში (იხ. მოხს. XXVI).

როგორც ტექსტიდან ჩანს გიულდენშტედტი საქართველომ კარგად მიიღო. იქნებოდა ეს მეფე, თუ თავადი—ყველა მზრუნველობით ეკიდებოდა მას. ჯერ კიდევ საქართველოში პირველად შემოსვლისთანავე აღნიშნავს, რომ

დღეშეთის მმართველმა იგი კარგად მიიღო¹. განსაკუთრებით ეხმარებოდა მას ქსნის ერისთავი დავითი, რომელიც მან მეფის თხოვნით განკურნა, თუმც თვითონაც კარგად ესმოდა, რომ ერისთავი მას შეიძლებოდა მოჰქცეოდა როგორც კარგად, ისევე ავად. ერისთავი აძლევს მას მცველ რაზმებს სხვადასხვა ექსკურსიების მოწყობის დროს; ხშირად თვითაც დაჰყვება; ერისთავმა იგი ქორწილზეც კი მიიპატიჟა². ასევე ყურადღებას იჩენენ მისდამი ბატონიშვილები; ეწვია მას პატრიარქი ანტონი³. ორჯერ ინახულა აგრეთვე განჯის ხანმა, რომელმაც ის სუფრაზეც კი მიიწვია⁴.

ჩამოსვლის პირველი დღიდანვე, მასზე დიდად ზრუნავდა და მას მფარველობდა თვით მეფე ერეკლე. გიულდენშტედტს ქალაქში მისცეს მშვენიერი ბინა, მისი ხალხი და ცხენები გააჩერეს ქალაქის ახლოს სოფლებში, სადაც უფასოდ ინახავდნენ⁵. მეფე ხშირად იწვევდა მას თავისთან სასაუბროდ. გიულდენშტედტი ბევრგან აღნიშნავს, რომ მეფე მას ელაპარაკებოდა თავაზიანად, ყოველთვის გამოთქვამდა მზადყოფნას—ყველაფერში დახმარებოდა. როგორც ცნობილია, ერეკლე დაინტერესებული იყო, ჰყოლოდა კარზე სპეციალისტი სამთო საქმისა და სხვათა, ამიტომაც ხშირად მოჰქონდა მასთან მინერალები, ეკითხებოდა მათი დამუშავების შესახებ და სხვა. თუკი მეფე წავიდოდა სადმე დიდი ხნით, მასაც თან წაიყვანდა, რათა გიულდენშტედტს უფრო თამამად ეთვალეირებინა და შეესწავლა გარემო.

ასევე გულისხმიერად მოეკიდა მის ჩამოსვლას სოლომონ მეფეც. „ის (სოლომონი—გ. გ.) მე... გულწრფელობითა და ნამდვილი სიხარულით გადამხვებია. საუბარში... უდიდეს მზადყოფნას ატვლავნებდა ხელი შეეწყო ჩემი... გეგმების განხორციელებისთვის“ (იხ. დღიური, 19 ივლისი). სოლომონი თავადებსაც აახლებდა და იასაულებს ბრძანება ჰქონდათ მიცემული ეზრუნათ მასზე. ერთი სიტყვით, გიულდენშტედტს ყოველი პირობა ჰქონდა შექმნილი, რათა განეხორციელებინა თავისი გეგმები—შეესწავლა დაკვირვებებით, კვლევადიებით ეს მხარე.

* * *

ქვეყნის დათვალიერება-შესწავლის შედეგად მან, როგორც დაკვირვებულმა სოფაურმა, შეამჩნია საქართველოს მაშინდელი სისუსტე. ის სწორად აღნიშნავს, რომ ქვეყანა ისეა გაუდაბურებული და დაჩაგრული უცხო შემომსევთაგან, რომ იგი თავისი დანაწილებული მმართველობით⁶ ეკუთვნის ნაკლებ გაშენებულ, სუსტ სახელმწიფოთა რიცხვს. იგი ამბობს, რომ საქართველოს არ ძალუეს დაიცვას თავი უცხო თავდასხმათაგან, ვერ ზედავს განავითაროს, როგორც სპირთა, სამთო საქმე, ვერ უწყობს ხელს მრეწველობის, სკოლების,

¹ გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი. დასახ. ნაშრომი, გვ. 218; იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 3.

² იქვე, გვ. 267; იხ. ქვემოთ, გვ. 85.

³ იქვე, გვ. 221; იხ. ქვემოთ, გვ. 7 და 15.

⁴ იქვე, გვ. 226; იხ. ქვემოთ, გვ. 15.

⁵ იქვე, გვ. 221; იხ. ქვემოთ, გვ. 7.

⁶ დანაწილებულ მმართველობაში ის გულისხმობს საქართველოს სხვადასხვა სამეფოებს, ახალციხის საფაშოს და აგრეთვე სათავადოებს, როგორც ამას ქვევით დავინახავთ.

ხელოვნების საერთო განვითარებას. გიულდენშტედტი აქ უკვე სვამს საკითხს, რომ საქართველოსთვის საჭიროა ძლიერი მფარველი. და როგორც რუსეთის იმპერიის აკადემიის წევრი და რუსეთის ინტერესთა დამცველ-გამტარებელი, ამ უცხო მფარველად თვლის რუსეთს¹. ამაში ხელს უწყობს აგრეთვე ერეკლე-სოლომონის ორიენტაციაც; ერეკლე ხომ მოკავშირედ რუსეთს მიიჩნევს და ჰყავს თავის კარზე რუსეთის საქმეთა რწმუნებულები²; ამავე დროს საქართველოში მოდის გენერალი სუხოტინი³. არ არის გამორიცხული, რომ ერეკლე თავის აზრს რუსეთთან კავშირის შესახებ გაუზიარებდა გიულდენშტედტს ხანგრძლივი საუბრების დროს, მით უმეტეს მაშინ, როცა ეკითხება მას რუსეთ-პრუსიის ომის შესახებ⁴ და სხვა. ამაზედ ცალკე შევჩერდებით.

გიულდენშტედტი სწორად გამოგვეცემს მოსახლეობის ნაციონალურ შედგენილობას და მათ განლაგებას პროვინციათა მიხედვით. მან იცის, რომ ქართველები საქართველოს გარდა ცხოვრობენ აგრეთვე სპარსეთში, რომ ისინი გაასახლა შაჰ-აბასმა, აგრეთვე ცხოვრობენ ოსეთში, ლეკეთში, ასევე რუსეთშიც. ქართველებთან ერთად საქართველოში ცხოვრობენ თათრები (უმთავრესად სომხითში და ზემო ქართლში), სომხები (სომხითში და სხვაგანაც საქართველოში), ებრაელები (ქართულ, სომხურ და თათრულ სოფლებში, ოსებთან კი არა), ოსები (მთიანეთში, ქსანზე, ლიახვზე), ქურთები. ეს ხალხები ერთად აღებული ცოტათი აღემატებიან ქართულ მოსახლეობას. გიულდენშტედტს არ გამოპარვია ის გარემოება, რომ ეს ხალხები უფლებებით ქართველებს უსწორდებიან, რომ ისინი არ განიცდიან ეროვნულ ჩაგვრას, არ არიან უფრო მეტად დაბეგრები⁵, რომ ისინიც ეკუთვიან მეფეს, თავადებს, დედოფალს და სხვა.

გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ ქართველები ლაპარაკობენ სრულიად განსხვავებულ ენაზე, რომ სამეგრელოსა და სვანეთში იხმარება ასევე განსხვავებული კილოები, მაგრამ მათში არ შეიძლება არ გამოიცნოს კაცმა, რომ ძირი არის ერთი—ქართული⁶. ამასთან, იქ მცხოვრები სხვადასხვა ხალხები ლაპარაკობენ თავიანთ ენაზე: სომხები—სომხურად (ხოლო ქართველებთან ქართულად), თათრები—სხვადასხვა თათრულ დიალექტებზე, ოსები—მთიელთა ენაზე, ხოლო ებრაელები კი—ყველანი ქართულად.

ეხება რა რელიგიას, გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ გაბატონებული რელიგია საქართველოში არის ქრისტიანული-ბერძნული, ე. ი. მართლმადიდებლური, და რომ მმართველობა და სამღვდლოება ამჟღავნებენ სრულ რჯულშემწყნარებლობას სომხების, კათოლიკეების, მაჰმადიანი და ებრაელი მოსახლეობის რელიგიის მიმართ და არ სდევნიან მათ⁷. ყველას აქვს თავისი

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 350; იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 225.

² იქვე, გვ. 226 და გვ. 227; იხ. ქვემოთ, გვ. 15 და სხვა.

³ იქვე, გვ. 272; იხ. ქვემოთ, გვ. 93.

⁴ იქვე, გვ. 221; იხ. გვ. 7.

⁵ იქვე გვ. 328; იხ. გვ. 187.

⁶ იქვე, გვ. 342; ჩვენი გამოცემის გვ. 209.

⁷ იქვე, გვ. 345; ჩვენი გამოცემის გვ. 209.

ეკლესიები, მონასტრები, მეჩეთები. გიულდენშტედტი ჩამოთვლის სასულიერო წოდებებს და მოხელეებს, ასახელებს ეპისკოპოსთა საჯდომ ადგილებს¹. სწორად აღნიშნავს ქართველთა მიერ ღვთისმსახურების წესების შესრულებას და დაყუდებულთა (მეუღაბნოეთა) ცხოვრებას.

* * *

გიულდენშტედტი იძლევა მოსახლეობის ძირითად და სოციალურ ფენებად დაყოფას. იგი ამბობს, რომ ქვეყნის გაბატონებული ფენები არიან თავადები და აზნაურები (რომელთაგანაც უმთავრესად შედგება სამოხელეო აპარატი), ამასთან ჩამოთვლის თავადთა გვარებს; მთელი ხალხი კი, სარწმუნოების, ეროვნების მიუხედავად, წარმოადგენს ყმა-გლეხობას. ის სწორად მიუთითებს, რომ ქალაქის წოდება, ან ახლანდელი გაგებით ბურჟუაზია, არ არის. ამასთან გიულდენშტედტი ასახელებს ტყავის მწარმოებლებს, ჭლებავებს, მქსოველებს, მჭედლებს და ქალაქის სხვა ხელოსნებსა და ვაჭრებს—უმთავრესად სოხებს. ყველა ესენი იმყოფებიან მეფის (ერეკლეს) მორჩილებაში. გიულდენშტედტი მეტად საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის მოსახლეობის ამ სოციალური ფენების უფლება-მოვალეობის შესახებ, სამოხელეო აპარატის შესახებ, ამიტომ ამ საკითხზე ცოტა მეტხანს უნდა შევჩერდეთ.

* * *

XVIII საუკუნის საქართველოს დამახასიათებელი ნიშანი არის ის, რომ იგი დაყოფილია სათავადოებად, რომელთა სისტემასაც ემყარება მეფის პოლიტიკური ხელისუფლება. ამ მხრივ გიულდენშტედტი აწარმოებს მშვენიერ დაკვირვებას და იძლევა სწორ ცნობებს XVIII ს-ის სათავადოების ცხოვრების, მათი დამოკიდებულების შესახებ მეფესთან. ვნახოთ, როგორ წარმოგვიდგება ქართლ-კახეთის სამეფოს სურათი ამ ცნობათა მიხედვით.

„... ქართლს, კახეთს და სომხეთს ერეკლე მეფის სახით ჰყავთ საერთო, დამოუკიდებელი მბრძანებელი ან სუვერენი;.. ქართლის მეფე... არის მცირედ შეზღუდული, ანდა სრულიად შეუზღუდველი ბატონი კანონებზე, თავისი ხელქვეითების სიცოცხლეზე, სიკვდილსა და ქონებაზე, მაგრამ, უპირველესად ყოვლისა, მას სჭირდება თავისი ძლიერი თავადების მეგობრობა, ურომლისოდაც მისი ტახტი ადვილად ირყევა, განსაკუთრებით, თუ ესენი (თავადები—გ. გ.) დაიჭერენ პორტის (თურქეთის—გ. გ.) მხარს. მაგრამ არა მარტო, თავისი თავადები, არამედ მისი რიგითი ქვეშევრდომებიც კი თავიანთ მოქმედებაში არ გამოხატავენ იმ შიშს, რომელიც გამოწვეული უნდა ყოფილიყო მეფის ძალაუფლებით. მაგრამ მეფე ბოროტად არ იყენებს თავის ძალაუფლებას, თუ გამოვრიცხავთ შიშველ გადასახადებს და უამრავ ლაშქრობებს... ეს უკანასკნელი აჩვენებს ხალხს თავისი მბრძანებლისადმი შედარებით თავისუფალ ურთიერთობას“².

„თავადები კანონითა და სამხედრო ლაშქრობის წესით თუმცა ემორჩი-

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 340 (ჩვენი გამოცემის გვ. 207).

² იქვე, გვ. 351; იხ. ქვემოთ, გვ. 225.

ლებიან მეფეს, მის წინაშე (?) აწარმოებენ სასამართლო პროცესებს და ა. შ., მაგრამ ვადასახადს მას არ უხდიან. ზოგიერთები ატარებენ „ერისთავის“ ტიტულს, ... და გარკვეულ მხარეებს მემკვიდრეობით ფლობენ (მაგ.: „ქსნის ერისთავი“, „არაგვის ერისთავი“)¹.

„თავადებსაც მოჰყავთ აგრეთვე, ან აგზავნიან დამხმარე რაზმების გარკვეულ რაოდენობას, რომელთაც, უმეტეს შემთხვევაში, მეთაურობენ მათი ვაჟები“².

„... ხან თავადები არ ემორჩილებიან არც ძველ კანონებს, არც უფრო ახალ დადგენილებებს“³.

ამ მოკლე, მაგრამ მნიშვნელოვან ცნობებში ნშვენივრადაა დახატული თავადისა და ჭეფის დამოკიდებულება, თავადთა წონა ქვეყანაში.

როგორც ცნობილია, გვიანფეოდალური საქართველოს დამახასიათებელი ნიშანს წარმოადგენს სათავადოების, როგორც გარკვეული პოლიტიკურ-ტერიტორიული ერთეულების, შექმნა და ამასთან დაკავშირებით თავადის პოლიტიკური წონის ზრდა სახელმწიფოში. თავადის დამოკიდებულება მეფესთან თუ მეზობელ თავადთან ისაზღვრება „იმის მიხედვით, თუ რას უქარნახებს მას საკუთარი ფეოდალური ინტერესები... მეფეთა პოლიტიკა კი არ განსაზღვრავდა ფეოდალების პოლიტიკას, პირუკუ, უკანასკნელთა ინტერესები განსაზღვრავდნენ, საბოლოო ანგარიშში, პირველს“⁴.

იურიდიულად თავადი მეფის ყმა იყო და მეფისადმი ერთგული სამსახური მართებდა, მაგრამ თავადები თავის ბატონს როდღე უყურებდნენ როგორც „ღმრთის სწორს“, მათ თვალში მეფე მხოლოდ პირველი იყო თანასწორთა შორის. თავადები მეფის ერთგულნი მხოლოდ იმდენად არიან, რამდენადაც ეს მეფე მათი ერთგულია. თავადები საკუთარი პოლიტიკით ზომავენ მეფის პოლიტიკას და, როცა მეფის პოლიტიკა აღარ შეესაბამება მათსას, მაშინ ისინი არღვევენ მეფისადმი მიცემულ „ერთგულების“ ფიცს და ემხრობიან მეფის საწინააღმდეგო ძალას⁵. აკი გიულდენშტედტიც აღნიშნავს, რომ თავადთა მეგობრობის გარეშე ტახტი ადვილად ირყევა, განსაკუთრებით, თუ თავადები დაიჭერენ თურქეთის მხარეს.

როგორც ვახტანგის სამართალში სწერია: თავადთა „უნიანობის“ შედეგად, საქართველოს მეფეები „ბევრჯერ ჟამთა და დროთა ცუალებით ასრე დამდაბლებულან, რომე ოდენ სახელი მეფე რქმევიათ, თორემ მართებული არა უქნევიანებიათ რა, როგორც ყმათა სდომებიათ, ისრე უსამართლებიათ და ურიგებიათ“⁶. როგორც ვიცით, მსხვილი ფეოდალები მუდმივ მეტოქეობას უწყევდნენ მეფის ხელისუფლებას; მათზე ცენტრალური ხელისუფლება შეზღუ-

¹ გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 351 (ჩვენის გამოცემის გვ. 225).

² იქვე, გვ. 354 (იხ. ქვემოთ, გვ. 229).

³ იქვე, გვ. 355 (იხ. ქვემოთ, გვ. 231).

⁴ დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან. 1955, გვ. 283; ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში; მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის I, 1937, გვ. 28—29.

⁵ დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 461.

⁶ იქვე, გვ. 283.

დულად ახორციელებდა თავის უფლებებს¹. მეფე ფორმალურად შეუზღუდველი იყო მაგრამ ფაქტიურად სუსტი. ყურადსაღებია მეფის მიმართვის ფორმა: მსხვილ ფეოდალებს ის მოახსენებს, ხოლო დანარჩენებს—უბრძანებს².

როგორც გიულდენშტედტის ცნობიდანაც ჩანს, ერეკლე II-ის დროსაც მეფის ხელისუფლება არ იყო მტკიცე. ფორმალურად შეუზღუდველი მეფის განკარგულებებს თავადები ფაქტიურად არ ასრულებდნენ. ეურჩებოდნენ მეფეს როგორც თავადები, ისე ბატონიშვილებიც; რომ ურთიერთობა არ გაეფუჭებინა მეფეს თავადებთან, ან რომ ისინი მისი ერთგული ყოფილიყვნენ; მეფე ცდილობდა ყოველნაირად ეამებინა მათთვის, აძლევდა მათ სახელოებს და სხვა. ამის საბუთს წარმოადგენს თვით გიულდენშტედტის ცნობაც იმის შესახებ, რომ მას მეფე ერეკლემ წერილობით სთხოვა, რათა დახმარება აღმოეჩინა ძლიერი ქსნის ერისთავისთვის³, ხოლო შემდეგ ქსნის ერისთავის გულისთვისვე იგი რვა დღე დასტოვა თბილისში⁴.

თავადური საქართველოს ერთ ერთი თავისებურება იმაში მდგომარეობს, რომ მეფის პოლიტიკური ხელისუფლება სათავადო სისტემას ემყარება და ამავდროულად ნეფე ამ სათავადოს ებრძვის. მეფის ბრძოლის შინაარსი აქ იმაში მდგომარეობს, რომ მას სურს სათავადო სამოხელეოდ აქციოს, ხოლო თავადი მოხელედ⁵.

ამასთან, როგორც გიულდენშტედტის ცნობაც ასაბუთებს, თავადი მონაწილეობას იღებდა ქვეყნის დაცვაში. „Сатавадо вместе с этим и военная единица; оно выводит на войну совершенно определённое количество воинов, непосредственным начальником над которым на поле брани является тот же тавад“⁶.

წინადადებაში, რომ „თავადები თუმცა მეფის მორჩილნი არიან კანონდღ და სამხედრო ლაშქრობის წესით, მაგრამ აწარმოებენ სასამართლო პროცესებს მის წინაშე, არ უხდიან მას გადასახადს“⁷, ჩანს ის, რომ თავადი სათავადოში სრული ბატონ-ბატონია, მასში განუკითხავად მბრძანებლობს, რომ მას აქვს ადმინისტრაციული და სასამართლო იმუნიტეტი. გიულდენშტედტი აქ აღბათ იასს გულისხმობს, რომ შთელი გადასახადები, რაც სათავადოში აიკრიფებოდა გლეხთა მეურნეობიდან, მთლიანად თავადის კუთვნილება იყო. მაგრამ ერთი კია, რომ თავადი იხდიდა სახელმწიფო გადასახადებს. „ხშირად ფეოდალი საგადასახადო იმუნიტეტითაც სარგებლობდა, ოღონდ სახელმწიფო გადასახადებს გლეხებისაგან მაინც მოითხოვდა“⁷.

¹ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, I, თბ. 1952, გვ. 156.

² ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში, თბ. 1958, გვ. 367.

³ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 216 (იხ. ქვემოთ, გვ. 47).

⁴ იქვე, გვ. 267 (იხ. ქვემოთ, გვ. 85).

⁵ დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 459.

⁶ Н. Бердзенишвили, Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии (XIII—XVI вв), თბ. 1938.

⁷ ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში, თბ. 1958 წ., გვ. 368.

გიულდენშტედტი აღნიშნავს აგრეთვე, რომ გარკვეული დანაშაულის შემთხვევაში (შეიძლება უამისოდაც), ან თუ მეფეს მოუვიდოდა საჩივარი, მეფე ჩამოართმევს ამა თუ იმ მამულს თავადს და უბოძებს სხვას (მაგ.: თავად მაჩაბლისათვის ჩამორთმეული სოფელი გადასცა გიორგი ბატონიშვილს (იხ. ქვემოთ, გვ. 103). თავადისთვის კი მამულის დაკარგვა მეტად საძნელოა, რადგან ის არის მისი ძლიერების მთავარი წყარო.

თავადთა მდგომარეობისა და უფლება-შოვალეობის აღნიშვნის გარდა, გიულდენშტედტი შეძლებისდა გვარად გვაძლევს ქართლ-კახეთის თავადთა სიას და მათ სამფლობელოთა მდებარეობასა და რეზიდენციებს¹. იგი აგრეთვე მოკლედ ეხება მუხრან-ბატონთა ოჯახის უკანასკნელ თაობას და მათ ნათესაობას მეფესთან და ქსნის ერისთავთან².

* * *

გიულდენშტედტი, ქვეყნის გაბატონებული ფენების დასახელებისას, მეორე ადგილზე აყენებს აზნაურებს. მათ შესახებ ის ამბობს: „აზნაურები არა მარტო მეფეს, არამედ თავადთა სამფლობელოებში თავადებსაც ემორჩილებიან და დიდ არაფერს წარმოადგენენ, თუმცა ზოგიერთ მათგანს, თავისი სიმდიდრის გამო, დიდი წონა აქვს“³.

აქაც პატარა, მაგრამ სწორი ცნობაა დაცული.

როგორც ცნობილია, გვიანფეოდალურ საქართველოში აზნაურები, კუთვნილების მიხედვით, იყოფოდნენ სამ მთავარ ჯგუფად: სამეფო აზნაურებად, საეკლესიო და თავადთა აზნაურებად. აზნაური წვრილი მფლობელი იყო; მას „საკუთარი“ ყმა-მამული აქვს რომელიც შექმდებოდა ნაწილდება საკუთრების ხასიათის მიხედვით: 1) სამკვიდრო 2) ბატონისაგან ნაწყალობევი და 3) ბატონისაგან დამოუკიდებლად ნაშოვნო ყმა-მამული (ნასყიდი, ნასისხლი, ნაშითვი...)“⁴; მაგრამ ეს მფლობელობა შეზღუდულია; „იგი ბატონის დაუკითხავად ყმა-მამულს ვერ გაყიდდა. მისი ყმები თავადს ბეგარას უხდიდნენ;... აზნაური საპატიო სამსახურს ეწეოდა თავადის კარზე; ის სათავადოში მოხელე იყო, ლაშქრობის დროს თან ახლდა ბატონს... აზნაური თავადს არ უხდიდა ნატურით გადასახადს“⁵. აზნაურები ერისთავების სახლში იყვნენ ერისთავთა შოურაგები, სახლთუხუცესები და სხვა⁶. ესაა დაახლოებით ის პრივილეგიები, რასაც გიულდენშტედტი უნდა გულისხმობდეს.

ამასთან, თავადს შეეძლო გაეყიდა როგორც აზნაური, ისე მისი ყმა-მამულიც, შეეძლო აზნაურის გამაზივება და, საერთოდ, ექცეოდა როგორც ყმებს, თუმცა აზნაურს პირადი თავისუფლება შენარჩუნებული ჰქონდა და

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 351 (იხ. ქვემოთ, გვ. 227) (აგრეთვე გვ. გვ. 263, 265, 273, 276, 278, 379).

² იქვე, გვ. 251 (იხ. ქვემოთ, გვ. 57).

³ იქვე, გვ. 351 (იხ. ქვემოთ, გვ. 227).

⁴ გ. აკოფაშვილი, აზნაურთა უფლებრივი მდგომარეობის საკითხისათვის XV—XVIII ს. ს. საქართველოში. მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის, ნაკვ. 32, 1955, გვ. 89—92.

⁵ დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 250.

⁶ იქვე, გვ. 240.

შეძლო სურვილისამებრ წასვლა. აგრეთვე, თუ გაყიდული აზნაური თავს დაიხსნიდა, მაშინ ის თავისუფლდებოდა პირვანდელი ბატონისაგან. სწორედ ეს თავდახსნილი აზნაურები, მეფის სამსახურში მყოფი და მეფის კარის მოხელე აზნაურები, ანდა ვახტანგის კანონების „გადიდებული აზნაური“ ჰყავს მხედველობაში გიულდენშტედტს, როცა ამბობს, რომ სიმდიდრის გამო ზოგს დიდი წონა აქვსო. ამ სიმდიდრეს კი ისინი აგროვებდნენ მეფის სამოხელეოში, ან კარზე ერთგული სამსახურით. ეს უმთავრესად არიან ეკონომიურად გაძლიერებული მეფის აზნაურები, რომლებიც ზოგჯერ თავადთა მიწების და გლეხების ყიდვასაც ახერხებენ და სოციალურადაც წინაურდებიან.

* * *

ცალკე ჩერდება გიულდენშტედტი აგრეთვე გლეხობაზე—ყმა მოსახლეობაზე. მოვიყვანოთ ტექსტიდან ის ადგილები, სადაც გიულდენშტედტი გვიხატავს ყმა გლეხთა მდგომარეობასა და უფლებებს:

„მეფე ბოროტად არ იყენებს თავის ძალაუფლებას, თუ გამოვრიცხავთ მძიმე გადასახადებს და უამრავ ლაშქრობებს... ეს აჩვენებს ხალხს თავისი მბრძანებლისადმი შედარებით თავისუფალ დამოკიდებულებას...“ „...რიგითი ქვეშევრდომებიც კი თავიანთ მოქმედებაში არ გამოხატავენ იმ შიშს, რომელიც გამოწვეული უნდა ყოფილიყო მეფის ძალაუფლებით“¹.

„... მთელი ხალხი, მიუხედავად ეროვნებისა და სარწმუნოებისა, წარმოადგენს ყმა-გლეხობას... ხალხს ჩვეულებრივ ქონება არ აქვს, მან უნდა მისცეს და აკეთოს ის, რასაც მისგან მოითხოვენ ბატონები. შეიძლება გლეხის დაგირავება (versetzen), გაყიდვა, გაჩუქება და მას შეიძლება მოექცე სურვილის მიხედვით, მაგრამ ეს მოპყრობა არ არის სასტიკი“. „... მეურნეობის... დარგებს ეწვეიან... მხოლოდ იმდენად, რამდენიც საჭიროა საკუთარი მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად და გადასახადთა დასაფარავად“².

„... უმთავრეს შემოსავალს (გამოსაღებს—Hebung) შეადგენენ გადასახადები, რომელთაც იხდიან მეფის საკუთარ მიწაზე მსხდომი ხელქვეითნი, რომლებიც იხდიან... მთელი თავისი მეურნეობის... წლიური შემოსავლის ერთ მეხუთედს. ამ გადასახადთა გარდა, ყოველგვარი შეღავათების გარეშე (შეუწყალებლად), იხდიან ჩვეულებრივ გადასახადებს, რომლებიც, ერთად აღებული, ბევრად არ ჩამოუვარდებიან დიდ [გადასახადს], ხოლო გარკვეულ პირობებში კიდევ აღემატებიან მას. გადასახადებს საზღვრავენ და ჰკრფენ მოურავები და მისი ხელქვეითი კაზბეკები... და გზირები“³.

„... ყოველი ხელქვეითი მამაკაცი... არის ჯარისკაცი... და პირველ დაძახებისთანავე... უნდა გამოცხადდეს იქ, სადაც საჭიროა, ჩაცმული, შეიარაღებული და ცხენზე“... „მაგრამ... მეფე განსაზღვრავს იმათ რიცხვს, ვინც უნდა გამოცხადდეს, რათა სოფლები დაცულ იქნან... და რათა უზრუნველყოფილ იქნას გადასახადთა გადახდა“⁴.

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 351 (ჩვენს გამოცემის, გვ. 225).

² იქვე, გვ. 353 (იხ. ქვემოთ, გვ. 229).

³ იქვე, გვ. 356 (იხ. ქვემოთ, გვ. 233).

⁴ იქვე, გვ. 354. (იხ. ქვემოთ, გვ. 229).

გლეხები კუთვნილების მიხედვით იყოფოდნენ—სამეფო, საეკლესიო და საბატონო გლეხებად.

გვიანფეოდალურ ხანაში გლეხი, როგორც ასეთი, ზოგადი ცნებაა. ამ ხანის საბუთები ყმა-გლეხთა სხვადასხვა კატეგორიებს ასახელებენ: „მსახურს“, „ნაწყალობევს“, „ნებიერს“ ანუ „ნებითმოსულს“, „ნასყიდს“, „თარხანს“, ანუ „აზატს“, „ბოგანოს“, „ხიზანს“, „მკვიდრს“ და სხვა. „ეს კატეგორიები მეტ-ნაკლებად ყველა სათავადოებშია. ისინი სხვადასხვა წარმოშობისანი არიან და ამიტომ ბატონყმურ ურთიერთობაშიც განსხვავებული ადგილი უკავიათ“¹. ეს კატეგორიები ერთმანეთისგან განსხვავდებოდნენ კუთვნილების, ბატონთან დამოკიდებულების, უფლებრივი და ქონებრივი მდგომარეობის მიხედვით, მაგრამ გიულდენშტედტი არ განიხილავს ცალ-ცალკე გლეხთა ამ კატეგორიებს, იგი ეხება საზოგადოების ამ ფენას საერთოდ და ყველას აქცევს ყმა-გლეხთა რიცხვში, რადგან სხვადასხვა კატეგორიის გლეხებს „საბოლოო ანგარიშში, აერთიანებდა საბატონო სამსახური, ბეგარა-გადასახადები“².

ფეოდალური წყობილების დროს წარმოებით ურთიერთობათა საფუძველს შეადგენს ფეოდალის საკუთრება წარმოების საშუალებებზე და არასრული საკუთრება წარმოების მუშაკზე, ყმაზე, რომლის შოკვლა ფეოდალს უკვე არ შეუძლია, მაგრამ რომლის გაყიდვა და ყიდვა მას შეუძლია. ფეოდალური საკუთრების გვერდზე არსებობს გლეხის ერთპიროვნული საკუთრება წარმოების იარაღებზე და თავის კერძო მეურნეობაზე, რაც მის პირად შრომაზეა დამყარებული.

„მიწა გაყოფილი იყო მსხვილ მიწათმფლობელებს, მემამულეებს შორის, — მემამულეები ამ მიწას აძლევდნენ გლეხებს მათი ექსპლოატაციისათვის, ასე რომ მიწა თითქოს ნატურალური ხელფასი იყო: იგი გლეხს აძლევდა აუცილებელ პროდუქტებს, რათა მას შესძლებოდა ზედმეტი პროდუქტების შექმნა მემამულისათვის; იგი წარმოადგენდა ფონდს. რათა გლეხებს ბეგარა ეკისრათ მენამულის სასარგებლოდ“³. იმ მიწას, რომელზეც გლეხი სახლობდა და ამუშავებდა, „საგლეხო მამული“ ან „საკომლო“ ეწოდებოდა; მასზე ერთი ან რამდენიმე საგლეხო მეურნეობა იყო მოწყობილი. გლეხის საბატონო სამსახურს განსაზღვრავდა ბატონთან მისი დამოკიდებულების შინაარსი: მიწა ბატონისა იყო და გლეხი პირად დამოკიდებულებაში იყო ბატონთან⁴. ლენინი წერდა: — „მემამულეს რომ არ ჰქონოდა პირდაპირი ძალაუფლება გლეხის პიროვნების მიმართ, ის ვერ შესძლებდა თავის სასარგებლოდ ემუშავებინა ადამიანი, რომელსაც მიწა მიუღია და რომელიც საკუთარ მეურნეობას ეწევა“⁵. გლეხი ამუშავებდა ბატონის მიწას საკუთარი გამწევი ძალითა და იარაღით, თავისი შემოსავლის გარკვეული ნაწილი კი უნდა მიეცა მისთვის, ეძლია ძღვენი და სხვა.

¹ დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 186.

² იქვე, გვ. 216.

³ იქვე, გვ. 209.

⁴ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. I, გვ. 214.

⁵ დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 217.

⁶ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 3, გვ. 203.

გლეხის სამუშაო დრო ორად იყოფოდა—აუცილებელ და ზედმეტ სამუშაო დროდ. პირველის დახარჯვით გლეხს შეეძლო თავისი და თავისი ოჯახის საარსებო საშუალებათა მოპოვება, ზედმეტ დროს ის ფეოდალის სასარგებლოდ ხარჯავდა¹, ე. ი. გიულდენშტედტის თქმით ეს იყო: „საკუთარი მოთხოვნილებების დაკმაყოფილება“ და „გადასახადების დაფარვა“.

ამ დროს გადასახადთაგან ჩანს როგორც ნატურალური და ფულადი რენტა, ისე შრომითი რენტაც. სწორედ აიათ გულისხმობს გლეხის „შრომის რიგზე სამსახური“.

გიულდენშტედტს თავის ცნობაში სწორად აქვს შენიშნული, რომ ხალხს ქონება არ აქვს, რომ შეიძლება მისი გაყიდვა, გაჩუქება, დაგირავება და შეიძლება მოექცე სურვილის მიხედვით. მებატონეები ახორციელებდნენ თავიანთ უფლებას არა მარტო გლეხის პიროვნებაზე, არამედ მის საკუთრებაზეც. მემამულეები თავიანთ სრულ საკუთრებად მიიჩნევდნენ როგორც გლეხებს, ისე ხათ უძრავ მოძრავ ქონებას. ბატონის ხელში იყო ყმათა ქონება, სიცოცხლე და ნამუსი. ვახტანგის სამართლის წიგნის მიხედვით ხომ „ყმისა ყველაფერი“ ბატონს ეკუთვნის. „რაც შეეხება ყმათა ყიდვას, გახეიბრებას, აკლებას... და სხვა, ეს მოვლენები დამახასიათებელი იყო ყველა ქვეყნის ფეოდალური წყობილებისათვის, მათ შორის საქართველოსთვისაც“².

XVIII ს-ში გახშირდა გლეხთა ოჯახების დაშლა და მათი ოჯახის წევრების ცალ-ცალკე და უმიწოდ გაყიდვაც. ამდენად გლეხები, გარდა გარეშე შემოსევებისა, ჩანადგებოდნენ თვით მებატონეთაგანაც. რათა დაეცვა ფეოდალური წყობა და გადაერჩინა ის დალუპვისაგან, ქართლ-კახეთის სამეფო ხელისუფლება იძულებული გახდა მიექცია ყურადღება გლეხთა საკითხისთვისაც. სამეფო ხელისუფლება აქტიურად ჩაერია ბატონისა და ყმის ურთიერთობაში და მოითხოვდა გლეხისა და ბატონისაგან „ბატონყმური რიგის“ ან „ბატონის სამსახურის“ დაცვას. ერეკლემ გლეხთა აყრაზე პასუხისმგებლობა თვით თავადებს დააკისრა. ერეკლემ აკრძალა აგრეთვე გლეხის ოჯახის დაშლა და მისი წევრების ცალ-ცალკე გაყიდვა; ასევე ტყვეობიდან თავისი უნარით დაბრუნებული გლეხი თავისუფლდებოდა ძველი მებატონის ყმობისაგან. ეს და კიდევ სხვა ღონისძიებები, რომლებიც მიმართული იყო ფეოდალთა ინტერესების დასაცავად, ჩანს გიულდენშტედტის სიტყვებიდან, როცა ამბობს, რომ მეფე ბოროტად არ იყენებდა თავის უფლებებს და რიგითი ქვეშევრდონები თავიანთ მოქმედებაში არ ამჟღავნებდნენ შიშს მისდამო და ხალხი შედარებით თავისუფლად გრძნობს თავს მეფესთან დამოკიდებულებაშიო. ე. ი. გლეხობა ხედავდა თავისი უფლებების დამცველს და ქომავს ერეკლეს სახით, მაგრამ აქედან სულაც არ გამომდინარეობს ის, რომ ერეკლე „გლეხთა მეფე“ იყო.

მოკლედ შევხვით საგლეხო გადასახადებს (გიულდენშტედტის ცნობის მიხედვით), რომლებიც შეადგენდნენ როგორც მეფის, ისე თავადების ძირითად შემოსავალს.

¹ დ. გვრიტიშვილი, ლასახ. ნაშრომი, გვ. 217.

² იქვე, გვ. 234.

გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ ძირითად შემოსავალს შეადგენდა გადასახადები, რომელთაც იხდიან მიწაზე მსხდომი ხელქვეითნი. ეს გადასახადი იყო მთელი მეურნეობის წლიური შემოსავლის ერთი მეხუთედი (ეს გადასახადები უმთავრესად იყო რენტა ნატურით და შრომითი რენტა) ამათ გარდა, ყოველგვარი შეღავათების გარეშე იხდიდნენ ჩვეულებრივ გადასახადებს, რომლებიც, ერთად აღებული, დიდ გადასახადს ბევრად არ ჩამოუვარდებიან. ამ გადასახადებს საზღვრავდნენ და ჰკრეფდნენ ძოურაგები და მათი ხელქვეითი მოხელეები (აქ ჩანს აგრეთვე გადასახადის ამკრეფ მოხელეთა თვითნებობაც).

როგორც ცნობილია, გადასახადები კუთვნილების მიხედვით შემდეგ ჯგუფებად იყოფოდა: სახელმწიფო, საბატონო, საეკლესიო, სამოხელეო და უცხოელ დამპყრობთათვის განკუთვნილი გადასახადები.

როგორც აღვნიშნეთ, საბატონო გადასახადს იხდიდნენ ნატურით თუ ფულით და მეორე მხრივ შრომით. ნატურით უხდიდნენ პურს, ქერს, ღვინოს (კულუხი), საკლავს, ერბოს, ქათამს, კვერცხს, სანთელს, თაფლს, მატყლს და სხვა. ფულადი გადასახადით: საკომლოს, მახტას, ყალანს, ძროხისას, ტოპირისას, ტიკისას და სხვა. საერთოდ საბატონო გადასახადი და ვალდებულება შემდეგი იყო: ღალა, კულუხი, ულაყი, შესაწევარი, სამასპინძლო, ძღვენი და სხვ. ნატურალურ ვალდებულებებში შედიოდა აგრეთვე „ქალაქისა და ციხის მუშაობა“, გზების გაყვანა, ყარაულობა („ქეშიკი“), ულაყი, ჯერგა, კონის ჩადგმა, ლაშქარ-ნადირობაში მონაწილეობა და სხვა¹. შრომითი გადასახადი ანუ ბეგარა იყო: ზვარში ბარვა („ვენახის მუშაობა“), „ყანის ცუშაობა“, სარის მოჭრა, შეშის ზიდვა, ქვევრების რეცხვა, და ა. შ.

გლეხის საბატონო მოვალეობას ზოგადად „გლეხის სამსახური“, „ყმობის რიგზე სამსახური“, „ბატონყმური სამსახური“ ეწოდებოდა².

გლეხის სახელმწიფო გადასახადს შეადგენდა: კოდის პური, მალი, საური, ულუფა, ულაყი, სეფობა, საბალახე, ნახირისთავი, პირისთავი, საბაზიერო, საშევარდნო, სეფობა, ლაშქარ-ნადირობა, ქეშიკი, საჯინიბო, სასტუმრო და სხვა. აგრეთვე გზების, ხიდების, ციხე-სიმაგრეების შეკეთება და სხვა. ამ რიცხვს ეკუთვნოდა მოსახლეობის აღწერით გამოწვეული ხარჯებიც.

აღუხედავად იმისა, რომ ეკლესია-მონასტრებს თავისი ყმები ჰყავდათ, საბატონო გლეხებაც იხდიდნენ საეკლესიო გადასახადებს (დრამას, საქანონოს, სახუცოს და სხვ.).

გლეხი ვალდებული იყო ეხადა აგრეთვე სამოხელეო გადასახადი (სამოურავო, სანაცვლო, სამამასახლისო): სამასპინძლო, საქვრივო, შესამყრელო, გასამყრელო, თავის გასამტებლო, საჩქემო და სხვ. მოურავის სასარგებლოდ გლეხი ხნავდა, ფარცხავდა, რწყავდა, მკიდა, ლეწდა, ბარავდა და ა. შ.

რაც შეეხება უცხო დამპყრობთა გადასახადს, ის ერეკლეს დროს მოისპო (აქ ჩვენ ვგულისხმობთ გიულდენშტედტის საქართველოში ყოფნის პერიოდს).

¹ ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში. თბ. 1958, გვ. 198.

² დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 216.

გადასახადები საერთოდ კომლზე იყო გაწერილი, „თუმცა ზოგიერთი გადასახადი—ზოგჯერ სოფელზეც“¹.

ჩვენის აზრით გიულდენშტედტის მიერ დასახელებული „დიდი გადასახადი“ არის ე. წ. „თავი ბეგარა“, ანდა მუდმივი გადასახადები, ხოლო „ჩვეულებრივი“ გადასახადები, რომლებიც, ერთად აღებული, არ ჩამოუვარდებათ, თუ ხანდახან არ აღემატებიან კიდევ დიდ გადასახადს, არის „სხუთი ბეგარა“, ან კიდევ ერთდროული გადასახადები. გიულდენშტედტი სწორად აღნიშნავს, რომ გლეხთათვის საერთოდ ეს იყო „მძიმე გადასახადები“. ამ გადასახადთა გათვალისწინების შემდეგ ადვილი წარმოსადგენია გლეხთა მდგომარეობა.

როგორც გიულდენშტედტის ცნობიდანაც ჩანს, გლეხს, საბატონო სამუშაოსთან ერთად, ევალეობდა ლაშქრად გასვლა... მაგრამ ეს ისე უნდა მომხდარიყო, რომ არ შეფერხებულიყო გადასახადთა გადახდა (სხვადასხვა გლეხური ოჯახები ჩამოთვლილთაგან გარკვეულ გადასახადებს იხდიდნენ, თორემ წარმოუდგენელია, რომ ყველა ეს გადასახადი თითოეულ კომლს ჰქონოდა შეწერილი).

*
*
*

ახლა განვიხილოთ, თუ როგორი იყო ქართლ-კახეთის ეკონომიური ვითარება XVII ს-ის მეორე ნახევარში, თუ რა ცნობები აქვს მოცემული გიულდენშტედტს ქართლ-კახეთის სამეფოს სოფლის მეურნეობის; მრეწველობის, ვაჭრობა-ხელოსნობის შესახებ.

ეხება რა სოფლის მეურნეობას. გიულდენშტედტი წერს: „ყველაზე გავრცელებული მეურნეობის დარგები ქართლში და მთელს საქართველოში არის—მევენახეობა, მებაღეობა, მემინდვრეობა, მებაზბეობა, უმნიშვნელოდ მეცხოველეობა და ბევრ ადგილებში მეაბრეშუმეობა. მეურნეობის ამ დარგებს ეწევიან მცირე რაოდენობით, მხოლოდ იმდენად, რამდენიც საჭიროა საკუთარი მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად და გადასახადთა დასაფარავად“².

სოფლის მეურნეობის ამ ზოგადი დახასიათების მოცემასთან ერთად გიულდენშტედტი ბევრ ადგილას გვაწვდის სოფლის მეურნეობის დარგთა წარმოების სურათს.

გიულდენშტედტის ცნობებიდან ვგებულობთ თუ რომელ მხარეებში მეურნეობის რა დარგები იყო გავრცელებული უმთავრესად. მოვიყვანოთ ნიმუშები³:

„საგარეჯოსთან... გაშენებულია ვენახები, დარგულია დიდი რაოდენობით ვაშლები, მსხლები, კაკალი, ალუბალი, კომში, ნუში, ზღმარტლი, ქლიავი, გარგარი“⁴.

„გზა გადიოდა ქიზიყის სოფლების—მაშნაარის, საქობოს, ანანურისა და ჯუგანის პურის ყანებზე. ეს სოფლები... თავისი სახლებით, ვენახებითა და

¹ ვ. გაბაშვილი. დასახ. ნაშრომი, გვ. 198.

² გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 353. (იხ. ქვემოთ, გვ. 229).

³ ჩვენ მოვიყვანთ მაგალითებს მხოლოდ ქართლ-კახეთიდან. იმერეთზე ცალკე იქნება ქვემოთ.

⁴ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 19.

ხეხილის ბაღებით...“¹ „... [შილდაში] ხშირად გვხვდება ვენახები და თუთის ხეები. ბაღები ირწყვება ჩელთის წყლიდან გამოყვანილი რუებით...“²

„[გრემიდან—ლალისყურამდე] ყველგან ბაღებში იყო ყურძენი, ბროწეული, ლეღვი და ყველა სახის ნაყოფი...“³

„[ყულფთან] ადგილი... მაღალია..., მაგრამ მაინც არის თუთის ხეები, ხილის გარკვეული სახეები,.. ხშირად ყურძენიც. კაკლის ხეები..., კომში, ქლიავი, მსხალი, ვაშლი და ალუბალი...“⁴

„[ახტალასთან] გვხვდება... კაკალი, ბროწეული, ატამი, გარგარი და სხვა ხეხილი, აგრეთვე ხშირია ვაზი“⁵.

„მეურნეობის ყველაზე საპატიო დარგი კახეთში და ქართლში არის მევენახეობა, განსაკუთრებით, როცა მასთან ერთად ჩავეთვლით მეხილეობასაც...“ „ვენახები და ხილის ბაღები საერთოდ ერთადაა და შემოღობილია დაწული ღობით, ან ერთმანეთზე დალაგებული ეკლებით...“⁶

„ლეღვი, ბროწეული, ვაშლი, მსხალი, ქლიავი, ალუბალი და ბალი, კომში, ნუში, ატამი, გარგარი და კაკალი კახეთისა და ქართლის ბაღებში უამრავია...“⁷

ხეხილისა და ვენახების გავრცელების არეთა გარდა გიულდენშტედტი დაწვრილებით აღწერს ვაზის მოვლას—მის დარგვას, ვაზის სხვლას⁸, ყურძნის დაწურვას, შენახვას, არყის გამოხდას, მარანს, საწნახელს და ა. შ. (იხ. გვ. 253—255). ამასთან ის აქებს ატენურ, ახმეტურ ღვინოებს.

არანაკლებადაა ქართლ-კახეთში განვითარებული მარცვლეულის მოყვანა (ამასთან არ ავიწყდება აღნიშნოს საირიგაციო სისტემაც):

„გზა გადიოდა ქიზიყის სოფლების... პურის ყანებზე...“⁹

„[ქსოვრისიდან—მუხრანამდე] გზა მიდიოდა გაშლილ დაბლობ ველზე, რომელიც გამოყენებულია სახნავად, ხოლო მორწყვა ხდებოდა ქსნიდან გამოყვანილი არხების მეშვეობით“¹⁰.

„მუხრანის ყანებში უკვე თავთავი ჰქონდა ჭვავს. მარცვლეულის ამ სახეობას არც თუ იშვიათად თესავენ ხევში, ფშავში, თუშეთში და ასევე ოსეთში“¹¹.

„გორიდან და ნეტეხიდან თბილისში ტივებმა მოიტანეს ხორბალი და ქერი“¹².

¹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 25.

² იქვე, გვ. 33.

³ იქვე, გვ. 35.

⁴ იქვე, გვ. 75.

⁵ იქვე, გვ. 77.

⁶ იქვე, გვ. 253.

⁷ იქვე, გვ. 255.

⁸ გიულდენშტედტის მიერ აღწერილ ვაზის მოვლისა და სხვლის წესს ეხება ივ. ჯავახიშვილი თავის „საქართველოს ეკონომიურ ისტორიაში“ (ტ. II, გვ. 336, 344, 346, 347, 365)-

⁹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 25.

¹⁰ იქვე, გვ. 53.

¹¹ იქვე, გვ. 57.

¹² იქვე, გვ. 63.

“[ალგეითდან] 6 ვერსის მანძილზე რუებით ირწყვება მის ორივე ნაპირზე გადაჭიმული თათრების ბრინჯის ყანები“¹...

„ქციის დაბლობი იყო... დაფარული... ქერით... ხორბლით... ბრინჯით“².

„[ყულფის მიდამოების] მარცვლეული იყო ხორბალი და ქერი... პურში აქ ბევრია აღმოსავლური ქვავი“³...

„[სადახლესთან]... დებედიდან გაყვანილ არხებზე. აქ იყო მშვენიერი ყანები ხორბლისა ქერისა, ბრინჯისა და ბამბისა“⁴...

„კახეთში ადამიანის საკვებად ხშირად მოჰყავთ ხორბალი, ხოლო ფეტვი ცოტა, ცხენებისათვის კი უმეტესად ქერი და შვრია“⁵.

ამასთან, „ბრინჯს კახეთში სულ არ სთესენ, ის ჭარელ ლეკებს შემოაქვთ...“⁶

გიულდენშტედტს არ ავიწყდება აგრეთვე პურის ცხობის აღწერაც⁷.

მოსახლეობას მარცვლეულის საფქვეად უამრავი პატარა თუ დიდი წისქვილები ჰქონდა მდინარეებზე აგებული: „[ანაგისხევში] 43 პატარა წისქვილი ჰორიზონტალური ბორბლებით, რომელთაგან თითოეული 24 საათის განმავლობაში ფქვავს 200—250 გირვანქა ფქვილს“⁸. „მდ. ლაკაბელზე იდგნენ პატარა წისქვილები ჰორიზონტალური ბორბლებით (რუსულად „მუტოვკა“)“⁹. „მდ. დურუჯზე არის პატარა წისქვილები“¹⁰.

„[ახალგორში] დავათვალიერე პატარა წისქვილები, უმეტესობა 24 საათში ფქვავს 20-დან 24 კოდამდე ხორბალს. აქედან მეწისქვილე იღებს მხოლოდ ორმოცდამეათედ ნაწილს. თბილისში და საერისთავოში იღებენ მეათედ ნაწილს. დოლაბებს... ღებულობენ სარკინეთის ქვასატეხიდან... რუსულ ფულზე წყვილი ღირს 40 მანეთამდე, .. მათი გამოყენება შეიძლება 20 წლამდე“¹¹.

რაც შეეხება მეცხოველეობას, გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ ის „მხოლოდ უმნიშვნელოა (ეს ნამდვილად ბარს ეხება და არა მთას); ამასთან ყველას ჰყავს საუკეთესო ცხენი, .. რამდენინე ძროხა, ხარები გუთნისთვის და დუმიანი ცხვრები“...¹² ფრინველიდან კი „ჰყავთ ბევრი ბატები, ქათმები, იშვიათად ინდოურები“...¹³ მესაქონლეობის განვითარებას მოწმობს ისიც, რომ „[მისხანაში] გაგვიმასპინძლდნენ რძით, ყველით, კარაქით, კვერცხებით...“¹⁴,

¹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 67.

² იქვე, გვ. 69.

³ იქვე, გვ. 75.

⁴ იქვე, გვ. 79.

⁵ იქვე, გვ. 255.

⁶ იქვე, გვ. 255.

⁷ იქვე, გვ. 253.

⁸ იქვე, გვ. 27.

⁹ იქვე, გვ. 21.

¹⁰ იქვე, გვ. 31.

¹¹ იქვე, გვ. 51.

¹² იქვე, გვ. 255.

¹³ იქვე, გვ. 35.

¹⁴ იქვე, გვ. 73.

და კარაქის დღეების აღწერა კახეთში¹, ანდა „[შილდაში] ჰყავთ ბევრი თხები და ცხვრები“².

ყოველივე ამასთან ერთად გიულდენშტედტი უყურადღებოდ არ ტოვებს ტექნიკურ კულტურებს—მებაბრეშუმეობას, ბანბის მოყვანას და მეფუტკრეობას. მაგ.:

„მებაბრეშუმეობა საკმაოდ მნიშვნელოვანია: ყოველი ოჯახი წლიურად იღებს 2—4 ფუთ აბრეშუმის პარკს, ხოლო გირვანქას ყიდიან 60—90 კაპიკად“³.

„მეფუტკრეობა კახეთში საკმაოდ მნიშვნელოვანია“. აქვეა აღწერილი სკებიც⁴.

„ქციის დაბლობი... უმეტეს წილად ბამბით [იყო დაფარული]“⁵. „[კახეთში] მოჰყავთ აგრეთვე ბევრი ბამბა“⁶.

ასეთია ზოგად ხაზებში გიულდენშტედტის მიერ აღწერილი სოფლის მეურნეობის დარგები.

როგორც სამეფო ხელისუფლება, ისე მსხვილი თავადები დიდ ყურადღებას აქცევდნენ სოფლის მეურნეობის განვითარებას. ამ მიზანს ემსახურებოდა ერეკლეს ღონისძიებები ახალი სოფლების შექმნისა გაუდაბურებულ ადგილებზე (რაზეც ასე ხშირად მიუთითებს გიულდენშტედტი). ყოველივე ამის შედეგად მატულობდა ხელოვნურად განოციერებული მიწების ფართობი:

„... უკვე ჩაყარეს ვაზი, ჩარგეს გარგარი, ატამი... და ხეხილის... სხვა სახეები“ (ვეფხისტყაოსანი)⁷. მეურნეობისათვის გამოსადეგი მიწის მნიშვნელოვანი ნაწილი ეთმობოდა ვენახებსა და ბაღებს. მემამულეები ცდილობდნენ მეტი ტექნიკური მცენარეები მოეყვანათ, განსაკუთრებით ბამბის და თუთის ხის გაშენებას მისდევდნენ. სოფლის მეურნეობის ნაწარმი გაჰქონდათ ბაზარზე. გიულდენშტედტი ასახელებს ბაზარზე გატანილ ზოგი ნაწარმის ფასს; მაგ.: „1 ბათმანი, პური რუსულ ფასზე—8 კაპიკად; საქონლის ხორცი 25 კ.; ცხვრის ხორცი 30 კ.; ყველი 20 კ., მარილი 20 კ., ბრინჯი 20 კ., კარაქი 80 კაპიკად, 1 ციტრა... ღვინო—20 კ.“⁸.

ყველა სათავადოში წამყვანი დარგი სოფლის მეურნეობაა. ამავე დროს ეს მეურნეობა მრავალფეროვანია: მისი ცალკეული დარგები განვითარებულია კონკრეტული ბუნებრივი პირობების შესაბამისად. მაგ., როგორც გიულდენშტედტიც მიუთითებს, ჰავის სინზრალის გამო აღმოსავლეთ საქართველოში აუცილებელი იყო მიწის მორწყვა და ამიტომ რუებსა და არხებს დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა (იხ. ზემოთმოყვანილი მაგალითები).

საყურადღებოა, რომ გიულდენშტედტი ზუსტად შენიშნავს ბატონყმური

¹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 253.

² იქვე, გვ. 33.

³ იქვე, გვ. 35.

⁴ იქვე, გვ. 255.

⁵ იქვე, გვ. 69.

⁶ იქვე, გვ. 255.

⁷ იქვე, გვ. 31.

⁸ იქვე, გვ. 93.

მეურნეობისათვის დამახასიათებელ მომენტს — რომ მეურნეობის დარგებს ეწევიან იმდენად, რაც საჭიროა გადასახადთა გადახდისა და თავის საკუთარ მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად. ის გარემოება, რომ მეურნეობის ამ დარგებს ეწევიან „უმნიშვნელო რაოდენობით“ (ე. ი. არაა ძლიერ განვითარებული), არის იმის შედეგი, რომ, ჯერ ერთი, ქვეყანა მოშლილია საგარეო შემოსევებით და რიგ საუკუნეების მანძილზე დამპყრობთა მიერ წარმოებული ეკონომიური ომით და, მეორეც, ბატონყმური მეურნეობის სისტემით, რომლის შედეგითაც „ნატურალური მეურნეობის ბატონობა, ტექნიკის უკიდურესად დაბალი და რუტინული მდგომარეობა, რადგან მეურნეობის გაძლოა წვრილ გლეხთა ხელში იყო, რომელნიც გაჭირვებისაგან წელში წყდებოდნენ და პირადი დამოკიდებულებით და გონებრივი სიბეცით დაბეჩავებული იყვნენ“¹.

*
*
*

თუ ქართულ თავადურ მეურნეობაში წამყვანი მდგომარეობა სოფლის მეურნეობას უჭირავს, ხელოსნობას დამხმარე ხასიათი აქვს. ეს ხელოსნობა, ლენინის თქმით, „ხასიათდება ისეთივე რუტინით, დაქუცმაცებულობითა და შეზღუდულობით, როგორც წვრილი პატრიარქალური მიწათმოქმედება“². სოფლების სახელოსნოებიც ძირითადად წარმოადგენენ შინამრეწველობის ფაფისებურ სახეობას. „შინამრეწველობას, — წერს ლენინი, — ჩვენ ვუწოდებთ ნედლი მასალის გადამუშავებას იმავე მეურნეობაში (გლეხის ოჯახში), სადაც ეს მასალა მოაოცებულა. შინასარეწები შეადგენენ ნატურალური მეურნეობის აუცილებელ კუთვნილებას“³.

რაც შეეხება ამ მხრივ ქალაქებს, ისინი XVIII ს-ის მეორე ნახევარში წვრილი სასაქონლო წარმოების, ხელოსნობის ცენტრები იყვნენ. აი რას წერს გიულდენშტედტი ხელოსნების შესახებ: „არიან სხვადასხვა [ხელოსნები]: მეტყავეები, მღებავები, მქსოველები, მჭედლები. ყოველგვარ საქალაქო ხელოსნობას ეწევიან მცირე რაოდენობით და ისიც მოხალისენი და არა ოსტატები“⁴. „... ასევე წვრილი ხელოსნობა სუსტია და არასაქმარისი“⁵ გიულდენშტედტი აღწერს ტყავის გამოყვანის (თრიმლის) წესსაც.⁶

გიულდენშტედტი იძლევა ხელოსნური წარმოების ზოგად სურათს. რა თქმა უნდა, ზემოთჩამოთვლილით არ ამოიწურებოდა ხელოსნობის დარგები, რადგან, როგორც ცნობილია, თბილისში, როგორც ხელოსნური წარმოების მსხვილ ცენტრში, განვითარებული იყო ხელოსნობის თითქმის ყველა სახე (რაც იმ ხანებში იყო ცნობილი). საერთოდ, საქართველოს ქალაქებში გავრცელებული ხელოსნობის სხვადასხვა დარგი ნომრე ითვლებოდა. ქალაქებში ხელოსნები რიგებად, უბნებად იყვნენ დაყოფილნი; თითოეული უბანი ერთ

¹ ლენინი, თხზულებანი, ტ. 3, გვ. 209.

² იქვე, გვ. 385.

³ იქვე, გვ. 382.

⁴ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 272 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 93).

⁵ იქვე, გვ. 353 (იხ. ქვემოთ, გვ. 229).

⁶ იქვე, გვ. 225 (იხ. ქვემოთ, გვ. 13).

რაიმე საქმიანობას ეწეოდა. ხელოსნებს ეკავათ უმთავრესად თბილისის ბაზრები და ასევე ქალაქის დუქნების უმეტესობა. ცალკეული ხელოსნური წარმოება თავის მხრივ წვრილ-წვრილ სპეციალობებად ნაწილდებოდა.

ხელოსანთა უდიდესი უმრავლესობა ყმურ დამოკიდებულებაში იმყოფებოდა. მათი მფლობელები იყვნენ: მეფე, ზევის ოჯახის წევრები, ეკლესია, თავადაზნაურები. თავისუფალი მწარმოებლები ძალზე ცოტანი იყვნენ. ხელოსანთა ნაწილი მომხმარებელთა დაკვეთით მუშაობდა, ზოგიც დღიურ სამუშაოზე დადიოდა¹.

როგორც ყმა, ისე თავისუფალი ხელოსნებიც ბაზრისთვის მუშაობდნენ. სხვადასხვა ქალაქების ხელოსნები უმთავრესად ადგილობრივი ბაზრისათვის მუშაობდნენ, თუმცა თავისი ნაწარმის ნაწილი სხვა ქალაქებსა და რაიონებშიც გაჰქონდათ². გიულდენშტედტიც ხომ აღნიშნავს, მაგალითად, რომ ხონის ბაზრობაზე იყიდებოდა თბილისური საქონელი³.

ამრიგად, ხელოსნები აწარმოებდნენ არა მხოლოდ თავისი და საკუთარი ბატონის მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად, არამედ საშინაო და საგარეო ბაზრისთვისაც.

ქალაქებში ხელოსნობა წარმოების ერთადერთი დარგი არ ყოფილა. XVIII ს-ის შუა წლებიდან ჩნდება შედარებით დიდი სარეწაოებიც. ამ მხრივ ერთ-ერთი ნიშნელოვანი დარგი სამთაბანო წარმოება იყო. ერეკლე მეორე დიდ ყურადღებას აქცევდა სამთაბანო წარმოების განვითარებას. ამიტომაც იყო, რომ იგი გიულდენშტედტს ავალბდა შეესწავლა მადნები, გამოეკვლია ისინი, აღმოეჩინა ახალი საბადოები. «[ერეკლე] ხშირად მიხმობდა კარზე, მაჩვენებდა ხოლმე მინერალებს, ეცნობოდა მათი დამუშავების ხერხებს» (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 7). გიულდენშტედტი კიდევ ასახელებს ვერცხლის საბადოთა დამუშავებას ახტალაში, ალავერდის სპილენძის საბადოებს, რკინის და სპილენძის საბადოებს ბოლნისთან, ყულფთან, სომხითის სხვადასხვა ადგილებში და სხვა. ერეკლე მზად იყო მთელი სოფლები დაესახლებინა იმ ადგილებში, სადაც რუსი მალაროელები დაიწყებდნენ მუშაობას (თუ ეს უქანასკნელნი ჩამოვიდოდნენ) და ციხეების აშენებითაც კი აპირებდა მათს უზრუნველყოფას (იხ. მოხსენება XXVI).

XVIII ს-ის 70-იანი წლებიდან საქართველოს ქალაქებში (განსაკუთრებით თბილისში) არსდება მსხვილი სარეწაოები, რომელნიც იმდროინდელ წერილობით წყაროებში „ფაბრიკებად“ და „ქარხნებად“ იწოდებიან⁴. მიუხარბოთ აქაც გიულდენშტედტის ცნობებს:

„აქ მეფეს აქვს მარილის-სახდელი ქარხანა და ზარაფხანა“⁵.

„1 დეკემბერს დავათვალიერე აქაური მარილსახდელი ქარხანა. 3 დეკემ-

¹ მესხია, გვრიტიშვილი, დუმბაძე, სურგულაძე, თბილისის ისტორია, თბ. 1958, გვ. 232.

² Ш. А. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии XVII—XVIII вв., Тб. 1959, გვ. 131.

³ იხ. ქვემოთ, გვ. 153.

⁴ თბილისის ისტორია, თბ. 1958 წ., გვ. 233.

⁵ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 271 (იხ. ქვემოთ, გვ. 93).

ბერს მაჩვენეს ზარაფხანის მოწყობილობა. ასევე გამოდნობის პროცესი მეფის „ქარხნებში“¹.

„18 თებერვალს დავათვალთვერე თოფისწამლის ფაბრიკა“². (აქვეა აღწერილი თოფისწამლის დამზადებაც).

„დოლაბებს ახალგორში ღებულობენ სარკინეთის ქვასატეხიდან“³.

„თბილისსა და ზოგიერთ სხვა ადგილებში არის მცირე რაოდენობა პატარა, ცუდი, ყოველმხრივ უმნიშვნელო ფაბრიკებისა... მეფეს აქვს რამდენიმე საბადო და რკინის, სპილენძის, ტყვიისა და ვერცხლის სადნობი ქარხნები; მაგრამ ეს წარმოება იმდენად სუსტია და დაშუშავების წესი ისე არა-დამაკმაყოფილებელი, რომ ყველაფერი ეს მოხსენების ღირსიც არ არის, თუმცა შესაფერისი ღონისძიებების ჩატარებისას ამ დარგში შეიძლებოდა ბევრის გაკეთება და მიღება“⁴.

„საბადოებსა და მეტალურგიულ ქარხნებსაც, როგორადაც ცუდები ისინი არ უნდა იყვნენ, მოაქვთ აგრეთვე გარკვეული შემოსავალი, რადგან მათზე არაფერი იხარჯება და საშუაოს მეტი წილი სრულდება აუნაზღაურებლად“⁵.

„მეფე აჭრევიანებს სპილენძის და ვერცხლის სახელმწიფო ფულებს, რისთვისაც მას საკუთარი საბადოები უგზავნიან შეტალს“⁶.

ერეკლე მეორე, როგორც თავისი დროის პროგრესული მოღვაწე, კარგად ხედავდა, რომ რუსეთის სახელმწიფო ძლიერების წყარო ტექნიკისა და ტექნიკერების განვითარება იყო. ამიტომ იგი ყოველნაირად მეცადინეობდა, რათა მოემრავლებინა ქვეყანაში „კაცნი მეცნიერნი და ხელოვანნი“. ამ მიზნით ის ცდილობდა მოეზიდა სხვადასხვა დარგის სპეციალისტი-ოსტატები და ხელი შეეწყო საქართველოს ბრეწველობის გაფართოებისათვის. ამასთან ის აგზავნიდა ახალგაზრდებს რუსეთსა და დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში განათლების მისაღებად.

გიულდენშტედტის მიერ დასახელებული სარეწაოები და, გარდა ამისა, სტამბა, შინის სარეწაო, საძლეროები, საბნის ქარხანა და სხვა, ძირითადად, ეკუთვნოდა მეფესა და მისი სახლის წევრებს, რომლებიც ამა თუ იმ კერძო პირებს (მსხვილ ვაჭარ-მოქალაქეებს, ოსტატებს) იჯარით აძლევდნენ სარეწაოებს.

ცალკეული სარეწაოები ეკუთვნოდა თავად-აზნაურებს და მსხვილ ვაჭრებს. მაგალითად, თოფისწამლის ქარხანა ეკუთვნოდა ისაია თაყუაშვილს⁷. რადგან შოიჯარადრეებად იყვნენ არა ფეოდალები, არამედ უმეტესად მოქალაქეები და მსხვილი ვაჭრები, რომელთაც თავიანთი ყმები არ გააჩნდათ, ამიტომ მათ უხდებოდათ სათანადო საშუაო ძალის დაქირავება (ოსტატებისა, ხელოსნებისა და შავი მუშებისა). ისინი ქირაობდნენ შესაფერის ოსტატებს.

¹ გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 222 (ქვემოთ, გვ. 9).

² იქვე, გვ. 226 (ქვემოთ, გვ. 15).

³ იქვე, გვ. 248 (ქვემოთ, გვ. 51).

⁴ იქვე, გვ. 353 (ქვემოთ, გვ. 229).

⁵ იქვე, გვ. 356; (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 233).

⁶ იქვე; (იხ. ქვემოთ, გვ. 233).

⁷ Ш. А. М е с х и а, Города и городской строй феодальной Грузии XVII— XVIII вв., Тб. 1959, გვ. 128.

როდესაც მოიჯარადრე ვაჭარია, ან ოსტატი, ის დაქირავებულ მუშას ფულს უხდის სარეწაოს შემოსავლიდან. მაგრამ როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, თავისუფალი შრომა ჯერ კიდევ უმნიშვნელო იყო და სამუშაოს მეტ ნაწილს ყმები ასრულებდნენ. გიულდენშტედტის გამოთქმა: „სამუშაოს მეტი წილი სრულდება აუნაზლაურებლად“ და „მათზე არაფერი იხარჯება“, ნიშნავს იმას, რომ ქარხნებში უმთავრესად მუშაობენ ყმები და არა დაქირავებული მუშები.

ამრიგად, XVIII ს-ის 70-იანი წლების მსხვილ სარეწაოთა უმეტესობა უბრალო სახელოსნოები კი არ იყო, არამედ მანუფაქტურული ტიპის საწარმოები¹. შრომის მანუფაქტურული დანაწილება კი უკვე მნიშვნელოვანი ნაბიჯი იყო საწარმოო ძალთა შემდგომი განვითარების გზაზე². მაგრამ, როგორც გიულდენშტედტის ცნობებიდანაც შეიძლება დავინახოთ, მანუფაქტურული წარმოება ჯერ კიდევ სუსტად იყო განვითარებული და ქვეყნის ეკონომიურ ცხოვრებაში ნაკლებ როლს თამაშობდა, ვიდრე წვრილი ხელოსნური წარმოება³, თუმცა გიულდენშტედტის გამოთქმა რომ ვიხმაროთ, გარკვეულ ღონისძიებათა ჩატარებისას ბევრი რამის გაკეთება და მიღება შეიძლებოდა აქედან.

* * *

XVIII ს-ის მეორე ნახევარში ხელოსნობის განვითარებამ და მსხვილი სარეწაოების გაჩენამ ხელი შეუწყო ვაჭრობის შემდგომ განვითარებას. მართალია არასრული, მაგრამ მაინც საყურადღებო ცნობა მოეპოვება გიულდენშტედტს ვაჭრობის შესახებაც: „თბილისისა და ზოგიერთი სხვა ქალაქების დუქნებში შეიძლებოდა შეეძინა... მედიკამენტები“⁴. „ქალაქის მოსახლეობა ცხოვრობს უმთავრესად თავისი ვენახებით და ნარგავებით, განსაკუთრებით ბამბის კულტურით. ბევრნი არიან ვაჭრები, ანუ, უფრო უკეთ, წვრილი მედახლეები (Krämer), რომლებთანაც შეიძლება შეიძინოს კაცმა გასავლიანი საქონელი, წვრილმანი საქონელი, სურსათი, სანელებელი და სხვა“... „... ხორბალი და ქერი მოდის გორიდან და სურამიდან ტივებით, რომლებიც შეკრულია ფიჭვის მორებისაგან... ეს ტივები შემდეგ იყიდება როგორც საშენი ხე-ტყის მასალა“⁵. „... ვაჭრობა, რომელსაც უმთავრესად სომხები მისდევენ, უმნიშვნელოა შემოტანა-გატანის მხრივ“⁶. „ბაჭები თბილისში და ყველგან შეადგენენ 10 პროცენტს. მარტილი შემოაქვთ ერევნიდან“⁷... (ამას უნდა დაფუძნოთ ბაზრობა ხონში, რომელსაც გიულდენშტედტი დაესწრო და აღწერს იმ საქონელს, რაც აქ ნახა, და მიმოქცევაში მყოფი სხვადასხვა ფულები).

ამ და კიდევ ბევრი სხვა ცნობების მიხედვით უნდა ვიფიქროთ, რომ წარმოებდა გაცხოველებული ვაჭრობა, როგორც ქვეყნის შიგნით—ცალკეულ

¹ Ш. А. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии XVII—XVIII вв, Тб. 1959, გვ. 129.

² თბილისის ისტორია, თბ. 1958 წ., გვ. 234.

³ Ш. Месхиа, დასახ. ნაშრომი, გვ. 129.

⁴ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 218 (იხ. ქვემოთ, გვ. 3).

⁵ იქვე, გვ. 271 (იხ. ქვემოთ, გვ. 93).

⁶ იქვე, გვ. 353 (იხ. ქვემოთ, გვ. 229).

⁷ იქვე, გვ. 356 (იხ. ქვემოთ, გვ. 233).

კუთხეებსა და ქალაქებს შორის, — ისე მეზობელ ქვეყნებთანაც. ხელოსნები სუშაობდნენ ადგილობრივი ბაზრისთვის, აგრეთვე გაჰქონდათ სხვა ქალაქებსა და რაიონებშიც; ასევე საქართველოს გარეთაც¹. ვაჭრობის ცენტრებს წარმოადგენდნენ ქალაქები (განსაკუთრებით თბილისი). თბილისის ძაშინდელ ბაზარზე ტრიალებდა ფარჩა, მაუდი, შალეული, აბრეშუმის და ბამბის ქსოვილები, ბეწვეული, ტყავეული, აგრეთვე წვრილმანები და სურსათ-სანოვავე — შაბი, რკინა, ნალი, სპილენძი, თამბაქო, თევზი, ბრინჯი, თაფლი, ქონი, მარილი, ხორბალი, ფქვილი და სხვა. დიდი გასავალი ჰქონდა უცხოურს, როგორც აღმოსავლურ, ისე დასავლურ საქონელს. ასევე ბევრი გაჰქონდათ საქართველოდანაც (აბრეშუმი, მატყლი, ტყავეულობა, ღვინო, ენდრო, ერბო, თაფლი და სხვა). ვაჭრობის მაჩვენებელია ცნობა შემოტანილ საქონელზე დადებული ბაჟების შესახებ, აგრეთვე საქართველოში შიმოქცევაში მყოფ ოსმალური და რუსული ფულის შესახებაც.

მიუხედავად გიულდენშტედტის არასრული ცნობისა, რომ ვაჭრობა უმთავრესად ბეწვრილმანეთა ხელში იყო, არ შეიძლება გამოვრიცხოთ დიდ ვაჭრების არსებობა.

ქალაქის მოსახლეობის დიდ უმრავლესობას (ყმა ხელოსნებთან ერთად) შეადგენდნენ ყმა ვაჭრები². ისინიც, როგორც ხელოსნები, ეკუთვნოდნენ ნიფეს, მისი ოჯახის წევრებს, ეკლესიას, თავადებს; თბილისში აგრეთვე „მოქალაქეებს“, სხვა ქალაქებში კი შეძლებულ ვაჭრებსაც.

ვაჭრებს ეკავათ დუქნები, სადაც ისინი ყიდდნენ სხვადასხვა საქონელს. 80-იანი წლებისთვის სავაჭრო დუქნების რიცხვმა თბილისში 500-ს მიაღწია³. ვაჭართა ეკონომიური მდგომარეობა ხელოსნებისაზე უკეთესი იყო, გადასახადი, მათზე გაწერილი იყო მათი შემოსავლის მიხედვით.

ვაჭარი, რომელსაც არ შეეძლო ჰქონოდა საკუთარი დუქანი, ქირაობდა დუქანს მსხვილი ვაჭრისაგან⁴. შედარებით დიდი კაპიტალის მქონე ვაჭართა რიცხვი თბილისში 189-ს შეადგენდა⁵. მსხვილი ვაჭრები იყვნენ მოიჯარადრენიც (მაგ.: ზარაფხანა იჯარით ჰქონდა აღებული მსხვილ ვაჭარს ხოჯა ბეხბუღას⁶). მსხვილ ვაჭრებს ეკუთვნოდათ აგრეთვე ცალკეული სარეწები (ისაია თაყუაშვილს — თოფისწამლის ქარხანა⁷).

ამ მსხვილი ვაჭრების ხელში გროვდებოდა დიდძალი კაპიტალი. ასეთი ეკონომიური სიძლიერე კი საფუძველი იყო მათი დიდი უფლებბრივი მდგომარეობისა. სავაჭრო კაპიტალი ხელს უწყობდა ფეოდალურ-ნატურალური მეურნეობის შლას, საქონლის მიმოქცევის გაფართოებას, სხვადასხვა კუთხეების ერთმანეთთან დაკავშირებას და ამით ერთიანი ბაზრის შექმნას. აქასთან ის საქართველოს ეკონომიურად აახლოვებდა სხვა ქვეყნებთანაც. სავაჭრო კაპი-

¹ III... М е с х и а, დასახ. ნაშრომი, გვ. 131.

² იქვე, გვ. 147.

³ იქვე, გვ. 136.

⁴ იქვე, გვ. 190.

⁵ იქვე, გვ. 138.

⁶ იქვე, გვ. 128.

⁷ იქვე, გვ. 128.

ტალი იწვევდა გლეხების და ქალაქის მოსახლეობის დიფერენციაციას, მოსახლეობის ერთი ნაწილის გაჩანაგებას და მდიდარი მოვაჭრე ზედაფენის გამოყოფას¹, რაც საბოლოოდ ძირს უთხრიდა ფეოდალურ წყობას და ამზადებდა ახალი საზოგადოებრივი ურთიერთობის წარმოშობას.

აღსანიშნავია გიულდენშტედტის სიტყვები, რომ „ქალაქის წოდება (Bürgerstand) სრულებით არ არის“². თუ ამ სიტყვებში ის გულისხმობს ბურჟუაზიას (თანამედროვე გაგებით), „რომელ ბურჟუაზიაზე შეგვიძლია ჩვენ აქ ვისაუბროთ? ცხადია, არაერთი ბურჟუაზია, რომელსაც შეეძლო ტონი მიეცა პოლიტიკური ცხოვრებისათვის იმ დროს საქართველოში არ იყო³, თუმცა არსებობდა „მოქალაქეთა“ წოდება, რომლის შიგნითაც უკვე დაწყებული იყო ფენებად დაყოფა⁴.

აქვე მოვიყვანოთ გიულდენშტედტის ცნობები ქართლ-კახეთის სამეფოში გავრცელებული ფულებისა და ზომა-წონის ერთეულების შესახებ. იგი ამბობს, რომ შეფეს საკუთარი საბადოები აძლევენ მეტალს ფულის მოსაჭრელად და რომ ქართულ ფულთან ერთად მიმოქცევაში იმყოფებიან თურქული, სპარსული და რუსული ფულებიც⁵. ამასთან ის დასძენს, რომ ქართველებმა სპარსელებივით არ იციან, „თუ როგორ უნდა გადაადნონ კეთილშობილი მეტალები; ამიტომაც ისინი თხლად ჭრიან... ისინი სწონიან ყოველ ნაჭერს და იმდენს აჭრიან, სანამ არ დაიყვანენ საჭირო წონამდე“⁶. გიულდენშტედტი იძლევა ფულების წონას და მათზე არსებულ წარწერებსაც.

ქართლში შემდეგი ფულები ყოფილა ხმარებაში (გიულდენშტედტის მიხედვით): ფული (სპილენძის ხურდა-ფული), შაური, უხალთუნი, აბაზი, სამი აბაზი (ყველა ვერცხლისა). სპარსული ფულებიდან ჩამოთვლის— $2\frac{1}{2}$ აბაზიანს, $1\frac{1}{2}$ აბაზიანს, აბაზიანს (ოთხკუთხას და მრგვალს, ყველა ვერცხლისა). დასძენს, რომ თურქული „ფარა ქართლის სამეფოში ხმარებაში არ არის“, ხოლო „რუსულ იმპერიალს, ქართულად „თუმანი“, ხალისით იღებენ“. [არის აგრეთვე] დუკატები, ქართულად ოქრო⁷.

წონის ერთეულთაგან ჩამოთვლილია კოდი (=10 ლიტრას), ლიტრა (=4 ჩარექს= $8\frac{3}{4}$ ფუნტს), ბათმანი (=1 ლიტრას), ჩარექი (=5 სტილს).. სტილი (=36 მისხალს= $9\frac{1}{4}$ უნციას), მისხალი (=70 გრანს), პინა (=2 ლიტრას)⁸.

¹ Ш. Месхиа, დასახ. ნაშრომი, გვ. 139.

² გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 353 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 229).

³ დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოც. ურთ. ისტ., გვ. 36.

⁴ იხ. Ш. Месхиа, დასახ. ნაშრომი, გვ. 169—192.

⁵ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 356 (ქვემოთ, გვ. 233).

⁶ იქვე, გვ. 359 (იხ. ქვემოთ, გვ. 237).

⁷ იქვე, გვ. 357—359 (იხ. ქვემოთ, გვ. 233—237). შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია. თბ. 1925, (გვ. 16 „დუკატი“; გვ. 25, 39 „აბაზი“; გვ. 26, 39 „შაური“; გვ. 27—28, 34 „ფული“, გვ. 57 „იმპერიალები“ და სხვა).

⁸ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 359 (იხ. ქვემოთ, გვ. 237). შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ. (გვ. 71 „ლიტრა“; გვ. 79, 108 „კოდი“; გვ. 80, 101 „პინა“; გვ. 81, 110 „ბათმანი“; გვ. 82, 83, 110 „ჩარექი“; გვ. 84, 113 „სტილი“).

ზომის ერთეულთაგან—ადლი (=3 ფუტს და 4 დუიმს ინგლისურით)¹. სითხის საზომებიდან—თუნგი (=1 ლიტრას)². (რა თქმა უნდა, ამით არ ამოიწურებოდა იმ დროს გავრცელებული ზომა-წონის და სხვა საზომები).

* * *

გიულდენშტედტს უყურადღებოდ არ დარჩენია ქვეყნის კანონმდებლობა, აქ წარმოებული საძარბო. აქაც იძლევა ის მცირე ცნობებს:

„თითოეულს ოთხ სამეფოთაგანს წინანდელი საერთო და ცალკეული მმართველებისაგან აქვს კანონები, რომლებიც ბევრი დაგროვდნენ. ისინი ნაწილობრივ თავისებურნი, ნაწილობრივ ერთმანეთის საწინააღმდეგონი არიან; ხან მმართველი არის დესპოტი და მისი სურვილი კანონია, ხან თავადები არ ემორჩილებიან არც ძველ კანონებს, არც უფრო ახალ დადგენილებებს; ასე რომ ოთხივე სამეფოში კანონდებულება (Rechtsgelehrsamkeit) და სამართლის წარმოება არ შეიძლება იყოს უფრო არასრულყოფილი, უფრო უსამართლო და მიკერძოებითი, ან გულგრილი და ნაწილობრივ აგრეთვე უფრო მკაცრი, ვიდრე მთელს (მთლიან) საქართველოში.

იქაური მემკვიდრეობითი კანონის მიხედვით, ყველაფერი რჩებათ ვაჟი-შვილებს, ხოლო როცა ისინი არ არსებობენ,—მემკვიდრეობა გადადის მამრობითი სქესის ნათესავებზე, და თუ არც ესენი არიან,—მაშინ მემკვიდრეობის უფლებას იღებს ძეფე, ან მემამულე, ხოლო ქვრივებსა და ქალიშვილებს არაფერი არ ერგებათ.

განაჩენი გამოაქვთ, უმეტეს შემთხვევაში, მაშინვე და ხშირად ყოველგვარი გამოძიების გარეშე. ასევე სწრაფად ხდება განაჩენის სისრულეში მოყვანა, ისე რომ მსჯავრდადებულებს ხშირად არ ძალუძთ წინააღმდეგობა გაუწიონ“³.

„ბევრი დანაშაულება ისჯება ქონების კონფისკაციით...“⁴

„[მაჩხანთან] უკან გამოგვყვა გუნდი მთხოვნელებისა, ზოგი ფეხით მოდიოდა, ზოგი ცხენზე. ისინი დაჩოქილები ეხვეწებოდნენ მეფეს სამართალი ექნა, უმეტესად სამიჯნავე დავის გამო და ხანდახან უჩვენებდნენ სადავო ადგილებს“...⁵ აღარაა საჭირო მოვიყვანოთ მაგალითები მეფის, თავადებისა და გლეხთა უფლება-მოვალეობის შესახებ, რაც ზემოთ განვიხილეთ.

რას ნიშნავს „კანონები ბევრი დაგროვდნენ წინანდელი საერთო და ცალკეული მმართველებისაგან“? აქ ან ხაზგასმულია ის გარემოება, რომ ყველა მმართველი ადგენდა თავის მბრძანებლობისას დროის და პირობების შესაფერ კანონებს, იქნებოდა ეს სრულიად საქართველოს მეფე, თუ სხვადასხვა სამთავრო-სამეფოთა მბრძანებელი, და ეს ძველი კანონები ახლაც არსებობენ და შესაბამისად გარემოებისა მოქმედებენ; ანდა გულისხმობს იმას, რომ ერთიანი კანონთა კრებული არ იყო. მაგრამ, ნუთუ გიულდენშტედტს არ

¹ გიულდენშტედტი დასახ. ნაშრომი, გვ. 359 (იხ. ქვემოთ, გვ. 237). შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 134—135 („ადლი“).

² იქვე, გვ. 359 (იხ. ქვემოთ, გვ. 237). შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 89, 121 („თუნგი“).

³ იქვე, გვ. 355—356 (იხ. ჩენი გამოცემის გვ. 231—233).

⁴ იქვე, გვ. 356 (იხ. ქვემოთ, გვ. 233).

⁵ იხ. ჩენი გამოცემის გვ. 25.

უნახავს, ან არ უთხრეს „დასტურლამალი“-ს, ან ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის შესახებ. განა ის ამ დროს ერთ მთლიან კრებულად არ იყო შედგენილი და მოქმედებაში არ იმყოფებოდა? თუ დროთა სიავის გამო დაქარგული იყო და ჯერ არ შეეკრიბათ მისი ცალკე ნაწილები და ამდენად ემყარებოდნენ ძველ სხვადასხვა კანონებს? ჩვენის აზრით, ამას ადგილი არ უნდა ჰქონოდა. აქ ცოტად თუ ბევრად ნაგულისხმევი უნდა იყოს ვახტანგის სამართლის წიგნი.

გამოთქმა, რომ კანონები არიან ერთმანეთის საწინააღმდეგო, აქვეა განმარტებული, რომ ხან მმართველია დესპოტი და მისი სურვილი კანონია, ხოლო თავადთა თავაშვებულობისა და ქვეყნის სისუსტის პერიოდში კი შეფე იძულებულია გაუწიოს ანგარიში თავადებს, რომლებიც მათ შემზღუდველ ძველ კანონებს აღარ ემორჩილებიან და აგრეთვე მათთვის მათულებელ ზოგ ახალ დადგენილებებსაც ეურჩებიან.

მიკერძოებითი, უსამართლო, გულგრილი და მკაცრი იმდენად არიან კანონები, რამდენადაც ისინი იცავენ გაბატონებული კლასის ინტერესებს (რა თქმა უნდა, გიულდენშტედტი სულაც არ ილაშქრებს ამის წინააღმდეგ), რამდენადაც თავადი სარგებლობდა სასამართლო იმპნიტეტითაც და მომჩივანთა (ქვეშევრდომთა, ხელქვეითთა) გასამართლება წარმოებდა თავადთა ნების მიხედვით; ხოლო თუ მომჩივანი გაიტანდა საჩივარს მეფის სასამართლოში, აქაც, ცხადია, შედეგი უმეტესად თავადის დასჯა არ იქნებოდა.

ყოველივე აქედან კიდევ ერთხელ ნათლად ჩანს თავადთა თვითნებობა, მეფის დამოკიდებულება თავადთა „ყინიანობაზე“.

ამასთან, გიულდენშტედტი ეხება მხოლოდ მემკვიდრეობით კანონს¹, ბოროტმოქმედთა დასჯის ერთ საშუალებას (ქონების კონფისკაციას) და განაჩენის გამოტანას.

აქ უნდა აღინიშნოს გიულდენშტედტის სწორი შემჩნევა, რომ განაჩენი ხშირად უმალ გამოჰქონდათ. ცნობილია, რომ ერეკლე ნეორე ხშირად განცხადების შეტანის დღეს იხილავდა საქმეს და ადებდა რეზოლუციას². რას ნიშნავს გიულდენშტედტის სიტყვები — „ხანდახან უჩვენებდნენ სადაო ადგილებს“? ე. ი. მეფე იქვე არჩევდა სადაო საქმეს, თორემ რად გაჰყვებოდა სადაო ადგილის სანახავად. ყოველ შემთხვევაში, ერეკლე მაშინვე იღებდა ცხოველ მონაწილეობას დავაში, რათა თვით დარწმუნებულიყო მომჩივანთა ჩვენებაში და ამის მიხედვით, თუ მაშინვე არა, მალე გამოეტანა განაჩენი.

* * *

ცნობილია, რომ მეფე თავის ხელისუფლებას ახორციელებდა უშუალოდ თვითონ, ან თავისი სამოხელეო აპარატის საშუალებით. ეს პირები, რომლებიც

¹ შდრ. ი. დოლიძე, საქართველოს ჩვეულებითი სჯული, თბ., 1960, გვ. 57—60 („გარდაცვლილთა კაცთათვის“).

² ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, I, თბ. 1952, გვ. 137.

მეფის სახელით ასრულებდნენ მმართველობის სხვადასხვა ფუნქციას, იყვნენ მოხელეები. გიულდენშტედტს უყურადღებოდ არც მოხელეები დარჩენია, იგი ჩამოგვიტოვოს მეფის მოხელეებს და მოკლედ აღნიშნავს მათ მოვალეობასაც.

მოხელეთა ინსტიტუტის საკითხი დიდი თემაა და რადგან ამჟამად ის ჩვენი კვლევის საგანს არ წარმოადგენს, ამიტომ დავკმაყოფილდებით გიულდენშტედტის მიერ მოყვანილი მოხელეთა სიით და მისი ზოგადი შესწორება-განმარტებით¹. აი გიულდენშტედტის მიერ ჩამოთვლილ მოხელეთა სია:

ქ ა რ თ ლ ი ს ს ა ხ ლ თ უ ხ უ ც ე ს ი — ქართლის პროვინციის გენერალი.

ქ ა ხ ე თ ი ს ს ა ხ ლ თ უ ხ უ ც ე ს ი — ქახეთის პროვინციის გენერალი. თითო ამათგანი გლეხთა, და საერთოდ ხელქვეითების, გადასახადთაგან იღებს ნებათედ ნაწილს.

ნ ა ზ ი რ ი — ბეჭდის შემნახველი. ესენი არიან ორნი. თითო მათგანი იღებს შემოსავლის მეოცედს.

ე შ ი კ ა ლ ა ბ ა შ ი (Eskagobasch) — კამერპერი; მეფესა და დედოფალს ერთი ჰყავს. (ე. ი. მეფესაც და დედოფალსაც ჰყავთ თითო ეშიკალაბაში — გ. გ.).

მ დ ი ვ ა ნ ბ ე გ ი — უმაღლესი მოსამართლე, ქართლის სამეფოში ოთხი მდივანბეგი არის.

ე ქ ე ს ი მ დ ი ვ ა ნ ი.

ე რ ი ს თ ა ვ ი — ეს არის ხალხის მეთაური, აგრეთვე დამოუკიდებელი. ის არის გუბერნატორი რომელიმე მნიშვნელოვანი, ან რამდენიმე მცირე მხარისა; ასე მაგ.: ქსნის ერისთავი, არაგვის ერისთავი, ყველა [მხარეებს] არ ჰყავთ ერისთავები, უმეტესობას მხოლოდ მოურავი [ჰყავს].

მ ო უ რ ა ვ ი — გუბერნატორი, ანდა მოხელე მხარისა. მისი მთავარი საზრუნავია გადასახადთა აკრეფა; მაგ.: გადასახადთა გამგე ქიზიყში, არაგვის მოურავი და ა. შ. მოურავი იღებს მის მიერ აკრეფილ მუდმივ გადასახადთა ერთ მეათედს.

გ ზ ი რ ი — ეკზეკუტორი, რომელიც მოურავს გადასახადებს უკრეფს.

ქ ა ზ ბ ე კ ი (ყაზბეგი — გ. გ.) — სოფლის მოსამართლე, ანდა დიდი ან პატარა სოფლის ან ადგილის მეთაური.

მ ე ი თ ა რ ი — მეფის კამერდინერი (სასახლის მსახური — გ. გ.).

ყ ა ფ ი ჩ ბ ა შ ი — დედოფლის მსახურთა ზედამხედველი.

ყ ო რ ი ა . ს ა უ ლ ბ ა შ ი — კამერპერთა (ეშიკაბალაშთა) ზედამხედველი და მბრძანებელი.

ფ ა რ ე შ ე ბ ი — ხალიჩებისა და სუფრის მოწყობილობის ზედამხედველი.

მ ზ ა რ ე უ ლ ი — სამზარეულოს უფროსი.

ყ უ ლ უ ხ ი — მელვინეთუხუცესი (der Mundschenk).

მ ე შ ა რ ბ ა თ ე — ჩაისა და ყავის მიმწოდებელი.

ყ ა ლ ი ო ნ ყ ო რ ჩ ი — თამბაქოს მცველი (შემნახველი).

ბ ა შ მ ა ყ ო რ ჩ ი — ფეხსაცმლის შემნახველი (დამცველი).

¹ ცხადია, მოხელეთა სია ქვემოთ ჩამოთვლილით არ ამოიწურება.

[ა]მ ილ ა ხ ე ა რ ი — საჯინიბოს უფროსი.

შ ე ჯ ი ნ ი ბ ე — (Stall und Reitknechte).

მოლარეთუხუცესი — განძის, სალაროს უფროსი.

ბ ა ზ ი ე რ ი — მონადირეთა უფროსი.

მ ე რ ი ქ ი ფ ე — მაგიდის უფროსი (Tafelmarschall—მეტაბლე, —გ. გ.)¹.

ამათ გარდა მოხსენებული არიან მეფეებისა და თავადთა იასაულები, რომლებსაც დავალებული ჰქონდათ ეზრუნათ გიულდენშტედტის ექსპედიციებზე, რომ მას თავის დროზე ყველაფერი რიგზე და დროულად ჰქონოდა.

ამრიგად, მმართველობის სათავეში იდგა შეფე, რომელსაც ჰყავდა მრავალი მოხელე სხვადასხვა ფუნქციით. თითოეული მათგანისათვის არსებობდა განაწესი, რომელიც განსაზღვრავდა მოხელის უფლება-მოვალეობას. ვახტანგის კანონების მიხედვით, მოხელე შეიძლებოდა ყოფილიყო კარისა და საქვეყნოდ გამრიგე (ვახტანგის სამართლის წიგნი, გვ. 39). საქვეყნოდ გამრიგე—მმართველობის ადგილობრივ ორგანოებში მუშაობს; კარის მოხელე—თავის მოვალეობას ასრულებდა ცენტრში, მეფის კარზე, ე. ი. მმართველობის ცენტრალურ აპარატში².

სახელო შემკვიდრებით გადადიოდა და საკუთრების ერთგვარ ობიექტს წარმოადგენდა. აკი გიულდენშტედტიც ამბობს—„არის თავადთა [შემდეგი] მუდმივი თანამდებობანი“-ო³. მოხელე თავის სახელოს უყურებდა როგორც შემოსავლის წყაროს. ამიტომ ფეოდალი ცდილობდა ხელში ეგდო რამდენიმე სახელო.

მოხელე ღებულობდა სარგოს, ჯამაგირსა და ულუფას⁴. მთავარი შემოსავალი მოხელისათვის მისი სარგო იყო; ეს შემოსავალი პირდაპირ კავშირში იყო იმ საქმიანობასთან, რომელსაც ის ეწეოდა. „ქართლ-კახეთის სამეფოში მოხელეთა გასტუმრების შემდეგი წესი იყო: დარბაზის რიგის მაღალი რანგის ზოგ მოხელესა და საქვეყნოდ გამრიგე ყველა მოხელეს თანამდებობის მიხედვით სარგო ჰქონდა გარიგებული; დარბაზის რიგის სხვა მოხელეთ კი, სარგოს გარდა, ულუფა და ჯამაგირი ენიშნებოდა; ზოგი ხელისუფალი კიდევ მხოლოდ ჯამაგირითა და ულუფით იყო დაკმაყოფილებული“⁵. ჯამაგირს მოხელეები მეფის სალაროდან იღებდნენ, ხოლო ულუფას—სურსათ-სანოვანის სახით—მეფის ქარხნიდან. მოხელის სარგო სამეფო შემოსავლის გარკვეული ნაწილის აღებაში გამოიხატებოდა; ეს კი უმთავრესად სხვადასხვა სახის გადასახადებისაგან შესდგებოდა, რაც მოსახლეობისაგან აიკრიფებოდა⁶.

სამეფო მოხელე განსაკუთრებით იყო დაცული კანონით.

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 354—355 (იხ. ჩენი გამოცემის გვ. 229—231).

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I, გვ. 112.

³ იხ. ქემოთ, გვ. 229.

⁴ შ. მესხია, მასალები ქართლ-კახეთის სამეფოს სამოხელეო წყობის ისტორიისათვის. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 26, თბ. 1948, გვ. 022.

⁵ იქვე, გვ. 019—024.

⁶ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, I, თბ. 1952, გვ. 165.

მოხელე ფართო ცნება იყო, ის ყველას ეწოდებოდა, ვინც კი რაიმეს აკეთებდა¹. ფეოდალებს ისეთივე სამოხელეო შტატი ჰყავდათ, როგორც მეფეს. ასევე დედოფალსაც ჰყავდა თავისი მოხელეები.

გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში მმართველობის ცენტრალური აპარატი დარგებად იყო დაყოფილი: მმართველობის ერთი რომელიმე დარგის სათავეში ვეზირი იდგა. გვიანფეოდალურ საქართველოში კი ეს ასე არ იყო. მხოლოდ ერეკლე მეორეს დაიწყო მმართველობის დარგებად დაყოფა, მაგრამ ერეკლეს ეს რეფორმა მხოლოდ ნაწილობრივ იქნა განხორციელებული. ეს იმას არ ნიშნავს, რომ მმართველობაში არეულობა სუფევდა, თითქოს სხვადასხვა მოხელის ფუნქციები ერთმანეთში იყო არეული. მეფის სამოხელეო აპარატი, პირველ ყოვლისა, სამეფო მეურნეობის მომსახურების შესაბამისად იყო აგებული².

გიულდენშტედტის ზემოთ მოყვანილ ცნობაში არიან დასახელებული როგორც საქვეყნოდ გამრიგე მოხელენი (მოურავი, ვზირი, კაზბეკი), ისე დარბაზის რიგისანი. ჩვენ მიყვებით იმ რიგს, როგორც თვით ცნობაშია დაცული.

სახლთუხუცესი ყველაზე რთული სახელო იყო. მას აქვს სამეურნეო, საფინანსო, საკონტროლო, ადმინისტრაციული და სანდენო ფუნქციები; ამის შესაბამისად მას სხვადასხვა ხასიათის მოხელეები ექვემდებარებიან³. როგორც ვახუშტი ამბობს, „ამისი ხელისა იყო სამეფო შემოსავალი და გასავალი. ამან უწყობდა წესი და რიგნი სახლისა მეფისა და თათბირობა სამეფოსი და სახასონი მეფისანი“⁴. მეფის უშუალო მმართველობის აპარატში ის პირველი მოხელეა. ის ფრიად შემოსავლიანი სახელო იყო. ამ მხრივ მას არც ერთი სახელო არ შეედრება. ის ყოველთვის მსხვილ ფეოდალთა ხელში იყო. შემცდარია გიულდენშტედტი, როცა ის სახლთუხუცესს მხოლოდ გენერალთვის, ე. ი. წმინდა სამხედრო პირად. ეს გამოწვეული იყო იმით, რომ მისი საქართველოში ყოფნის დროს მეფის კარის სახლთუხუცესობა ხელთ ჰქონდა დავით რევაზის-ძეს; ერეკლეს სიძეს, რომელიც იყო სომხით-საბარათიანოს სარდალი, ე. ი. იყო ქართლის სამეფოს სარდალ-სახლთუხუცესი. ის კი სწორია, რომ სახლთუხუცესი იღებს სარგოდ $\frac{1}{10}$ -ს. ასევე შემცდარნი არიან: აკად. მ. ბროსე, დ. ჩუბინაშვილი და მ. ჯანაშვილი, როცა სახლთუხუცესს თარგმნიან ჰოფმარშალად. მისი გაიგივება რუსეთის ან საფრანგეთის სასახლის მოხელესთან შეუძლებელია.

სახლთუხუცესი ჰყავდა ასევე დედოფალს, კათალიკოსს და თავადებსაც.

ნაზირი, ვახუშტის ცნობით, ეზოსმოდვრის მაგიერი თანამდებობაა, როსტომის დროს შემოღებული⁵. საბას განმარტებით, ნაზირი უცხო სიტყვაა, ქართულად—სალაროს ნაზირი—აბრამაღია, ხოლო საწყობის ნაზირი—ეზოსმოდვარი. იგი ემორჩილება სახლთუხუცესს. ერეკლე მეორის მორიგეობის

¹ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, I, თბ. 1952, გვ. 162.

² იქვე, გვ. 168.

³ იქვე, გვ. 171.

⁴ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა 1941 წ., გვ. 16.

⁵ იქვე, გვ. 23.

დებულებაში ნაზირი მოხსენიებულია მმართველობის ცენტრალური აპარატის დიდ მოხელეებთან ერთად. ძეგლები ახსენებენ სამგვარ ნაზირს: სალაროს ნაზირი, ქარხნის ნაზირი და ჩართა ნაზირი¹. ამათგან ძირითადია პირველი ორი; პირველი—სალაროს განაგებს, მას თვით ჰყავს მოხელეები. ის იყო პასუხისმგებელი სალაროში არსებულ ყველა ნივთსა და იარაღზე, მას ეძღოდა ჯამაგირი. ქარხნის ნაზირი კი ქარხანას (=საწყობს) განაგებდა. ქარხანა იყო ის ცენტრი, სადაც თავს იყრიდა სამეფოს ყოველი შექმოსავალი, ქარხნის ნაზირი „სასახლის მეურნეობის დაწესებულებებისა და საწყობების მმართველი და სახლთუხუცესის ქვეშეთი მოხელე იყო“². ჩართა ნაზირი—ოთხფეხთა ზედახედველი არის³. რადგან ჩართა ნაზირს, პირველ ორთან შედარებით, ნაკლებ საპატიო ადგილი უჭირავს, ამიტომ თუ არის, რომ გიულდენშტედტი მხოლოდ ორ ნაზირს ასახელებს.

ეშიკაღაბაში საპოლიციო აპარატის სათავეში იდგა⁴. ვახუშტის ცნობით, როსტომმა მანდატურთუხუცესს ეშიკაღასი უწოდა⁵. ვახტანგის სამართლის წიგნის მიხედვით, მას ევალებოდა აგრეთვე ყმების აყრა, ან ჩამორთმევა, ან ჩაბარება ვინმესთვის⁶; მასვე აგზავნიან ზოგჯერ სხვა სამეფოში რაიმე დავალებით; მას ევალება დაპატიმრება, იძულებით მოყვანა. ეშიკაღაბაში აგრეთვე სასახლის მთავარი გამრიგეა, მეფის შეჯლისთან დაკავშირებული ცერემონიალის ხელმძღვანელი⁷. ხელმძღვანელობდა სტუმრების მიღებას, იცავდა წესრიგს⁸. ამ თანამდებობაზე მსხვილი ფეოდალები ინიშნებოდნენ. ეშიკაღაბაში დედოფალსაც ჰყავდა. მაგრამ მეფეს XVIII ს-ის მეორე ნახევარში უკვე ერთზე მეტი უნდა ჰყოლოდა.

მდივანბეგი ეწოდებოდა უფროს მოსამართლეს, სასამართლოს თავმჯდომარეს⁹. ვახუშტის ცნობით, როსტომ მეფემ მსაჯულთუხუცესს უწოდა მდივანბეგი¹⁰. მდივანბეგი მმართველობის ცენტრალური აპარატის მოხელე იყო. ის მხოლოდ მეფის, ე. ი. კარის მოხელე იყო. ის არ ჰყავდა არცერთ ფეოდალს. მეფის ხელისუფლება ყოველთვის ცდილობს გაათავართოს მდივანბეგის კომპეტენცია, წაართვას ფეოდალებს სასამართლო ფუნქცია¹¹. მდივანბეგს ექვემდებარებოდა ყველა საქმე, როგორც სისხლის, ისე სამოქალაქო სამართლისა¹². გიულდენშტედტი ასახელებს ქართლის სამეფოში ოთხ მდივან-

¹ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის I, თბ. 1952, გვ. 181.

² ვ. გაბაშვილი, დარბაზის რიგის მოხელენი დასტურლამალის მიხედვით: ვნიშკის, მოამბე, XIII. 1943, გვ. 171.

³ დ. ჩუბინაშვილი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი.

⁴ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 246.

⁵ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 23.

⁶ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 247.

⁷ იქვე, გვ. 254.

⁸ იქვე: აგრეთვე დასტურლამალი, გვ. 78. § 163.

⁹ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი გვ. 313.

¹⁰ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 23.

¹¹ ივ. სურგულაძე, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 319.

¹² იქვე, გვ. 320.

ბეგს. პროფ. შ. მესხიას გამოკვლევის მიხედვით, თეიმურაზ-ერეკლეს დროს იყო შვიდი, ხოლო ერეკლეს დროს 13-ზე მეტი მდივანბეგი¹.

მდივანბეგები ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად მოქმედებდნენ, ხოლო განაჩენსა და გადაწყვეტილებას მეფე ამტკიცებდა. მხოლოდ სახლთუხუცესი აღმატებოდა მდივანბეგს წინშეწელობის მიხედვით.

მდივანბეგის სახელო მემკვიდრეობითი იყო (ზოგჯერ გამონაკლისსაც ჰქონდა ადგილი). XVIII ს-ში მდივნის სახელოს მქონე ხშირად აღწევს მდივანბეგობას (იესე ოსესშვილი, სოლომონ ლიონიძე, ...)².

მდივანბეგს თავისი კაცები ჰყავდა, რომლებიც მის ამაღლას შეადგენდნენ და მის ბრძანებას ასრულებდნენ.

„სამოხელეო სახელი მდივანი დივანისაგან არის ნაწარმოები. დივანი არაბულად სახელმწიფო საბჭოს, სასამართლო დაწესებულებასა და სამეფო კანცელარიას ნიშნავს. აქედან წარმოდგებოდა სასამართლოს ოქმებისა და განაჩენის ჩანწერი მოხელის—მდივნის სახელწოდება“³; საბას განმარტებით, მდივანი „უსტართა მწერალი“ არის; ვახუშტი უფრო ფართოდ აგვიწერს მდივნის საქმიანობას; მდივნები „სწერენ: უსტარს, იერლაცსა, ბიტაკსა, ენდალმასა, პატრუცაგსა, როარტაგსა, გუჯართა, სიგელთა, ბრძანებათა, განაჩენთა და სხვათა“⁴. „დასტურლამალის“ სულხან მდივნისეული ხელნაწერის მიხედვით საბუთების დაბეჭდვაში სასლთუხუცესი და მდივანი იღებდა მონაწილეობას⁵. ერეკლე მეორე ერთ სიგელში წერს: „თუ მდივნის ხელი და ჩვენი ბეჭედი არ იყოს“, ისე საბუთს ძალა არ აქვს⁶. მდივნები მმართველობის თითქმის ყველა დარგს ემსახურებოდნენ. მდივანი ნაზირთან ერთად გადასახადს აწერდა მოსახლეობას. მდივნობა მემკვიდრეობით გადადიოდა. იყო სასამართლოს მდივანი, აგრეთვე დედოფლის მდივანიც. მდივანი სულ 6 იყო გიულდენშტედტის მიხედვით (ეს არ არის სრული ციფრი). მდივნობა შემოსავლიანი და საპატიო სახელო იყო.

მოურავი სამეურნეო ხასიათის ფუნქციებში ასრულებდა. მას ჰქონდა აგრეთვე სასამართლო და ადმინისტრაციული ფუნქცია⁷. იგი, როგორც ადგილობრივი მოხელე, სამხედრო ხაზით ემორჩილებოდა მხოლოდ სადროშოს სარდალს. დანარჩენი ფუნქციებით იგი ცენტრალურ ადმინისტრაციას ემორჩილებოდა (სახლთუხუცესის სახით)⁸; მოურავი ჰყავდა მეფესა და ფეოდალებსაც. თვითონ სამოურაო მმართველობის ადმინისტრაციული ერთეულია. ადგილზე ის ასრულებდა მეფის ან თავადის განკარგულებას, აწერდა და კრეფდა

¹ შ. მესხია, მასალები ქართლ-კახეთის სამეფოს სამოხელეო წყობის ისტორიისათვის: მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის. ნაკვეთი 26, თბ. 1948 წ., გვ. 55—56; გვ. 29; გვ. 030.

² ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი. გვ. 331.

³ ვ. გაბაშვილი, დარბაზის რიგის მოხელენი დასტურლამალის მიხედვით: ენიშის მოამბე, XIII, 1943, გვ. 174.

⁴ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941წ., გვ. 17.

⁵ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 231.

⁶ ვ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 176.

⁷ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 394; დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომ., გვ. 277. ⁸ იქვე, გვ. 396.

გადასახადებს, უძღვებოდა მეურნეობას; მართავდა მოსახლეობას და ა. შ.¹ ის არის უფროსი ნაცვლისა და მამასახლისის. ებარა მამული და გლეხები². ადგილობრივად მოურავი იყო მოსამართლეც: „რომელიც სოფლის კაცი ერთი მეორეს უჩიოდეს, იმისი სამართალი მოურავმა ჰქმნას“³. ისინი ზედამხედველობას უწევდნენ ვაჭრობასაც, საზოგადოებრივ სამუშაოთა შესრულებას, მოსავლის აღებას, ლაშქრის შეყრას⁴. ამრიგად, მოურავს ებარა ადმინისტრაციული, საგამომძიებლო, სამხედრო, სასამართლო ფუნქციები და წარმოადგენდა მმართველობის ადგილობრივი აპარატის მთავარ მოხელეს⁵. გიულდენშტედტიც ხომ ამბობს, რომ მოურავი მხარის მმართველი მოხელეაო (იხ. ჩვ. გამოცემა, გვ. 257). მისი შემოსავლის მთავარი წყარო გლეხთა გადასახადები იყო, როგორც გიულდენშტედტი ამბობს, გლეხთაგან აკრეფილი გადასახადების $\frac{1}{10}$ ⁶. (გიულდენშტედტი ასახელებს ქალაქის მოურავსაც, თუმც მის ფუნქციებს არ ჩამოთვლის; იხ. ტექსტი, გვ. 203).

იესე ოსესშვილი გზირს იხსენიებს, როგორც პოლიციელს, აღმასრულებელი ფუნქციის მოხელეს⁷. გზირი არის საქვეყნოდ გამრიგე, ადგილობრივი ადმინისტრაციის მოხელე. მისი ძირითადი ფუნქცია იყო ბრძანების წაღება ადგილზე, ვისიმე გამოძახება და სხვა. იოანე ბატონიშვილის სახელმწიფოებრივი წყობილების პროექტის მიხედვით, გზირი მოურავს უნდა ემორჩილებოდეს⁸. გიულდენშტედტის მიხედვითაც გზირი მოურავს გადასახადებს უკრეფს.

კაზბეკი — ეს სახელო გიულდენშტედტს აქვს ნახსენები. იგი ამბობს, რომ კაზბეკი არის პატარა სოფლის ან ადგილის უფროსი და ასევე მოსამართლე. იგი ერთ ადგილას კიდევ წერს, რომ კაზბეკის ტიტული აზნაურს მეფისგან აქვს მიღებული; ზის სტეფანწმინდაში და ადევნებს თვალყურს სასაზღვრო სოფლებს⁹. ე. ი. ესეც საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეა და მოურავს უნდა ემორჩილებოდეს. გიულდენშტედტის ცნობით კაზბეკობა (=ყაზბეგი) ეკავათ წობიკოიას (=ჩოფიკაშვილს?) გვარის წარმომადგენლებს¹⁰.

ვახუშტის ცნობით, მეთარმა შეცვალა ეჯიბი¹¹. უიმისოდ მეფესთან ვერავენ შევიდოდა¹². მეითარი მეფეს ადგას თავს, პირსახოცს მიართმევს, მერიკიფეს ამსახურებს; მეფის ტანისამოსი მის ხელთაა¹³. „შიგნით და გარეთ ბატონთან გაუყრელობა და შინაყმობა დიდი აქუს“¹⁴. შესაძლოა მეითარი, როგორც მეფის პირადი მომსახურე, სახლთუხუცესის საგამეგოში არ შედიოდა:

¹ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 399.

² იქვე, გვ. 400; დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 277.

³ იქვე გვ. 401, აგრეთვე დასტურლამალი, გვ. 12, § 24.

⁴ იქვე, გვ. 403—404. ⁵ იქვე, გვ. 404.

⁶ შდრ. დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 277: „გარდა „საგლეხო შემოსავლისა“, მოურავის სარგოს შეადგენდა ათისთავი.

⁷ თავგადასავალი იესე ოსესშვილისა, ს. კაკაბაძის გამოცემა, გვ. 75.

⁸ იოანე ბატონიშვილი, სჯულდება, ივ. სურგულაძის გამოცემა, თბ. 1957 წ., გვ. 13—14. ⁹ გიულდენშტედტი, ივ. დასახ. ნაშრომი, გვ. 324 (იხ. ჩვ. გამოცემის გვ. 179).

¹⁰ იხ. ჩვ. გამოცემის გვ. 06.

¹¹ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 23.

¹² ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 203. ¹³ იქვე, გვ. 204.

¹⁴ იქვე; აგრეთვე დასტურლამალი, გვ. 62, § 106.

ყაფიჩი „დასტურლამალის“ მიხედვით ხელჯოხიან მოხელეთა უწყებას ეკუთვნის¹. ის ექვემდებარება ეშიკალასბაშსა და ბოქაულთუხუცესს, რადგან საპოლიციო აპარატის მოხელეა². ყაფიჩებს ჰყავთ ყაფიჩბაშები. ყაფიჩების ფუნქციას სასახლის დაცვა შეადგენდა. დედოფლის „დასტურლამალით“³ ორი ყაფიჩია გათვალისწინებული⁴. გიულდენშტედტსაც მათი უფროსი ჰყავს ნახსენები.

ყორიასაული ხელჯოხიანი მოხელეა და შედის ეშიკალასბაშის სახელოში⁵. XVIII ს-ის მეორე ნახევრის ძეგლებში გვხვდება მხოლოდ ყორიასაულბაში. პროფ. შ. მესხიას აზრით, ერეკლე მეორის დროს ყორიასაულები დაუქვემდებარდნენ ყორიასაულბაშს⁶. ის იასაულების უფროსად ჩანს. ყორიასაულბაში ეშიკალასბაშის „ნაიბად“, ე. ი. მოადგილედ იწოდება⁷. გარდა აღმასრულებელი ხასიათის ფუნქციისა, მას საგარეო ფუნქციაც მიეცა, ხელჯოხიანთა უწყებაში კი მან თანდათან დაიჭირა ბოქაულთუხუცესის ადგილი⁷.

მაგრამ ახლა გაუგებარია, როგორღა იყო ის ეშიკალასბაშთა მბრძანებელი. ზედამხედველობა, ე. ი. მეთვალყურეობა, კიდევ შეეძლო გაეწია. ალბათ, გიულდენშტედტს აქ შეეცდომა მოუვიდა.

ფარეშნი იყვნენ სასახლის ხელშინაურ მოსამსახურეთა ძირითადი კადრი⁸. ისინი ჰყავდა მეფესაც და დედოფალსაც. დიდი მეჯლისის დროს ფარეშთუხუცესები (ორი იყო) ეხმარებოდნენ სუფრაჩს სუფრის გაშლაში⁹.

ყალიონყორჩის დანიშნულება იყო ყალიონის მირთმევა. სულ ოთხი იყო. დიდი მეჯლისის დროს ორი მეფეს ემსახურებოდა, ორი სტუმრებს¹⁰.

ამილახორი — მეჯინიბეთუხუცესია. ვახუშტის მიხედვით მეჯინიბეთუხუცესი შემდგომად იწოდა ამილახორი¹¹. „ამისი ჯელისა იყო: ყოველნი მეჯინიბენი, შიკრიკნი, პაიკნი, ჯინიბნი, ჰუნენი, ჯოგნი, რემანი მეფისანი“¹².

მოლარეთუხუცესი ვახუშტის მიხედვით არის ძველი მეჭურჭლეთუხუცესი; ოღონდ შინაარს-გამოცვლილი¹³. სალაროს გამგედ სალაროს ნაზირია, ხოლო მოლარეთუხუცესი მთავარი და უფროსი არის იმ გაგებით

¹ ივ. სურგულაძე, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 279.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 281; აგრეთვე, დასტურლამალი, გვ. 110, § 5.

⁴ ვ. გაბაშვილი, დარბაზის რიგის მოხელენი დასტურლამალის მიხედვით: ენიმ-კის მოამბე, XIII, 1943 წ., გვ. 190.

⁵ შ. მესხია, მასალები ქართლ-კახეთის სამეფოს სამოხელეო წყობის ისტორიისათვის: მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი 26, 1948 წ., გვ. 031.

⁶ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 274.

⁷ იქვე, გვ. 275.

⁸ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის I, თბ. 1952 წ., გვ. 200.

⁹ იქვე, გვ. 199; აგრეთვე დასტურლამალი, გვ. 78, § 163.

¹⁰ იქვე, გვ. 202; აგრეთვე დასტურლამალი, გვ. 79, § 163.

¹¹ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 16.

¹² იქვე, გვ. 16. (ამილიხვრები ამ დროს მოხელეებს აღარ წარმოადგენენ).

¹³ იქვე, გვ. 23.

რომ მას ებარა სალაროს მთავარი განყოფილება. მას უნდა მიეღო სალაროს შემოსავალი, მიეცა მეფის ბრძანებით ხელფასი, საჩუქარი და სხვა¹. მას მოლარეები ექვემდებარებიან, ხოლო თვით სალაროს ნაზირის ქვევით და შემდეგ მოიხსენება ყოველთვის. გიულდენშტედტის მოლარეთუხუცესი არის მეჭურჭლეთუხუცესი თავისი ძველი შინაარსით, როგორც ვახუშტი ამბობს: „ამისი ქელისა იყო ყოველნი საჭურჭლე და საუნჯენი მეფისა, და მას შინა დაწესებულნი“².

რაც შეეხება მოხელეებს: მზარეულს, ყულუხჩის, მეშარბათეს, ბაშმაყორჩის, მეჯინიბეს, ბაზიერს, მერიქიფეს,—ამათ არ ესაჭიროებათ განმარტება, მხოლოდ უნდა აღინიშნოს, რომ გიულდენშტედტთან მერიქიფე დასახელებულია მაგიდის უფროსად, ხოლო ყულუხჩის აკისრია მეღვინეთუხუცესობა. აქ დაშვებულია შეცდომა და ცნობები არეული უნდა იყოს.

იასაული ადმინისტრაციულ-პოლიციური აპარატის ყველაზე დაბალი და გავრცელებული მოხელე იყო³. ისინი ყოველ უწყებას ესაჭიროებოდნენ და ამდენად სახელმწიფოს მმართველობის ყველა დარგში იყვნენ. მეფის მმართველობის ყოველ დარგს, მმართველობის ყოველ უწყებას თავისი იასაულები ჰყავდა. სამეფო „დასტურლამალით“ გათვალისწინებული იყო 23 იასაული, საედოფლო „დასტურლამალით“—17 იასაული⁴.

იასაულები ჰყავდათ აგრეთვე ერისთავებსაც (რასაც, გიულდენშტედტიც გვიმოწმებს). იასაულს ეძღოდა საიასაულო, რის გარდაც სხვა სარგებლობასაც იღებდა ამა თუ იმ საქმის შესრულებისას. იასაულებს აზღავნიდნენ აგრეთვე წერილისა თუ ბრძანების ადგილზე მისატანად, ე. ი. გამოდიოდნენ შიკრიკთა როლშიც. გიულდენშტედტის ცნობებით, იასაულებსვე ჰქონდათ დავალებული ექსპედიციის ყოველმხრივი უზრუნველყოფა ადგილებზე.

ცალკე გვსურს აღვნიშნოთ გიულდენშტედტის მიერ ერთხელ მოხსენიებული „კამხა“. ეს დანამდვილებით არის დამახინჯებულად გადმოცემული ერთ-ერთი სამოხელეო ტერმინი—„ქემხა“ (იგივე ქევხუდი, ქეთხუდი, ან ქევხა).

დ. ჩუბინაშვილი თავის ქართულ-რუსულ ლექსიკონში ქევხას განმარტავს როგორც სპარსულ სიტყვას „ქევხუდას—მამასახლისს“, ხოლო ქეთხუდას კი უწოდებს „სოფლის პირველ მოქალაქესა და მამასახლისს“. როსტომ მეფის 1641 წლის სიგელის მიხედვით ქეთხუდა შეესატყვისება ქართულ მამასახლისს⁵.

როგორც ივ. სურგულაძე მიუთითებს⁶, ქევხები ადგილობრივი მოხელეები არიან (ე. ი. საქვეყნოდ გამრიგენი—გ. გ.); ერეკლე II-ის მიერ შედგენილ ქიზიყის ვარიგების წიგნში ის დაბალ მოხელედ ჩანს. ქევხა, ქემხა, ქეთხუდა—ერთი შინაარსის მატარებელი სიტყვებია, ის ადგილობრივი მოხელეა, მაგრამ არაქართული სოფლებისათვის. აქ ივ. სურგულაძე ეყრდნობა დავით ბატონიშვილის სიტყვებს, რომ კახეთისა და ქართლის მამასახლისები ქევხად და

¹ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 189.

² ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 16.

³ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 283.

⁴ იქვე, გვ. 284; აგრეთვე „დასტურლამალი“, გვ. 42, § 72 და გვ. 111, § 6.

⁵ Ш. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, тб. 1959, გვ. 300; აგრეთვე ვ. ფუთურაძე, ქართულ-სპარსული საბუთები, გვ. 155—157.

⁶ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 414.

მამასახლისად იწოდებოდნენ; თათრებით დასახლებულ სოფლებში კი სოფლის მამასახლისი იწოდებოდა ქვეხად¹. ამ სიტყვებიდან ნათლად ჩანს, რომ ქართული სოფლის მამასახლისს თათრულ სოფლებში ქვეხა (თუ ქემხა) ჰქვია, მაგრამ აქედან ის არ გამომდინარეობს, რომ ქართული სოფლების მამასახლისს ქემხა არ შეიძლება რქმეოდა.

სოფლის ქემხა გზირზე მაღალი თანამდებობა იყო და მას სოფლის მამასახლისის მსგავსი ფუნქციები უნდა ჰქონოდა: სოფლებში წესრიგისათვის თვალყურის დევნება, მცირე მნიშვნელოვანი საქმეების გარჩევა, გადასახადების განაწილებაში მონაწილეობის მიღება.²

ქეთხუდები სოფლის გარდა ქალაქის მოხელეებიც არიან. მათ ირჩევდა ქალაქის მოსახლეობა „для участия в общественных и городских делах. Следовательно, городские кетхуды являлись представителями горожан в городском управлении и их можно назвать выборными... старостами... выборными мамасахлисами города“³. ამასთანავე ქალაქის მამასახლისს შეეფენიშნავდა⁴.

აი რას ამბობს გიულდენშტედტი კახეთის აღწერისას: „... მმართველი ადგილისა ან რამდენიმე პატარა სოფლისა, თვით არჩეული მოსახლეობის მიერ და დამტკიცებული მეფის მიერ—„კამხა“ არის, ხოლო მხარის მმართველი მოხელეა მოურავი, რომელიც მხარის მიხედვით ატარებს სახელს... და საერთოდ ის არის თავადთა გვარიდან“⁵.

როგორც ჩანს, გიულდენშტედტიც ადასტურებს ქემხის საქვეყნოდ გამრიგობას, თუმცა არ მიუთითებს, რომ „ის არაქართული მოსახლეობისთვის იყოს გათვალისწინებული“⁶. ამასთან, ცნობიდან არ ჩანს, რომ ქემხა „დაბალი“ მოხელე იყოს, თუმცა ის მთელი მხარის მმართველის (მოურავის) დაქვემდებარებული უნდა იყოს. აგრეთვე ცნობაში გარკვევითაა აღნიშნული, რომ ქემხას ირჩევენ სოფლის ან ადგილის მცხოვრებნი, ხოლო შემდეგ მას მეფე ამტკიცებს.

ე. ი. ქემხა (იგივე ქეთხუდი) არის საქვეყნოდ გამრიგე მოხელე; ის არის მცირე ადგილის, ან რამდენიმე პატარა სოფლის მმართველი, ან, უფრო უკეთ, მამასახლისი. მას ირჩევენ ამავე სოფლების მოსახლეობა (ალბათ უმეტესად აზნაურთაგან), ხოლო უფლებებში ამტკიცებს მეფე.

ასეთია ზოგადად ქართლ-კახეთის სამეფოს მოხელეთა ინსტიტუტის არასრული შემადგენლობა გიულდენშტედტის ცნობათა მიხედვით.

* * *

ეხება რა განათლებას, გიულდენშტედტი აღნიშნავს: „საერთოდ ქვეყანაში არსადაა სკოლები, არამედ ყველას მინდობილი აქვს, რომ თავის ბავშვებს

¹ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 414. აგრეთვე, Царевич Давид, Обзорение Грузии, 1813, § 171, § 930.

² ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 414—415.

³ Ш. Месхиа, დასახ. ნაშრომი, გვ. 300.

⁴ იქვე.

⁵ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 257.

⁶ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 414.

თვითონ ასწავლონ, ამიტომ, ხნიერთა საკუთარი უცოდინარობისა და შემთხვევისა და შესაძლებლობის ნაკლებობის გამო, ეს საქმე სავალალო მდგომარეობაშია და იგივე (სწავლა—გ. გ.) უბრალო ხალხთან (გლეხობასთან—გ. გ.) სრულიად გამორიცხულია; ასე რომ, ბავშვებს აქვთ შესაძლებლობა მიიღონ ცოდნა მხოლოდ მშობლებისაგან¹. ქვეყანა იმდენადაა დასუსტებული უცხოთა თავდასხმების გამო, რომ „ეს სახელმწიფო...ვერ უწყობს ხელს სკოლების, კულტურის, ხელოვნების... საერთო განვითარებას“².

გიულდენშტედტის ეს შენიშვნები არაა მთლად სწორი.

ცნობილია, რომ XV—XVIII სს. ქართული სკოლები მოქმედებდნენ კერძო პირთა თაოსნობით. თუ XVIII ს-მდე სწავლის საქმეს კერძო ხასიათი ჰქონდა და დამოკიდებული იყო ამა თუ იმ განათლებული პირის სურვილებზე, ახლა სასწავლებლები სახელმწიფოს ზრუნვის საგანია.

1775 წ. იანვარში ანჩისხატის ტაძრის ეზოში დაარსდა ფილოსოფიური სემინარია, რომელმაც 1795 წლამდე იარსება. მის რექტორს ხელფასი სამეფო სალაროდან ეძლეოდა. სემინარიაში ისწავლებოდა როგორც საეკლესიო, ისე „თავისუფალი საგნებიც“: გრამატიკა, პოეტიკა, რიტორიკა, ლოგიკა, ქატეგორიები (არისტოტელესი), მეტაფიზიკა, ფიზიკა, ფილოსოფია, საღვთო სჯული, საეკლესიო ისტორია, მშობლიური ენა, არითმეტიკა, სამოქალაქო ისტორია და სხვა. აქვე სწარმოებდა აგრეთვე პაექრობა-დისპუტები სხვადასხვა მეცნიერული ხასიათის პრობლემებზე³, რაზედაც დასწრება თავისუფალი იყო. სახელმძღვანელოთა ნაწილი უცხო ენიდან იყო თარგმნილი, ნაწილიც ქართულად იყო შედგენილი. სემინარიის წარჩინებულ მოწაფეებს თვით ერეკლე აჯილდოვებდა ხოლმე. ამ სემინარიაში ბევრი ქართველი მეცნიერი, მდივან-მწიგნობარი, კალიგრაფი, მგალობელი და სხვა დარგის მოღვაწენი გამოიზარდნენ.

გარდა ფილოსოფიური სემინარიისა, თბილისში არსებობდნენ დაწყებითი სკოლების მსგავსი კერძო სასწავლებლები: სიონის, კალაუზნის, მეტეხის, ქაშვეთის, ანჩისხატის და სხვა სკოლები. ამათში ისწავლებოდა საღვთო სჯული, ქართული ენა, არითმეტიკა, გრამატიკა და სხვა საგნები⁴. მაჰმადიანთა და სომეხთათვისაც არსებობდნენ სათანადო კერძო სკოლები.

ერთი კია, რომ სკოლების კარები ყველასთვის მისაწვდომი არ იყო. მაგალითად, თბილისის სემინარიაში იღებდნენ კეთილშობილთა და სასულიერო პირთა შვილებს. ქალაქის ფართო მოსახლეობას მხოლოდ პირველდაწყებითი სწავლის მიღების უფლება ჰქონდა.

ყოველივე ამასთან ერთად, 1749 წელს აღდგენილ იქნა თბილისის სტამბა, რომელიც 60-იან წლებში ერეკლემ განაახლა, შეაკეთებინა გაცვეთილი იარაღები და 1764 წელს გადაატანინა „ეზოსა სამეფოსა“⁵, სადაც 1772 წლამდე დაიბეჭდა რიგი წიგნებისა.

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 342 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 209).

² იქვე, გვ. 350 (იხ. ქვემოთ, გვ. 225).

³ თბილისის ისტორია, თბ. 1958 წ., გვ. 301.

⁴ იქვე, გვ. 302.

⁵ იქვე, გვ. 328.

მართალია, ქვეყანა ძალზე დასუსტებული იყო, მაგრამ იმის თქმა გამო-
რიცხულია, თითქოს არ შეეძლო ხელი შეეწყო სკოლების, კულტურისა და
ხელოვნების საერთო აღმავლობისათვის, რადგან ისეთ სახელმწიფო მოღვაწეს,
როგორც ერეკლე მეორე იყო, წარმოუდგენელია, ყურადღება არ მიექცია
ცხოვრების ამ სფეროსადმი, მაშინ როცა ცნობილია, რომ ერეკლეს სახელ-
თანაა დაკავშირებული მთელი რიგი კულტურული წამოწყებებისა.

საქმარისია დავასახელოთ ისეთი მოღვაწეები, როგორც იყვნენ დავით
რექტორი, ანტონ პირველი, იესე ოსეს-ძე ბარათაშვილი, სოლომონ ლიონიძე,
დავით გურამიშვილი, ბესიკი, ვახუშტი ბაგრატიონი, ომან ხერხეულიძე,
პაპუნა ორბელიანი და სხვები, რომ XVIII ს-ის მეორე ნახევრის ქართული
კულტურისა და განათლების გიულდენშტედტისეულ დახასიათებაზე ხელი
ავიღოთ.

გიულდენშტედტი, ეტყობა, უფრო გატაცებული იყო ნინერალთა, მცენ-
რეთა და ცხოველთა შესახებ ცნობების შეგროვებითა და ქვეყნის ეკონომიური
მდგომარეობის შესწავლით და განათლება-კულტურის საჭიროებებისათვის თავი
არ შეუწუხებია.

* * *

XVIII ს-ში ძალიან გახშირდა დაღისტენელ ფეოდალთა ყაჩაღური თავ-
დასხმები საქართველოზე, რასაც დიდი ზიანი მოჰქონდა საქართველოს სოფ-
ლის მეურნეობისა და საქალაქო ცხოვრებისათვის. „ლეკიანობა“ უმთავრესად
წარმოადგენდა წვრილ-წვრილ გუნდებად დანაწილებულ დაღისტენელი აბრა-
გების მიერ წარმოებულ ძარცვასა და ყაჩაღობას საქართველოში. ეს აბრა-
გები იტაცებდნენ ხალხს, პირუტყვს, ქონებას; განსაკუთრებით ხენა-თესვის,
მკის, რთველის დროს. მიჰქონდათ და მიჰყავდათ ყველაფერი, რის მოტაცებაც
შეეძლოთ. მოსახლეობა დიდ ზარალს ნახულობდა მათგან. იზღებოდა მეურ-
ნეობა. გიულდენშტედტს არ გამოჰპარვია სამეფოს ცხოვრების ეს მხარე—
„ლეკიანობა“. იგი ბევრგან აღნიშნავს, რომ ეს თავდასხმები საქართველოში
თითქმის ყოველდღე ხდებოდა და ამიტომ მათ გამო საქართველოში მოგზა-
ურობა არ იყო უზიფათო¹. ამიტომაც იგი საქმაო დაცვის გარეშე ვერ ბედავ-
და ექსკურსიების მოწყობას. იგი ხაზს უსვამს იმ დეტალსაც, რომ, დასასვენ-
ებლად დაბინავებულნი, ცხენებს ვერ უშვებდნენ საბალახოდ და იძულებულნი
იყვნენ შინ გამოეყვებათ². აგრეთვე აღნიშნავს, რომ მოსახლეობა იყრებოდა
ადგილიდან და სხვაგან სახლდებოდა, მაგ. ახტალის მოსახლეობა³. გიულდენ-
შტედტი აღნიშნავს, რომ ლეკები ესხმოდნენ თავს არა მარტო მოსახლეობას,
არამედ რუსთა შეიარაღებულ მცირე რაზმებსაც, რომ თბილისიდან 7 ვერსზე
რუსეთის საქმეთა რწმუნებულმა გვარდიის კაპიტანმა ლვოვმა და პოლკოვ-
ნიკმა ვოლკოვმა თავის რაზმთან ერთად განიცადეს თავდასხმა, დაკარგეს
ხალხი და ცხენები⁴. გიულდენშტედტმა თვით ნახა ლეკთა გზა ქსანსა და

¹ გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 226 (იხ. ქვემოთ, გვ. 13).

² იქვე, გვ. 276 (იხ. ქვემოთ, გვ. 101).

³ იქვე, გვ. 262 (იხ. ქვემოთ, გვ. 77).

⁴ იქვე, გვ. 226 (იხ. ქვემოთ, გვ. 13).

ნარეკვეს შორის, რომლითაც ლეკები მიდიან არაგვიდან მჭადისჯვარზე გაე-
ლით ლამისყანამდე და ქრცხინვალამდე¹; ის აგრეთვე შეესწრო ლეკთაგან
მუხრანის გაძარცვას². ყოველივე ამაზე დაკვირვებით, ის სწორად შენიშნავს,
რომ საქართველო ძლიერაა დასუსტებული მეზობლების, განსაკუთრებით,
სუსტი მეზობლების და უმთავრესად კავკასიელების თავდასხმების გამო³.

ლეკთა და სხვა თავდასხმათა მოსაგერიებლად საჭირო იყო ჯარი. გიულ-
დენშტედტი წერს: ყოველი ხელქვეითი მამაკაცი, ებრაელთა გამოკლებით,
არის ჯარისკაცი და პირველ დამახებისთანავე დაუყოვნებლივ უნდა გამოცხად-
დეს იქ, სადაც საჭიროა (წინასწარ დანიშნულ ადგილს—გ. გ.), ჩაცმული,
შეიარაღებული და ცხენზე; ამასთან მხარეთა უფროსები და აზნაურები არიან
წინამძღოლები⁴. ამავე დროს გარკვეული რიცხვი უნდა დარჩენილიყო
სოფლებში, რათა დაეცვათ ისინი თავდასხმისაგან და უზრუნველყოფილიყო
გადასახადთა გადახდა⁵. გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ „თავადებსაც
მოჰყავთ აგრეთვე, ან აგზავნიან დამხმარე რაზმების გარკვეულ რაოდენობას,
რომელთაც, უმეტეს შემთხვევაში, მეთაურობენ მათი ვაჟები. ყველა რაზმი და
მათი მეთაური ემორჩილება ერთს, ან რამდენიმე მხედართმთავარს, რომლე-
ბიც გენერალს უტოლდებიან და „სახლთუხუცესად“ იწოდებიან⁶ (აქაც კვლავ
დავითის სარდალ-სახლთუხუცესობის გამოისობით გამოწვეული შეცდომაა
დაშვებული—გ. გ.).

როგორც ცნობილია, ერეკლე გვევლინება „ლეკიანობის“ წინააღმდეგ
ენერგიულ მებრძოლად, რისთვისაც ის სხვადასხვა ღონისძიებას მიმართავდა.
ერთ-ერთი ასეთი ღონისძიება იყო XVIII ს-ის მეორე ნახევარში მდევარი
ლაშქრის ახალი, კუთხობრივი ორგანიზაცია, ციხე-სიმაგრეთა, სახიზარ-თავ-
შესაფართა შენება. აქაც მოვიშველიოთ გიულდენშტედტის ზოგიერთი ცნობა:
„აქ ჩანდა მრგვალი და ოთხკუთხი მოედნები და მიწაყრილები, სადაც მცხოვ-
რებნი აფარებენ თავს და პირუტყვს, როცა დროზე შეამჩნევენ მძარცველებს,
და მამაცად იცავდნენ თავს. მკაცრად და დგენილი წესის თანახმად,
ყოველი ქიზიყელი მიიჩქარის თავისი თოფით იქით, საიდანაც ესმის
სროლის ხმა და, ამ ღონისძიების წყალობით, ლეკები მათ უფრო იშვიათად ესხმი-
ან თავს, ვიდრე მათ მეზობლებს ქართლში...“⁶ „...უმეტესად ყოველ სოფელს აქვს
ერთი ან რამდენიმე... მრგვალი კოშკები. თავდასხმის დროს ქვედა სართულზე
თავს აფარებენ ქალები და ბავშვები, ზედა სართულზე კი იკრიბებიან შეი-
არაღებული კაცები და ესვრიან ყაჩაღებს. ბევრ სოფელს აქვს... კედლით გარ-
შემორტყმული... ოთხკუთხა მოედანი კარებებითა და სასროლი კოშკებით.
ასეთ ადგილებში, რომლებსაც ციხეები ჰქვიათ, ან არ ცხოვრობენ, ან ცხოვ-
რობენ ცოტანი; თავდასხმების დროს ყველანი ცდილობენ ამ ციხეებში გადა-

¹ გიულდენშტედტი. დასახ. ნაშრომი, გვ. 249 (იხ. ქვემოთ, გვ. 53).

² იქვე, გვ. 273 (იხ. ქვემოთ, გვ. 95).

³ იქვე, გვ. 326; გვ. 350 (იხ. ქვემოთ, გვ. 183, 225).

⁴ იქვე, გვ. 354 (იხ. ქვემოთ, გვ. 229).

⁵ იქვე, გვ. 354 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 229).

⁶ იხ. ქვემოთ, გვ. 27 (ხაზგასმა ჩვენია).

ორჩინონ თავი საქონლითა და ქონებით“...¹ „მეფემ ბრძანა გალავანი შემოე-
ლოთ გუშმათის წყაროსთვის, რათა ლეკების თავდასხმების დროს ამ გალავანში
შეეფარებინათ ამ სოფლების პირუტყვი, რომელიც ამ მინდვრებზე სძოვდა“...²

ერეკლეს მიერ 1772 წლის 28 აგვისტოს ზემო ქართლის სადროშოსადმი
გაგზავნილ ინსტრუქციის მსგავსი მიწერილობით ირკვევა, რომ მან სამეფო
დაყო გარკვეულ გეოგრაფიულ ზოლებად, სანხედრო ოლქებად, ამასთან თითო
ზოლი—ცალკე სამოქმედო უბნად, სამდევროებად დაანაწილს, იმის მიხედვით,
თუ საიდან იყო მოსალოდნელი ლეკთა თავდასხმა. ამ მიწერილობაში გათვა-
ლისწინებული იყო ბრძოლის ხერხები და უბნების ორგანიზაცია, დეზერტირთა
სასჯელი—დამყარებული სოციალური კუთვნილების პრინციპზე, ხელმძღვანე-
ლობის საკითხი, რაც მინდობილი ჰქონდათ ერისთავებს და ამილახორებს³
(შდრ. გიულდენშტედტი, ჩვ. გამოცემის გვ. 229). ეს იყო ერთ-ერთი ფორმა-
ლექთა წინააღმდეგ ბრძოლისა. გიულდენშტედტს მოცემული აქვს ცნობა-
ქართველთა მიერ წარმოებული ბრძოლის კიდევ ერთი ხერხის შესახებ:
„... არც ისე იშვიათად ცდილობენ ქიზიყელები აინაზღაურონ დანაკლისი
ხალხისა და პირუტყვისა; ამიტომ ისინიც ესხმიან თავს მათ. მეზობლად მდე-
ბარე ლეკურ რაიონს ჭარს და მოაქვთ ყველაფერი, რასაც მოახელთებენ. ასე
მაგ., 1772 წ. ზამთარში მათ ლეკებისაგან გადმორეკეს 30.000 ცხვარი“⁴.
„... თავს ესხმიან ჭარელ ლეკებს ისევე ხშირად, როგორც ეს უკანასკნელნი
მათვე, და სტატეებენ ერთმანეთს ხალხსა და პირუტყვს“⁵.

მთავარი ღონისძიება გატარებულ იქნა 1774 წ. 4 იანვრის განჩინებით—
მორიგი ჯარის სისტემის დაწესებისას. აზრი მუდმივად მოქმედი ჯარის შექმ-
ნისა ერეკლეს განუმტკიცა რუსთა რეგულარული ჯარის გაცნობამ 1769—
71 წლებში, მაგრამ ეს შეუძლებელი იყო ბატონყმურ ქართლ-კახეთში, რადგან
არც მეფეს გააჩნდა იარაღ-სანოვაგე და ტანისამოსი ჯარის მოსამარაგებლად
და არც თავადები მისცემდნენ მას ყმებს ლაშქრისათვის⁶. ამიტომ 1773 წ.
მეფის დარბაზში დაისვა საკითხი ისეთი ჯარის შექმნაზე, რომელიც აღკვეთ-
და ლეკთა თარეშს. დარბაზმა შეიმუშავა „მორიგი ლაშქრის განაჩენი“⁷.
გიულდენშტედტი, მართალია, მორიგ ჯარს არ მოსწრებია, მაგრამ მის ცნო-
ბებში ვხედავთ ერეკლე მეორის მიერ ამ და ზემოთ დასახელებულ ღონისძიე-
ბათა პრაქტიკულად ჩატარების ცდებს. ამასთან გვსურს აღვნიშნოთ, რომ
სამხედრო ვალდებულება ჩვენს სინამდვილეში (1774 წლამდე) ნიშნავდა-

¹ გიულდენშტედტი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 249—251.

² იხ. ქვემოთ, გვ. 25. (მოტანილ ცნობებში მოცემულია არა მარტო ლეკიანობის წინა-
აღმდეგ ბრძოლის ხერხები, არამედ საერთოდ ლაშქრად გასვლა—გ. გ.)

³ დ. გვრიტიშვილი. ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის
ისტორიიდან, თბ. 1955 წ., გვ. 296—301.

⁴ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 27.

⁵ იხ. ქვემოთ, გვ. 31.

⁶ საქართველოს ისტორია, 1, თბ., 1956 წ., გვ. 351.

⁷ იქვე, გვ. 351. (თუ რას წარმოადგენდა მორიგი ჯარი, ცნობილია და, რადგან ის ჩვენი
კვლევის საგანს არ წარმოადგენს, მასზე არ შევჩერდებით).

ლაშქრად გაწვევას და არა საერთოდ ნიშვიდობიანობის დროსაც სამხედრო სამსახურში ყოფნას. აქვე დავსძენთ, რომ სწორია გიულდენშტედტის ცნობა: ყველა ხელქვეითი მამაკაცი იყო „სამხედრო ვალდებული“ (ჯარისკაცი), გარდა ებრაელებისა¹.

* * *

ყველაზე მეტი ადგილი გიულდენშტედტის ნაშრონში დათმობილი აქვს ქვეყნის გეოგრაფიულ აღწერას, მისი პროვინციების, მხარეების, სოფლების, ქალაქების, მდინარეებისა და ტბების, ცხოველების, მცენარეებისა და ნიადაგების აღწერა-ჩამოთვლას. აგრეთვე მინერალების და მადნების მოპოვებისა და მდებარეობის აღგილებს.

ქართლ-კახეთის მხარეების აღწერისას გიულდენშტედტი ცდილობს მოგვცეს ცნობები მათი საზღვრების, მოსახლეობის შედგენილობის, სასარგებლო წიაღისეულის, მდინარეების და დასახლებული თუ დანგრეული პუნქტების შესახებ; აგრეთვე ამბობს იმის შესახებ, თუ ეს მხარეები ვის ეკუთვნის: მეფეს, თავადსა თუ დედოფალს; თუ როგორი ქვეშევრდომნი არიან ისინი და რა მეთურნობას ეწევიან. გიულდენშტედტი ასახელებს ზემო ქართლს, ქვემო ქართლს, შიდა ქართლს, სომხეთს, ბორჩალოს მხარეს, ბამბეკს, ტაშირს. ბაიდარს და სხვა. ცალკე ასახელებს ერევნის, ყარსის და განჯის სახანოებს, ასევე—ზემო, ქვემო და შიდა ქართლის რაიონებს—ხადას, ხევსურეთს, გუდამაყარს, ფშავს, საერისთაოს, ოსურ მხარეებს, ჯავახეთს, სამცხეს, სათარხნოს, საციციანოს, საბარათიანოს, თრიალეთს და კახეთს, მის მხარეს ქიზიყს და სხვა. ჩამოთვლის მათ სოფლებსა და სიმაგრე-მონასტრებს. იმ რაიონებს, რომელთაც თვით არ ნახულობს, იკვლევს სხვისი ნათქვამის მიხედვით და ხანდახან უშვებს შეცდომებს: ურევს გეოგრაფიულ სახელებს, ერთი რაიონისას მიაწერს მეორეს, ან ვერაფერს ვერ ამბობს, გარდა რაიონის დასახელებისა. ის, რაც, მისი მართებული თქმით, საერთოა ყველა რაიონისა თუ მხარისათვის, არის ის, რომ ძალიან განადგურებული არიან გამუდმებული თავდასხმებით. მეურნეობა მოშლილია.

გიულდენშტედტი დაწვრილებით აღწერს გზას, რომელზედაც კი მას უხდება გავლა; აღნიშნავს, თუ რომელი პუნქტიდან საით მიემართება; სად უხვევს, სად ადის მთაში, სად გადადის მდინარეზე, რომელი სოფლები, მონასტრები, ციხეები ხვდება გზაზე, ან ჩანს გზიდან, რა მანძილია მათ შორის, რამდენი დრო უნდა მათ გავლას. ამასთან იგი ზოგჯერ ჩერდება რომელიმე პუნქტის დასახელებისას და გვაძლევს მის მოკლე აღწერილობას, ან ისტორიას; ამბობს, თუ როგორაა მონასტერი ნაგები, რომ იქ არის წარწერები, ერისთავთა სამარხები, ანდა რომ ციხის კედელი არის ამა და ამ ზომის, აქვს კოშკები, ზარბაზნები, რომ ხიდი ნაშენია ქვისაგან, აქვს ორივე მხარეს ქარვასლები და სხვა.

¹ იხ. ქვემოთ, გვ. 229.

გიულდენშტედტი ჩამოთვლის ცხოველებსა და მცენარეებს, რომლებიც მას ხვდება ან აგროვებს; ჩამოთვლის ხის ჯიშებს და სხვა. ცალკე აქვს გამოყოფილი მტკვრისა და შისი აუზის მდინარეების დახასიათება. ამასთან ის იძლევა ამ მდინარეებში ან ტბებში გავრცელებულ თევზთა სახე-ლებსაც.

ნიადაგების აღწერისას, რასაც ის თითქმის ყოველ ნაბიჯზე აკეთებს, ასახელებს, არის მიწა ნოყიერი თუ უნაყოფო, თიხიანი, შლაშე თუ კირქვიანი. ამასთან ის დაუზარებლად აღნიშნავს, თუ სად რა მადნეული მოიპოვება, მუშავდება, ანდა მიტოვებულია.

* * *

ქართლ-კახეთის სამეფოს ამ ზოგადი გეოგრაფიული აღწერიდან იგი ცოტა მეტხანს ჩერდება თბილისის, თელავის, სიღნაღის, ანანურის აღწერაზე.

ცალკე აქვს გამოყოფილი გიულდენშტედტს ქ. თბილისის აღწერა¹.

მეფის რეზიდენცია—თბილისი წარმოადგენს როგორც სპარსული (აზიური—გ. გ.), ისე ევროპული ტიპის ქალაქს. სახელი მას ჰქვია თბილი წყაროების და მათზე მდებარე აბანოების გამო. თბილისის ტერიტორიისა და მდებარეობის შესახებ გიულდენშტედტი ამბობს, რომ ის არის მოზღოკთან ერთ მერიდიანზე და ორი გრადუსით სამხრეთით: „ქალაქი შეადგენს თითქმის პლაგე სამკუთხედს და, გარდა ერთი ადგილისა მტკვართან, შემორტყმულია აგურის კედლით“. აქვე აღნიშნავს, რომ „აღმოსავლეთის კუთხეში არის პატარა ციხე ნარიყალა, ხოლო დუსავლეთისაში—სიმაგრე შარდახტი“. მათ შორის ქალაქის კედლის სიგრძე არის 600 საყენი, ხოლო წრეწირი მთელი ქალაქის გარშემო შეადგენს დაახლოებით 3 რუსულ ვერსს ან 1500 საყენს. „ქალაქის აღმოსავლეთის ნაწილთან არის ხიდი მტკვარზე, ამ ხიდით შევდივართ მეტეხის პატარა ციხეში, მტკვრის მარცხენა ნაპირას“. „აბანოების ქვემოთ არის წინაქალაქი, გარეთუბანი, ან უფრო უკეთ ძველი თბილისი“². ამასთან ამ გარეუბანს გიულდენშტედტი ეძახის ქვედა გარეუბანს. ქალაქის ტერიტორიის ეს აღწერა, მართალია, სრული არ არის, მაგრამ, რაც არის—სწორია და სანდო.

როგორც ვიცით, ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით, XVIII ს-ის შუა წლებში თბილისი 3 ნაწილისაგან (ქალაქისაგან) შედგებოდა: პირველი—ძველი ქალაქის ტერიტორია, რომელსაც ისევ თბილისი ერქვა³. გიულდენშტედტის ცნობით კი ვხედავთ, რომ მას უკვე ძველი თბილისი ჰქვია, ანდა უკე ქალაქის ქვემო გარეუბანია. ამ ნაწილს, ვახუშტის სიტყვით, სეიდაბადი ერქვა⁴.

მეორე—ყველაზე დიდი ნაწილი—კალა იყო. ახლად წარმოშობილ ქალაქის ამ უბანს XVIII ს-ში ისევ თბილისის ძველი ციხის სახელი შერჩა. კალას

¹ იხ. ქვემოთ, გვ. 87—93.

² გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 268 (იხ. ქვემოთ, გვ. 87—89).

³ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ. გვ. 52.

⁴ იქვე.

სამხრეთის გალავანი იწყებოდა ქალაქის ციტადელთან (დღევანდელი ნარიყა-
ლა), მისდევდა სოლოლაქის ქედს და მთავრდებოდა ციხე-სიმაგრით, რომელ-
საც ვახუშტი „შიტახტს“ უწოდებს¹. ამ კედლის სიგრძე კი გიულდენშტედ-
ტის მიხედვით, როგორც ვნახეთ, 600 რუსული საენია (=1200 მ.). როგორც
გიულდენშტედტის ცნობიდან ჩანს, კალას ირგვლივ შემორტყმული ჰქონდა
კედელი, რომლის წრეწირი უდრიდა დაახლოებით 3 ვერსს.

ქალაქის მესამე ნაწილი იყო მტკვრის მარცხენა ნაპირზე და მას ვახუშტი
უწოდებს ისანს². გიულდენშტედტის მოწმობითაც ქალაქის ეს ნაწილი უკავ-
შირდება კალას ერთი ხილით მტკვარზე; ამ ხილს შეეყვართ პატარა ციხე
მეტეხში.

მაგრამ ქალაქის ტერიტორია მარტო ამით არ შეიძლება შემოგფარგლოთ-
ის ძლიერ იზრდება, უმთავრესად მტკვრის აღმა მიძართულებით. გიულდენ-
შტედტის თქმა „ქვედა გარეუბანი“ მოწმობს „ზედა გარეუბნის“ არსებობასაც
რომელსაც კიდევ ასახელებს დილოზის მხრიდან თბილისში შემოსვლისას³. ეს
გარეუბანი იწყება დაახლოებით თანამედროვე ლენინისა და მელიქიშვილის-
ქუჩების შესაყარიდან. აღსანიშნავია ის ცნობაც, რომ სომეხთა 20 ჩამოთვლი-
ლი ეკლესიიდან, გარეუბნებში არის 8 ეკლესია⁴. აგრეთვე ქალაქის და ქვედა-
გარეუბნის გარშემო 5 ვერსზე ბალ-ვენახები და ყანებია. თბილისის ზრდას-
ისიცი მოწმობს, რომ, გიულდენშტედტის მიხედვით, ქართულ-სომხურ ეკლე-
სიათა და თათრულ მეჩეთთა რიცხვი აღწევს 40-ს. სხვა თუ არაფერი, ამ
რიცხვს ეკლესიებისას, თავისი ეზოებით, საკმაოდ დიდი ფართობი დასჭირ-
დებოდა. ქალაქის სიდიდეს მოწმობს მისი მოსახლეობის რაოდენობაც, რო-
მელსაც გიულდენშტედტი განსაზღვრავს 20 000-ით. ქალაქში შემავალ კარ-
თაგან გიულდენშტედტი ასახელებს განჯისკარს და აბანოს კარსა და ხიდს⁵.

მაგრამ ქალაქის ზრდა უგეგმოდ მიმდინარეობდა. როგორც ვახუშტი
აღნიშნავს: „ქალაქი ვიწრო, ფოლორცნი უშვერნი“⁶. ამას გიულდენშტედტიც
ადასტურებს, როცა ამბობს, რომ 3 ვერსის სიგრძის მქონე კედლის რკალში,
ამ მცირე, არც ისე დიდ ფართობზე, ცხოვრობს დაახლოებით 20 000 მოსახლე,
„ამიტომ ქუჩები არის დაახლოებით ერთი საენი სიგანისა, შესახვევები კიდევ
უფრო ვიწრო“⁷.

გიულდენშტედტი ხაზს უსვამს თბილისის კეთილმოუწყობლობას. ქუჩების
სივიწროვესთან ერთად აღნიშნავს წყლის საწრეტების უქონლობას, რის
გამოც წვიმების დროს საშინელი ტალახი იყო; აღნიშნავს აგრეთვე მოსახლე-
ობის ძლიერ სივიწროეს, სასაფლაოების სიხშირეს და ცუდ პოლიციას,
რომელიც თვალყურს არ ადევნებს, რომ ქუჩები არ დანაგვიანდეს; ეს ყველა-
ფერი კი სწამლავს ჰაერს და არის მიზეზი დიზენტერიისა, ავ-თვისებიანდ

¹ თ ბ ი ლ ი ს ი ს ი ს ტ ო რ ი ა, თბ. 1958 წ., გვ. 357.

² ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 52.

³ იხ. ქვემოთ, გვ. 61.

⁴ გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 271 (იხ. ჩვენი გამოცემის, გვ. 93).

⁵ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 85; გვ. 65.

⁶ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 54.

⁷ გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 268 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 87).

ციებ-ცხელებისა, ებიდემიებისა. ის ასახელებს, რომ 1770 წელს ჭირმა გაწყვიტა 4000 კაცი¹. გიულდენშტედტი დასძენს, რომ სიკვდილიანობა გაიზრდებოდა, სახლები რომ არ იყოს ფარდალალა, რაც ხელს უწყობს მათში ჰაერის ვენტილაციას. თვით სახლები არის ერთსართულიანი, ნაგებია აგურისა და ფილაქნებისაგან, თიხანარევი კირით, სახურავები სწორი (ბანი—გ. გ.), თიხით დაფენილი; ოთახებს აქვთ ბუხარი და ფანჯრებზე, შუშის მაგიერ, გაქონილი ქაღალდები. ყველაფერი არის მსუბუქი, ცუდი, ტლანქი და შეუხედავი². ასეთია თბილისის მდაბიოთა სახლების მდგომარეობა. მაღალი წრის სასახლე-დარბაზთა აღწერას გიულდენშტედტი არ იძლევა.

გიულდენშტედტის აღნიშვნით, ქალაქის მოსახლეობის ნახევარზე მეტს შეადგენენ სომხები; მგორე ნახევარს—უმთავრესად ქართველები, არიან აგრეთვე თათრები. მათ ყველას აქვთ თავიანთი ეკლესიები და სალოცავები³. ის ჩამოთვლის ქართველთა 15 ეკლესიას, სომეხთა 20-ს, აგრეთვე კათოლიკე სომეხთა ერთ ეკლესიას და ერთ სომხურ მონასტერს, ასევე 3 თათრულ მეჩეთს⁴.

XVIII ს-ის 70-იანი წლების თბილისის აღებ-მიცემისა და ხელოსნური წარმოების შესახებ⁵ გიულდენშტედტი გვაწვდის შემდეგ ცნობას: „ქალაქის მოსახლეობა ცხოვრობს უმთავრესად თავისი ვენახებითა და ნარგავებით, განსაკუთრებით ბანბის კულტურით. ბევრი არიან ვაჭრები ანუ, უფრო უკეთ, წვრილი მედახლეები (Krämer), რომლებთანაც შეიძლება შეიძინოს კაცმა გასაყვანილი საქონელი, წვრილმანი საქონელი, სურსათი, სანელებელი და სხვა რამეები. არიან სხვადასხვა [ხელოსნები]: მეტყავეები, მღებავები, მქსოველები, მჭედლები... ხორბალი და ქერი მოდის გორიდან და სურამიდან ტივებით, რომლებიც შეკრულია ფიჭვის მორებისაგან, ქვევით მტკვრით. ეს ტივები შემდეგ იყიდება როგორც საშენი ხე-ტყის მასალა“⁶. გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ ყოველგვარ საქალაქო ხელოსნობას ეწვეიან მხოლოდ მცირე რაოდენობით და ისიც მოხალისენი და არა ოსტატები⁷. XVIII ს-ში, როგორც ამას ზევითაც ვამბობდით, კერძო წვრილ სახელოსნოებს გარდა იყო მსხვილი სამეფო სარეწაოები, ე. წ. ქარხნები. გიულდენშტედტის ცნობით, ერეკლე მეორეს თბილისში ჰქონდა მარილის საწმენდი ქარხანა, თოფისწამლის ფაბრიკა, ზარათხანა და სხვა. ვაჭრობა-ხელოსნობის ზრდა იყო ნიშანი ქალაქის ეკონომიური ცხოვრების დაწინაურებისა.

გიულდენშტედტი ცალკე ეხება თბილ აბანოებს და ამბობს, რომ

¹ გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 269 (იხ. ქვემოთ, გვ. 89).

² იქვე, გვ. 268 (იხ. ქვემოთ, გვ. 87).

³ იქვე, გვ. 269 (იხ. ქვემოთ, გვ. 89).

⁴ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 89—93.

⁵ რადგან ვაჭრობა-ხელოსნობა ზემოთ იყო განილული, აქ დავკმაყოფილდებით მხოლოდ თბილისის შესახებ ცნობების მოტანით.

⁶ გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 271—272 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 93)

⁷ იქვე, გვ. 271 (იხ. ქვემოთ, გვ. 93).

მას მოსახლეობა იყენებდა სარეცხის გასარეცხად და ტანის დასაბანად, ხოლო მან პირველად შემოიტანა ამ წყლის სამკურნალო ხმარება¹.

ასეთია ზოგადად გიულდენშტედტის ცნობები თბილისის შესახებ.

თბილისს გარდა, გიულდენშტედტი ქართლ-კახეთის ზოგიერთ აუნქტებს მოიხსენიებს ქალაქებად. ესენია: ყარალაჯი, გრემი, ჭერემი, ალვანი (ძველად განთქმული, ამჟამად დანგრეული ქალაქები და დედაქალაქები)²; ბახტრიონი, რუისპირი (რომელთაც თვლიან ქალაქებად)³; გორი, ცხინვალი, დუშეთი⁴; თურქების ხელში მყოფი სამხარეო ქალაქები—ახალქალაქი, კოლა, არდაჰანი, ჩილდირი, ხერთვისი, საგუბერნიო ქალაქი ახალციხე⁵; ქალაქებს—თელავს, სიღნაღს, საგარეჯოსა და ანანურს გიულდენშტედტი მგეტ ყურადღებას აქცევს. თ ე ლ ა ვ ის ა ღ წ ი რ ის ა ს გა დ მ ო ც ე მ უ ლ ი ა მ ის ი ც ი ხ ე გ ბ ის მ დ ე ბ ა რ ე ო ბ ა, მოსახლეობის შექადგენლობა, სავაჭრო დუქნები და სხვა⁶. სიღნაღის გალავნის, მოსახლეობის გარდა, გიულდენშტედტი ამბობს, რომ თბილისისა და გორის შემდეგ, ის არის უდიდესი და უძლიერესი სიმაგრე მთელ საქართველოში⁷. ანანურის ხსენებისას გიულდენშტედტი გვიხატავს მის ეკლესიას და წარწერებს⁸. რაც შეეხება საგარეჯოს, ნათქვამია, რომ მასაც ქალაქი ჰქვია, გარშემორტყმულია გალავნით და მისი მოსახლეობა 500 ოჯახს შეადგენს⁹. გიულდენშტედტი არც სურამს და არც ახალგორს არსად არ უწოდებს ქალაქს, ან დიდ პუნქტებს. ახალგორს მხოლოდ ერისთავის რეზიდენციად იხსენიებს¹⁰. ასეთია გიულდენშტედტის მიერ ჩამოთვლილი ქართლ-კახეთის სამეფოს ქალაქების სია.

* * *

როგორც ზემოთაც იყო აღნიშნული, გიულდენშტედტი ქვეყნის სურათის მოსაცემად არ კმაყოფილდება მარტო თავისი თვალით ნახულით, არამედ ის იშველიებდა აგრეთვე სხვათა ნაამბობს, გადმოცემებს, ლეგენდებს და აგრეთვე ქართულ ქრონიკებსაც.

ენახოთ, თუ როგორ იყენებს ის ქრონიკებს და რა გადმოცემები მოჰყავს.

გიულდენშტედტი ამბობს, რომ მას უჩვენეს 650 გვერდიანი დაწერილი ქართული ქრონიკა, რომელიც ცოტა ხნის წინათ რუსეთში გარდაცვლილმა ვახტანგ მეფემ, ლეონის მე-5 ვაჟმა და გიორგის ძმისშვილმა, შეადგენინა

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 223 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 9—11).

² იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 25, 33, 41, 47 (მიმდევრობა დატულია ქალაქთა ჩამოთვლის მიხედვით).

³ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 261.

⁴ იხ. იქვე, გვ. გვ. 279, 273.

⁵ იხ. იქვე, გვ. გვ. 215—217.

⁶ იხ. იქვე, გვ. გვ. 37—39.

⁷ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 259.

⁸ იხ. იქვე, გვ. გვ. 271, 47.

⁹ იხ. იქვე, გვ. გვ. 261, 19.

¹⁰ იხ. იქვე, გვ. 47.

სახელმწიფოს ორივე მთავარი მონასტრის (გელათისა და მცხეთის) არქივებიდან¹. რა თქმა უნდა, აქ იგულისხმება „ქართლის ცხოვრება“, ვახტანგ VI-ის თაოსნობით შემოწმებულ-შეესებული. რომ ეს ასეა, ვრწმუნდებით „ქართლის ცხოვრების“ შესავალში მოხსენებული ცნობიდან: „ხოლო მეხუთემან ვახტანგ, ძემან ლეონისძან და იმისწულმან სახელოვნის გიორგისძან, შეკრიბნა მეცნიერნი კაცნი და მოიხუნა რაცა რამ ქართლის ცხოვრებაები პოვნა, და კუალად გუჯარნი მცხეთისანი, გელათისანი და მრავალთა ეკლესიათა და დიდებულთანი. და შეამოწმეს, და როსელი განრყუნელ იყო, განაართეს“². (გიულდენშტედტი მიუთითებს, რომ მის დროს არქივები აღარ იყვნენ გელათისა და მცხეთის მონასტრებთან; იხ. ქვემოთ, გვ. 147).

ამ ქრონიკიდან გიულდენშტედტს მოჰყავს შესავალი ნაწილი, რაც ეხება ქართველთა წარმონაქობის საკითხს, მათ ცხოვრებას ალექსანდრე მაკედონელის მოსვლამდე; საკედონელის ლაშქრობას³ და შემდეგ მოცემული აქვს ქართველ მეფეთა სია, ფარნავაზიდან დაწყებული მეფე ალექსანდრე დიმიტრის ძით გათავებულთ⁴. გიულდენშტედტს ეს სია პირდაპირ გადმოწერილი აქვს „ქართლის ცხოვრებიდან“ და რომ მან ენა არ იცოდა, ან რომ თარჯიმნებიც ვერ გაერკვნენ, ეს ჩანს ტექსტის თუნდაც ერთი ადგილიდან, ამავე მეფეთა სიიდან. მაგ., ახალი სტრიქონით უწერია: „Mepe lknes Schully Matny Armas“⁵. გიულდენშტედტს ჩაუთვლია მეფედ „იქნეს“, რადგან ეს სიტყვა მოსდევს უშუალოდ სიტყვა „მეფეს“ და დაუწერია როგორც სახელი.— დიდი ასოთი; ხოლო ეს „იქნეს“ გამოჰყავს „მატნუ არმასის“ შვილად. სინამდვილეში ეს არის გერმანული ასოებით, დამახინჯებულად დაწერილი (რაც მთელს ამ მეფეთა სიას ეტყობა) ქართული წინადადება: „მეფენი ბარტომ და ქართამ, ძენი ადერკი მეფისა არშაკუნისანი... და შემდგომად მათსა მეფე იქმნეს შვილნი მათნი: არშაზს—ფარსმან და შიდა ქალაქსა—კაოს“⁶.

აქვე აღვნიშნავთ, რომ გიულდენშტედტს მოჰყავს ქართლ-კახეთის მეფეთა მთელი სიები მე-17 ს-დან 1773 წლამდე. ეს მოტანილი უნდა ჰქონდეს ალბათ იმ ქრონიკიდან, რომელიც მან საქართველოში შეიძინა და ათარგმნინა; რობელსაც ის ასახელებს თავის მოხსენებაში (იხ. ზევით, გვ. 015).

გიულდენშტედტი ეხება ქართლის გაქრისტიანების ვერსიას. ის ამბობს, რომ ცველი ეკლესია ციხისძირში, რომელსაც ეწოდება ნინოწმინდა, ააშენა მეფე შირიანმა წმ. ნინოს პატივსაცემად. „ქართული ქრონიკის მიხედვით, ნირიან მეფე იარაღით ხელში (ძალით) ეწინააღმდეგებოდა ქრისტიანობის გავრცელებას. ნაგრამ მისი ჯარი დაბრმავდა. მხოლოდ იმ პირობით, რომ ისი ხალხი კვლავ თვალხილული გახდებოდა, დაპირდა ის მიეღო ქრისტიან-

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 328; (ამასთან უნდა იყოს „...ვახტანგ მე-5-ემ, ლეონის ვაჟმა“...—გ. გ.).

² „ქართლის ცხოვრება“, I, თბ. 1955 წ., გვ. 3, შენიშვნა.

³ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 328—329 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 187—189).

⁴ იქვე, გვ. 329—332 (იხ. ქვემოთ, გვ. 189—195).

⁵ იქვე, გვ. 330 (იხ. ქვემოთ, გვ. 190).

⁶ „ქართლის ცხოვრება“, I, თბ. 1955 წ., გვ. 44.

ნობა. ყველაფერი ეს მოხდა და წმ: ნინომ მიიღო ეს ეკლესია¹. აქ ნამდვი-
 ლად არეული უნდა იყოს მირიანის მიერ ქრისტიანობის მიღების სხვა პირობა:
 როცა მზე დაბნელდა, მისი ნადირობის დროს, და შეშინებულმა პირობა
 დასდო მიედო ქრისტიანობა. ეს ადგილი „ქართლის ცხოვრებაში ასეა: „და
 განვიდა მეფე ნადირობად მუხნარით-კერძო, და ძოუჭდა უჩინო იგი ძტერი,
 ეშმაკი და შთაუგდო გულსა სიყუარული კერპთა და ცეცხლისა; და იგონებდა
 ყოველსა მსახურებასა მათსა და მახვლითა მოწყუედასა ყოველთა ქრისტი-
 ნეთასა... ხოლო მეფემან მოვლო ყოველი სანახები მუხნარისა და აღვიდა
 მათსა ზედა თხოთისასა... რათამცა მოიხილა კასპად და უფლისციხედ... შუა-
 სამხრისა ოდენ დაბნელდა მზე მათსა ზედა და იქმნა ვითარცა ღამე ბნელი,
 უკუნნი... და განიბნივენეს ურთიერთას ჭირისაგან და ურვისა... და... მეფე...
 იარებოდა... შეძრწუნებული... ღმერთო ნინოსო, განმინათლე ბნელი ესე და...
 აღვიარო სახელი შენი, და აღემართო ძელი ჯუარისა და თაყუანის-ვცე მას
 და აღვაშენო სახლი სალოცველად ჩემდა, და ვიყო მორჩილ ნინოსა სჯულსა
 ზედა ჰრომთასა... ესე ყოველი რა წართქუა, განთენა და გაძობრწყინდა ხზე...
 გარდაცდა მეფე ცხენისაგან... და თქუა:... ამას ადგილსა აღემართო ძელი
 ჯუარისა, რომლითა იდიდებოდეს სახელი შენი და იწსენებოდის საქმე ესე
 სასწაული უკუნისამდე... იხილეს ნათელი და მოერთო ერი განბნეული“²...
 ასეთია ეს ვერსია მირიანის გაქრისტიანებისა. ალბად გიულდენშტედტს აუხს-
 ნეს, რომ ჯარმა (ერმა) ვერაფერი დაინახა და სიტყვა „დაბნელება“ მან,
 „დაშრმაუებად“ გაიგო.

*

გიულდენშტედტ ფართოდ იყენებს გადმოცემებსა და ნათქვამს. ამის
 დამადასტურებელია, მაგალითად, გადმოცემა ჯაჭვის საყდრის შესახებ: „არ-
 სებობს ლეგენდა, რომ მისი კოშკიდან გაჭიმული იყო რკინის ჯაჭვი მცხეთის
 კოშკამდე, რის მეშვეობითაც წმინდანები ერთმანეთს ესტუმრებოდნენ ხოლმე;
 აქედან [არის] მისი სახელწოდებაც“³. ანდა, მაგალითად: „ამბობენ, რომ
 მტკვარზე, ... დაახლოებით 12 ვერსით ქვევით ნათლულიდან, იყო მეფე ვახ-
 ტანგ I-ლის წინანდელი საზამთრო რეზიდენცია, რომელსაც ქართველები
 ეძახიან ნაგები;ს; ხოლო თათრები კი შაკალა-ს“⁴. საერთოდ, გიულდენშტედტი
 ხშირად ხმარობს გამოთქმას—„ამბობენ, რომ“ და გადმოსცემს სხვათა სიტყ-
 ვებს. გადმოცემებია და ნამბობი; სადაც ის აღნიშნავს შაჰ-აბასის ან ნადირ-
 შაჰის მიერ მცხოვრებთა აყრა-გადასახლებას და სხვა.

გიულდენშტედტს, როცა იგი ეხება მდ. ქსნის აუზის პუნქტების ჩამო-
 თვლა-დასახელებას, მოყვანილი აქვს პატარა ცნობა ქსნის საერისთაოს წარ-
 მოშობის, მისი პირველი ერისთავის შესახებ. მოვიყვანოთ ეს ცნობა: „ბერძენმა
 კეისარმა იუსტინიანემ ეს მხარე გადასცა როსტომს, ოსს, გამოაცხადა ის თავა-

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 250—251 (იხ. ჩვენი გამოცემის, გვ. 57).

² „ქართლის ცხოვრება“, I, თბ., 1955 წ., გვ. 108—110.

³ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 252 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 59).

⁴ იქვე, გვ. 257 (იხ. ქვემოთ, გვ. 67).

დად და ერისთავად, მისცა მას ბეჭედი და აჩუქა ძვირფასი სამოსელი. ნაჩუქარი სოფლების რიცხვი იყო 38..., რომელთაგან შემდგომ ზოგი განადგურდა, ზოგი გადატანილ იქნა, ზოგსაც სახელი შეეცვალა. ახლანდელი ქსნის ერისთავი დავითი, როსტომიდან მოყოლებული, ამ ხნის განმავლობაში, არის 275-ტე¹.

აქ ნათლად ჩანს, რომ გიულდენშტედტს, რომელიც ასე დაახლოებული იყო ქსნის ერისთავთან, დავითთან, გააცნეს ძეგლი ერისთავთა, როგორც საბუთი ქსნის საერისთავოს წარმოშობისა და ისტორიის შესახებ. ეს რომ ასეა, ამას ასაბუთებს ადგილი თვით „ძეგლი ერისთავთა“-დან: „მაშინ მოუწოდა (იუსტინიანემ—გ. გ.) როსტომს წინაშე მისსა. და ვითარცა იხილა, ბრძანა, ვითარმედ კაცი ესე ღირს არს ყოვლისა პატივსა.

„მაშინ მიუბოძნა შვდნი ესე ჯეგნი, განსაგებელნი ეკლესიისანი და ყოველნი აზნაურნი მკვდრნი მას შინა და უწოდა ერისთავი ცხრაზმისჯევისა. და შემოსა სამოსლითა მით, რომელ ემოსა მაშინ მეფესა, და შეაცუა ბეჭედი და საყური და სარტყელი თვისი, საჭურველი და ცხენი თორნოსანი, დროშა და შუბი.

„ესე ყოველი მიუბოძა მეფემან ისტენიანე როსტომს და წარმოგზავნა სიხარულით“².

როსტომის ოსურ წარმომავლობაზეც მითითებულია „ძეგლი ერისთავთა“-ში.

რაც შეეხება იმას, რომ დავითი 275-ე ერისთავი იყო, ალბათ ქსნის ერისთავის კარზე არსებობდა კიდევ „ძეგლი ერისთავთა“-ს გაგრძელების მსგავსი XVIII ს-მდე, სადაც დავითი მოხსენებული იქნებოდა 275-ე ერისთავად, ანდა ზეპირგადმოცემის მიხედვით უჭირავს დავითს ეს ადგილი.

აქ ჩვენ ნიშნულად მოვიყვანეთ მხოლოდ ზოგიერთი ადგილები და ვერსიები, რომლებიც ეხება ქართლს. გიულდენშტედტს თავის ნაშრომში კიდევ რამდენიმე ადგილას აქვს ამდაგვარივე მონაცემები კახეთზე და სხვა კუთხეებზე, მაგრამ ჩვენ ყველა მათგანზე ვერ შეეჩერდებით.

ამრიგად, შეიძლება ითქვას, რომ გიულდენშტედტი, ჰამდენადაც შეუძლია, კეთილსინდისიერად იყენებს ადგილობრივ წყაროებსა და გადმოცემებს.

* * *

გიულდენშტედტს თავის შრომაში მოცემული აქვს აგრეთვე ვრცელ მერორის ოჯახის შემადგენლობის ზუსტი ჩამოთვლა, მის წევრთა წლოვანებისა და მწლავრ თავადთა გვარებთან აათი მოყვრობის აღნიშვნით. ამის მოყვანა აქ საჭირო არ არის, რადგან ტექსტშიც გარკვევითაა აღნიშნული³.

აქვე მოკლედ აღვნიშნოთ, რომ გიულდენშტედტი ერეკლე II-ს სთვლის ენერგიულ და შედარებით ძლიერ მეფედ, რომელმაც „სხვადასხვა უბედური

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 384. (იხ. ქვემოთ, გვ. 275).

² „ძეგლი ერისთავთა“, შ. მესხიას რედაქციით: მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, გვ. 346.

³ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 336—338 (იხ. ქვემოთ, გვ. 197; გვ. 203).

შემთხვევებისა და გაჭირვების მიუხედავად, თავის მმართველობის... დროს არათუ არც სამფლობელო და არც ერთი პროვინცია არ დაკარგა, არაშედ ხელიდან გაუშვებლად, თუმცა ხანდახან საკმაო გაჭირვებით, შეინარჩუნა ტახტი¹... იგი აღნიშნავს, რომ ერეკლე ბევრს მეცადინეობდა საქართველოს გაპარტახებული ადგილების აღსადგენად, ქვეყნის დასაცავად; რომ ერეკლე ქმნიდა შთელ რიგ სოფლებს გავრანებულ ადგილებში სომეხ და თათარ შოსახლეობისაგან (ასახელებს ამ სოფლებსაც და შთელ მხარეებსაც კი); მეფე თვით დადიოდა სხვადასხვა პროვინციათა დასათვალისწინებლად, იქ საქმეთა შოსაწესრიგებლად. კარგი ურთიერთობა აქვს ერეკლესთან განჯის ხანსაც². ეხება გიულდენშტედტი მეფის შემოსავალსაც (თუმცა მას არასრულად განიხილავს)³. გიულდენშტედტი აღნიშნავს იმასაც, რომ აღრე მეფეებს ჰქონდათ საზაფხულო და საზამთრო რეზიდენციები, ერეკლე კი ქალაქს არ სტოვებს⁴. ასახელებს აგრეთვე მეფის კუთვნილ რაიონებს და სოფლებს, თუმცა ზოგიერთ მათგანზე დასძენს, რომ არ არიან მყარი ქვეშევრდომები (მაგ., საეჭვოა, რატომ აცხადებს გიულდენშტედტი ხევსურეთს მეფის არასაიმედო ქვეშევრდომად⁵).

*

ხალხის ყოფა-ცხოვრების და ჩვეულებათა გადმოსაცემად გიულდენშტედტი არ სტოვებს უყურადღებოდ ისეთ მოვლენებს, როგორცაა ახალწლის დღესასწაული, მიცვალებულის დამარხვა, ქორწილი, ღვთისმსახურება, სახლების აგება, ჩხუბი, პურის ცხობა, კარაქის დღეება, ღვინის დაყენება, ვაზის სხვა, ცხენების მოვლა, ზოგიერთი კუთხის ხალხის ჩაცმულობა, აკვანი და სხვა.

ის აღნიშნავს, რომ პირველ იანვარს საქართველოში დიდი საღვთისმსახურლო განწყობაა; ყველა საზეიმოდაა მოწყობილი, სტუმრობენ ერთმანეთს, ულოცავენ და უსურვებენ ბედნიერებას⁶. 5 იანვარს სომხურ სახლებში საღამოთი ისმის სიმღერა „ჰალელა“. გიულდენშტედტის თქმამ, რომ ბერძენი ქრისტიანები, ე. ი. მართლმადიდებლები, 6 იანვარს არ დღესასწაულობენ წყალკურთხევასო (Wasserweihe)⁷, არ უნდა იყოს სწორი.

გიულდენშტედტი ამასთან აღნიშნავს, რომ „ქართველი ქრისტიანები არაჩვეულებრივად ზედმიწევნით და მკაცრად იცავენ ზიარების, დღესასწაულების, წირვაზე დასწრების, მარხვის შენახვისა და [ღვთისმსახურების] ყველა წესებს. მათი მარხვის დღეებია ოთხშაბათი და პარასკევი. ვნების კვირის დღეებში ისინი არათუ მარტო ბოსტნეულს ჰკამენ, არამედ დღეში ერთი ჯერით კმაყოფილებიან;“ აღნიშნავს ასევე რომ დაყუდებულები (მელაბნოენი)

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 335 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 201).

² იხ. ქვემოთ, გვ. 247.

³ იხ. ქვემოთ, გვ. 233.

⁴ იქვე, გვ. 272 (იხ. ქვემოთ, გვ. 93).

⁵ იხ. ქვემოთ, გვ. 269.

⁶ იქვე, გვ. 225 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 13).

⁷ იქვე, გვ. 225 (იხ. ქვემოთ, გვ. 13).

ძლიერ მკაცრად და ამაყად ეწევიან ღვთისმსახურებას¹. შენიშნავს, რომ ქართველების წმინდანთა შორის ყოველთვის ცხენზე არიან წარმოდგენილი—გიორგი, დიმიტრი და ესტატე².

გიულდენშტედტი, როგორც სტუმარი ერისთავის ქორწილზე, აღწერს ამ ქორწილს— ნეფის მიერ დედოფლის წაყვანას, ჯვრისწერას, ქეიფს და სხვა³.

მან მოგვცა აგრეთვე ცნობა თათრის დამარხვის შესახებ სომხითის ერთ-ერთ სოფელში, რასაც თვით დაესწრო⁴.

ასევე მომსწრე იყო ის ოსურ სოფელ გვერწერში მომხდარი ჩხუბისა. აქ ის შენიშნავს, რომ ქალებმა, რომელთა გამოჩენისთანავე მყარდება ხოლმე სიწყნარე, ვერათუ მოჩხუბართა დაშოშმინებას ვერ მიაღწიეს, არამედ მათაც იგემეს დარტყმები⁵.

გიულდენშტედტი აღნიშნავს აგრეთვე, რომ ქართლის სოფელში გავრცელებული სახლის ტიპი (მდაბიოთა ოჯახებისა) არის მიწური (Erdhütten)⁶; დეტალურად აღწერს კახეთის სოფლებში გავრცელებულ სახლების ტიპს. იძლევა აგრეთვე თბილისის სახლების ტიპის მოკლე აღწერასაც, რაც უკვე ზემოთ ვნახეთ.

*

გიულდენშტედტი, როგორც ექიმი, ყურადღებას აქცევდა აგრეთვე იმას, თუ როგორ ხდებოდა სხვადასხვა ავადმყოფობათა მკურნალობა საქართველოში, რა საშუალებებს იყენებდნენ. ბევრ შემთხვევაში კი თვითონაც ეხმარებოდა. ასე მაგ.; როგორც თვით ამბობს, მან მოარჩინა ქსნის ერისთავი დავითი, რის გამოც ეს უკანასკნელი ყოველთვის მზად იყო მის დასახმარებლად. გიულდენშტედტი აძლევდა რჩევას მეფის დედინაცვალს, რომელსაც ჰქონდა დიაფრაგმის ანთება; უვლიდა ბატონიშვილ იულონს; ასევე თავისი სახლის პატრონის შვილებს—ყვავილის დროს. მანვე შემოიღო, მისივე თქმით, გოგირდიანი წყლის სამკურნალოდ ხმარებაც—სიყვითლის, რევმატიზმის, უძრავი სახსრების და სხვათა მკურნალობისთვის⁷,—და სხვა. იგი თვით იყო მომსწრე თბილისში ყვავილის წინააღმდეგ აცრის ჩატარებისა; აღნიშნავს, რომ ცრიდნენ ბავშვებს ხელზე—ცერსა და მაჩვენებელ თითს შორის, დანით და შემდეგ ზედ უსვამდნენ ყვავილის შრატს და უხვევდნენ. ავადმყოფობის დროს ბავშვებს აძლევდნენ მხოლოდ რძეს (დედის, ცხენის ან ვირის) და ხორბლის პურს, ამყოფებდნენ სუფთა ჰაერზე⁸. მასთანვე მკურნალობდნენ

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 340 (იხ. ქვემოთ, გვ. 207).

² იქვე, გვ. 341 (იხ. ქვემოთ, გვ. 207).

³ იქვე, გვ. 267 (იხ. ქვემოთ, გვ. 85—87).

⁴ იქვე, გვ. 265 (იხ. ქვემოთ, გვ. 83).

⁵ იქვე, გვ. 277—278 (იხ. ქვემოთ, გვ. 103).

⁶ იქვე, გვ. 378 (იხ. ქვემოთ, გვ. 251).

⁷ იქვე, გვ. 223 (იხ. ქვემოთ, გვ. 11).

⁸ იქვე, გვ. 255 (იხ. ქვემოთ, გვ. 63).

ბევრნი, სხვადასხვა სოციალური ფენების წარმომადგენლები, რომელთა სიასაც ის იძლევა (იხ. ზემოთ, გვ. 015).

გიულდენშტედტი შენიშნავს, რომ ქართლში 1770 წ. იყო ჭირი, რომლის დროსაც მოსახლეობამ მიატოვა დილომი და სხვა ადგილები, ხოლო თბილისში გაწყდა 4000 მცხოვრები. ის აღნიშნავს, რომ ჭირის დროს თბილისში მოსახლეობას უმეტესად აწვევდნენ ქუჩაში და ამათგან შედარებით მეტი რჩებოდა, ვიდრე სახლში მწოლიარეთაგან. აღნიშნავს აგრეთვე, რომ უსუფთაობის გამო ხშირია დიზენტერია, ციებ-ცხელება და ებიდემიები¹. გიულდენშტედტი შენიშნავს აგრეთვე, რომ მკურნალობა უმთავრესად იყო ექიმბაშთა ხელში.

*

გიულდენშტედტი არ უშვებს შეუმჩნევლად შემთხვევით მოვლენებსაც. ასეთია მაგალითად მიწისძვრა, რომელსაც ადგილი ჰქონდა 1772 წლის 14 თებერვალს, საღამოს 8 საათზე მშვიდ და მოწმენდილ ამინდში, ორი სექუნდის განმავლობაში². ამავე რიგისაა მახინჯი ახლადდაბადებული ორთავიანი ბავშვის შესწავლა მის მიერ³.

* * *

ზემოთ ჩვენ განვიხილეთ გიულდენშტედტის ცნობები ქართლ-კახეთის სამეფოს სოციალური ვითარებისა და ეკონომიური მდგომარეობის შესახებ. გიულდენშტედტის თქმით, ის, რაც ქართლ-კახეთის შესახებ იყო ნათქვამი, მთელი საქართველოსთვისაა დამახასიათებელი, და ამიტომ დასავლეთ საქართველოს აღწერისას ის ასე ვრცლად აღარ ეხება იმ საკითხებს.

გარდა სოციალური ვითარებისა, დასავლეთ საქართველოს შესახებ ბევრი ისეთი ცნობაა დაცული, რისი ასევე მოკლედ განხილვა ურიგო არ იქნებოდა.

საერთოდ, როგორც პროფ. შ. მესხია ამბობს, „Исследование экономического положения Западной Грузии в XVII—XVIII вв. представляет собой трудную задачу, ибо в нашем распоряжении имеются только скудные материалы по этому вопросу. Сведения иностранных авторов лишь в общем касаются отдельных областей Западной Грузии. Грузинская же историческая литература в этом отношении не содержит почти никаких данных, довольствуясь изложением фактов политической истории“⁴.

ამ მხრივ გიულდენშტედტი ერთი საინტერესო წყაროთაგანია. რადგან ჩვენს მიზანს არ შეადგენს დასავლეთ საქართველოს მდგომარეობის გამოკვლევა, ამდენად დავჯერდებით ტექსტიდან ზოგიერთი დამახასიათებელი ცნობების მოტანას.

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 269 (იხ. ქვემოთ, გვ. 89).

² იქვე, გვ. 226 (იხ. ქვემოთ, გვ. 15).

³ იქვე, გვ. 254 (იხ. ქვემოთ, გვ. 63).

⁴ Ш. М е с х и я, Города и городской строй феодальной Грузии, Тб., 1959, стр.

გიულდენშტედტს ისე ნათლად აქვს მოცემული იმერეთის სურათი, რომ ჩვენც მის სიტყვებს მივინდობით ამ მხარის მოკლე დახასიათებისას. ამასთან, ვიყენებთ ცნობების ისეთ რიგს, როგორც ქართლ-კახეთის აღწერისას გვექონდა გამოყენებული, ოღონდ ცოტა მეტხანს შევიჩერდებით იმისთანებზე, რაც განსხვავებულია, ან არ გვხვდება ქართლ-კახეთში.

* * *

„საქართველოს ამ ნაწილს ისეთივე ბედი შეხვდა [როგორც ქართლს] იმის გამო, რომ თურქები აოხრებდნენ მას და იმონებდნენ; მეზობლებთანაც შინაური დავა და თვით საკუთარ თავადებსაც ერთმანეთში კინკლაობა ჰქონდათ ხოლმე; აგრეთვე ლეკები და სხვა მთიელები ყაჩაღურად თავს ესხმოდნენ“¹.

„... იმერეთის სამეფოს სახელმწიფოებრივი და პოლიტიკური წყობა არ განირჩევა ქართლის წყობისაგან. იგივე წოდებებია და ხალხები... ისეთივე წოდებრივი ურთიერთობაა, ისეთივე სახელო [წყობა] და ცუდი მართლმსაჯულება, იგივე კარის და ქვეყნის მოხელეები [ჰყავთ]... ისეთივე გადასახადები და მათი აკრფის სახეები... ქვეშევრდომთა კლასი ისევე ყმები არიან და ეწევიან მხოლოდ სამიწათმოქმედო მუშაობას; მევენახეობა და ხორბლის მოყვანა, აგრეთვე მესაქონლეობაც მცირეა და მოსახლეობა საერთოდ უფრო ღარიბია, რისი მიზეზიც არის მთიანი მდებარეობა და ამის შესაფერისი ჰავა“²... (რა თქმა უნდა, მთავარ მიზეზად გეოგრაფიული გარემო ვერ ჩაითვლება—გ. გ.).

„... აქაც ვერ აძლევენ ზოგად-საგანმანათლებლო ცოდნას“³...

იმერეთის შოხა ხეობას შეადგენენ უმთავრესად ქართველები, ცხოვრობენ სომხები, ებრაელები, უფრო ნაკლებ ოსები და თათრები.

გაბატონებული რელიგია არის მართლმადიდებლური. „იმერეთს ჰყავს თავისი საკუთარი პატრიარქი (კათალიკოსი); ამჟამად, იოსები, სოლომონ მეფის ძმა; მიტროპოლიტი ქუთაისისა., მთავარეპისკოპოსი ხონისა., ეპისკოპოსი ნიკორწმინდისა“⁴...

გურიის ორი ეპისკოპოსი იმერეთის პატრიარქს ემორჩილება. „წინათ იმერეთის პატრიარქს, რომელსაც სამეგრელოში დომენები ჰქონდა, ექვემდებარებოდა სამი მეგრელი ეპისკოპოსი: სამეგრელოსი, ლეჩხუმისა და ოდიშისა“⁵...

იმერეთში ლაპარაკობენ ქართულად, ოდნავ განსხვავებულ დიალექტზე⁶. იმერეთის ზოგადი დახასიათების მოცემის გარდა, გიულდენშტედტი

¹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 203.

² იხ. ქვემოთ, გვ. 283.

³ იქვე.

⁴ იხ. ქვემოთ, გვ. 207—209.

⁵ იხ. ქვემოთ, გვ. 209.

⁶ იხ. ქვემოთ, გვ. 209.

ეხება მისი მეურნეობის ცალკე დარგებს და მათი წარმოების ხასიათს. აღწერს აქ გავრცელებულ მარცვლეულის ჯიშებს¹ (დიკა, ხულუგო, კეჟერა ქერი, ბრტყელი ქერი, ზანდური, შვრია, ფეტვი, სიმინდი, ჯიქურა, ქვრიმა, ლომი), ხენა-თესვის ხასიათს² (ნიადაგის დამზადება სახნავად, გუთან-კავის სახეები), მკას³, მოსავლის აღებას (თვით პურის ცხობასაც⁴). ჩამოთვლის იმერეთში გავრცელებულ ხილ-ბოსტნეულის სახეებს⁵; ცალკე ახასიათებს მევენახეობას, მებაბრეშუშეობას (აბრეშუმის ჭიის მოვლას⁶), მეფუტკრეობას⁷, მესაქონლეობას⁸ (ცხენის, ცხვრის ჯიშებს, მათი მოვლის აღწერით), მეფრინველეობას⁹.

ამასთან გიულდენშტედტი ხშირად დასძენს, რომ „ამზადებენ ბევრ ცუდ ყველს; სულ არ აკეთებენ კარაქს“¹⁰... ის ამბობს, რომ „შვრიის ფაფა...ქერის პურთან ერთად, რძე, ყველი და... ლობიო არის მუდმივი საკვები აქაური ღარიბი ხალხისა“¹¹... აქვე გიულდენშტედტი არ ივიწყებს საზიდი საშუალების აღწერასაც¹²...

მეურნეობის დარგების აღწერასთან ერთად გიულდენშტედტი გვაძლევს ვაჭრობის ზუსტ სურათს—ეს ეხება ხონში გამართულ ვაჭრობას¹³... აქ ის ჩამოთვლის სხვადასხვა მხრიდან შემოტანილ გასაყიდ საქონელს და მათ ფასებს და სხვა. ხონს გარდა ბაზრობა პარასკეობით იმართებოდა აგრეთვე სხვა სოფლებშიც (მაგ. ანტორიაში)¹⁴, აღწერს ვაჭრობას ონში¹⁵. ვაჭრობაზე მიუთითებს აგრეთვე გიულდენშტედტის მიერ ჩამოთვლილი, იმერეთში მიმოქცევაში მყოფი ფულები. ესენია: „თურქული მონეტები—ფარი (= 1 $\frac{1}{2}$ კაპიკს), ხუთფარიანი (= 10 კაპიკს), ათფარიანი (= 20 კაპიკს), ოცფარიანი, კუნში (= 39 ფარს), მარჩილი (= 52 ფარი=1 მანეთს), სარმამიდი (ოქროსი= 104 ფარს); იშვიათადაა აბაზი (ვერცხლის), თურქული დუკატი (ოქროსი=120 ფარს), ყირიმული ფარი, თბილისური აბაზი (= 16 ფარს), შაური (= 4 ფარს). იშპერიანები, რომლებიც რუსულმა ნაწილებმა შემოიტანეს 1770—72 წლებში, ახლა იშვიათადაა, ის სამკაულებად გადაუმუშავებიათ“¹⁶... გიულდენშტედტი

¹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 157, 295.

² იხ. ქვემოთ, გვ. გვ. 157; 297—299.

³ იხ. იქვე, გვ. 125.

⁴ იქვე.

⁵ იხ. იქვე, გვ. გვ. 157, 295 და სხვა.

⁶ იხ. იქვე, გვ. 157.

⁷ იხ. იქვე, გვ. 135.

⁸ იხ. იქვე, გვ. გვ. 157, 295.

⁹ იხ. იქვე, გვ. 295.

¹⁰ იხ. ქვემოთ, გვ. გვ. 157, 295.

¹¹ იხ. იქვე, გვ. 121.

¹² იხ. იქვე, გვ. 295—297.

¹³ იხ. იქვე, გვ. 153—155.

¹⁴ იქვე, გვ. 135.

¹⁵ იქვე, გვ. 107.

¹⁶ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 283—287. შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საფას-სახომთამცოდნეობა ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია, ტფ. 1925.

წონის ერთეულთაგან ასახელებს ქსანს ($=\frac{1}{2}$ რუსულ ფუნტს), ჩარე-
ქას ($=2$ ფუნტს), ლიტრას ($=8$ ფუნტს), ბათმანს ($=18$ ფუნტს); სითხის
საწყობთაგან—დოქს ($=\frac{1}{2}$ რუსულ ვედროს) და კოქას ($=3$ ვედროს);
სიგრძის საზომთაგან—ადლს ($=3$ ფუტს 4 დუიმს ინგლისურით)¹.

საინტერესოა, რომ იმერეთის ვაჭრობაში ვხვდებით არა მარტო ქვეყნის
სხვადასხვა კუთხეების საქონელს, არამედ ქვეყნის გარედანაც შემოტანილს.

*

როგორც ქართლ-კახეთის სამეფოს დახასიათებისას იყო აღნიშნული,
გიულდენშტედტი ყველაზე მეტ ადგილს უთმობს ქვეყნის გეოგრაფიულ პირო-
ბებს. ის იმერეთის უხე გეოგრაფიულ აღწერილობას იძლევა. ასახელებს მზა-
რეთა საზღვრებს, მათს მდებარეობას, მთა-გორიანობას, მდინარეებს, გზებს.
მინერალებს, შთის ქანებს, მცენარეულ საფარს და იქ გავრცელებულ ცხოვე-
ლებს. გზადაგზა იძლევა ზოგიერთი პუნქტის ვრცელ აღწერას (მაგ., ქუთაისი,
ხონი, გელათი, ნიკორწმინდა და სხვ.) და სოფლებისა და სახლების ზოგად
სახეს. მაგ.: „სოფლები მთაში უფრო მჭიდროდაა დასახლებული (ე. ი. სახლე-
ბი ახლოსაა ერთმანეთთან, გ. გ.), დაბლობში კი სახლები უფრო დაშორებუ-
ლია ერთმანეთისაგან და ხშირად ყანებით არის გამოყოფილი. უმეტესად
ყოველ სოფელს, ისე როგორც ქართლში, აქვს ერთი, აგრეთვე ხშირად რამ-
დენიმე გალავნიანი კოშკი“²... „საცხოვრებელი სახლები არის დიდი; მთაში—
დაწული და შეღესილი წნელის კედლებით, ხოლო ბარში მაგარი ფიცრებით.
სახლი შედგება ერთი ოთახისაგან. ცეცხლის კერა მოთავსებულია სწორი
იატაკის შუა ადგილას. ოთახის ერთი ნაწილი, ხანდახან მხოლოდ ძელებით
გამოყოფილი, თითქმის ყოველთვის საქონლისთვისაა განკუთვნილი. მარცვლე-
ულის მარაგს ინახავენ დაწულ კალათებში, რომლებიც თიხითაა შეღესილი
და ოთახშია მოთავსებული; ასე რომ, ოთახი ერთსა და იმავე დროს წარმო-
ადგენს საცხოვრებელს, სამზარეულოს, ბოსელსა და საწყობს“³... (შდრ.
კახეთში აღწერილი სახლი⁴).

გიულდენშტედტი რამდენიმე დღის განმავლობაში ცხოვრობდა ქუთაისში,
ის შედარებით დაწვრილებით აგვიწერს ამ ქალაქის გარეგნულ სახეს. რადგან
ქუთაისი იყო ერთადერთი შედარებით დიდი ქალაქი იმერეთისა (თუ მთელი
დასავლეთ საქართველოსი) და მისი დედაქალაქიც, ურიგო არ იქნებოდა. თუ
მოვიტანდით მის გიულდენშტედტისეულ სურათს.

„რიონში ჩრდილო-დასავლეთის ნაპირიდან ჩაედინება... რუა და იმ
მუხლში, რომელსაც ეს მდინარე ჰქმნის რიონთან, მდებარეობს ქუთაისი.

ქალაქი გარშემორტყმული იყო გალავან-ზღუდით, რომელიც შესდგება 3

¹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 287. შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი („ქსანი“
გვ. 84, 111; „ჩარექი“ გვ. გვ. 82—83, 110; „ლიტრა“, გვ. 71, 99—104; „ბათმანი“, გვ. 81, 110;
„დოქი“, გვ. 86, 121; „კოქა“, გვ. 117—121; „ადლი“, გვ. 134—135).

² იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 293.

³ იხ. იქვე, გვ. 295.

⁴ იხ. ტექსტი, გვ. 251.

მხარისგან (მეოთხე მხარეს რიონი შეადგენს—გ.გ.)...თითოეული [კედელი] არის 500 ნაბიჯი სიგრძისა, ასევე მათში მოქცეული რიონის ნაპირიც. დასავლეთით, მაღლობზე არის დიდი კარი და უფრო დაბლა, რიონის ნაპირისკენ—მეორე, უფრო პატარა კარი. ამ კედლის შიგნით არის ქვიტკირის საცხოვრებელ სახლთა ნანგრევები, ხოლო მის ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხეში იყო ციხე-კოშკი (ციტადელი) მაღალი და სქელი სწორკუთხა კედლით გარშემორტყმული, 100 ნაბიჯის განივკვეთისა. ციხის შუაში ძველად იდგა ქართული ქრისტიანული ეკლესია; მის მაგივრად თურქებმა ააშენეს მეჩეთი, რომლის კედლები დღესაც დგანან და სწორკუთხედს ჰქმნიან...

ქალაქის კედლის შიგნით, კოშკის დასავლეთის კედლის ზემოთ, დგას დანგრეული ქართული ქრისტიანული ეკლესია, რომელიც სიდიდით მცხეთის ეკლესიის ტოლია... ეკლესიის მახლობლად დგას პატარა სამრეკლო. თურქებმა, ჩანს, ეს ეკლესია დაანგრის, როცა ეს ქალაქი დაიპყრეს¹. როცა გრაფმა ტოტლემენმა 1770 წლის 6 აგვისტოს იერიშით გამოგლიჯა ქუთაისი თურქებს და სოლომონ მეფეს დაუბრუნა, მეფემ ყველა კედელი, განსაკუთრებით კი ციხე, მთლიანად დააქცევინა. თურქები ქუთაისში იხსდნენ 120 წელი... კედლის ჩრდილო და აგრეთვე დასავლეთ მხარეზე ჩანს წინაქალაქის ნანგრევები ორი ეკლესიის ნაშთებით...

დასავლეთის კედლიდან 100 ნაბიჯის მოშორებით, ნაპირზე, არის 20 ნაბიჯის განივკვეთის აბანო. ამის ქვემოთ რიონზე არის 80 ნაბიჯი სიგრძისა და 8 ნაბიჯი სიგანის ხიდი². ორივე ნაპირზე არის 2 თალი, რომლებიც მდინარეში აღწევენ 25 ნაბიჯამდე და შეერთებული არიან 30 ნაბიჯის სიგრძის ხის ხიდით. დაბლობში, მდინარის მარცხენა ნაპირზედაც ყოფილა წინაქალაქი³, რომლის 6 პატარა ქვიტკირის ეკლესია დგას რიონის სამხრეთ მხარეზე. ქუთაისის ციხის პირდაპირ. პირველი, აღმოსავლეთის ეკლესია დგას ზედ რიონის ნაპირას, მთავარი ეკლესია კი ციხის პირდაპირ; ოთხი შემდგომი ეკლესია... რამდენიმე ასეულ ნაბიჯზე ერთმანეთს ქვემოთ და რიონის ნაპირიდან მოშორებით. მე-6, უკანასკნელი და ყველაზე დასავლეთით მდებარე, კვლავ ზედ რიონის პირას დგას, პირველისგან ოთხასი ნაბიჯით ქვემოთ, და გარშემორტყმულია 300 ნაბიჯის სიგრძის მრგვალი კედლით... ამ კედლის შიგნით დგას ქვიტკირის 2 დიდი საცხოვრებელი შენობა, რომელთაგან ერთი

¹ შტრ. ვახუშტი, აღწერა..., თბ. 1941, გვ. 157: „აქ აღაშენა წყ მეფემან ბაგრატ ყოვლად-წმიდისა ეკლესია შენიერი, გუნბათიანი... შემუსრეს ოსმალთა...“

ზემოთ აღწერილი ნაწილი არის იველევ-ტოლოჩანოვის „დიდი ქალაქი ქუთაისი“, რომელშიც საგანგებოდ იყო გამოყოფილი „კრემლი—ქალაქი“ (Посольство... Толочанова и Невлева в Имеретию, 1650—1652, изд. М. Полиевктова, Тб., 1936, стр. 156—157).

² შტრ. ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 157: „არს ციხე, და ციხიდან ხიდი რიონსა ზედა“... აგრეთვე Ш. Месхиа, Города..., გვ. 413: „посредством моста соединялись город Кутанси и его крепость...“

³ შტრ. ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 157: „არის ქალაქი ქუთაისი რიონის გაღმა-გამოდმა“... აგრეთვე: იველევ-ტოლოჩანოვის „Малый нижний город Кутанс“ (Посольство... Толочанова и Невлева в Имеретию, 1650—1652, изд. М. Полиевктова, Тб. 1936, стр. 157; ასევე, Ш. Месхиа, Города..., გვ. 121).

დგას რიონში ამოყვანილ სამ თაღზე¹. გალავნის კარებზე არის პატარა სამრეკლო კოშკი. შეისოლობილი მოედნის შუაში დგას... მაგიდა... კიდებზე ქართული წარწერით. ამ ადგილს ეახიან ოქროს ჩარდახს, ე. ი. ოქროს ვალერეას, და მგონია, რომ ის უნდა ყოფილიყო სამეფო კარის ბანაკი (სადგომი)².

ამ ეკლესიებს შორის 1770 წლის ივნისიდან 1772 წლის აპრილამდე იდგა რუსული კორპუსი, რის გამოც ჯერ კიდევ ჩანს ჯარის მიერ გათხრილი-სანგრები. აქ ააშენეს ქოხები სომხებმაც, რომლებიც მცირე ვაჭრობას ეწევიან. საერთოდ, ქუთაისს შიგნით და გარეთ, მდინარის ორივე ნაპირას, ცხოვრობს 50-მდე³, ნაწილობრივ სომხების, ნაწილობრივ ქართული ოჯახი... [ქუთაისთან] აშენებენ ცოტა ბაზარს⁴...

ასეთია ქუთაისი თავისი ციხე-გალავნებით, ეკლესიებით, ხილით, აბანოთი და სხვა XVIII საუკუნის 70-იან წლებში.

ქუთაისის გარდა, გიულდენშტედტი იძლევა იმერეთის მთავარო სავაჭრო ცენტრის—ხონის მოკლე აღწერასაც. მისი სიტყვებით; „ხონი არის დიდი სოფელი, დაახლოებით 200 ოჯახით; იგი, აქაური ჩვეულების საწინააღმდეგოდ, წრეებად და ქუჩებადაა [დაყოფილი], მაგრამ ხალხი შორიშორს ცხოვრობს, რადგან ყოველ ოჯახს თავისი ბაღები და ნათესები თავის სახლებთან აქვთ. ჩემი სახლის პატრონის ვენახი იყო 400 ნაბიჯი სიგრძისა და 300 ნაბიჯი სიგანის... მებაზრეშემოება აქ საკმაოდ მნიშვნელოვანია... ქვიტკირის უგუმბათო ეკლესია [დგას] სოფლის შუაში...⁵“ „... ეკლესიის გვერდით არის დიდი მოედანი... ეს მოედანი 2 ვერსის ფართობს მოიცავს... [აქ] ყოველ პარასკევს [არის] ბაზრობა“⁶...

*

გიულდენშტედტი მოგზაურობისას უყურადღებოდ არ სტოვებს ხალხის ყოფა-ცხოვრების ამსახველ მოძებნებს. მაგალითად, იგი დეტალურად აღწერს მიცვალებულის დამარხვას ხონში, რასაც თვით დაესწრო (იხ. 16 აგვისტოს დღიური), რაც ძალზე საინტერესო წვრილმანებსაც კი შეიცავს⁷. ასევე გვაძლევს სუფრის სურათს, როცა ის ვახშობდა ბატონიშვილ ალექსანდრესთან ერთად (იხ. 15 ივლისის დღიური)⁸.

გიულდენშტედტმა, როგორც ექიმმა და ნატურალისტმა, ყურადღება მიაქცია ზოგიერთი წყლისა და მცენარის სამკურნალო გამოყენებას და ზოგისაც მომწამლავ მოქმედებას. მაგ.: ონის ჩრდილოეთით, ახლოს, ერთ ადგილას-

¹—² შდრ. ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 157: „აქა არს სასახლე მფეთაგან, დიდ-შენი შვენიერად, რიონსა ზედა წაკიდებული. ასპარეზი მოზღუდვილი... ქანდრით“.

³ ვახუშტის თქმითაც „შემცირდა ფრიად ქალაქი [ოსმალთაგან]“. შდრ. ს. კაკაბაძე, საქართველოს მოკლე ისტორია, ტფ. 1920, გვ. 136: „1772 წ. ქუთაისში ირიცხებოდა 50 კომლი“.

⁴ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 139—143.

⁵ იქვე, გვ. 151. შდრ. ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 150: „არს ხონს ეკლესია დიდი, გუნბათიანი, შეწიერ-ნაგები. ზის ეპისკოპოზი“...

⁶ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 153.

⁷ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 151—153.

⁸ იხ. ქვემოთ, გვ. 113.

იგონობა იის სუნი... „მოსახლეობა ამ სურნელს იყენებს სახსრების ტკივილების წინააღმდეგ. ისინი აკეთებენ პატარა ორბოებს, არჭობენ შიგ ლერწმის ღეროებს, საიდანაც ისუნთქავენ ჰაერს...“¹. მსგავს მოვლენას აქვს ადგილი უწერასთანაც². გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ „დაფნის ფოთლის ნახარშს ხმარობენ ქაველის წინააღმდეგ“³. გიულდენშტედტი შენიშნავს აგრეთვე, რომ „პურში ღვარძლის შერევა დამატობლად მოქმედებს და იწვევს კრუნჩხვას... იელი თაფლს ხდის მათრობელას და თხებისთვის მისი ფოთოლი სასიკვდილოა“⁴...“ ერთი რამ კია საკვირველი, რომ წყალტუბოს წყლის შესახებ ის ამბობს: „წყალტუბოს წყალი არ ეკუთვნის სამკურნალო წყლებს“-ო⁵.

* * *

ყოველივე ზემოთქმულთან ერთად, გიულდენშტედტი უხვ მასალას იძლევა იმერეთის პოლიტიკური ისტორიიდან, რაზეც ჩვენ ცოტა უფრო ვრცლად შევჩერდებით. მივყვით კვლავ გიულდენშტედტისეულ თხრობას.

„იმერეთი დამოუკიდებელია სხვა ქართული პროვინციებისაგან. ამ პატარა საძეფოს ჰყავს თავისი საკუთარი მემკვიდრეობითი მეფე“⁶.

1772 წელს [იმერეთის] სამეფო სახლიდან ცოცხლები იყვნენ: 1. იმერეთის მეფის ალექსანდრეს ძმა გიორგი, 2. თეიმურაზი, ალექსანდრეს ძმის, მამუკას შვილი; ალექსანდრეს ვაჟები: 3. სოლომონი (იმერეთის მეფე), 4. იოსები, არის პატრიარქი (კათალიკოსი) იმერეთისა, 5. ბაგრატი და 6. არჩილი, ცხოვრობს სოფ. საზანოში, ცოლად ჰყავს ერეკლე მეფის ასული, ელენე. ორივენი (ბაგრატი და არჩილი—გ. გ.) ცხოვრობენ როგორც იმერელი თავადები თავიანთ მამულებში⁷.

„ალექსანდრე, სოლომონის ერთადერთი მემკვიდრე ბატონიშვილი, 12 წლისაა (დაბადებულია 1760 წელს), მშვენიერი გულისხმიერი ახალგაზრდაა“⁸... „ის არის... შავგვრემანი, ტანადი, მშვენიერი ყმაწვილი, ძალიან ცოცხალი, სათნო და მოსიყვარულე სახის გამომეტყველებისა. ეს ერთადერთი ვაჟი სოლომონ მეფემ ძიბაბრა თავად გიორგი წულუქიძეს. თავის ყველაზე უერთგულეს თავადს, რომელიც მას ყველგან დაჰყვება...“⁹

„სოლომონი 37 წლისაა—გონიერი და ჭკვიანი მმართველი. დაიბადა 1735 წელს და ახალგაზრდა გამეფდა“¹⁰.

¹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 107.

² იქვე, გვ. 125.

³ იქვე, გვ. 159.

⁴ იქვე, გვ. 109.

⁵ იხ. ქვემოთ, გვ. 147.

⁶ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 281.

⁷ იხ. იქვე, გვ. 205.

⁸ იხ. იქვე, გვ. 205.

⁹ იხ. ქვემოთ, გვ. 111.

¹⁰ იხ. ქვემოთ, გვ. 205.

გიულდენშტედტი დამაჯერებლად აღწერს იმ ბრძოლებს, რაც სოლომონის მოუხდა თურქებთან—თუ შეზობელ თავად-მთავრებთან, რათა თავისი ძალაუფლება განემტკიცებინა.

აქაც მივყვით ამონაწერებს გიულდენშტედტის ცნობებიდან: „...თურქებს ის (სოლომონი—გ. გ.) არ მოეწონათ და ქვეყანაც მოსტაცეს და ტახტიდანაც ჩამოაგდეს. მის ნაცვლად იმერეთის მეფედ დაასახელეს თავადი თეიმურაზი. სოლომონ მეფემ კი თავისი ერთგული თავადების დახმარებით დაამარცხა თეიმურაზიც და თურქებიც და ქვეყანაც და ტახტიც კვლავ დაიბრუნა“¹.

„ჩხართან, 4 წლის წინათ, სოლომონ მეფემ თავისი ერთგული იმერლებით, წერეთლის ხალხით და დაქირავებული ლეკებით დაამარცხა თურქები და მათ მიერ მეფედ დაყენებული თეიმურაზი, სოლომონის ბიძაშვილი, სახელდობრ, მეფე ალექსანდრეს ვაჟისა (უნდა იყოს ძმის—გ. გ.) მამუკას ვაჟი, და ძმა ჯერ კიდევ ცოცხალი გიორგისა. მათვე შეუერთეს თავისი რაზმები დადიანმა, გურიელმა და რაჭის ერისთავმა, მაგრამ ასევე დამარცხებულ იქმნენ. დასახლებულნი გიორგი ზის პატიმრად რაჭაში, კვარას ციხეში...“²

როგორც ცნობილია, რაჭის ერისთავი სოლომონმა ბოლოს დასაჯა. ამ რას წერს გიულდენშტედტი ამის შესახებ:

„... რაჭას ჰყავდა თავისი საკუთარი მმართველი რაჭის ერისთავის სახით. მაგრამ, როცა ის; თუმცა იმერეთის თავადი იყო, მიემხრო იმერეთის მეფის სოლომონის მოწინააღმდეგე (მტრულ) პარტიას, რომელიც 1769 წ. დამარცხდა, ის გადაყენებულ იქნა მეფის მიერ. ამის შემდეგ მეფე ამ მხარეს უყურებდა როგორც კანონიერად დაპყრობილს, რომელსაც აღარავინ ეცილებოდა...“³ „... რაჭის ერისთავის ქვიტკირის სასახლე... სოლომონ მეფემ 3 წლის წინ ნახგრევებად აქცია. კერძოდ, მაშინ მეფე შევიწროებული იყო თურქთაგან და რაჭის ერისთავიც განუდგა მას; მეფემ იცოდა, რომ შესძლებდა მას გასწორებოდა და ერთგული თავადების, განსაკუთრებით წერეთლის, დახმარებით თავს დაესხა მას. მართალია, რაჭის ერისთავი მალე დანებდა, მაგრამ მეფემ ის დაატუსაღა, ამოათხრევინა ორივე თვალი და რაჭა გამოაცხადა თავის სამფლობელოდ. ბრმა თავადი და მისი უმცროსი ვაჟები სოლომონ მეფემ თავისთან დაიტოვა; 3 უფროსი ვაჟი კი გაიქცა თურქებთან ახალციხეში...“⁴ (ამასთან შენიშნულია, რომ რაჭას შეუძლია 5600 მეომრის გამოყვანა)⁵.

რაც შეეხება სოლომონის ურთიერთობას დადიანთან, გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ, მართალია, სოლომონს ცოლად ჰყავს კაცია დადიანის და, მაინც დადიანს „იმერეთის მეფე სოლომონთან სასტიკი მტრობა აქვს...“⁶. მან

1 იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 205.
2 იქვე, გვ. 169. ამ ბრძოლებს ადგილი ჰქონდა 1765—68 წლებში—გ. გ.
3 იქვე, გვ. 293.
4 იქვე, გვ. 111.
5 იხ. ქვემოთ, გვ. 131.
6 იხ. ქვემოთ, გვ. 319.

(დადიანმა—გ. გ.) სამეგრელოს ეკლესია გამოჰყო იმერეთის დამოკიდებულები-
ბისაგან: „სამეგრელოს, ლეჩხუმსა და ოდიშს თითოეულს ჰყავს ეპისკოპოსი,
რომელთა ეპარქიას შეადგენენ ეს პროვინციები და მხარეები. ისინი ემორჩი-
ლებოდნენ იმერეთის კათალიკოსს ანუ პატრიარქს, რამდენიმე წლის წინათ
კი დადიანმა, სოლომონ მეფესთან მტრობის გაშო, განათავისუფლა თავისი
ეპისკოპოსები ამ დამოკიდებულებისაგან და პატრიარქად დასვა ბესარიონი—
რატვის ერისთავთა თავადური გვარიდან“¹.

დადიანმა მოსტაცა სოლომონს აგრეთვე ლეჩხუმი: „მნიშვნელოვანი მხარე
ლეჩხუმი ეკუთვნოდა იმერეთს, მაგრამ უკანასკნელ ომში იმერეთმა დაკარგა
და ის დაექვემდებარა სამეგრელოს დადიანს. სამეგრელოს დარჩა ახლანდელი
ომის შემდეგაც...“²

სოლომონ-დადიანის მტრულ ურთიერთობაზე მიუთითებს ისიც, რომ
გიულდენშტედტმა ვერ იმოგზაურა სამეგრელოში³.

თითქმის ასეთივე მდგომარეობაა გურიელთანაც. „წინათ გურიელი ვასა-
ლურ და ლენურ დამოკიდებულებაში იყო იმერეთის მეფესთან, ახლანდელი კი
დამოუკიდებელია და უფრო მეტი კავშირი თურქებთან აქვს, ვიდრე ასე,
ახლობელ ნათესავ მეფესთან...“⁴

„... მეფეს გურიელთან ურთიერთობა ჰქონდა და მძევლები ჰყავდა მის-
გან აყვანილი. ამ ურთიერთობას აწარმოებდა ეპისკოპოსი, 70 წლის მოხუცი“⁵
(შემოქმედელი ეპისკოპოსი—გ. გ.).

*

სოლომონმა რუსთა რაზმების (ტოტლებენის) დახმარებით დაამარცხა
თურქები ქუთაისის, ბაღდადის და სხვა ციხეებში, დაანგრია ისინი და შეუდგა
შედარებით ნშიდლობიან მმართველობას.

„ამაჲმად სოლომონი მეფობს მშვიდობიანად, ქვეყანა კი ძალზე მოოხრე-
ბული იყო...“⁶ (საერთოდ ტოტლებენის მოქმედებას გიულდენშტედტი დიდ
მნიშვნელობას ანიჭებს). „რუსული იარაღის შემწეობით სოლომონმა აღიდგინა
მთელი სამეფო, მხოლოდ ლეჩხუმის ოლქი დაკარგა...“⁷.

სოლომონმა, როგორც ცნობილია, წინ წამოსწია თავის ერთგულ თავად-
თა გვარები. ვნახოთ გიულდენშტედტის მიხედვით, თუ თავადთა რომელი
გვარები იყვნენ მის კარზე დაწინაურებულნი და რა მოვალეობებს ასრულებ-
დნენ ისინი, ვინც გიულდენშტედტმა ნახა.

¹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 321.

² იხ. ქვემოთ, გვ. 325. „ახლანდელი ომი“ უნდა იყოს 1771 წლის ამბები, როცა სოლო-
მონმა გურია დაიმორჩილა, ხოლო ოდიშის შემომტკიცება კვლავ გადაიდო (შდრ. ს. კ ა კ ა-
ბ ა ძ ე, საქართველოს მოკლე ისტორია, ტფ., 1920, გვ. 116).

³ იხ. ქვემოთ, გვ. 173.

⁴ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 311.

⁵ იხ. ქვემოთ, გვ. 129.

⁶ იხ. ქვემოთ, გვ. 205.

⁷ იხ. ქვემოთ, გვ. 287.

„იმერეთის თავადთა გვარები 15-ია: რაჭის ერისთავი, ჯაფარიძე, წულუკიძე, იაშვილი, ყიფიანი, წერეთელი, ლორთქიფანიძე, მიქელაძე, აბაშიძე, ჩხეიძე, ხეიძე, აგიაშვილი, გაბ(უ)აშვილი, ფინეზიშვილი, ჯიჯავაძე. ხუთი უკანასკნელი [გვარის თავადები] არ არიან მდიდრები.

იმერეთში აზნაურები თითქმის ისევე ბევრია, როგორც გლეხი, ამასთან მესხები და კვინიხიძეები გამოირჩევიან სიმდიდრით“¹.

თავადი გიორგი წულუკიძე, ბატონიშვილ ალექსანდრეს აღმზრდელი, უკვე ზემოთ აღვნიშნეთ. „მას მეფემ გადასცა ხოტევის ციხე“².

„მე მინახულა თამაზ მესხიძე. ის არის მეფის საბჭოს წევრი, ჩასუქებული მუსუსი, რომელსაც მოსახსამი ქარის მიმართულებით აქვს მოგდებული (ე. ი. მედროვეა—გ. გ.). მის ახლანდელ საქმეს შეადგენდა ეზრუნა ყველაფერზე, რაც საჭირო იყო უფლისწულის მოგზაურობისა და ჩემი აძალისთვის. ის არის ჯავახეთიდან; თურქებს გამოეცა იმერეთში“³.

„წკადისში ჩვენთან მოვიდა მეფისგან გამოგზავნილი თავადი დავით კვინიხიძე, რომელიც გასულ წელს იყო სანკტ-პეტერბურგში როგორც მეფის ელჩი“⁴...

„სამეფო ბანაკში ახლა იყვნენ აგრეთვე მიტროპოლიტი მაქსიმე და მისი ძმა სახლთუხუცესი დავითი,—თავად აბაშიძეთა გვარსიდან, რომლის ბიძაშვილს, ქაიხოსროს, ცოლად ჰყავს მეფის ასული დარეჯანი. მიტროპოლიტი წლის წინ იყო სანკტ-პეტერბურგში, რათა ეთხოვა დახმარება თურქთა წინააღმდეგ, რაც მეფეს ძალე აღმოუჩინეს და მას კეთილი შედეგიც მოჰყვა. მიტროპოლიტის ეპარქია არის ქუთაისის გარშემო, ამიტომ მას ქუთათელს უწოდებენ. ორივე ძმები უნდა იყვნენ 40 წელზე ნაკლები ხნისა, ჭკვიანი და საღად მოაზროვნე ადამიანები.

„აბაშიძეების გვერდით, რომლებიც ყველაზე მაღლა დგანან ამ სამეფოში, დიდი წონა აქვთ წულუკიძეებსაც... მოხუცი ბიძაშვილი (გიორგი წულუკიძისა—გ. გ.) პაატა კავშირში იყო რაჭის ერისთავთან; მის დაცემისთანავე გაიქცა დადიანთან და გახდა დადიანის სიმამრი. ორივე ძმა, პაატა და გიორგი, სოლომონ მეფეს ძალიან უყვარს; ისინი მიუხედავად იმისა, რომ საუკეთესო ასაკში არიან, სუსტები და გაუბედავები ჩანან“⁵.

„აგრეთვე ლორთქიფანიძეთა თავადური გვარიდან, რომელიც მეფის ნათესავია, გავიცანი ერთი, დაახლოებით 30 წლის, ძალიან საქმიანი კაცი, მეფის ბიძაშვილი; მისი მამა და მეფის დედა და-ძმები არიან. გურიელთა თავადური გვარიდან კარზე იყო ეპისკოპოსი გურიისა“⁶.

„ოკრიბაში მეფემ გამაყოლა თავადები დავით მესხი, თეიმურაზ ლორთქიფანიძე და ნიკოლოზ წერეთელი; უკანასკნელი არის მეფის თარჯიმანი“⁷.

¹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 281—283.

² იხ. ქვემოთ, გვ. 115 (ხაზგასმა ჩვენია—გ. გ.).

³ იხ. ქვემოთ, გვ. 113.

⁴ იხ. ქვემოთ, გვ. 115.

⁵ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 129.

⁶ იხ. ქვემოთ, გვ. 129.

⁷ იქვე.

*

(ყოველივე ზემოთ ნათქვამის გარდა, გიულდენშტედტი იმერეთთან იძლევა ახალციხის მოკლე აღწერასაც, თუმცა თვით ის არ უნახავს—გ. გ.)¹.

ასეთია მოკლე სურათი იმერეთის სამეფოს მდგომარეობისა, რომელიც ქართლ-კახეთის მსგავსად განიცილდა ლეკთა თარეშებს².

* * *

ცალკეა გამოყოფილი სამეგრელო, გურია და სვანეთი. მათი ურთიერთობის შესახებ სოლომონთან უკვე ზევით იყო ნათქვამი. სათ შესახებ გიულდენშტედტი იძლევა ზოგად დახასიათებას, რადგან მას თვით არ დაუთვალე რებია ეს მხარეები, თუმცა ემყარებოდა სანდო წყაროებს (უმეტესად სამეფო კარის წევრთა ცნობებს).

გარდა ზემოთქმულისა, სამეგრელოს შესახებ გიულდენშტედტი შემდეგს ამბობს: „სამეგრელო, .. ოდიში და ლეჩხუმი ჰქმნიან საქართველოს მეოთხე სამეფოს და ჰყავთ თავისი საკუთარი, დამოუკიდებელი მმართველი, რომელიც ატარებს დადიანის ტიტულს. ახლანდელი დადიანი კაცია, მართლმადიდებელი ქრისტიანი, არის ჩიქოვანთა გვარიდან და არა სამეფო გვარიდან; მართალია, რუსთა რაზმების გამოჩენისას 1770 წ. მან ისევე, როგორც ორივე ქართველმა მეფემ, რუსეთის მომხრედ გამოაცხადა თავი, მაგრამ რამდენჯერმე შემჩნეულ იქნა, რომ მოლაპარაკებას აწარმოებდა თურქებთან, რომლებთანაც ის, თუმცა ოდესღაც იმერეთის მეფის ვასალად და ყმად ითვლებოდა, უფრო ახლო ურთიერთობაში იყო, ვიდრე ქართველ მეფეებთან“³.

„... აქაც (სამეგრელოში—გ. გ.) ისეთივე მორჩილებაა, ისეთივე თვითნებური გადასახადები და კანონები, ისეთივე შინამრეწველობა და მათი მოდუნებული წარმოება, ისეთივე საყოველთაო სიღარიბე, [როგორც სხვა ქართულ მხარეებში]. დადიანი ფულს არ ჭრის; მის ქვეყანაში, მთლად ისევე, როგორც იმერეთში, მიმოქცევაშია თურქული და სხვა. ისეთივე მონეტები“⁴

სამეგრელოს თავადურ გვართაგან გიულდენშტედტის მიერ დასახელებული არიან: „1. ჩიქოვანი, რომლიდანაც დადიანი არის, 2. ჩიჩუა, 3. ფალავა, 4. ხეიძე, 5. მიქაძე, 6. დგებუაძე, 7. აფაქიძე“⁵.

„სამეგრელოში, ოდიშთან ერთად, ითვლება 10 000 ოჯახი...“⁶

„ლეჩხუმში [არის]... 4000 ოჯახი“⁷.

* * *

გურიაც თითქმის ისეთსავე მდგომარეობაშია, როგორც სამეგრელო. „თურქთა ხშირი შემოსევების გამო უაღრესად გაჩანაგებულია... თურქები

¹ იხ. ჩენი გამოცემის გვ. 173—175.

² იხ. ქვემოთ, გვ. 173.

³ იხ. ქვემოთ, გვ. 319.

⁴ იქვე.

⁵ იხ. ქვემოთ, გვ. 323.

⁶ იქვე.

⁷ იხ. ქვემოთ, გვ. 327.

მიერეკებიან მოსახლეობას და საქონელს... აგრეთვე დიდად მოქმედებს თურქთა „თამაში“ გურიის მმართველ წრეებთან, რაც გამოიხატება თავადთა დანიშვნა-გადაყენებაში თურქების მიერ“¹.

„... გურიის მმართველის ტიტულია გურიელი. ახლანდელი მმართველი არის გურიის თავადი, არა სამეფო გვარიდან; მას სახელად ჰქვია მამია და არის მართლმადიდებელი... მისი ძმა გიორგი—გურული თავადია“².

„... ქვეყანას ჰყავს ორი ებისკოპოსი, ... შეპოქმედელი და ჯუმათელი... ისინი ექვემდებარებიან იმერეთის პატრიარქს ანუ კათალიკოსს, რომელიც ორივე ეპარქიაში ჰკრეფს გადასახადს ზოგი მამულებიდან“³...

„... მოსახლეობის ნახევარზე მეტი გაძაჰმადიანდა“⁴...

გურიაში, სხვა მხარეებისგან განსხვავებით, „ზღვის ნაპირას მოჰყავთ ბევრი ლიმონი, ფორთოხალი, ზეთისხილი, რაც... დანარჩენ საქართველოში გავრცელებული არ არის“⁵...

გურიის თავადთა გვარებიდან გიულდენშტედტს დაუსახელეს შემდეგი: „1. გურიის ერისთავი, ანუ მემკვიდრეობითი მმართველი, 2. თავდგირიძე, 3. მაჭუტაძე, 4. ნაკაშიძე, რომელთაგან არც ერთი არაა არც მდიდარი და არც ძლიერი“⁶...

„... მთელს გურიაში ითვლება 5000 ოჯახი, რომლებიც ემორჩილებიან გურიელს და თავადებს“⁷...

* *

რაც შეეხება სვანეთს, ის წინათ იმერეთის სამეფოს ეკუთვნოდა, „ახლანდელმთავრისად სრულიად თავისუფალია... მხოლოდ სამეგრელოს დადიანი ცდილობს ლეჩხუმის ახლოს მდებარე [ადგილებზე] გაავრცელოს თავისი ბატონობა“⁸...

გიულდენშტედტი მოკლედ აღწერს აგრეთვე სვანების გარეგნობას, ჩაცმა-დახურვას, მათს სარწმუნოებას და იმ მცირე ვაჭრობას, რასაც ისინი იმერეთში აწარმოებენ. აქვე დასძენს, რომ აღნობენ ტყვიასა და სპილენძს⁹, რომ სვანებს ჰყავთ საკუთარი თავადები¹⁰ და რომ სვანები უნდა იყვნენ არა უმეტეს 5000 ოჯახისა¹¹...

*

ასეთია ზოგადად დასავლეთ საქართველოს სურათი, გიულდენშტედტის მიერ მოცემული.

¹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 311.

² იხ. ქვემოთ, გვ. 311.

³ იხ. ქვემოთ, გვ. 311—313.

⁴ იხ. ქვემოთ, გვ. 313.

⁵ იქვე, გვ. 313.

⁶ იქვე.

⁷ იხ. ქვემოთ, გვ. 315.

⁸ იხ. ქვემოთ, გვ. 329.

⁹ იხ. ქვემოთ, გვ. 331.

¹⁰ იქვე, გვ. 331.

¹¹ იქვე, გვ. 329.

მოკლედ, მაგრამ მაინც გვსურს განვიხილოთ გიულდენშტედტის ის ცნობები, რომლებიც ეხება ერეკლე-სოლომონის რუსულ ორიენტაციას და საერთოდ ურთიერთობას რუსეთთან, იქნება ის ელჩების გაგზავნა პეტერბურგში, საქმეთა რწმუნებულების ყოლა სამეფო კარზე, ჯარის ნაწილების შემოსვლა, ხელშეკრულებები, თუ ომი თურქების წინააღმდეგ და სხვა¹.

გიულდენშტედტი ამ მხრივ იძლევა მოკლე, მაგრამ საფუძვლიან და სარწმუნო ცნობებს. ამ ცნობებიდან თვალნათლივ ჩანს ორივე მხარის (რუსეთისა და საქართველოს) მამოძრავებელი ინტერესები. ჩვენ მოვიყვანთ ამ ფაქტებს იმ ისტორიული რბრვის მიხედვით, როგორადაც მათ ადგილი ჰქონდათ ამ ორი ქვეყნის ურთიერთობაში.

როგორც ცნობილია, სოლომონი და ერეკლე ეძებდნენ საიმედო მოკავშირეს თურქეთ-სპარსეთის წინააღმდეგ; მათ ასეთად რუსეთი მიაჩნდათ და კიდევ სთხოვდნენ მას დახმარების აღმოჩენას. ამ მიზნით „1768 წ. სოლომონ მეფემ, პეტერბურგში გაგზავნილ მიტროპოლიტ მაქსიმე აბაშიძის საშუალებით, გამოითხოვა... დახმარება, რის დაპირებაზეც არც უყოყმანიათ, რადგან ამ დროს თურქეთთან ომი მზადდებოდა და ამით იყო გამოწვეული, რომ... 1768 წ. დეკემბერში ლეიტენანტი ფაბულოვი², როგორც კარის ელჩი, გაგზავნილ იქნა სოლომონ მეფესა და ერეკლე მეფესთან“ (იგი იმერეთში სოლომონთან დარჩა 8 დღე, ხოლო თბილისში, სადაც ის თურქების ელჩობის გამო ფარულად ცხოვრობდა, დაყოვნდა 2 თვეს და 1769 წლის მაისში მოზღოკში დაბრუნდა).

„იგი გაგზავნილ იქნა... რათა თურქების საზიანოდ ამათთან მოლაპარაკება ეწარმოებინა და აგრეთვე დაპირებოდა რუსეთის დახმარებას, რასაც მათი წინაპრები უშედეგოდ ეძებდნენ“...

საქართველოდან „მან ჩამოიტანა პეტერბურგში ცნობა სოლომონ მეფის სიხარულის შესახებ, რაც გამოწვეული იყო რუსეთის დახმარების დაპირებით... თურქთა წინააღმდეგ და აგრეთვე ერეკლე მეფის მზადყოფნის შესახებ, ქრისტიანების საერთო მტრის წინააღმდეგ ერთად ემოქმედათ, იმ იმედით, რომ დაიბრუნებდა ჯავახეთის მხარეს და ქალაქ ახალციხეს“...

ამის შემდეგ „1769 წ. ივნისში საქართველოში გრაფ ტოტლებენის სარდლობით გაიგზავნა მცირერიცხოვანი ჯარი. კობთან მას შეეგუბა ერეკლე, ხოლო ქრცხინვალში — სოლომონიც. კორპუსს იმპერატორმა გამოუგზავნა მითითება, რომ ქართველებს თურქებისთვის საკუთარი ძალით შეეტიათ, ხოლო რუსეთის ჯარიდან იმდენი დამატებოდა, რაც საქმარისი იქნებოდა წასახალი-სებლად³. ე. ი. რუსეთის ჯარის მოვალეობა იყო ქართველების წაქეზება და

¹ ცნობები ძირითადად ამოღებულია გიულდენშტედტის მიერ დაწერილ ჯერ გამოუქვეყნებელი მოკლე წერილიდან, რაც შეეხება ერეკლე-სოლომონის ბრძოლას თურქებთან და რუსეთის დახმარებას (P. I, იმ. 100, № 19, პ. 15—20), იხ. ზემოთ, გვ. 015. ამასთან, აღარ მოვიშველიებთ ციტატებს გიულდენშტედტის მოგზაურობის ტექსტიდან.

² ალბათ ხვაბულოვი (იგივე კობულაშვილი); იხ. ი. ცინცაძე, ორი საბჭოთი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან: ენიშკის მოამბე V—VI, 1940, გვ. 343.

³ შ. ბურჯანაძე, სოლომონ I-ის ურთიერთობა რუსეთთან: საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე, თბ., 1943, ტ. XV—B, გვ. 54.

ომში ჩაბმა თურქების წინააღმდეგ, რუსებს კი ბრძოლის სიმძიმე ნაწილობრივ უნდა გაეზიარებინათ.

ბრძოლა საქართველოდან, რუსეთის მთავრობის აზრით, ეს იყო დამატებითი ფრონტი, რომელიც რუსეთისთვის მაშინ გახდებოდა სასარგებლო, თუ მისი ფიზიკური მონაწილე საქართველო იქნებოდა. რადგან ომის გაჩაღება ადამიანთა დიდ მსხვერპლსა და მატერიალურ ზარალს გამოიწვევდა, ეს ეწინააღმდეგებოდა რუსეთის ეროვნულ ინტერესს¹. ზუსტად ამის დამადასტურებელია გიულდენშტედტის ცნობაც: „მას შემდეგ, რაც გრაფმა მთავარ მიზანს მიაღწია და ერეკლე მეფე ნამდვილად ჩააბა თურქებთან ბრძოლაში და ციხეს (აწყურისას—გ. გ.) კი... ვერა ავნო, დაიხია უკან ქრცხინვალისკენ იმ საბაბით, რომ სურსათი მაკლიაო...“ „ერეკლე მეფემ ეს კარგად მოფიქრებული უკანდახევა ახსნა როგორც გრაფის ლაღატი და აბრალებდა, რომ თურქეთის საჩუქრებმა გააკეთებინეს ეს. ამ ბრალდებას შეურიგდნენ უფროსი ლეიტენანტი შოგლიკოვი და საქმეთა რწმუნებული მურავიოვი... ამათვე მიემხრო უფროსი ლეიტენანტი რატევიც“...

ამ ციტატიდან ნათლად ჩანს რუსეთის იმპერიის მიზნები. რაც შეეხება სიტყვებს „კარგად მოფიქრებული“, ამას შეიძლება შემდეგი ახსნა მიეცეს: გიულდენშტედტი, როგორც რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომი და მოხელე, მისი ინტერესების დამცველი, უქებს ტოტლებენს საქციელს, რადგან მან კარგად შეასრულა იმპერატორის მითითება; ამასთან მოგზაური ხედავს, რომ ამისთანა ნაბიჯს ერეკლესთვის ლაღატის მნიშვნელობა ჰქონდა (მტერთან მარტო შეატოვა). მაგრამ გიულდენშტედტი ამ ლაღატს აქარწყლებს, რადგან იმპერიის ძირითადი გეგმა ზუსტად შესრულდა.

აქ ჩვენ არ შევჩერდებით იმ ამბებზე, თუ როგორი ურთიერთობა დამყარდა ამის შემდეგ ერეკლე-ტოტლებენს შორის. მოკლედ ვიტყვი იმას, რომ ტოტლებენი დაეხმარა სოლომონს ქუთაისის, ბაღდადის და შორაპნის ციხეების აღებაში, ფოთი კი აულღებელი დარჩა. რუსეთის მთავრობამ ტოტლებენის უკან გაწვევა საჭიროდ დაინახა და ის შესცვალა გენერალ-მაიორ სუხოტინით. სუხოტინის საქართველოში ყოფნას გიულდენშტედტი თვით მოესწრო. ამ დროს რუსეთს საქართველოს ეკონომიური შესწავლის სურვილაც აღეძრა, რაზედაც ზემოთ იყო ნათქვამი, როცა მოგზაურის საქართველოში მოსვლის მიზანს ვეცნობოდით.

თუ როგორი ვითარება შეიქმნა, მივმართოთ ისევ გიულდენშტედტს.

„1772 წ. ერეკლე მეფემ რუსეთში გაგზავნა თავისი მეორე ვაჟი ლეონი და ბიძაშვილი, პატრიარქი ანტონი, რათა იმპერატორისათვის თავისი ქვეყნები სჯუთრებდა მიერთშიათ და გამოეთხოვათ რაზმები და, რათა იმჟამად იქ (იმერეთში—გ. გ.) მყოფი რაზმები მუდმივად იმერეთში დარჩენილიყვნენ; რადგან რაზმების გაწვევა უკვე გადაწყვეტილი იყო, ამიტომ ეს ელჩები შემდგომი ბრძანების მიღებამდე ასტრახანში შეყოვნდნენ“...

„ფოთი ვერც სუხოტინმა აიღო“.

„რადგან (პეტერბურგის) სამეფო კარმა დაინახა, რომ ამ გარემოებათა (მეფე-მთავართა შეუთანხმებლობა და შუღლი—გ. გ.) გამო საქართველოში პატა-

¹ შ. ბურჯანაძე, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 54.

რა კორპუსის ყოლით მტერზე წარმატებას ვერ მიაღწევდნენ, ამიტომ 1772 წ. თებერვალში დაადგინეს კორპუსი უკან გაეწვიათ“... „... მარტში უკან გაწვევის ბრძანება მოუვიდა სუხოტინს...“ „... შეფეებს სოლომონსა და ერეკლეს მოუვიდათ იმპერატორის მიმართვა, რომ მათ განეგრძოთ საერთო მტრის წინააღმდეგ მოქმედება და რომ მათი პროვინციები, ისევე როგორც რუსეთის იმპერიის სხვა ნაწილები, მოხსენებული იქნებოდნენ მომავალ სამშვიდობო ტრაქტატში. დადიანსა და გურიელს კი ასეთი რამ არ მიუღიათ. ყველა ამ ოთხივე თავადმა ხელი მოაწერეს „აქტებს“, რომელთა მიხედვითაც უნდა ებრძოლათ თურქების წინააღმდეგ და ვალდებულებას იღებდნენ რუსეთის ერთგულებისას, მაგრამ არა როგორც მოკავშირეები, არამედ როგორც ვასალები“.

სწორედ ეს უნდა იყოს ის ხელშეკრულება, რომელზეც გიულდენშტედტი 1773 წ. 15 იანვარს წერს, რომ ერეკლე „ახალი ხელშეკრულებით არის რუსეთთან კავშირში“. „კორპუსის ვასელის შემდეგ გვარდიის კაპიტან-ლეიტენანტი ლგოვი კვლავ დასტოვეს, როგორც საქმეთა რწმუნებული (მურავიოვის შემდეგ)“. საერთოდ, „საქართველოს ეს ლაშქრობა ხელისუფლებას ძვირი დაუჯდა“...

გიულდენშტედტი კორპუსის გაწვევას სახელმწიფოებრივი მოსაზრებებით ხსნის; ის ყველგან აღნიშნავს, რომ საერთოდ საქართველოსთვის „რუსეთის მფარველობა გახდა აუცილებელი თავისი არსებობის შენარჩუნებისათვის“.

ამ ცნობების მოტანის შემდეგ ზოგადად შეიძლება ასეთ აზრს დავადგეთ:

რუსეთი, რომელსაც ომი ჰქონდა თურქეთთან, სულაც არ აპირებდა ახალი ფრონტის გახსნას (საკუთარი ძალებით) ამიერკავკასიაში, სამაგიეროდ ერეკლე-სოლომონის სახით ის ხედავდა ისეთ ძალას (მათი ერთმანეთში თანხმობის შემთხვევაში), რომელსაც უნარი შესწევდა, ამ მხარეში დაებანდებინათ თურქთა მნიშვნელოვანი სანხედრო ნაწილები. ამიტომაც იყო, რომ რუსეთმა აქ მხოლოდ ერთი კორპუსი გამოგზავნა, რათა მას შეესრულებინათ ომის წამახალისებლის როლი. რაც შეეხებათ ერეკლესა და სოლომონს, მათ უფრო ფართო გეგმები ჰქონდათ დასახული, რაც რუსეთის ინტერესებს არ შეესაბამებოდა—ეს იყო ქვეყნის აღდგენა და დაკარგული მიწების შემოერთება, რა თქმა უნდა, თურქთა სრული განდევნის შემდეგ. ამრიგად, რუსეთის მთავრობის მიზანი იყო საქართველოს გამოყენება თურქეთის წინააღმდეგ ომის მოგების ინტერესებისთვის და ამიტომ იგი არ სცნობდა ქართველი მეფის მიზანს—საქართველოს გაერთიანებას რუსული ძალის გამოყენების გზით.

რუსეთ-თურქეთის ომმა ის სარგებლობა მოუტანა საქართველოს, რომ საზავო ხელშეკრულების 23-ე მუხლით რუსეთის მთავრობა სცნობდა თურქთა უფლებას დასავლეთ საქართველოზე, ოღონდ თურქეთი ხელს იღებდა იმერეთის დახარკვაზე. ამას ის მნიშვნელობა ჰქონდა, რომ ამიერიდან რუსეთი გამოდიოდა საქართველოს ინტერესების დამცველად ამიერკავკასიაში. ამით რუსეთმა ამიერკავკასიაში გასაბატონებლად დიპლომატიური ნიადაგი მოემზადა¹.

¹ შ. ბუროჯანაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 56.

რაც შეეხება გიულდენშტედტის ცნობებში დაცულ ფაქტს, რომ ყიზლარში 2 წლის განმავლობაში უქმად იდგა რუს მემლაროეთა რაზმი, რომლის გადმოყვანასაც ერეკლე თხოულობდა, ხოლო საიმპერატორო კარი თავს იკავებდა, ეს გამოწვეული იყო იმით, რომ მეფის რუსეთს არ სურდა, რათა იმჯერად დამოუკიდებელ საქართველოს საკუთრივ განვითარებინა თავისი სამთო საქმე. რუსეთისთვის უფრო ხელსაყრელი იყო ნედლეულით მდიდარი, მაგრამ ჩამორჩენილი საქართველო, ვიდრე განვითარებული ქვეყანა, რადგან ისეთის დაპყრობას უფრო ადვილად შესძლებდა. ამისთვის კი ჯერჯერობით ხელსაყრელი პირობები არ ჰქონდა და ამდენად ყოველგვარ გადამწყვეტ ნაბიჯს ერიდებოდა.

საერთოდ უნდა ითქვას, რომ რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის განხილვაში გიულდენშტედტი არ სცილდება რუსული ოფიციალური ისტორიო-გრაფიის პოზიციებს.

*
* * *

ასეთია, ზოგად ხაზებში, გიულდენშტედტის მიერ აღწერილი საქართველო.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ მიუხედავად იმისა, რომ გიულდენშტედტი, რამდენადაც შეუძლია, კეთილსინდისიერად ასრულებს თავის მოვალეობას, მაინც უშვებს შეცდომებს. ეს შეცდომები არ არის მძიმე, ისინი შედარებით (თუმცა არა ყოველგან) ადვილი მისახვედრია.

განსაკუთრებით ბევრია შეცდომები გეოგრაფიულ სახელებში, უმთავრესად დასახლებული პუნქტების ჩამოთვლისას. ჯერ ერთი, ეს გამოწვეულია იმით, რომ ის ჩაიწერდა სახელს ისე, როგორც ესმოდა, როგორც მას თარჯიმანი ან სხვა პირი ეტყოდა და, მეორეც, გამოცემის დროს არის დაშვებული კორექტურული შეცდომები. ქართული ერთიდაიგივე თანხმონების გადმოსაცემად სხვადასხვა ადგილას ის სხვადასხვა გერმანულ ასოებს იყენებს. ესეც იმას უჩვენებს, რომ სიტყვას იმგვარად აღწერს, როგორადაც ეს სიტყვა ყურს ჰხვდებოდა.

ზოგ ადგილას არეულია გეოგრაფიული პუნქტები: კახეთისა დასახლებულია ქართლში; ერთ ადგილას ამბობს, რომ ხევსურეთში დასახლებული არიან ოსებიო, თუმც იქ თვით არ ყოფილა (ამას ის აღნიშნავს) და ემყარება თავის მოსაზრებას, რადგან ფიქრობს, რომ თუ ქსანზე და ლიახზე ზემოთ ცხოვრობენ ოსები, ხევსურეთშიც სულ ისინი უნდა იყვნენო.

გიულდენშტედტი მეფის ვაჟებს ეძახის „ცარევიჩს“ (ქართულად ასე ეძახიანო). ცნობილია, რომ ქართულ სამეფო კარზე ასე ბატონიშვილებს არავინ უწოდებდა.

დანარჩენი შეცდომები თვით ტექსტის თარგმნისას და შესავალში არის მითითებული, ასე რომ აქ მათი მოყვანა-გამეორება აღარაა საჭირო.

* * *

ამრიგად, გიულდენშტედტის ცნობები იძლევიან უმდიდრეს საისტორიო, გეოგრაფიულ, საბუნებისმეტყველო, ეთნოგრაფიულ, გეოლოგიურსა და სხვა მრავალ მასალას ჩვენი ქვეყნის შესასწავლად მე-18 საუკუნის მეორე ნახევარში. აქვე კიდევ ერთხელ უნდა დავსძინოთ ამ ცნობათა სანდოობის შესახებ, რადგან მოგზაური, როგორც მეცნიერი, ამ ცნობებს დიდი სიფრთხილით აგროვებდა.

ბიუროკრატიაში
მომსახურება სექტორში
მუშაობის და მართვის

Ich habe schon angeführet, daß ich am 11ten September von dem ossetischen Dorf Tschim oben am Terek ausbrach und mit meiner Begleitung und unter dem Schutze des ossetischen Fürsten Achmet mit 100 bewaffneten Osseten, das hohe Schnee- und Scheidegebürge paßirte und auch glücklich nach Duschet in der Provinz Karduel gelangte, womit also meine alten, von der kayserlichen Akademie der Wissenschaften genehmigten Entwürfe, Georgien und den südlichen Abhang des kaukasischen Gebürges zu bereisen und durch Beobachtungen und Nachforschungen diese zwar von jeher berühmten, aber bis jezo nur obenhin bekannten Gegenden nach ihrer geographischen und physischen Beschaffenheit und die sie bewohnenden Völker nach ihren Wohnsitzen und Verfassungen so viel möglich kennen zu lernen und in der Folge mitzutheilen, in Erfüllung zu gehen, anfang.

Die gute Aufnahme vom Stathalter in Duschet machte mir gute Hoffnung.—Man reiset aber in Georgien wegen der Streifereyen der Lesgier nicht sicherer, als an der nordlichen Gebürgseite, so daß ich mich mit meinen 24 Kosaken nicht weit wagen durfte und wegen stärkerer Bedeckungen wieder sehr unwillkürlich reisen mußte. Ein etwas längerer Aufenthalt wird diese Hindernisse vergüten.

Um besonders im Gebürge den guten Willen für meine Beschäftigungen zu mehrerer Thätigkeit zu bringen, und theils auch meine Bedürfnisse zu bezahlen, hatte ich mich mit 1100 großen Korallen, tat. Myntschak und 7 Pfund kleinen bunten Glaskorallen, 4000 Nähendeln, 100 Hemden, 600 Arschinen Leinwand, Fingerhüten, Scheeren, Messern, kleinen Spiegeln, unächten Tressen, Silber- und Goldfäden, Scheermessern, etwas Laken, Filzhüten und mancherley kurzen Kram versehen, welches mir sehr nützlich wurde. Ich versagte auch, so viel es die Umstände verstatteten, Kranken meinen Rath nicht, dadurch ich mich vorzüglich bey den Vornehmern und an den beyden zaarischen Höfen selbst empfahl. Man konnte in Tiflis und einigen andern Städten in den Kaufmannsbuden Nitrum, Borax, Tutia, Lithargyrium, Sal Ammoniacum, Succinum, Mercur. sublimatum, Ca-

მოგზაურობა და ჩანაწერები საქართველოში 1771 წ.

მე უკვე აღვნიშნე, რომ 1771 წლის 11 სექტემბერს, ჩემი ამალით და ოსეთის მთავრის ახშეტის დაცვით, რომელსაც ჰყავდა 100 შეიარაღებული ოსი, ოსურ სოფელ ჩიშიდან გავემართე ზემოთ თერგის გასწვრივ, გადავიარე მალალი, თოვლიანი ქედი და მშვიდობით მივედი ღუშეთში, ქართლის პროვინციაში. ამით დავიწყე, საიმპერატორო აკადემიის მიერ მოწონებული, ჩემი ძველი გეგმების განხორციელება—შემომეწოდო საქართველო და კავკასიონის ქედის სამხრეთი კალთები და, რანდენადაც შესაძლებელი იქნებოდა, შემესწავლა დაკვირვებითა და კვლევა-ძიებით ეს მხარეები, რომლებიც თუმცა ძველთაგანვე განთქმული არიან, ნაგრამ დღემდე ნხოლოდ ზერელედ არიან შესწავლილი; უნდა შემესწავლა მათი გეოგრაფიული და ფიზიკური თვისებები, მათი ხალხები—დასახლებისა და საზოგადოებრივი წყობის მიხედვით, და შესწავლის შედეგები გამომექვეყნებინა.

ღუშეთის მმართველის კარგმა მიღებამ დიდი იმედები მომცა. ლეკთა თავდასხმების გამო საქართველოში მოგზაურობა არ არის უფრო უხიდათო, ვიდრე ქედის ჩრდილოეთ მხარეში, ამიტომ მე ვერ გავბედე შორს წასვლა ჩემი 24 კაზაკით და ძალაუნებურად უნდა წინგზავრა ნეცველთა უფრო ცლიერი რაზმით. ეს დაბრკოლებები ანაზღაურებული იქნება ჩემი უფრო ხანგრძლივი ყოფნით ქვეყანაში.

რომ შემექმნა უკეთესი პირობები ჩემი მუშაობისათვის მთებში და რათა ნაწილობრივ დამეფარა ჩემი დანახარჯები, მოვსარაგდი 1100 დიდი მარჯნით, თათრულად მიხჩაკ, და 7 გირვანქა პატარა, კრელი შუშის მარჯნებით, 4000 საკერავი ნემსით, 100 პერანგით, 600 არშინი ტილოთი, სათითვებით, მაკრატლებით, დანებით, პატარა სარკეებით, ყალბი სირმებით, ვერცხლის და ოქროს მკედლებით, სამართებლებით, ზეწურებით, ნაბდის ქუდებით და სხვადასხვა წვრილმანით, რომლებმაც მე დიდი სარგებლობა მომიტანეს. რანდენადაც პირობები მიწყობდნენ ხელს, მე უარს არ ვამბობდი მიმეცა რჩევა ავადმყოფთათვის და ამით ჩემი თავი კარგი მხრით გავაცანი დიდებულებსა და ორივე სამეფო კარს. თბილისისა და ზოგიერთი სხვა ქალაქების ღუქნებში შეიძლება იხილოს Nitrum, Borax, Tutia, Lithargyrium, Sal Ammoniacum, Succinum, Mercur. sublimatum, Castoreum, Folia Sennae, Gummi Guttae, Rheum, Opium, Sem. Santonicum, Cort. Peruvianum, Gummi Ammoniacum, Manna, Rad. Chinae, Scamonium, Camphora, Gummi Myrrhae და სხვადასხვა წვრილმანი მდილიკამენტები.

storeum, Folia Sennae, Gummi Guttae, Rheum, Opium, Sem. Santonicum, Cort. Peruvianum, Gummi Ammoniacum, Manna, Rad. Chinae, Scamonium, Camphora, Gummi Myrrhae und noch verschiedenes zum Arzeneykram gehöriges kaufen.

Den 9ten Oktober brach der Statthalter des Distrikts Duschet Fürst Koichoro Tscholokaschilli, mit seinem gesammelten, etwa 800 Mann starken Corps von Duschet auf und ging über Muchran nach dem Kloster Zcheta, 15 Werst über Teflis, am Einfalle des Argi in den Kur, wo sich die Truppen des Zaars Heraclius zusammengezogen hatten. Ich nutzte diese sichere und wegen des langsamen Fortrückens für meine Geschäfte bequeme Gelegenheit und begleitete den Fürsten. Das Kloster Zcheta ist wegen der zaarischen Begräbnisse berühmt, die ich besahe.

Der Zaar Heraclius traf mit seinem Gefolge den 14 Oct. im Lager ein und ertheilte mir des folgenden Tages eine förmliche Audienz. Er zeigte große Zufriedenheit über meine Ankunft und versicherte mich alles Beistandes, dessen meine Expedition bedürftig seyn möchte, den ich auch auf das vollkommenste genossen habe. Er erlaubte mir ihm und den Truppen zu folgen, welches nützlich war. Der Zug ging am Kur, etwa 120 Werst hinauf bis zur türkischen Stadt Hentiois auch Chartys, die überfallen und geplündert ward. Nachher kehrte der Zaar nach Teflis zurück, wohin ich ihm so lieber folgte, da ich ein halbes Jahr im Felde unter Zelten gelebt hatte und mich für den hier ohnehin kurzen Winter nach einem ruhigeren Quartier sehnte. Die Reise ging über die Stadt Krzchinwal, Keltubani, Tschala, Muchran und das Kloster Zcheta.

Den 14ten Novemb. erreichte ich die zaarische Residenz Teflis. Die Stationen von Mosdok am Terek bis Teflis am Kur sind also: Von Mosdok bis zum untersten osetischen Dorfe Nischnoi Tschim am Terek 96 bis 100 Werst.

Vom untern Tschim bis zur obern Tschim oder Achmetowa am Terek	7 W.
Von hier am Terek hinauf durch und über das Gebürge bis Stepan-Zminda, dem nordlichsten kartulischen Orte am Terek	22 bis 25 W.
Von da gehet der gewöhnliche Weg nach Kobi	16 W.
von Kobi nach Guda	9 —
über Ananur	42 —
nach Duschet	11 —
und von da über verschiedene Oerter nach Teflis	50 —
„Also von Mosdok bis Stepan-Zminda, dem ersten georgischen Orte, etwa	130 W.
„und von da bis Teflis	128 W.
	258 W.

9 ოქტომბერს დუშეთის რაიონის მმართველი თავადი ქაიხოსრო ჩოლო-
 ჟაშვილი, დაახლოებით 800-კაციანი რაზმით, გაემართა დუშეთიდან—მუხრან-
 ზე გავლით—მცხეთის მონასტრისკენ, თბილისიდან 15 ვერსით ზევით, სადაც
 არაგვი ერთვის მტკვარს და სადაც ერეკლე მეფის რაზმები იყო თავმოყრილი.
 მე გაძოვიყენე ეს საიმედო და, ნელი სვლის გამო, ჩემი საქმისთვის ხელ-
 საყრელი შემთხვევა და გავყევი თავადს. მცხეთის მონასტერი ცნობილია მე-
 ფეთა სამარხებით, რომლებიც მე დავათვალიერე.

ერეკლე მეფე მოვიდა ბანაკში თავისი ამალით 14 ოქტომბერს და მეორე
 დღეს დაინიშნა მე ოფიციალური აუდიენცია. მან გამოთქვა დიდი კმაყოფი-
 ლება ჩემი მოსვლის გამო და დამპირდა ყოველგვარ დახმარებას, რაც კი და-
 სჭირდებოდა ჩემს ექსპედიციას. ეს დაპირება მე ამონწურავად გამოვიყენე.
 მან ნება დაბრთო გავყოლოდი მას და მის რაზმებს, რაც ჩემთვის სასარგებლო
 იყო. ლაშქარმა გაიარა ზევით მტკვრის გასწვრივ, დაახლოებით 120 ვერსი,
 თურქულ ქალაქ ჰენტიოისანდე, იგივე ხარტისანდე¹, რომელსაც ლაშქარი თავს
 დაესხა და დაარბია. შემდეგ სეფე დაბრუნდა თბილისში; მეც მას გავყევი მით
 უფრო ხალისით, რომ ნახევარი წელი გავატარე წინდგარად, კარაგში, და
 მსურდა მქონოდა, ამ ისედაც მოკლე ზამთარში, მყუდრო ბინა. ჩვენ გავიარეთ
 ქრცხინვალი, ხელთუბანი, ჭალა, ხუხრანი და მცხეთის მონასტერი.

14 ნოემბერს მოვედი მეფის რეზიდენციაში თბილისში.

სადგურები მოზლოკიდან (თერგზე)—თბილისამდე (მტკვარზე) შემდეგია:
 მოზლოკიდან ყველაზე ქვემოთ ოსურ სოფლამდე, ქვემო ჩინამდე (Nischnoi
 Tschim) თერგზე, 96—100 ვერსი. ქვემო ჩიმიდან ზემო ჩინამდე ანუ ახმეტო-
 ვამდე (თერგზე)—7 ვერსი. აქედან თერგის აყოლებით ზევით, ქედს გადაღმა,
 სტეფანწმინდამდე—ყველაზე ჩრდილოეთის ქართულ პუნქტამდე თერგზე—
 22—25 ვერსი. აქედან ბიდის ჩვეულებრივი გზა კობში—16 ვერსი.

კობიდან გუდამი— 9 ვერსი
 ანანურზე გავლით—42 ვერსი
 დუშეთში —11 ვერსი.

აქედან კი სხვადასხვადგილებზე გავლით თბილისში—50 ვერსი.

ასე რომ, მოზლოკიდან სტეფანწმინდამდე, პირველ ქართულ პუნქტამდე
 დაახლოებით—130 ვერსი.

აქედან თბილისამდე—128 ვერსი

სულ 258 ვერსი

სტეფანწმინდიდან მიდის ჩვეულებრივი გზა ქუთაისში, ლარგვის მონასტერზე
 გავლით (ქსანზე). დაახლოებით—93 ვერსი. ქრცხინვალამდე დიდ ლიახზე—
 50 ვერსი. სურამის სიმაგრემდე მტკვარზე—40 ვერსი. ბერე კი იბერეთში შო-
 რაბანამდე—33 ვერსი და შემდეგ ქუთაისში რიოხზე—38 ვერსი.

ასე რომ, მოზლოკიდან სტეფანწმინდამდე—130 ვერსი

და საქართველოში ქუთაისამდე—254 ვერსი

სულ 384 ვერსი

¹ ეს არის ხერთვისი—გ. გ.

Von Stepan-Zminda ist der gewöhnliche Weg nach Kutais über das Kloster Largwi am Ksani, etwan	93 W.
bis Krzchinwal am Didi Liachwi	50 —
bis zur Festung Suram am Kur	40 —
und nun in Imerete bis Scharapani	33 —
und dann Kutais am Rion	38 —
„Also von Mosdok nach Stepan-Zminda	130 —
„und in Georgien bis Kutais	254 —
	<hr/> 384 W.

Ein etwas anderer Weg geht von Stepan-Zminda oder Kasbek über das Kloster Ananur	55 W.
nach Duschet	9 —
Kloster Tschala	48 —
Krzchinwal	59 —
Dorf Abys	25 —
nach Kutais	100 —
	<hr/> 296 W.

Von Teflis geht der gewöhnliche und gradeste Weg nach Kutais über Duschet	50 W.
Muchran	20 —
Krzchinwal	43 —
Suram	40 —
Wachani	24 —
Zeheri	18 —
Scharapani	16 —
nach Kutais	38 —
	<hr/> 249 W.

Hier ließen mir Ihre zaarische Hoheit täglich Schutz, Vorsorge und Beförderung aller meiner Absichten erfahren. Der Hof und die Großen aber beweisen zu Hülfeleistungen die rühmlichste Willfährigkeit. Die ganze Expedition hatte in der Stadt gute Quartiere und die Kosaken mit ihren und den Expeditionspferden standen auf einem nahen Dorfe, wo Mann und Pferd frey gehalten werden, welches den Leuten bey der hiesigen Theuerung sehr zu statten kömt.

Die Fürsten und Statthalter in den Provinzen beantworteten meine schriftlichen Fragen und Bitten, meistens mit deren Gewährung. Auch von imeretischen Zaar Salomon erhielt ich Antworten, die mir in dessen Lande allen Schutz und Beystand versicherten. Die Schreiben des Zaars werden statt der Unterschrift mit einem mit Ruß geschwärtzen viereckigen Stempel

რამდენადმე განსხვავებული გზა მიდის სტეფანწმინდიდან, ანუ ყაზბეგი-
დან ანანურის შონასტერზე გავლით— 55 ვერსი.

დუშეთამდე— 9 ვ.

ჭალის მონასტრამდე— 48 ვ.

ქრცხინვალამდე— 59 ვ.

სოფ. აბისამდე— 25 ვ.

ქუთაისამდე— 100 ვ.

სულ 296 ვერსი.

თბილისიდან მიდის ჩვეულებრივი და სულ პირდაპირი გზა ქუთაისში, დუშეთ-
ზე გავლით:

დუშეთი— 50 ვ.

სუხრანი— 20 ვ.

ქრცხინვალი— 43 ვ.

სურამი— 40 ვ.

ვახანი— 24 ვ.

ჩხერი (Zecheri)— 18 ვ.

შორაპანი— 16 ვ.

ქუთაისამდე— 38 ვ.

სულ 249 ვერსი.

მისი მეფური უმაღლესობა მე ყოველდღიურად მიწევდა აქ მფარველო-
ბას, ზრუნავდა და ხელს უწყობდა ყველა ჩემი გეგმების განხორციელებას, სა-
მეფო კარი და დიდებულები იჩენდნენ ხეტად სანაქებო ზადყოფნას— დამხ-
მარებოდნენ მე. სთელს ექსპედიციას ჰქონდა ქალაქში კარგი ბინები; კაზაკე-
ბი თავიანთი და ექსპედიციის ცხენებით იდგნენ შახლობელ სოფელში, სადაც
ხალხს და ცხენებს ინახავდნენ უფასოდ, რაც ხალხლისთვის, აქაური სიძვირის
გამო, ძალიან ხელსაყრელი იყო.

თავადები და პროვინციების მმართველები პასუხს მიგზავნიდნენ ჩემს
წერილობით კითხვებსა და თხოვნებზე, უმეტესად მათი ასრულების პირობით.
აგრეთვე იმერეთის მეფის სოლომონისაგან მივიღე პასუხები, რომლებიც
აღმითქვამდნენ სრულ მფარველობასა და დახმარებას. მეფის სიგელები,
ხელმოწერის მაგიერ, აღინიშნებოდნენ ოთხკუთხა ბეჭდით, რომლის დია-
მეტრი იყო 5/4 დუიმი და როგორცაც სვრიდნენ მურით. შეიძლება მას-
ში ასოების მოხაზულობის დანახვა.

ერეკლე მეფემ ბრძანა ჩემთვის დაეჭირათ ნადირები, მოეტანათ მინერა-
ლები და ხშირად დიდხანს და არაჩვეულებრივად თავაზიანად მესაუბრებოდა მე.

15 ნოემბერს მეფემ მიიწვია და შელაპარაკა ძალიან თავაზიანად ჩემს
გეგმებსა და მიზნებზე, თავისი ქვეყნის მდგომარეობის შესახებ, პრუსიის ომზე
და ა. შ. ამის შედეგად ის მე ხშირად მიხმობდა კარზე, მაჩვენებდა ხოლმე მი-
ნერალებს, ეცნობოდა მათი დაწესებულების ხერხებს; იგი დამაირდა ნება დაერ-
თო მემოგზაურა მის ქვეყანაში, სადაც მოვისურვებდი; დამეთვალეურებინა და
შემესწავლა ყველაფერი. მეტწილად ვხვდებოდი ხე მასთან პატრიარქ ანტონს,
მის ბიძაშვილს; იგი ახლდა მეფეს მაშინაც, როდესაც ერთხელ პატივი დამლო
მეფემ და მესტუმრა, რათა ენახა ჩემი კოლექციები (das Gesammelte).

von etwa $5/4$ Zoll im Durchmesser bezeichnet. Man erkennt den Schatteln von Buchstaben darinn.

Der Zaar Heraclius oder Eracly ließ für mich Thiere fangen, Mineralien kommen—und besprach und unterhielt sich oft lange und ungemein gütig mit mir.

Den 15ten November ließ mich der Zaar zu sich entbieten und sprach sehr gnädig von meinen Absichten, der Beschaffenheit seines Landes, von Preußischen Kriege u. s. f. Er ließ mich nachher sehr oft nach Hofe rufen, zeigte Mineralien, erkündigte sich nach deren Behandlung und versprach mich in seinem Lande, wohin ich wolle reisen und alles sehen und untersuchen zu lassen. Meistens traf ich den Patriarchen Anton seinen Vetter bei ihm an, der auch den Zaar begleitete, als er mich einmahl, um das Gesammelte zu sehen, mit seinem Zuspruche beehrte.

Den 22sten November besuchte ich einen kalten Schwefelbrunnen oder eingefaßte Quelle im rechten Ufer des Kur neben der Stadt. Er gleicht bis auf die mangelnde Wärme dem hiesigen Warmenbade in allen.

Den 24sten November und mehrere Mahle machte ich Excursionen nach den hohen Ufern und den verschiedenen tiefen Klüften, die das Innere des kaukasischen südlichen Vorgebürges zeigen: wovon weiterhin.

Der Zaar schickte mir kleine, mit Thon bedeckte Salzklöße aus diesen und andern Klüften, um sie zu prüfen. Sie bestanden aus lauter Glaubersalz.

Im November erhielt ich in Teflis aus dem Thierreich *Tetrao rufus* und *Alchata*, *Rana Rufo*, *Hirudo sanguisuga*, georg. Zurbela, *Graculus*, den gemeinen Fuchs, und Haasen; *Cancer Cursor*, *Testudo lutraria*, geo. Ku, türk. Tostaga, *Salmo Hucho* und *Cyprinus Fundulus*, auch den hier häufigen Schakal. Ich beschrieb die unbekannteren Thierarten. Der Schakal der Perser, der gemeiniglich Iakhals genennet wird, *Lupus aureus* Kaempfer. *Canis aureus* L. hält das Mittel zwischen dem Wolfe und Fuchse, und wäre nicht auch der Wolf selbst hier, könnte man ihn für einen ausgearteten Wolf halten. Er ist nur von der halben Größe des Wolfs und gleich an seinem braunen, mit gelb schattirten Haar zu erkennen. Ich habe ihn in den Academischen Commentarien genau beschrieben.

Den 1sten December besahe ich die hiesige Salzsiederey. Den 3ten December ward mir die Einrichtung des Münzhauses gezeigt, auch ward mir der Schmelzprozeß der zaarischen Hütten mitgetheilt.

Der Monat war übrigens sehr regnigt und verstattete wenig Excursionen.

Ganz nahe bey der Stadt, über derselben, etwa 100 Schritte vom rechten des Kur sprudeln warme Quellen, die eingefaßt sind und nach fünf Badstuben geleitet werden, die ich mehrmahl besucht hatte, und nun untersuchte:

22 ნოემბერს ვინახულე გოგირდის ცივი ჭა, ანდა შემოზღუდული წყარო, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, ქალაქის ახლოს. ის მთლიანად ჰგავს ადგილობრივ თბილ აბანოებს, გარდა არასაკმაო სითბოსი.

24 ნოემბერს კი რამდენჯერმე ვიყავი ექსკურსიებზე—მაღალ ნაპირებზე და სხვადასხვა ღრმა ხეობებში, რომლებიც გვიჩვენებენ კავკასიის სანხრეთი მთისწინეთის შიგნეთს (das Innere); მაგრამ ამაზე ქვემოთ.

მეფემ გამომიგზავნა მე პატარა, თიხით დაფარული მარილების ბელტები ამ და სხვა ხეობებიდან, რათა გამომეკვლია ისინი. ისინი შედგებოდნენ სუფთა გლაუბერის მარილისაგან.

ნოემბერში თბილისში ცხოველთა სამყაროდან მივიღე *Tetrao rufus* და *Alchata Rana Rufo*, *Hirudo sanguisuga*, ქართულად წურბელა, *Graculus*, ჩვეულებრივი მელია და კურდღელი; *Cancer Cursor*, *Testudo lutraria* ქართულად კუ, თურქულად ტოსტაგა, *Salmo Hucho* და *Cyprinus Fundulus*, აგრეთვე აქ გავრცელებული ტურა. მე ავწერე უცნობი სახეობები ცხოველებისა. სპარსული ტურა, რომელსაც საერთოდ იაკხალს (*Iakhals*) ეძახიან, *Lupus aureus* *Kaempferi*. *Canis aureus* *L.*¹ არის საშუალო მგელსა და მელას შორის და, აქ რომ მგელი არ ყოფილიყო, შეიძლებოდა ადამიანს ის მიეჩნია გადგვარებულ მგლად. ზომით ის მგლის ნახევარია და გამოირჩევა თავისი მოყვითალო-ყავისფერი ბეწვით. მე ის დაწვრილებით ავწერე აკადემიის „კომენტარებში“.

1 დეკემბერს დავათვალიერე აქაური მარილსახდელი ქარხანა.

3 დეკემბერს მაჩვენეს ზარაფხანის მოწყობილობა, ასევე გამოდნობის პროცესი მეფის „ქარხნებში“.

სხვათა შორის, თვე იყო წვიმიანი და ხელს გვიშლიდა ექსკურსიები ხშირად გვეწარმოებინა.

სულ ახლოს ქალაქთან, მის ზემოთ, დაახლოებით 100 ნაბიჯზე მტკვრის მარჯვენა ნაპირიდან, გადმოდის თბილი წყაროები, რომლებიც შემოზღუდული არიან და მიემართებიან აბანოს ხუთი შენობისკენ, სადაც მე რამდენჯერმე ვყოფილვარ, ახლა კი გამოვიკვლიე:

1. წყალი არაა ცხელი, მაგრამ ძალიან თბილია; თბილი და ახალი; გაცივებული კი გამჭვირვალეცაა.

2. გემოთი და სუნით ძალიან გოგირდიანია; როცა ცივია, ეს ნიშანი ნაკლებ შეამჩნევა.

3. მარილმეფავს მიხედვით არ შეიცავს რკინას და

4. მეფეები ასევე არ შეიცავენ ტუტებს.

5. თუ გავხსნით ღვინის ქვის მარილთან და

¹ აქ მოყვანილ ცხოველთაგან რ. ერისთავის „ლექსიკონის“ მიხედვით:

Tetrao rufa—კაკაბი

Hirundo medicinalis—წურბელა

Cancer—კობორჩხალა

Cyprinus—ქანარი

Canis aureus—ტურა.

1. Das Wasser ist nicht heiß, nur stark warm; warm und frisch, in-
gleichen kalt ist es klar.
2. Es schmeckt und riecht sehr schwefelleberich und beydes merkt
man nach dem Erkalten wenig.
3. Galläpfel zeigen kein Eisen und
4. Säuren kein Alkali auch
5. Aufgelöst Weinstein Salz und
6. Bleyzucker keine Erde u. s. f.
7. Es setzt auch keinem Tuf ab.
8. Beim Abdunsten bleibt bloß ein wenig mineralisch Alkali; aber
weder Erde noch Salze nach. Bloß hierin unterscheidet es sich von
den Bädern im nordlichen Vorgebürge des Kaukasus. Von densel-
ben vorh, denn es ist wie jene ein rein Wasser, mit einer zarten
Schwefelleber aus Schwefel und Natron.

Die Einwohner in Teflis nuzen es bloß zur Reinigung des Körpers
und der Kleidung; einen medicinischen Gebrauch führte ich zuerst ein.
Die Erfahrung bekräftigte die Theorie, daß es nämlich wieder die Gelb-
sucht, Rheumatismen, steife Gelenke und ähnliche Uebel innerlich und
äusserlich gebraucht, nützlich sein werde.

Den 30sten December besuchte mich der regierende Gandscha Chan,
und der Eristav David.

Ausser dem schon genannten Pitsch-Chusi, *Cyprinus* (*Fundulus*) *pin-
nae dorsalis radio tertio postice serrato*; Der 1 Fuß Länge enthält und
von Ansehen des *Cypr. Nasus*. ist, erhielt ich in Kur noch zwey neue
Fische nämlich: (*Cyprinus Capoeta*) *cirrhis 4, radiis membrana 9, pinnis
dorsi omnibus inermibus, et tertio postice basin versus serrato, dorso acu-
to*, den die Georgianer Tshanari nennen, und der das Ansehen der Barbe
hat; und *Cyprinus* (*Mursa*) *cirrhis 4, radiis pinnae ani 7, pinnis dorsi om-
nibus inermibus et tertio postice basin versus serrato, dorso rotundato*.
Die Georgianer nennen ihn *Mursa*, er hat die Größe des *Cypr. Tinca* und
das Ansehen des Hechtes. Alle beschrieb ich genau und lies sie zeichnen
(*Cyprinus Capoeta et Mursa* in *Nov. Comment. Petrop.*).

Vom Dschairan der Perser und Türken haben die Zoologen bisher
nur unvollständige Kenntniß gehabt. Er ist in Georgien häufig, und scheint
mit der Gazelle und den Kewel des Grafen Büffon nahe verwandt zu
seyn. Diese *Dorcas* gehört aber so wenig zum Hirsch- als Ziegengeschlecht,
sondern zu den Antilopen, welche der Hr. Academicus Pallas mit der ihm
ganz eigenen Gründlichkeit in seinen *Spicilegiis zoologicis* determiniret hat.

Salmo Salar, war jetzt auch im Kur; *Lacerta Stincus* L. ward mir
aus der Nähe gebracht, auch erhielt ich ein geschossen wildes Schwein,
und ein lebendig Reh, beide ohne alles besondere.

Im December blüthete um Teflis *Teucrium Chamaepythis*, *Hyssopus
officinalis*, *Polygonum frutescens*, *Lamium album*, *Consolida regalis*.

6. ტყვიის შაქართან, არ დარჩება მიწა და ა. შ.¹

7. არ გვაცლევს ნალექს ტუფზე.

8. აორთქლებისას რჩება მხოლოდ ცოტა მინერალური ტუტე, მაგრამ არც მიწა, არც შარილები. მხოლოდ ამით განირჩევა ის კავკასიის ჩრდილოეთი ქითანეთის წყლებისაგან. ეს რომ გამოვრიცხოთ, მაშინ ის, ისევე როგორც ჩრდილოეთისა, არის სუფთა, გოგირდისა და ნატრანის მსუბუქი შენაერთით.

ფბილისის მცხოვრებნი იყენებენ მას მხოლოდ ტანის დასაბანად და საცვლების გასარეცხად. მე პირველად შემოვიღე მისი სამედიცინო თვალსაზრისით გამოყენება. ცდებმა გაამართლეს თეორია, რომ ის შეიძლება გამოყენებულ იქნას შინაგანი და გარეგანი მკურნალობისათვის—სიყვითლის, რევმატიზმის, სახსრების გაშეშების და მისთანა ავადმყოფობების დროს.

30 დეკემბერს ბე მინახულეს განჯის მმართველმა ხანმა და დავით ერისთავმა.

გარდა უკვე ნახსენებ ფიხხულის, *Cyprinus (Fundulus) pinnae dorsalis radio tertio postice serrato*, რომლის სიგრძეა 1 ფუტი და ჰგავს *Cypr. Nasus*, მე დავიჭირე მტკვარში კიდევ ორი ახალი სახეობა თევზისა, სახელდობრ: *Cyprinus capoetis cirrhis*—4, radiis membrana 9, pinnis dorsī, omnibus inermibus, et tertio postice basin versus serrato, dorso acuto, რომელსაც ქართველები ეძახიან ქანარს და რომელიც ჰგავს მურწას; და *Cyprinus (Mursa) murasī*, გ. გ.) *cirrhis*—4, radiis pinnae ani—7, pinnis dorsī omnibus inermibus et tertio postice basin versus serrato, dorso rotundato. ქართველები ეძახიან მას მურწას, სიდიდით როგორც *Cypr. Tinca* და ჰგავს ქარიყლაპიას. ყველა დაწვრილებით აღწერე და ჩავახატე (Cyprinus Capoeta et Mursa. Nov. Comment. Petrop.).

სპარსულ და თურქულ ჯეირანზე ზოოლოგებს აქამდე ჰქონდათ მხოლოდ არასრული წარმოდგენა. ის ხშირად გვხვდება საქართველოში და უნდა იყოს იმავე სახეობისა, როგორც ქურციკი და გრაფ ბიუფონის *Kewel*. ეს ჯეირანი არც ირმების ოჯახს ეკუთვნის და არც თხებისას, არამედ ანტილოპებისას, რომლებიც ბატონმა აკადემიკოსმა პალასმა მისთვის ჩვეული საფუძვლიანობით განსაზღვრა თავის *Specilegia zoologica*-ში.

Salmo Salar (ორაგული) იყო ეხლა აგრეთვე მტკვარშიც; *Lacerta Stinca* L. მოპიტანეს არც თუ შორიდან; ასევე მივიღე მე მოკლული ტახი და ცოცხალი ირემი; არც ერთი მათგანი არ წარმოადგენდა რაიმე განსაკუთრებულს.

დეკემბერში თბილისის ირგვლივ ყვოდნენ *Teucrium Chamaepitys*, *Hyssopus officinalis* (უხუბი), *Polygonum frutescens*, *Lamium album* (ქინჭრისდედა), *Consolida regalis*.

ჯერ კიდევ ქორფად და ახლად გამოიყურებოდნენ *Malva rotundifolia* (ბაღბა ანუ მოლოქი), *Peganum harmala*, *Zygophyllum Falago*, *Achillea*.

¹ 4—6. შეჯვები—მიწა და ა. შ., შეიძლება ასეც ვთარგმნოთ:

4. და შეჯვები არ შეიცავენ ტუტეებს, ხოლო

5. გახსნილ მდგომარეობაში არ შეიცავენ ღვინის ქვის მარილს და

6. ტყვიის შაქარსა და მიწას და ა. შ.

Von frischen Ansehen waren noch *Malva rotundifolia*, *Peganum Harmala*, *Zygophyllum Fabago*, *Achillea Millefolium*, *Echium vulgare*, *Eryngium planum*, *Platanus orientalis*, *Lepidium vesicarium*, *Absinthium ponticum* und verschiedene *Artemisiae*.

In den letzten Tagen des Decembers fiel etwas Schnee.

Ihre Zaarische Hoheit schickten mir auch von Zeit zu Zeit verschiedene Mineralien, da ich aber Hoffnung habe, die Oerter, wo sie brechen, selbst besuchen zu können, so verschiebe ich deren Anzeige.

Der erste Januar war auch hier sehr feyerlich, alles erschien in seiner Pracht, besuchte sich, wünschte sich Glück u. s. f. Ich erschien auch bey dem Zaar, der mich seiner Gemahlin, seiner Mutter, die sich bey einer Pleuresie neuerlich meines Raths bedient hatte, den Zarewitschen und den(en) Prinzeßinnen vorstellen lies, auch besuchte ich den Patriarchen Antoni und die übrigen Vornehmen.

Den 5ten Januar hörte man des Abends in allen armenischen Häusern Gesang und Musik, welches sie Halela nennen. Die griechischen Christen aber feyerten den 6ten Januar keine Wasserweihe.

Bey der hiesigen gelinden Witterung konnte ich manche kleine Excursionen in der Nähe der Stadt machen und verschiedene Einrichtungen in derselben besehen.

Die Fischer bedienen sich im Kur sehr kleiner hölzerner Reuse oder Fischkörbe, die nur 6 Spannen lang und 2 Spannen breit waren.

Die Saamen, welche die Pergamentmacher auf die weichen Häute streuen, um dadurch die Körner ähnlichen Unebenheiten des Schagrins hervorzubringen, ist von einem *Chenopodio*, die Tataren nennen diese Saamen *Alabüta*, die Georgianer *Titmanula*.

Ausser denen im December genannten Thiere erhielt ich den *Canis Hyaena*, *Cervus Elaphus*, *Viverra Ichneumon* und *Rupicapra*.

Von Vögeln ward mir *Pelecanus Onocrotalus* und *Carbo*, *Anas rutila*, *Corvus Graculus*, *Certhia familiaris* und *Mergus Merganser* zu Theile.

An Fischen geriethen ausser den schon genannten 3 neuen *Cyprinus* (S. 10), *Cyprinus Nasus* und *Wimba* und *Silurus Glanis* für mich in die Netze.

Den 18ten Januar blühet *Bulbocodium vernum*.

Den 2ten Februar trug mir der Zaar *Heraclius* an, ihn auf seiner Reise nach Kachet zu begleiten. Ein Vorfall vor etlichen Tagen lehrte mich, daß meine wenigen Kosaken eine sehr unzulängliche Bedeckung wider die Streifereyen der Lesgier waren, denn der russische Geschäftsträger der Gardkapitain Lieutenant Lwow und der Oberste Wolkow wurden mit ihrer kleinen Bedeckung von russischen Truppen 7 Werst von Teflis von den Lesgiern überfallen und verlohren Pak[p]ferde und Leute. Aenliche Auftritte kommen in Georgien fast täglich vor. Ich hatte alle sichere Gelegenheiten um so weniger zu versäumen, da der Zaar mir in Geschäften sehr behü-

Millefolium (ყვავისკუდა), *Echium vulgare* (ლაშქარა), *Eryngium planum* (ეკალი—ლურჯი), *Platanus orientalis* (ჭანდარი), *Lepidium vesicarium*, *Absinthium ponticum* (აბზინდა) და სხვადასხვა *Artemisiae*.

დეკემბრის ბოლო დღეებში მოვიდა ცოტა თოვლი.

მისი მეფური უმაღლესობა მიგზავნიდა მე დრო და დრო სხვადასხვა მინერალებს. რადგან მე იმედი მაქვს, რომ თვით დავათვალიერებ იმ ადგილებს, სადაც ამ მინერალებს პოულობენ, ამიტომ მათ აღწერას გადავდებ.

პირველ იანვარს აქაც იყო ღიდი სადღესასწაულო განწყობა; ყველა წარმოსდგა მთელი თავისი ბრწყინვალეობით, სტუმრად მიდიოდნენ ერთმანეთთან, უსურვებდნენ ბედნიერებას და ა. შ. მე გამოვცხადდი მეფესთან, რომელმაც წარუდგინა ჩემი თავი თავის მეუღლეს, თავის დედას, რომელმაც ცოტა ხნის წინ, როდესაც მას პლეურეტი (Pleurésie) დაემართა, ისარგებლა ჩემი რჩევით, უფლისწულებს და მეფის ასულებს; ვესტუმრე აგრეთვე პატრიარქ ანტონის და სხვა დიდებულებს.

5 იანვარს საღამოთი ყველა სომხურ სახლში ისმოდა სიმღერა და მუსიკა, რომელსაც ენახიან ჰალელას. მაგრამ ბერძენი ქრისტიანები¹ არ დღესასწაულობდნენ 6 იანვარს წყალკურთხევას.

აქაური თბილი ამინდების გამო მე შევძელი მომეწყო რამდენიმე პატარა ექსკურსია ქალაქის ახლოს და დავათვალიერე მისი სხვადასხვა დაწესებულება.

მეთევზეები მტკვარზე ხმარობენ ხის ძალიან პატარა გოდორუყურებს, რომელთა სიგრძეა მხოლოდ 6 მტკაველი, სიგანე—2.

თესლი, რომელსაც მთრიმლავები აყრიან რბილ ტყავს, რათა ამით გამოიწვიონ შაგრენის ხორკლიანობა, არის *Chenopodium*-სი, ამ თესლს თათრებო ეძახიან ალაბიუტა-ს, ქართველები—ტიტმანულას.

დეკემბერში დასახელებულ ცხოველთა გარდა მე მივიღე *Canis Hyaena*, *Cervus Elaphus* (ირემი), *Viverra Ichneumon* და *Rupicapra*.

ფრინველთაგან მომცეს *Pelecanus Onocrotalus* და *Carbo* (ვარხვი და თევზიყლაპია), *Anas rutila*, *Corvus Graculus*, *Certhia familiaris* და *Mergus Merganser*.

თევზთაგან ჩემთვის ბადეს ამოჰყვა, გარდა უკვე 3 ახალი დასახელებული *Cyprinus*-ისა, *Cyprinus Nasus* და *Wimba*, აგრეთვე *Silurus Glanis* (ლოქო).

18 იანვარს ჰყვოდა *Bulbocodium vernum*.

2 თებერვალს მეფემ შემომთავაზა გავყოლოდი მას კახეთში. რამდენიმე დღის უკან მამხმარმა შემთხვევამ დამანახვა, რომ ჩემი მცირერიცხოვანი კახაკები არ ძევენენ საქმაო საფარი ლეკთა თავდასხმის წინააღმდეგ, რადგან რუსეთის საქმეების რწმუნებულმა გვარდიის კაპიტან-ლეიტენანტმა ლოვომა და პოლკოვნიკმა ვოლკოვმა, რუსთა რაზმებისაგან შემდგარ მათ მცირე დაცვასთან ერთად, თბილისიდან 7 ვერსზე, ვანიცადეს ლეკთა თავდასხმა და დაკარგეს ხალხი და ტვირთმზიდავი ცხენები. ასეთი შემთხვევები საქართველოში ხდება თითქმის ყოველ დღე. მით უკეთესი იყო გამომეყენებინა ეს საინფორმაციო შემთხვევა, რადგან მეფეს შეეძლო და სურდა დამხმარებოდა ჩემს საქმეებში.

¹ ე. ი. მართლმადიდებლები.

fflich seyn konnte und wollte. Ich konnte aber auch keine feste Entwürfe zu Reisen machen, sondern mußte sie von Umständen und Zufall abhängig bleiben lassen.

Der Gandscha Chan Mahomed, der den 16ten Februar abreisete, hatte mich vorher einigemahl besucht, mich zu Tische gehabt und mir alle Hülfeleistungen versprochen. Ich machte ihm nach hiesiger Art Geschenke.

Den 14ten Februar ward des Abends um 8 Uhr, bey stiller und heiterer Luft ein Erdbeben von etwan 2 Sekunden verspürt.

Den 15ten Februar besuchten mich drey Zarewitsche.

Den 16ten Februar fuhr der Zaar nach Melikis, unter dem Geleute der Glocken.

Den 18ten Februar besuchte ich die Pulverfabrik: die in derselben gebräuchliche Proportion der Bestandtheile ist 13 Citra oder Theile Salpeter, 2 Theile oder Citra Schwefel und 2 Theile oder Citra Kolen von Weiden oder Haseln. Ein solcher Satz wird in einem Mörsel von Wallnußholz, der inwendig etwas konisch, oben 10 Zoll weit und 12 Zoll tief ist, mit einem konischen Stempel von Granit einen ganzen Tag gestoßen. Der Stößel wird durch einen Hebel mit einem Fußtritt gehoben. Das Pulver wird denn in einer kupfernen Schüssel von 1 Fuß weit und 2 Zoll Höhe, deren Boden durchlöchert ist, gekörnt. Ein Citra Pulver gilt nach russischen Gelde, 12 bis 15 Kopeken (4 bis 5 Groschen).

Bis zum 20sten Februar erhielt ich: *Tetrao Francolinus* und *Alchata*, auch *Picus minor*.

Eine kleine Skorpionart (*Scorpio caucasicus*) beschrieb ich nachher*.

Vom 17ten Februar fand ich blühenden *Amygdalus communis*, *Cornus mas*, *Sisymbrium Sophia*, *Crocus vernus* und *Geranium cicutarium*.

Den 21sten Februar ward die Abreise des Zaars nach Kachet durch ganz Teflis dreymahl auf einem Horn ausgeblasen. Ich hatte schon früher meine Einrichtungen getroffen. Da ich nach einigen Wochen nach Teflis zurückzukommen hoffte, lies ich meine bisherigen Sammlungen, Papiere und alles entbehrliche Reisegeräth in Teflis unter der Aufsicht des Studentens Zriakowski und dreyer Kcsaken. Ersterer sollte sich mit Pflanzen- und Insektensammeln beschäftigen.

Reise von Teflis nach und in Kachetien

Den 21sten Februar Abends um 5 Uhr brach der Zaar mit seinem Gefolge, zu welchem auch ich gehörte, unter einer Bedeckung von 1000 Mann von Teflis auf. Da auch der Rußisch-Kayserl. Geschäftsträger Lwow dem Zaar Berufs wegen folgte, so hielt ich mich vorzüglich zu demselben.

Wir gingen unter der Stadt über die Brücke des Kur, und so wie die ganze Reise in OSO gerichtet war, auch erst am linken Kur-Ufer ab-

* Es ist eben die von mir bemerkte Gattung der Astrachanischen Steppen. P.

მაგრამ ამასთანავე მე ვერ შევადგინე მტკიცე გეგმა ამ მოგზაურობისა და ამიტომ მხოლოდ გარემოებებზე და შემთხვევებზე უნდა ვყოფილიყავი დამოკიდებული.

განჯის ხანი მაჰომედი, რომელიც გაემგზავრა 16 თებერვალს, მანამდე რამდენჯერმე მესტუმრა მე, მიმიატოვა თავისთან სუფრაზე და დამპირდა დახმარებას ყველაფერში. აქაური წესის მიხედვით მე მას ვუღღვენი საჩუქრები.

14 თებერვალს, საღამოს 8 საათზე, ნშვიდ და მოწმენდილ ამინდში, ვიგრძენით მიწისცვრა 2 წამის განმავლობაში.

15 თებერვალს მე მინახულეს უფლისწულებმა.

16 თებერვალს მეფე გაემგზავრა მელიქის-ში¹ ზარების რეკვის ქვეშ

18 თებერვალს დავათვალიერე თოფისწამლის ფაბრიკა; იქ გამოყენებული (წამლის) შემადგენელი ნაწილების პროპორცია შემდეგია: 13 ციტრა ანუ ნაწილი გვარჯილა, 2 ნაწილ ანუ ციტრა გოგირდი და 2 ნაწილი ანუ ციტრა ნახშირი ტირიფისა ან თხილისა. ასეთ შემადგენლობას ნაყავენ მთელი დღე კაკლის-ხის სანაყში, რომელსაც შიგნიდან აქვს ოდნავ კონუსისებური ფორმა, ზევით არის 10 დუიმი სიგანისა და 12 დუიმი სიღრმისა, აქვს გრანიტის კონუსური ფილთაქვა, რომლითაც მთელი დღე ნაყავენ. ეს ფილთაქვა ზევით იწვევა ღერის მეშვეობით, რომელიც ფეხით ძოყავთ მოძრაობაში. შემდეგ წამალი იფხენება სპილენძის როფში, რომლის სიგანეა ფუტი, სიმაღლე 2 დუიმი და ფსკერი აქვს დაჩრეტელი. ერთი ციტრა წამალი რუსულ ფულზე ღირს 12—15 კაპიკი (4-დან 5 გროზამდე).

20 თებერვლამდე მივიღე მე: *Tetrao Francolinus* და *Alchata*, აგრეთვე *Picus* (კოდალა) *minor*.

მორიელის ერთ პატარა სახეობას (*Scorpio Caucasicus*) შემდეგ აღვწერ².

17 თებერვლიდან ყვაოდნენ *Amygdalus communis* (ქალაზიბადამი), *Cornus mas* (შინდი), *Sisymbrium Sophia*, *Crocus vernus* და *Geranium cicutarium*.

21 თებერვალს მთელ თბილისში სამჯერ ამცნეს საყვირით მეფის გამგზავრება კახეთისაკენ. ჯერ კიდევ ადრე მე ყველაფერი მოვამზადე. რადგან იმედი მქონდა, რომ რამდენიმე კვირაში თბილისში დაგბრუნდებოდი, ამიტომ დავტოვე აქ ჩემი კოლექციები, ქაღალდები და მთელი ნივთები, ურომლისოდაც შემეძლო წასვლა, სტუდენტ ზრიაკოვსკისა და სამი კაზაკის მეთვალყურეობის ქვეშ. პირველს უნდა შეეგროვებინა მცენარეები და მწერები.

მოგზაურობა თბილისიდან კახეთისაკენ და კახეთში

21 თებერვალს, საღამოს 5 საათზე, გავიდა მეფე თბილისიდან თავისი ამალით, რამელსაც მეც ვეკუთვნოდი, 1000 მხედრის თანხლებით. რადგან რუსეთის საქმეთა რწმუნებული ლვოვი, თანამდებობის გამო, მისდევდა მეფეს, ამიტომ მე უმთავრესად ვიყავი მის სიახლოვეს.

ჩვენ მივიდიოდით ქალაქს ქვევით; გადავედით მტკვრის ხილზე და რად-

¹ ალბათ მელიქის საყდარში.

² ეს არის ჩემ მიერ შენიშნული სახეობა ასტრახანული სტეპებისა, პ[ალახი].

werts und kamen heute bis zum Dorfe Natlugi 6 Werst. Die Gegend war eine etwas hügelichte Ebene, die sich nördlich gegen das sandsteinfelsige Vorgebürge mehr erhebt. Die Oberfläche ist thonigt, voller Streusteine aus Sandstein- und Kalksteinbrocken.

Das Dorf Natlugi, am linken Ufer des Kur enthält etwa 50 Häuser, und ausser denselben noch nach hiesiger Weise viele Erdhütten (ruß. Semlianky). Die Einwohner sind Georgianer. Der jezige Zaar hat es, als einen Viereck von 80 Schritten im Durchmesser, mit einer Mauer umgeben und mit einem runden Schiethurm versehen lassen; wovon es auch Heraclische, die Heracliusburg genennet wird. Gegenüber steht auf dem rechten Ufer des Kur, das dem Fürsten Kaplanischillo gehörige, auch mit einem Schiethurm versehene Dorf Soegalegi.

Das Kurufer und sein Bette besteht hier aus grünlich grauen grobkörnigen Sandsteinfelsen mit eingestreueten Feldspath.

Den 22sten Februar. Nach etwa 10 Werst ritten wir durch das seichte Flößchen Lotschini, welches aus dem ersten oder dem Kur nördlichen Vorgebürge kömmt, und an welchem etwas höher die Dörfer Markopi und Nori stehen. Der Flus liegt voller runden Rollsteine aus Sand- und Kalksteinen.

Vom Lotschini zum Flusse Jör der linken des Kur, ritten wir in fast 3 Stunden etwa 16 Werst und erreichten sein rechtes Ufer 3 Werste unter der ehemaligen, jetzo eingegangenen Festung Chaschni.

Der Weg von Natlugi bis hierher ging fast gerade nach O., dadurch wir am Jör den Fuß des ersten südlichen Vorgebürgs erreichten. Der Jör kömmt aus dem Eis- oder Hauptgebürge, durchschneidet dieses Vorgebürge, welches an seiner linken hoch, an der rechten mehr flach ist, wendet sich denn in OSO. und fließt in dieser Richtung in einer Ebene, nach 30 Werst aber tritt er wieder in niedrig Gebürge, welches sich von der linken des Kur erhebt, in welcher er in den Kur 3 Tagereise unter Chaschni fällt.

Die vorerwehte Ebene am Jör ward ehemals von terekemischen Tataren bewohnt, die besonders vielen Reis baueten, weil die Gegend durch Kanäle aus dem Jör überschwemmt werden konnte. Jetzo ist vom Gebürge zur Mündung, wegen der Räubereyen der Lesgier, alles wüste. Die Festung Chaschni ist deswegen verlassen. Bey derselben, ist zur Ueberschwemmung einer großen Fläche, ein ansehnlicher Kanal angefangen, aber auch ins Stecken gerathen.

An den Ufern des Jör wachsen hier *Ulmus campestris*, und *Corylus Avellana*, die eben blüheten, *Betula* *Alnus*, die schon geblühet hatte, *Populus tremula*, *Hippophäë Rhamnoides*. *Ulmus pumila* und *Salix alba*.

Das Bette des Jörs war zwar 200, der jezige Fluß aber nur 50 Schritte breit und voller runden Sand- und Kalksteine aus dem Vorgebürge. Sein Wasser ist sehr klar und bey $1\frac{1}{2}$ Fuß tief von reisendem Lauf. Jen-seits des Jörs ritten wir zum Dorfe Batara Sevli, 1 Stunde 5 Werst. Es

გან მთელი მოგზაურობა მიმართული იყო აღმოსავლეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ხოლო პირველად მტკვრის მარცხენა ნაპირს დაყოლებით ქვევით, ამიტომ იმ დღესვე მივედით სოფელ ნათლულში, თბილისიდან 6 ვერსზე. მიდამო წარმოადგენდა ოდნავ ბორცვიან დაბლობს, რომელიც ჩრდილოეთით სულ მაღლდებოდა ქვიშაქვიან მთებისაკენ. ზედაპირი თიხიანია, სავსე ქვიშაქვისა და კირქვის კენჭებით.

სოფელი ნათლული მდებარეობს მტკვრის მარცხენა ნაპირას, შესდგება დაახლოებით 50 სახლისაგან და, გარდა აწისა, აქაური ჩვეულების მიხედვით, ბევრი მიწურებისგან (რუსულად „ზემოლიანკა“). მოსახლეობა ქართველებია. ახლანდელმა მეფემ შემოართყა ოთხკუთხა კედელი ადგილს, დიამეტრით 80 ნაბიჯი, და დაატანა მრგვალი კოშკი. ამიტომ მას დაარქვეს ერეკლეს-ციხე. პირდაპირ, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, დგას სოფელი სონლაული, გამაგრებული ასევე კოშკით, რომელიც ეკუთვნის თავად ყაფლანიშვილს.

მტკვრის ნაპირი და კალაპოტი აქ შედგება მომწვანო-ნაცრისფერი მსხვილი ქვიშაქვისაგან, რომელიც არეულია მინდვრის შპატში.

22 თებერვალი. დაახლოებით 10 ვერსის შემდეგ გადავედით პატარა მდინარე ლოჭინზე, რომელიც გამოდის პირველი, მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარე მთისწინეთიდან; ცოტათი მაღლა მდებარეობენ სოფლები მარტყოფი და ნორიო. მდინარე სავსეა ქვიშაქვისა და კირქვის კენჭებით.

ლოჭინიდან მდ. იორამდე, მტკვრის მარცხენა შენაკადამდე, 3 საათში გავიარეთ 16 ვერსი და მივედით მის ზარჯვენა ნაპირანდე, 3 ვერსით ქვემოთ იმ ადგილიდან, სადაც დგას ამჟამად უმოქმედო ხაშმის ციხე.

გზა ნათლულიდან აქამდე მიეზარებოდა თითქმის პირდაპირ აღმოსავლეთისკენ და, ამრიგად, იორის გავლით მივედით სამხრეთ მთისწინეთის ცირთან. იორი სათავეს იღებს ყინულიან, ანუ მთავარ ქედიდან, კვეთს ამ მთიანეთს, რომელიც მარცხენა მხარეს მაღალია, ხოლო მარჯვენა მხარეს უფრო ვაკე, შემდეგ იორი შემოაუხვევს აღმოსავლეთით — სამხრეთ-აღმოსავლეთით და ამ მიმართულებით მიედინება დაბლობზე; 30 ვერსის შემდეგ ის კვლავ შედის დაბალ მთიანეთში, რომელიც აღმართულია მტკვრის მარცხენა ნაპირას, სადაც ის მტკვარს ერთვის ხაშმის ქვემოთ 3 დღის სავალზე.

ზემონახსენები დაბლობი იორისა წინათ დასახლებული იყო თურქმანი თათრებით, რომლებსაც აქ მოჰყავდათ განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით ბრინჯი, რადგან ეს დაბლობი იფარებოდა იორიდან გაყვანილი არხების წყლით.

ახლა მთიანეთიდან შესართავამდე, ლეკების თარეშის გამო, ყველაფერი გაუდაბურებულია. ამიტომაცაა მიტოვებული ხაშმის ციხე. მის ახლოს, დიდი ფართობის მოსარწყავად, დაუწყიათ მოზრდილი არხის გაყვანა, მაგრამ მისი დამთავრება ველარ მოხერხებულია.

იორის ნაპირზე იზრდება აქ *Ulmus campestris* (თელამუში) და *Corylus Avellana* (ტყის თხილი), რომლებიც ახლა ყვოდნენ, *Betula Alnus*, რომელსაც დაემთავრებინა ყვავილობა, *Populus tremala* (ვერხვი), *Hippophae Rhamnoides* (ჩხარტლა), *Ulmus pumila* და *Salix alba* (ტირიფი).

იორის კალაპოტი თუმცა 200 ნაბიჯის სიგანისაა, მაგრამ ამჟამად მდი-

steht an einem Bache in einer Kluft und ist mit einer Mauer als ein Viereck umgeben. Ausser dem Dorfe, welches etwan 100 Familien enthält, sahe man vielen Wein gepflanzt.

Nach etwan 3 Werst hatten wir das Kloster Ninoziminda zur Seite. Die steinerne Kirche ist der heiligen Nino gewidmet, und wird von einigen Mönchen bedient, inner- und ausserhalb der Mauer wohnen verschiedene Familien.

Bis Sagaredscho eine gute halbe Stunde oder 3 Werst. Dieser Ort steht am Bache Twaitaskaro, dessen Bette 150 Schritte breit, ganz mit gerundeten Sand- und Kalksteinen bedeckt, aber jetzo ohne Wasser war, weil man es einiger Mühlen wegen abgeleitet hatte. Er fällt in die linke des Jörs. Sagaredscho ist auch mit einer Mauer umgeben, die meisten Häuser sind aber ausser derselben. Man kann hier 50 ansässige Familien rechnen.

Der Weg hierher gieng in O., dem Fuße des ersten Vorgebürgs parallel, in einer hügelichten Gegend. Bey Sagaredscho hatte man sich dieselbe sehr zu Nuze gemacht, viele Weinreben gepflanzt und viele Aepfel, Birnen, welsche Nüsse, Kirschen, Quitten, Mandeln, Mispeln, Pflaumen, Aprikosen und Korneelkirschen umher gesetzt. Die vier letzten Frucht bäume standen schon in voller Blüte, auch Rosa canina und Rubus fruticosus, beyde an Zäunen häufig, blüheten schon.

Von Teflis bis hier hatte ich blühend gesehen, Tussilago Farfara häufig, Bulbocodium vernum, Crocus vernus, Veronica agrestis, Scilla amoena, Primula acaulis, Viola odorata, Hyacinthus racemosus, Iris pumila, Vinca minor, Leontodon Taraxacum. Diese Pflanzen sind alle auch am nördlichen Vorgebürge, doch blühen sie etwa 14 Tage später. Viscum album blüthete auch. Er war bey Sagaredscho vorzüglich auf Birnbäumen und Weispappeln, die selbst schon abgeblühet hatten, häufig; auf Eichen, die hier nicht selten sind, bemerkte ich ihn nicht.

Den 23sten Februar, morgens, setzten wir die Reise von Sagaredscho fort und ritten nach 5/4 Stunden durch einen nur 5 Faden breiten Bach, fast 1 Werst über dem Dorfe Manavi, welches größestentheils wüst ist; die wenigen noch übrigen Einwohner haben sich etwas nördlicher, in eine enge Ringmauer, nach einer steilen Anhöhe gerettet.

Dieses ist der äusserste östliche Ort des Distrikts Twal Sagaredscho, der sich von Teflis längst dem südlichen Fuße des ersten Vorgebürgs (Jugum promontoriale primum) bis hierher erstreckt.

Von Manavi und schon von Sagaredscho gieng unser Weg immer noch mit wenig Abweichung in O. Nach 1 1/2 Stunden ritten wir durch den Bach Gruwe und 2 Stunden nachher durch den Bach Bedschambagi. Beide laufen aus NNW., entspringen wahrscheinlich nur im Vorgebürge und fallen in die linke des Jör. Sie halten jetzo wenig, und der Gruwe trübes Wasser. Ehemals standen an beyden Dörfer, deren Lage wegen Wassers, na-

ნარის სიგანე იყო მხოლოდ 50 ნაბიჯი და სავსე იყო მთიანეთიდან ჩამოტანილი ქვიშაქვით და კირქვით. მისი წყალი ძალიან გამჭვირვალეა, აქვს 1 1/2 ფუტი სიღრმე და სწრაფი დინება. იორის იქითა მხარეს ჩვენ გავიარეთ საათში 5 ვერსი სოფელ პატარეულამდე. ის მდებარეობს ხეობაში პატარა მდინარეზე და გარშემორტყმულია ოთხკუთხი კედლით. სოფლის გარეთ, რომელიც ითვლის 100 ოჯახს, ჩანან ბევრი ვენახები.

დაახლოებით 3 ვერსის შემდეგ, განზე დავინახეთ ნინოწმინდის მონასტერი. ქვის ეკლესია წმ. ნინოს სახელზეა აგებული და მას ემსახურება რამდენიმე ბერი; გალავნის შიგნით და გარეთ ცხოვრობს რამდენიმე ოჯახი.

საგარეჯომდე არის კარგი 1/2 საათის სავალი, ანუ 3 ვერსი. ეს დაბა მდებარეობს ძდინარე თვალთაწყაროზე (?), რომლის კალაპოტიც არის 150 ნაბიჯის სიგანისა და მოფენილია მთლიანად ქვიშაქვის და კირქვის კენჭებით. ახლა ის (კალაპოტი) უწყლოა, რადგანაც წყალი გადაგდებულია ზოგიერთი წისქვილებისათვის. ის არის იორის მარცხენა შენაკადი. საგარეჯო გარშემორტყმულია გალავნით, ხოლო მისი სახლების უმეტესობა გალავანს გარეთაა. აქ არის დაახლოებით 500 მკვიდრი ოჯახი.

გზა აქეთკენ მოდიოდა აღმოსავლეთის მიმართულებით, ბორცვიან მიდამოზე, აირველი მთისწინეთის ძირის პარალელურად. საგარეჯოსთან ეს ადგილი ძალიანაა გამოყენებული: ირგვლივ გაშენებულია ვენახები, დარგულია დიდი რაოდენობით ვაშლები, მსხლები, კაკალი, ალუბალი, კომში, ნუში, ზღმარტლი, ქლიავი, გარგარი და შინდი. ოთხი უკანასკნელი უკვე ყვავდა; ასევე *Rosa canina* (ასკილი) და *Rubus fruticosus* (მაყვალი), რომლებიც ხშირად გვხვდება ღობეების გასწვრივ, უკვე ყვავდნენ.

თბილისიდან აქამდე ვხედავდი, თუ როგორ ყვავილობაში იმყოფებოდნენ *Tussilago Farfara* (ვირის ტერფა) ხშირად, *Bulbocodium vernum*, *Crocus vernus*, *Veronica agrestis*, *Scilla amoena*, *Primula acaulis*, *Viola odorata* (ია), *Hyacinthus racemosus*, *Iris pumila*, *Vinca minor*, *Leontodon Taraxacum* (თავკომბალა). ყველა ეს მცენარე გვხვდება ასევე ჩრდილოეთ მთისწინეთში, მაგრამ ყვავიან 14 დღით გვიან. აგრეთვე ყვავდა *Viscum album* (ფითრი). საგარეჯოში ის უმეტეს წილად იყო ხსხალზე და ვერხვზე, რომლებსაც თავი უკვე ეყვავილათ; ბუხაზე კი, რომელიც აქ არც თუ იშვიათად გვხვდება, ფითრი არ შემინჩავეია.

23 თებერვალს დილით გავვდივით საგარეჯოდან და 5/4 საათში გავიარეთ 5 საჯენის სიგანის მდინარე, რომელიც ბიედიდება სოფ. მანავის 1 ვერსით ზემოთ. ეს სოფელი თითქმის მთლიანად განადგურებულია; გადარჩენილ მოსახლეთაგან მცირე ნაწილმა შეაფარა თავი ოდნავ ჩრდილოეთით ვიწრო გალავანს ციცაბო მაღლობზე.

ეს არის ყველაზე განაპირა ადგილი თვალ (?) საგარეჯოს მხარისა, რომელიც გადაჭიმულია პირველი მთისწინეთის სამხრეთ კალთების გასწვრივ, თბილისიდან ამ ადგილამდე.

მანავიდან და უკვე საგარეჯოდანაც ჩვენი გზა, ოდნავი გადახრებით, მიემართებოდა ჯერ აღმოსავლეთისკენ. 1 1/2 საათში გავიარეთ მდ. გრუვე (?), ამის მერე 2 საათში კი—მდ. ბეკამბალი. ორივე მოედინება ჩრდილოეთ—

her, gute und Gebürgswaldung vorzüglich aus Roth-Weißbuchen und Eichen, und wegen der thonigten Verflächung des Gebürges mit hinreichender Dammerde für Ackerbau und Weide, sehr vortheilhaft war; gegenwärtig war aber alles wüste.

Vom Bache Bedschambagi ging unser Zug in N. O., wodurch wir auf die Anhöhen des Vorgebürgs, an dessen Fuß wir vorher reiseten, kamen. Auf denselben paßierten wir zwey tiefe Gebürgsklüfte mit Quellbächen und kamen nach anderthalb Stunden an den Ort Kudalo, wo wir die Nacht zubrachten. Den ganzen Tag war Schnee gefallen.

Kudalo steht auf den flachen, nicht hohen und nicht felsigten, sondern stark mit Thon, voller Sandstein- und Kalksteingeschiebe, und Dammerde bedeckten ersten Vorgebürge und ist mit einer Mauer als ein Viereck, jede Seite etwan 80 Schritte lang, umgeben. Die Einwohner, etwan 50 Familien wohnen in Erdhütten (ruß. Semlianki) und nehmen ihr Wasser aus einer Quelle an der Mauer.

Die hohe Lage von Kudalo zeigte am folgenden heitern Morgen eine herrliche Aussicht. In der Nähe das Dorf Dschimiti westlich, und Pechuelli und Siari jenseits einer großen Kluft nordlich. Beyde erhalten ihr Wasser aus dem Bache Lakabel, der seinen Lauf in der Kluft hat und gehören dem Fürsten Endronika Schillo. Entfernt zeigte sich in N. das von W. in O. streichende Alpengebürge mit dem gestrigen neuen glänzenden Schnee, in S. dunkel in Nebel das 2te Vorgebürge (Promontorium secundum) und näher mit einem frischen Grün gekleidete Weizen- und Gerstenfelder, von dem dunklen Schatten der Waldung des 2ten Vorgebürges begränzt.

Den 24sten Februar des Morgens um 9 Uhr verließen wir Kudalo und ritten erst eine viertel Stunde in N. über Felder, die jetzo für die Gerstensaar gepflügt wurden; denn ließen wir uns in die schon gedachte große Kluft hinab und folgten dem genannten Bache Lakabel eine gute viertel Stunde in O. hinab. Am Bache standen einige kleine Mühlen mit horizontalen Rädern (ruß. Mutowka). Die sehr steilen Wände der Kluft zeigten Thon mit Geschieben von runden Sandsteinen, auch wenigern Kalksteinen. Nun stiegen wir in N. Ostlicher Richtung aus der Kluft und kamen auf der Fläche des Vorgebürges, nach $\frac{3}{4}$ Stunden, nach dem Dorfe Melani wo wir anhielten.

Melani gleicht Kudalo in der Lage auf dem Vorgebürge, hat aber keine Mauern, daher die Häuser weitläufiger stehen. Es gehört, wie Kudalo und Dschimiti, dem Zaar.

Von Melan gieng der Zug auf dem ersten Vorgebürge nach dem Dorfe Magaro, im Distrikt Kischea auf dem jenseitigen Ufer einer Kluft, in welcher, der Viehtränke wegen, mehrere Brunnen, wider die Weise Georgiens, gegraben waren. Dahin ritten wir in N. O. und gebrauchten drittelhalb Stunden.

ჩრდილო-დასავლეთიდან, ალბათ სათავეს იღებენ მხოლოდ მთისწინეთიდან და ერთიან იორს აარცხენა მხრიდან. ახლა ისინი წყალნაკლული არიან, გრუვეს წყალი კი მღვრიეცაა. წინათ ორივე მათგანზე იყო სოფლები, რომელთა მდებარეობაც სთიანეთის საკმაო შავმიწიანი თიხიანი ზედაპირის, წყლის, ახლოსმოფი კარგი მთის ტყეების—უმთავრესად წითელი და თეთრი წიფლის და მუხის, —გამოისობით ძალიან გამოსაყენებელი იყო მიწათმოქმედებისა და საძოვრებისთვის. ახლა კი ყველაფერი გაობრებულია.

ზღ. ბეჭამბალიდან ჩვენი გზა მიდიოდა ჩრდილო-აღმოსავლეთით, რის გამოც ავედით მთისწინეთზე, რომლის ძირის გასწვრივაც ჩვენ მანამდე მივდიოდით. ჩვენ გავიარეთ ორი ღრვა მთის ხეობა ნაკადულებით და 1 1/2 საათში მივედით ქოდალოში, სადაც გავათიეთ. მთელი დღე თოვდა.

ქოდალო სდებარეობს სწორ, არც-თუ მაღალ, არაკლდოვან, მაგრამ ქვიშაქვითა და კირქვით სავსე თიხითა და შავი მიწით დაფარულ პირველ მთისწინეთზე. ის შემორტყულია ოთხკუთხი კედლით, რომლის სიგრძე ყოველ მხრიდან თითქმის 80 ნაბიჯია. მოსახლეები—დაახლ. 50 ოჯახი—ცხოვრობენ მიწურებში (რუსულად „ხემლიანკა“) და იღებენ წყალს წყაროდან, რომელიც ვადმოდის კედელთან.

ქოდალოს მძალმა მდებარეობამ მეორე დილას, მოწმენდილ ამინდში, გადაგვიშალა შესანიშნავი სანახაობა. ახლოს, დასავლეთისკენ, სოფელი ჯიმიტა; ფეხველი¹ და ზიარი—ჩრდილოეთით, დიდი ხეობის იქითა მხარეს. ორივენი წყალს იღებენ ზღ. ლაკაბელიდან, რომელიც მოედინება ხეობაში, (სოფლები) ეკუთვნიან თავად ანდრონიკაშვილს. შორს ჩრდილოეთით ჩანს დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ გადაჭიმული ალპური ქედი, ახალი, გუშინდელი ბრჭყვინავი თოვლით; სამხრეთით ბნელ ბურუსში ჩახს მეორე მთაწანი, ხოლო ახლოს, მეორე მთისწინის ტყეების ჩრდილით გამოყოფილი, ახლად აწვანებული ხორბლის და ქერის ყანები.

24 თებერვალს, დილის 9 საათზე, დავტოვეთ ქოდალო. პირველი 15 წუთი მივდიოდით ჩრდილოეთისკენ ბინდვრებზე, რომლებსაც ახლა ხხავდნენ ქერის დასათესად; შემდეგ დავეშვიტ ქვევით დიდ ხევში, რომელიც უკვე ვახსენეთ, და ჩავეყვით ზემოთ დასახელებულ ზღ. ლაკაბელს 15 წუთი აღმოსავლეთისკენ. მდინარეზე იდგნენ პატარა წისქვილები ჰორიზონტალური ბორბლებით (რუსულად „მუტოვკა“). ხეობის ძალიან ციკაბო კედლები გვიჩვენებდნენ თიხას სრავალი ქვიშაქვის და ცოტა კირქვის კენჭების ნაყარით. ჩვენ ანოვედით ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ ხევდან და ავედით მთისწინეთის თხემზე; 3/4 საათის შემდეგ კი მოვედით სოფელ ხელაანში, სადაც გავჩერდით.

ხელაანი, თავისი მთავარიანი სდებარეობით, ეგავს ქოდალოს, მაგრამ არაა შემორტყმული კედლით; ამიტომაც სახლები დგანან ერთმანეთისგან შორიშორს. მელაანი, ისევე როგორც ქოდალო და ჯიმიტი, ეკუთვნის ხეფეს.

მელანიდან წავედით პირველი მთისწინეთით სოფ. ღალაროში, კიშას² მხარეში, ხეობის მეორე მხარეს, სადაც საქონლისთვის წყლის სასმელად ამოთხრილია ქები, ქართული ჩვეულების საწინააღმდეგოდ. იქით ჩვენ მივდიოდით

¹ ალბათ ფხოველი.

² უნდა იყოს ქიზიყი—გ. გ.

Den 25sten Februar rückten Ihre Zaarische Hoheit eine Stunde weiter bis zum Kloster Ninoziminda; dem Hrn. Lwow und mir aber riethen sie in Magaro zu bleiben, weil es im Kloster an Futter für die Pferde fehlen würde. Dieses war uns desto lieber, da es gerade heute den ganzen Tag schneie: eine Erscheinung, die sich nach dem Zeugnisse der Einwohner seit vielen Jahren nicht ereignet hatte. Cornus mas, Prunus domestica, und Amygdalus communis stunden in voller Blüthe, die gewiß sehr gelitten haben muß. Mich hinderte das Wetter an einer guten Exkursion.

Den 26sten Februar ritten wir von Magaro in N. W. und erreichten nach einer Stunde Ninoziminda d. i. Kloster der heiligen Nino. Ihre Hoheit bewillkomnten uns auf dem Wege nach der Kirche. Es ist eins der angesehensten Klöster Georgiens und der Siz eines Erzbischofs, der einige wenige Mönche bey sich hat. Diese erzählten, daß die heilige Nino bey ihnen begraben läge. Sie sey 300 Jahr nach Christi Geburt auf Befehl der Mutter Gottes, die ihr ein von ihren eigenen Haaren geflochtenes Kreuz gegeben, von Jerusalem nach Georgien gekommen, und habe unter dem dormaligen Zaar Mirian Mepe den Grund zur christlichen Religion gelegt. Die Kirche ist fast 7 Faden lang und 5 Faden breit, von Ziegeln erbauet. Inwendig sind die Ziegel der Westseite grün, blau und schwarz glasirt; so sollen alle, und die Kirche größer gewesen sein. Neben der Kirche ist ein klein Gebäude für die Mönche und ein größeres für den Erzbischof.

Auf dem Kirchhofe standen sehr dicke Walnußbäume und eines Beines dicke Buxbäume (*Buxus sempervirens*), die man auch in dieser Gegend wild findet, und die ganz blüheten.

Beim Kloster ist ein kleines Thal die dasselbe umgebenden Höhen tragen ansehnliche Waldung. An der Nordseite ist eine Kluft und in derselben ein eingefaßter Quell, aus welchem das Kloster Wasser holet. Von Kloster liegen nach allen Seiten Dörfer in der Entfernung von $1\frac{1}{2}$ bis 2 Werst.

Wir waren noch und schon seit dem 22sten November, auf der Höhe des sich nordlich senkenden Vorgebürges, kamen aber nun durch die Richtung unsers Weges in W. N. W. an den nordlichen Fuß des Gebürges, dem wir 1 Stunde folgten und dadurch das kisichische Dorf Wagir, 75 bis 80 Werst von Teflis, erreichten.

Vom 27sten und bis 29sten Februar.

Da der Zaar theils im kisichischen Distrikte, theils mit den Lesgiern verschiedene Geschäfte abzumachen hatte, und es täglich regnete und schneie, auch die Frostnächte meine Excursionen sehr hinderten, so bemühetete ich mich bey diesem Aufenthalt mit gutem Erfolge um geographische und ökonomische Kenntnisse dieser Gegenden, auch machte ich aus Wagiri einen Rapport an die Keyserliche Akademie der Wissenschaften, den der Zaar mit eigenen Depeschen nach Kislar abgehen ließ.

Vom 1sten bis 6ten März waren wir ebenfalls noch in Wagir, von wo

ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმართულებით, რასაც მოვანდომეთ 1 1/2 საათი.

25 თებერვალს მისი მეფური უმაღლესობა 1 საათის სავალზე წავიდა, ნინოწმინდის მონასტრამდე; ბ-ნ ლვოს და მე გვირჩიეს დავრჩენილიყავით ძალაროში, რადგან მონასტერში არ იქნებოდა ცხენების საყოფი საკვები. ეს ჩვენთვის მით უფრო ხელსაყრელი იყო, რომ დღეს მთელი დღე თოვდა: ასეთი თოვლი, მოსახლეობის თქმით, მრავალი წლების მანძილზე არ ყოფილა. შინაღი, შავქლიაფა და ნუში ყვაოდნენ და, ალბათ, დაზიანდებოდნენ (აიხინდის გამო). ამიხდნა შემოშალა ხელი მომეწყო კარგი ექსკურსია.

26 თებერვალს გავემართეთ ზღაროდან ჩრდილო-დასავლეთით და 1 საათში მივედით ნინოწმინდაში, ე. ი. წმინდა ნინოს მონასტერში. მისი უმაღლესობა შემოგვეგება ჩვენ ეკლესიის გზაზე. ეს არის საქართველოს ერთი ყველაზე შესანიშნავ მონასტერთაგანი და მთავარეპისკოპოსის საჯდომი, ჰყავს რამდენიმე ბერი. მათ გვიამბეს, რომ წმ. ხინო დამარხულია აქ. ის (ნინო) ღვთისამობლის მოთხოვნით, რომელმაც მისცა მას თავისი თმებისაგან დაწოული ჯვარი, 300 წლის შემდეგ ქრისტეს დაბადებისა, მოვიდა იერუსალიმიდან საქართველოში და მაშინდელი მეფის მირიანის დროს ჩაუყარა საფუძველი ქრისტიანულ რელიგიას. ეკლესია არის თითქმის 7 საყენი სიგრძისა და 5—სიგანისა; ნაშენია აგურით. შიგნიდან, დასავლეთის მხარეს, აგურები დაფარულია მწვანე, ლურჯი და შავი ჭიქურით; ამბობენ, რომ წინათ ყველა აგური ასეთი იყო, ხოლო ეკლესია უფრო დიდი. ეკლესიის გვერდით დგას პატარა სახლი ბერებისთვის და ერთიც მოზრდილი მთავარეპისკოპოსისათვის.

ეკლესიის ეზოში იდგნენ ძალიან მსხვილი კაკლის ხეები და ფეხის სიმსხო ბზა, რომლებიც ამ მხარეშიც გარეული სახით გვხვდებიან; ისინი უკვე ყვაოდნენ. მონასტრის ახლოს არის აატარა ველი, რომელიც შემოფარგლულია ტყით დაფარული მთებით. ჩრდილოეთის მხრიდან არის ხეობა, იქვეა წყარო, საიდანაც მონასტერი იღებს წყალს. მონასტრიდან 1 1/2—2 ვერსის დაშორებით, ირგვლივ მდებარეობენ სოფლები.

ჩვენ უკვე 22 ნოემბრიდან ვიყავით ჩრდილოეთისკენ დაშვებულ მთისწინეთზე; ახლა კი ჩვენი გზის მიმართულებით, დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით, მივედით ქედის ჩრდილოეთ ცირთან, რომლის გასწვრივაც მივიდოდით 1 საათი და მივალწიეთ ქიზიყის სოფელ ვაქირს, რომელიც მდებარეობს თბილისიდან აღმოსავლეთით 75—80 ვერსზე.

27-დან 29 თებერვლამდე.

რადგან მეფეს, ერთი ნხრით ქიზიყში, მეორე მხრით ლეკებთან, ჰქონდა საქმეები მოსაგვარებელი და ყოველდღე წვიმდა და თოვდა, რაც ყინვიან დაშვებთან ერთად ჩვენს ექსკურსიებს უშლიდა ხელს, ამიტომ მე ვეცადე წარმატებით გავცნობოდი ამ მხარის გეოგრაფიულ და ეკონომიურ მდგომარეობას; აგრეთვე ვაქირიდან დავწერე მე რააორტი საიმეურატორო აკადემიაში, რომელიც მეფემ, თავის საკუთარ დებეშებთან ერთად, გაავზავნა ყიზლარში.

1-დან 6 მარტამდე ჩვენ კვლავ ვაქირში ვიყავით, საიდანაც მე მოვაწყვე რამდენიმე ექსკურსია უკვე ყვავილობაში მყოფ მცენარეთა გამო, რომლებზეც მე შემდეგ მოგახსენებთ. ჭინჭრის-დელა თბილისიდან აქამდე გვხვდება ძალიან ხშირად და ეს მცენარე, ქორფა, წარმოადგენს საერთოდ ხმარებულს კარგ

aus ich mehrere Exkursionen der schon häufig blühenden Pflanzen wegen machte, die ich weiterhin anführen werde. *Lamium album* war von Teflis bis hier ungemein häufig und das junge Kraut ist hier eine allgemein gebräuchliche, nicht üble Fastenspeise. *Ornithogalum* und einige schöne *Irides* blüheten jetzt.

Den Schakal (*Canis aureus* s. vorh.) hörte man hier des Nachts gewaltig kreischen.

Da diese Tage schön waren, so sangen auch die Droßeln aus voller Macht. Durch die Jagd mit Hunden erhielt ich Haasen und durch Falken Fasanen.

Die ganze Natur Kleidete sich fast zusehends in ein schönes Grün.

Den 7ten März brach der Zaar von Wagir auf, um noch im kisichischen Distrikt zu reisen. Wir ritten durch ein Thal und dann dem nördlichen Fuße des Vorgebürges paralel in OSO, dadurch wir nach mehr als 2 Stunden oder etwa 14 Werst an die Quelle Gumbat kamen. Der Weg ging durch Kornfelder der kisichischen Dörfer Maschnari, Sakobo, Assanuri und Dschugani, die den ganzen nördlichen Fuß dieser Gebürgstreke mit ihren Wohnungen, Wein- und Obstgärten bedecken.

Der Zaar befahl die Quelle Gumbat mit einer Ringmauer zu umgeben, damit sie dem im Thal weidenden Vieh der genannten Dörfer, bey Lesgischen Ueberfällen zur sichern Zuflucht dienen können.

Von der Quelle ritten wir in SSW und kamen nach etwa anderthalb Werst nach dem Stephanskloster, Ziminda Stepani Chirsoeli d. i. des heil. Stephans aus der Gegend Girs. Das Kloster steht am Fuße des nördlichen Vorgebürgs an einer Kluft aus SSO, wüste. Die 10 Faden lange steinerne Kirche und ein ansehlicher Glockenthurm sind sehr verfallen, und von Wohnungen und der Ringmauer selbst sind nur noch Trümmer. Ich fand weder Inschriften, noch konnten mir die Geschichte des Klosters betreffende Nachrichten mitgetheilt werden.

Die Spuren von Karagatsch, der ehemaligen Hauptstadt Kachetiens sind von Stephanskloster nur etwa 5 Werst im OSO am Gebürgfuß und Ufer des Alasan.

In OSO. Richtung hatten wir zu beiden Seiten des Weges Dschugäni oder Zjukani, Tibani, Prasiäni, Arboschiki und Mursani und kamen nach etwa 7 Werst vom Kloster nach dem Dorfe Matschani, dem äußersten süd-östlichen des Distriktes. Es liegt auf der größten Höhe des Vorgebürges, und giebt Aus-sicht nach dem nördlichen Thal und Schneegebürge, und in S. nach dem Kur und den Mündungen des Alasan und Jör; Frühlingsdünfte aber trübten den Horizont.

Den 8ten März. Als wir des Morgens von Matschani aufbrachen, folgte uns ein Schwarm Suplikanten zu Fuße und zu Pferde, die dem Zaar fast überall kniend um Rechtshülfe, meist in Gränzstreitigkeiten unter sich baten und theils die streitigen Plätze zeigten.

სამარხო საკმელს: Ornithogalum და ზოგი მშვენიერი ზამბახი ახლა ყვაოდნენ.

ღამე ტურები გააკიოდნენ.

რადგან ეს დღეები მშვენიერი ამინდები იყო, შაშვები მთელი ხმით გალობდნენ. ადლებით ნადირობის წყალობით მივიღე მე კურდღლები, ხოლო მიმინოებით ნადირობისას—ხოხბები.

მთელი ბუნება თითქმის ჩვენ თვალწინ ლამაზი მწვანით იმოსებოდა.

7 მარტს მეფე გაემგზავრა ვაჭირიდან, რათა კიდევ შემოეცლო ქიზიყის მხარე. ჩვენ მივდიოდით დაბლობზე, შეცდგე მთისწინეთის ჩრდილოეთის კალთის პარალელურად აღმოსავლეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით; ამნაირად 2 საათზე ბეტის, ანუ თითქმის 14 ვერსის შეზღვევ, მივედით. გუმბათის წყაროსთან. გზა გადიოდა ქიზიყის სოფლების—აშაარის, საქობოს, ასანურისა და ჯუგააის ყანებზე. ეს სოფლები გაშენებულია ამ მთისწინეთის მთელ ჩრდილოეთ კალთებზე თავისი სახლებით, ვენახებითა და ხეხილის ბაღებით.

მეფემ ბრანა გალავანი შემოეცლოთ გუმბათის წყაროსთვის, რათა ლეკების თავდასხმის დროს ამ გალავანში შეეფარებინათ ამ სოფლების პირუტყვი, როგელიც ამ ბინდვრებზე სიოვდა.

წყაროდან ჩვენ გავეშართეთ სასხრეთით—სამხრეთ-დასავლეთით და დაახლოებით 1 1/2 ვერსის შემდეგ მივედით სტეფანეს მონასტერთან, ე. ი. წინდა სტეფანე ხირსელის მონასტერთან. გაპარტახებული მონასტერი დგას ჩრდილოეთ მთისწინეთის წირას ხევეში, სამხრეთ-დასავლეთისკენ. 10 საგენი სიგრის ქვის ეკლესია და დიდი სასრეკლო ცალიან დანგრეულია და საცხოვრებელი სახლებისა და გალავნისაგანაც სხოლოდ ნანგრევები დაჩვენია. მე ვერც წარწერები ვნახე და ვერც სათანადო ცნობები მოვიპოვე ამ მონასტრის ისტორიის შესახებ.

კახეთის ცველი დედაქალაქის ყარაღაჯის ნაშთები არის მდ. ალაზნის ნაპირას, სტეფანწინდიდან მხოლოდ 5 ვერსის მანილოზე აღმოსავლეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით ბთის წირას.

აღმოსავლეთის—სამხრეთ აღმოსავლეთის მიმართულებით, გზის ორივე მხარეს, იყო სოფლები ჯუგანი (Dschugani ანუ Zjukani¹) ტიბაანი, პრასიანი, არბოშიკი და მირზაანი; მონასტრიდან 7 ვერსზე მივედით მაჩხაანში, რომელიც არის ამ მხარის უკიდურესი სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე სოფელი. ის მდებარეობს მთისწინეთის ყველაზე მაღალ ადგილას, საიდანაც მოჩანს ჩრდილოეთის დაბლობი და თოვლიანი ქედები, სამხრეთით—მტკვარი და ალაზნისა და იორის შესართავები; გაზაფხულის ორთქლი ბურუსში ხვევდა ჰორიზონტს.

8 მარტი. როცა დილით ჩვენ გავედით მაჩხაანიდან, უკან გამოგვევა ჯუნდი მთხვენელებისა, ზოგი ფეხით მოდიოდა, ზოგი ცხენზე. ისინი დარჩენილები ეხვეწებოდნენ მეფეს სამართალი ექნა, უმეტესად სამიჯნავე დავის გამო და ხანდახან უჩვენებდნენ სადავო ადგილებს.

ჩვენ უმთავრესად მივდიოდით სამხრეთისკენ, მთისწინეთის სამხრეთ მხარეზე და განსაკუთრებით ხშირ წიფლნარსა და მუხნარში. 3/4 საათის ანუ 4 ვერსის შემდეგ მივედით ქედის სამხრეთ კიდეზე და ქალიდან გაშლილ, თიხიან და ბორცვიან სტეპზე გავლით, გავედით პატარა დაბლობზე, იქ იყო

¹ ხომ არ არის ცლუნკაანი?

Wir ritten meist in S. auf die Südseite des Vorgebürges und zum größten Theil in dicken Buchen- und Eichegesträuch. Nach $\frac{3}{4}$ Stunden oder etwan 4 Werst kamen wir an den südlichen Gebürgrand und aus dem Gehölze in offene thonigte und überall hügelichte Steppe, bis zu einem kleinen Thal oder Kastel, von einigen 100 Schritten im Umfange, in welchem Kochsalz- und Bergölquellen sind. Davon weiterhin.

Von den Kochsalzquellen fast in Westen kamen wir nach mehr als einer halben Stunde oder 3 Werst an den Ursprung des kleinen Baches Ole. Auch diesen Ort befahl der Zaar zur Sicherheit der auf der Höhe stehenden kisichischen Dörfer mit einer Ringmauer zu umgeben. Diese haben hier 10 bis 12 Werst von ihren Wohnungen ihre Aker und Viehtriften und oft führten die Lesgier Menschen und Vieh in die Sklaverey. Man sahe hier mehrere kleine runde und viereckige Plätze und Erdwällen, in welche die Einwohner, wenn sie die Räuber früh genug bemerken, mit ihrem Vieh fliehen und sich männlich vertheidigen. Nach einem fest beobachteten Herkommen eilt jeder Kisiche mit seinem Gewehr dahin, wo er schießen hört, und durch diese Maasregeln werden sie von den Lesgiern weit seltener, als ihre Nachbarn in Karteli heimgesucht. Nicht selten suchen auch die Kisichen ihren Verlust an Menschen und Vieh mit Gewinn zu ersetzen; sie machen nämlich Ueßerfälle in dem mit ihnen gränzenden lesgischen Distrikt Dschari und nehmen was sie finden. So trieben sie den Lesgiern im Winter 1772 an 30000 Schafe fort.

Vom Ursprunge des Baches Ole ritten wir eine Stunde in NNO und kamen von freien hügelichen Feldern am Fuße des Gebürges, nach andern $\frac{3}{4}$ Stunden, nach dem Dorfe Bodbe.

Den 9ten März. Von Bodbe ritten wir in N. W. und kamen nach einer halben Stunde nach Magaro (s. den 25sten Februar.)

Von Magaro ging der Weg fast recht in W. bey den Dörfern Neki-vani und Tschotori, beide auf der Höhe des Vorgebürges vorbey, und gelangten nach einer halben Stunde in die große, tiefe Kluft Anagiskawi. In derselben ritten wir in N. W. und erreichten nach $\frac{3}{4}$ Stunden das Dorf Anaga auf dem westlichen Ufer der Kluft, am Fuße des Gebürges.

Die Kluft Anagiskawi ist 10 bis 20 Faden breit und ihre steilen Wände zeigen gerundete Sandsteingeschiebe in grauen Thon gepackt. An den Seiten sprudelt eine Menge kleiner Quellen. Die Einwohner haben alle in kleine Kanäle gesammelt, die durch die Inklination des Grundes der Kluft von Zeit zu Zeit starke Schüße oder auch Fälle von 1 bis 2 Faden hoch machen. Dieser Wasserstrom von der Dicke eines Beines setz, auf einer Strecke von 3 Werst, 43 kleine Mühlen mit horizontalen Rädern in Bewegung, die jede in 24 Stunden 200 bis 250 Pfund Mehl, die obern nämlich weniger als die untern liefern.

Von 10ten bis 12ten März blieben wir in Anaga. Ich machte eine Excursion nach der Festung Signach, der einzigen des Distrikts Kisichi-

100 ნაბიჯის გარშემოწერილობის გამაგრებული ადგილი, რომელშიც იმყოფებოდა სუფრის ხარისის და ნავთის წყაროები¹, აიაზე შემდეგ.

ამ ხარისის წყაროებიდან, თითქმის დასავლეთით, 1/2 საათში, ანუ 3 ვერსის შედეგ, მივედით პატარა მდინარის ოლის სათავესთან. მეფემ ბრიანა შემოველოთ კედლით ეს ადგილიც მალლობზე მდებარე ქიზიყის სოფლების უსაფრთხოებისთვის. ამ სოფლებს აქ, თავიანთი საცხოვრებლებიდან 10—12 ვერსზე, აქონდათ ყანები და საძოვრები და ლეკები ხშირად იტაცებდნენ პირუტყვს და ხალხს ტყვედ სიერეკებოდნენ. აქ ჩახდა პატარა მრგვალი და ოთხკუთხი მოედნები და მიწაყრილები, სადაც მცხოვრებნი აფარებდნენ თავს და პირუტყვს, როცა ღროზე შეამჩნევდნენ მძარცველებს, და მაშაც იცავდნენ თავს. იკაცრად დადგენილი წესის თანახმად, ყოველი ქიზიყელი მიიჩქარის თავისი თოფით იქით, საიდანაც ესმის სროლის ხმა და, ამ ღონისძიების წყალობით, ლეკები მათ უფრო იშვიათად ესხმიან თავს, ვიდრე მათ მეზობლებს ქართლში. არც ისე იშვიათად ცდილობენ ქიზიყელები აინახლაურონ დანაკლისი ხალხისა და პირუტყვისა; აიიტომ ისინიც ესხიან თავს მათ მეზობლად მდებარე ლეკურ რაიონს ჭარს და შოაქეთ ყველაფერი, რასაც მოახელთებენ. ასე მაგ., 1772 წლის ზამთარში მათ ლეკებისაგან გადმორეკეს 30 000 ცხვარი.

ბდ. ოლის სათავედან ჩვენ წავედით ჩრდილოეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით და გაშლილი ბორცვიანი ხიხდვრების გავლით, რომელიც აკრავს ქედის ცირს, 3/4 საათში ვიყავით სოფელ ბოდბეში.

9 მარტი. ბოდბიდან გავეძარით ჩრდილოეთ-დასავლეთით და 1/2 საათში მივედით ხალაროში (იხილე 25 თებერვალი).

მალაროდან გზა მიდიოდა თითქმის პირდაპირ დასავლეთისკენ, სოფლების ნეკივანის¹ და ჭოტორის ახლოს (ორივენი მთის თხემზე მდებარეობენ) და 1/2 საათში მივედით დიდ, ღრმა ხეობაში—ანაგისკარში. ამ ხეობით გავეძართეთ ჩრდილო-დასავლეთისკენ და 3/4 საათში მივალწიეთ სოფელ ანაგას, რომელიც ბდებარეობს ხეობის დასავლეთ სანაპიროზე, ქედის ცირას.

ანაგისხევის ხეობა არის 10—20 საყენის სიგანისა. მის ციცაბო კედლებში ჩანან ნაცრისფერ თიხაში არეული ქვიშაქვის კენჭები. კალთებზე ჩამოედინებიან უამრავი აატარა წყაროები. მცხოვრებლებმა ისინი შეაგროვეს პატარა არხებში, რომლებიც ხეობის ნიადაგის დაქანების გამო ხანდახან მძლავრად ვარდებიან 1—2 საყენის სიმაღლიდან. წყლის ამ ნაკადს—ფეხის სიმსხოსი—3 ვერსის მანძილზე მოკრაობაში მოჰყავს 43 პატარა წისქვილი ჰორიზონტალური ბორბლებით, რომელთაგან თითოეული 24 საათის განმავლობაში იძლევა 200—250 გირვანქა ფქვილს, ამასთან უფრო ზევით მდებარე ნაკლებს იძლევიან, ვიდრე ქვემოთ მდებარენი.

10-დან 12 მარტამდე დავრჩით ანაგაში. მე მოვაწყე ექსკურსია სიღნაღის ციხისკენ, რომელიც ერთადერთი ციხეა ქიზიყის მხარეში. ის მდებარეობს პირველი სამხრეთი მთისწინეთის ჩრდილოეთ კალთის ძირას, სოფლების საქობოს და მაშნარის ახლოს. შემდეგში ამ მხარის შესახებ მეტს ვიტყვი.

თიხიან მალლობებზე გვხვდებოდა პატარა ხვრელები ტარანტულით (Ara-

¹ ალბათ ნუკრიანი—გ. გ.

Sie liegt auf dem südlichen Vorgebürge am nordlichen Fuß desselben, bey den Dörfern Sakobo und Maschnari. Davon bey diesem Distrikt ein mehreres.

Auf den thonigten Höhen findet man viele kleine Löcher mit Taranteln (*Aranea Tarantula* L.) denen am Terek gleich.

Ich fand hier Gelegenheit von den Lesgiern Nachrichten zu erhalten.

Den 13ten März verließen wir Anaga und mit diesem äussersten Dorfe auch den kisichischen Distrikt, denn das Dorf Baidar gehört, so nahe es auch bey Anaga liegt, schon zu einem andern kachetischen Distrikt, in welchem wir nun reiseten.

Auf unserem Wege in WNW. kamen wir durch einen fast trocken Bach, an welchem das Dorf Baidar stand.

Nach einer halben Stunde hatten wir das Dorf Kardanach an einem Bache und nach 2 Stunden den Bach Achtala. Auf dem Wege sahen wir am nordlichen Fuße des Vorgebürges die Dörfer Bakurziche, Kolaki, Wedschin und Gurdshani. Von Achtala kamen wir nach anderthalb Stunden bey den Dörfern Dschumlaki und Ahasche vorbey nach dem Dorf Weliziche¹. Die Häuser sind von kartelischer Bauart. Der Ort hat eine Mauer und eine Kanone.

In Weliziche² musste ich einen Studenten und 3 Kosaken als Kranke und auch einige beschädigte Pferde hinterlassen. Der Zaar, der es erfuhr, befahl gleich, daß den Leuten Wein, Brodt und Hüner und den Pferden Gersten und Heu, unentgeltlich geliefert werden solle³.

Den 14ten März. Von Weliziche³ ritten wir eine Stunde in ONO⁵ bis zum Flusse Alasan, der hier bis 100 Schritte breit war und durch denselben. Er war etwa 3 Fuß tief, hatte trübes Wasser, und am Grunde sehr kleine Steine. Er war auch nicht reißend. Seine Ufer waren nur einige Fuß hoch. Von denselben breitet sich in N. und S. ein ebenes Thal aus, in welches sich von Norden die Alpen und von Süden das Vorgebürge senket. Es ist von N. nach S. etwa 20 Werst breit, und von O. in W. etwa 100 Werst lang.

Vom Ufer des Alasan ritten wir noch eine halbe Stunde in ONO⁶. und erreichten das Dorf Ganas und das diesem N. O. ganz nahe Dorf Tzikani. Beide sind die äussersten Gränzörter in O. des an der Nord-eite des

^{1,2} Weliziche] Gireliziche P.

³ Den 13ten März—unentgeltlich geliefert werden solle] d. 13 März 1772. von Anaga aufgebrachen, gleich darauf Baidar passirt und 1 St. nach WNW bis Kardanach; daselbst Mittag gehalten. Von da 2 St. nach WNW bis zum wachsenden Jügel und tönigte Bergoelbrunne, der Achtala genant wird; um den herum alles unfruchtbar; von 1 1/2 St. in der Direktion Bakurziche, Kolaki, Wedgin, Gurdshani, Dschumlaki und Ahasche vorbei bis Weliziche, daselbst Kranken nachgelassen, G.

⁴ Weliziche] Gireliziche, P.

⁵ ONO] NO, P.

⁶ ONO] N, P.

nea Tarantula L. — ტარენტული ობობა), რომელიც ჰგავს თერგზე გავრცელებულს.

აქ მე მომეცა შემთხვევა მიმელო ცნობები ლეკების შესახებ.

13 მარტს ჩვენ დავტოვეთ ახაგა და ამ განააირა სოფლით აგრეთვე ქიზიყის მხარეც, რადგან სოფელი ბაიდარი, თუმცა ის მდებარეობს ცალიანახლოს ანაგასთან, ეკუთვნის უკვე კახეთის სხვა მხარეს, სადაც ჩვენ ახლა მივდიოდით.

დასავლეთის—ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით ჩვენ მივედით თითქმის მთლად ამომშრალ პატარა მდინარესთან, რომელზედაც მდებარეობს სოფელი ბაიდარი.

1/2 საათში ჩვენ გავიარეთ მდინარეზე მდებარე სოფელი კარდანახი, 2 საათის შემდეგ კი—მდინარე ახტალა. გზაზე დავინახეთ მთისწინეთის ჩრდილოეთ ირას სოფლები: ბაკურციხე, კოლაქი, ვეჯინი და გურჯაანი. ახტალიდან 1 1/2 საათში სოფლების ჩუძლავის და ახაშენის გავლით, მოვედით სოფელ ველისციხეში. სახლები აქ ქართლური ტიპისაა. ამ ადგილს აქვს გალავანი და ქვევები.

ველისციხეში მე დავტოვე ერთი სტუდენტი და სამი კახაკი, ავადმყოფები, აგრეთვე რამდენიმე ცხენი დაზიანების გამო. მეფემ, როგორც კი გაიგო ამ ამბის შესახებ, მაშინვე ბრძანა, რათა უფასოდ მიეცათ ავადმყოფებისათვის (den Leuten) ღვინო, პური და ქათმები, ხოლო ცხენებისათვის ქერი და თივა¹.

14 მარტი. ველისციხიდან 1 საათი მივდიოდით აღმოსავლეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდ. ალაზნამდე, რომლის სიგანეც აქ დაახლოებით 100 ნაბიჯია, და გადავედით მასზე. მისი სიღრმე იყო 3 ფუტი, ჰქონდა მღვრიე წყალი და ფსკერზე ცალიან წვრილი ქვები. დინება არ იყო სწრაფი. მისი ნაპირები იყო მხოლოდ რამდენიმე ფუტი სიმაღლის. მისგან ჩრდილოეთით და სამხრეთით გადაჭიმული იყო სწორი ველი, რომლისკენაც ჩრდილოეთიდან ეშვება ალაზნა, სამხრეთიდან—მთისწინეთი. ეს ველი ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ 20 ვერსის სიგანისაა, ხოლო აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ—100 ვერსის სიგანისა.

ალაზნის ნაპირიდან ჩვენ მივდიოდით 1/2 საათი აღმოსავლეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით და მივედით სოფელ გავაზამდე. აქედან ჩრდილო-აღმოსავლეთით სულ ახლოსაა სოფელი ქიკანი. ესენი არიან კახეთის უკიდურესი აღმოსავლეთი სასაზღვრო ადგილები ამ ველზე, რომელიც² მდებარეობს ალაზნის ჩრდილოეთ მხარეზე. ამბობენ, რომ წინათ ქართველები სახლობდნენ აგრეთვე კიდევ უფრო შორს, აღმოსავლეთით. ახლა კი ლეკეთ-ქარის სოფელ ბელაქანამდე, რომელიც მდებარეობს გავაზიდან 30 ვერსზე, აღარ გვხვდებიან (ქართველები). მიუხედავად მტრულად განწყობილი ლეკების სიახლოვისა, ამ სოფლებს არ აქვთ სიმაგრეები და ცხოვრობენ უკეთეს პირობებში. ვიდრე უფრო

¹ 13 მარტს—ქერი და თივა, პ. 1772 წ. 13 მარტს გვედით ანაგიდან, მაშინვე გავიარეთ ბაიდარი და 1 საათში დასავლეთის—ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით მივედით კარდანახში; იქ ვისადილე. იქიდან 2 საათში დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით, მზარდ ბორცვამდე და თიხიან ნავთის წყარომდე, რომელსაც ახტალას უწოდებენ: გარშემო ყველაფერი უნაყოფია; იქიდან 1 1/2 საათში ბაკურციხის, კოლაქის, ვეჯინის, გურჯაანის, ჩუძლავისა და ახაშენს გავლით ველისციხეში, სადაც ავადმყოფები დავტოვეთ, გ ი უ ლ დ.

² ლაპარაკია ალაზნის ჩრდილოეთით მდებარე კახეთის ნაწილზე—გ. გ.

Alasans gelegenen Theils von Kachetien. Ehemals sollen noch weiter ostlich von Georgianern bewohnte Oerter gewesen sein. Jetzo aber ist bis zu dem lesgisch Ds[ch]arischen Dorfe Belakan, welches man über 30 Werst von Ganas entfernt halt, keines mehr. Ohngeachtet der Nähe der feindseligen Lesgier, haben doch diese Dörfer keine Befestigung und leben im bessern Wohlstande als in dem weit entfernten Karteli. Sie sind der Scharmüzel mit den Lesgiern gewohnt, heimsuchen die Dscharischen Lesgier so oft als diese sie, und rauben sich mit ihnen wechselsweise Menschen und Vieh.

Ganas oder Gauas liegt kaum 2 W. vom eigentlichen ziemlich steilen Fuße des Hauptgebürges (Jugum subalpinum) am Bache Ganas. Längst der Kluft dieses Baches geht ein Weg, auf welchem man in einer sehr starken Tagereise zu der an der Nordseite des Hauptgebürges wohnenden Nation Kabutsch, und von da zu den lesginischen Distrikten Kahaiso und Chunsag gelangt.

Von Ganas ritten wir in WNW. durch hier gewöhnliche Waldung und hatten nach anderthalb Stunden den Bach Bursa und nach einer halben Stunde den Bach Durusch. An dessen Ufer und am Fuß des Hauptgebürges steht die Festung Kwaraeli auch Kwareli. Sie besteht wie die vorigen aus einer Mauer, die einen Quadratplatz von 150 Schritt im Durchmesser einfaßt. In diesem Plaze wohnt fast niemand, sondern neben der Festung in der Kluft, in welcher der Bach Duritsch aus dem Gebürg kömt, und auf den Ufern der Kluft, wo sie auch ihre Gärten haben. Am Bache selbst sind kleine Mühlen. Die Häuser der Einwohner sind von kisichischer Bauart. In Kwareli hat der Episkoposi Nekreseli seinen Siz. Am Gebürge soll *Fagus Castanea* häufig wild wachsen.

Von Kwareli oder Kwaraeli hat man im Gebürge, Dido in N. Tuschi in N. W. und den lesgischen Distrikt Anzug in NO¹.

Den 15ten März brachen wir früh von Kwareli auf und erreichten nach einer Stunde Weges in WSW. das Dorf Lomiziche am kleinen Bache Kui oder Kui Tskaro (Kuiquelle). Dieses und das eine halbe Stunde in WSW entfernte Dorf Wepchi Ziche legte der Zaar Heraclius etw. n vor 10 Jahren. von den Ueberbleibsel und mit den Ueberbliebenen mehrerer, durch die Lesgier zerstörter Dörfer an. Beide enthalten kaum 50 Familien und sahen noch sehr wüst aus¹, doch war schon Wein, Aprikosen, Pfirsichen, die sehr blüheten, und einige andere Fruchtbaume gepflanzt. Wir wurden hier, wie es in Georgien in den Faßten gebräuchlich ist, nehmlich blos mit Speisen aus dem Pflanzenreich, ohne Fische bewirthet.

¹ Den 14 März—Distrikt Anzug in NO. P.] Den 14 März. Von da aufgebrachen und 1 St. nach ONO bis zum Alasan; durch denselben und daraus 1/2 St. nach ONO bis Ganas. Dieser Weg gieng durch dickes Gehölze, in dem Eiche, Weisbuche und Rust-

მოშორებულ ქართლში. ისინი მიეჩვენენ ლეკებთან შეტაკებებს; თავს ესხმიან ქარელ ლეკებს ისევე ხშირად, როგორც ეს უკანასკნელაი მათვე, დასტაცებენ ერთმანეთს ხალხსა და პირუტყვს.

გავაზი მდებარეობს 2 ვერსის მოშორებით საკუთრივ მთავარი ქედის თითქმის ციცაბო ირისიგან, მდ. გავაზზე. გზა მიდიოდა ამ მდინარის ხეობის გაყოლებით, რომლითაც ერთი დღის მოგზაურობით შეიძლება გადასვლა კაბუჩის ხალხში, რომლებიც ცხოვრობენ მთავარი ქედის ჩრდილოეთ მხარეზე; აქედან კი ლეკების მხარეებში კახაისოსა და ხუნძახში.

გავაზიდან ჩვენ გავემართეთ დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით და, აქაური ჩვეულებრივი ტყის გავლით, 1 1/2 საათში მივედით მდინარე ბურსამდე, ხოლო 1/2 საათში—მდინარე დურუჯამდე. მის ნაპირზე და მთავარი ქედის ძირას მდებარეობს ყვარელის ციხე. ის, ისევე როგორც ზემოთწებვედრილები, შეიცავს ვალავანს, რომელიც ფარგლავს ფართობს 150 ნაბიჯის დიამეტრისას. ამ მოედანზე თითქმის არაფერია ცხოვრობს. ცხოვრობენ ციხის ახლო ხეობაში, სადაც მიედინება ქედიდან ჩამომდინარე დურუჯი და ხეობის ნაპირებზე, სადაც მათ აქვთ აგრეთვე ბაღები. ზედ-მდინარეზე არის პატარა წისქვილები. მცხოვრებთა სახლები ქიზიყური ტიპისაა. ზედ მდინარეზე არის პატარა წისქვილები. მცხოვრებთა სახლები ქიზიყური ტიპისაა. ყვარელი არის ნეკრესელი ეპისკოპოსის ადგილსამყოფელო. ამბობენ, რომ ქედზე იზრდება გარეული წაბლი.

ყვარელიდან შებებში მდებარეობენ: დიდო—ჩრდილოეთით, თუშეთი—ჩრდილო-დასავლეთით და ლეკების რაიონი ანჭუხი—ჩრდილო-აღმოსავლეთით.

15 მარტს ადრე გავედით ყვარელიდან და 1 საათში დასავლეთ—სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით მოვედით სოფელ ლომისციხეზე, რომელიც მდებარეობს პატარა მდ. კუიწყაროზე. ეს და, მოშორებული მისგან დასავლეთით-სამხრეთ-დასავლეთით 1/2 საათის სავალზე, სოფელი ვეფხისციხე ერეკლე მეფემ დაასახლა დაახლოებით 10 წლის წინათ იმ სოფლების ნარჩენებისა და გადარჩენილ მოსახლეთაგან, რომლებიც ლეკებმა მოაოხრეს. ორივენი შედგებიან 50 ზე ნაკლებ ოჯახისაგან და გამოიყურებიან ძალიან უდაბურად, მაგრამ უკვე ჩაყარეს ვაზი, ჩარგეს გარგარი, ატაში, რომლებიც უკვე ყვოდნენ და ხეხილის კიდევ სხვა სახეები. აქ ჩვენ გავვიმასპინძლდნენ, როგორც ეს საქართველოში მარხვის დროსაა მიღებული, მხოლოდ ბოსტნეულის საკვებით, უთევზოდ.

er. Nahe bei Ganas in O. ist noch das Dorf Tzikani, welches das äusserste georgische Dorf ist; darauf erreichten in O. den lesqischen Distrikt Tschar folgl. Nach dem Mittagmal von Gannus aufgebracht bis zum Buch Bursa 1 1/2 St., bis zum Bache Duritsch 1/2 St. an den Kwareli gelegen; der Weg ging am Fuß des Gebürges nach WNW. Von Kwareli am Gebürge in N. Dido, in NW Tuschi, in NO. Anzug. Allhier in. Blühe Pica-ria, Vennica agr. Valetia Ceurcata... Kwareli ist der Siz des Episkoposi Nekreseli, die Festung ist leer. Die Einwohner wohnen in hölzernen kisichisch. änllich. Häusern. Von der Festung in N. in der Kluft des Flusses an beiden Seiten (sind) viele Mühlen mit horizontal..., G.

Von Lomiziche ritten wir in NW. und kamen nach anderthalb Stunden (etwan 9 Werst) nach Tschilda am Flusse Tschelti. Tschilda liegt² in einem kleinen Thal, zwischen dem nordlichen höhern und südlichen niedrigeren Gebürge, welches sich hier endigt. Es³ besteht aus Kalkstein, und hatte Gebüsch aus⁴ *Carpinus betulus*, *Cornus mas*, *Ficus carica*, *Rhamnus paliurus* und *saxatilis*, *Jasminum*, *Crataegus oxyacantha* und *Rhus cotinus*.

Den 16ten März brachten wir wegen Regenwetter in Tschilda zu. Dieses Dorf gehört theils dem Patriarchen, theils andern Fürsten. Man hält hier viele Ziegen und Schaaf. Leztere sind klein, mit einem kleinen Fettschwanz, ohne Hörner, mit guter, weicher, krauser Wolle. Hier war der Sommergersten schon Zoll lang aus der Erde⁵. Wie in Kwareli sind auch hier Weinreben und Maulbeerbäume häufig. Die Gärten werden mittelst der aus dem Tschelti in dieselben geführten Graben gewässert. Die Betten der Flusse, die von dem Jugo subalpino aus Norden kommen, sind voll mit schwarzen Tafelschiefer, weil dies Jugo so hoch ist, daß dieser häufig und mächtig ist. Nur am Fuß ist die Bergart Kalkstein⁶.

Den 17ten März. Der heutige Weg ging in W. wenig nordlich, ganz am Fuße des Schiefer- und Kalkgebürgs (Jug. subalpinum).

Von Tschilda hatten wir nach 1/4 Stunde Sabueti, an einem kleinen Gebürgebache am Fuß des Gebürges⁷ und nach 1/2 Stunde den Fluß Zubani, der aus NW. aus dem Gebürge kömmt und am Fuß des Gebürges den Bach Boties aufnimmt; an dessen Mündung in W. auf einem niedrigen Kalksteinfelsen⁸ die kleine Festung Gremi steht, mit einer Kirche, einem Schießthurm und ein paar Häusern, nur 2 kleine Toor gehen zu derselben⁹.

In dem nahen Thal stand die ehemals ansehnliche Stadt Gremi, von welcher noch 5 Kirchen übrig sind, deren einige georgianische, andere armenische Inschriften haben.

Am linken Ufer des Zubani steht hier das kleine Dorf Enuiseli¹⁰.

Von Gremi kamen wir nach einer Stunde durch einen kleinen Bach und dann nach 2 Stunden zum Fluße Lopata, an dessen rechten Ufer¹¹ am Fuß des Gebürges die Festung Artana steht. Vordem hatten die Lesgier und Kisten für ihre räuberischen Streifereyen nach Kachetien und Georgien an diesem Fluß einen gemeinschaftlichen Weg. Eine Stunde von derselben hatten wir den Bach Tschitschakwa und nach 1/4 Stunden den Fluß Stori, an dessen linken Ufer¹² das Dorf Pshawel und am rechten¹³ die Festung Laliskur stehen. Dasselbst Halte¹⁴.

¹ Den 15ten März—sehr wüst aus] D. 15. März von Kwareli 1 St. nach WSW bis Lomiziche, an der Westseite des Baches Kuitskaro (d. i. Kuitquelle), hier zu Mittag Halte. Dies Dorf und Wepchi-Ziche, welches 1/2 St. von hier in WSW. gelegen, sind erst vor 10 Jahre angelegt, G.

² Tschilda liegt, G.] der seinen Lauf hat, P.

³ Es, P.] dieses südliche, G.

⁴ hatte Gebüsch aus, P.] es war bedeckt mit Gesträuch von, G.

⁵ Hier war—Erde < P.

ლომისციხიდან ჩვენ გავემართეთ ჩრდილო-დასავლეთით და 1 1/2 საათში (დაახლოებით 9 ვერსის შემდეგ) მივედით შილდაში, ჩელთის-წყალზე, შილდა მდებარეობს¹ აატარა დაბლობზე, ჩრდილოეთის უფრო მაღალ და სამხრეთის შედარებით დაბალ ქედებს შორის, რომელიც აქ თავდება. ის (სამხრეთისა—გიულდ.). შეიცავს კიოქვას და აქვს ბუჩქნარი შემდეგი მცენარეებისა: რცხილა, შინდი, ლეღვი, *Rhamnus paliurus* და *saxatilis*, *Jasminum*, *Crataegus Oxyacantha* (კუიელი) და თრიმლი.

16 მარტი წვიმის გამო გავატარეთ შილდაში. ეს სოფელი ნაწილობრივ ეკუთვნის აატარიას, ხაწილობრივ სხვა თავადებს. აქ ჰყავთ ბევრი თხები და ცხვრები. უკაასკხელში აქ აატარა ზოძისაა, აატარა ცხიმკუდიით, რქები არ აქვთ. აქვთ კარგი, რიილი და ხუჭუჭი მატყლი. საგაზაფხულო ქერი აქ უკვე დიუიმზე იყო ამოსული მიწიდან². როგორც ყვარელში, აქაც ხშირად გვხვდება ვეხახები და თუთის ხეები. ააღეი ირწყვესა ჩელთის წყლიდან გამოყვანილი რუებით. მდინარეების კალაოტები, როსლებიც მოედინებიან ქუცი *subalpinu*-დან, ჩრდილოეთიდან, სავსეა შავი დაფის ფიქალით. რადგან ეს ქედი ასე მაღალია, ესეც ხშირი და მაგარია. მხოლოდ ირას არის კირქვის ქააეაი.³

17 მარტი. დღევანდელი გზა მიდიოდა დასავლეთისკენ, ნაკლებ ჩრდილოეთით, ზედ ფიქალიან და კირქვიან მთების (*Jug. subalpinum*) ირში.

შილდიდან 1/4 საათში გავიარეთ საბუეთი, მდებარე მთის პატარა მდინარეზე ქედის ირასა⁴; ხოლო 1/2 საათის შემდეგ—მდინარე წუბანი (?), რომელიც გამოდის ქედიდან ჩრდილო-დასავლეთიდან და მთის იორთან იერთებს მდინარე ბოტიეს, რომლის შესართავთაააც, დასავლეთით, დაბალ კიოქვიან კლდეზე⁵ დგას აატარა ციხე გრემი ეკლესიით, კომკით და რამდენიმე სახლით. მხოლოდ ორ პატარა ჭიშკარს მივყავართ მათკენ⁶.

იქვე ახლოს დაბლობზე იყო წიათ მიიშვავლოვანი ქალაქი გრემი, რომლისგანაც კიდევ დარჩა 5 ეკლესია. ამათგან ზოგს აქვს ქართული წარწერები, ზოგსაც სომხური. წუბანის მარცხენა ნაპირზე დგას აატარა სოფელი ენისელი⁷.

გრემიდან 1 საათის შემდეგ გავიარეთ აატარა მდინარე; კიდევ 2 საათში მივედით მდინარე ლობოტაზე, რომლის მარჯვენა ნაპირზეც⁸, მთის ირში, დგას ციხე არტანა. წინათ ლეკებს და ქისტებს აქ, ამ მდინარეზე, ჰქონდათ საერთო გზა თავისი ყაჩაღური თავდასხმებისათვის ქახეთზე და საქართველოზე. 1 საათის შემდეგ აქედან გავიარეთ მდინარე ჩიჩაყვა და 1/4 საათში—მდინარე სტორი, რომლის მარცხენა ნაპირზეც⁹ მდებარეობს სოფელი ფშაველი, ხოლო მარჯვენაზე¹⁰—ლალისყურის ციხე. იქ შევისვენეთ¹¹.

გვ. 31. 15 მარტს—ძალიან უდაბურად, პა ლ.] 15 მარტს ყვარელიდან 1 საათი [მივიდი-
დით] დასავლეთ—სამხრეთ-დასავლეთით ლომისციხემდე, [ის მდებარეობს] მდ. კუიწყაროს დასავ-
ლეთ მხარეზე, აქ სადილად შევისვენეთ. ეს და სოფელი ვუხისციხე, რომელიც აქედან 1/2
საათის სავალზეა დასავლეთ—სამხრეთ-დასავლეთით, მხოლოდ 10 წლის წინ არიან დასახლ-
ბულნი, გიულდ.

¹ შილდა მდებარეობს, გიულდ.] რომელიც მოედინება, პა ლ. ² აქვს ბუჩქნარი შემდეგი

³ Die Betten—Kalkstein < P. ⁴ am Fuß des Gebürges < P. ⁵ an dessen Mündung in W. auf einem niedrigen Kalksteinfelsen, G.] daselbst, P. ⁶ nur 2—demselben < P. ⁷ Am linken—Enuiseli, P.] Ein bewontes kleines Dorf ist iztan der Ostseite des Zubani, das Enuiseli genant wird, G. ⁸ rechten Ufer, P.] Westseite, G. ⁹ linken Ufer, P.] Ostseite, G. ¹⁰ am rechten, P.] Westseite, G. ¹¹ daselbst Ilalte < P.

Die hentige Gegend, der Fuß des Gebürges nehmlich, war waldigt und Eichen, Weiß- und Rothbuchen die gemeinsten Baumarten.

Ueberall waren in Gärten Wein, Granaten, Feigen, und alles in Europa gewöhnliche Obst sehr häufig. auch ist der Seidenbau sehr beträchtlich, denn jede Familie gewinnt jährlich 2 bis 4 Pud Kokons, wovon das Pfund zu 60 bis 90 Kop. verkauft wird.

Der Viehstand war überall geringe. Man hält hier viele Gänse und Hühner. selten Kalkunen.

Kraniche und Kropfgänse (Onocrotalus) zogen in großen Schaaren nach Norden, auch erscheinen die Schwalben.

D. 18. März 1772 in Laliskur übernachtet. Von da einige 100 Schritte nach N. ist auf einem Kalksteinfelsen eine kleine Festung. Die Stadtmauern sind ein Viereck, jede¹ an 100 Schritte lang. Die Einwohner leben gröstenteils au-erhalb. Von da etwan $\frac{1}{4}$ St. nach W. ist das Dorf Tachtiziche gelegen: und von da $\frac{1}{4}$ St. weiter in W. folgt die Festung Magrani an der Westseite des Baches Pscha, und von da an $1\frac{1}{2}$ St. weiter in W. ist das Dorf Bachtrioni gelegen am Fuß des Gebürges und am Alasan, der hier aus den Gebürge tritt; das ist der letzte an der Nordseite des Alasan gelegene Ort².

Von Laliskur ritten wir 1 St. nach SW³ bis zum Alasan und daraus durch denselben. Das Wasser gieng den Pferden über den Bauch, fließt aber ganz sanft und von da nach $\frac{1}{4}$ St. bis zu der⁴ Festung und dem Kloster Alawerdi; daselbst halte⁵. Die 60 Schritte lange und 30 Schritte breite steinerne, mit Topfstein belegte Kreuz-Kirche ist mit einer Mauer in Viereck umgeben. deren Seiten an 120 Schritte halten⁶. Alawerdi steht am Bache Achsniskewi, des Alasan. Den Boden des Wassers decken gerundete Kalksteinbrocken⁷, und an der Nordseite verbindet sich mit diesen

¹ jede < P.

² D. 18. März—gelegene Ort. G.] Nahe bey Laliskur ist eine den beschriebenen ähnliche Festung auf einem Kalkfelsen. Sie bildet ein Viereck, dessen Seitenmauern etwan 100 Schritte lang sind. Ihre meisten Einwohner haben die Häuser ausser der Mauer.

Den 18. März. Von Laliskur in W. hatten wir nach einer viertel Stunde das Dorf Tachtiziche und noch nach einer viertel Stunde die Festung Magrani am rechten Ufer des Baches Pscha.

Nach anderthalb Stunden kamen wir nach dem Dorfe Bachtrioni am Alasan, der hier aus dem Gebürge kommt. Dieses ist das nordlichste Dorf am Alasan, P.

³ Von Laliskur ritten wir 1 St. nach SW, G.] Wir ritten, P.

⁴ bis zum—zu der, G.] durch den über 3 Fuß tiefen, hier sanft fließenden Alasan und kamen nach einer viertel Stunde zur, P.

⁵ daselbst halte < P.

⁶ Die 60 Schritte—120 Schritte halten, G.] Beide sind eines, denn eine Mauer umgibt die Klosterkirche als ein Viereck. Sie ist an jeder Seite 120 Schritte lang. Die Klosterkirche ist eine Kreuzkirche mit Topfsteinfliesen belegt, P.

⁷ Alawerdi steht—Kalksteinbrocken, P.] An der Süd- und Ostseite der Kirchmauer fließt der aus NW aus der Vorgebürge kommende und kleine Kalkstein führende Bach Achsniskewi, G.

დღევანდელი ადგილები, სახელდობრ მთისძირი, დაფარული იყო ტყით, უმეტესწილად გვხვდებოდა შემდეგი ხეები: მუხა, წითელი და თეთრი წიფელი. ყველგან ბაღებში იყო ყურენი, ბროწეული, ლეღვი და ყველა სახის ნაყოფი, რაც ევროპაშია გავრცელებული; მეატრეშუმეობა საკმაოდ მნიშვნელოვანია: ყოველი ოჯახი წლიურად იღებს 2—4 ფუთ აბრეშუმის პარკს, ხოლო გირვანქას ყიდიან 60—90 კაპიკად.

მესაქონლეობა ყველგან უმნიშვნელოა. ჰყავთ ბევრი ბატები, ქათმები, იშვიათად ინდოურები.

წეროები და *Onocrotalus*¹ მიფრინავდნენ დიდი გუნდებით ჩრდილოეთისკენ; გამოჩნდნენ მერცხლებიც.

1772 წ. 18 მარტი გავათენეთ ლალისყურში. მისგან რამდენიმე ასეული ნაბიჯის მოშორებით ჩრდილოეთისკენ, კირქვიან კლდეზე დგას აატარა ციხე. გალავანი არის ოთხკუთხი, თითოეული [მხარე] 100 ნაბიჯის სიგრძისა. მოსახლეობა უმეტესად მის გარეთ ცხოვრობს. აქედან დასავლეთით 1/4 საათის სავალზე არის სოფელი ტახტიციხე, ხოლო იქიდან 1/4 საათის გზაზე დასავლეთით მალრაანის ციხე, მდ. ფშას დასავლეთ ნაპირზე. იქიდან კი 1 1/2 საათის მოშორებით დასავლეთით არის სოფელი ბახტრიონი, რომელიც იდებარეობს შთის ძირში და მდ. ალაზანზე; ალაზანი აქ გამოდის მთისწიეთიდან. ეს არის ალაზნის ჩრდილოეთ მხარეს მდებარე უკანასკნელი ადგილი².

ლალისყურიდან 1 საათი მივედიოდით სასხრეთ-დასავლეთით ალაზანზე, მერე გავედით წყალში. წყალი ცხებებს მუცელს ზევით წვედებოდა, მაგრამ საესებით მდორედ შოედინებოდა და იქიდან 1/4 საათში მივედით ალავერდის ციხესა და მონასტერში; იქ შევისვენეთ. ჯვრის ფორმის ეკლესია 60 ნაბიჯის სიგრძისა და 30 ნაბიჯი სიგანისაა. ის ნაშენია ქვით და მოპირკეთებულია ფილაქნებით. მას გარს არტყია ოთხკუთხი გალავანი, რომლის გვერდები 120 ნაბიჯის სიგრძისაა³. ალავერდი მდებარეობს მდ. ახსნისხევეზე, ალაზნის შენაკადზე. წყლის ფსკერი მოფენილია მრგვალი რიყის ქვებით. ჩრდილოეთით მას ერთვის ალაზნის აატარა ტოტი აქ საჯდომია ეპისკოპოსისა (ეპისკოპოსი ალავერდელი),

მცენარეებისა, პა ლ.] დაფარულია შემდეგი მცენარეების ჯაგანართ, გ ი უ ლ. ² საგაზაფხულო ქერი—მიწიდან < პა ლ. ⁴ მდინარეების კალაპოტები—კირქვის ქანები < პა ლ. ⁵ ქედის ძირას < პა ლ. ⁶ რომლის შესართავთანაც—კლდეზე, გ ი უ ლ | იქ, პა ლ. ⁷ მხოლოდ ოო—მათკენ < პა ლ. ⁸ წუბანის—ენისელი. პა ლ.] დასახლებული კატარა სოფელი აწყამად დგას წუბანის აღმოსავლეთ მხარეზე; მას ჰქვია ენისელი, გ ი უ ლ. ⁹ მარჯვენა ნაპირზეც, პა ლ.] დასავლეთ მხარეზე, გ ი უ ლ. ¹⁰ მარცხენა ნაპირზეც: პა ლ.] აღმოსავლეთ მხარეზე, გ ი უ ლ. ¹¹ მარჯვენაზე, პა ლ.] დასავლეთ მხარეზე, გ ი უ ლ. ¹² იქ შევისვენეთ < პა ლ.

¹ ჩინჩაზვიანი ბატები (?).

² 1772 წ.—უკანასკნელი ადგილი გ ი უ ლ დ.] ლალისყურის ახლოს, კირიან კლდეზე არის აღწერილის მსგავსი ციხე. ის არის ოთხკუთხი, რომლის მხარეები დაახლოებით 100 ნაბიჯი სიგრძისაა. მისი მოსახლეობის უმეტესობას სახლები კედლის გარეთ აქვთ.

18 მარტს. ლალისყურიდან დასავლეთით 1/4 საათში გავიარეთ სოფელი ტახტიციხე და კიდევ 1/4 საათში—მდ. ფშას მარჯვენა მხარეს მდებარე მალრაანის ციხე.

1 1/2 საათში მივედით ალაზანზე მდებარე სოფ. ბახტრიონში. ალაზანი აქ გამოდის მთიდან. ეს არის ალაზანზე ყველაზე ჩრდილოეთით მდებარე სოფელი, პა ლ.

³ ჯვრის ფორმის—120 ნაბიჯი სიგრძისაა, გ ი უ ლ დ.] ორივე გვერთიანებულია, რადგან ოთხკუთხა გალავანი არტყია გარს მონასტრის ეკლესიას. მისი ყოველი მხარე 120 ნაბიჯის სიგრძისაა. მონასტრის ეკლ. არის ჯვარის ფორმისა და მოპირკეთებულია ფილაქნებით. პა ლ.

ein kleiner Abfluß des Alasans¹. Ein Bischof (Episkoposi Alawerdeli) hat hier seinen Sitz. Zu seiner Eparchie gehört auch Telau, welches man von hier in SO. sahe.

Es regnete und gewitterte heute den ganzen Tag. darüber in den schlechten Hütten allhier alles schwam. Im heitern Abend sahe man von hier das Hauptgebürge in N., das Vorgebürge in S. und das beide verbindende in S. streichende Queergebürge (Jug. transversale), in W. etwan 15 Werst von hier mit Schnee bedeckt.

Von Alawerdi sagte man, in SSW. sei am südl. Fusse des Vorgebürges Sagaredgo gelegen².

Den 19ten bis 21sten März. Von Alawerdi³ ritten wir in SO. und kamen nach einer Stunde nach dem großen Dorf und der kleinen Festung Ruispiri. Am Wege dahin hatten wir die Dörfer Achatel, Baioko⁴, Kogoto und Gurgula.

Ruispiri liegt an der W. Seite⁵ des, aus S. des Vorgebürges kommenden⁷, steinigten⁸ Baches Turdo. Von hier ward mir Matani in N. W., Achmeta in W., Ikolto in SW., Alawerdi in NW, Gremi in ONO, Laliskur in NNO und Wardisobani in O gezeigt⁹. Auch 2 Werst höher am Turdo liegt¹⁰ die Festung Artosani.

Von Ruispiri ritten wir $\frac{3}{4}$ St. bis zu eine[m] kleine[n] Bache und von da noch $\frac{1}{4}$ St. bis zur cachetischen Hauptstadt Telawi¹¹.

Telawi besteht aus 3. mit viereckten Ringmauer[n] umgebenen Festungen, die auf der Anhöhe des nordlichen Fusses des Vorgebürges liegen; in einer Höhe in gerader Linie von O. nach W. durch Klüfte, die an 200 Schritte breit sind von einander getrenet. Die mittelste Festung ist der Hauptort und wird Batonis Ziche, das ist des Herrn Festung genant, weil innerhalb derselben das Schloß ist. Diese hat an 700 Schritte im Umfange. Sie ist innerhalb durch eine Quermauer in 2. Teile geschieden: in dem nordlichen Teile ist das zarische Schloß, das teils aus alten, teils aus neuen Gebäuden besteht, und eine neue Zarische Kirche; in dem südl. Teile sind verschiedene, verfallene Privathäuser. Ausser den Mauern, an der

¹ und an der—des Alasans < P.

² Es rognete—Im heitern, G.] Am heutigen Tage war Regen und Gewitter, Anklären, P.

³ Von Alawerdi sagte man—Sagaredgo gelegen < P.

⁴ Den 19ten bis 21sten März. Von Alawerdi, P.] den 19. März von Alawerdi, G.

⁵ Baioko. G.] Bajakoro, P.

⁶ an der W. Seite, G.] am rechten Ufer, P.

⁷ aus S. des Vorgebürges kommende < P.

⁸ steinigten, P.] und viele kleine Kalksteine führende, G.

⁹ Von hier ward mir—in O gezeigt G.] Man sieht von Ruispirilo, Matani in NW. Achmeta in W. Ikolto in SW. Wardi Sobani in O. Gremi, Alawerdi und Laliskur, P.

¹⁰ liegt < P.

¹¹ Von Ruispiri ritten—Hauptstadt Telawi G.] Von Ruispiro erreichten wir nach einer Stunde die cachetische Hauptstadt Telawi auch Telau, P.

მის ეპარქიას ეკუთვნის აგრეთვე თელავი, რომელიც აქედან სამხრეთ აღმოსავლეთით ჩანს.

დღეს ბოლო დღე მოდიოდა წვიმა და იყო ქვეა-ქუხილი, რის გამოც-ცუდ ქოხებში ყველაფერი წყალში ცურავდა. მოწმენდილ აბინდში აქედან ჩანს: ჩრდილოეთით—ითავარი ქედი, სასხრეთით—მთისწინეთი, დასავლეთით კი—ამ ორის შემაერთებელი გადაკვეთი ქედი (jug. transversale), რომელიც გადაჭიმულა სამხრეთისაკენ. ის მოშორებულია აქედან 15 ვერსზე და დაფარულია თოვლით.

ამბობენ, რომ ალავერდიდან სამხრეთით—სამხრეთ-დასავლეთით, მთისწინეთის სასხრეთ ძირთან, არის საგარეჯო.

19 დან 21 მარტამდე. ალავერდიდან ჩვენ გავემართეთ სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ და 1 საათის შემდეგ მოვედით დიდ სოფელ რუისპირში, რომელსაც აქვს პატარა ციხე. გზაზე გავიარეთ სოფლები ახატელი, ბაიხო, კოლოთო და გულგულა.

რუისპირი მდებარეობს მდინარე თურდოს დასავლეთ მხარეზე, რომელიც გამოდის მთისწინეთის სამხრეთიდან და აქვს ქვიანი კალაპოტი. აქედან მატანი იყო ჩრდილო დასავლეთით, ახმეტა—დასავლეთით, იყალთო—სამხრეთ-დასავლეთით, ალავერდი—ჩრდილო-დასავლეთით, გრემი—აღმოსავლეთით—ჩრდილო აღმოსავლეთით, ლალისყური—ჩრდილოეთით—ჩრდილო-დასავლეთით და ვარდისუბანი—აღმოსავლეთით¹. აგრეთვე 2 ვერსით ზემოთ თურდოზე მდებარეობს არტაზანის ციხე.

რუისპირიდან ჩვენ $\frac{3}{4}$ საათში გავიარეთ პატარა მდინარე; იქიდან კი $\frac{1}{2}$ საათში მოვედით კახეთის დედაქალაქ თელავში².

თელავი შედგება სამი, ოთხკუთხაგალავან-შემოვლებული, ციხისაგან, რომლებიც მდებარეობენ მთისწინეთის ჩრდილოეთის ძირის ამალგებაზე; ერთ სიმაღლეზე პირდაპირი ხაზით აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ ერთმანეთისაგან გააოიყოფიან 200 ნაბიჯი სიგანის ხევით. შუა ციხე არის მთავარი ადგილი და მას უწოდებენ ბატონის ციხეს, ე. ი. ხმართველის ციხეს, რადგან მის შიგნით არის სასახლე. მისი წრეწირი 700 ნაბიჯს შეადგენს. შიგნით ის ორ ნაწილადაა გაყოფილი გამკვეთი კედლით; ჩრდილოეთის ნაწილში არის მეფის სასახლე, რომელიც ნაწილობრივ ევლი, ნაწილობრივ ახალი შენობისაგან შედგება, და ახალი სამეფო ეკლესია; სასხრეთ ნაწილში არის შოსახლეთა (კერო პირთა) ბოცვლებული სახლები. კედლებს გარეთ, სასხრეთ მხარეზე არის დუქნები, სადაც სომხებს აქვთ უხეში ბაზბისა და აბრეშუმის ქსოვილები და ლეკებს (სხვადსხვა) საქონელი. მოსახლეობის უმეტესი ნაწილი ცხოვრობს ამ ვალანის სამხრეთ-აღმოსავლეთ და ჩრდილო მხარეზე. სამხრეთის კედელში არის დიდი ალაყადის კარი და ჩრდილოეთისაში, მისგან აღმოსავლეთით—პატარა; ხოლო დასავლეთისაში ფარული (კარი), რომლიდანაც კედ-

¹ აქედან მატანი—აღმოსავლეთით, გ ი უ ლ დ.] რუისპირიდან ჩანდა მატანი ჩრდილო-დასავლეთით, ახმეტა—დასავლეთით, იყალთო—სამხრეთ-დასავლეთით, ვარდისუბანი—აღმოსავლეთით, ალავერდი და ლალისყური, პ ა ლ.

² რუისპირიდან—თელავში, გ ი უ ლ დ]. რუისპირიდან ერთ საათში მოვედით კახეთის დედაქალაქ თელავში, პ ა ლ.

Südseite sind Kramladen, in den[en] Armenen schlechte baumwollene und seidene Zeuge und Lesgier Waaren ... haben. Der mereste Teil der Einwohner wohnt an den Süd-Ost- und Nordseite dieser Ringmauer. In der südl. Mauer ist ein grosses Tor, und der nordl. in der ostl. ein kleines; und in der westl. ein verdecktes, das in ein[em] verdeckten ausserhalb der Mauer schräg herunter gefürten Gange zu einer Wasserquelle führt. Eine Kluft in der diese Quelle ist, scheidet diese mittelste Festung von der westlichen, die Kortgibagiswilli Ziche genant wird, weil sie dieser fürstl. Familie gehört. der[en] einige leibeigene Bauern darin wohnen; sie hat 600 Schritte in Umfange. Ihre westliche Mauer stösst an eine ganz steife an 10 Faden hohe Wand einer Kluft, in der ein kleiner aus S. kommender Bach fließt. In der Südseite ist ein grosses Tor.

Die ostliche Festung wird Wachochaschwilo Ziche genant, weil sie dieser adelichen Familie gehört; darin ist eine steine[rne] Kirche und die Hof- und Bauerngebäude; sie hat 500 Schritte im Umfange; in der westl. Mauer ist das Tor. In der Kluft, die diese von der Batonis Ziche scheidet, ist eine starke Quelle. Einige 100 Schritte von der westl. angeführte Festung weiter westlich stehen alte Ringmauern, die an 300 Schritte im Umfange haben und Sueli Ziche, d. i. alte Festung, genant werden. Zwischen diesen Ringmauern sind auch die Überbleibsel einer steinern[en] Kirche¹.

Von Telau ¹/₂ St. in N². an dem Quellbach der Kluft bey Batonis Ziche, steht das Dorf Kurigelaure und einige 100 Schritte davon³, gegen Alasan zu, die Dörfer Muganle, Karageler, Kepenaltschi und Kisilhadgil⁴. In allen⁵ wohnen 250 Familien terekemenzischer Tataren, die der Zaar Erekle

¹ Telawi besteht aus—steinern en Kirche. G.] Sie besteht aus 3 mit Mauern umgebenen Quadraten oder Festungen, durch tiefe bis 200 Schritte breite Klüfte gerennet. Die mittelste Festung ist die vornehmste und heisst Batonis Ziche, d. h. des Herrn Festung, weil der Zaar ein Schloß in derselben hat. Sie hat 700 Schritte im Umfang und ist durch eine Quermauer getheilt. In einem Quartier ist das Schloß mit alten und neuen Gebäuden und eine Kirche; im andern sind baufällige Einwohnerhäuser. Ausser der südlichen Mauer sind Kramladen der Armenianer mit schlechten seidenen und baumwollenen Zeugen und lesgischen Waaren. Aus der Festung geht ein verborgener Weg zu einer reichen Wasserquelle in der Kluft.

Die westliche Festung heisst von der adelichen Familie, der sie gehört, Kortgibogiswilli Ziche. Sie hat 600 Schritte im Umfange und wird von einigen leibeigenen Bauern bewohnt. In ihrer 10 Faden tiefen Kluft ist ein Quellbach.

Die ostliche Festung Wachocha Schwilo Ziche, der [adelichen] Familie, dieses Namens, hat eine steinerne Kirche und Hof- und Bauer[n]gebäude. Im Umfange hält sie 500 Schritte.

Sueli Ziche (d. i. Alte Festung) steht nur einige 100 Schritte von der westlichen. Ihre verfallene Mauer umgiebt eine verfallene steinerne Kirche, und ein(en) Viereck von 100 Schritten im Durchmesser, P.

² Von Telau ¹/₂ St. in N < P.

³ einige 100 Schritte davon, G.] demselben nahe, P.

⁴ Kisilhadgil, G.] Kisischadgil, P.

⁵ allen, P.] diesen 4. Dörfern, G.

ლის გარეთ ციცაბოდ ქვევით დაშვებული (ფარული) საიდუმლო გზა წყაროდ დე ბიდიოდა. ხევი, რომელშიც ეს წყაროა, გამოაყოფს ამ შუა ციხეს იმისაგან, რომელიც დასავლეთით მდებარეობს და როსელსაც ყორღიბალიშვილის ციხე ეწოდება, რადგან ის ეკუთვნის ამ თავადურ გვარს, რომლის ზოგი ყმა-გლეხები მასში ცხოვრობენ; მისი წრეწირი შეადგენს 600 ნაბიჯს. ისი დასავლეთის კედელი ებჯინება ხევის მთლად ციცაბოდ, 10 საუენი სიხალის ფერდობს, რომელშიც მოედინება სამხრეთიდან მომავალი პატარა მდინარე. სანხრეთ მხარეზე არის დიდი ალაყაფის კარი.

აღმოსავლეთის ციხეს აქვია ვახვახიშვილის ციხე, რადგან ის ეკუთვნის ამ წარჩინებულ გვარს; მასში არის ქვის ეკლესია და საბატონო და გლეხთა სახლები; მისი წრეწირი 500 ნაბიჯია; დასავლეთის კედელში არის ჭიშკარი. იმ ხევში, რომელიც ამას გამოაყოფს ბატონის ციხისაგან, არის ერთი დიდი წყარო. რამდენიმე 100 ნაბიჯზე დასავლეთით დასახლებული ციხის მოშორებით დასავლეთისკენ დგანან ცელი გალავანის კედლები 300 ხაბიჯის წრეწირით და მას ეახიან ცელი ციხეს. ამ გალავანის კედლებს შორის არის აგრეთვე ხანგრევები ქვის ეკლესიისა¹.

თელავიდან $\frac{1}{2}$ საათის სავალზე ჩრდილოეთით, ბატონის ციხესთან მყოფი ხევისწყაროს წყალზე (ნაკადულზე) არის სოფელი კურდღელაური და ისგან რამდენიმე ასეულ ნაბიჯზე, ალაზნისკენ, სოფლები მულაილო, ყარაჯალა, ყაფანახი და ყიზილპაჯილ, ყველაში ერთად ცხოვრობს 250 თურქაიშული თათრების ოჯახი, რომლებიც ერეკლე იეფეძე 20 წლის წინათ გაღმოსახლა აქ როგორც კოლონისტები მულანის ველიდაი, რომელზეც, არაქსსა და იტკეარს შორის, ცხოვრობდნენ ისინი, მაგრამ შავ ნადირისგან ძალზე შევიწროებულ იყვნენ. მათ მთლიანად შეიონახული აქვთ თავისი რელიგია, ჩაცმა და ჩვევები.

¹ თელავი შედგება—ქვის ეკლესიისა, გიულდ.] ის შედგება სამი გალავანიანი ციხისაგან, რომლებიც გაყოფილია 200 ნაბიჯი სიგანის, ღრმა ხევებით. შუა ციხე ყველაზე ცნობილია და აქვია ბატონის ციხე (ანუ მბოძანებლის ციხე), რადგან ხევს იქ აქვს სასახლე. მისი წრეწირი 700 ნაბიჯს შეადგენს და გაყოფილია გამკვეთი კედლით. ერთ ნაწილში მოთავსებულია სასახლე ახალი და ძველი შენობებით, და ეკლესია; მეორეში—მოსახლეთა მძველებული სახლები. სამხრეთი კედლის გარეთ იყო სომხების პატარა დუქნები მდარე აბრეშუმის და ბაბბის ქსოვილებით და ლეკური საქონლით. ციხიდან მიდიოდა ფარული გზა ხევში დიდ წყაროდ.

დასავლეთის ციხეს აზნაურული გვარის მიხედვით, რომელსაც ის ეკუთვნის, აქვია ყორღიბალიშვილის ციხე. მისი წრეწირია 600 ნაბიჯი და მასში ცხოვრობენ ყმა-გლეხები. მის ხევში, რომლის სიღრმეც 10 საუენია, არის წყარო.

აღმოსავლეთის ციხეს—ვახვახიშვილის ციხეს, რომელიც ამავე გვარის დიდებულს ეკუთვნის, აქვს ქვის ეკლესია, საბატონო კარის შენობები და გლეხების სახლები. მისი წრეწირია 500 ნაბიჯი.

ძველი ციხე დასავლეთის ციხიდან მხოლოდ 100-ოდე ნაბიჯის მოშორებითაა. მისი დანგრეული გალავანი გარს ერტყმის ქვის დაქცეულ ეკლესიას და ოთხკუთხ მოედანს, რომლის დიამეტრიც 100 ნაბიჯია, პალასი.

vor etwan 20 Jahren von der Muganschen Steppe, auf der sie zwischen den Aras und Kur lebten, aber von Schach N:dir ser bedrenget wurden, hieher als Koloniste versetzt hat, die ihre Religion, Kleidung und Sitte noch völlig beibehalten haben¹.

Den 20. März 1772 bei Telau blühet Primula veris Soilla amoena, Petasites alba, Ficaria, Cyclamen, Polypodium oft².

Den 22sten März. Von Telau ⁵/₄ St. nach OSO (ritten) bis zu dem Dorfe Zinandal, welches an der Ostseite des Baches Kisiskewi gelegen, an dessen Ostseite etwas höher das Dorf Kisiskewi und an 2 W. niedriger das Dorf Kondoli³ (stehen).

Von da nach 1 St. [war] ein kleiner Bach und nach ¹/₂ St. ein ander[er] und während ¹/₄ St. noch 3 andere, an den[en] die Dörfer Akura, Kalauri, Schasiani, welches mit einer Ringmauer versehen, und Uriatubani gelegen; dagegen der Weg von 1 ¹/₂ St. von Zinandal bis Akura, ein dichter wuster Weisbuche[n]wald, der ser ofte den Lesgiern zur Herberge dient⁴. Von Uriatubani gieng der Weg in O. am Fuße des Vorgebürges.

Nach einer Stunde hatten wir die Festung Gweliziche am linken Ufer⁵ des Baches Tscherimkewi. Etwan 2 Werst höher am rechten Ufer⁶ des Baches, stand die alte berühmte, jezt wuste⁷ Stadt Tscherim.

Tscherim, Gremi und mehr vordem ansehnliche Oerter in Kachetien⁸, soll der persische Schach Abbas zu Anfange des 17ten Jahrhunderts verwüestet⁹ und ihre georgischen Einwohnern¹⁰ nach Masanderan als Kolonisten versetzt haben, wo ihre Nachkommen noch georgisch reden, aber muhamedaner sind¹¹.

Von Gweliziche zeigte man Ganas in ONO, Kwareli in N. und von

¹ die der Zsar Erekle—beibehalten haben < P.

² Den 20. März—oft < P.

³ Den 22-sten März. Von Telau—das Dorf Kondoli, G.] Den 22-sten März. Von Telawi ritten wir in OSO. und hatten nach 1 ¹/₄ Stunden den Bach Kisiskewi, an dessen linken Ufer das Dorf Zinandal, etwas höher das Dorf Kisiskewi und unter Zinandal das Dorf Kondoli stehen, P.

⁴ Von da nach 1 St.—zur Herberge dient, G.] Auf dem Wege von hier hatten wir 3 Bäche und bis Akura, etwan 6 Werst von Zinandal, meist dichte Weisbuchenwaldun:, die den Lesgiern oft zum Unterhalt dient. Auf diesem Wege hatten wir auch die Dörfer Kalauri, Uriatubani und Schasiani, letzteres ist mit einer Mauer umgeben, P.

⁵ am linken Ufer, P.] an Ostseite, G.

⁶ höher—Ufer, P.] oberhalb am Westseite, G.?

⁷ jezt wuste < P.

⁸ in Kachetien < P.

⁹ verwüestet, P.] verheert, G.

¹⁰ ihre—Einwohnern, P.] die Georgier von da, G.

¹¹ wo ihre—sind, P.] daselbst sie noch izt wonen und georgisch reden, aber mahometaner geworden sind, G.

17/2 წ. 20 მარტს თელავის მიდამოებში ყვარდნენ *Primula veris Soilla amoena*, ბუერა, *Ficaria*, ყოჩივარდა, კილამურა.

22 მარტი. $\frac{5}{4}$ საათში თელავიდან, აღმოსავლეთ—სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მივედით სოფელ წინანდალში, რომელიც მდებარეობს მდ. კისისხევის აღმოსავლეთ ნაპირზე, ხოლო ოდნავ მაღლა, მის აღმოსავლეთით არის სოფელი კისისხევი, 2 ვერსით. ქვემოთ კი—სოფელი კონდოლი¹.

აქედან 1 საათში გავიარეთ პატარა მდინარე; $\frac{1}{2}$ საათში მეორე და $\frac{1}{4}$ ს-ის განმავლობაში კიდევ სამი სხვა, რომლებზეც მდებარეობენ სოფლები: აკურა, კალაური, შაშიანი—გალავნით, და ურიათუბანი; წინანდლიდან 1 $\frac{1}{2}$ საათის საეაღზე აკურამდე, რომელიც არის ძალზე დანგრეული. გზის პირდაპირ, არის თეთრი წიფელის ტყე, რომელიც ძალიან ხშირად ენსახურება ლექებს თავშესაფარად². ურიათუბანიდან გზა მიდიოდა აღმოსავლეთისაკენ, მთის-წინეთის ძირის გასწვრივ.

ერთ საათში ვიყავით სიმაგრე ველისციხეში³, რომელიც მდებარეობს მდინარე ჭერემხევის მარცხენა⁴ ნაპირზე; 2 ვერსით მაღლა, მდინარის მარჯვენა⁵ ნაპირას, იყო ამჟამად დანგრეული, ძველი განთქმული ქალაქი ჭერემი.

ამობობენ, რომ სპარსეთის შახმა აბასმა მე-17 საუკუნის დასაწყისში ააოხრა ჭერემი, გრემი და ბევრი ძველად სახელოვანი ადგილები კახეთისა და გადასახლა მათი მოსახლეობა, როგორც კოლონისტები, მაზანდერანში, სადაც მათი შთამომავლები ჯერაც ლაპარაკობენ ქართულად, მაგრამ უკვე გამაჰმადიანებულნი არიან.

ველისციხიდან ჩანდა გავაზი აღმოსავლეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ყვარელი—ჩრდილოეთით, ხოლო წინანდლიდან ჩანდა გრემი ჩრდილოეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთით, თელავი დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით, ალავერდი ჩრდილო დასავლეთით, მანავი სამხრეთით—სამხრეთ-დასავლეთით, საგარეჯო სამხრეთ-აღმოსავლეთით⁶.

¹ 22 მარტი.—კონდოლი, გ ი უ ლ დ] 22 მარტი. თელავიდან გავემართეთ აღმოსავლეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით და $\frac{1}{4}$ საათში გავიარეთ მდ. კისისხევი, რომლის მარცხენა ნაპირზეც სოფ. წინანდალი მდებარეობს, ოდნავ ზევით სოფ. კისისხევი და წინანდალს ქვევით სოფ. კონდოლი არიან, პ ა ლ.

² აქედან 1 საათში—თავშესაფარად, გ ი უ ლ.] გზაზე აქედან შეგვხვდა 3 მდინარე და აკურამდე, წინანდლიდან 6 ვერსზე, უმთავრესად ხშირი თეთრი წიფელის ტყე, რომელიც ლექებს ხშირად თავშესაფარად ემსახურება. ამ გზაზე ჩვენ გვიარეთ აგრეთვე სოფლები—კალაური, ურიათუბანი და შაშიანი, უკანასკნელს გალავანი აქვს შემოვლებული, პ ა ლ.

³ ველისციხეში—ჩვ. კონიექტურა, Gwelizirhe, G. ვ ა ხ უ შ ტ ი (აღწერა 99); დასავლეთიდან მოერთვის ჭერემის წყალი... ამ წყალსა ზედა არს, ალაზნის დასავლეთ, ველსა ზედა, ველისციხე.

⁴ მარცხენა, პ ა ლ.] აღმოსავლეთ, გ ი უ ლ დ.

⁵ მარჯვენა. პ ა ლ.] დასავლეთ, გ ი უ ლ.

⁶ ველისციხიდან—საგარეჯო სამხრეთ-აღმოსავლეთით, გ ი უ ლ.] ველისციხიდან ჩანდა გრემი ჩრდილოეთით—ჩრდილო აღმოსავლეთით, თელავი—დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით, საგარეჯო—სამხრეთ-აღმოსავლეთით და კიდევ სხვა ადგილები პ ა ლ.

Zinandal zeigte man Gremi in NNO, Telawi in WNW, Alawerd in NW, Manawi in SSW, Sagaredgo, in SO¹.

Bey Gweliziche² trocknete man eben Färberröthe oder Morona³ (georg. Endro) an der Luft⁴, 1 Citra oder 8 Pfund gilt frisch 1 Abas oder 20 Kop., trocken 5⁵ Abas. Ich hatte in Gweliziche übernachtet⁶.

Der Ort gehört der Gemahlin des Zaars Dedopale. Die Einwohner sind aus Karteli hieher veretzt, und wohnen in Erdhütten, von welchen man sonst in Kacheti wenig weiß.

In Gweliziche⁷ fand ich meine vorhin zurückgelassenen Kranken alle hergestellt⁸; nur ein Pferd war unbrauchbar geworden⁹.

Den 23sten März kehrte ich von allen meinen Leuten begleitet, nach Telawi zurück. Mein Weg gieng anfänglich den gekommenen bis Uriatubani und Schasiani, von da aber 2 Stunden in einer niedrigen freien Gegend in NW, bis Kondoli¹⁰, dann in SW. nach einer viertel Stunde durch das Dorf Nasomkari und von demselben nach einer Stunde nach Telawi.

Hier verblieb der Zaar die übrigen Tage des März, die den 28, 29 und 30sten Schnee und Nachtfröste hatten. Das nordliche und südliche Gebürge erschien davon wieder mit Schnee. Diese Witterung mußte dem blühenden Obst nothwendig schaden¹¹.

Mir ward der Auffenthalt durch Nachrichten von Kabatsch und dem Distrikt Dido, auch Chunsag, nützlich¹².

Den 1sten April trat der Zaar seine Rückreise von Telau oder Telawi¹³ nach Tiflis an. Er nahm den Weg über Gweliziche, Tscherim, Manawi und Sagaredscho¹⁴. Da ich an diesen Orten gewesen, blieb ich noch in Telawi, um über Achmeta und Tianeti¹⁵ nach An. nur zu gehen, teils um diese Gegenden zu besehen. teils um die Cassa mit der der Kosak Stepan, den ich von Tiflis nach Kislar abgeschickt, in Ananur wartet, im Empfang zu nemen¹⁶, wozu mir der Zaar eine Bedeckung von 100 Mann lies.

Den 2ten April brach ich von Telawi auf und kam auf dem Wege in W. nach $\frac{3}{4}$ Stunden nach dem Dorfe Wardi Sobani am Turdo und von da in SW. in einer viertel Stunde nach der Festung Artosani und in NW. nach Ruispiri. Sie gehören der fürstlichen Familien Makaschwili.

Von hier ritte ich eine gute¹⁷ Stunde in W. bis zur Festung Dschanani. Am Wege hatte ich südlich die Dörfer Ikolto, Taglauri und Azkwer, nordlich aber Chudaschen und Odschio. Dschanani gehört griechischen Klöstern, weswegen auch ein griechischer¹⁸ Mönch daselbst war¹⁹.

¹ Von Gweliziche—Sagaredgo in SO, G] Von Gweliziche sahe man Gremi in NNO., Telawi in WNW, Sagaredscho in SW. und noch mehr Oerter, P.

² Gweliziche, corr.] Zweli Ziche, P.

³ oder Morona < P.

⁴ Luft, P.] Sonne, G.

⁵ 5, G] 2, P. ⁶ Ich—übernachtet < P. ⁷ Gweliziche, corr.] Zweli Ziche, P.

ველისციხეში ეხლა აშრობდნენ წითელ საღებავს (ქართულად ენდრო) ჰაერზე; მისი 1 ციტრა ანუ 8 გირვანქა ღირს: ახალი—1 აბაზი, ანუ 20 კაპიკი; გამშრალი—5 აბაზი. მე გავათენე ველისციხეში.

ეს ადგილი ეკუთვნის მეფის მეუღლეს, დედოფალს. აქაური მცხოვრებლები ქართლიდან არიან გადმოსახლებული და ცხოვრობენ მიწურებში, რაც კახეთში საერთოდ იშვიათად გვხვდება.

ველისციხეში დამხვდნენ ჩემი დატოვებული ავადმყოფები გამოჯანმრთელებულნი; მხოლოდ ერთი ცხენი იყო გაბოუსადეგარი.

23 მარტს, მთელი ჩემი ახალის თანხლებით, გავეშურე უკან თელავისაკენ. ჩემი გზა ჯერ მიდიოდა იმავე რიგით, როგორცაა აქეთ მოვდიოდით, ურიათუბნამდე და შაშიანამდე; აქედან კი 2 საათი მივდიოდით დაბლა გაშლილ ბიდასოზე, ჩრდილოეთ-დასავლეთისკენ კონდოლასდე; შემდეგ სამხრეთ-დასავლეთით $\frac{1}{2}$ საათში გავიარეთ სოფელი ნასომხარი და იქიდან 1 საათში მივდიეთ თელავში.

ბეფე აქ დარჩა მარტის დანარჩენი დღეებიც, რადგან 28, 29 და 30 მარტს მოდიოდა თოვლი და დამით ყინავდა. ჩრდილოეთით და სამხრეთით ქედები კვლავ დაიფარა თოვლით. ეს აინდი დააზიანებდა ყვავილობაში მყოფ ხეხილს¹. აქ ყოფნა ჩემთვის სასარგებლო იყო, რადგანაც მივიღე ცნობები კაბუჩზე და დიდოს რაიონზე, ასევე ხუცახზე².

1 აარილს ბეფე გავმართა უკან თელავიდან თბილისისაკენ. მან აიღო გეზი ველისციხის, ჭერეის, მანავის და საგარეჯოს გავლით. რადგან მე ამ ადგილებში ნაყოფი ვიყავი, დავრჩი თელავში, რათა ახმეტასა და თიანეთზე გავლით წავსულიყავი ახანურში ნაწილობრივ ამ ადგილების დასათვალიერებლად, ნაწილობრივ სალაროს (ფულის) მისაღებად, რომლითაც ჩემ მიერ თბილისიდან ყიზლარში გაგზავნილი კაზაკი სტეფანე ანანურში მიცდიდა. ამისათვის მეფემ მოძცა 100 კაცისაგან შემდგარი რაზმი მცველებისა.

2 აარილს გავედი თელავიდან და გავეშურე დასავლეთისაკენ. $\frac{3}{4}$ საათში ვიყავი სოფელ ვარდისუბანში თურღოზე; აქედან სამხრეთ-დასავლეთით $\frac{1}{4}$ საათში—არტაზათის ციხესთან და ჩრდილო-დასავლეთით რუისპირში. ისინი ეკუთვნიან თავად შაყაშილს.

აქედან ჯახანის ციხემდე მივდიოდი კარგი 1 საათი დასავლეთით. გზის სამხრეთით მდებარეობდნენ სოფლები იყალთო, თოღლაური და აწყვერი; ხოლო გზის ჩრდილოეთით ხოდაშენი და ოჯიო. ჯახანის ეკუთვნის ბერძნულ მონასტრებს, ამიტომაც იქ იყო ბერძენი ბერი.

¹ რადგან 28, 29—ხეხილს, პალ] 28, 29 და 30 მარტს თელავში თოვლი მოვიდა და ძალზე ყინავდა, რამაც მთელი ყვავილობა დააზიანა, გი უ ლ.

² აქ ყოფნა—ხუნძახზე. პალ] თელავში მე შევაგრძევე ცნობები დიდოსა და კაბუჩზე, აგრეთვე ხუნძახის შესახებაც, გი უ ლ.

* In Gweliziche fand—hergestellt, P.] Meine Kranken und übrige Sachen, die ich hier zurückgelassen, fand ich gut; G. ⁹ geworden < P. ¹⁰ Kondoli, G.] Kurdali, P-¹¹ den 28, 2° und 30 sten—nothwendig schaden, P.] d. 28, 29 und 30. März fiel Schnee bei Telau und der Frost war ser stark, der alle Blüte beschädigte, G. ¹² Mir—nützlich, P.] In Telawi sammlete ich Nachrichten von Dido und Kahutsch auch von Chunsag, G ¹³ von Telau oder Telawi < G. ¹⁴ Sagaredscho, P.] Sagaredzi, G. ¹⁵ über—Tianeti < P. ¹⁶ theils—nemen < P. ¹⁷ gute < P. ¹⁸ Griechischer < P. ¹⁹ dasselbst war, P.] aufhält, G.

Von Dschanani 1 $\frac{1}{2}$ St. nach WNW bis zur Festung Kistauri, und zwischen diesen südlich Chorcheli; von da noch 1 $\frac{1}{2}$ St. nach WNW bis Achmeta und zwischen diesen südlich Obolse vorbei. Zwischen Ruispiri und Achmeta 3 aus S. kommende Bäche prassiert und an diesen liegen auf der Höhe des Jugi die jetzt wüste Festung[n] Achaldaba und Satschini, diese von jener ostlich¹.

D. 3. April 1772. Wir hatten in Achmeta übernachtet. Die Festung liegt an der W. Seite des aus SSW kommenden Baches Orwili, an dessen Ostseite etwa 1 Werst höher das Dorf Uto gelegen. Die beiden Oerte[r] sind sehr weitläufige Weingärten²; und der Wein von Achmeta wird für den besten in ganz Kacheti gehalten. Achmeta gehört den fürstlichen Familien Tischokaschwili, und Tuschischwili; auch ist es³ der Siz eines Bischofs⁴, zu dem auch Tianeti gehört⁵.

Von Achmeta kamen wir auf NN-westlicher Richtung nach einer Stunde bey der Festung Matani an den aus N. kommenden Flus Ilto⁶. Sie gehört der fürstl. Familie Tscholaki Schwili. Der Aragis Maurov war hier, bei den ich speisete⁷.

Von Matani 1 St. nach O. durch den Alasan, zu dem an dessen Ostseite gelegene[n] Ort Bachtrioni, dessen Festung verheert ist⁸.

Bei diesem Ort⁹ tritt der Alasan aus dem Gebürge, in welchem er zwey Tagereisen in NNO hinauf entspringt¹⁰; und¹¹ von hier aus¹² wendet er sich nach¹³ O. Seine häufigen Flußsteine sind nur von mäßiger Größe und theils weißer Kalkstein, theils schwarzer Schiefer. Granitgeschiebe hat er nicht¹⁴. Seine Kluft im Gebürge ist unbewohnt, weil sie nicht tief ist.

Der Ursprung des Ilto, der bey Bachtrioni in den Alasan fällt, soll nur einige Stunde[n] von hier¹⁵ in N. im Gebürge seyn. Er führt¹⁶ nur weiße Kalksteine. Das Gebürge, auf dessen Anhöhe Bachtrioni liegt, besteht hier aus weißgelblichem Kalkstein. Achmeti hatten wir von Bachtrioni in SW. nur $\frac{1}{2}$ St¹⁷.

¹ Von Dschanani 1 $\frac{1}{2}$ St. nach—ostlich, G.] Von Dschanani in WNW hatte ich die Festung Thoreheli südlich und die Festung Kistauri am Wege und von hier bis Ruispiri südlich Obolse und den Achmeta, von Dschanani etwan 10 Werst. Von drey Bächen, die ich auf diesem Wege paßirte, stand an einem auf der Höhe des Vorgebürges Achaldaba, und an einem ostlicher Satschini; beide jezo wüste Festungen, P.

² D. 3. April - Weingärten, G.] Die Festung Achmeta steht am Bache Orwili, an dem auch etwas höher das Dorf Uto ist. Bey beiden sind weitläufige Weinberge, P.

³ auch ist es, P.] hier i. t., G.

⁴ Achmeta gehört - Bischofs] გიულდენშტეტის დედანში ეს ცოტა ქვემოთა მოთავსებული და უფრო შეუფერებელ ადგილას. Bischofs, P.] Episkoposi, G.

⁵ Zu dem auch Tianeti gehört < P.

⁶ Von Achmeta - Ilto, P.] Von Achmeta ritte ich heute 1 St. nach NNW durch den aus N. kommenden Flus Ilto, zu der an dessen Nordostseite gelegenen Festung Matani, G.

⁷ Der Aragis - speisete < P. ⁸ Von Matani - verheert ist, G.] Von Matani in O. gegen den Alasan, nach dem am linken Ufer liegenden Ort Bachtrioni, dessen Festung zerstöhret ist. P. *ს. გავრდ. 46 გვ-ზე.*

ჯანანიდან 1 1/2 საათში დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით [მივედით] ქისტაურის ციხემდე და აიათ შორის სამხრეთით [არის] ხორხელი; იქიდან კვლავ 1 1/2 საათში დასავლეთ—ჩრდილო-დასავლეთით ახმეტაზე და აიათ შორის სამხრეთით გავუარეთ ობოლსეს. ახნეტასა და რუისაირს შორის გავიარეთ საი სამხრეთიდან მომავალი მდინარე, ხოლო ამთზე, მთის ზედაპირზე მდებარეობენ აქამად დანგრეული ციხეები—ახალდაბა და საჩინი, ეს უკახას-კნელი აირველისგან აღმოსავლეთით¹.

1772 წ. 3 აპრილი. ჩვენ გავათიეთ ახმეტაში. ციხე მდებარეობს მდინარე ორვილის დასავლეთ მხარეზე, რომელიც მიედინება სამხრეთ სამხრეთ-დასავლეთიდან და რომლის აღმოსავლეთ ხაზზე, 1 ვერსით მაღლა არის სოფელი უტო. ორივე ადგილს აკრავს სალიან ვრცელი ვენახები². ახმეტის ღვიზო მთელ კახეთში ითვლება საუკეთესოდ. ახეტა ეკუთვნის თავადის ტომოკაშვილს და თუშინჯილს; ის აგრეთვე არის ეპისკოპოსის საჯდომი, რომელსაც აგრეთვე თიახეთიც ეკუთვნის.

ახმეტიდან ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით, 1 საათში მივედით სატანის ციხეში, რომელიც მდებარეობს ჩრდილოეთიდან ნობდინარე მდ. ილტოზე³. ის ეკუთვნის თავად ჩოლოყაშვილს. აქ იყო არაგვის მოურავი, რომელთანაც შე აური ვჭამე.

მატიანიდან 1 საათში აღმოსავლეთით, ალაზანზე გავლით, მის აღმოსავლეთ მხარეზე სოფ. ბახტრიონში მივედით⁴, რომლის ციხეც დანგრეულია.

ამ ადგილას გამოდის ალაზანი მთიანეთიდან, სადაც ის 2 დღის სავალზე ჩრდილოეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთით იღებს სათავეს. ამ ადგილას ის უზვევს აღმოსავლეთისკენ. მისი წყლის ქვები უმთავრესად არის საშუალო ზომისა, ნაწილობრივ თეთრი რიყის ქვა, ნაწილობრივ შავი ფიქალი. გრანიტი⁵ მას არ აქვს. მისი ხეობა მთებში დაუსახლებელია, რადგან ის არ არის ღრმა.

ამბოიენ, რომ ილტოს, რომელიც ერთვის ალაზანს ბახტრიონთან, სათავე აქვს მთებში აქედან რამდენიმე საათის სავალზე ჩრდილოეთისკენ; მას მოაქვს მხოლოდ თეთრი რიყის ქვა. მთა, რომლის წვეროზეც ბახტრიონი დგას, შედგება აქ თეთრ-ყვითელი კირქვისაგან. ახმეტა ბახტრიონიდან არის სამხრეთ-დასავლეთით მხოლოდ 1/2 საათის სავალზე⁶.

¹ ჯანანიდან—აღმოსავლეთით, გი უ ლ.] ჯანანიდან დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით გავიარე ციხე თორეხელი სამხრეთით და ქისტაურის ციხე გზაზე და აქედან რუისპირადაც. სამხრეთით ობოსე და ახმეტა ჯანანიდან 10 ვერსზე. სამ მდინარეთაგან, რომლებიც მე გზაზე გავიარე. მდებარეობენ: ერთზე, მთის წვეროზე, ახალდაბა; მეორეზე, აღმოსავლეთისაზე, საჩინი; აქამად ორივე განადგურებული ციხეებია, პ ა ლ.

² 1772 წ.—ვენახები. გი უ ლ დ.] ახმეტის ციხე ძვეს მდ. ორვილზე, რომელზეც ოდნავ მაღლა მდებარეობს სოფელი უტო. ორივეს აქვთ ვრცელი ვენახები, პ ა ლ.

³ ახმეტიდან—ილტოზე. პ ა ლ.] ახმეტიდან დღეს 1 საათი მივდიოდი ჩრდილოეთით—ჩრდილო-დასავლეთით, გავიარე ჩრდილოეთიდან მომავალი მდ. ილტო [და მივედი] მის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაპირზე მდებარე მატიანის ციხეში, გი უ ლ.

⁴ მატიანიდან—მივედით, გი უ ლ.] მატიანიდან აღმოსავლეთისკენ, ალაზნის პირდაპირ, მარცხენა ნაპირზე მდებარე სოფ. ბახტრიონში [მივედით] პ ა ლ.

⁵ გრანიტი, პ ა ლ.] ფერადი გრანიტი, გი უ ლ.

⁶ ახმეტა—სავალზე. გი უ ლ.] ახმეტა ბახტრიონიდან არის პირდაპირი ხაზით სამხრეთ-დასავლეთისკენ, მხოლოდ 3 ვერსის მოშორებით, პ ა ლ.

Von Bachtrioni $\frac{1}{2}$ St¹ in O. etwan 3 Werst² sind an derselben Seite des Alasans an der Niedrigung³ die Ueberbleibsel, und besonders die Kirche der Stadt Alwani, die ehemals⁴ eine zaarische Residenz gewesen sein soll. Noch 3 Werst⁵ ostlicher liegt die noch bewonte⁶ Festung Magrani.

In den Gebüsch an der Mündung des Ilo⁷ blühte jetzo Staphylea pinnata, im dicken Gebüsch, deren uneröffnete Blumenknospen, völlig wie die Kapernknospen, mit Eßig eingemacht und genutzt werden. Hippophaë rhamnoides war voller kleiner Galläpfel.

Die heutigen⁸ Oerter sind die äussersten westlichen⁹ Dörfer in¹⁰ Kachetien, deren überhaupt izt 75 bewonte Oerter sind¹¹.

Den 4ten April setzte ich die Reise fort und kam den 5ten April durch Tschinti und Dschirwan und durch das Flübchen Pschawi und mehrere Dörfer und Bäche bis Ananur. dem diesesmahligen Orte meiner Bestimmung, weil da selbst mein nach Kislar geschickter Kasak mit einer Kaße für die Expedition glücklich angekommen, sich aber mit seiner Konvoy von 5 Kosaken, wegen der Ränbereyen der Lesgier, nicht weiter wagen durfte, daher er mich hier erwarten mußte.

In Ananur ließ mich der Ksnis Eristaw, der vornehmste Magnate Georgiens, ersuchen, wegen seiner Krankheit zu ihm nach seinem Wohnsitze Achlgori zu kommen. Da mich auch der Zaar selbst ihm zu willfahren schriftlich bat, und mir der Eristaw sehr nützlich, so wie auch sehr hinderlich werden konnte, erfüllte ich ohne Bedenken sein Verlangen, welches auch die gute Folgen hatte, daß ich nicht nur in einer andern Gegend bekannt ward, sondern dieser Herr gab mir nachher mehrmahlen Konvoynen zu 50, 100 und mehr Mann, oft unter seiner eigenen Anführung, ohne welche manche Exkursion hätte unterbleiben müssen.

Neben der Besorgung meines Kranken machte ich von Zeit zu Zeit, zur Bekanntschaft mit den Gebürgeu und der Flora, kürzere und längere Exkursionen, z. B. nach Bakaki, Sagalgis, Troneti, Bodawis Koewi, Cha-

¹ $\frac{1}{2}$ St < P.] გაგრძელება იხ. 47 გვერდზე.

^v Bei diesem Ort, G.] hier, P.

¹⁰ hinauf entspringt, P.] Ursprung nimmt, G.

¹¹ und < P.

¹² aus < P.

¹³ nach, G.] in, P.

¹⁴ Seine—nicht, P.] Er führt nur mittelmässig, grosse gerundete Steine mit sich, die theils weisse Kalkartige, theils schwarze schieferartige sind; gefärbte Granite findet man nicht in ihm, G.

¹⁵ einige—hier, G.] eine Tagereise, P.

¹⁶ führt, G.] hat, P.

¹⁷ Achmeti— $\frac{1}{2}$ St., G.] Achmeti ist von Bachtrioni in gerader Linie in SW nur 3 werst, P.

ბატრიონიდან $1/2$ საათის სავალზე აღმოსავლეთით, 3-ოდე ვერსზე, ალაზნის იმევე ნაპირზე დაბლობზე არის ნაშთები და განსაკუთრებით ეკლესია ქალაქ ალვანისა, რომელიც ძველად შეფის რეზიდენცია უნდა ყოფილიყო. კიდევ 3 ვერსზე¹ აღმოსავლეთით არის ჯერ კიდევ დასახლებული მალრაანის ციხე.

ილტოს შესართავთან ქალაში² ახლა ყვოდა *Staphylea pinnata* (ჯონჯოლი) ხშირ ბუჩქებში; მისი გაუშლელი კოკრები, ისევე როგორც კოკრები კაპარისა, გამოიყენება მწწრლად (იხმარება ძმრით შეზავებული). *Hippurhæ rhamnoides* (ქაცვი) საესე იყო წერილი მელნის გუნდით (Galläpfel).

ეს ადგილები არის კახეთის ყველაზე დასავლეთით მდებარე სოფლები, რომელთა რიცხვი ამჟამად საერთოდ 75-ს უდრის.

4 აპრილს განვაგრძე ჩემი მოგზაურობა და 5 აპრილს, ჩინთის, ჟინვანის, მდ. ფშავის და ზოგი სოფლებისა და მდინარეების გავლით, მივედი ანანურში, რომელიც იყო ჩემი მაშინდელი დანიშნულების ადგილი, რადგან ჩემი კაზაკი, რომელიც გავგზავნე ყიზლარში, დაბრუნდა მშვიდობით ექსპედიციისათვის განკუთვნილი ფულით, და რადგან თავისი ხუთი თანმხლები კაზაკით ვერ გაბედა გზის განგრძობა ლეკთა ყაჩაღობის გამო, ამიტომ მას უნდა დაეცადა ჩემთვის აქ.

ანანურში მთხოვა ქსნის ერისთავმა, საქართველოს ყველაზე მძლავრმა მაგნატმა, მივსულიყავი მის რეზიდენციაში ახალგორში, მისი ავადმყოფობის გამო. რადგან მეფემაც წერილობით მთხოვა შეაშებინა მისთვის, და, რადგან ერისთავი შეიძლება ჩემთვის ყოფილიყო ძალიან სასარგებლო, ისევე როგორც ძალიან ხელისშემშლელიც, უყოყმანოდ შევესრულე მისი (ერისთავის) მოთხოვნა, რასაც მოჰყვა კარგი შედეგები. მე არა მარტო სხვა მხარეშიც ცნობილი შევიქენი, არამედ ამ ბატონმა ამის შემდეგ ბევრჯერ მომცა მცველი რაზმი 50, 100 და მეტი კაცისაგან, ხშირად საკუთარი მეთაურობით; უამისოდ ზოგი ექსკურსიები შეიძლება ჩაშლილიყო.

ავადმყოფის მოვლასთან ერთად, მე დროდადრო ვაწყობდი მოკლე და შორ ექსკურსიებს მთების და ფლორის შესასწავლად. ასე მაგ., მოვიარე ბა-

¹ 3 ვერსზე, პალ.] $1/2$ საათის სავალზე, გი ულ.

² ილტოს შესართავთან, ქალაში, გი ულ.] აქ, პალ.

³ etwan 3 werst < G.

⁴ Seite des Alasans an der Niedrigung, G.] Flußseite, P.

⁵ ehedeim, P.] vormals, G.

⁶ 3 Werst, P.] $1/2$ St., G.

⁷ noch bewonte < P.

⁸ In den—Ilt, G.] Hier, P.

⁹ heutigen, P.] heute besehene, G.

¹⁰ ausserste westlichen, G.] westlichsten P.

¹¹ Dörfer in < P.

¹² deren—sind < P.

schmi, Werchuelli, Budawi, Aranisi, Dschinwari, Mindori, Bodschorma und viel mehr Oerter.

Am Bache Kwedera des Iltoflüßchens besuchte ich eine Bergöhl- oder so genannte Naphtaquelle.

Besonders besuchte ich auch das vom Hauptgebürge in Süden laufende Queergebürge, welches durch sein Streichen durch das Thal, sich mit dem Vorgebürge vereint, und Haupt- und Vorgebürge verbindet.

Anas Querquedula georg. Gorichwa war noch den ganzen April zurückgeblieben.

Cobitis barbatula, georg. Gwelana, ist im hiesigen Fließchen nicht selten.

Den 10ten April ritte ich von Achalgori 1 Stunde in SW. und W. SW. am Bache Arkal, dann am Welsa Kewi, und hatte die Dörfer Kasis Kewi und dann Arguni, nachher Izria und Alaenis Arteba Ziminda.

Bis Narekowi waren von Arguni in dieser Richtung anderthalb Stunden. Letzterer Ort steht am Fuße eines Berges.

Von hier in WSW. hatte ich, nach anderthalb Stunden, den Bach Seglis Kewi und an demselben das Dorf Seglis; von da bis zum Ksani ist nur eine viertel Stunde.

Ich folgte nun dem Xani oder Ksani in N. hinauf und hatte dann den Bach Oriskewi, an dessen Ursprunge bey Lordsobani das wüste Dorf Toutscha steht. Von hier ritt ich nach meinem Standort zurücke.

Den 11ten April konnte ich wieder ganz zu einer Exkursion anwenden. Ich ritte also unter einer hinreichenden Bedeckung von Achalgori durch den Ksani und an dessen Westseite durch den Bach Kanscheretiskewi, an demselben aber in NW. bis zum Dorfe Kánsahereti, wo am Berge Lordsabani zwei Schwefelquellen, und beim Dorfe Iredwo Selenit oder Marienglas sind.

Nach dem Dorfe Ikoty, am Bache Gumaela, am westlichen Fuß des Gebürgstheils Lordsobani.

Von hier kam ich in ostlicher Richtung nach dem Dorfe Schobi und dann nach etwan 3 Werst nach Achaly, wo man des Abends schießen hörte und Feuer sah.

Vom Berge Lordsabani ist die Mündung des Aragi und des Ksani oder Xani in S. des Bachins in SW., Duschet in SO. und Achalgori in SW., Ananur in ONO.

Den 13ten April kam ich nach Achalgori zurück.

Ich übergehe mehrere folgende Exkursionen, die wegen der Beßerung meines Kranken immer größer werden konnten. Die Bemerkungen auf denselben werden erst in der Folge vorkommen.

Den 28sten April erhielt ich vom Imeretischen Zaar Solomon wegen meiner Vorstellungen schriftliche Antwort, die wieder ein Schreiben an denselben erforderte.

Papilio Machaon und Phalaena Zigzac erschienen.

კაკი, საგალგისი (?), ტრონეტი, ბოდავისხევი, ხაშმი, ვერხველი, ბუდავი, არა-
ნისი, ეინვანი, მინდორი, ბოჭორმა და ბევრი სხვა ადგილი

მდ. კვედერაზე (კვეტერაზე?) ილტოს (ირტოს?) შენაკადზე, დავათვალე-
რე მთისხეთის ანუ ე. წ. წავთობის წყარო.

განსაკუთრებით დავათვალე რე გადამკვეთი ქედი, რომელიც მიემარ-
თება მთავარი ქედიდან სამხრეთით და, გადის რა დაბლობზე, უერთდება
მთისწინეთს და აერთებს მას მთავარ ქედთან.

Anas Querquedula, ქართულად გორიხვა, მთელი აპრილით ჩამორჩა.

Cobitis barbatula, ქართულად გველანა, აქაურ მდინარეებში არ არის
იშვიათი.

10 აპრილს ვიარე ახალგორიდან ერთი საათი სამხრეთ-დასავლეთით და
დასავლეთ—სამხრეთ-დასავლეთით მდ. არკალას გაყოლებით, შემდეგ ველსა-
ხევის გასწვრივ და გავიარე სოფლები ქა(ს)ისხევი და არლუნი, შემდეგ იჭრია
და ალვანის ერთობაწმინდა Alaeni Arteba Ziminda.

ნარეკვავამდე არლუნიდან ამ მიმართულებით $1\frac{1}{2}$ საათის სავალია,
ბოლო პუნქტი მდებარეობს მთის ძირას.

აქედან დასავლეთ—სამხრეთ-დასავლეთით $1\frac{1}{2}$ საათში მდ. ძეგლისხევეზე
იყო სოფელი ძეგლისი; იქიდან ქსნამდე მხოლოდ $\frac{1}{3}$ საათის სავალია.

მე ავეყვი ქსანს ზევით ჩრდილოეთით და გავიარე მდ. ორისხევი, რომ-
ლის სათავესთანაც ლორწობნის ახლოს არის გაპარტახებული სოფელი ტონჩა.
აქედან მე დაებრუნდი ჩემს ადგილსამყოფელოში.

11 აპრილს მთელი დღე შევწირე ექსკურსიას. მე წავედი ახალგორიდან
საკმაოდ მრავალრიცხოვანი მცველების თანხლებით ქსანზე გავლით და მის
დასავლეთით [მიმდინარე] მდ. კანშერეთისხევეზე გადასვლით და მასზე კი
ჩრდილო-დასავლეთით სოფ. კანშერეთამდე (ყანაეთამდე?), სადაც ლორწობნის
მთასთან ორი გოგირდის-წყაროა და სოფ. ირედგოსთან (?) მოიპოვება
სელენიტი (Selenit oder Marienglas).

შემდეგ სოფ. იკოთი მდ. გუმაელაზე, ლორწობნის მთის დასავლეთ ძირთან.

აქედან აღმოსავლეთის მიმართულებით მე მივედი სოფ. შობში, ხოლო
ამის შემდეგ, 3 ვერსზე, ახალში, სადაც საღამოთი გავიგონეთ სროლა და
დავინახეთ ცეცხლი.

ლორწობნის მთის დასავლეთით არის არაგვისა და ქსნის შესართავეები
სამხრეთით, ბახინის (?) [სათავე]—სამხრეთ-დასავლეთით, დუშეთი სამხრეთ-
აღმოსავლეთით და ახალგორი—სამხრეთ-დასავლეთით, ანანური აღმოსავ-
ლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთით.

13 აპრილს დაებრუნდი ახალგორში.

მე არ ვეხები ზოგ შემდგომ ექსკურსიებს, რომელთა რიცხვი, ჩემი ავად-
მყოფის გამოჯანმრთელების წყალობით, სულ უფრო და უფრო იზრდებოდა.
შენიშვნები მათ შესახებ მოცემული იქნება შემდგომში.

28 აპრილს იმერეთის მეფის სოლომონისგან მივიღე წერილობითი პასუხი
ჩემს მოხსენებაზე. საჭირო იყო კიდევ ერთი წერილის მიწერა.

გაჩნდნენ Papilio Machaon და Phalaena Zigzac.

Ich besahe hier noch die kleinen Körnmühlen. Mehrere mahlen in 24 Stunden von 20 bis 24 Kot Waizen. Dafür nahm der Müller nur den 50-ten Theil. In Teflis und Seristo ward der 10-te Theil genommen. In Achalgori erhielt man die Mühlsteine aus dem Steinbruch bey Sarkinetti am Kur, unter Teflis. Ein Paar kostete, nach russischem Gelde, bis 40 Rubl., leistete aber auch bis 20 Jahr Nutzen.

D. 1. Mai 1772. Dieser Tag vergieng noch in Achalgori, an dem der Eristav David zum morgenden Aufbruche alles bereit machte¹.

D. 2. Mai. Heute war mein 3 Wochen in Achalgori Aufenthalt geendigt. Ich in der Gesellschaft des David Eristav, den seine Mutter und Schwester begleiteten unter der Bedeckung von etwa 100 Mann aufbrach, um nach Teflis zu reisen. Der Weg fürete nach 1 starken Werst über die Ueberbleibsel des verheerten Dorfes Seglevi, und durch den längst desselben laufenden Bach Segleviskaewi, an dem ich von Ananur hergekommen war. Nach 6 Wersten passierten wir die viere[c]kten engen Ringmauern des gleichfalls wüsten Ortes Osissi, und an 2 Werst von her ein sehr kleiner Bach. Von Osissi kamen wir nach 4 Werst in die Gegend des einige 100 Schritt in Osten gelegen[en] verheerten Dorfes Irtosa; und von da nach 4 Werst an die Ringmauer von Ksaurisi. Dasselbst wir Halte machten, weil es Nacht ward, nachdem wir 3 Stunde von Achalgori geritten waren². Der Weg gieng fast ganz gerade südlich, bestendig dem ostlichen Ufer des Ksani parallel, in sehr geringen Entfernung von demselben³, an dem Fuß des nach dem Ksani zu sich senkenden Vorgebürge, die hier bei Ksaurisi ganz anhört; indem von hier bis an das Vorgebürge Ebene ist.

Es sind diese Vorgebürge dem Flusbette des Ksani zu gemeinlichser steil. Nur um Ossisi herum laufen sie flach ab, so daß die herumliegende Gegend an 3 bis 4 Werst eine schöne Wiese ist; dagegen der übrige Teil des Weges beständig durch dichte Gesträuche gieng, welches⁴ aus den mehrgenannten Baum- und Straucharten bestand, deren einige blüheten, folgende schon verblühet, und andere noch nicht blüheten. Jasminum humile kam auch häufig blühend zwischen Osissi und Ksaurisi vor. Im steinigten Flusbette des Ksani stande[n] Alnus sakia alba, Populus nigra tremula und alba Hippophaë, Elaeagnus angustifolia⁵.

¹ D. 1. Mai 1772—alles bereit machte < P.

² D. 2. Mai. Heute war—von Achalgori geritten waren, G]. Den 2ten May brach ich von Achalgori, vom Ksnis Eristaw David begleitet, unter einer Bedeckung von 100 Mann nach Teflis auf... Nach einer starken Werst hatten wir die Ueberbleibsel des Dorfs Seglewi am Bache Seglewiskewi. Die einen Viereck bildende Mauer des auch zerstörten Dorfs, jenseit eines kleinen Bachs, voller runden Kalksteingeschiebe, war 6 Werst weiter. Das verheerte Dorf Irtosa war nach 4 Werst und nach andern 4 Werst das mit einer Mauer umgebene Dorf Ksaurisi, dem Fürsten Ratschillo gehörig, wo wir anhielten, P. ³ Fast ganz—demselben, G.] überhaupt in Süden, den ostlichen Ufer des Ksani in einen kleinen Abstand parallel, P. ⁴ Es sind diese—Gesträuche gieng, welches, G.] der bisherige Weg zu einem großen Theil in Gehölze aus., P. ⁵ deren einige blüheten—folia < P.

აქ დავათვალიერებ აგრეთვე პატარა წისქვილები, უმეტესობა 24 საათში ფქვავს 20-დან 24 კოდამდე ხორბალს. აქედან მეწისქვილე იღებს მხოლოდ ორმოცდამეათედ ნაწილს. თბილისში და საერისთავოში იღებენ მეათედ ნაწილს. დოლაბებს ახალგორში ღებულობენ სარკინეთის ქვასატეხიდან [რომელიც მდებარეობს] მტკვარზე, თბილისის ქვემოთ. რუსულ ფულზე წყვილი ღირს 40 მანეთამდე, მაგრამ მათი გამოყენება შეიძლება ოც წლამდე.

1772 წლის 1 მაისი. ეს დღე კვლავ ახალგორში გავატარეთ. ამ დღეს დავით ერისთავმა მეორე დღის მგზავრობისთვის ყველაფერი მოამზადა.

2 მაისი. დღეს შესრულდა ახალგორში ჩემი ყოფნის 3 კვირა. მე დავით ერისთავთან ერთად, რომელიც გამოაცილეს დედამ და დამ, დაახლოებით 100 მცველის თანხლებით გავემართე თბილისისაკენ. კარგი 1 ვერსის შემდეგ გავიარეთ განადგურებულ სოფელ ძეგლვეის ნაშთები და მის გასწვრივ ჩამოძვინარე მდ. ძეგლვეისხევი, რომელზედაც მე ადრე ანაწილიდან მოვედი. 6 ვერსის შემდეგ გავცდით ნაოხარ სოფელ ოძისის ოხკუთხა ვიწრო კედლებს და აქედან 2 ვერსის შემდეგ—ძალიან პატარა მდინარეს. ოძისიდან 4 ვერსის შემდეგ მივედი რამდენიმე ასეულ ნაბიჯზე აღმოსავლეთით მდებარე განადგურებულ სოფელ ილტოზის მიდამოებში და აქედან, 4 ვერსის მოშორებით, ქსოვრისის გალავანთან. აქ ჩვენ გავჩერდით, რადგან უკვე დამე იყო და ახალგორიდან 3 საათის ნამგზავრები ვიყავით¹. გზა მიდიოდა თითქმის სულ პირდაპირ სამხრეთით, ძირითადად ქსნის აღმოსავლეთით ნაპირის პარალელურად, მისგან ოდნავ დაშორებით, მთისწინეთის ძირის გაყოლებით, რომელიც ჩადიოდა ქსნამდე და რომელიც აქ ქსოვრისთან სულ თავდება; აქედან მთისწინეთამდე სულ დაბლობია.

ეს მთისწინეთი ქსნის კალაპოტისადმი საერთოდ ძალიან ციცაბოა. მხოლოდ ოძისის გარშემო დაბლდება, ისე რომ მის ირგვლივ მყოფი გარემო, დაახლოებით 3—4 ვერსზე, არის მშვენიერი მდელო; დანარჩენი ნაწილი კი ვხისა მიდიოდა ხშირ ბუჩქნარში, რომელიც² შედგებოდა ბევრჯელ დასახელებული ხეებისა და ბუჩქებისაგან, რომელთაგან ზოგი ყვაოდა, ზოგს უკვე ეყვავილა და ზოგსაც ჯერ არ დაეწყო ყვავილობა. ოძისსა და ქსოვრისს შორის ხშირად გვხვდებოდა ყვავილობაში მყოფი *Jasminum humile*. ქსნის ქვიან კალაპოტში გვხვდებოდა *Alnus sakia alba*, *Populus nigra tremula* (ოფი) და *alba Hippophae*, *Elaeagnus angustifolia*³ (ჭალაფშატა).

Tragopogon pratense, *Asparagus officinalis* (სატაცური) და *Rumex acetosa* (ძეაუნა) ისევე ხშირია აქ, როგორც მთელ საქართველოში და ყველგან საამოვნებით ჭამენ. ასევე *Fragaria vesca* (მარწყვი) ყველგან გვხვდება.

¹ 2 მაისი.—ვიყავით, გ ი უ ლ.] 2 მაისს, ქსნის ერისთავ დავითის თანხლებით და 100 კაცის საფარ ქვეშ, გავედი ახალგორიდან თბილისისაკენ... კარგი ერთი ვერსის შემდეგ გავიარეთ მდ. ძეგლვეისხევეზე [მდებარე] სოფ. ძეგლვეის ნასახლარები. აგრეთვე განადგურებული სოფლის ოთხკუთხა კედელი იყო, მრგვალი რიყის ქვით სავსე. პატარა მდინარის მეორე მხარეზე, 6 ვერსის მოშორებით. 4 ვერსის შემდეგ იყო აოხრებული სოფელი ილტოზა და შემდეგ 4 ვერსზე თავად რატიშვილის კუთვნილი გალავანშემორტყმული სოფ. ქსოვრისი, სადაც ჩვენ გავჩერდით. პ ა ლ.

² ეს მთისწინეთი—რომელიც, გ ი უ ლ.] გზა აქამდე უმეტესწილად [მიდიოდა] ჭალებში, რომელიც, პ ა ლ.

³ რომელთაგან ზოგი—*olia*—აკლია პ ა ლ ა ს ს.

Tragopogon pratense, Asparagus officinalis und Rumex acetosa sind hier so wie in ganz Georgien häufig und werden überall gern gegessen. Auch Fragaria vesca ist ganz allgemein.

Von Osissi sahe man die Ueberbleibsel des an der W. Seite des Ksani gelegen[en] Dorfes Achmedschi; und von Irtosa im W. die noch bewohnte kleine Festung Lamis-chana, und auf der Höhe in Osten soll zwischen Osissi und Irtosa das gleichfalls wüste Dorf Tschala gelegen seyn. Zwischen den Ksani und Narekawi bei Irtosa ist eine gewönigliche Passlage der Lesgier, auf der sie vom Aragi über Mschadidschwari nach Lamis-chana und bis Krzinwal auf der Höhe herumziehen¹.

Man brachte mir heute die Schnaawachtel (Rallus Crex) georg. Galga lebendig². Es begegnete uns auch ein Mann mit dem Balge eines Bären, den er erst heute in unserer Nähe erlegt hatte.

Den 3ten May. Auch von Ksaurisi gieng der Weg in S. und dem Ksani nahe, wir kamen in anderthalb Stunden nach Muchrau³. Die Länge des Weges kann man au 7 W. rechnen, in der Direktion nach S. mit einer gering östl. Abweichung⁴. Der ganze Weg gieng durch ein freies ebenes⁵ Feld, zu Akerland genutzt, daher es der Wässerung wegen überall mit Graben aus dem Ksani durchzogen war. Das Feld besteht aus⁶ grangelbem Thon. Hier waren fast alle tereksche Stepenpflanzen.

Ich schickete heute Abend nach mein Moimontow?... den Fürster Koichosro Amil(achwari) nach Teflis zum Zaaren ab, um meine Ankunft zu melden; eine Bedeckung nach Muchran entgegen zu bitten und Quartier zu bereiten⁷.

D. 4. Mai. Ich hatte in Muchran übernachtet in dem höchsten steinernen Turm, den Konstantin Muchran Batoni vor etwan 20 Jaren erbauet hat, uebst der Citadelle⁸.

Von diesem Thurme sieht man Ksaurisi und Tambala gerade in N.

¹ Von Osissi sahe—Höhe herumziehen, G.] Von Irtosa sahe man in W. die kleine Festung Lamis-Chana. Auf der Höhe zwischen Irtosa und Osissi, vom ersten östlich, soll das wüste Dorf Tschacha stehen. Bey Osissi selbst sind an der rechten Seite des Ksani Ueberbleibsel des zerstörten Dorfs Achmedschi. Bey Irtosa geht zwischen dem Ksani und Narekowi der gewöhnliche Weg der Lesgier, wenn sie von Aragi über Mschadidschwari, nach Lamis Chana und bis Krzchinwal auf der Höhe herumziehen, P.

² Man—lebendig, P.] Es ward heute auf dem Wege eine Schnaawachtel, Crex, die die Georg. Galga nennen mit der Hand gegriffen. Zwischen Achalgori und Osissi, G.

³ Den 3ten—Muchran, P.] Gegen Mittag brachen wir von Ksauris auf nach Muchran, daselbst wir nach 1 1/2 St. anlangten, G.

⁴ Die Länge—Abweichung < P.

⁵ ebenes < P.

⁶ Das Feld besteht aus, G.] Der Boden ist. P.

⁷ Ich schickete heute—Quartier zu bereiten < P.

⁸ D. 4. Mai. Ich hatte—uebst der Citadelle, G.] In Muchran erhielt ich mein Quartier in einem gemauerten hohen Thurm, den Konstantin Muchran Batoni vor etwan 20 Jaren erbauet hatte, P.

ოძისიდან ჩანს ქსნის დასავლეთით მდებარე, სოფელ ახმაჯის ნანგრევები; ზოლო ილტოზის დასავლეთით—ჯერ კიდევ დასახლებული პატარა ციხე ლამის-ყანა, და ანბობენ, რომ ოძისსა და ილტოზას შორის მალლობზე აღმოსავლეთით უნდა იყოს ასევე აოხრებული სოფელი ჭაშა. ილტოზის ახლოს, ქსანსა და ნარეკვავს შორის, წიღის ჩვეულებრივი გზა ლეკებისა, რითაც¹ ისინი არაგვიდან, მჭადისჯვარზე გავლით, წიდიან მთით ლამისყანამდე და ქრცხინვალამდე.

დღეს შომიყვანეს ცოცხალი *Rallus Crex*, ქართულად ღაღღა². ჩვენ შეგვხვდა აგრეთვე კაცი დათვის ტყავით, რომელიც მას შოეკლა დღეს ჩვენ მახლობლად.

3 მაისი. ქსოვრისიდანაც გზა მიდიოდა სამხრეთით ქსნის ახლოს; 1 1/2 საათში ვიყავით მუხრანში³. გზა შეიღება 7 ვერსად ჩავთვალთ, სამხრეთის მიმართულებით მიმავლად, მცირედი გადახრით აღმოსავლეთით, მთელი გზა მრდიოდა გაშლილ დაბლობ ველზე, რომელიც გამოყენებულა სახნავად, ხოლო მორწყვა ხდებოდა ქსნიდან გამოყვანილი არხების მეშვეობით. ნიადაგი შედგება მოყვითალო ნაცრისფერი თიხისაგან. აქ თითქმის ყველა მცენარე იყო თერგის სტეპების ტიპისა.

დღეს სალამოს გავგზავნე ჩემი მოურავი (?) [Moimontow] თავად ქაიხოსრო ამილახვარ[თან ერთად] (?) თბილისში მეფესთან, რათა შეეტყობინებინა ჩემი ჩაბრუნება და რათა ეთხოვა გამოგზავნა მცველები მუხრანში და მოემზადებინა ბინა⁴.

4 მაისი. მე გავათენე მუხრანში ყველაზე მაღალ კოშკში, რომელიც კონსტანტინე მუხრანბატონმა ააშენა დაახლ. 20 წლის წინათ ციტადელთან ერთად⁵.

ამ კოშკიდან ჩანს: ქსოვრისი და დამბალა პირდაპირ ჩრდილოეთით, წილკანი ნარეკვავის იქითა მხარეს ჩრდილო აღმოსავლეთით. ფონთხელა არაგვის დასავლეთ⁶ ნაპირზე, ნარეკვავის შესართავთან, აღმოსავლეთით საგურამო არაგვის აღმოსავლეთ მხარეზე ოდნავ ჩრდილოეთისაკენ, არაგვი ჩამავალ პატარა მდინარეზე, არაგვიდან ოდნავ მოშორებით; სხალტბა სამხრეთ-აღმოსავლეთით და წეროვან-გაოროვანი—ოდნავ მოშორებით აღმოსავლეთისაკენ; აღა-

¹ ოძისიდან ჩანს—რითაც, გ ი უ ლ.] ილტოზის დასავლეთით ჩანს პატარა ციხე ლამისყანა. ილტოზას და ოძისს შორის, მთაზე, პირველისგან აღმოსავლეთით, უნდა იყოს აოხრებული სოფ. ჭაშა. თვით ოძისთან, ქსნის მარჯვენა ნაპირზე არის დარბეული სოფლის—ახმაჯის ნანგრევები. ქსანსა და ნარეკვავს შორის, ილტოზასთან, გადის ლეკების ჩვეულებრივი გზა, როცა. პ ა ლ.

² დღეს—ღაღღა, პ ა ლ.] დღეს გზაზე ცოცხლად დაიჭირეს *Crex*, რომელსაც ქართველები ღაღღას უწოდებენ. ახალგორასა და ოძისს შორის, ... გ ი უ ლ.

³ 3 მაისი—მუხრანში, პ ა ლ.] შუადღისას გავედით ქსოვრისიდან მუხრანისკენ, სადაც მივედით 1 1/2 საათში, გ ი უ ლ.

⁴ დღეს სალამოს—ბინა, პ ა ლ ა ს ს აკლია. (ამ წინადადების ზოგი ადგილი დედანში გაურკვევლად სწერია—გ. გ.).

⁵ 4 მაისი—ერთად, გ ი უ ლ.] მუხრანში მე მივიღე ბინა გალავნიან მაღალ კოშკში, რომელიც კონსტანტინე მუხრანბატონმა ააშენა დაახლ. 20 წლის წინ, პ ა ლ.

⁶ დასავლეთ, გ ი უ ლ.] მარჯვენა, პ ა ლ.

⁷ დასავლეთ, გ ი უ ლ.] მარჯვენა, პ ა ლ.

Zilkán jenseit des Narekowi in N. O., Pontchela an der W. Seite¹ des Aragi bey der Mündung des Narekowi, in O² Saguram O. Seite des Aragi in O. etwan nach N. an ein[em] klein[en] in den Aragi fallende[n] Bach, etwa vom Aragi³ Ts-chaltba in SO und Zereowan Gorowani etwas weiter ostlich. Agai-ani in SW kaum⁴ 2 Werst, Kanda in SSW etwa 4 W⁵ und Kanda gegenüber an der W. Seite⁶ des Ksani, Kadagiani und Zichesire in S. ser wenig westl. an⁷ etwan 7 Werst von Muchran.

Nach Zichesire machte ich eine Exkursion. Der Weg geht 5 Werst auf dem⁸ Felde und dann auf dem sich erhebenden Vorgebürge. An denselben ritten wir fast 2 Werst fort bis zu der Ort Zichesire⁹. Dieser Ort hat 3 kleine¹⁰ Kirchen, 2 mit armenischen und eine mit georgischen Inschriften; umher sind viele Leichensteine und Gruben von vorigen¹¹ Häusern. Die Kluft, an welcher Zichesire liegt, reicht von Vorgebürge an das linke¹² Ufer des Ksani. An der Südseite dieser Kluft, einige 100 Schritt von hier¹³ auf der höchsten Stelle¹⁴ des Plazes¹⁵ liegt die kleine mit hoher Ringmauer eingeschlossene Festung, welche gleich auch nach S. steil sich senket, und von dessen Fuß sich eine starke Werst breite Ebene nach der Mündung des Ksani zum Kur sich erstrikt¹⁶.

Man sahe hier den Einfall des Ksani in die linke des Kur, in der Thalebene, und das der Mündung nahe Dorf Nastakisi und weiter¹⁷ ostlicher am Kur obwärts Nasparsa.

Dem letztern gegenüber sieht man an der rechten¹⁸ Seite des Kur, die Festung Tsegwi und gegen¹⁹über der Mündung des Ksani sieht man einen Bach des Quer- oder südlich stehenden Gebürges in die rechte Seite des Kur fallen, an welchen 2 Werst über der Mündung die Nachbleibsel der Festung Nitschpis, und etwas höher²⁰ die wüste²¹ Festung Utratiskari²² stehen.

Von Zichesire soll an der Nordseite²³ des Kur etwan 4 Werst weiter nach O²⁴. die Festung Mgime²⁵ und gegenüber am rechten Ufer²⁶ die Festung Zichedidi gelegen seyn²⁷.

Alle diese schöne Oerter sind wüst und von Teflis an ist, an der rechten²⁸ Seite des Kur, Gomi, der erste bewohnte Ort, der noch an 2 W westlich von Nitschpis gelegen, aus Zichesire aber von ein. vorstehenden Höhe bedekt ward²⁹.

Diese in georgianischer Geschichte merkwürdige Oerter merkte ich mir desto genauer, da ich sie³⁰ im October 1771 bei dem nachtllichen Marsch³¹ nicht gehörig wahrnehmen können.

¹ an der W. Seite, G.] am rechten Ufer, P. ² in O. G.] und, P. ³ O. Seite—Aragi, G.] an der dem Aragi an einem seiner Bäche 3 Werst über dem Einfall, P. ⁴ kaum, G.] etwan, P. ⁵ in SSW etwa 4 W G.] P.-ჰო Kadagiani-ს უბოდეგ. ⁶ an der W. Seite, G.] an der rechten, P. ⁷ ser wenig westl. am <P. ⁸ 5 Werst auf dem, G.] meist über, P. ⁹ an denselben—Zichesire <P. ¹⁰ kleine <P. ¹¹ vorigen, P.] ehemaligen, G. ¹² linke, P.] westliche, G. ¹³ An der —hier <P. ¹⁴ Stelle, P.] Höhe, G. ¹⁵ Plazes, P.] jugi, G. ¹⁶ liegt—erstrikt, G.] ist die hohe Mauer des eingeschlossenen kleinen Plazes oder die Festung. P. ¹⁷ weiter, G.] etwas, P. ¹⁸ rechten, P.] Süd, G. ¹⁹ gegen, G.] etwas, P.

იანი—სამხრეთ-დასავლეთით, 2 ვერსზე; ქანდა სამხრეთ—სამხრეთ-დასავლეთით დაახლ. 4 ვერსზე და ქანდას პირდაპირ ქსნის დასავლეთ მხარეზე ქადგიახი და ციხისციხე—სამხრეთით, ალზე მცირედ დასავლეთისაკენ დაახლოებით 7 ვერსზე მუხრანიდან.

მე მოვაწყვე ექსკურსია ციხისციხეში. 5 ვერსზე გზა მიდიოდა ველზე, შემდეგ თანდათან ამაღლებულ მთის კალთებზე. მასზე ჩვენ ვიმგზავრეთ თითქმის 2 ვერსი ციხისციხემდე. ამ ადგილს აქვს 3 პატარა ეკლესია, 2 სომხური და ერთი ქართული წარწერებით; ირგვლივ ბევრი საფლავის ქვებია და ნასახლარებისაგან დარჩენილი ორმოები. ხეობა, რომელთანაც მდებარეობს ციხისციხე, გადაჭიმულია მთის კალთიდან ქსნის მარცხენა ნაპირამდე. ამ ხევის სახარეთ მხარეზე, აქედან დაახლ. 100 ნაბიჯზე, ამ ადგილის ყველაზე მაღალ პუნქტში დგას მაღალი გალავნით შემოვლებული პატარა ციხე, რომელიც სანხრეთისაკენ ციცაბოდ ეშვება და რომლის იხრიდანაც კარგ ერთ ვერსზე განიერი ველია გადაჭიმული შტკვართან ქსნის შესართავამდე¹.

აქედან ჩანს შტკვართან ქსნის შესართავი მარცხენა მხრიდან დაბლობზე და შესართავის ახლოს მდებარე სოფელი ნასტაკისი და ოდნავ აღმოსავლეთით, მტკვარზე, განზე—ნასპარსევი.

უკანასკნელის პირდაპირ, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, ჩანს სიმაგრე ძეგვი და ქსნის შესართავის პირდაპირ—მდინარე, რომელიც გამოდის გადაშვეთ ანუ სამხრეთისაკენ ამაღლებული ქედიდან და ჩადის მტკვარში მარჯვენა მხრიდან, რომელზეც, მის შესართავიდან 2 ვერსით ზევით, არის ნიჩბისის სიმაგრის ნაშთები და, ცოტა ზემოთ², დანგრეული³ სიმაგრე უტროკისკარი.

ციხისციხიდან მტკვრის ჩრდილოეთ⁴ ნაპირზე, დაახლოებით 4 ვერსზე აღმოსავლეთით⁵, ამბობენ, რომ არის სიმაგრე მღვიმე და პირდაპირ, მარჯვენა⁶ ნაპირზე, სიმაგრე ციხე-დიდი.

ყველა ეს მშენებელი ადგილები უკაცრიელია და, დაწყებული თბილისიდან, მტკვრის მარჯვენა¹⁰ ნაპირზე, პირველი დასახლებული ადგილი არის გომი, რომელიც ნიჩბისიდან დასავლეთით 2 ვერსზე მდებარეობს, ხოლო ციხისციხიდან გამოყოფილია წინმდებარე მაღლობით¹¹. ეს ადგილები, საქართველოს ისტორიაში ასე ცნობილი, მით უფრო დაკვირვებით დავათვალიერებ, რომ 1771 წლის ოქტომბერში მათი შესწავლა საქმარისად ვერ შევძელი, რადგან ღამით გავიარე ისინი.

¹ დასავლეთ, გ ი უ ლ.] მარჯვენა, პ ა ლ. ² მარცხენა, პ ა ლ.] დასავლეთ, გ ი უ ლ. ³ დგას მაღალი — შესართავამდე, გ ი უ ლ.] არის მაღალი კედელი შიგნითკენული პატარა მოედნისა, ანუ ციხე, პ ა ლ. ⁴ მარჯვენა, პ ა ლ.] სამხრეთ გ ი უ ლ. ⁵ ზემოთ, პ ა ლ.] დასავლეთით, გ ი უ ლ. ⁶ დანგრეული, გ ი უ ლ.] ახალი, პ ა ლ. ⁷ ჩრდილოეთ, გ ი უ ლ.] მარცხენა პ ა ლ. ⁸ აღმოსავლეთით, გ ი უ ლ.] ქვეით, პ ა ლ. ⁹ მარჯვენა, პ ა ლ.] სამხრეთ, გ ი უ ლ. ¹⁰ მარჯვენა. პ ა ლ.] სამხრეთ. გ ი უ ლ. ¹¹ რომელიც ნიჩბისიდან—მაღლობით, აკლია პ ა ლ ა ს.

¹² höher, P] westl., G. ¹³ wüste, G.] neue, P. ¹⁴ Utrařiskari, G.] Utrokiskari, P. ¹⁵ Nordseite, G.] linken, P. ¹⁶ weiter nach O, G.] hinab, P. ¹⁷ Mginie, G.] Migine, P. ¹⁸ rechten Ufer, P.] Südseite, G. ¹⁹ gelegen seyn, G.] liegen, P. ²⁰ rechten, P] Süd (F. ²¹ Der noch an 2 W.—bedeckt ward < P. ²² merkte ich mir desto gepauer, da ich sie, (F.) hatte ich, P. ²³ bei—Marsch < P.

Die Aussicht von meinem alten Thurm war ganz vortreflich, in N. die Ebene mit den vielen Dörfern, und das nordliche Schneegebürge; nach dem Ksani, in S nach dem Kur, nach dem Quergebürge und [nach] den an dessen Fuß liegenden Dörfern und Festungen.

Zichesire in W. auf dem an der Westseite des Ksani gelegen[en] iugi sieht man eine alte Kirche, die Ninoziminda genant wird¹, erbauete der Zaar Mirian der heil. Nino zu ehren. Nach der georgianischen Chronik widersetzte sich Zaar Mirian der Ausbreitung der christlichen Religion mit Gewalt. Sein Heer aber ward hier mit Blindheit geschlagen. Unter der Bedingung nun, daß seine Leute wieder sehend würden, versprach er die christliche Lehre anzunehmen. Beides geschah und die heilige Nino erhielt diese Kirche².

Auf den muchranschen Waizenfeldern war vieler, schon in Aehren geschossener Roggen. Diese Getreideart wird in Kewi, Pschawi, Tuschi und auch in Osseti nicht selten gesät. *Testudo lutraria*, der terekschen ganz gleich, fand ich hier in Sümpfen schwimmend. Es ist hier aber noch eine andere größere Art, die ungespaltene Füße hat und nicht schwimmen kann.

Lacerta apoda Pall. *Lacerta agilis*, *Rana temporaria*, und *arborea* kamen mir ebenfalls vor.

Muchran heißt eigentlich Tschiosubani und Muchran ist der Name des Distrikts, dessen Besitzer Muchran Batoni, oder (deren) eigentlicher Familienname³ Bagrationi ist. Zichesiri war 1748, Kartelis Chronicos 436⁴ wieder erbauet⁵.

Der letzte ziemlich mächtige Muchran Batoni war Konstantin, von der Familie Bagrationi. Er ward vor 14 Jahren von den Lesgiern auf dem Wege nach Teflis erschossen, und seit dem ist alles verheeret. Sein jetzo 20-jähriger Sohn Joane⁶ ist an die 4te Tochter des Zaares verlobt. Konstantins älteste Tochter ist die Witwe von Zarewitsch Wachtang und die 2te die Witwe des Bruders des Eristaw David.

Den 5. May. Diese Nacht war noch in Muchran vergangen. Des Morgens gegen 8 Uhr brachen wir von da auf. Der Weg ging über⁷ das oft erwente ebene Feld nach OSO⁸ und kamen nach zwey Stunden, oder etwan 11 bis 12 Werst⁹ an die Mündung des Baches Narekawi in die rechte Seite des Aragi Flusses, der hier ins Vorgebürge tritt.

¹ Zichesire—wird, G.] Die alte Kirche in Zichesire, die Nino Ziminda heißt, P.

² und die heilige—Kirche, P.] darauf Mirian an diese Orte eine Kirche erbauete und sie der Heil. Nino widmete, G.

³ deren eigentliche Familienname, G.] eigentlicher, P

⁴ Kartelis Chronicos 436 < P.

⁵ wieder erbauet, P] renoviert, G.

⁶ Joane < P.

⁷ Den 5. May—ging über, G.] Den 5ten May. Von Muchran zogen wir in OSO-über, P.

⁸ das—OSO, G.] flach Feld, P.

⁹ bis 12, Werst < G.

გარემო სანახაობა ჩემი კოშკიდან იყო შესანიშნავი; ჩრდილოეთით—
ველი ბევრი სოფლებით და ჩრდილოეთის თოვლიანი ქედი; შემდეგ ქსანი,
სამხრეთით—მტკვარი და შემდეგ მკვეთი ქედი და მის ძირთან მდებარე სოფ-
ლები და ციხეები.

ციხისძირიდან დასავლეთით, ქსნის დასავლეთით მდებარე ქედზე ჩანს
ძველი ეკლესია, რომელსაც ეძახიან ნინოწმინდას¹. ის ააშენა მირიან მეფემ
წმ. ნინოს საპატივცემოდ. ქართული ქრონიკის მიხედვით მირიან მეფე იარა-
ლით ხელში (mit Gewalt—ძალით) ეწინააღმდეგებოდა ქრისტიანობის გავრ-
ცელელებას. მაგრამ მისი ჯარი დაბრმავდა. მხოლოდ იმ პირობით, რომ მისი
ხალხი კვლავ თვალხილული გახდებოდა, დაპირდა ის მიეღო ქრისტიანობა.
ყველაფერი ეს მოხდა და წმ. ნინომ ხიილო ეს ეკლესია².

მუხრანის ყანებში უკვე თავთავი ჰქონდა ჭვავს. მარცვლეულის ამ სახე-
ობას არც თუ იშვიათად თესავენ ხევში, ფშავში, თუშეთში და ასევე ოსეთში.
Testudo lutraria, რომელიც ძალიან ჭვავს თერგისას, ვნახე აქ ჭაობებში მო-
ცურავე. მაგრამ აქ არ არის სხვა უფრო დიდი სახეობა, რომელსაც აქვს
უაპკო თათები და არ შეუძლია ცურვა.

მე ასევე შესხვდნენ *Lacerta apoda* Páll. *Lacerta agilis* (ჯოჯო), *Rana*
temporaria და *arborea*.

მუხრანს საკუთრივ უწოდებენ შიოსუბანს და მუხრანი არის რაიონის
(Distrikt) სახელი, რომლის მზრანებელიც არის მუხრანბატონი, ანდა, რომ-
ლის ჩვეულებრივი გვარიც არის ბაგრატიონი. ციხისძირი განაახლეს 1748
წელს, ქართული ქრონიკონით 436-ს³.

უკანასკნელი, საკმაოდ ძლიერი მუხრანბატონი იყო კონსტანტინე, ბაგ-
რატიონთა გვარიდან. ის მოკლეს ლეკებმა 14 წლის წინათ თბილისის გზაზე
და მას შემდეგ ყველაფერი განადგურებულია. მის ამჟამად 20 წლის ვაჟს
იოანეს დანიშნული ჰყავს მეფის მეოთხე ქალი. კონსტანტინეს უფროსი ქალი
არის ქვრივი ბატონიშვილ ვახტანგისა, ხოლო მეორე—ქვრივია დავით ერის-
თავის ძმისა.

5 მაისი. ეს ღამეც გავატარეთ მუხრანში. დილის 8 საათისთვის გავე-
დით იქიდან. გზა მიდიოდა ხშირად ნახსენებ სწორ მინდორზე აღმოსავლე-
თბით—სახრეთ-აღმოსავლეთით⁴ და ორ საათში, ანუ 11—12 ვერსის შემდეგ
მოვედით მდინარე ნარეკვავის შესართავთან, არავის მარჯვენა ნაპირზე, რო-
მელიც აქ შედის მთისწინეთში.

რადგან მეფემ იცოდა ჩემი დაბრუნების შესახებ; აქ მე დამხვდა 300
კაცისაგან შემდგარი მცველი რაზმი⁵.

¹ ციხისძირიდან—ნინოწმინდას. გ. ი. უ. ლ.] ძველი ეკლესია ციხისძირში, რომელსაც ნი-
ნოწმინდა ჰქვია, პ. ა. ლ.

² და წმ. ნინომ—ეკლესია, პ. ა. ლ.] რის გამოც მირიანმა ამ ადგილზე ააშენა ეკლესია
და უძღვნა ის წმ. ნინოს, გ. ი. უ. ლ.

³ ქართული ქრონიკონით 436-ს. აკლია პ. ა. ლ. ა. ს. ს.

⁴ ხშირად ნახსენებ სწორ მინდორზე აღმოსავლეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით. გ. ი. უ. ლ.]
სწორ მინდორზე, პ. ა. ლ.

⁵ რადგან მეფემ—რაზმი, პ. ა. ლ.] აქ ჩვენ დაგვხვდა მცველი რაზმი, რომელიც მათ
უშაღლესობას გამოეჯახა აქ თბილისიდან და რომელთაც აქ, ნარეკვავზე, გაეთენებინათ.
ის (რაზმი—გ. გ.) შედგებოდა დაახლ. 300 კაცისაგან, გ. ი. უ. ლ.

Da der Zaar meine Rückkunft wuste, fand ich hier eine Bedeckung von 300 Mann¹.

Von hieraus sahe man an der Ostseite der Mündung des Narekowi² die Ueberbleibsel des Dorfs Pontchela, und an der Ostseite des Aragi³, 4 Werst vom linken Ufer des Aragi⁴ die wüste Festung Saguram, an der N. Seite des Baches⁵ Saguram kewi, der einige Werste über Narekowi's Mündung⁶ in der Aragi fällt.

In SW. sahe man hier auf dem Vorgebürge⁷ die wüste Festung Tschaltba⁸ und etwas ostlicher das wüste Dorf Zereowan Gorowani.

In Narekowi hatten wir nach einer viertel Stunde Gartiskari, ein ehemals⁹ gefährlich[es] Defilee, und wieder nach einer viertel Stunde die Ueberbleibsel der Festung¹⁰ Nazichwari auf einer felsigten Höhe, die sich von dem westl. Ufer des Aragi erhebt und mit dem Haupt-iugo ein 1. W. langes Defilee macht¹¹ Nach einer halben Stunde kamen wir nach Mzcheta von der nur einige hundert Schritt in NW. die Ruinen der ähnlichen Festung Samtauro liegen.

Mzcheta war in alten Zeiten¹² der Hauptsitz von Mzchetos (des Thargamos Sohn erbauet¹³) und erst lange nachher war Teflis von Zaar Wachtang dem ersten erbauet.

An der linken oder Ostseite des Aragi auf der höchsten Höhe des Vorgebürges sieht man das wüste Kloster Tschatschwi Sagdari d. i. Pauzerkirche. Man fabelt von ihm, daß von dessen Thurmspitze eine eiserne Kette an den Thurm in Mzcheta gereicht habe¹⁴, auf welchem die Heiligen sich besuchten—davon der Name.

Am Fuß des Klosterbergs etwas höher am Aragi¹⁵ hat das Dorf Zizamura gelegen, an der Südseite eines kleinen Baches.¹⁶

Von Mzcheta ritten wir $\frac{1}{4}$ St. nach West¹⁷. Wir folgten nun dem linken¹⁸ Ufer des Kurs etwan eine Werst hinauf und giengen dann über dessen Brücke, für welche der Edelmann in Mzcheta den Brückenzoll hebt. Sie vertrug kaum unsern Uebergang¹⁹. Davon ritten wir wieder $\frac{1}{4}$ St. an den Südl. Ufer des Kur nach O. bis wir wieder Mzcheta gegenüber waren²⁰, am Fuße des zum Kur sehr steil abfallenden Vorgebürgs, der davon an beiden Seiten sehr zusammen gepreßt wird.

¹ Da der Zaar—Mann, P.] Hier fanden wir die Convoi für uns, die Ihre Hoheit aus Tiflis hieher geschickt und die hier an Narekowi übernachtet hatte. Sie bestand etwan in 300 Mann, G. ² Von hieraus—Narekowi] Man sahe hier an Narekowi P. ³ an der Ostseite des Aragi <P. ⁴ vom—Aragi, P.] von demselben, G. ⁵ an der N. Seite des Baches, G.] am Bache P. ⁶ Mündung <P. ⁷ Vorgebürge, P.] jugo promontoriali, G. ⁸ Tsgaltba, P. ⁹ ehemals <G. ¹⁰ der Festung <G. ¹¹ die sich—macht <P. ¹² in alten Zeiten, P.] ehemals, G. ¹³ des Thargamos Sohn erbauet <P. ¹⁴ gereicht habe, P.] geführt sei, G. ¹⁵ etwas—Aragi <P. ¹⁶ an der Südseite eines kleinen Baches <P. ¹⁷ Von Mzcheta ritten wir $\frac{1}{4}$ St. nach West <P. ¹⁸ linken, P.] nordl., G. ¹⁹ Sie vertrug—übergang, P.] Mit grossen Gefer kaum alles glükl. über die ser schlechte Brücke, G. ²⁰ Davon ritten wir—gegenüber waren, G.] Wir ritten hierauf am rechten Kurufer eine Werst hinab, P.

აქედან, ნარეკვავის შესართავის აღმოსავლეთით¹ ჩანს სოფ. ფონთხელას ნასახლარები და არაგვის აღმოსავლეთით², მისი მარცხენა ნაპირიდან³ 4 ვერსზე—დანგრეული ციხე საგურამო, მდ. საგურამოსხევის ჩრდილოეთ მხარეზე⁴, რომელიც ნარეკვაის შესართავის ზემოთ რამდენიმე ვერსზე ჩადის არაგვში.

სამხრეთ-დასავლეთით მთისწინეთზე ჩანდა დანგრეული ციხეებია სხალტბა (Ts chaltba, Tsgaltba) და რამდენადმე აღმოსავლეთით—გაპარტახებუ-ლი სოფელი წეროვან-გოროვანი.

^{1/4} საათში ნარეკვას მერე გავიარეთ ღართისკარი, ძველად საშიში ხეობა, და კიდევ ^{1/4} საათში—ციხე ნაციხვარის ნანგრევები კლდიან მალღობზე, რომელიც [მალღობი (გ. გ.)] არაგვის დასავლეთ ნაპირიდანაჲ აღმართული და მთავარ ქედთან ქმნის 1 ვერსის სიგრძის ხევს⁵. ნახევარ საათში მოვედით მცხეთაში, რომლიდანაც სულ რაღაც 100 ნაბიჯზე ჩრდილო-დასავლეთით არის ნანგრევები, [ზემოდასახლებულთა] მსგავსი ციხისა, სამთავროსი.

უცვლეს დროში მცხეთა იყო რეზიდენცია, თარგამოსის ვაჟის მცხეთელის მიერ აშენებული⁶, და მხოლოდ დიდი ხნის შემდეგ ააშენა მეფე ვახტანგ I-მა თბილისი.

არაგვის მარცხენა ანუ აღმოსავლეთ მხარეს, მთის ყველაზე მაღალ ადგილს, ჩანს დანგრეული მონასტერი ჯაჭვის საყდარი (გ. ი. ჯაჭვან-ეკლესია)-არსებობს ლეგენდა, რომ მისი კოშკიდან გაჭიმული იყო რკინის ჯაჭვი მცხეთის კოშკამდე, რის მეშვეობითაც წმინდანები ერთმანეთს ესტუმრებოდნენ ხოლმე; აქედან [არის] მისი სახელწოდებაც.

იმ მთის ძირში, რომელზეც დგას მონასტერი, ოდნავ ზემოთ არაგვზე⁷ არის სოფელი წიწამურა, ერთი პატარა მდინარის სამხრეთ მხარეზე⁸.

მცხეთიდან ^{1/4} საათი მივდიოდით დასავლეთისკენ⁹. ჩვენ მივყვებოდით მტკვრის მარცხენა¹⁰ ნაპირს ზევით, დაახლოებით ერთ ვერსზე, და გადავედით მის ხიდზე, რომლითაც კარგებლობისთვის ერთი მცხეთელი აზნაური იღებდა ხიდის ბაჟს. ხიდმა ძლიერ გაუძლო ჩვენს გადასვლას¹¹ აქედან კვლავ ^{1/4} საათი მივყვებოდით მტკვრის სამხრეთ ნაპირს დასავლეთის მიმართულებით, ვიდრე მცხეთის პირდაპირ არ აღმოვჩნდით¹², იმ მთის ძირთან, რომელიც ეშვება მტკვრამდე ძალიან ციცაბოდ; მტკვარი, ამის გამო, ორივე მხრიდან ძალიან შევიწროებულია.

¹ აქედან,—აღმოსავლეთით, გ. ი. უ. ლ.] აქ ნარეკვაზე, პ. ა. ლ.

² არაგვის აღმოსავლეთით < პ. ა. ლ.

³ მისი მარცხენა ნაპირიდან, პ. ა. ლ.] მისგან, გ. ი. უ. ლ.

⁴ მდ. საგურამოსხევის ჩრდილოეთ მხარეზე, გ. ი. უ. ლ.] მდ. საგურამოსხევეზე, პ. ა. ლ.

⁵ რომელიც [მალღობი]—ხევს, პ. ა. ლ. ა. ს. აკლია.

⁶ თარგამოსის ვაჟის მიერ აშენებული < პ. ა. ლ.

⁷ ოდნავ ზემოთ არაგვზე < პ. ა. ლ.

⁸ ერთი პატარა—მხარეზე < პ. ა. ლ.

⁹ მცხეთიდან—დასავლეთისკენ < პ. ა. ლ.

¹⁰ მარცხენა, პ. ა. ლ.] ჩრდილოეთ, გ. ი. უ. ლ.

¹¹ ხიდმა—გადასვლას, პ. ა. ლ.] დიდი შიშით ყველაფერი ბედნიერად გადავიტანეთ ძალზე

ყუდ ხიდზე, გ. ი. უ. ლ.

¹² აქედან კვლავ—აღმოვჩნდით, გ. ი. უ. ლ.] აქედან ჩვენ ერთი ვერსი ვიარეთ მტკვრის მარჯვენა ნაპირის დაყოლებით, პ. ა. ლ.

Der Kur nimmt von Mzcheta eine SSO. Richtung, die wie parallel gezogen und nach einer halben Stunde die Ruinen¹ des Dorf Muchat Gwerdi² erreichte. Hier war in der gewöhnlich gemischten Holzung aus Eichen, Roth- und Weißbuchen und s. f. auch *Colutea arborescens*. Hierselbst machten wir an dem Ufer des Kur Halte um die Pferde zu füttern³.

Von Muchatgwerdi ritten wir am rechten Ufer des Kur fast recht in O. hinab und hatten den Fuß eines steilen Sandsteingebürges, und nach $\frac{3}{4}$ Stunden einen ostlich vorspringenden Winkel desselben⁴, der Dewis Namuklari, d. i. Teufelsknie genannt wird, auf dessen Höhe ehemals⁵ ein Dorf stand. So bald als [...sahen] wir an dem ostl. Ufer des Kur die wüste Festung⁶ Seiti Aftschala und eher eine Werst südlich an der Nordseite des⁷ Baches Aft-Schaliskewi die auch wüste Festung Kweiti Aftschala.

Von Dewis Namuklari ritten wir $\frac{5}{8}$ Stunden fast gerade südlich⁸ über ein ebenes Feld⁹, welches Digomis Mindori heißt und kamen beim Bache Digomis-Kewi 2 Werst über seinem Einfall in die rechte Seite des Kur zur Festung Digomi¹⁰, die erst vor 2 Jahren wegen der Pest verlassen worde¹¹.

Von Digomi in S. hatten wir nach einer halben Stunde über Sandfelsengebürge den Bach Weriskewi, der eine steinerne Brücke hat. Von hier sahe man an dem ostlichen Ufer des Kur¹² selbst die wüste Festung Didube¹³.

Von der Brücke wenden wir uns nach¹⁴ SO., auf welchem wir nach einer halben Stunde nach der Vorstadt von Teflis Garetubani und nachmittags um 5 Uhr¹⁵ nach Teflis selbst glücklich gelangten, wo ich meinem Nachlaß unversehrt und in Absicht der Gesinnungen des Zaars und meiner Hoffnung zur Erreichung meiner Absichten alles nach Wunsch antraf.

Ich hatte die Absicht bald wieder von Teflis aus eine Reise nach den südlich gelegenen turkomannischen oder terekemenzischen Provinzen Georgiens zu machen. Der Zaar wollte sie selbst bereisen und in wenig Tagen dahin abgehen, das verzog sich aber für mich zu lange. Indessen fehlte es mir in Teflis nicht an Beschäftigungen.

D. 8 Mai¹⁶ kamen nach Teflis aus Gori und Metechi verschiedene Flößer an; diese bestanden aus 16 fichtenen Balken, die an 4 Faden lang und

¹ Ruinen, P.] Ueberbleibsel, G. ² Gwerdi < P. ³ Hierselbst machten wir—die Pferde zu füttern < P. ⁴ am rechten—desselben, P.] fast $\frac{3}{4}$ St. gerade ostlich, dicht an dem südl. Ufer des Kur an den Fuß eines ganz steil sandsteinfelsigten Gebüges, dessen Ostlicher hervorstehender Winkel, G. ⁵ auf dessen Höhe ehemals, G.] wo vor dem, P. ⁶ So bald als wir—die wüste Festung, G.] Man sieht von dieser hohen Eke die wüste Festung, P. ⁷ der Nordseite des < P. ⁸ gerade südlich, G.] fast recht in Süden, P. ⁹ ein ebenes Feld, G.] ein gegen den Kur inklinirendes Feld, P. ¹⁰ 2 Werst—Digomi, P.] an dessen Südseite etwan 2 Werst von Kur die Festung Digomi gelegen, G. ¹¹ die erst vor—verlassen worde] welche 1770. der Pest wegen verlassen ward, P. ¹² an dem ostlichen Ufer des Kur, G.] am Kur, P. ¹³ Tidube, G.] Tidabe, P. ¹⁴ wenden wir uns nach, G.] gieng der Weg in, P. ¹⁵ nachmittags um 5 Uhr, G.] gegen Abend, P. ¹⁶ D. 8 Mai, G.] Von Zeit zu Zeit P.

მტკვარი მცხეთიდან მიედინება სამხრეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მის პარალელურად ჩვენ მოვესარტებოდით და $1/2$ საათში ივიღწიეთ სოფელ მუხათგვერდის ნახვრეებს. აქ იყო ჩვეულებრივი შერეული ტყე მუხის, წითელი და თეთრი წიფელის და ა. შ. ასევე *Colutea arburescens* (ფუჭფუჭა). აქ მტკვრის ნაპირას ჩვენ გავჩერდით, რათა ცხენები გაშოგვეყვება.

მუხათგვერდის შეიდეგ მივიდიოდით მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე თითქმის ნარჯენივ ქვემოთ აღმოსავლეთისკენ და გავიარეთ ქვიშაქვიანი ციცაბო მთის ძირი, ხოლო $3/4$ საათში—აღმოსავლეთით გამოშვერილი მისი კუთხე¹—ღვეის ნამუხლარი (ეს ნიშნავს „ემშაკის მუხლი“), რომლის წვერზე ოდესღაც სოფელი ყოფილა. როგორც კი ამ კუთხეს [შემოვუხვიეთ], მტკვრის აღმოსავლეთ ნაპირზე დავინახეთ დანგრეული ციხე² ზემო ავჭალა, ხოლო ერთი ვერსით აღრე, სამხრეთით მდ. ავჭალისხევის ჩრდილოეთ სხარეზე, ასევე დანგრეული-სიმაგრე ქვემო ავჭალა.

ღვეის ნამუხლარიდან $5/4$ საათი მივიდიოდით თითქმის პირდაპირ სამხრეთით, ვაკე მინდორზე³, რომელსაც ჰქვია დილომის მინდორი, და მივედით დილომის ციხემდე, რომელიც მდებარეობს 2 ვერსის დაშორებით იმ ადგილიდან, სადაც მდ. დილომისხევი ერთვის მტკვარს მარჯვენა მხრიდან. ეს ციხე მოსახლეობას მიეტოვებინა 2 წლის წინ⁴ ჭირის გამო.

დილიდან $1/2$ საათში გავიარეთ ქვიშაქვიანი მთა და ჩადავედით მდინარე ვერისხევეზე, რომელზედაც არის ქვის ხიდი, აქედან ზედ მტკვრის აღმოსავლეთ ნაპირზე ჩანს დანგრეული დიდუბის ციხე.

ხილიდან ჩვენ გადავუხვიეთ⁵ სამხრეთ-აღმოსავლეთით და $1/2$ საათში ვიყავით თბილისის გარეუბანში—გარეთუბანში. ხოლო საღამოს 5 საათზე⁶ მშვიდობით მივედით თბილისში, სადაც მე ხელუხლებლად დასხვდა ჩემ მიერ დატოვებული ქონება. ყველაფერი დამხვდა ისე, როგორც შეეფერებოდა მეფის განზრახვათ და ჩემს იმედს, რომ ჩემი გეგმები განხორციელდებოდა.

მე გადაწყვეტილი მქონდა მალე კვლავ წავსულიყავი თბილისიდან სამოგზაუროდ საქართველოს თურქმანულ პროვინციებში, რომლებიც მდებარეობენ თბილისის სამხრეთით. მეფეს თვით სურდა ამ მხარეების შემოვლა და აპირებდა გამგზავრებას რამდენიმე დღეში, მაგრამ ეს ერთობ გაჭიანურდა ჩემთვის. ამასთან მე თბილისშიც ბევრი საქმე მქონდა.

8 მაისს გორიდან და მეტეხიდან თბილისში მოვიდნენ სხვადასხვა ტიფები; ისინი შესდგებოდნენ 16 ფიჭვის მორისგან, რომელთა სიგრძე იყო 4 საყენი, სისქე კი—1—1 $1/2$ ფუტი, რომლებიც შემდეგ თითო მანეთად გაჰყიდეს.

¹ მტკვრის მარჯვენა—კუთხე, პალ. | თითქმის $3/4$ საათი პირდაპირ აღმოსავლეთით, ზედ მტკვრის სამხრეთი ნაპირის გაყოლებით, მთლად ციცაბო ქვიშაქვიან-კლდინი ქედის ძირის გასწვრივ, რომლის აღმოსავლეთისკენ გამოშვერილ კუთხეს... გი უ ლ.

² როგორც კი—ციხე, გი უ ლ. | ამ მაღალ კუთხიდან ჩანს დანგრეული ციხე, პალ.

³ ვაკე მინდორზე, გი უ ლ. | მტკვარში შეჭრილ მინდორზე, პალ.

⁴ 2 წლის წინ, გი უ ლ. | 1770 წელს, პალ.

⁵ ჩვენ გადავუხვიეთ, გი უ ლ. | გზა მიდიოდა, პალ.

⁶ საღამოს 5 საათზე, გი უ ლ. | საღამოს, პალ.

etwas 1 bis 1 $\frac{1}{2}$ Fuß dick, die zu 1 Rubl. verkauft werden¹. Sie waren mit Weizen und Gersten beladen. An beiden Enden ist ein langes Ruder.

Die Flor der Obstbäume dauert in Teflis und Georgien überhaupt 4 Monath. Im Anfange des Februars nehmlich blühen schon Mandeln und im Anfange des Juni noch Granaten und Jujuben² (Rhamnus Zizyphus, georg. Unabi³, und Apricosen sind reif⁴; zwischen diesen blühen alle andere. In der Mitte des Mayes hatte man schon reife Kirschen, Frühpflaumen (Prunus praecox, georg. Alutscha) und Aprikosen. Damahls blühet Rosa centifolia, Diospyros lotus, churma georg⁵, Wein, Elaeagnus angustifolia, Lilium candidum und zu Ende des Mayes Hordeum hexastychon.

Ich erhielt eine neunmonatliche, sehr vollkommene weibliche Mißgeburch von anderthalb Fuß lang. Sie hatte 2 gewöhnliche, mit Haaren versehene Köpfe auf 2 Hälsen und einem doppelten Rückgrade, der aber von aüssen kaum zu merken war und sich am Becken vereinigte. Der Körper, Hintere, Schaamtheile, Hände und Füße alles nur einfach und ohne Mängel. Das Lungensystem war gedoppelt und eines von andern völlig abgesondert. Das Herz doppelt, aber zusammenhängend, mit vier Herzkammern und 4 Ohren. Die große Schlagader (aorta) doppelt. An den Eingeweiden des Bauches, die etwas durch die Ungeschicklichkeit des Wundarztes beschädigt waren, fand ich nichts gedoppelt. Aber 2 Oesophagi durch den ganzen Oberleib. Die Zähne standen in beyden Mäulchen höher als sonst in neugebohrnen Kindern, waren aber doch vom Zahnfleisch bedeckt.

Den 15 May wurden über hundert Kindern die Pocken eingepft, wobei ich meines Wirthes 6-jähriges gesundes Söhnlein und mit Flechten beschwertes, kein Jahr altes, noch säugendes Töchterchen besonders beobachtete. Alle Kinder bekommen 8 Tage vorher und unter der Krankheit kein Fleisch, Fische und Reis, nur Weizenbrodt und Milch, wobey man Muttermilch und nach derselben Stuten- und Eselsmilch für die gesündeste und Kuhmilch für die schlechteste hielt. Der Impfer machte in die Grube zwischen dem Daumen und ersten Finger mit der Spitze eines großen Messers einen seichten blutenden Kreuzriß von einem halben Zoll; denn tunkte er die Messerspitze in die in einem Hörnchen befindliche Pockenmaterie, wischte das Blut mit Baumwolle ab und bestrich die Schramme mit dem vergifteten Messer, legte Baumwolle auf und band einen Lappen darüber.

Die Kinder hielten sich wie gewöhnlich in der freien Luft und waren bis zum 19ten gesund, da sich auf den Einschnitten 3 Pocken erhoben. Den

¹ die zu 1 Rubl. verkauft werden. G.] Nach dem Verkauf des Getraides wurden die Balken, das Stück für 5 Abbas oder 1 Rubl. verkauft, P.

² Jujuben < G.

³ georg. Unabi < P.

⁴ und Apricosen sind reif < P.

⁵ Churma georg. < P.

ისინი დატვირთული იყვნენ ხორბლით და ქვრით. ორივე ბოლოში ჰქონდათ გრძელი ნიჩაბი¹.

ხეხილის ყვავილობა თბილისსა და საერთოდ საქართველოში გრძელდება 4 თვე. თებერვლის დასაწყისში, სახელდობრ, ყვავის, უკვე ნუში, ხოლო ივნისის დასაწყისში—ბროწეული და *Rhamnus Zizyphus* (?) (ქართულად უნაბი) და გარგარი მწიფეა. ამათ შორის ყვავიან სხვა დანარჩენები. მათ შორის რიცხვებში უკვე მწიფეა ალუბალი, ადრეული ქლიავი (*Prunus praecox*, ქართულად ალუჩა) და გარგარი. მათში ყვავდა *Rosa centifolia*, *Diospyros lotus* (ქართ. ხურმა); ყვავდა ყურძენი, *Elaeagnus angustifolia*, *Lilium candidum* (თეთრი ზამზახი) და მათის ბოლოს—*Hordeum hexastachon*.

მე მომიყვანეს 9-თვიანი ძალიან დასრულებული მახინჯი გოგო, სიგრძით 1 $\frac{1}{2}$, ფუტი. მას ჰქონდა ორი ჩვეულებრივი თავი, დაფარული თმებით, ორ კისერზე, და გაორებული ხერხემალი, რაც გარედან ძნელად ეტყობოდა და უერთდებოდა მენჯს. ტანი, საჯდომი, სასქესო ორგანო, ხელეები და ფეხები ჰქონდა რიგზე და ყოველგვარი ნაკლის გარეშე. ფილტვების სისტემა იყო ორმაგი და ერთმანეთისაგან სრულიად გაცალკევებული. გულიც ორმაგი, ერთმანეთისაგან დამოკიდებული, ოთხი პარკუჭით, და (ჰქონდა) ოთხი ყური. დიდი აორტა ორმაგი. შიგნეულობა მუცლისა იყო ოდნავ დაზიანებული (მაში დრასტაქარი იყო დანაშავე), მაგრამ ყველაფერი თითო. ამასთან ორი საყლაპავი მილი ტანის მთელს ზედა ნაწილში. კბილები ორივე პირში იყო უფრო მაღალი, ვიდრე საერთოდ ახალშობილებს აქვთ, მაგრამ ამასთან დაფარული იყო ღრძილებით.

15 მაისს 100-ზე მეტ ბაჭშვს აუტურს ყვავილი, ხოლო მე განსაკუთრებულად ვადევნებდი თვალყურს ჩემი სახლის პატრონის 6 წლის ჯანმრთელ ბიჭუნას და გოგონას, რომელიც წლისაც კი არ იყო და ჯერ კიდევ სწოვდა. [გოგონას] აწუხებდა სირსველები. ბავშვებს ერთი კვირა ავადმყოფობამდე ავადმყოფობის დროს არ აძლევენ ხორცს, თევზს და ბრინჯს, აძლევენ მხოლოდ ხორბლის პურს და რძეს; ამასთან დედის, ცხენისა და ვირის რძე ითვლება ყველაზე ჯანმრთელად, ხოლო ძროხისა—ყველაზე უსარგებლოდ. ამცრელი უკეთებდა დიდი დანის წვერით ცერსა და საჩვენებელ თითს შორის ღრმულში არაღრმა, სისხლიან, ჯვრის ფორმის ჭრილობას, სიღრმით $\frac{1}{2}$ დუიმიანს; ის აწობდა დანის წვერს რქაში, სადაც ყვავილის შრეტი იყო, წმენდდა სისხლს ბამბით და უსვამდა ჭრილობაზე მოწამლულ დანას, ადებდა ზედ ბამბას და უხვევდა ნაჭრით.

ბავშვები, ჩვეულებისამებრ, ჰყავდათ სუფთა ჰაერზე და 19 მაისამდე გამოჯანმრთელდნენ, ამასთან ჭრილობაზე გაჩნდა სამი ნაყვავილარი. 22 მაისს ისინი ამოიბურცნენ და გათეთრდნენ, 23 მაისს კი—გაერთიანდნენ; ბავშვები

¹ 8 მაისს—ნიჩაბი, გიულ.] დრო და დრო გორიდან და მეტეხიდან თბილისში, მტკვრის დაყოფებით, მოდიოდნენ ტივები. ისინი გაკეთებული იყვნენ 4 საყენის სიგრძის და 1— $\frac{1}{2}$ ფუტი სისქის ფიჭვის მორებისაგან, მათ მართავდნენ ორი ნიჩბით, რომლებიც მოთავსებული იყო ტივის ბოლოებზე. ამ ტივებს მოჰქონდათ ხორბალი და ქერი.

მარცვლეულის გაყოფის შემდეგ. ყიდდნენ ამ მორებსაც, თითოს 5 აბახად ანუ ერთ მანეთად, 3 ალ.

22sten May standen sie sehr hoch und wurden weiß, den 23sten aber floßen sie zusammen; die Kinder aber waren nicht krank, sondern der muntere Knabe lief beständig barfuß herum. Ich reiste an diesem Tage weg und kam den 2ten Junius zurück, da ich den Knaben hergestellt fand, und vernahm, daß er nicht mehr Pocken, daß Mädchen aber Pocken über den ganzen Körper bekommen habe, die aber alle einzeln gestanden hätten; sie waren eben im Abfallen. Beide Kinder hatten einen fast konvulsivischen Husten, mit dem sie jedoch schon vorher behaftet waren.

Die Reise des Zaars Heraclius nach den Süd-östlichen Georgisch-tatarischen Distrikten Kasachi und Bortschalo, verzog sich immer länger, daher ich bey demselben um Erlaubniß, allein zu reisen und um nöthige Bedeckung anhielt, auch alles erhielt. Der gleich thätige und gefällige Ksnis Eristaw David übernahm mich mit 30 Mann zu begleiten; zu denselben ließ der Zaar¹ 40 Mann stoßen, so daß ich mit meinen Kasaken gegen 100 Mann hatte, die zwar nicht überall, aber doch wider die meisten Anläufe hinreichend waren.

Ich erhielt für 36 Mann meines Gefolges auf 15 Tage folgende Provisionen: 150 Batmann Brodt, 2 Batmann Schaffleisch, 30 Batm. Rindfleisch, 50 Batm. Wein, 15 Batm. Reis, 10 Batm. Käse; 5 Batm. Butter, 1 $\frac{1}{4}$ Batm. Salz und 60 Talglichte.

Nachdem ich mein Quartier, Sammlung und Habe in Teflis dem Studenten Belajew übergeben und ihm 6 Kasaken² hinterlassen, brachen wir, der Eristaw David und ich, mit unserm Gefolge den 23sten May nachmittags um 4 Uhr von Teflis auf. Wir gingen aus dem Badethor über die Brücke des Badebaches, durch die Gärten, immer den rechten Ufer des Kur in der Nähe, bald auf dem Gebürge, bald an dessen jähem Absatz, und sahen nach anderthalb Stunden die Festung Natlugi oder Erekle-ziche, wo ich den 21sten Februar gewesen war. Noch nach einer viertel Stunde hatten wir die Festung Songalugi am rechten Kurufer. Beide sind von Georgiern bewohnt. Von Songalugi sieht man Teflis in WNW. Der Weg hatte also auch diese Direktion und in der Mitte gieng er etwan südlich, weil der Kur daselbst sich nach SW bieget³. Die Höhe bestand aus Sandstein mit einer starken Thondecke und war unfruchtbar. Peganum harmala war die gemeinste Pflanze.

Man sahe hier von der Höhe an der Nordseite des Kur von Natlugi⁴ in NW die wüste Festung Lilo und an der Südseite des Kur sagte man mir soll die wüste Festung Teleti von Songalugi in SW. gelegen seyn⁵.

Ausser Songalugi liegen von Teflis in SO. nur noch die beiden mit

¹ der Zaar, P.] ihr zaarische Hoheit, G.

² 6 Kasaken, P.] 5 Kasaken, G.

³ Von Songalugi sieht—nach SW bieget < P.

⁴ an der Nordseite des Kur von Natlugi, G.] an der linken des Kur, P.

⁵ südseite des Kur—in SW gelegen seyn, G.] rechten in SW. die Festung Teleti, P.

ჭი ავად არ იყვნენ წოლო მწიარული ბიჭუნა დაბოდა ფეხშიშველა. ამ დღეს მე გავედი ქალაქ გარეთ და დავბრუნდი 2 იხისს; ბიჭი დამხვდა შორჩეილად და გავიგე, რომ მას ხაყვაილარები მეტი აღარ ჰქონდა, ხოლო გოგონას კი მთელ ტააზე ეყარა, მაგრამ ისინი არ შეერთებულყვნენ და ახლა უკვე იქეცე-ბოდებნ. ორივე კონვულსიურად ახველებდა, რაც მათ აღრეც აწუხებდა.

ერეკლე მეფის გაიგზავრება საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთ ქართულ-თათრულ ცხარეებში—ყაზახსა და ბორჩალოში სულ უფრო ჭიანურდებოდა. ამიტომ ვთხოვე გავეშვი მარტო და მრეცა საქირო მცველები; ყველაფერი ეს მე მივიღე. მზადმოცმა და თავაზიანმა ქსნის ერისთავმა დავითმა მთავა გაყოლოდა 30 კაცი; იეფემ¹ ბრანა, რომ ამით შეერთებოდა კიდევ 40 კაცი, ასე რომ, ჩემს კაზაკებთან ერთად, მყავდა 100 კაცი, რომლებიც თუმცა არა ყველგან, მაგრამ იანც სრულიად საქიარისი იყვნენ თავდასხმათა უმეტეს შეცხევეაში.

ჩემი ამაღის 36 კაცისთვის მე მივიღე 15 ღდის სანოვავე: 150 ბათმანი პური, 2 ბათმანი ცხვრის ხორცი, 30 ბათმანი საქონლის ხორცი, 50 ბათმანი ღვინო, 15 ბათმანი ბრინჯი, 10 ბათმანი ყველი, 5 ბათმანი კარაქი, 1 $\frac{1}{4}$ ბათმანი მარილი და 60 ქონის სანთელი.

მას შემდეგ. რაც მე ჩემი ბინა, კოლექცია და ქონება თბილისში ჩავაბარე სტუდენტ ბელიაევს და დაუტოვე მას აგრეთვე 6 კაზაკი², გავიგზავრეთ ჩვენ—ერისთავი დავითი და მე—ჩვენი ამალით, 23 მაისს, სალამოს 4 საათზე თბილისიდან. ჩვენ გავედით აბანოს კარებიდან, გადავედით აბანოს წყლის ხიდზე და მივემართებოდით. ბაღებზე, სულ მტკვრის მარჯვენა ნაპირის ახლოს, ხან ავდიოდით მთაში, ხან მთის ციცაბო ფერდობებზე და 1 $\frac{1}{2}$ საათში დავინახეთ ნათლულის ციხე, ანუ ერეკლეს ციხე, სადაც მე ჯერ კიდევ 21 თეაერვალს ვიყავი. კიდევ $\frac{1}{4}$ საათში გავიარეთ სონღალულის ციხე მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე. ორივეში ცხოვრობენ ქართველები. სონღალუ-ლიდან თბილისი ჩანს დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით. გზასაც ჰქონდა ასეთივე ხიართულება, მხოლოდ შუაში მივემართებოდა ის ოდნავ სამხრეთით, რადგან მტკვარი აქ უხვევს სასხრეთ-დასავლეთით³. მალღობი შესდგებოდა ქვიშაქვისაგან, ძლიერი თიხის ნაყარით, და არ იყო ნაყოფიერი. *Peganum harmala* (მარიამსაკმელა) იყო ყველაზე გავრცელებული მცენარე.

ამ მალღობიდან მტკვრის ჩრდილოეთ მხარეზე, ნათლულიდან⁴ ჩრდილო-დასავლეთით ჩანდა დანგრეული ციხე ლილო, ხოლო მტკვრის სამხრეთ ნაპირზე, როგორც მითხრეს, იყო დანგრეული ციხე თელეთი, სონღალულიდან სამხრეთ-დასავლეთით⁵.

სონღალულს გარდა, თბილისის სამხრეთ-აღმოსავლეთით არის კიდევ

¹ მეფემ, პალ.] მათმა მეფურმა უმაღლესობამ, გიულ.

² 6 კაზაკი, პალ.] 5 კაზაკი, გიულ.

³ სონღალულიდან თბილისი ჩანს—სამხრეთ-დასავლეთით < პალ.

⁴ მტკვრის ჩრდილოეთ მხარეზე, ნათლულიდან, გიულ.] მტკვრის მარცხენა მხარეზე.

პალ.

⁵ მტკვრის სამხრეთ ნაპირზე—სამხრეთ-დასავლეთით, გიულ.] მარჯვენაზე, სამხრეთ-დასავლეთით, თელეთის ციხე, პალ.

5. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში

Georgianern bewohnten Dörfer Zalaskuri und Kumisi auf der Höhe des Vorgebürges von Teflis 11 bis 12 Werst¹ entfernt.

Ich besuchte heute abends² den Zarewitsch Julon, dem vor etlichen Tagen die Pocken eingeympft waren.

D. 24 Mai. Ich hatte am Ufer des Kur unter der Festung Songalugi übernachtet. Morgens brachten wir frühe auf³. Der Weg ging auch heute überhaupt genommen in SO, theils mehr südlich.

Nach 5 Werst sahen wir die Festung Teleti, neben welcher 2 Dörfer dieses Namens gestanden haben. Westlich sahen wir die Dörfer Zalaskuri und Kumisi⁴, die noch von Georgianern bewohnt sind, auch die wüste Festung Birtwisi und, auf der Höhe des Vorgebürges, die ehemalige Sommer-Residenz Kodgori. Um dieselbe liegen die wüsten Oerter Waschloani, Goubani, Asureti, Monasteri und Enageti. Dieser Distrikt, der in NW. mit Trialeti und in SW. mit Somchiti gränzt, heißt Sabarato. Von dieser Höhe des Vorgebürges zeigen sich Kinwari und Songalugi in einer Linie in N., Telau in ONO., Chaschmi in NNO., Mzcheta in NNW.

Am Kur soll, in Osten des Kur an den ostl. Ufer des Kur⁵, etwa 12 W. unter Natlugi, die ehemalige Winterresidenz des Zaars Wachtang des ersten, die die Georgianer Nagebi und die Tataren Kischakala nennen, stehen.

Die ganze herumliegende⁶ Gegend zwischen dem Kur und Jor, heißt Karaya und ward ehemals von den terekemenzischen⁷ Tataren bewohnt, die jezo am Algeti hausen und nur des Winters ihre Schaaf in Karaja halten.

Nach einem Weg von etwa 6 Werst auf der Gebürghöhe kamen wir nach SSO⁸ in eine Fläche und nach etwa 13 Werst in derselben an das Flößchen Algeti, aus welchem schon 6 Werst von seinen Ufern tatarische Reisfelder durch gezogene Kanäle gewässert wurden. Diese Ebene ist thonigt, trocken und mager, mit wenigen Pflanzenarten, den Flächen an der linken des Terek um den Gorkafluß sehr ähnlich.

Der Algete kommt aus W. und nimmt verschiedene Bäche des südlich streichenden Queergebürges auf. Vier W. von hier fällt er in die rechte Seite des Kur, der hier an eben gedachter Ebene seinen Lauf hat. Das Bett des Algete bedeckten kleine runde Sandsteingeschiebe. Seine Ufer sind einige Faden hoch und tragen Weiden, Schwarz- und Weißpappeln,

¹ 11 bis 12 Werst, P.] 1 1/2 Stunde, G.

² abends < P.

³ D. 24 Mai. Ich hatte—frühe auf, G] und nahm mein Nachtlager am Ufer des Kur unter der Festung. Den 24-ten setzten wir die Reise früh fort, P.

⁴ Kumisi, G.] Karusi, P.

⁵ in Osten des Kur an den ostl. Ufer des Kur < P.

⁶ herumliegende < P.

⁷ terekemenzischen, P.] Temurschhasanlu, G.

⁸ nach SSO, G.] auf einem fast südlichen Wege, P.

ორი, ქართველებით დასახლებული სოფელი—წალასყური და კუმისი—მთისწინეთზე, თბილისიდან 11—12 ვერსის შოშორებით¹.

დღეს საღამოთი მე ვინახულე ბატონიშვილი იულონი, რომელსაც რამდენიმე დღის წინ აუტრეს ყვავილი.

24 მაისი. მე გავათენე მტკვრის ნაპირზე სონღალუდის ციხის ქვემოთ. დილით გავეშურეთ აღრე. გზა დღესაც, საერთოდ აღებული, მიდიოდა სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ნაწილობრივ უფრო მეტად—სამხრეთით.

5 ვერსის შემდეგ დავინახეთ თელეთის ციხე, რომლის ახლოს აღრე იყო ორი სოფელი იმავე სახელისა. დასავლეთით დავინახეთ სოფ. წალასყური და კუმისი, რომლებიც ჯერაც დასახლებულია ქართველებით, აგრეთვე გაპარტახებული ციხე ბირთვისი და ზევით მთაზე—წინანდელი საზაფხულო რეზიდენცია—კოჯორი. მის ირგვლივ მდებარეობენ გაპარტახებული სოფლები—ვაშლოანი, ღოუბანი, ასურეთი, მონასტერი და ენაგეთი. ამ მხარეს, რომელსაც ჩრდილო-დასავლეთით თრიალეთი, ხოლო სამხრეთ-დასავლეთით სომხითი ესაზღვრება, ეწოდება საბარათ[იან]ო. მთისწინეთის ამ წვერიდან ჩანს მყინვარი და სონღალუდი ერთ ხაზზე ჩრდილოეთით, თელავი აღმოსავლეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ხაშში ჩრდილოეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მცხეთა ჩრდილოეთით—ჩრდილო-დასავლეთით.

ამბობენ, რომ მტკვარზე, მის აღმოსავლეთ ნაპირზე, აღმოსავლეთისკენ², დაახლოებით 12 ვერსით ქვევით ნათლულიდან, იყო მეფე ვახტანგ I-ის წინანდელი საზამთრო რეზიდენცია, რომელსაც ქართველები ეძახიან ნაგები-ს, ხოლო თათრები—კიშაკალას³.

მთელს გარშემო მდებარე მიდამოს მტკვარსა და იორს შორის ეწოდება ყარაია და წინათ დასახლებული იყო თურქმანი⁴ თათრებით, რომლებიც ახლა ცხოვრობენ ალგეთზე და მხოლოდ ზამთრობით ჰყავთ თავისი ცხვრები ყარაიაში.

მთის თხემზე, სამხრეთის—სამხრეთ-აღმოსავლეთის⁵ მიმართულებით 6 ვერსის გავლის შემდეგ გავედით დაბლობზე და 13 ვერსის შემდეგ მივედი ამ დაბლობში მომდინარე ალგეთთან, რომლიდანაც 6 ვერსის მანძილზე რუეზით ირწყვება მის ორივე ნაპირას გადაჭიმული თათრების ბრინჯის ყანები. ეს დაბლობი თიხიანია, მშრალი და ნაკლებ-ნაყოფიერი; ძალიან ცოტაა მასზე მცენარეები; ეს დაბლობი ძალიან ჰგავს იმას, რომელიც არის თერგის მარცხენა მხარეს, მდ. გორკას მიდამოებში.

ალგეთი მოედინება დასავლეთიდან და იერთებს სხვადასხვა მდინარეებს, რომლებიც გამოდიან სამხრეთისაკენ გადაჭიმული ვადამკვეთი ქედიდან. აქედან 4 ვერსზე ის მარჯვენა მხრიდან ერთვის მტკვარს, რომელიც აქ მიედინება ახლახან ნახსენებ დაბლობზე. ალგეთის კალაპოტი მოფენილია პატარა, მრგვალი ქვიშაქვის კენჭებით. მისი ნაპირები რამდენიმე საუენის სიმაღლისაა

¹ 11—12 ვერსის მოშორებით, პაღ.] 1 1/2 საათის სავალზე; გ ი უ ლ.

² მის აღმოსავლეთ ნაპირზე, აღმოსავლეთისკენ < პაღ.

³ შესაძლებელია იყოს ყიზყალა (შდრ. ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა, გვ. 45, 30).

⁴ თურქმანი, პაღ.] თემურშჰასანლუს, გ ი უ ლ. (შდრ. ვ ა ხ უ შ ტ ი 51: დემურჩიხანლუ):

⁵ სამხრეთის—სამხრეთ-აღმოსავლეთის, გ ი უ ლ.] თითქმის სამხრეთის, პაღ.

schwarze und weiße Maulbeerbäume, wilde Oelbäume und Tamarix gallica (georg. Ilgwi), der eben blühten, um¹ andere zu geschweigen.

Die kaukasischen Alpen nicht nur, sondern auch das Vorgebürge vom Gori bis Achalziche zeigten sich noch mit Schnee.

Ich hatte heute Mus arvalis, Lacerta apoda, Ardea nigra, Tantalus Falcinellus, Alauda nigra; letztere brütete auf vier bläulichen, gelblich gefleckten Eiern.

Im Algete waren Cyprinus Tschanari, Alburnus, Grislagine und Aspius.

Wir kamen durch den Algete und nach etwa $\frac{3}{4}$ Stunden^{2a} oder 5 Werst an den Xia oder Ksia, der hier am Fuße eines ansteigenden Gebürges seinen Lauf hat, welches die heute durchreiste, etwa 25 Werst breite Steppenfläche begränzt².

Dieses ansteigende Gebürge scheint mir das nordliche Vorgebürge der araratischen Alpen und die Steppe das Scheidethal zwischen diesem und dem südlichsten kaukasischen Vorgebürge zu sein. Das wahrscheinliche araratische Vorgebürge erstreckt sich von W. in O. bis in die Gegend, wo der Aras in den Kur fällt.

Die heutige Steppe war thonigte mergelicht, trocken und unfruchtbar mit Salsolen, Artemisien und überhaupt der terekischen am Gorkafluß ähnlich.

Die Niedrigung des Ksia war fruchtbar und mit fast reifen Gersten, blühenden Weizen, neuerlich gesäeten Reis und Baumwolle meist bedeckt.

Der Xia der Georgianer und von den Tataren Nachatir genannt, oder Nachiduri von den Georgia[nern]. An der untern Hälfte dieses Flusses wohnen die Temürsche hasanli genaunte Terekemenzische Tatar[en], die an 500 Familie stark sind³ und ehemals in Karaja wohnen und an 10000 Famil. stark waren, von Nadir Schach aber und auch schon vorher viele in Persien sind⁴, und nennen ihren Befehlshaber, der mich heute besuchte, nicht weniger als Sultan. Die Nacht brachte ich in einem ihrer Dörfer am linken⁵ Ksiaufer zu.

Den 25sten May. Mit Sonnen-Aufgange brachen wir auf und nachdem wir etwa 21⁶ Werst nach Osten längst dem Ksia geritten waren, kamen wir an eine steinerne Brücke die über diese[m] Fluß geführt ist⁷. Die

¹ um corr.] und P. ^{2a} $\frac{3}{4}$ Stunden oder <P.

² an den Xia—begränzt. P.] über die freie Steppe bis an das steile Ufer derselben mit dem sie sich gegen die Niedrigung endigt, die an 25 W. breit ist und durch die der Fluss Xia läuft, G.

³ Der Xia—stark sind, G.] Den Xia oder Ksia der Georgianer nennen, die terekemenzischen Tataren, die an der untern Hälfte des Flusses wohnen, Nachatir [oder Nachiduri]. Sie machen jetzo nur noch etwa 500 Familien aus, P.

⁴ und ehemals in Karaja—in Persien sind <P.

⁵ in einem—linken, P.] etwa eine gute Werst unter dem Dorfe am nordl., G.

⁶ 21, G.] 1, P; გაულდენსტადტს გაურკვევლად უწერია.

⁷ Mit Sonnen-Aufgange—geführt ist, G.] Wir ritten am linken Ufer des Ksia 1 Werst hinab, bis zu einer ansehnlichen steinernen Brücke, P.

და იქ იზრდებიან ტირიფი, შავი და თეთრი ალვა, თეთრი და შავი თუთის ხეები. გარეული ზეთის ხე და *Tamarix gallica*, ქართულად ილღვი¹; რომელიც ჯერ კიდევ ყვაოდა, რომ არაფერი ვთქვათ სხვებზე.

არა მარტო კავკასიის ალპები, არამედ მთისწინეთი გორსა და ახალციხეს შორის ჯერ კიდევ თოვლით იყო დაფარული. დღეს მე მივიღე *Mus arvalis*, *Lacerta epoda*, *Ardea nigra* (ყარყატი), *Tantalus Falcinellus Alauda nigra*; უკანასკნელი იჯდა ოთხ მოცისფრო, ყვითელაქებიან კვერცხზე.

ალგეთში იყო *Cyprinus Tschanari* (ჭახარი); *Alburnus*, *Gristagine* და *Aspius* (მტაცებელა).

ალგეთზე გასვლით, $\frac{3}{4}$ საათში², დაახლოებით 5 ვერსის შემდეგ, მივედით ქციაზე. რომელიც აქ მოედინება აღმართული მთის გასწვრივ, იმ მთის, რომელიც საზღვრავს დღეს გავლილ, დაახლოებით 25 ვერსის სივანის სტეპს³.

ეს აღმართული ქედი, მე შგონია, არის ჩრდილოეთი მთისწინეთი არარატის ალპებისა, ხოლო სტეპი—გაძყოფი ველი ამისა და სამხრეთ კავკასიის მთისწინეთისა. ეს არარატის მთისწინეთი გადაჭიმულია დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ, [იმ ადგილამდე,] სადაც არასი (არაქსი) ერთვის მტკვარს.

დღევანდელი სტეპი იყო თიხიანი და მერგელოვანი, მშრალი და არანაყოფიერი, მლაშობით, არტემიზიებით და საერთოდ ჰგავს თერგისას მდ. გორკასთან.

ქციის დაბლობი იყო ნაყოფიერი და დაფარული იყო თითქმის შემოსული ქერით, ყვავილობაში ზყოფი ხორბლით, ცოტახნის წინ დათესილი ბრინჯით და, უმეტეს წილად, ბამბით.

ქართველების ქციას თათრები ნახატირს ერახიან, ქართველები კი—ნახიდურს. ამ მდინარის ქვედა ნახევარზე ცხოვრობენ თურქულენოვანი წოდებული თურქმანი თათრები, რომელთა რიცხვი 500 ოჯახს აღწევს⁴, წინათ კი ყარაიაში ცხოვრობდნენ და 10000 ოჯახს შეადგენდნენ, ნადირშაჰმა, და აგრეთვე მანამდეც, ბევრი სპარსეთში გადაასახლა⁵. თავის მმართველს ერახიან, არც მეტი არც ნაკლები, სულთანს, რომელმაც მე დღეს მინახულა. ღამე გავატარე მათ ერთ-ერთ სოფელში, ქციის ზარცხენა ნაპირზე⁶.

25 მაისი. მზის ამოსვლისთანავე გავემართეთ და დაახლ. 21 (?) ვერსის შემდეგ აღმოსავლეთის მიმართულებით, ქციის გაყოლებით მივედით ქვის

¹ ილღვი *Ilgwi* არის დამახინჯებული ილღუნი, როგორც ეწოდება ამ მცენარეს ქართლში (იხ. ა. მაყაშვილი, ბოტანიკური, ლექსიკონი, გვ. 20, ილღუნი).

² $\frac{3}{4}$ საათში < 3 ალ.

³ მივედით ქციაზე—სტეპს, 3 ალ.] გაშლილი სტეპით მზის ცრცაბო ნაპირამდე, რითაც ის თავდება დაბლობზე, რომელიც 25 ვერსის სივანისა და რომელზედაც ქცია მიედინება, გ. ი. ულ.

⁴ ქართველების ქციას—აღწევს. გ. ი. ულ.] ქციას, როგორც მას ქართველები ერახიან, თურქმანი თათრები, რომლებიც მდინარის ქვემო ნახევარზე სახლობენ, უწოდებენ ნახატირს-ს, [ან ნახიდურს]. ამჟამად ისინი შეადგენენ მხოლოდ 500-მდე ოჯახს 3 ალ.

⁵ წინათ კი ყარაიაში—გადაასახლა < 3 ალ.

⁶ მათ ერთ-ერთ—ნაპირზე, 3 ალ.] კარგი ერთი ვერსით ქვევით სოფლიდან, ქციის ჩრდილოეთ ნაპირზე, გ. ი. ულ.

Brücke ist von Quader- und Mauersteinen aufgeführt, mit Fliesen belegt, 200 Schritte lang, 15 Schritte breit und in der Mitte wol an 30 Fuß hoch¹. Sie besteht aus 4 Gewölben²; das Fundament ist aus Quader-Stein, das übrige aus Ziegel erbauet und dann ist sie mit Flusstein gebrückt³.

An jeder Seite hat eine kleine Herberge für Reisende⁴. Und in der Mitte ist an der Ostseite eine Treppe, die hinunter in ein offenes Gemach führt⁵. Zaar Rostom erbauete sie stat der etwas niedrigeren verfallenen steinernen Brücke, bey welcher an jeder Flußseite ein Karavanensaray steht. Man sieht noch die Ueberbleibsel der alten Brücke, die etwan 200 Schritte ostlicher als die neue ist. Daher heist diese Brücke Katechili Kidi (zerfallene Brücke)⁶.

Kaum 3 Werst unter der Brücke fällt der Ksia in die rechte Seite des Kur, der von da in OSO. am Fuße des erwähnten araratischen Vorgebürges fließt.

Von der Mündung des Ksia an, an der Südseite des Kur⁷ hinab bis unter die Mündung des Achistaf ist das Gebiet⁸ Kasachi. Weiter hinab folgt der Distrikt Samschadali und das Gebiet des Gandscha Chans.

Wir ritten von der Brücke auf dem araratischen Gebürge in SSW. etwan 18 Werst bis zum wüsten Dorfe Kulpi am Bache Indscha und fanden es theils steil, und zu einem großen Theil bewaldet. Der offene Theil hatte den Kapernstrauch häufig, und überhaupt zeigte es sich im Aeußern dem nordlichen Vorgebürge gegen den Terek ähnlich.

Ich gieng noch am Kulpi 3 Werst nach WSW nordl. des Baches Indscha⁹ hinauf und hatte dichte Holzung und einige Erzanbrüche; dann gieng ich nach Kulpi zurück.

Den 26sten May. Wir hatten in Kulpi übernachtet¹⁰. Ganz früh begaben wir uns auf der Höhe nach Wank, d. i. Kloster 3 Werst von Kulpi. Dasselbst steht eine ansehnliche armenische Kirche 30 Schritt lang, 20 Schritt breit, von Sandsteinquadern aufgeführt, gewölbt. Die Wände waren

¹ und in der Mitte wol an 30 Fuß hoch < P.

² besteht aus 4 Gewölben, (G.) hat 4 Bogen P.

³ das Fundament—gebrückt < P.

⁴ An—Reisende, P.] An beiden Enden ist ein grosses Gemach zum Einkern für die Reisenden, G.

⁵ Und in der Mitte—offenes Gemach führt < P.

⁶ Zaar—Brücke), P.] diese Brücke hat Zar Rostom erbauet, nachdem die alte(r) vor undenkli. Zeiten aufgeführte Brücke zerfallen ist. Diese führte unmittelbar in eine an der Nordseite des Ksia befindl. Karavan-Sarai, die noch igt in zieml. Stande ist und in der wol, als gegenüber man noch die Ueberbleibsel der alten Brücke siehet, die etwan 200 Schritte ostl. als die neue ist. Daher heist diese Brücke tat. Sinech Kurpe (= Köprü g. g.) od. grus. Katehili—Kidi, d. i. zerfallene Brücke, G.

⁷ der Südseite des Kur, G.] der rechten, P.

⁸ das Gebiet. G.] der Distrikt, P.

⁹ nach WSW nordl. des Baches Indscha < P.

¹⁰ Wir hatten in Kulpi übernachtet < P.

ხიდთან, რომელიც ამ მდინარეზეა აგებული¹. ხიდი ნაშენია ფილაქნებითა და აგურით, ის შემოფენილია ასევე ფილაქნებით. ის არის 200 ნაბიჯის სიგრძისა, ხოლო შუაში სიმაღლე აღწევს 30 ფუტს². ის შესდგება 4 თალისაგან; საძირკველი თლილი ქვისაა, დანარჩენი აგურისაა და შემდეგ რიყისქვითაა ამოყვანილი³. ორივე მხარეს აქვს პატარა ფუნდუკი მგზავრთათვის⁴. შუაში, აღმოსავლეთ მხარეზე, არის კიბე, რომელსაც ჩაყვავართ ღია ოთახში⁵. როსტომ მეფემ ის ააშენა, შედარებით დაბალი, დანგრეული ქვის ხიდის ნაცვლად, რომელთანაც მდინარის ორივე ნაპირზე იყო თითო ქარვასლა. ახლაც ჩანს ძველი ხიდის ნანგრევები, რომელიც ახლისაგან დაახლ. 200 ნაბიჯზე იმყოფება, აღმოსავლეთით. ამიტომ ეცახიან ამ ხიდს გატეხილ ხიდს (დანგრეულ ხიდს⁶).

ხიდიდან 2 ვერსზე ცოტა ნაკლებ ქვემოთ ქცია მარჯვენა მხრიდან ერთვის მტკვარს, რომელიც აქედან მიედინება აღმოსავლეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ნახსენები არარატის მთისწინეთის ძირის გასწვრივ.

ქციის შესართავიდან, მტკვრის სამხრეთ მხარეზე⁷ ქვევით, აღსტაფის შესართავამდე არის ყაზახის მხარე. შემდეგ ქვევით მოდის სამშადილი და ვანჯის სახანო.

ჩვენ მივიდოდით ხიდიდან არარატის მთისწინეთზე სამხრეთით—სამხრეთ-დასავლეთით, გავიარეთ დაახლოებით 18 ვერსი დანგრეულ სოფელ ყულფამდე, რომელიც ძვეს მდ. ინჯაზე. ის [მთისწინეთი, გ. გ.] იყო ნაწილობრივ ციცაბო და უმეტეს წილად ტყით დაფარული. მის ღია ნაწილზე იყო კაპარი და გარეგნულად ის წააგავდა ჩრდ. მთისწინეთის ბუნებას, თერგის მახლობლად.

მე გავიარე ყულფის ზემოთ კიდევ 3 ვერსი დასავლეთით—სამხრეთ-დასავლეთით მდინარე ინჯის ჩრდილოეთ მხარეზე⁸ და მივალწიე ხშირ ტყეს და ზოგ საბადოებს; შემდეგ დავბრუნდი ყულფში.

26 მაისი. ჩვენ გავათიეთ ყულფში⁹. ძალიან ადრე გავემართეთ მწვერვალზე ვანქისკენ. ეს არის მონასტერი, ყულფიდან 3 ვერსზე. იქ დგას მოზრდილი სობხური ეკლესია 30 ნაბიჯის სიგრძისა და 20 ნაბიჯი სიგანისა; მას

¹ მხის—აგებული, გ ი უ ლ.] ჩვენ მივიდოდით ქციის მარცხენა ნაპირის დაყოფებით 1 ვერსი კარგად მოზრდილ ქვის ხიდამდე, პ ა ლ.

² ხოლო შუაში სიმაღლე აღწევს 30 ფუტს < პ ა ლ.

³ საძირკველი—ამოყვანილი < პ ა ლ.

⁴ ორივე მხარეს—მგზავრთათვის, პ ა ლ.] ორივე ბოლოში არის დიდი შენობა (ოთახი) მგზავრთა დასადგომად, გ ი უ ლ.

⁵ შუაში—ოთახში < პ ა ლ.

⁶ როსტომ მეფემ—(დანგრეული ხიდი), პ ა ლ.] ეს ხიდი როსტომ მეფემ ააშენა მას შემდეგ, რაც, უხსოვარი დროიდან ნაშენი, ძველი ხიდი დაინგრა. მას პირდაპირ შევეყვდით ქციის ჩრდილოეთ მხარეზე მოთავსებულ ქარვასლაში, რომელიც ახლაც კარგ მდგომარეობაშია და სადაც. ისევე როგორც მოპირდაპირე მხარეზე, ჩანს ძველი ხიდის ნანგრევები, რომელიც ახალი ხიდისაგან 200 ნაბიჯზეა აღმოსავლეთით. ამიტომ ჰქვია ამ ხიდს—თათრულად ს ი ნ ე ბ კ უ რ პ ე (= სძირს) ანუ ქართულად—გ ა ტ ე ხ ი ლ ი ხ ი დ ი, ე. ი. დანგრეული ხიდი, გ ი უ ლ.

⁷ მტკვრის სამხრეთ მხარეზე, გ ი უ ლ.] მარჯვნივ, პ ა ლ.

⁸ დასავლეთით—სამხრეთ-დასავლეთით მდინარე ინჯის ჩრდილოეთ მხარეზე < პ ა ლ.

⁹ ჩვენ გავათიეთ ყულფში < პ ა ლ.

mit Krenzen. Georgienrittern und Inschriften reichlich versehen; eine neben dem Altar schrieb ich nach¹.

Von hier ein Paar Werst soll Tawar Wank eine eben so ansehnliche Kirche seyn.

Nach andern 5 Wersten hatten wir das wüste Dorf Mischana, wo vor dem Kupferbergwerke im Gange gewesen, die ich betrachtete. Die Oberfläche war daselbst ein fruchtbarer gelblicher Thon. Seit Menschen Gedenken lag hier alles wüst, und seit dem hatte sich alles mit Gebüsch von *Quercus robur*, *Ficus sylvatica*, *Carpinus betulus*, *Acer campestre* und *Pseudo-platanus*. *Tilia europaea*, *Fraxinus excelsior*, *Corylus avellana*, *Ulmus campestris*. *Horminum frutescens*, *Viburnum lantana*, *Rosa eglanterica* u. s. f. überwuchert.

Bey Mischana kampirte ein Theil der Einwohner von Kalatsch. deren übriger Theil bey Kulpi stand. Sie sind Armenier und halten sich im Jun. und Jul. hier und höher auf dem Gebürge auf. Sie wohnten hier in Hütten aus Sprägeln, von Form halber Kugeln die sie aus einander nehmen können und mit Filzen² bedecken. Sie bewirteten uns mit Milch, Käse, Butter, Eiern und Brodt, worauf wir nach Kulpi zurück ritten.

Den 27sten May. Wir hatten noch bei Kulpi übernachtet. Des Morgens besahen wir noch 3 erzhaltigen Gegenden³. Wir besuchen von hier noch eine vier Werst in Norden befindliche Erzstelle bey dem wüsten Dorfe Wardisobani. Bei dem gleichfalls wüsten Dorfe Schelogino, drey Werst von hier, sind auch auflüßige Eisengruben, die ich ebenfalls besuchte. Von hier nur 3 Werst bis Kulpi.

Ich folgte dem Indscha in ONO. etwan 6 Werst und kam nach dem armenischen Dorfe Kalatsch. Es waren die vorigen Bewohner von Kulpi, die sich hier sicher hielten. Es sind an 100 Familien⁴. Sie wohnten alle in Erdhütten, die jetzo leer standen, weil sie des Sommers im Gebürge bey Kulpi und Mischana kampiren. Ihr Aeltester oder⁵ Melik, in ihrer Sprache⁶, begleitete mich. Vier Werst von hier in ONO. steht am Indscha noch das armenische Dorf Imarati; diese Armenier gehören der Daedopali oder Zaarin und einigen angesehenen Tataren in Kasachi.

Sehr späth kam ich nach unserem Lager bei Kulpi zurück.

Heute wurden *Columba Oenas* und *Turtur*, *Phasianus colchicus*, *Picus minor*, *Coracias garrulus* und ein Haase geschossen; ein Fuchs und ein Wolf aber warteten es nicht ab.

¹ P. I, on. 100, N 20, n-56.

² Filzen, P.] Woilok G.

³ Wir hatten noch -erzhaltigen Gegenden<P.

⁴ Es sind an 100 Familien<P.

⁵ oder<P.

⁶ in ihrer Sprache<P.

აქვს, თაღები და შემოფენილია ქვიშაქვის ფილაქნებით, კედლები მდიდრულად იყო შეკული ჯვრებით, წმინდა გიორგის გამოსახულებებით (Georgienrittern) და წარწერებით; მე ვაღმოვიწერე ერთი¹, რომელიც იყო საკურთხეველთან.

ამბობენ, რომ აქედან რამდენიმე ვერსზე იყო ასევე მნიშვნელოვანი ეკლესია, მთავარი ვანკი (Tawar Wank).

5 ვერსის შემდეგ ვიყავით გაუდაბურებულ სოფელ მისხანაში², სადაც ადრე მოქმედებდნენ სპილენძის საბადოები და რომელიც მე დავათვალიერე. ნიადაგი იქ იყო ნაყოფიერი, ყვითელი თიხიანი. რაც ადამიანს ახსოვს, ეს ადგილი ყოველთვის იყო უდაბური და დაიფარა ბუჩქნარით: *Quercus robur* (ყუნწიანი მუხა), *Fagus sylvatica* (წიფელი), *Carpinus betulus* (რცხილა), *Acer campestre* (ლექის ხე) და *Pseudo-platanus* (ფს. ჭადარი), *Tilia europaea* (ცაცხვი), *Fraxinus excelsior* (იფანი), *Corylus avellana* (თხილი), *Ulmus campestris* (თელა), *Horminum frutescens*, *Viburnum lantana* (უზანი), *Rosa eglanterica* (ვარდი ყვითელი) და ა. შ.

მისხანასთან დაბანაკებული იყო მოსახლეობის ნაწილი კალაჩიდან, ხოლო მეორე ნაწილი იყო ყულფის ახლოს. ესენი არიან სომხები და ივნის-ივლისში ბანაკდებიან აქ და ზევით მთებში. აქ ისინი ცხოვრობენ კარავებში, რომელთაც აქვთ ნახევარი სფეროს ფორმა და რომელთა დაშლაც შეიძლება; გადახურული არიან ქეჩით. ისინი გაგვიმასპინძლდნენ რძით, ყველით, კარაქით, კვერცხებით და პურით, რის შემდეგაც დავბრუნდით ყულფში.

27 მაისი. ჩვენ გავათიეთ ყულფში. დილით დავათვალიერეთ კიდევ 3 რკინის შემცველი ადგილი³. აქედან ჩვენ კიდევ დავათვალიერეთ ჩრდილოეთისაკენ 4 ვერსის მოშორებით მდებარე სპილენძის საბადო, გაპარტახებულ სოფელ ვარდისუბნის ახლოს. აქედან 3 ვერსზე, ასევე განადგურებულ სოფელ ფელოგინოსთან, იყო აგრეთვე მიტოვებული რკინის მადნები, რომლებიც ასევე დავათვალიერე. აქედან ყულფამდე მხოლოდ სამი ვერსია.

მე ვიარე მდ. ინჯის გაყოლებით აღმოსავლეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით დაახლოებით 6 ვერსი და მივედი სომხურ სოფელ კალაჩში. ეს იყვნენ ყულფის ძველი მცხოვრებნი, რომლებიც აქ უფრო უშიშრად გრცობდნენ თავს. ისინი შეადგენენ 100 ოჯახს⁴. ყველა ისინი ცხოვრობდნენ მიწურებში, რომლებიც ახლა დაცარიელებული იყვნენ, რადგან მოსახლეობა ზაფხულობით ბანაკდება მთებში ყულფთან და მისხანასთან. მათი უფროსი, ანუ ნათენაზე⁵ მელიქი გამყვა მე. აქედან 4 ვერსზე, აღმოსავლეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდ. ინჯაზე მდებარეობს ასევე სომხური სოფელი იმარათი; ეს სომხები ეკუთვნიან დედოფალს, ხოლო ზოგნი—თათარ დიდებულებს ყაზახში.

ძალიან გვიან დავბრუნდი მე ჩემს ბანაკში ყულფში.

დღეს დახოცეს *Columba Oenas* (მტრედი) და *Turtur* (გვრიტი), *Phasianus colchicus* (ხოხობი), *Picus minor* (კოდალა), *Coracias garrulus* (ყაპყაპი) და კურდღელი; მელამ და მგელმა კი აღარ დაუცადეს.

¹ გიულდენშტედტის არქივი ლენინგრადში: P. I. on. 100, № 20, გვ. 56.
² ვახუშტი (აღწერა, გვ. 38): აქ მისხანს ითარების ლითონი სპილენძისა მრავალი.
³ ჩვენ გავათიეთ—ადგილი < პალ.
⁴ ისინი შეადგენენ 100 ოჯახს < პალ.
⁵ ანუ მათ ენაზე < პალ.

Die hiesigen Feldfrüchte(n) waren Waizen und Gersten; erster blühet und letztere war bald reif. Unter dem Waizen ist hier immer viel orientalischer Rokken, den die Tataren Tschander¹, die Georgianer Pschoawi^{1a}, die Juden aber Swili nennen. Er wird bis 7 Fuß hoch.

Die Lage der Gegend ist schon hoch und kühl, doch sind Maulbeerbäume, gemeine Obstarten und in den zerstörten Gärten auch Wein häufig. Nußbäume sind hier in Menge; auch Quitte, Pflaume, Birne, Apfel und Kirsche².

Den 28sten May verdarb mir ein starker Anfall von Tertianfieber und erst Abends konnten wir aufbrechen. Wir ritten anfänglich in N. W., dann in W. und kamen nach anderthalb Stunden oder etwa 10 Werst an den Tebete, dessen Ufer hier aus steilen Sandsteinfelsen besteht³, der in die rechte Seite des Ksia fällt und an dem der tatarische Distrikt Bortschalo ist.

Den 29. May wir haben am Tebete übernachtet⁴.

Der Tebete entsteht im nordl. Vorgebürge des Ararat und fällt mit NNO Lauf nach der Länge von anderthalb Tagereisen in die rechte Seite des Ksia.

Er war vordem stark von Armenianern bewohnt, besonders war die Festung Lore auf einer halben Länge am linken Ufer wichtig. Dasselbst ward auch vormahls Kupfer geschmolzen und gar gemacht. Jezo ist seine Gegend wüst. Bis zu dem Ursprung in Tebete fallendes Baches eine Stunde vom Tebete selbst in O. entfernt⁵, wohnen Tataren des Distrikts Bampek, die sich zaarische Unterthanen nennen; dieser Distrikt ist dem Zaren Geraklius untertan und von ihm dem Zarewitsch Georgi übergeben⁶; es aber oft mit den Türken in Kars oder auch mit dem Chan von Eriwan gehalten haben. Man rechnet 1000 Familien⁷.

Wir ritten durch den Tebete, wo sich die Wege nach dem Dorfe Bampek, der türkischen Stadt Kars und Eriwan theilen. Nach Kars war von hier nur eine halbe Tagereise in WSW. und nach Eriwan 1 Tag in SSO.

Wo wir durchritten, war der Tebete nur 2 Fuß tief, und hatte in seiner Nähe Kirschen (georg. Akaki) häufig, der aber in diesem Jahre gar keine Frucht trug⁸. Dann kamen wir an seiner linken wieder auf die Höhe des Vorgebürges und sahen auf derselben die Ueberbleibsel des armeni-

¹ Տեմծո զավար. ^{1a} Pschoavi-Tschoavi (ՔՅՅՅ).

² Nußbäume—Kirsche <P.

³ dessen Ufer—besteht <P.

⁴ Den 29. Mai—übernachtet <P.

⁵ Bis zu dem Ursprung—in O. entfernt G.] denn nur an seinen untern Bächen, abwärts vom Tebete selbst, P.

⁶ dieser Distrikt ist—Georgi übergeben G.] die sich zaarische Untarthanen nennen, P.

⁷ Man rechnet 1000 Familien <P.

⁸ der aber—Frucht trug <P.

აქაური მარცვლეული იყო ხორბალი და ქერი; პირველი ყვავდა, ხოლო მეორე თითქმის უკვე შემოსული იყო. პურში აქ ყოველთვის ბევრია აღმოსავლური ჭვავი, რომელსაც თათრები ეწახიან ჩანდერს (Tschander [=čavdar]), ქართულები—პშოავს¹ (Pščoawi), ებრაელები—სვილს (Swili). ის სიმაღლით 7 ფუტამდეა ხოლმე.

ადგილი უკვე მაღალია და გრილი, მაგრამ მაინც არის თუთის ხეები, ხილის გარკვეული სახეები, ხოლო დარბეულ ბაღებში ხშირად ყურძენიც. კაკლის ხეები აქ დიდი რაოდენობითაა; აგრეთვე კომში, ქლიავი, მსხალი, ვაშლი და ალუბალი².

28 მაისი გამიფუჭა ციების ძლიერმა შემოტევამ და მხოლოდ საღამოთი შეეძელით გამგზავრება. პირველად გავემართეთ ჩრდილო-დასავლეთით, შემდეგ დასავლეთით და 1 1/2 საათში ანუ დაახლოებით 10 ვერსის მერე მოვედით დებედაზე, რომლის ნაპირიც აქ წარმოადგენს ციცაბო ქვიშაქვიან კლდეებს³ და რომელიც ქციას ერთვის მარჯვენა მხრიდან; მასზე მდებარეობს თათრული მხარე ბორჩალო.

29 მაისი გავათენეთ დებედაზე⁴.

დებედა იწყება არარატის ჩრდილოეთ მთისწინეთში, მიედინება ჩრდილოეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით, აქვს სიგრძე 1 1/2 დღის სავალი და ერთვის ქციას მარჯვენა მხრიდან.

დებედა აღრე ძალიან იყო დასახლებული სომხებით, განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო ლორის ციხე მის მარჯვენა ნაპირზე, მისი დინების შუა წელში. ასევე წინათ აქ აღნობდნენ სპილენის, ახლა ეს მხარე გაუდაბურებულია. დებედაში ჩამავალი მდინარის სათავემდე, 1 საათის მოშორებით დებედიდან აღმოსავლეთით⁵, ცხოვრობენ ბამბაკის რაიონის თათრები. ეს მხარე არის ერეკლე მეფის ქვეშევრდომი. მეფემ ის მისცა ბატონიშვილ გიორგის⁶. მაგრამ ისინი ხშირად იჭერდნენ ყარსის თურქების მხარეს ანდა ერეგნის ხანისას. აქ ითვლიან 1000 ოჯახს⁷.

ჩვენ გავედით დებედაზე, სადაც იყოფა გზები სოფელ ბამბაკისკენ, თურქულ ქალაქ ყარსისკენ და ერევნისკენ. ყარსამდე აქედან იყო მხოლოდ ნახევარი დღის სავალი დასავლეთით—სამხრეთ-დასავლეთით, ხოლო ერევნამდე ერთი დღის გზა სამხრეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

იქ, სადაც ჩვენ გავედით, დებედა იყო მხოლოდ 2 ფუტი სიღრმისა და მახლობლად იზრდებოდა ბევრი ალუბალი (ქართულად აკაკი—?), რომელსაც წელს სრულებით არ მოესხა ნაყოფი⁸. შემდეგ ჩვენ მის მარცხენა ნაპირზე კვლავ

¹ ეს არის, ალბათ, ჭვავი; ებრაელების მიერ ხმარებულად მოყვანილი სვილი-ც ხომ ქართულში იხმარება. იხ. რ. ერისთავი, ლექსიკონი, გვ. 51 სვილა, ქუბი, ჭვავი Рожь. Secale cereale L.

² კაკლის ხეები—ალუბალი < პალ.

³ რომლის ნაპირიც—კლდეებს < პალ.

⁴ 29—დებედაზე < პალ.

⁵ დებედაში ჩამავალი—აღმოსავლეთით გიულ.] მხოლოდ მის ქვედა შენაკადებთან, თვით დებედის ქვემოთ, პალ.

⁶ მეფემ ის—გიორგის < პალ.

⁷ აქ ითვლიან 1000 ოჯახს < პალ.

⁸ რომელსაც წელს სრულებით არ მოესხა ნაყოფი < პალ.

schen Dorfs Keschalik Pschlawa, die unserer Lagerstelle nun gegenüber war¹. Nach einem Ritt von 2 Stunden in SW. kamen wir an den Bach Tsarteni der linken des Tebete, welcher über Sandstein aus WNW. fließt und 1 Werst von hier in den Tebete fällt. Noch nach eine[r] Stunde kamen wir in S.-westlicher Richtung an den höher in den Tebete fallenden Bach Bading, an welchem oben die Ruinen von Achtala sind.

Achtala ist² ein weitläufiger Ort von Georgianern und Armeniern bewohnt, mit einem ansehnlichen Kloster von Griechischen Geistlichen erbauet und besorgt worden³, welches einige griechische Inschriften⁴ und an den Wänden griechische Priesternamen hat, also wohl georgisch gewesen ist. Die Hauptkirche ist 35 Schritte lang und 25 Schritte breit. Sie ist so, wie 2 Kapellen und ein Haus der Mönche, von Sandsteinwerkstücken aufgeführt und der Ort mit einer hohen Mauer, 400 Schritte lang, umgeben. Auf dem Platze der Stadt sind Ueberbleibsel von 8 armenischen Kirchen. An der Nordseite des Klosters fließt ein sehr kleiner Bach⁵.

Nur seit 10 Jahren ist Achtala völlig verlassen, da sich der Rest der Einwohner, wegen der öftern lesqischen Einfälle, theils nach Bortschalo, theils nach Kachetien zog. Man sieht daher hier noch Wallnuß, Granaten Pfirsich, Aprikosen und andere Obstbäume, auch Weinreben häufig.

Achtala ist einigen Erzgänge wegen merkwürdig⁶.

Den 29sten May besuchte ich hier einige Erzanbrüche und verlassene Bergwerke. Dem Kloster gerade gegenüber in NNO an der Nordseite des kleinen Baches nur einige 100 Schritte in gerade[r] Linie und von da aber an 60 Faden höher ist ein Gang, der Kupfer-grün und -blau und Eisen hält. Ein anderer Gang ist von der Kirche in NNW gelegen etwa 1 Werst von da. Etwa 3 Werst in NO. von Achtala ist eine Eisenstein-Grube⁷.

Nachher ritten wir in NNW. über die steile Gebürghöhe, auf der auch noch zu Achtala gerechnete Ruinen einer Kirche gesehen wurden, die wir nach anderthalb Stunden paßirt hatten, und uns bey einer schönen Quelle in einem fruchtbaren Grunde lagerten.

Den 30sten May. Wir ritten, die unvermeidlichen Abweichungen abgerechnet, in ONO, und kamen, nach fast 2 Stunden, vom Gebürge in die

¹ die unserer—geg. war <P. ² ist, G.) war, P. ³ von Griechischen—worden <P.

A	OA	A	OE	} <P
TP	KP	ΘA	CA	
HΓ	AΓ	ΔΔ	ΔO	
OP	AN	AIO	NIK	
HO	ΔHN		HS	

ⲉⲃⲗⲁ ⲛⲁⲓⲓⲟⲩⲟⲩⲉⲛⲁ: 'O ἄγιος Γρηγόριος | | ὁ Ἀκραγανδῆνο[ς] |
'O ἄγιος Θαδδαῖο[ς] | Θεσσαλονίκης

⁴ An der Nordseite—Bach <P.

⁵ Achtala—merkwürdig <P.

⁷ Dem Kloster gerade—Eisenstein-Grube <P.

მივედით მთისწინეთის მწვერვალამდე და დავინახეთ მასზე დანგრეული სომხური სოფელი კეშალიკ აშლავე (P), რომელიც ჩვენი ბანაკის პირდაპირ მდებარეობდა¹. სამხრეთ-დასავლეთისკენ ორი საათის მგზავრობის შემდეგ მივედით მდ. წართენტან, დებედის მარცხენა შენაკადთან, რომელიც მოედინება დასავლეთ — ჩრდილო დასავლეთიდან ქვიშაქვაზე და ერთვის დებედას აქედან ერთ ვერსზე. კიდევ ერთი საათის შემდეგ სანხრეთ-დასავლეთის მიმართულვით მივედით დებედაში ჩამავალ მთის მდინარე ბაღინგთან, რომელზედაც ზემოთ არის ახტალას ნანგრევები.

ახტალა არის² დიდი ბუნქტი, დასახლებული ქართველებითა და სომხებით, საკმაოდ მოზრდილი მონასტრით, [ის] აშენებულია ბერძენი მამების მიერ და თვითვე უფლიან³. მას აქვს ბერძნული წარწერები და კედლებზე მიწერილია ბერძნული მამათასახლები (Priesternamen). ალბათ, იყო ქართული წარწერებიც. მთავარი ეკლესია არის 35 ნაბიჯის სიგრძისა და 25 ნაბიჯის სიგანისა. იქ არის თითქოს ორი სამლოცველო და ერთი სახლი ბერებისათვის, ქვიშაქვის ფილებით ამოყვანილი, და ეს ადგილი შემორტყმულია 400 ნაბიჯის სიგრძის მაღალი კედლით. ქალაქის ადგილას არის ნანგრევები 8 სომხური ეკლესიისა. მონასტრის ჩრდილოეთ ნხარეზე მიედინება ძალიან პატარა მდინარე⁴.

ზოლოდ 10 წელია, რაც ახტალა სავსებით მიტოვებულია, რადგან მისახლეობის ნარჩენები, ლეკთა ხშირი თავდასხმების გამო, ზოგი ბორჩალოში და ზოგიც კახეთში გადავიდა. აქ გვხვდება კიდევ კაკალი, ბროწეული, ატამი, გარგარი და სხვა ხეხილი, აგრეთვე ხშირია ვაზი.

ახტალა აღსანიშნავია თავისი საბადოებით⁵.

29 მაისს დავათვალიერე აქ ზოგიერთი სპილენძის საბადო და მიტოვებული მაღარო. მონასტრის პირდაპირ ჩრდილოეთით — ჩრდილო-აღმოსავლეთით, პატარა მდინარის ჩრდილოეთ ნხარეზე, ზოლოდ 107-ოდე ნაბიჯზე პირდაპირი ხაზით, ხოლო 60 საყენით მაღლა მასზე არის საბადო, რომელიც შეიცავს კაჟიან სპილენძს, სპილენძის ლურჯას და რკინას. მეორე საბადო არის ეკლესიიდან ჩრდილოეთ — ჩრდილო-დასავლეთით, 1 ვერსის მოშორებით მისგან. ახტალიდან 3 ვერსზე, ჩრდილო-აღმოსავლეთით, არის რკინაქვის საბადო⁶.

შემდეგ გავემართეთ ჩრდილოეთ — ჩრდილო-დასავლეთით, ციცაბო მთის ზედაპირზე, საიდანაც კიდევ მოჩანდა აგრეთვე ეკლესიის ნანგრევები, რომელიც ახტალას ეკუთვნოდა და რომელიც ჩვენ 1 1/2 საათში გავიხოეთ, და გავჩერდით მშვენიერ წყაროსთან, ნოყიერ მიწაზე.

30 მაისი. ჩვენ ვიარეთ, თუ არ ჩავთვლით აუცილებელ გადახვევებს, აღმოსავლეთით — ჩრდილო-აღმოსავლეთით და თითქმის 2 საათში მთიდან დაბ-

¹ რომელიც ჩვენი — მდებარეობდა < 3 ა ლ.

² არის, გ ი უ ლ.] იყო, 3 ა ლ.

³ [ის] აშენებულია — უფლიან < 3 ა ლ.

⁴ მონასტრის ჩრდილოეთ — მდინარე < 3 ა ლ.

⁵ ახტალა აღსანიშნავია თავისი საბადოებით < 3 ა ლ.

⁶ მონასტრის პირდაპირ — რკინაქვის საბადო < 3 ა ლ.

Thalfläche am Tscharteni des Tebete. In derselben folgten wir dem Tebete in N. hinab und kamen nach $\frac{5}{4}$ Stunden nach dem tatarisch-armenischen Dorfe Sadachle, welches an Kanälen aus dem Tebete, etwa 3 Werst vom dessen linken Ufer liegt. Hier waren schöne Waizen-, Gersten-, Reis- und Baumwollfelder. Sadachle heißt eigentlich Sangana und ist erst vor 2 Jahren mit Einwohnern aus Sadachle und Tschotschgani, höher aus dem Gebürge, angelegt. Es ist das äusserste SW. Dorf am Tebete. Man siehet hier ein Kloster (Udobna) in NO.

Ich erhielt hier die Haut eines Leoparden der vor etlichen¹ Wochen in der Nähe von zwey Jünglingen, die er anfiel und sehr zerbiß, mit Dolchen erlegt worden. Auch sahe ich hier das Horn einer Ziege Bodscha genannt, die auf diesem araratischen Vorgebürge bey Bampek, so wie auf dem südlichen kaukasischen Vorgebürge um Birtwis und Samschilde, mit der Rupicapra häufig herum schweifen soll. Sie ist von mir unter dem Namen Capra caucasica beschrieben.

Von Sangana oder Sadachle ritten wir drey viertel Stunden in NNO: bis zu spitzigen Felsen am Fuß des Gebürges gegen den Tebete. Diese Felsen heißen Surutasch (hoher Stein). Ihnen in ONO. nahe sind die Ruinen der Festung Kiskala (Jungfern Stadt). Von hier in NW. hatten wir nach einer halben Stunde den Ksiabach Tschulawerdiskewi und wieder nach einer halben Stunde das armenische Dorf Tschulawerd am Ksia. Es hat etwa 100 Häuser und gehört dem Ksnis Eristaw und Kaplanow². Von Sangana bis hier war alles ausgedörrter Thonboden.

Den 31sten May. Ich habe bei Tschulawerd übernachtet³. Ich drang nun auf die Reise nach Dambulut, so sehr sich auch mein Führer wegen der türkischen Nachbarschaft sperrete, da mir die Gegend wegen der Erze, die der Zaar schon im Winter holen lassen, merkwürdig schien. Von Tschulawerd brach ich heute früh mit 15 Kosaken und 30 Georgianern dahin auf, alles übrige blieb bey Tschulawerd. Der Morgen war regnigt.

Der Weg gieng in W. und hatte nach einer halben Stunde Kotschakilissa das letzte bewohnte armenische Dorf der Kaplanows. Jetzt stand⁴ es leer, weil alle⁵ Einwohner ins Gebürge gezogen waren. Es steht einige 100 Schritte⁶ am südl.⁷ Ufer des Ksia und hat die neue Festung Talawerd in SO., Sarkineti in S. W., von da die Mülensteine nach Teflis und ganz Cartuli gebracht werden⁸. Von hier ritten wir dem rechten Ksiaufer eine viertel Stunde parallel aufwärts. Von da gieng dieser nach WNW, der in

¹ etlichen, P.] einigen, G.

² Kaplanow. P.] Kaplanows Teilhaber, G.

³ Ich habe bei Tschulawerd übernachtet <P.

⁴ stand, P.] war, G.

⁵ alle, G.] die, P.

⁶ einige 100 Schritte, G.] nahe, P.

⁷ südl. G.] rechten, P.

⁸ Von da die—gebracht werden <P.

ლობზე გავეცით დებედის შენაკად ჩარტენთან (Tscharteni)*. ჩვენ დავყევით მას ქვევით, დებედის ჩრდილოეთით, და $\frac{1}{4}$ საათში მივედით თათრულ-სომხურ სოფელ სადახლესში, რომელიც მდებარეობს დებედის მარცხენა ნაპირიდან 3 ვერსზე, დებედიდან გაყვანილ არხებზე. აქ იყო იშვინიერი ყანები ხორბლისა, ქერისა, ბრინჯისა და ბამბისა. სადახლეს საერთოდ ედახიან სანგანას და მხოლოდ 2 წლის წინ გაშენდა სადახლესა და ჭოჭკანის¹ (მარლა მთაში) მოსახლეებისგან. ის არის უკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთის სოფელი დებედაზე. აქედან ჩანს მონასტერი (უდაბნო) ჩრდილო-აღმოსავლეთით.

მე მომიტანეს აქ ავაზის ტყავი; ის რამდენიმე კვირის წინ აქვე ახლოს ხანჯლებით მოეკლა ორს ყმაწვილს, რომელთაც ის თავს დასცემია და ძალიან დაეკბინა. მე ვნახე აქ აგრეთვე რქა თხისა, რომელსაც ედახიან ბოჯას, რომელიც აქ—არარატის მთიანეთში ბამბაკთან,—ისევე როგორც სამხრეთ კავკასიის მთათიანეთში ბირთვისთან და სამშვილდესთან, Rupicapra-სთან ერთად უნდა იყოს გავრცელებული: მე ის აღვწერე ჯიხვის (Capra caucasica-ს) სახელით.

სანგანიდან ანუ სადახლიდან გავემგზავრეთ ჩრდილოეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით და $\frac{3}{4}$ საათში მივედით წვეტიან კლდეებთან, რომლებიც არიან დებედის პირდაპირ მთის ძირას. ამ კლდეებს ეწოდებათ სურ უტაშ (მაღალი ქვა). მათგან აღმოსავლეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ახლოს, არის ნანგრევები ყიზყალის ციხისა (ქალწულთა ქალაქი—Jungfern Stadt²). აქედან ჩრდილო-დასავლეთით $\frac{1}{2}$ საათში მივედით ქციის შენაკად შულავერდის ხევთან და კიდევ $\frac{1}{2}$ საათში ქციაზე მდებარე სომხურ სოფელ შულავერდში. მას აქვს დაახლოებით 100 სახლი და ეკუთვნის ქსნის ერისთავსა და ყაფლანოვს³. სანგანიდან აქამდე სულ იყო გამომხმარი თიხამიწა.

31 მაისი. მე გავათიე შულავერდში. თუმცა ჩემი მძლოლი დიდ წინააღმდეგობას მიწევდა, თურქების მეზობლობის გამო, მე დაყინებით მოვითხოვდი გამგზავრებას დაშულუტში, რადგან ეს მიდამო, იმიტომ რომ აქ იყო მადნები, რომლებიც მეფემ ჯერ კიდევ ზამთარში ამოაღებინა, ღირსშესანიშნავად მეჩვენებოდა. დღესვე აღრე გავეწურე შულავერდიდან 15 კახაკითა და 30 ქართვლით იქით, ყველაფერი დანარჩენი შულავერდში დარჩა. დილა იყო წვიმიანი.

გზა მიდიოდა დასავლეთისაკენ და $\frac{1}{2}$ საათის შემდეგ ვიყავით უკანასკნელ სომხურ სოფელში, ყოშაქილისაში. ამჟამად ის იყო დაცარიელებული, რადგან მთელი მოსახლეობა ასულიყო მთაში. ის მდებარეობს რამდენიმე ასეული ნაბიჯის მოშორებით⁴ ქციის სამხრეთი⁵ ნაპირიდან და მის სამხრეთ-აღმოსავლეთით არის ახალი ციხე ტალავერდი და სამხრეთ-დასავლეთით—სარკინეთი, საიდანაც თბილისსა და მთელ ქართლში გააქვთ წის-

¹ ვახუშტი (აღწერა, გვ. 36): ახპატს ქვეით არს ხეობა ჭოჭკანისა.

² ვახუშტი (აღწერა გვ. 45): აღაშენა ციხე-ქალაქი ქართლოს, პირველ ეწოდა მტკვრის ციხე, შემდგომად ხუნანი, და აწ მოჰმადიანნი უჭმობენ ქალის-ციხე—ყიზყალას, დაბის გამო.

³ ყაფლანოვს, პალ.] ყაფლანოვების მონაწილეებს, გიულ.

⁴ რამდენიმე ასეული ნაბიჯის მოშორებით, გიულ.] ახლოს, პალ.

⁵ სამხრეთი, გიულ.] მარჯვენა. პალ.

* ზემოთ (გვ. 77) ამავე მდინარეს ეწოდება Tsarteni.

Trialeti sein [en] Ursprung hat; wir passierten die Mündung¹ des Maschawere, der aus WSW. kömmt, und nun am rechten Ufer des Maschawere hinauf, an welchem wir nach einer Stunde die Festung Tschapola, die die Form eines Vierecks hat, erreichten. Hier ist eine steinerne Brücke über den Fluß.

Nach einer halben Stunde höher hinauf, an der Nordseite des Maschawers² war die Festung Oranta, wo auch eine steinerne Brücke ist. Nun ritten³ durch den Fluß Poladauri, der aus SSW. kömmt und über Oranta in die rechte Seite des Maschawere fällt. Auf dem Ritt einer halben Stunde waren die Ueberbleibsel Gardiscpeli und denn nach einer viertel Stunde die von Zugrugascheni. Nachher sahen wir 2 Werst vom Wege am Poladauri die Festung Bolnisi. Ihr gegenüber, an der andern Flußseite, ist vordem Kupfer geschmolzen worden.

Nach einer halben Stunde in WSW. hatten wir das Dorf Tschori, wo ein Kupfer- und Eisengang war. Er ist am 3 Faden mächtig⁴.

Von Tschori in W. hatten wir nach anderthalb Stunden den Bach Balitschiskewi der rechten des Maschawere, dessen Mündung gegenüber oder am linken Ufer des Maschaweri die Hauptfestung Guetsch steht.

Von hier ritten wir weiter in W. und hatten nach einer halben Stunde den Bach Dambulutiskewi, nahe über seiner Mündung in die rechte Seite des Maschaweri beim Dorf Dmanisi kamen⁵. An diesem Bache gingen wir in S. hinauf und hatten nach drey viertel Stunden die Ueberbleibsel des Dorfs Dschanakom und wieder nach $\frac{3}{4}$ Stunden Dambulut, wo Erzgänge waren die ich besahe.

Von Tschulawerd bis Bolnisi ist die Gegend freier⁶, von hier bis Dambulut alles bewaldet und das ganze dem nordlichen Vorgebürge am Terek, beim Katharinenbad sehr ähnlich.

Von Dambulut in S. an 5 St. Reise⁷, ist der armenische, ebenfalls ganz⁸ wüste Distrikt Taschiri, indem ebenfalls viele Eis- und Kupfer-Gruben sein sollen⁹. Bis zur türkischen Festung Achalkalaka, die zu Dsawacheti gehört, ist von Dambulut nur eine kleine Tagereise.

Nach beendigten mineralogischen Beobachtungen, kehrte ich auf demselben Wege nach Tschulawerd zurücke. Es war schon eine Stunde Nacht.

¹ Von da ging—passierten die G.] bis zur E.

² an der Nordseite des Maschawers <P.

³ ritten <P.

⁴ Er ist am 3 Faden mächtig <P.

⁵ kamen <P.

⁶ die Gegend freier, G.] alles offen, P.

⁷ an 5 St. Reise <P.

⁸ ebenfalls ganz, G.] gegenwärtig, P.

⁹ indem—sein sollen <P.

ქვილის ქვეები¹. აქედან ჩვენ გავყევით $\frac{1}{4}$ საათი მდ. ქციის მარჯვენა ნაპირს პარალელურად ზევით. იქიდან ქცია მიედინებოდა დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით, მას სათავე აქვს თრიალეთში; ჩვენ გავიარეთ² მაშავერის შესართავი, რომელიც მოედინება დასავლეთ—სამხრეთ-დასავლეთიდან; შემდეგ ავყევით მაშავერის მარჯვენა ნაპირს ზევით და ერთი საათის შემდეგ მივედით მასზე მდებარე, ოთხკუთხი ფორმის მქონე ჭაპალის ციხეში. აქ მდინარეზე არის ქვის ხიდი.

$\frac{1}{2}$ საათის სავალზე ზევით, მაშავერის ჩრდილოეთ მხარეზე³ იყო სიმაგრე ორანტა, სადაც არის აგრეთვე ქვის ხიდი. შემდეგ გავედით⁴ მდ. ფოლადაურზე, რომელიც სამხრეთ-დასავლეთიდან მოედინება და ორანტის ზევით ერთვის მაშავერას მარჯვენა მხრიდან $\frac{1}{2}$ საათის მგზავრობის შემდეგ შეგვხვდა ლართისოფლის ნანგრევები, და კიდევ $\frac{1}{4}$ საათში წულრულაშენისა, ამის შემდეგ გზიდან 2 ვერსის მოშორებით, მდ. ფოლადაურზე დავინახეთ ბოლნისის ციხე. მის პირდაპირ, მდინარის მეორე ნაპირზე, წინათ უღვნიათ სპილენძი.

$\frac{1}{4}$ საათის შემდეგ დასავლეთით—სამხრეთ-დასავლეთით მივედით სოფ. ჩორში⁵, სადაც იყო სპილენძისა და რკინის ძარღვი. ის არის 3 საუენის სიმძლავრისა⁶.

ჩორიდან დასავლეთით 1 $\frac{1}{2}$ საათში ვიყავით მაშავერის მარჯვენა შენაკად ბალიქისხევეზე, რომლის შესართავის პირდაპირ, ანუ მაშავერის შარცხენა ნაპირზე დგას მთავარი სიმაგრე გუეჩი⁷.

აქედან გავემართეთ დასავლეთისკენ და $\frac{1}{2}$ საათში ვიყავით მდ. დამბლუტის ხევეზე; მის ახლოს, მისვე შესართავზე ზევით მაშავერის მარჯვენა ნაპირთან მივედით სოფელ დმანისში. ამ მდინარეს ავყევით სამხრეთისაკენ ზევით და $\frac{3}{4}$ საათში გავიარეთ სოფელ ჯანაკომის (?) ნანგრევები და კიდევ $\frac{3}{4}$ საათში დამბლუტი, სადაც იყო მადნის ძარღვები, რომლებიც დავათვალიერე.

შულავერიდან ბოლნისამდე მიდამო⁸ გაშლილია, აქედან დამბლუტამდე ტყიანია და ძალიან ჰგავს ჩრდილოეთ მთისწინეთისას თერგზე ეკატერინე-ბაღთან.

დამბლუტიდან სამხრეთით 5 საათის სავალზე⁹ არის სომხური, ასევე მთლად¹⁰ გააართახებული მხარე ტაშირი, სადაც აგრეთვე ბევრი რკინის და სპილენძის საბადოები უნდა ყოფილიყო¹¹. დამბლუტიდან თურქულ ახალქალაქის ციხემდე, რომელიც ჯავახეთს ეკუთვნის, არის ერთ დღეზე ნაკლები სავალი გზა.

მინერალოგიური დათვალიერების დამთავრების შემდეგ იმავე გზით გავემართეთ უკან შულავერში. უკვე 1 საათის დაღამებული იყო, როცა ჩვენ

¹ საიდანაც თბილისსა—ქვეები < პალ. ² იქიდან ქცია—ჩვენ გავიარეთ < პალ. ³ მაშავერის ჩრდილოეთ მხარეზე < პალ. ⁴ გავედით < პალ. ⁵ „ჩორი“ წუნდა იყოს სოფ. შორი, რომელიც მდებარეობს ჩრდილოეთით და არა სამხრეთით. ⁶ ის არის 3 საუენი სიმძლავრისა < პალ. ⁷ გუეჩი კი დანამდვილებით არის ქვეშის ციხე, რომელიც სწორედ შორის დასავლეთით მდებარეობს ⁸ მიდამო, გ ი უ ლ.] ყველაფერი, პალ. ⁹ 5 საათის სავალზე < პალ.

¹⁰ ასევე მთლად, გ ი უ ლ.] ამჟამად, პალ.

¹¹ სადაც აგრეთვე—ყოფილიყო < პალ.

da wir den Poladauri erreichten, daher wir an demselben, unterhalb Gardisopeli Halte machten¹.

Den 1sten Junius brachen wir mit Tagesanbruch auf und erreichten nach 3 1/2 St². unser Lager in Tschulawerd, da alles wolbehalten war³.

Man begrub hier einen Tataren. Er war in weiße Leinwand geschlagen und diese über dem Kopf und den Füßen zugebunden. Er ward ohne Sarg in eine 4 Fuß tiefe Grube, mit dem Kopf in O. und dem Gesicht in S. gelegt und so bedeckt, daß die Erde die Leiche nicht berührte. Die Träger verrichteten nachher ein arabisch. Gebet, denn es war kein Geistlicher dabey.

Die Gegend am Maschawere, die ich gestern bereiste und noch eine Tagereise höher, und eben so die dieser parallel, am Ksia hinauf, macht einen Distrikt der Provinz Somchiti aus und gehörte der fürstl. Familie Kaplani Schwilli oder Orbeliani Schwilli. Es bewohnten ihn Armenier (Armen. u. Georg. Somaech) mit wenig untermischten Georgiern. Jetzt ist hier alles wüste. Eben so ist es mit dem Distrikt Trialeti, der mit diesem in NW. gränzt und oben am Ursprung des⁴ Ksia belegen ist.

Wir ließen die Tageshize, besonders hier sehr häufigen Bremsen auszuweichen, übergehen und brachen erst gegen Abend von Tschulawerdi auf, ritten durch den Ksia und kamen nach anderthalb Stunden nach der wüsten Festung Marneaul, die an der südlichen⁵ Seite des Algeti liegt, über den hier eine steinerne Brücke ist. Die Einwohner waren vor 4 Jahren von hier am Algete ins freie Felde⁶ gezogen und hatten sich ein neues Marneaul erbauet, welches gegenwärtig 40 armenische und 30 tatarische Familien, die von Gandscha hergekommen⁷. enthält. Beim alten Marneaul war der Sandstein stellenweise sehr eisenschüßig. Unter letztern Ort etwan 1 Werst steht das ebenfalls vor 4 Jahren angelegte Dorf Gaurach, in welchem man 60 tatarische und 15 armenische Häuser rechnet, die von Akbalaly aus dem Gebürge hieher gezogen waren. Außer diesen sind keine bewohnte Oerter am Algete.

Von da ritten wir noch 4 Stunden in N. und erreichten das rechte Ufer des Kur 1 Werst unter Songalugi, wo wir anhielten. Auf dieser Distanz hatten wir auf dem halben Wege einen bis 2 Werst langen See mit thonigtem Boden und bittersalzigen Wasser, daher bey jeziger Verkleinerung desselben durch Eintrocknen eine schneeweiße Salzerde seinen breiten Rand bedeckt. An der Westseite des Sees steht das seit einem Jahre leere

¹ Es war schon—Halte machten, G.] kam aber nur bis an den Poladauri, P.

² erreichten nach 3 1/2 St, G.] trafen in (... ein) P.

³ da alles wolbehalten war <P.

⁴ Ursprung des <P.

⁵ südlichen, G.] rechten, P.

⁶ ins freie Felde, (A.) weiter hinab, P.

⁷ die von Gandscha hergekommen <P.

შოვედით ფოლადაურამდე, რომელთანაც ჩვენ ღართი-სოფლის ქვემოთ და-
ბინავდით¹.

1 იენისს გავედით გათენებისთანავე და 3 1/2 საათში მივალწიეთ² ჩვენს
ბანაკს შულავერდში, სადაც ყველაფერი კარგად დაგვხვდა³.

აქ მარხავდნენ ერთ თათარს. ის გახვეული იყო თეთრ ტილოში, რო-
მელიც შეკრული ჰქონდა თავსა და ფეხებზე. ის უკუბოდ ჩაასვენეს 4 ფუტი
სიღრმის საფლავში თავით აღმოსავლეთისაკენ და სახით სამხრეთისაკენ და
ისე გადააფარეს, რომ მიწა არ შეჭებია გვამს. ამის შემდეგ წამლებებმა შეას-
რულეს არაბული ლოცვა, რადგან აქ არავინ იყო სასულიერო პირი.

მთელი მიდამო მაშავერაზე, რომელიც მე გუშინ მოვიარე, და კიდევ
ერთი დღის სავალი ზევით და ასევე მის პარალელურად, ქციაზე ზემოთ,
შეადგენს სომხითის პროვინციის მხარეს და ეკუთვნის თავადის გვარს ყაფლა-
ნიშილს ანდა ორბელიანიშილს. აქ ცხოვრობენ სომხები, მცირე რაოდენო-
ბით შერეულნი არიან ქართველები. ამჟამად აქ ყველაფერი გაპარტახებუ-
ლია. ასევე არის თრიალეთის მხარეშიც, რომელიც ამას ჩრდილო-დასავ-
ლეთით ესაზღვრება და ზემოთ, ქციის სათავესთან⁴ მდებარეობს.

ჩვენ ვიცდიდით, სანამ გავიდოდა დღის პაპანაქება, განსაკუთრებით
გვინდოდა აგვეცდინა კრაზანები, რაც აქ ძალიან ხშირია, და მხოლოდ სალა-
მითი გავედით შულავერდიდან; გადავედით ქციაზე და 1 1/2 საათში მივედით
დანგრეულ მარნეულის (Marneul) ციხესთან, რომელიც მდებარეობს ალგე-
თის სამხრეთ⁵ მხარეზე. აქ, ალგეთზე ქვის ხილია. მარნეულის მოსახლეობა
ოთხი წლის წინათ გადავიდა აქედან ალგეთის გაშლილ (freie) მინდვრებზე⁶
და გააშენეს ახალი მარნეული, სადაც ამჟამად არის 40 სომხური და 30 თათ-
რული ოჯახი, რომლებიც განჯიდან მოვიდნენ⁷. ძველ მარნეულთან ქვი-
შაქვა ადგილ-ადგილ შეიცავდა ბევრ რკინას. უკანასკნელი ადგილის ქვე-
მოთ, დაახლოებით ერთ ვერსზე, მდებარეობს ასევე 4 წლის წინათ შექმ-
ნილი სოფელი გიაურაჩი (Gaurach), რომელშიც ითვლება 60 თათრული და
15 სომხური სახლი, რომლებიც აკბალალიდან, მთიანეთიდან, იქნენ გადმო-
ყვანილი აქ. ამით გარდა ალგეთზე არ არის სხვა დასახლებული ადგილი.

აქედან ჩვენ ვიმგზავრეთ ჩრდილოეთით კიდევ 4 საათი და მივედით
მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, სონღალულის ქვემოთ ერთ ვერსზე, სადაც ჩვენ
გავჩერდით. აქეთკენ, ნახევარ გზაზე, შეგვხვდა დაახლოებით 2 ვერსის სიგრ-
ძის ტბა, თიხიანი ფსკერით და მწარე მარილიანი წყლით, ამასთან, მისი ახ-
ლანდელი დაპატარავების გამო (სიცხისაგან ამოშრობით), ნაპირი დაფარული
აქვს თოვლივით თეთრი მარილიანი მიწით (მარილიანი მიწის არშიით—გ. გ.).

¹ უკვე—დავბინავდით, გ ი უ ლ.] მაგრამ მოვედით მხოლოდ ფოლადაურამდე, პ ა ლ.

² 3 1/2 საათში მივალწიეთ, გ ი უ ლ.] მივედით პ ა ლ.

³ სადაც ყველაფერი კარგად დაგვხვდა < პ ა ლ.

⁴ ქციის სათავესთან, გ ი უ ლ.] ქციაზე, პ ა ლ.

⁵ სამხრეთ, გ ი უ ლ.] მარჯვენა, პ ა ლ.

⁶ გაშლილ მინდვრებზე, გ ი უ ლ.] მოშორებით ქვევით, პ ა ლ.

⁷ რომლებიც განჯიდან მოვიდნენ < პ ა ლ.

Dorf Gaumysch. Der Ksnis Eristaw kaufte seine Einwohner von Kaplanows und versetzte sie nach Karteli.

Den 2ten Junii brach[t]en wir früh auf und hatten nach einer viertel Stunde die Festung Songalugi, nach $\frac{7}{8}$ Stunden aber erreichten wir Teflis (durch Gandschiskari, d. i. durchs Gandschische Tor¹, weil die Badebrücke zerbrochen war; dies ist jetzt der eigentliche Weg, den die Carawan machte, weil die Brücke über den Bade-Fluß eigentl. nur zur leichten Communication ist²), wo ich alles hinterlassene in gutem Stande fand.

In Teflis machte ich zu meiner möglichst baldigen Abreise nach Imeretien, um auch des Zaars Salomons Land und Distrikte bereisen zu können, alle Anstalt, mußte mich aber dabey nach den Umständen richten. Indessen fehlte es mir nicht an Beschäftigungen.

Den 4ten Junii machte ich eine Excursion nach Melel, und hatte daselbst mit dem Zaar eine Unterredung.

Den 6ten Junii schickte mir der Zaar den Saltuchses David Kaplanow und den Fürsten Otia³ als Dolmetscher. Heute traf auch der Fürst Artschili, Bruder des Zaars Salomon, mit dem russischen Geschäftsträger dem Capitain Lwow in Teflis ein.

Den 7ten Junii besuchte ich diesen Fürsten in Digomi.

Der Zaar Heraclius ließ mir wissen, daß ich den Zarewitsch Georgi und den Fürsten Artschil auf deren Reisen nach Krzchinwal und Sagina, wohin sie morgen abgingen, begleiten könne, worauf ich dem Zaar mein Vorhaben, von da nach Imereti zu gehen, bekannt machte, der mich aber des folgenden Tages durch den Fürsten Otia Endronika Schwilly ließ, des Ksnis Eristaws wegen noch 8 Tage in Teflis zu verbleiben. Dieser würde mich denn nach Krzchinwal und bis an die imeretische Gränze begleiten und bedecken.

Den 8ten Junii reiste der Fürst Artschil mit seiner Gemahlin, einer Tochter des Zaars, von Zarewitsch Georgi begleitet ab.

Den 10 Junii sahe ich des Fürsten Eristaws Hochzeit. Erst eine Stunde nach Sonnen-Untergang versammelten sich die Gäste beim Bräutigam, dem in einem Nebenzimmer die Hochzeitliche Kleidung unter einen besondern Gesange angelegt ward. Er gieng dann zur Braut, wohin er mit einer Fackel geleuchtet ward, und leitete seine Braut an einem langen, von dem Aermel⁴ herunterhängenden Bande, hinter sich her nach der Kirche, wohin ihn alle Gäste beider Geschlechter begleiteten. Vor ihm gieng ein Mann mit einem über die Achseln hangenden Stücke Stof und neben ihm gieng ein anderer Mann. Der erste breitete den Stof in der Kirche aus, damit das Brautpaar darauf stehen könne, und der andere zog seinen Säbel vor

¹ durch Gandschiskari—Tor < P.

² weil die Badebrücke—Communication ist < P.

³ Otia, G.] Oha, P (კობეჭტურული შეცდომა უნდა იყოს).

⁴ Ermel P.

ტბის¹ დასავლეთ მხარეზე დგას უკვე ერთი წლის დაცარიელებული სოფელი ვაუშიში. ქსნის ერისთავმა შეისყიდა მისი მცხოვრებნი ყაფლანოვისაგან და გადასახლა ისინი ქართლში.

2 იენის ჩვე ადრე გავემართეთ და $\frac{1}{4}$ საათში ვიყავით სონლალულის ციხეში; $\frac{7}{4}$ საათში კი უკვე თბილისს მოვალწიეთ განჯისკართ²; რადგანაც აბანოს ხიდი გატეხილი იყო, ეს არის ამჟამად ჩვეულებრივი გზა, რომლითაც ქარავეანი მოდის, რადგან ხიდი აბანოს მდინარეზე მხოლოდ მსუბუქი კომუნიაციისათვისაა განკუთვნილი³; აქ დატოვებული ყოველივე მშენიერად დამხვდა.

თბილისში ვემზადებოდი, რაც შეიძლება სწრაფად გაემგზავრებულიყავი იმერეთში, რათა შემძლებოდა სოლომონ მეფის ქვეყნის და მხარეების შემოვლაც, მაგრამ, ამასთან ანგარიში უნდა გამეწია გარემოებისათვის. თანაც ბევრი სამუშაო მქონდა.

4 იენის მე მოვაწყვე ექსკურსია მელელში (Meleli—?) და იქვე მქონდა საუბარი მეფესთან.

6 იენის შეფემ გამომიგზავნა სახლთუხუცესი დავით ყაფლანოვი და თავადი ოტია, როგორც თარჯიმანები. დღეს თბილისში, რუსეთის რწმუნებულ კაპიტან ლვოვთან ერთად, მოვიდა აგრეთვე თავადი არჩილი, ძმა სოლომონ მეფისა.

7 იენის მე ვინახულე ეს თავადები დილოში.

ერთკლე შემატყობინა, რომ მე შემძლო გავყოლოდი ბატონიშვილ გიორგის და თავად არჩილს ქრცხინვალსა და საგინაში (P), სადაც ისინი მეორე დღეს მიემგზავრებოდნენ; ამასთან მე შეფეს გავაცანი ჩემი გეგმა—იქიდან იმერეთში გადასვლის შესახებ; მან კი მეორე დღეს თავად ოტია ანდრონიკაშვილის პირით მოხოვა, ქსნის ერისთავის გამო კიდევ ერთი კვირა დავრჩენილიყავი თბილისში. შემდეგ ის [ერისთავი—გ. გ.] გამყვებოდა ქრცხინვალში და გამაცილებდა და დამიცავდა იმერეთის საზღვრებამდე.

8 იენის, ბატონიშვილ გიორგის თანხლებით, გაემგზავრა თავადი არჩილი თავის ცოლთან ერთად, რომელიც იყო მეფის ქალიშვილი.

10 იენის მე დავესწარი თავად ერისთავის ქორწილს. მხოლოდ მზის ჩასვლიდან ერთი საათის შემდეგ შეიკრიბნენ სტუმრები სიძესთან, რომელსაც მეზობელ ოთახში, საგანგებო სიმღერის შესრულებით, ჩააცვეს საქორწილო ტანსაცმელი. შემდეგ ის წავიდა პატარძალთან, საითკენაც მას გზას უნათებდნენ ჩირალდნით, და წაიყვანა პატარძალი სახელოდან ჩამოშვებული გრძელი ლენტით ეკლესიაში. იქ მას მიჰყვებოდნენ ორივე სქესის სტუმრები. ნეფის წინ მიდიოდა კაცი მხარზე გადაკიდებული ქსოვილის ნაჭრით და მის გვერდით მიდიოდა კიდევ ერთი კაცი. პირველმა გაუფინა ნაჭერი ეკლესიაში, ისე რომ ნეფე-დედოფალს შესძლებოდათ მასზე დგომა; მეორემ ამოიღო თავისი

¹ ეს არის კუმისის ტბა, ხოლო ქვემოთ დასახელებული სოფელი ვაუშიში უნდა იყოს კუმისის, შდრ. ვახუშტი (აღწერა, გვ. 45: ...ჩრდილოთ კერძ არს ტბა კუმისისა, მლაშე. ამ ტბის დასავლეთით არს კუმისი, დაბა დიდი).

² განჯისკართ < პალ.

³ რადგანაც აბანოს ხიდი—განკუთვნილი < პალ.

der Kirche aus und legte ihn in der Kirche dem Bräutigam vor die Füße. Beim Trauen stand der Bräutigam zur rechten. Der Geistliche wechselte die Trauringe und druckte 2 kleine Kronen dem Bräutigam und der Braut wechselsweise an die Stirn, nachher aber setzte er jedem eine auf. Endlich ward noch dem getrauten Paar ein Stücklein Brodt in Wein getaucht gereicht.

Der Bräutigam leitete nachher die Braut eben so an dem Bande nach dem Hochzeitshause. Dasselbst setzten sie sich, sie ihm zur rechten, und um sie das Frauenzimmer. Vor dem Brautpaar stand ein silberner Teller und neben ihm saß an jeder Seite ein Mann. Alle hereinkommende warfen für diese Begleiter Geld auf den Teller, sagten dem neuen Paar einen kleinen Glückwunsch und giengen denn fort. Nun speiseten die Mannspersonen mit dem Bräutigam, und das Frauenzimmer mit der Braut besonders. Nach 2 Stunden kam der Bräutigam wieder zur Braut, die Gäste aber giengen aus einander.

Den 19ten Jun. ward alles zur Abreise fertig. Des Abends sprach mich noch der Zaar.

Ich will, ehe ich Teflis verlasse, von dem Orte selbst eine kurze Beschreibung mittheilen.

Teflis ist der persische und europäische Stamm der Hauptstadt und Residenz der kartulischen Zaaren, die die Georgianer Tbiliskalak, d. i. Warmstadt nennen, weil nahe unter derselben warme Quellen und bey diesen Bäder sind.

Sie steht am rechten Ufer des Kur, welches hier von dem Senken des südlichen kaukasischen Vorgebürges schrege, über und unter der Stadt aber mehr jähe ist, nach meinen Beobachtungen mit Mosdok unter einem Meridian, und 2 Grad südlicher. Vor diesem war die untere Vorstadt, unter den Bädern, die Stadt Tbiliskalak.

Die jezige Stadt bildet fast ein stumpfes Dreyeck, und ist bis auf eine Stelle am Kur mit einer Mauer von Backsteinen umgeben; auch ist in der ostlichen Ekke die kleine Festung Narekla und in der westlichen die Fortresse Schardachty. Die Stadtmauer zwischen beiden 600 Faden lang und der ganze Umfang der Stadt beträgt etwan 3 rußische Werste oder 1500 Faden. In diesem nicht großen Raum leben etwan 20 000 Einwohner; daher die Straßen nur etwan 1 Faden breit und die Querstraßen noch schmaler sind.

Die Häuser sind von Ziegeln und Fliesen, mit thonigten Kalk, 1 Stockwerk, etwan 15 Fuß hoch aufgeföhret, die Dächer aber flach mit Thon beschüttet; die Stuben haben Kamine und die Fenstern statt Glas geöltes Papier. Alles ist leicht, schlecht, dicht und sehr unansehnlich gebauet. Neben dem ostlichen Theil der Stadt ist eine Brücke über den Kur, die in die kleine Festung Metechi am linken Kurufer föhret.

ხმალი ეკლესიის წინ და დაუდო იგი ეკლესიაში სიძეს ფეხების წინ. ჯვრის-წერისას სიძე იდგა მარჯვნივ. მოძღვარმა გაცვალა ნიშნობის ბეჭდები და ჯერ ნეფეს და შემდეგ დედოფალს რიგრიგობით შეახო შუბლზე ორი პატარა გვირგვინი; შემდეგ კი ისინი მათ დაადგა თავზე. ბოლოს დაქორწინებულ წყვილს მისცეს ღვინოში ამოვლებული პურის პატარა ნატეხი.

ნეფემ ამის შემდეგ წაიყვანა დედოფალი, ისევე ლენტით¹, საქორწილო სახლისკენ. იქ ისინი დასხდნენ, ქალი ნეფის მარჯვენა მხარეს და ქალის გარშემო ყველა ქალები. ნეფე-დედოფალს წინ ედგა ვერცხლის თეფში; მათ გვერდით ორივე მხარეს იჯდა თითო კაცი. ყველა მომსვლელი აგდებდა ფულს თეფშზე ამ მაყრებისთვის, უსურვებდნენ ახალ წყვილს ბედნიერებას და მიდიოდნენ. შემდეგ ივახშმეს კაცებმა ნეფესთან ერთად და ქალებმა დედოფალთან ერთად ცალ-ცალკე განსაკუთრებულად. ორი საათის შემდეგ ნეფე კვლავ მივიდა დედოფალთან, სტუმრები კი წავიდ-წამოვიდნენ.

19 ივნისს ყველაფერი ძზად იყო გამგზავრებისათვის. საღამოთი მე კვლავ მესაუბრა მეფე.

სანამ დავტოვებდე თბილისს, მოვაწვდით ამ ადგილის მოკლე აღწერილობას.

თბილისი არის სპარსული და ევროპული სახის დედაქალაქი და რეზიდენცია ქართლის მეფისა; მას ქართველები უწოდებენ თბილის ქალაქს, ეს ნიშნავს თბილ ქალაქს, რადგან მის ახლოს ქვემოთ არის თბილი წყაროები და მათთან კი აბანოები.

ის მდებარეობს მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, რომელიც აქ სამხრეთ კავკასიის მთისწინეთის ტოტის ჩამოწოლის გამო მოხრილია, ქალაქის ზემოთ და ქვემოთ კი უფრო ციცაბოა; ჩემი დაკვირვებით მოზღოკთან ერთ მერიდიანზეა და 2 გრადუსით სამხრეთით. ადრე ქვედა გარეუბანი, აბანოების ქვევით, იყო ქალაქი თბილისქალაქი.

თანამედროვე ქალაქი შეადგენს თითქმის ბლაგვ სამკუთხედს და, გარდა ერთი ადგილისა მტკვართან, შემორტყმულია აგურის კედლით; ამასთან აღმოსავლეთის კუთხეში არის პატარა ციხე ნარიყალა და დასავლეთისაში—სიმაგრე შარდახტი. ქალაქის კედელი მათ შორის არის 600 საჟენის სიგრძისა და მთელი ქალაქის გარშემო შეადგენს დაახლოებით 3 რუსულ ვერსს ან 1500 საჟენს. ამ, არც ისე დიდ, ფართობზე ცხოვრობს დაახლოებით 20000 მცხოვრები; ამიტომ ქუჩები არის დაახლოებით 1 საჟენი სიგანისა, შესახვევები კიდევ უფრო ვიწრო.

სახლები ნაგებია აგურისა და ფილაქნებისაგან, თიხანარევი კბრით, ერთსართულიანი, დაახლოებით 15 ფუტი სიმაღლისა, სახურავები სწორი—თიხით დაფენილი; ოთახებს აქვთ ბუხარი და ფანჯრებზე, შუშის მაგიერ, გაქონილი ქალაღდები. ყველაფერი არის მსუბუქი, ცუდი, მკვრივი (ტლანქი) და ძალიან შეუხედავად ნაშენი. ქალაქის აღმოსავლეთის ნაწილთან არის ხიდი მტკვარზე, ამ ხიდით შევდივართ ძეტების პატარა ციხეში, მტკვრის ძარცხენა ნაპირას.

¹ ე. ი. პატარძალს ჩაეგლო ხელი ლენტზე და ისე მიჰყვებოდა.

Unter der Stadt, nahe an derselben und am rechten Ufer des Kur, sind warme Quellen und bey denselben öffentliche Bäder für beyde Geschlechter. Unter den Bädern ist die Vorstadt Garetubani oder vielmehr alt Teflis. Um der Stadt und Vorstadt stehen ansehnliche Wein- und Obstgärten, die am Fluß an 5 Werst hinab reichen und mittelst kleiner Mülhwerke- und Rinnen aus dem Kur gewässert werden. An und auch unter den Gärten sind auch kleine Kornfelder. Eben so sind am linken Kurufer gegen die Stadt Gärten und Felder.

Von dem für 20 000 Einwohner kleinen Raum nehmen noch viele Kirchen und mehrere Kirchhöfe ansehnliche Plätze ein. Dieses Zusammenpressen der Einwohner, die schräge Lage der Stadt auf thonigten Boden, die bey Regen ganz aufweicht und keine Abzüge hat, die Kirchhöfe, die schlechte Polizey, welche verstatet, daß die Straßen mit Unrath fast bedeckt sind, u. s. f. verpesten gleichsam die Luft, daher Dissenterien¹ und böartige Fieber endemisch und Epidemien, auch die Pest selbst nicht selten sind. Im Jahre 1770. raffte letztere an 4000 Menschen weg. Die große Sterblichkeit würde noch größer sein, wenn die Häuser nicht so luftig gebanet wären, denn durch schlechte Thüren, Papierfenstern, Kamine u. s. w. wird ein beständiger Luftzug erhalten. In der Peat im Jahr 1770 legte man die Befallenen meistens aus den Häusern auf die Straßen und hat bemerkt, daß im Verhältnis von diesen mehr, als von denen in Häusern durchkamen.

Die Stadteinwohner sind mehr als zur Hälfte Armenianer; die andere Hälfte besteht meist aus Georgianern, und nächst diesen aus Tataren. Unter den Armenianer[n] sind etwan 400 römischer Konfeßion, welche Patres unterhalten.

Alle sind mit Kirchen reichlich versorgt.

Den Georgianern gehören:

1. Sioni Sagdari (Simeons Kirche), welches die Kathedralkirche ist. In derselben ist eine lange Inschrift², in georgischer Sprache³.

¹ უნდა იყოს: Dysenterien.

² P. 1, on 100, N 20, n.—48.

³ ეს წარწერა იკითხება შემდეგნაირად:

ქ: მადიდებელი სამებისა დავითიანი
ძმისწული სახელოვანი მეფის
გიორგისა და ძე დიდად ბატი-
ოსნისა ლევანისა განმგებელი
ქართლისა ბატონის შვილი ვახ-
ტანგ განმაახლებელი გუმბე
.თით ლორფინით ცავრით

ქალაქის ქვემოთ, ახლოს მასთან და მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, არის თბილი წყაროები და მათთან საზოგადო აბანოები ორივე სქესისათვის. აბანოების ქვემოთ არის წინაქალაქი¹, გარეთუბანი, ან უფრო უკეთ ძველი თბილისი. ქალაქისა და გარეთუბნის გარშემო არის მნიშვნელოვანი ვენახები და ხილის ბაღები, რომლებიც მდინარის ქვევით აღწევენ 5 ვერსამდე, და პატარა წისქვილებისა და არხების საშუალებით ირწყვებიან მტკვრის წყლით. ბაღებთან და მათ ქვემოთ არის აგრეთვე ხორბლის პატარა ყანები. ასევე მტკვრის მარცხენა ნაპირზეც, ქალაქის პირდაპირ, არის ბაღები და ყანები.

20000 მოსახლეობისათვის ისედაც პატარა ფართობიდან დიდი ადგილი უჭირავს ეკლესიებსა და სასაფლაოებს. მცხოვრებთა ეს სივიწროვე, დაქანებული მდებარეობა ქალაქისა თიხიან ნიადაგზე, რომელიც წვიმის დროს მთლად იფლინდება და არ აქვს წყლის საწრეტები, სასაფლაოები, ცუდი პოლიცია, რომელიც ნებას აძლევს, რომ ქუჩები დაიფაროს ნაგვით და ა. შ., — [ყოველივე ეს] სწამლავს ჰაერს, ამიტომაც დიზენტერია, ავთვისებიანი ციებ-ცხელება და ეპიდემიები, აგრეთვე ჭირიც, არც თუ იშვიათია. 1770 წელს ამ უკანასკნელმა გაწყვიტა 4000 მცხოვრები. დიდი სიკვდილიანობა კიდევ უფრო გაიზრდებოდა, სახლები რომ არ იყოს ბევრ-ჰაერიანი, რადგან ცუდი კარებიდან, ქალაქიანი ფანჯრებიდან, ბუხრებიდან და ა. შ. მუდამ არის ჰაერის მიმოქცევა. 1770 წელს, ჭირის დროს, ავადმყოფებს აწვენდნენ უმეტესად ქუჩებში და შეიმჩნეოდა, რომ ამათგან შედარებით მეტი რჩებოდა, ვიდრე სახლში მწოლიართაგან.

ქალაქის მოსახლეობა ნახევარზე მეტი სომეხებია. მეორე ნახევარს შეადგენენ უმთავრესად ქართველები და, ამათ გარდა, კიდევ არიან თათრები. სომეხთა შორის დაახლოებით 400 რომაული სარწმუნოებისაა², მათ ჰყავთ ბატრები, ყველანი უხვად არიან უზრუნველყოფილი ეკლესიებით.

ქ ა რ თ ვ ე ლ ე ბ ს ე კ უ თ ვ ნ ი თ :

1. სიონის საყდარი³ (სიმეონის ეკლესია) რომელიც არის კათედრალური ეკლესია. მასში არის დიდი ქართული წარწერა⁴.

¹ წინაქალაქი—Vorstadt, ანუ გარეთუბანი.

² ე. ი. კათოლიკური სარწმუნოებისა.

³ ქართულ ეკლესიათა სახელწოდებანი (სიონის საყდარი, ჯვარის მამის საყდარი და სხვები) გიულდენშტედტს მოჰყავს ქართული სიტყვებით, ხოლო გერმანული ასოებით. იხ. გერმანული ტექსტი.

⁴ ეს წარწერა მოგვყავს 88 და 89 გვერდებზე.

მონასტრისა ამის სულისა მფვისა
ბიძისა და მამისა და დედისათჳს
და სულთა ჩემთა და მეუღლისა
ძისა და ასულთა აღსაზრდელად.
ქრისტეს აქეთ ჩღნი.
ქართლის ქორონიკონს ტჳშ

2. Dschwaris¹ Mamis Sagdari, d. i. der Kreuzvater (so nennet man die Mönche) Kirche.

3. Natlis Zemeli Sagdari, d. i. die Kirche des Täufers.

4. Mepis Karis Sagdari, d. i. zaarische Hofkirche.

5. Karis Mgtis-Sagdari, d. i. die Kirche des Hofes der Mutter Gottes.

6. Koletis Sagdari.

7. Metechi Sagdari.

8. Ziminda Georgi Sagdari. Kirche des heil. Georgs.

9. Antschis-schati Sagdari. In derselben ist eine Inschrift² in Georgianischer Sprache.

10. Katholicos Sagdari, d. i. die Kirche des Patriarchen.

11. Tawar Episkoposi Sagdari, Kirche des Erzbischofs.

12. Charebis³ Mgtis Schobeli, d. i. Marien Verkündigung. Es war ehemals eine katholische Kirche.

13. Kaschweti Ziminda Georgi, steht an der linken Seite des Kur.

14. Golobnis⁴ Ziminda Georgi.

15. Meliki Sachdari, ist auch in einer Entfernung vom linken Kurufer. Neben derselben ist ein besonderer Kirchhof.

Ausser der Stadt in N. W. auf dem Felsen Ischiturdikhi steht die verfallene Kirche Mtha-tzmindä, nach der gewallfahrtet wird⁵.

Kirchen der Armenianer

1. und 2. Zichis Sagdari.

3. Petscherno Sagdari.

4. Kasebis.

5. Petros.

6. Sagascheni.

7. Norascheni.

8. und 9. Mognili⁶

10. Tschigrascheni.

11. Subnischani.

12. Kosmani.

13. 14. 15. Den Wankin gewidmete, Wankin-Sagdari.

16. Kammani.

17. Sirkiani.

18. Subkarabesa.

19. Melikis und

20. Subsasnisi Sagdari.

¹ Dschwaris corr.] Dschagaris P.

² P. 1, on. 100, N 20, x. —48.

³ Charebis G.] Charetis P.

⁴ զճոս օղոս Kalobnis.

⁵ Ausser der Stadt—wird < P.

2. ჯვარის მამის საყდარი, ე. ი. ჯვარის მამის (ასე ეძახიან ბერებს) ეკლესია.

3. ნათლისმცემლის საყდარი, ე. ი. ეკლესია [იოანე—გ. გ.] ნათლისმცემლისა.

4. მეჭხის კარის საყდარი, ე. ი. მეფის კარის ეკლესია.

5. კარის ღვთის საყდარი, ე. ი. კარის ღვთისმშობლის ეკლესია.

6. კოლეთის საყდარი.

7. მეტეხის საყდარი.

8. წმინდა გიორგის საყდარი, ეკლესია წმ. გიორგისა.

9. ანჩისხატის საყდარი, მასში არის ქართული წარწერა¹.

10. კათალიკოსის საყდარი, ე. ი. ეკლესია პატრიარქისა.

11. მთავარეპისკოპოსის საყდარი, ეკლესია მთავარეპისკოპოსისა.

12. ხარების ღვთისმშობელი, ე. ი. მარიამის ხარება. ის წინათ იყო კათოლიკური ეკლესია.

13. ქაშვეთის წმინდა გიორგი, მდებარეობს მტკვრის მარცხენა ნაპირზე.

14. კალოუზნის წმინდა გიორგი.

15. მელიქის საყდარი, არის აგრეთვე მტკვრის მარცხენა ნაპირის მოშორებით. მის ახლოს არის სპეციალური სასაფლაო.

ქალაქს გარეთ, ჩრდილო-დისავლეთით, იშიტურდუქის კლდეზე² დგას დანგრეული ეკლესია მთა-წმინდა სადაც მიდიან თაყვანისსაცემად.

ს ო მ ხ ე ბ ის ე კ ლ ე ს ი ე ბ ი.

1. და 2. ციხის საყდარი.

3. პეჩერნო (=პეტხაიმის) საყდარი.

4. კასების(?).

5. პეტროს(?).

6. საგაშენი.

7. ნორაშენი.

8. და 9. მოლნინი.

10. ჯიგრაშენი.

11. სურბნიშანი.

12. კოზმანი (=კოზმადამიანის საყდარი).

13. 14. 15. ვანკინისადმი მიძღვნილი, ვანქის საყდარი.

16. ქამუანი (=ქამოაანთ საყდარი).

17. ზირკიანი (=ზირკინაანთ საყდარი).

18. სუბკარაბესა (=სურბკარაპეტას).

19. მელიქის და

20. სუბსანისის (=სურბსარქისის) საყდარი.

¹ ქ: ჩამ ქრისტეს მიერ კურთხეულ საყდარი ესე სულისა ჩვენისა საოხალ. (საოხად?)

• მან ბატონიშვილმან კოზმან დომენტი მეფობასა ქართველთასა შანაგაზისასა. აღვაშენე სამრეკლო და განვაახლე ქვს ტნიგ.

² ვ ა ხ უ შ ტ ი (გვ. 54): კვლად დასავლით, ი შ ი ტ უ ტ რ უ ქ ი ს კლდეა შინა არს მონასტერი მთაწმინდისა და აწ ცალიერი.

Von diesen stehen 12 in der Stadt, und 8 in den Vorstädten; die katholischen Armenianer, deren 400 seyn mögen, behelfen sich mit einer Kapelle. In der Stadt ist auch ein armenianisch Kloster.

Die muhamedanischen Tataren besitzen 3 Metscheden.

Die Stadteinwohner leben zu einem großen Theil von ihren Weingärten und Pflanzungen, besonders von der Kultur der Baumwolle. Viele sind auch Kaufleute oder viel mehr nur Krämer, bey welchen man hier gangbare Zeuge, kurzen Kram, Lebensmittel, Gewürze und andere Materialien findet. Verschiedene sind Gerber, Zeugdrucker, Weber, Schmiede. Alle städtische Gewerbe werden nur ins Kleine und von Liebhabern, nicht von Meistern betrieben.

Der Zaar hat hier eine Salzrafinaderey und eine Mütze. Im Jahr 1772. galt in Teflis.

1 Batman, d. i. 1 Pfund Brodt nach rußischem Geld 8 Kopek.

„ „ Rindfleisch 25 Kop. Schaaffleisch 30 Kop.

„ „ Käse 20 Kop. Salz 20 Kop. Reis 20 Kop.

„ „ Butter 80 Kop.

1 Citra guter Landwein 20 Kop.

Waizen und Gersten kömmt von Gori und Surami auf Flößen von Fichteubaumstämmen den Kur hinab. Diese Flöße werden zu Bauholz gekauft.

Die Gegend um die Stadt ist wie ganz Georgien nur wenig und schlecht angebauet und bewohnt. Auf einem Berge neben der Stadt siehet man unterhalb am Kur eine Udobna¹ (Einsiedelerey) und die bewohnten Dörfer Zalaskari und Kumisi, auch die wüste Festung Chunan. Ueber dem Kur sieht man das kowische Dorf Gergel in NNW. und die Kluft, in welcher der Aras aus dem Gebürge in die Fläche des Kur kömmt, in WNW.

Die Zaaren standen vordem auf der Höhe bey Kofschori, wegen geringerer Hitze im Sommerlager und des Winters im niedrigen wärmern Thal des Kur bey Nagebi; denn zwischen den Bergen bey Teflis ist die Kälte weit strenger. Jezo wird die Residenz nicht ohne andere Veranlassung verlassen.

Den 20. Juni verließ ich endlich Teflis unter Bedeckung und Begleitung des gegen mich so freundschaftlichen und um meine Expedition so verdienten Ksuis Eristaw David auf immer, und kam nach 4-stündigen Ritt, auf welchem wir die Brücke bey Weri und Mtkwari² paßierten, des Abends um 7 Uhr³ nach Mzcheta. Da eben der Hr. General Suchotin, Befehlshaber der rußischen Truppen in Georgien hierdurch nach Teflis zum Zaar Heraklius reiste, hatte ich hier seine Rückkunft abzuwarten.

¹ უდობა ოცობ: Udabno.

² und Mtkwari < P.

³ Um 7 Uhr < P.

ამათგან 12 დგას ქალაქში და 8 ქალაქის გარეუბნებში; კათოლიკე სომხები, რომლებიც უნდა იყვნენ 400, კმაყოფილდებიან ერთი საყდრით. ქალაქში არის აგრეთვე ერთი სომხური მონასტერი.

მაჰმადიან თათრებს აქვთ 3 მეჩეთი.

ქალაქის მოსახლეობა ცხოვრობს უმთავრესად თავისი ვენახებითა და ნარგავებით, განსაკუთრებით ბამბის კულტურით. ბევრი არიან ვაჭრები, ანუ, უფრო უკეთ წერილი მედახლეები (Krämer), რომლებთანაც შეიძლება შეიძინოს კაცბა ვასავლიანი საქონელი, წერილმანი საქონელი, სურსათი, სანელებელი და სხვა რამეები. არიან სხვადასხვა [ხელოსნები]: მეტყავეები, მღებავები, მქსოველები, მჭედლები. ყოველგვარ საქალაქო ხელოვნობას ეწევიან მცირე რაოდენობით და ისიც მოხალისენი და არა ოსტატები.

აქ მეფეს აქვს მარილის-სახდელი ქარხანა და ზარაფხანა.

1772 წ. თბილისში იყიდებოდა:

1 ბათმანი¹, ე. ი. 1 გირვანქა პური რუსულ ფულზე—8 კაპიკად.

„ „ „ საქონლის ხორცი 25 კ., ცხვრის ხორცი 30 კ.

„ „ „ ყველი 20 კ., მარილი 20 კ., ბრინჯი 20 კ.,

„ „ „ კარაქი 80 კაპიკად.

1 ციტრა კარგი ადგილობრივი ღვინო—20 კ.

ხორბალი და ქერი მოდის გორიდან და სურამიდან ტივებით, რომლებიც შეკრულია ფიჭვის მორებისაგან, ქვევით მტკვრით. ეს ტივები შემდეგ იყიდება როგორც საშენი ხე. ტყის მასალა.

მიდამო ქალაქის გარშემო, ისე როგორც მთელი საქართველო, მცირედ და ცუდადაა გაშენებული და დასახლებული. მთაზე, ქალაქის ახლოს, ქვევით მტკვარზე, ჩანს უღაბნო (საცხოვრებელი ვანდევითებისა) და დასახლებული სოფლები წალასყური და კუმისი, აგრეთვე დანგრეული ციხე ხუნანი. მტკვარზე ზემოთ, ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთით, ჩანს ხევის სოფელი გერგელი², ხოლო ხეობა, რომელშიც არაგვი (Arag) მთიანეთიდან მტკვრის დაბლობზე გამოდის, დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით.

მეფეები წინათ, ზაფხულობით, იდგნენ მთაზე კოჯორთან, რადგან იქ სიცხეები ნაკლებია, ხოლო ზამთარში დაბლა, უფრო თბილ მტკვრის ველზე, ნაგებთან, რადგან მთებს შორის თბილისში ყინვები უფრო სუსხიანია. ახლარეზიდენციას სხვა მიზეზების გამო არ სტოვებენ.

20 ივნისს საბოლოოდ დავტოვე თბილისი ჩემს მიმართ ასე მეგობრულად განწყობილი და ჩემი ექსპედიციებისათვის ასე გარჯილი ქსნის ერისთავის დავითის თანხლებით და დაცვით. ოთხი საათის მგზავრობის შემდეგ, გზად ვერის და მტკვრის³ ხიდების ვავლით, საღამოს 7 საათზე⁴ მივედი მცხეთაში. რადგან ბატონი გენერალი სუხოტინი, რუსთა ჯარების სარდალი საქართველოში, ეს-ესაა გასგზავრებულიყო თბილისში ერეკლე მეფესთან, ამიტომ მე მისი დაბრუნებისათვის აქ უნდა დამეცადა.

¹ ბათმანისა და გირვანქის შესახებ იხ. ქვემოთ.

² ვახუშტის (აღწერა გვ. 67) ხევში აღნიშნული აქვს „გურგეთი არაგვის იქით კიდესა“.

³ და მტკვრის < პალ.

⁴ 7 საათზე < პალ.

D. 22 et 23 Juni [war] ich in Mzcheta¹.

Mir ward hier eine besondere Fledermaus (Fer à cheval) und Cyprianus barbatus zu Theil. Exkursionen stand Regenwetter im Wege.

D. 24. Juni². Ich sahe die hiesige Kirche. Sie ist 80 und mit dem Vorhofe 90 Schritte lang und 45 Schritte breit. Ihre Inschriften waren unleserlich.

D. 24sten Juni kam der Hr. General Suchotin von Teflis zurück, dem ich nach dem Lager bey Muchran folgte und daselbst des folgenden Tages blieb.

Den 26sten Junii brachen die Truppen nach Duschet auf, ich aber nahm meinen Weg nach Achalgori, daselbst ich unter starkem Wege nach 4 St. ankame³, wo ich meine vorausgeschickte Sachen antraf und die weitere Reise einrichtete.

D. 27 et 28 Jun. in Achalgori zugebracht⁴.

D. 29. Jun. Gestern ist Muchran von Lesgiern überfallen und geplündert⁵. Ich brach heute von Achalgori auf. Der Weg gieng dem ostlichen Ufer des Ksani parallel, nach $\frac{1}{4}$ [St.] durch ein[en] ser kleyn[en] Bach; nach $\frac{1}{4}$ [St.] durch den zweiten und nach $\frac{1}{2}$ St. weiter den dritten, an dem das Dorf Ikoti gelegen⁶. Den bisherigen Weg hatte ich schon vorher im April gemacht. Man sahe hier an der Ostseite⁷ des Ksani das Dorf Jeldwa und auf einer ansehnlichen Höhe die Festung Zirkoli. Nach einer viertel Stunde hatten wir das Dorf Orianta, an einem linken Ksanibache. Einige Werste höher soll an diesem Bache das Dorf Alewi stehen, und oben an demselben der ossetinische Distrikt Saperscheti liegen. Gegen Orianta über steht Kurta am W. Seite des Ksani⁸.

Nach einer Stunde kamen wir an einem Orte, wo ehemals Bergtheer (G. Kupri) quoll, und denn am Ksani, beim Dorf Sadsegur an die Mündung eines Baches Sadsegur; es hat an beiden Seiten des Ksani Häuser.

Nach einer guten Stunde hatten wir das alte Schloß Kweni Ipne, an der Westseite des Ksani, wo ehemals⁹ der Eristaw residirt hatte. Es liegt in der Mitte¹⁰, an einem steilen Berge. Nach einer viertel Stunde hatten wir einen Bach und sahen das Dorf Sakoreti am westlichen Ksani-Ufer. Wieder nach einer viertel Stunde ritten wir über eine hölzerne Brücke des Ksani, in die Festung oder¹¹ Kloster Largwi, die am rechten Ksani-Ufer und der Mündung des Bachs Tschurta steht. Etwan 1 Werst höher

¹ D. 22 et 23. Juni ich in Mzcheta <P.

² D. 24 Juni <P.

³ daselbst—4 St. ankame <P.

⁴ D. 27 et 28 Jun. in Achalgori zugebracht <P.

⁵ D. 29 Jun.—geplündert, G.] Wir hörten hier daß Muchran den 28-sten von den Lesgiern überfallen und geplündert worden. P.

⁶ Ich brach heute—Ikoti gelegen, G.] Den 29-sten Junii ritte ich von Achalgori neben dem linken Ufer des Ksani, an welchem ich bis zum Dorf Ikoti drey Bäche hatte, P. ⁷ Ostseite, G.] rechten P. ⁸ W. Seite des Ksani, G.] rechten Ufer des Ksani, P. ⁹ ehemals, P.] ehemals, G. ¹⁰ in der Mitte <P. ¹¹ oder, G.] und, P.

22 და 23 ივნისს ვიყავი მცხეთაში¹.

მე აქ მაჩვენეს განსაკუთრებული ღამურა (*Fer à cheval*) და *Cyprinus barbuis*. ექსკურსიები შეჩერდა წვიმიანი ამინდის გამო.

24 ივნისი. მე ვნახე აქაური ეკლესია. ის არის 80 ნაბიჯის სიგრძისა, მინაშენთან ერთად—90 ნაბიჯი სიგრძისა და 45 ნაბიჯი სიგანისა. მისი წარწერების გარჩევა შეუძლებელი იყო.

24 ივნისს თბილისიდან დაბრუნდა ბატონი გენერალი სუხოტინი; მე მას გავეყვი მუხრანის ბანაკამდე და იქვე დავრჩი მეორე დღესაც.

26 ივნისს რაზმები გაემართნენ დუშეთისაკენ, მე კი ავიღე გეზი ახალგორისაკენ, სადაც ძნელი გზით მივედი 4 საათის შემდეგ². აქ წინდაწინ გაგზავნილი ნივთები დამხვდა და დავეგეგმე შემდგომი მგზავრობა.

27 და 28 ივნისი გავატარე ახალგორში³.

29 ივნისი. გუშინ ლეკები თავს დაესხნენ მუხრანს და გაძარცვეს⁴. დღეს მე გავედი ახალგორიდან. გზა მიდიოდა ქსნის აღმოსავლეთი ნაპირის პარალელურად; $\frac{1}{4}$ საათში გავიარეთ ძალიან პატარა მდინარე; $\frac{1}{4}$ საათში—მეორე; $\frac{1}{2}$ საათში კიდევ მესამე, რომელზეც სოფ. იკოთი მდებარეობს⁵. გზა აქამდე მე ჯერ კიდევ აპრილში მოვიარე. აქ, ქსნის აღმოსავლეთ მხარეზე ჩანს სოფელი იელდეა (?) და მოზრდილ მალღობზე—ციხე წირქოლი. $\frac{1}{4}$ საათში ვიყავით სოფ. ორინტაში (ორინთა—გ. გ.), ქსნის მარცხენა შენაკაღზე. რამდენიმე ვერსით მალა ამ მდინარეზე უნდა იყოს სოფელი ალვეი და მის ზემოთ ოსური მხარე საფერშეთი. ორინთას⁷ ჰირდაპირ ზევით დგას ქურთა ქსნის დასავლეთ ნაპირზე.

ერთ საათში მივედით ადგილამდე, სადაც ადრე ვადმოდიოდა მთის კუპრი, და შემდეგ—ქსანზე სოფ. საძეგურამდე მდ. საძეგურის შესართავამდე; მას ქსნის ორივე ნაპირზე აქვს სახლები.

კარგი ერთი საათის შემდეგ გავიარეთ ძველი სასახლე ქვენი იფნე⁸, ქსნის დასავლეთ მხარეზე, სადაც ადრე იყო ერისთავის რეზიდენცია. ის დგას ციცაბო მთის შუა ადგილას¹⁰. $\frac{1}{4}$ საათის შემდეგ მივედით მდინარემდე და დავინახეთ სოფ. საქორეთი ქსნის დასავლეთ ნაპირზე; კიდევ $\frac{1}{4}$ საათის შემდეგ გადავედით ხის ხილით ქსანზე და მივედით ლარგვის ციხეში ანდა¹¹ მონასტერში, რომელც მდებარეობს ქსნის მარჯვენა ნაპირზე მდ. ჭურთას [ქსანთან] შერევის ადგილას. დაახლოებით 1 ვერსით ზემოთ ერთვის ქსანს აღმო-

¹ 22 და 23—მცხეთაში < პალ.

² სადაც ძნელი გზით—შემდეგ < პალ.

³ 27 და 28—ახალგორში < პალ.

⁴ 29 ივნისი.—გაძარცვეს. გ ი უ ლ.] ჩვენ აქ გავიგეთ, რომ 28-ში ლეკები თავს დასხმნენ მუხრანს და გაუძარცვეთ, პალ.

⁵ დღეს მე გავედი—მდებარეობს, გ ი უ ლ.] 29 ივნისს გავემართე ახალგორიდან ქსნის მარცხენა ნაპირის გაყოლებით, რომელზეც, სოფ. იკოთამდე, სამი მდინარე შემხვდა, პალ.

⁶ აღმოსავლეთ, გ ი უ ლ.] მარჯვენა პალ.

⁷ ორინთა არის კორინთა, რომლის ზევით მართლაც არის ქურთა.

⁸ დასავლეთ, გ ი უ ლ.] მარჯვენა პალ.

⁹ ეს უნდა იყოს „ქვენიფნევი“.

¹⁰ შუა ადგილას < პალ.

¹¹ ანდა, გ ი უ ლ.] და, პალ.

fällt der Bach Kartschoch ins ostl¹. Ufer des Ksani, welches an eben dieser Seite etwan 10 Werst höher vom Fließchen Ts-chrasma gehen soll². An allen diesen Fließchen stehen noch kleine georgische Dörfer, um ihre Quellen aber sind ossetische Distrikte, die davon Tschurta, Kartschoch, Ts-chrasma und am Ksani waren Tschamur, genannt werden. Sie sind alle dem Eristaw unterthan. Monasteri Largwi gegenüber sieht man auf der Höhe an der Ostseite des Ksani³ das von Ossen bewohnte Dorf Lagosche.

Der ganze Weg von Achalgori bis Largwi ging in NNW⁴. und beträgt 4 Stunden oder 20 Werste. Der Weg geht über Kalksteinfelsen besonders in der Gegend der Bergoelquelle⁵, und ist so schmal, daß er keine Wagen verträgt. Die Höhen sind meist waldigt und nur gegen die Bäche sind zu Akker dienliche Niedrigungen.

Aus dem obern Ksani erhielt ich Salmo Fario und Cyprinus Gobius. Die Schützen brachten Hirundo apus und Motacilla phoenicurus. Man fischt hier mit kleinen, nur einen Faden langen und weiten Nezen, mit angehängenem Metall beschwert.

Der 30sten Junii ward in Largwi zugebracht. Weil ich aus Imeretien hieher zurücke kehren und die Gebürgreise nach Rußland von hier macher wollte, hinterließ ich daselbst, als an einem sichern Ort, alles auf der Reise nach Imeretien entbehrliche, unter der Aufsicht des Studentens Kra-scheninikows, dem ich auch 2 Kasaken ließ.

Den 1sten Julii. Von Largwi ritten wir bald in [SW. bald in NW. erst am Tschurta-Fluß⁶ hinauf und hatten nach 3 Stunden das ossetische Dorf Skunet.

Von demselben lag Largwi in O. in gerader Linie nur 8 W. das Gebürg Lardsobani in SO., das Dorf Koloti, hinter einen Bergrücken in S. und Ursprung des Lechura⁷.

Von Skunet gieng unser Weg 1 Stunde bergan und brachte uns noch nach anderthalb Stunden auf den Rücken einer Höhe, auf welchem noch hin und wieder Schnee lag und von der man in S. den Ursprung der Medschuda und in N. den in den Batara Liachwi (d. i. kleine Liachwi) fallenden Bach Tkuptura, an welchem Osseten wohnen, sahe. Von da ritten wir Stunde bergab bis zu dem ossetischen Dorf Sklebi, wo wir die Nacht blieben. Bosseli diesem gegenüber⁸.

Um Sklebi liegen am Medschuda vier ossetische Dörfer: Aschatur, Ardisi, Bersentkari, Tba⁹ und die georgischen Datwientkari, Zoldewi, Ateni.

¹ Ostl. G.] linke, P.

² gehen soll, P.] ins ostl. Ufer des Ksani begeben, G.

³ auf der Höhe an der Ostseite des Ksani < P.

⁴ NNW, G.] NNO, P.

⁵ besonders—Bergoelquelle < P.

⁶ Fluß < P.

⁷ und Ursprung des Lechura < P.

⁸ diesem gegenüber < P.

⁹ Aschatur, Ardisi, Bersentkari, Tba < P.

საველეის¹ მხრიდან მდ. ქარჩოხი, რომელიც, როგორც ამბობენ, ამავე მხარეს, მდ. ცხრაზმიდან 10 ვერსით მაღლა გამოდის. ყველა ამ მდინარეებზე მდებარეობენ პატარა ქართული სოფლები, მათ სათავეებისკენ კი არიან ოსური რაიონები, რომლებსაც ამიტომ ეწოდება—ჭურთა, ქარჩოხი, ცხრაზმა, ხოლო ქსანზე იყო ჟამური. ისინი ყველანი ემორჩილებიან ერისთავს. ლარგვისის მონასტრის პირდაპირ მაღლობზე, ქსნის აღმოსავლეთ მხარეზე², ჩანს ოსებით დასახლებული სოფელი ლაგოშე (?).

მთელი გზა ახალგორიდან ლარგვისამდე მიემართებოდა ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთით³ და არის 4 საათის სავალი, ანუ 20 ვერსი. გზა მიდის კირქვიან კლდეებში, უმთავრესად ნავთობიან მიდამოზე⁴ და არის ისე ვიწრო, რომ ურემს ვერ დაიტევს. მაღლობები უმეტესად ტყითაა დაფარული და მხოლოდ მდინარეთა ახლოს მდებარე დაბლობები არიან გამოსაყენებელი დასამუშაველად (სახნავად). ზემო ქსნიდან მე მივიღე *Salmo fario* (კალმახი) და *Cuprinus gobius*. მონადირეებმა მომიტანეს *Hirundo apus* და *Motacilla phoeniceus*. აქ თევზაობენ პატარა, ერთი საჯენი სიგრძის და სივანის ბადით, რომელსაც ამძიმებს დაკიდული ლითონი.

30 ივნისი გავატარეთ ლარგვისში. რადგანაც იმერეთიდან. მე ისევ აქ უნდა დავბრუნებულიყავი და მთებზე გადასვლით რუსეთში აქედან უნდა წავსულიყავი, ამიტომ აქ, როგორც საიმედო ადგილას, სტუდენტ კრაშენინიკოვის მეთვალყურეობით დავტოვე ყველაფერი, რაც იმერეთში სამოგზაუროდ არ იყო საჭირო, მასვე დავუტოვე აგრეთვე ორი კაზაკი.

1 ივლისი. ლარგვისიდან ჩვენ მივიდოდით ხან სამხრეთ-დასავლეთით, ხან ჩრდილო-დასავლეთით, ჯერ მდ. ჭურთის ზევით და 3 საათის შემდეგ ვიყავით ოსურ სოფელ ცქუნეთში.

აქედან ლარგვისი არის აღმოსავლეთით, პირდაპირი ხაზით მხოლოდ 8 ვერსზე, მთა ლოწობანი—სამხრეთ-აღმოსავლეთით, სოფელი ქოლოთი—მთის იქით, სამხრეთით, და ლეხურის სათავე⁵.

ცქუნეთიდან ჩვენი გზა 1 საათი მიდიოდა აღმა და აგვიყვანა კიდევ 1 1/2 საათის შემდეგ მთის წვერზე, სადაც ჯერ კიდევ აქა-იქ თოვლი იდო და საიდანაც სამხრეთით ჩანდა მეჯულის სათავე, ჩრდილოეთით კი—პატარა ლიახეში ჩამავალი ტკუპტურა, რომელზეც ოსები ცხოვრობენ. აქედან ჩვენ ერთი საათი ვიარეთ ზევით ოსურ სოფელ სხლებამდე, სადაც გავათიეთ ღამე. ამის პირდაპირ⁶ [მდებარეობს] ბოსელთა.

სხლების გარშემო, მეჯუდაზე, მდებარეობს 4 ოსური სოფელი—ასატური, არდისი, ბერზათკარი ტბა⁷, და ქართული [სოფლები]: დათვიანთკარი

¹ აღმოსავლეთის, გ ი უ ლ.] მარცხენა, პ ა ლ.

² მაღლობზე, ქსნის აღმოსავლეთ მხარეზე < პ ა ლ.

³ ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთით, გ ი უ ლ.] ჩრდილოეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთით, პ ა ლ.

⁴ უმთავრესად ნავთობიან მიდამოზე < პ ა ლ.

⁵ და ლეხურის სათავე < პ ა ლ.

⁶ ამის პირდაპირ < პ ა ლ.

⁷ ასატური, არდისი, ბერზათკარი, ტბა < პ ა ლ.

7. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში

Dschawachkari, Isrol und Salkentkari; am Lechura aber die ösetischen S-chra-tskara, Bosselta und das georgische Koloti.

Den 2ten Julii, morgens um 9 Uhr¹ ritten wir nach Veranlassung des Weges mit vielen Abweichungen der Richtung in Westen, erst eine halbe Stunde bergan, wo man auf der Höhe die Kluft des Batara Liachwi flusses sahe und $\frac{1}{4}$ Stunde bergab nach dem ösetischen Dorfe Zippor; auch noch von hier abwärts, wodurch wir in einer Stunde den Batara Liachwi erreichten. In gerader Linie waren es von Sklebi nur 5 Werst in W.

Wir ritten durch den Fluß und $\frac{3}{4}$ Stunden an seinem rechten Ufer bis zur Festung Adseriskewi. Hier wieder nach dem linken Flußufer und an demselben nach einer viertel Stunde das Dorf Zinubani². Gegenüber Halte gemacht³. Von hier ritten wir in drey viertel Stunden 3 mahl durch den Fluß und zu einem großen Theil in dessen Wasser, bis zum ossetischen Dorf Somkari. Von hier hatten wir an der Anhöhe, nach drey viertel Stunden die Festung Bellote. Von Bellote nach einer viertel Stunde das ossetische Dorf Ertula in W., dem gegenüber am linken Ufer des Liachwi das Dorf Chutariskari⁴ steht. Am rechten Ufer hatten wir nach einer viertel Stunde das Dorf Sazcheneti mit einer Mauer. Die Richtung des Weges vom ersten Durchschnit durch den Batara Liachwi ging in SSW. und betrug in gerader Linie etwan 17 Werst.

Unter den Pflanzen auf der Höhe waren *Azalea pontica*, georg. Jeli, welche dem Bienenhonig rauschend macht, *Rhododendron ponticum*, georg. Theca, *Sorbus aucuparia*, georg. Mschnawi, *Betula alba*, *Ribes rubra*, *Veratrum Bistorta*, *Lilium Martagon*, *Astrantia* u. a. m.

Des Abends erhielt ich noch einen Besuch von dem Vetter des Eristaws Georgi, der den persischen Titel Kullaraga⁵ führt und dem der Eristaw nach vielem Streit Bellote und mehr Dörfer am Batara Liachwi abtreten müssen.

Den 3ten Jul. Von Sazcheneti hatten wir nach einer Stunde den Bach Grya beim Dorfe Wanati, wo man am linken Ufer des Batara Liachwi die Festung Wanati auf einer ansehnlichen Höhe sieht. Am Bache Grya liegt der dem Zaar Heraklius gehörige ösetische Distrikt Tschru.

Weiter am Batara Liachwi an der rechten Seite hinab in S. hatten wir, nach einer halben Stunde, die Festung Eredwi, die dem Fürsten Pawleni Schwilli gehört. Sie liegt am ausgehenden des Gebürgs und giebt in S. eine Aussicht über eine freye Ebene bis Gori. Von Eredwi wandten wir uns in W. und kamen am Fuße des Gebürgs nach anderthalb Stunden [durch] die Dörfer Argwis und Prissi⁶ nach Krzchinwal, wo ich mein Zelt aufschlug. Dieser Ort steht am linken Ufer des Didi (großen) Liachwi. Die Kirche des Orts steht aber am rechten Flußufer.

¹ morgens um 9 Uhr<P. ² Zinubani, G.] Zuanbani, P. ³ gegenüber Halte gemacht<P. ⁴ Chutariskari. G.] Chutanskari, P. ⁵ Kullaraga, G.] Kalleraga, P. ⁶ die Dörfer Argwis und Prissi<P.

წოდებიან, ატენი, ჯავახკარი, ისროლი და სალკენტკარი; ლეხურაზე კი—ოსური ცხრაწყარო, ბოსელთა და ქართული—ქოლოთი.

2 ივლისი. დილის 9 საათზე¹ სხლებიდან ბევრი მიხვეულ-მოხვეულებით გავემართეთ დასავლეთისკენ; ჯერ $\frac{1}{2}$ საათი აღმა, საიდანაც ჩანს პატარა ლიახვის ხეობა, და შემდეგ $\frac{1}{4}$ საათი დაღმა, ოსურ სოფელ წიფორამდე; აქედან კვლავ ზევით და 1 საათში მივედით პატარა ლიახვზე. სხლებიდან პირდაპირი ხაზით ის არის 5 ვერსზე დასავლეთით.

ჩვენ გავედით მდინარეზე და $\frac{3}{4}$ საათში მივედით მის მარჯვენა ნაპირზე აწრისხევის ციხემდე. აქ კვლავ მდინარის მარცხენა ნაპირზე და მასზე $\frac{1}{4}$ საათში ვიყავით სოფ. წინუბანში. ამის პირდაპირ შევისვენეთ². აქედან $\frac{3}{4}$ საათში 3-ჯერ გავედით მდინარეზე და უმეტესწილად მის წყალში, ოსურ სოფელ ზონკარამდე. აქედან მალლობზე $\frac{3}{4}$ საათში—ციხე ბელოთი. ბელოთიდან $\frac{1}{4}$ საათში—ოსური სოფელი ელტურა დასავლეთით, მის პირდაპირ, ლიახვის მარცხენა ნაპირზე სოფ. ხუტარისკარი მდებარეობს. მარჯვენა ნაპირზე $\frac{1}{4}$ საათში გავიარეთ სოფ. საცხენეთი, კედლით [გამაგრებული]. გზის მიმართულება იმ ადგილიდან, სადაც პატარა ლიახვი პირველად გადავკვეთეთ, იყო სამხრეთი—სამხრეთ-დასავლეთი და შეადგენდა პირდაპირი ხაზით დაახლოებით 17 ვერსს.

მცენარეულთა შორის მთაზე იყო *Aranea pontica*, ქართულად იელი, რომელიც ფუტკრის თაფლს დამათრობელს ხდის; *Rhododendron ponticum* (შქერი), ქართულად თეკა³, *Sorbus aucuparia* (ცირცელი), ქართ. მშნავი⁴, *Betula alba* (არყი), *Ribes rubra* (წითელი მოცხარი), *Veratrum Bistorta*, *Lilium martagon*, *Astrantia* (ვარსკვლავა) და ა. შ.

საღამოს მესტუმრა ერისთავის ბიძაშვილი გიორგი, რომელიც ატარებს სპარსულ ტიტულს ყულარაღასს (*Kullaraga*) და რომელსაც ერისთავმა, ბევრი დავის შემდეგ, დაუთმო ბელოთი და რამდენიმე სოფელი პატარა ლიახვზე.

3 ივლისი. საცხენეთიდან 1 საათის შემდეგ ვიყავით მდ. გრიაზე სოფ. ვანათთან, სადაც პატარა ლიახვის მარცხენა ნაპირზე, მნიშვნელოვან სიმაღლეზე, ჩანს ვანათის ციხე. გრიაზე მდებარეობს ოსური რაიონი ჩრუ (*Tschru*), რომელიც ეკუთვნის ერეკლე მეფეს.

შემდეგ პატარა ლიახვზე, მარჯვენა მხარეს, ქვევით, სამხრეთით, $\frac{1}{2}$ საათში გავიარეთ ერედვის ციხე, რომელიც ეკუთვნის თავად ფავლენიშვილს. ის მდებარეობს მთის შვერილზე და აქედან სამხრეთით ჩანს გაშლილი დაბლობი გორამდე. ერედიდან გადავუხვიეთ დასავლეთით და 1 $\frac{1}{2}$ საათში, მთისძირას მდებარე სოფლების არგვისის და ფრისის⁵ გავლით, მოვედით ქრცხინვალში, სადაც დავბანაკდი. ეს ადგილი მდებარეობს დიდი ლიახვის მარცხენა ნაპირას, მისი ეკლესია კი დგას მარჯვენა ნაპირზე.

¹ დილის 9 საათზე < პალ.

² ამის პირდაპირ შევისვენეთ < პალ.

³ ამ მცენარის ქართული სახელია „შქერი“ და არა „თეკა“.

⁴ ამ მცენარეს (ცირცელს) მთისრაჭულ კილოში მართლა ჰქვია „მშნავი“. იხ. ალ. მაყაშვილი, ბოტანიკური ლექსიკონი, გვ. 67.

⁵ სოფლების არგვისის და ფრისის < პალ.

Die Pferde durften der lesgischen Strauchräuber wegen nicht weiden, sondern mussten gefüttert werden.

Man war hier jezo überall mit der Waizen- und Gerstenernte beschäftigt. Die Linden standen in bester Blüthe.

Den 4ten Julii blieb ich hier und fertigte einen Expressen an den Zaar Solomon bey Kutais ab, um ihm mein Vorhaben von hier nach Radscha zu gehen anzuzeigen und ihn zu ersuchen mich daselbst mit Bedeckung zur weitem Reise zu versehen. Da ich durch den osetischen Distrikt Dschaukom georg. Dschawis-cheoba am Didi Liachwi musste, ließ der Eristaw den Aeltesten derselben, der aus der Familie Gubilta oder Gobili Schwilli war, und in Gupta am Didi Liachwi wohnt, zu uns rufen.

Den 5ten Jul. ritten wir von Krzchinwali nach dem Didi Liachwi und an und neben seinem rechten Ufer aufwärts. Wir hatten das Dorf Grisi bald und das Osetische Dorf Udaneti etwan 1 Werst westlich vom Wege. Nach einer halben Stunde kamen wir bey der Festung Tamaraschani, und bey der westlichen vom Fluß, auf einer Anhöhe liegenden wüsten Festung Taktakiani vorbey, wo wir an der linken des Didi Liachwi die Dörfer Cheiti und Sarzeni hatten. Squderi Krzchinwal gerade gegenüber ist¹. Nach einer halben Stunde nordlich hatten wir die wüste Festung Atchabeti, auch einen kleinen Bach; und nach einer viertel Stunde das Dorf Kurta, welches von Georgianern und Oseten zugleich bewohnt wird. Nach wieder einer viertel Stunde war die wüste Festung Kechwi, bey der man am linken Flußufer die Festung Sweri sieht. Von Kechwi ritten wir weiter am rechten Flußufer hinauf und hatten den Bach Itrapula, in welchem einige osetische Familien wohnen, und nach anderthalb Stunden das osetische Dorf Gupta. Von Gupta hatten wir am Flusse hinauf nach anderthalb Stunden das ziemliche Flößchen Paza. Es ist größer als hier der Didi Liachwi², und reißend, doch konnten wir nahe über der Mündung durchreiten. Von hier liegt Krzchinwal in SSO. Auf dem Rücken zwischen dem Didi Liachwi und Paza liegt das kleine osetische Dorf Paza. Wir folgten noch dem rechten Didiufer weiter hinauf und hatten nach drey-viertel Stunden des Dorfs S-chlepi, von welchem man am linken Flußufer das Dorf Gusala sieht. In S-chlepi steht noch eine kleine, alte steinerne Kirche (in der noch ein mit Silberblech beschlagenes Kreuz stehet; dasselbe ist an 2 Fuß hoch und ist vor 40 Jahren von dem Fürsten Matschabeli und seiner Frau hierher geschenkt worden. Der Fürst hat hier Sommerhaus gehabt³), die jezt bloß den osetischen Verbrechern zur Freistadt dient. Um die Kirche liegen sehr viele Hirschgeweihe, auch sind viele Gräber. Auf einem neuen Grabe standen Stöcke(r) mit Haarflechten, die sich leidtragende Weiber ausgerissen haben.

Den 6ten Julii. In S-chleppi verließ mich mein bisheriger treuer Führer und Beschützer David Eristaw, und ging nach Krzchinwal zurück.

¹ Squderi—gegenüber ist<P. ² Liachwi<P. ³ in der noch ein mit—Sommerhaus-gehabt<P.

ცხენებს არ შეეძლოთ ებალახათ, ლეკთა ყაჩაღობის გამო, ამიტომ უნდა გამოგვეყვება.

აქ ყველგან მკიდნენ პურს და ქერს. ცაცხვები ყვაოდნენ.

4 ივლისს დავრჩი აქ და ვამზადებდი შიკრიქს სოლომონ მეფესთან ქუთაისში გასაგზავნად, რათა შემეტყობინებინა მისთვის ჩემი გადაწყვეტილება—აქედან რაჭაში წასვლისა, და მეთხოვა, მოეცა მცველები ჩემი შემდგომი მოგზაურობისთვის. რადგან მე უნდა გამეველო დიდ ლიახეზე მდებარე ოსური რაიონი ჯაუჭოში, ქართულად ჯაეისხეობა, ამიტომ ერისთავმა მოუხმო ამ ადგილის მოურავს, რომელიც იყო გვარად გუბილთა ან გობილიშვილი და გუფთაში, დიდ ლიახეზე, ცხოვრობდა.

5 ივლისს გავემართეთ ქრცხინვალისა და დიდ ლიახეზე და მისი მარჯვენა ნაპირით ზევით. მალე გავიარეთ სოფელი დგვრისი და ოსური სოფელი უდანეთი, დაახლოებით 1 ვერსზე დასავლეთით გზიდან. $\frac{1}{2}$ საათში გავიარეთ თამარაშენის ციხე და მდინარიდან დასავლეთით, მაღლობზე მდებარე აოხრებული ციხე თაქთაქიანი, სადაც ჩვენ დიდი ლიახვის მარცხნივ შეგვხვდა სოფლები ხეითი და ძარწემი. ზღუდერი არის ქრცხინვალის პირდაპირ¹. $\frac{1}{2}$ საათის შემდეგ, ჩრდილოეთით გავიარეთ დანგრეული აჩაბეთის ციხე, აგრეთვე პატარა მდინარე; კიდევ $\frac{1}{4}$ საათში—სოფელი ქურთა, რომელიც დასახლებულია ქართველებითაც და ოსებითაც. კიდევ $\frac{1}{4}$ საათის შემდეგ იყო დანგრეული კეხვის ციხე, საიდანაც მდინარის მარცხენა ნაპირზე ჩანდა სვერის ციხე. კეხვიდან გავემართეთ მარჯვენა ნაპირზე ზევით და მივედით მდ. იფრაპულაზე, რომელზეც რამდენიმე ოსური ოჯახი ცხოვრობს და $1 \frac{1}{2}$ საათში ვიყავით ოსურ სოფელ გუფთაში. გუფთიდან ზემოთ მდინარეზე $1 \frac{1}{4}$ საათში მივედით პატარა წყალთან ფაწასთან². ის აქ უფრო დიდია, ვიდრე დიდი ლიახვი, და ჩქარიც, მაგრამ შევძელით შესართავს ახლოს გავსულიყავით. აქედან ქრცხინვალის არის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. მთაზე, დიდ ლიახესა და ფაწას შორის, არის პატარა ოსური სოფელი ფაწა. ჩვენ გაყვეით დიდი ლიახვის მარჯვენა ნაპირს ზევით და $\frac{3}{4}$ საათში ვიყავით სოფ. სხლებში (Schlepi), საიდანაც მდინარის მარცხენა ნაპირზე ჩანს სოფ. გუსალა³. სხლებში ჯერ კიდევ არის პატარა ძველი ქვიტკირის ეკლესია, რომელშიც ჯერაც დგას ვერცხლით მოჭედილი ჯვარი. ის არის 2 ფუტი სიმაღლისა და 40 წლის წინათ თავადმა მაჩაბელმა და მისმა მეუღლემ შემოსწირეს. თავადს აქ ჰქონდა საზაფხულო სახლი⁴. [ეს ეკლესია] ახლა მხოლოდ დამნაშავე ოსებს ემსახურება თავშესაფარად. ეკლესიის გარშემო ბევრი ირმის რქებია, ასევე ბევრია საფლავები. ერთ ახალ საფლავზე დარტყობილ სარზე ჩამოკიდებული იყო თმის ნაწნავები, რომლებიც კირისუფლებმა დაიგლიჯეს.

6 ივლისი. სხლებში მიმატოვა ჩემმა აქამდელმა ერთგულმა მეგზურმა და დამცველმა დავით ერისთავმა და წავიდა უკან ქრცხინვალში. მანამდე

¹ ზღუდერი არის ქრცხინვალის პირდაპირ < პ ა ლ.

² ვ ა ხ უ შ ტ ი (აღწერა, გვ. 77): გუფთის ზევით მოვროთვის ლიახეს მდინარე ფაწა.

³ გუსალა ალბათ ბუხალა უნდა იყოს, რომელიც მართლაც ჩანს სხლებიდან მდინარის მარცხნივ.

⁴ რომელშიც ჯერაც—საზაფხულო სახლი < პ ა ლ.

Vorher hatte er mich den Ossetischen Aeltesten aus Gupta übergeben, auch mich mit einem Briefe an den in Oni kommandierenden Fürsten Georgi Dschaparisi versehen. Er ließ mir drey seiner Leute, die rußisch, ossetisch und georgianisch verstünden und die Wege in Imeretien kannten.

Von S-chlepi ritte ich in NNW. und hatte nach 1 Stunde das ossetische Dorf Gwerzeri. Im Vorbeyreiten sahen wir eine große Schlägerey unter etwan 100 Menschen, weil einer von dem Gaste eines andern Geschenke gefordert und ihm unhöflich begegnet hatte¹. Der Streit war so heftig, daß selbst die Weiber, nach deren Herbeykunft sonst gleich Friede wird, nicht nur dieses Zwecks verfehlten, sondern selbst manchen Schlag bekamen. Man hieb mit Stöcken, nicht mit Säbeln oder Dolchen herum, welches bey den Tscherkessen u. a. sehr schimpflich ist.

Von Gwerzeri kamen wir, ohne Dörfer zu sehen, nach 2 Stunden zu dem kleinen Dorf Kolalta, in der Nähe der linken des Paza auf einer ansehnlichen Höhe. Die Direktion des Weges von S-chlepi ist nach NNW dem Ostlichen Ufer des Paza parallel². Der Zug ging langsam, und etwan in der Stunde 4 Werst.

Von Kolalta ließen wir uns ins Thal des Paza, kamen über eine schlechte Brücke desselben und denn wieder auf die Höhe nach dem kleinen Dorfe Tamuta, von Kolalta etwan 3 Werst. Von hier sahe man südlich an der westlichen³ Seite des Paza die kleine Festung Zacho, in 2 Werst Entfernung. Sie hat sonst dem Fürsten Matschabeli zum Sommeraufenthalt gedient.

Auf WN Westlicher Richtung des Weges von Zacho kamen wir nach einer Stunde über einen kleinen Bach des Paza und wieder nach einer Stunde an einem kleinen See, denn aber nach $\frac{1}{2}$ Stunden nach dem kleinen Dorf Zona am Ursprunge des Kwirila des Rion. Es war von Zacho 13 W.⁴, in gerader Linie aber⁵ etwan 10 Werst. Die Gegend war hoch und stieg nördlich noch mehr an, doch war auch hier nahe am Wege noch Schnee und viele Moraststellen mit Eriophorum polystachyon, Carex pseudocyperus, Genum rivale und Polygonum bistorta.

Tamuta war mir das letzte oder äusserste ossetische Dorf des Distrikts Dschankom oder georg. Dschawis Cheoba. Man rechnet hiezu an 1000 Familien. So ist dieser Distrikt von alters her der Fürstlichen Familie Matschabeli untertan. Allein vor einigen Wochen hat der Zaar diese Distrikte abgenommen, weil diese Ossetiner überall zu große Pressung geklaget, und hat sie dem Zarewitsch Georgi übergeben⁶.

Den 7ten Julii. Von Zona ritten wir in NNW. und 1 Stunde durch mehrere Gebürgbäche, die den Kwirila ausmachen und von nordl. Gebürgschnee ernährt werden. Nun ging es eine halbe Stunde in W. zum Flusse Dschedscho, der aus WNW. kömmt und zum Rion fließt, reißend und hier

¹ ihm unhöflich begegnet hatte, P.] dem Gaste beleidigt hatte, G. ² die Direktion—parallel<P. ³ westlichen, G.] rechten, P. ⁴ 13 W. <P. ⁵ aber<P. ⁶ Man rechnet—Georgi übergeben<P.

მან ჩემი თავი გადააბარა ოს მამასახლისის გუფთიდან და გამატანა წერილი ონში მმართველ თავად გიორგი ჯაფარიძესთან. მან აგრეთვე მომცა თავისი სამი კაცი, რომელთაც ესმოდათ რუსული, ოსური და ქართული და იცოდნენ იმერეთის გზები.

სხლებიდან გავემართე ჩრდილოეთით—ჩრდილო-დასავლეთით და I საათში ვიყავი ოსურ სოფელ გვერწერში. სოფელზე გავლისას ვნახეთ დიდი ჩხუბი დაახლოებით 100 კაცისა. ერთ კაცს მეორე კაცის სტუმრისაგან მოეთხოვა საჩუქარი და შეურაცხყოფა მიუყენებია. დავა ისეთი ფიცხელი იყო, რომ თვით ქალებმაც, რომელთა მოსვლის დროსაც მაშინვე ჩამოვარდნა ხოლმე მშვიდობა, ვერათუ ამას ვერ მიადწიეს, არამედ მათაც მოხვდათ. ჩხუბობდნენ ჯოხებით და არა ხმლებით ან ხანჯლებით, რაც ჩერქეზებთან, სხვათა შორის, ძალზე სამარცხვინოდ ითვლება.

გვერწერიდან 2 საათში მივედით პატარა სოფელ კოლალტოში¹ ისე რომ გზად სხვა [სოფელი] არ შეგვხვდებოდა. ის მდებარეობს ფაწის მარცხენა ნაპირის ახლოს, მნიშვნელოვან სიმაღლეზე. გზის მიმართულება სხლებიდან არის ჩრდილოეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მდ. ფაწის აღმოსავლეთ ნაპირის პარალელურად². რაზმი მიდიოდა ნელა, დაახლოებით 4 ვერსს საათში.

კოლალტოდან დავეშვით ფაწის დაბლობზე, გადავედით მის ცუდ ხილზე და კვლავ შევეუდექით აღმართს; კოლალტოდან 3 ვერსზე გავიარეთ სოფ. ტამუტა (?). აქედან სამხრეთით, ფაწის დასავლეთ³ მხარეზე ჩანს პატარა ციხე წახო, 2 ვერსის მოშორებით. თავადი მაჩაბელი მას საზაფხულო სადგომად იყენებდა.

დასავლეთ—ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით წახოდან 1 საათში მივედით ფაწის პატარა შენაკადთან და კვლავ 1 საათში პატარა ტბასთან; აქედან $\frac{1}{4}$ საათში კი—პატარა სოფელ წონაში, რიონის შენაკად ყვირილის სათავესთან. ის წახოდან დაშორებული იყო 13 ვერსზე⁴, პირდაპირი ხაზით კი⁵ 10 ვერსზე. მიდამო იყო მაღალი და ჩრდილოეთით კიდევ უფრო იზრდებოდა. ამასთან აქაც გზის ახლოს ისევ იყო თოვლი და ბევრი ქაობიანი ადგილები, სადაც შეგვხვდა: *Eriophorum polystachyon*, *Carex pseudocyperus*, *Genum rivale* და *Polygonum historta* (დეალურა).

ტამუტა ჩემთვის იყო უკანასკნელი, ანუ განაპირა სოფელი ჯაუკომის რაიონისა, ანდა ქართულად ჯავის ხეობისა. აქ ითვლიან 1000 ოჯახს. ეს მხარე ძველთაგან ექვემდებარებოდა თავად მაჩაბელს. სულ რამდენიმე კვირის წინ მეფემ ეს მხარე ჩამოართვა, რადგან აქაური ოსები ყველგან ჩიოდნენ ძალიან შევიწროებული ვართო, და გადასცა ბატონიშვილ გიორგის⁶.

7 ივლისი. წონიდან ჩვენ გავემართეთ ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთისკენ და 1 საათში გავიარეთ რამდენიმე მთის მდინარე, რომლებიც ქმნიან ყვირილას და იკვებებიან ჩრდილოეთის ქედის თოვლით. ნახევარი საათი მივიდიოდით დასავლეთით მდ. ჯეჯომდე⁷, რომელიც მოედინება დასავლეთ—ჩრდი-

¹ იქნებ ქოთანთაჟ—გ. გ. ² გზის მიმართულება—პარალელურად <პალ. ³ დასავლეთ, გიულდ.] მარჯვენა, პალ. ⁴ 13 ვერსზე <პალ. ⁵ კი <პალ.

⁶ აქ ითვლიან 1000—გიორგის <პალ.

⁷ ეს უნდა იყოს მდ. ჯეჯორი. იხ. ვახუშტი, აღწერა, გვ. 160.

etliche zwanzig Schritte breit ist. Wir paßirten ihn auf einer schlechten Brücke bey dem Dorfe Kudaro an seinem westl. Ufer, welches mit Zoni vor 3 Jahren von imeretischen Fürsten verheeret worden, daher alle Schiessthürme halb abgebrochen waren. Es gehört zum östischen Distrikt Dwaleti. Zu dem 18 Dörfer, die oberhalb Kudaro gelegen, gerechnet werden, nämlich: Gulianta, Nadarbasewi, Nakrebawi, Koretscheti, Kwemo Bodscha, Didi Bodscha, Kobiata, Morecha, Sibatara, Dschawis-tawi, Mats-chora, Sadschnari, Tkeburta, Leta, Srogo, Keschelta, Samtareti¹.

Unter Kudaro wohnen Imereter, dem Fürsten Dschaparisi gehörig, der sich daher auch mit dem Radschis Eristaw die Herrschaft über die beiden östischen Distrikte Dwalet und Mapsuani anmaßt.

In Kudaro entließ ich den östischen Aeltesten mit 10 Rubl. Belohnung und setzte den Weg in WSW. fort. Nach anderthalb Stunden hatten wir eine kleine Wiese und noch nach 1 Stunde Zedis, das erste imeretische Dorf, in einem hohen Thale, 3 Werst von Dschedscho in W. dem Fürsten Dschaparisi gehörig.

Bey diesem Dorfe wird grober Blutstein gebrochen und das durch dreymahliges Schmelzen erhaltene Eisen zu Hufeisen, Sicheln, Beilen, Pflugschaaren, Ketten, zu Kesseln u. dergl. veredelt und nach Kachetien u. weiter gegen Vieh, Waizen u. d. gl. verhandelt.

Von Zedis ritten wir 1 Stunde abwärts bis zum Dschedscho, durch einen Bach drey viertel Stunden am N Westlichen Flußufer bis zum Dorfe Pipeleti und hier über eine Brücke nach dem ostlichen Ufer und nun an diesem Ufer hinab bis zum Einfall des Dschedscho in die linke des Rion; hier nun wieder über eine Brücke; daselbst zwischen diesen beiden Flüssen Oni gelegen². Das Gebürge, das diese beide Flüsse schneidet, ist dem Dschedscho zu sehr steil und hoch und auf demselben liegen 2 viereckige Festungen und 2 Schiesturmen; nach dem Rion zu senket sich, dann³ nach dem Dorfe Oni, wo in der Nähe an beiden Seiten des Rion mehr Dörfer sind.

D. 8 Jul. wir hatten bei Oni übernachtet und ich hatte die Nacht wieder ein[en] Fieber-Anfall gehabt⁴.

Der Rion entspringt an der Südseite der Schneealpen dem Ursprunge des Uruch des Terek gegenüber, an welchem ich im August 1771. bey Star-dugor war, wo ein Weg über die Alpen nach dem imeretischen Dorfe Chebi am Rion geht, und dieses Dorf ist nur eine kleine Tagereise von Oni. Der Rion läuft von seinen Quellen in seiner Kluft etwan 25 Werst in O. und wendet sich denn in S. Diese Kluft scheint bis Oni nach Augenmaas 10 Werst lang. Auf der ostlichen Richtung liegt das Dorf Tschiora, etwas

¹ Zu dem 18 Dörfer—Samtareti <P.

² daselbst zwischen—gelegen <P.

³ das Gebürge das diese beide—senket sich; dann <P.

⁴ D. 8 Jul.—Anfall gehabt <P.

ლო-დასავლეთიდან და რიონს ერთვის. ის არის სწრაფი და აქ რამდენიმე 20 ნაბიჯის სიგანისაა. ჩვენ გადავედით მასზე ცუდი ხილით სოფ. კუდაროსთან. რომელიც მდებარეობს მის დასავლეთ მხარეზე და რომელიც, წონასთან ერთად, 3 წლის წინათ განადგურებულ იქნა იმერელი თავადის მიერ; ამიტომაც ყველა კოშკი ნახევრად დანგრეული იყო. ის ეკუთვნის ოსურ მხარეს დვალეთს. კუდაროს ზემოთ არის 18 სოფელი, სახელდობრ: გულიანთა, ნადარბაზევი, ნაკრებავი, კორეჩეთი, ქვემო ბოჯა, დიდი ბოჯა, კობიათა, მორეხა, სიბატარა, ჯავისთავი, მაჩხარა, საჯვარი, ტკებურთა, ლეთი, სროგო, ქეშელთა, ზამთარეთი¹.

კუდაროს ქვემოთ ცხოვრობენ იმერლები; ისინი ეკუთვნიან თავად ჯაფარიძეს, რომელიც ადრე რაჭის ერისთავთან ერთად თავის თავს თვლიდა ორივე ოსური მხარის—დვალეთისა და მაპსუანის—ბატონად.

კუდაროში ოს მამასახლისს მიეცი 10 მანეთი საჩუქრად და გავისტუმრე. მე განვაგრძე გზა დასავლეთით—სამხრეთ-დასავლეთისაკენ. 1 $\frac{1}{2}$ საათში გავიარეთ პატარა მდგლო და კიდევ 1 საათში ვიყავით წედისში; ეს არის პირველი იმერული სოფელი! მაღალ ვაკეზე, 3 ვერსზე ჯეჯოს დასავლეთით. ის ეკუთვნის თავად ჯაფარიძეს.

ამ სოფელთან ამტვრევენ მსხვილ წითელ რკინაქვას. სამმაგი გამოდნობის შემდეგ ღებულობენ რკინას, რომლისგანაც აკეთებენ ნალებს, ნამგლებს, ნაჯახებს, გუთნის სახნისს, ჯაჭვებს ქვაბებისათვის და მისთანებს; აგრეთვე ცვლიან კახეთში და სხვაგან პირუტყვზე, ხორბალზე და მისთანებზე.

წედისიდან 1 საათი მივდიოდით ზევით ჯეჯომდე; $\frac{3}{4}$ საათში გავიარეთ მდინარე და მის ჩრდილო-დასავლეთის ნაპირზე მივედით სოფ. პიპილეთში. აქ გავედით ხილით აღმოსავლეთ ნაპირზე და ახლა ამ ნაპირს დავყვეით იმ ადგილამდე, სადაც ჯეჯო რიონს ერთვის; აქ კვლავ ხილზე გადავედით. იქ, ამ ორ მდინარეს შორის, მდებარეობს ონი². მთა, რომელიც ამ ორ მდინარეს ჰყოფს, ჯეჯოს მხარეზე არის ძალიან ციცაბო და მაღალი და მასზე არის 2 ოთხკუთხა ციხე და 2 კოშკი; რიონისკენ კი—თანდათან ეშვება. შემდეგ³ [წავედით] ონისკენ, საითაც რიონის ორივე მხარეს, მოკვან ახლოს, რამდენიმე სოფელი მდებარეობს.

8 ივლისი გავათენეთ ონში. მე ამ ღამეს კვლავ შემამცივნა⁴.

რიონი სათავეს იღებს თოვლიანი ალპების სამხრეთ მხარეზე, თერგის შენაკად ურუხის, სათავეს პირდაპირ, რომელზეც მე 1771 წ. აგვისტოში სტარდუგორში ვიყავი, სადაც გადის გზა ალპებზე იმერეთის სოფელ ღებისკენ, რომელიც რიონზე დევს. ეს სოფელი [ღები] კი არის ონიდან მხოლოდ 1 დღის სავალზე. რიონი მოედინება თავის ხეობაში დაახლოებით 25 ვერსი აღმოსავლეთით და შემდეგ უხვევს სამხრეთისკენ. ეს ხეობა ონამდე, თვალზომით, უნდა იყოს 10 ვერსი სიგრძისა. აღმოსავლეთისკენ მდებარეობს სოფელი ჭიორა; ცოტა ქვემოთ გლოლა, რიონის მარჯვენა ნაპირას. ამ უკანასკნელის ქვემოთ

¹ კუდაროს ზემოთ—ზამთარეთი < 3 ალ.

² იქ, ამ ორ—ონი < 3 ალ.

³ მთა, რომელიც ამ ორ—შემდეგ < 3 ალ.

⁴ 8 ივლისი—შემამცივნა < 3 ალ.

weiter hinab Glola an der rechten des Rion. Unter letztern nimmt er an der linken einen aus ONO. kommenden starken Fluß auf; S. 1771 Aug.

Man billigte in Oni, daß ich nicht den Weg von Stardugor nach Chebi gewählt, weil auf demselben allemahl viele Pferde stürzten und verlohren gingen.

Ueber Oni stehen am rechten Ufer des Rion neun Dörfer, an der linken Seite von Oni hinauf, Oni selbst, noch 7 Dörfer.

Oberhalb Oni liegen an der Westseite des Rions folgende Dörfer, nemlich: Churuti, Tschala, Tschauban, Laugwanta, Sakaw, Seglewi, Nakieti, Utsera, Cheby; an der Ostseite folgende: Oni, Zumedauri, Zola, Gari, Nakieti, Dschitschwis, Gomi, Metrewi, Glola, Dschidro nur Festung, und Tschiora¹.

Ueber Oni liegen an der Westseite des Dschedscho, Pipelets und Zedis und an der Ostseite Komadeli, S-chieri, Christeßi, Somizo, Dschaschkwa, Zechwori, Gunda, Iri, Kwedi, Onschebi und hoch im Gebürge in ziemlicher Entfernung nach O. Kirchorisi, Korta, Moka, Broalsa, Tschkmeri, Badschikewi, Tschordi, Psori, die den Dschedschoschen Kreis ausmachen.

Bey Gori soll ein Salzsee seyn und nahe bey Oni, einige hundert Schritte nördlich², spüret man an einem Orte einen Veilchengeruch, der sich auf dieses Salz zu beziehen scheint. Die Einwohner bedienen sich dieser Dünfte wieder Gliederreißen. Sie machen kleine Gruben und sezen in denselben Rohrhalm in die Erde, auf welcher sie die Luft einziehen; viele aber werden hierüber verrückt oder bekommen spasmatishes Zittern der Glieder.

Bey Seglewi sollen heiße Quellen sein.

Oni wird von Imeretiern, Armenianern und Juden bewohnt. Alle reden georgisch, unter sich aber jeder seine Sprache. Armenier und Juden handeln mit Eisenwaare[n] aus Zedis, mit baumwollenen Zeugen aus Kartli und mit Salz und Hirse, daher die Oßeten aus Dwaleti und Dugor, Balkar³, Basiannen und auch Soni hieher kommen.

Von Oni sieht man in NO. 2 große mit Schnee bedeckte, spitze Koppen, die in gerader Linie 15 Werst entfernt seyn möchten und zwischen dem Ursprunge des Kudaro und Glola liegen. Einen andern Schneeberg siehet man etwan 5 Werst von Oni in NNW. an dessen Ostseite der Rion hinfließt. Dessen ohngeachtet war es jezo in Oni sehr heiß, die Waizen- und Gerstenernte war schon vorbeý und der Wein wächst hier stark. Das Thal des Rion ist schon zu diesen Erscheinungen niedrig genug, denn bey 16 Grad Thermometerhöhe stand das Barometer auf 27 Zoll 7 Lin.

¹ Oberhalb Oni—Tschiora <P.

² einige hundert Schritte nördlich <P.

³ Balkar <P.

იერთებს რიონი მარცხენა მხრიდან დიდ მდინარეს, რომელიც მოედინება აღმოსავლეთ-ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან; იხილე 1771 წ. აგვისტო.

ონში მომიწონეს, რომ მე არ ავირჩიე გზა სტარდუგორიდან ლებისკენ, რადგან ამ გზაზე ცხენები ყოველთვის ვარდებოდნენ და იღუპებოდნენ.

ონის ზემოთ, რიონის მარჯვენა ნაპირზე, დგას 9 სოფელი; მარცხენა ნაპირზე კი, ონიდან ზევით, ონი თვით და კიდევ 7 სოფელი.

ონს ზემოთ, რიონის დასავლეთ მხარეზე, არიან შემდეგი სოფლები, სახელდობრ: ხურუთი, ჭალა, ჭაუბანი¹, ლაგვანთა, საკაო, ძეგლევი, ნაკიეთი, უწერა, ლები; აღმოსავლეთ მხარეზე კი შემდეგია: ონი, წუმედაური², წოლა, ღარი, ნაკიეთი, ჯიჩვის³, გომი, მეტრევი, გლოლა, ჯიდრო⁴—მხოლოდ ციხეა და ჭიორა⁵. ონს ზემოთ, ჯეჯოს დასავლეთით პიპილეთი და წედისი მდებარეობენ, აღმოსავლეთით კი: კომანდელი, სხიერი, ქრისტესი, სომიწო, ჟაშქვა, ცეხვორი⁶, ლუნდა, ირი, ქვედი, ონშები⁷, და მალა მთაში, საკმაო დაშორებით, აღმოსავლეთისკენ: ხირხონისი, ქორთა, მოკა, ბროალსა⁸, შქმერი, ბაჯიხევი, ჩორდი, ფსორი, რომლებიც შეადგენენ ჯეჯოს რაიონს*.

გორთან უნდა იყოს მლაშე ტბა, ხოლო ონთან ახლოს, რამდენიმე ას ნაბიჯზე ჩრდილოეთისკენ⁹, ერთ ადგილას იგრძნობა იის სუნი, რომელიც ამ მარილიდან უნდა გამოდიოდეს. მოსახლეობა ამ სურნელს იყენებს სახსრების ტკივილების წინააღმდეგ. ისინი აკეთებენ პატარა ორმოებს, არჭობენ შიგლერწმის ღეროებს, საიდანაც ისუნთქავენ ჰაერს; მაგრამ ბევრი ამის გამო გიჟდება, ანდა ემართებათ სახსრების სპაზმული კანკალი.

ძველეთაბ, ამბობენ, რომ არის ცხელი წყაროები.

ონში ცხოვრობენ იმერლები, სომხები და ებრაელები. ყველანი ლაპარაკობენ ქართულად, ერთმანეთში კი თავიანთ ენაზე¹⁰, სომხები და ებრაელები ვაჭრობენ წედისიდან მოტანილი რკინის ნივთებით, ბამბის ქსოვილებით—ქართლიდან და მარილითა და ფეტვით; ამიტომაც ოსები მოდიან აქ დვალეთიდან და დუგორიდან; მალყარები¹¹, ბასიანელები და აგრეთვე სვანებიც მოდიან-

ონიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით ჩანს 2 დიდი, თოვლით დაფარული მწვერვალი, რომლებიც პირდაპირი ხაზით 15 ვერსით უნდა იყვნენ დაშორებული და კუდაროს და გლოლას სათავეებს შორის მდებარეობენ. სხვა თოვლიანი მთა ჩანს ონიდან 5 ვერსზე ჩრდილო—ჩრდილო-დასავლეთით, რომლის აღმოსავლეთ მხარეზეც რიონი ჩაშოედინება. მიუხედავად ამისა, ონში ახლა ძალიან ცხელოდა; ხორბალი და ქერი უკვე აღებული იყო; ვაზი აქ კარგად ხარობს. რიონის დაბლობი ამ მოვლენებისთვის არის საკმაოდ დაბალი, რადგან 16 გრადუსზე ბარომეტრი უჩვენებდა 27 ლუიმსა და 7 ხაზს.

¹ შეიძლება ეს იყოს „შეუბანი“. ² არის წმინდაური. ³ ჯინკვისი. ⁴ იქნებ ციდრო? რუკებზე სწერია Цидро, ციდრო; მაგრამ ეს უნდა იყოს ვახუშტის „ჭიდროთა“: უწერის „ზეით, ჭიდროთას არს ციხე მცირე“ (აღწერა, გვ. 161). ⁵ ონს ზემოთ, რიონის დასავლეთ—ჭიორა < ჭალ. ⁶ ეს არის ცხმორი. ⁷ ონქევი. ⁸ ეს არის ალბათ ბრავალძალი. ⁹ რამდენიმე ას ნაბიჯზე ჩრდილოეთისკენ < ჭალ. ¹⁰ რაჭის ებრაელების „თავიანთი ენაც“ არის ქართული. ¹¹ მალყარები < ჭალ.

* შენიშვნებში მოყვანილი გეოგრაფიული სახელწოდებანი დადგენილი გვაქვს შემდეგი წყაროების მიხედვით: 1) ვახუშტი, აღწერა; 2) გ. ბოქორიძე, რაჭის ისტორიული ძეგლები: საქ. სახ. მუზეუმის მონაბე ტომები V, VII, VIII; 3) ხუთვერსიანი რუკები, რუსული და ქართული.

Im Waizen bey Oni war *Lolium temulentum* häufig, das auch hier betäubt, und wo es in Getraide ist, Krämpfe macht. Auch *Secale creticum* ist im Waizen häufig, weil es schon bey der Saat ist. Es macht das Brod nicht sehr schwarz und ist von Ansehen kaum von *Sec. cereale* unterschieden. Die sechszeitige Gerste¹ war auch schon reif; Mais oder türkischer Waizen blüthete. Hirse aber war nur noch eines Fingers lang.

Azalea pontica ist unter Weisbuchen und Haseln häufig; von demselben wird, wie schon bemerkt, der Honig betäubend, und den Ziegen ist ihr Laub tödlich.

Hier waren sonst, der katholischen Armenier wegen, 2 Kapuzinerväter. Der eine war jezo in Gori und der andere ward im vorigen Jahr auf dem Wege dahin von den Obetinern beraubt und erschlagen.

Den 9ten Jul. setzte ich erst die Reise von Oni fort. Wir gingen wieder über die Brücke des Dschedscho, dann dem linken Ufer des Rion abwärts parallel in WSW. und hatten am Bache Cheori das Dorf Werteli; am Tscheschtschora, Sundal und am Murechala, Tschardobeti. Eine Wegestelle über Kalkfelsen des Ufers war so schmal, daß man die Pferde am Schwanz halten mußte: dennoch stürzte eines in den Fluß und trieb weit hinab, ward aber doch gerettet. Auch das rechte Ufer ist steil. Wir gingen nach demselben etwan 10 Werst unter Oni auf einer schlechten Brücke beim Dorfe Sori hinüber. Von Sori kamen wir nach $\frac{1}{4}$ St. Weges unter die Festung Minda oder Minda-Ziche, die auf der Spitze eines hohen Felsen liegt². Der Weg mochte 8 Werste seyn.

Bey Minda fällt der Lochuni, der aus WNW. kömmt, in den Rion. Wir folgten ihm eine Strecke hinauf, paßirten ihn denn über eine Brücke und wandten uns wieder zum rechten Ufer des Rion, an welchem wir nach dem Dorfe Zeßi nicht weit unter der Mündung des Lochuni kamen.

Noch näher unter der Mündung des Lochuni steht eine ansehnliche Kirche und einige 100 Schritte westlich³ sieht man steinerne Wohngebäude des Radschis Eristaws, die der Zaar Solomon vor 3 Jahren in einen Steinhafen verwandelte. Als nämlich damals der Zaar von den Türken sehr gedrückt ward, widersetzte sich ihm auch der Radschis Eristaw; ihm aber fühlte sich der Zaar noch gewachsen und überzog ihn mit Hilfe seiner treuen Fürsten, besonders des Zireteli, kriegerisch. Der Radschis Eristaw unterwarf sich zwar bald, aber der Zaar nahm ihn gefangen, ließ ihm beide Augen ausstechen und erklärte den Distrikt Radscha für sein Eigen-

¹ Die sechszeitige Gerste; ამ გერმანული გამოთქმით უნდა იყოს გადმოცემული *Hordeum hexastichum*, რაც ქართულად იქნება „მრავალმწკრივიანი ქერი“. იხ. ა. მ ა ყ ა - შვილი, ბოტანიკური ლექსიკონი, გვ. 36.

² Von Sori kamen—Felsen liegt, G.] Von Sori bis zur Festung Minda oder Minda Ziche waren mehr schwierige Wegstellen, P.

³ einige 100 Schritte westlich, G.] ihr ganz nahe, P.

პურს ონის მხარეში ხშირად შერეული აქვს ღვარძლი (*Lolium temulentum*), რომელიც აქაც დამატობლად ქოქმედებს, და სადაც ის მოხვდება მარცვალში, იწვევს კრუნჩხვას. პურში ხშირად გვხვდება აგრეთვე *Secale cereale* (ჭეავი?), რადგან ის უკვე თესვის დროს არის შერეული. ის პურს ხლის ნაკლებ შავს და შესახედავად ცლივს გაირჩევა *Sec. cereale*-სგან. მრავალმწკრივიანი ქერი¹ უკვე შემოსული იყო; სიმინდი, ანუ თურქული ხორბალი ყვაოდა. ფეტვი კი იყო მხოლოდ 1 თითის სიგრძე.

Azalea pontica (იელი) ხშირია თეთრ წიფელსა და თხილნარში; მისგან, როგორც უკვე ითქვა, თავლი ხდება მათრობელა და თხებისთვის მისი ფოთოლი სასიკვდილოა.

[წინათ] აქ, კათოლიკე სომხების გამო, იყო ორი კაპუცინი ბერი. ერთი მათგანი ახლა გორშია, მეორე კი შარშან ოსებმა გადაარცვეს და მოკლეს გორის გზაზე.

მხოლოდ 9 იელისს განვაგრძე გზა ონიდან. ჩვენ კვლავ გადავედით ჯეჯოს ხილზე, შემდეგ გავეყვით რიონის მარცხენა ნაპირს პარალელურად დასავლეთ—სამხრეთ-დასავლეთისკენ და მდ. ხეორზე გავიარეთ სოფ. ველთეთრი. ჯეჯორაზე—ზუღალი და მურეხანაზე—შარდომეთი. გზა, ნაპირის კირქვიან კლდეზე, ისე ვიწრო იყო, რომ ხალხი ცხენებს კულში ხელჩავლებული მიჰყვებოდა; მაინც ერთი ცხენი ჩავარდა მდინარეში და წაღებულ იქნა შორს ქვევით, მაგრამ მაინც გადააჩინეს. მარჯვენა ნაპირიც ციცაბოა. ჩვენ გავეყვით მას და დაახლოებით 10 ვერსზე, ონს ქვემოთ, სოფელ სორთან, გადავედით კულ ხილზე. სორიდან $\frac{5}{4}$ საათში ჩვენ მივედით ციხე მინდას, ანუ მინდა-ციხის ქვემოთ, რომელიც დგას მაღალი კლდის წვერზე². ეს გზა 8 ვერსით უნდა იყოს.

მინდასთან რიონს უერთდება ლუხუნი, რომელიც მოედინება დასავლეთ—ჩრდილო-დასავლეთიდან. ჩვენ გარკვეულ მანძილზე ავეყვით მას, გადავედით ხილზე და კვლავ გავეუხვიეთ რიონის მარჯვენა ნაპირისკენ, რითაც მივედით სოფელ წესში, რომელიც შორს არაა ლუხუნის შესართავიდან.

კიდევ უფრო ახლოს ლუხუნის შესართავთან დგას დიდი ეკლესია და მისგან 100-ოდე ნაბიჯზე დასავლეთით ჩანს რაჭის ერისთავის ქვიტკირის სასახლე, რომელიც სოლომონ მეფემ³ წლის წინ ნანგრევებად აქცია. კერძოდ, მეთვე მაშინ ძალზე შევიწროებული იყო თურქთაგან და რაჭის ერისთავიც განუდგა მას; მეფემ იცოდა, რომ შესცლებდა მას გასწორებოდა და ერთგული თავადების, განსაკუთრებით წერეთლის, დახმარებით თავს დაესხა მას. მართალია, რაჭის ერისთავი მალე დანებდა, მაგრამ მეფემ ის დაატუსაღა, ამოათხრევინა ორივე თვალი და რაჭა გამოაცხადა თავის სამფლობელოდ.

¹ იხ. 108 გვერდის პირველი შენიშვნა.

² სორიდან—წვერზე, გ ი უ ლ.] სორიდან ციხე მინდამდე, ანუ მინდა-ციხემდე გზაზე ბევრი ძნელგასავალი ადგილები იყო, პ ა ლ.

³ 100-ოდე ნაბიჯზე დასავლეთით. გ ი უ ლ.] სულ ახლოს მისგან, პ ა ლ.

thum. Den blinden Fürsten und seine jüngsten Söhne unterhielt Zaar Solomon; die 3 ältern Söhne aber entflohen zu den Türken nach Achalziche, bis vor 3 Jahren das rußische Korps unter dem General Totleben erschien, welches ganz Imeretien von Türken reinigte und die Herrschaft des Zaaren Solomon befestigte.

D. 10 Jul. Die heutige Nacht war bei Zessi vergangen. Dieser Ort gehört zu dem Distrikt Radscha¹.

Den 11ten Jul. traf ein Expresser vom Zaar Solomon bey mir in Zeßi ein, der mir nach der diesem Herrn ganz eigenen und aufrichtigen Zuneigung gegen alle rußische Expeditionen, zur Antwort auf mein Schreiben aus Krzchinwal, zu melden hatte, daß ich die Ankunft seines Sohnes, des Zaarewitsch Alexander erwarten möchte; daher ich mich hier bis dahin auf das beste zu beschäftigen suchte, und die Pferde nach der linken des Rion auf die Weide schickte. Er war 4 bis 5 Fuß tief.

Bey Zeßi war *Rhus coriaria*² häufig und blühend; ich hatte ihn ausser bey Mzcheta nirgends gehabt. *Rhus cotinus* ist eben so häufig. Die Waldung und das Gebüsch der Anhöhe enthält hier Weisbuchen, Eichen, *Crataegus oxyacantha*, *Cornus mas*, *Rosa canina*, *Cytifus hirsutus*, die Niedrigung des Rions *Populus nigra et tremula*, *Salix alba*, *Fraxinus excelsior*; *Betula Alnus*, *Hippophaë rhamnoides*. An den Dörfern stehen welsche Nüsse, Maulbeerbäume, Pflaumen, Äpfel, Birnen und Weinreben häufig. Gersten und Weizen waren schon geerntet. Die Hirse war spannenlang. Mays blühet. Gurken und türkische Bohnen waren schon brauchbar.

Der hiesige Pflug ist dem deutschen Haken sehr ähnlich, ein dreyeckig. Pflingeseisen ist nämlich vor einem dicken länglichen Brettchen, als eine Schaufel, schräge gestellt. Hinter demselben ist die Handhabe und vorne eine krumme Deichsel, an der 2 Ochsen ziehen. Eben dieser Pflug ist auch bey den Osseten im Gebrauch.

Von 12 bis 13. Jul. auch diese Tage vergingen bei Zessi³.

Am 13ten Julii traf der junge Zarewitsch Alexander mit seiner Begleitung in Zeßi ein.

Den 14ten Julii früh kam mir der Prinz mit der Visite zuvor. Er ist etwan 12 Jahr alt, ein brumetter, wohlgebildeter, schöner Knabe, von vieler Lebhaftigkeit, und der ehrlichsten und leutseeligsten Mine. Diesen einzigen Sohn des Zaars Solomon hatte er dem Fürsten Georgi Zulukisof, einem seiner getreuesten anvertrauet, der ihn auch überall begleitete. Der ältere Vetter hielt es mit dem Radschis Eristaw, daher er, als derselbe kasirt ward, zum Dadian flüchtete. Nachher ward ich auch von Thamas

¹ D. 10 Jul.—Distrikt Radscha < P. ამას მოსდევს რაჭის სოფლების ჩამოთვლა, რაც პალასთან 396—398 გვერდებზეა მოცემული.

² Ich muthmaße, daß hier eine besondere, auch in Taurien einheimische Art von Gerberbaum gemeynt sey, wovon ich aus dem Caucasus Zweige erhalten, und die ich *Rhus ornifolia* genannt habe. P.

³ Von 12 bis 13—bei Zessi < P.

ბრმა თავადი და მისი უმცროსი ვაჟები სოლომონ მეფემ თავისთან დაიტოვა; სამი უფროსი ვაჟი კი გაიქცნენ თურქებთან ახალციხეში, სანამ სამი წლის წინ რუსული რაზმები გენერალ ტოტლებენის მეთაურობით არ გამოჩნდნენ, არ გაწმინდეს მთელი იმერეთი თურქებისგან და განამტკიცეს სოლომონ მეფის ბატონობა.

10 ივლისი. დღევანდელი ღამე გავატარეთ წესში. ეს ადგილი ეკუთვნის რაჭას¹.

11 ივლისს სოლომონ მეფის შიკრიკი მოვიდა ჩემთან წესში; მას, ამ ბატონისთვის დამახასიათებელი გულახდილი დამოკიდებულების თანახმად ყოველგვარი რუსული ექსპედიციის მიმართ, ქრცხინვალიდან გამოგზავნილი ჩემი წერილის პასუხად უნდა ეცნობებინა ჩემთვის, რომ მე დავლოდებოდი მისი ვაჟის, ბატონიშვილ ალექსანდრეს მოსვლას; ამიტომ მე ვცადე რაც შეიძლება კარგი საქმით გავრთულიყავი მანამდე და ცხენები რიონის მარცხენა ნაპირას გავგზავნე საძოვარზე. რიონის სიღრმე 4—5 ფუტი იყო.

წესთან ხშირად გვხვდება *Rhus coriaria*² (თუთუბო) ყვავილობაში მყოფი; ის მე მცხეთის გარდა არსად შემხვედრია. *Rhus cotinus*-იც (თრიმლი) ასევე ხშირია. მალლობის მცენარეულ საფარს (ტყეები და ბუჩქნარი) შეადგენს თეთრი წიფელი, მუხა, *Crataegus* (კუნელი) *oxyacantha*, *Cornus mas* (შინდი), *Rosa canina* (საკილი), *Cytifus* (ცოცხი) *hirsutus*. რიონის დაბლობზე *Populus nigra* (ოფი) და *tremula* (ვერხვი), *Salix alba* (წნორი), *Fraxinus excelsior* (იფანი), *Betula Alnus* (არყი), *Hippophaë rhamnoides* (ქაცვი). სოფლის თავში ხშირად დგას კაკლის ხეები, თუთის ხეები, ქლიავი, ვაშლი, მსხალი და ყურძენი. ხორბალი და ქერი უკვე აღებული იყო. ფეტვი იყო ერთი მტკაველი სიგრძის, სიმინდი ჰყვოდა, კიტრი და ლობიო უკვე შემოსული იყო.

აქაური გუთანი ძალიან ჰგავს გერმანულ კავს; სახელდობრ, სამკუთხა რკინის სახნისი ირიბადაა წამოცმული მოგრძო, მსხვილ ფიცარზე, როგორც ბარი. მის უკან არის ტარი და წინ ირიბი ხელნა, რომელსაც 2 ხარი ეწვევა. ასეთსავე გუთანს ხმარობენ ოსეთშიც.

12—13 ივლისიც წესში გავატარეთ³.

13 ივლისს ახალგაზრდა ბატონიშვილი ალექსანდრე თავისი ამალით მოვიდა წესში.

14 ივლისს ადრე ბატონიშვილმა მინახულა მე. ის არის დაახლოებით თორმეტი წლისა, შავგერემანი, ტანადი, მშვენიერი ყმაწვილი, ძალიან ცოცხალი, სათნო და მოსიყვარულე სახის გამომეტყველებისა. ეს ერთადერთი ვაჟი სოლომონ მეფემ მიიბარა თავად გიორგი წულუკიძეს, თავის ყველაზე უერთგულეს თავადს, რომელიც მას ყველგან დაჰყვებოდა. უფროსი ბიძაშვილი რაჭის ერისთავს ემხრობოდა, ამიტომ, როცა ის (ერისთავი—გ. გ.) გადაყუ-

¹ 10 ივლისი—რაჭას < პალ.

² პალასი შენიშნავს: მე ვფიქრობ, რომ აქ იგულისხმება (ავრთვევ ტავრიდისთვისაც ნაცნობი) ადგილობრივი ჯიში თრიმლის ხისა, რომლის შტო კავკასიიდან მე მივიღე და რომელსაც მე ვუწოდებ *Rhus ornifolia*.

³ 12—13—გავატარეთ < პალ.

Mes-chi¹ besucht. Dieser sitzt im Rath des Zaars, ein dicker Wollüstling, der den Mantel nach dem Winde hängt. Sein jezig Geschäft bestand in Besorgung alles dessen, was die Reise des Zaarewitsch und meine Suite erforderte. Er ist aus Dschawacheti und vor den Türken nach Imeretien geflüchtet.

Den 15ten Julii des Abends musste ich, so gern ichs überhoben gewesen, mit dem Zarewitsch speisen und Tisch und Tischzeug, welches ihm fehlte, geben. Die Speisen bestanden in gekochten Hünner-, Rind-, Schaaf-, und Ferkelfleisch, und wurden in hölzernen Schüsseln aufgesetzt. Der Wein aber stand in einer großen silbernen Punsch-schale mitten auf dem Tisch. Jedem ward ein flacher silberner Becher gesetzt, den er sich selbst mit einem großen silbernen Löffel, der in der Schaale war, so oft er wollte, aus derselben füllte. Aus einer großen silbernen Kanne ward die Abnahme des Weins in der Schaale ersetzt. Es ward gut getrunken.

Hier blüheten *Datura stramonium*, *Eryngium amethysteum*, *Echinops Ritro*, *Digitalis lutea* u. a. *Viburnum an Opuli varietas, baccis compressis, foliis alternis, petiolis subcernuis*, war nicht selten.

Den 17ten Jul. machte ich auf dem schon gehaltenen Wege, denn ein anderer ist nicht, von der Festung Zeßi eine Exkursion nach Sori. Sie gieng über die Brücke des Lochuni, durch 2 felsige Defileen bis zum Bach Sotaruli und an diesem nach dem an seiner Nordseite gelegenen Dorfe Sori 30 Min². und von demselben bis zur Brücke 25 Min²., über den Rion überhaupt in NNO. und ONO. Ich betrachtete die hiesigen Gebürg- und Bergarten und sammelte Pflanzen. Hier war *Philadelphus coronaria*, den ich auch schon am Didi-Liachwi zwischen Krzchinwal und Gupta gesehen, nicht sparsam; *Crataegus terminalis*, *Cornus mas et sanguinea*, *Ligustrum vulgare*, *Circinalis Gled.* u. a. waren auch häufig.

Des Abends kam ein Bote vom Zaar Solomon mit der Nachricht, daß er aus dem Distrikt Sazeretlo nach Radscha gekommen und uns Morgen in S-chartali erwarte.

Den 18ten Jul. Des Morgens brachen wir von Zessi auf. Wir ritten eine kleine viertel Stunde nach SW. längst dem Rion, bis zu einer Brücke und über derselben nach der südöstliche des Rions⁴ hinab, den die hohen Kalkfelsenufer bis auf 40 Schritte breit einpressen. An der Nordwestseite der Brücke ist eine hölzerne viereckigte Verschanzung angebracht aus der ein Tor den Rion aufwärts zu Zessi und das andere den Rion hin und unter zu Kwazchuli, Sarmeli, Tola und Sakiplano führt, welches die letzte an der Nordwestseite des Rions zu Radscha gehörigen Dörfern sind, deren

¹ Thamas Mes-chi, G. | Thomas, P.

² 30 Min < P.

³ 25 Min < P.

⁴ Des Morgens—südöstliche des Rions, G. | verließen wir Zeßi und folgten anfänglich dem rechten Ufer des Rion, P.

ნებულ იქნა, გაიქცა დადიანთან. შემდეგ მე მინახულა თამაზ მესხმა¹. ის არის მეფის საბჭოს წევრი, ჩასუტებული მუსუსი, რომელსაც მოსასხამი ქარის მიმართულებით აქვს მოგდებული (ე. ი. მედროგია, გ. გ.). მის ახლანდელ საქმეს შეადგენდა ეზრუნა ყველაფერზე, რაც საჭირო იყო უფლისწულის მოგზაურობისა და ჩემი ამალისთვის. ის არის ჯავახეთიდან; თურქებს გამოექცა იმერეთში.

15 ივლისს საღამოთი, თუმცა არ მსურდა, უნდა მეეახშმა უფლისწულთან ერთად და სუფრა და ჭურჭელ-მოწყობილობა, რაც მას აკლდა, უნდა მიმეცა. საჭმელად იყო მოხარშული დედლები, საქონლის, ცხვრის და გოჭის ხორცი, რაც მოგვიტანეს ხის ჯამებით. ღვინო კი იყო ვერცხლის დიდ საწდებში და იდგა მაგიდის შუაში. ყველას წინ ედგა ვერცხლის ბრტყელი თასი, რომელსაც თითოეული საწდებში ჩაშვებული ვერცხლისვე დიდი კოვზით ავსებდა სურვილის მიხედვით. ვერცხლის დიდი ღოჭიდან ასხამდნენ ღვინოს თასში; დაილია საკმაოდ.

აქ ყვარდა ლემა, *Eryugium amethysteum*, თავკომბალა, ფუტკარა და სხვა. უზანი თუ ნეკერჩხალი მიტკეპნილი კენკრით, რიგ-რიგობითი ფოთლებით და დაზნექილი ღეროებით იშვიათი არ იყო.

17 ივლისს იმავე გზით, რადგან სხვა გზა არ არის, წესის ციხიდან საექსკურსიოდ გავემართე სორისკენ. გზა მიდიოდა მდ. ლუხუნის ხიდზე, ორ კლდიან ხევს შორის მდ. სო[ნ]ტარულამდე და მასზე, მის ჩრდილოეთ მხარეზე მდებარე სოფელ სორამდე ვიარეთ 30 წუთი². აქედან კი რიონის ხიდამდე [სასიარულო] 25 წუთია³; საერთოდ [მივდიოდით] ჩრდილ.—ჩრდილო-აღმოსავლეთით და აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთით. მე ვაკვირდებოდი იქაურ მთის ქანებს და შევავაროვე მცენარეული. აქ ბევრი იყო *Philadelphus coronaria* (უცვეთელა?), რომელიც მე უკვე ქრცინვალსა და გუფთას შუა შემხვდა, დიდ ლიახზე; ასევე ხშირად გვხვდებოდა *Crataegus torminalis* (კუნელი), *Cornus mas* და *sanguinea* (შინდი), *Ligustrum vulgare* (კვილა), *Circinalis Gled.* და სხვა.

საღამოთი მოვიდა სოლომონ მეფის შიკრიკი და გვაცნობა, რომ მეფე საწერეთლოდან რაჭაში მოსულა, და მეორე დღით გავედით სხარტალში.

18 ივლისი. დღით გავედით წესიდან. ¹/₄ საათზე ნაკლები მივდიოდით სამხრეთ-დასავლეთით, რიონის გაყოლებით, ხიდამდე და მასზე გასვლის შემდეგ რიონის სამხრეთ-აღმოსავლეთით⁴ ქვევით; აქ რიონს მაღალი, კირქვის კლდეებიანი ნაპირები ავიწროებენ ისე, რომ სიგანე 40 ნაბიჯილა რჩება. ხიდის ჩრდილო-დასავლეთით არის ხის ოთხკუთხა ნაგებობა (სამხედრო), რომლის ერთი კარი გადიოდა რიონს ზემოთ წესისკენ, მეორე რიონზე და უკან კვაცხუთის, სადმელის, ტოლისა და საყიფიანოსაკენ, რომელთაგან უკანასკნელნი მდებარეობენ რიონის ჩრდილო-დასავლეთით და ეკუთვნიან რაჭას,

¹ თამაზ მესხმა, გ ი უ ლ. | თომასმა, პ ა ლ.

² 30 წუთი < პ ა ლ.

³ 25 წუთია < პ ა ლ.

⁴ დღით გავედით—აღმოსავლეთით, გ ი უ ლ. | დავტოვეთ წესი და თავდაპირველად გავყვეით რიონის მარჯვენა ნაპირს, პ ა ლ.

letztes von der Brücke eine kleine Tagereise absteht, darauf der Distrikt Letschkum folgt. Die Brücke des Rions besteht nun aus 2 Querbalken und war jetzt ganz schief. Gleich nach der Brücke wird das Gebürge an beiden Seiten des Rions flache anlaufend, daher es mit Dörfern besetzt ist, deren nord. ostl. ich eben angeführt. An der Südostseite passirten wir erst das Dorf Chidikari; darauf Chimschi¹ und den Abraulanli. Von der linken ritten wir bis zum Bache Krichuia; 1 Stunde von seiner Mündung in die linke des Rions steht das Dorf Achalsopeli. Etwan 4 Werst von hier sahen wir die Festung Kwara auf der Höhe.

Von hier fließt der Rion recht in W. und, da unsere Richtung in SW. war, entfernten wir uns von demselben. Nach 1 Stunde hatten wir den Bach Chotewi. Die Festung Chotewi², [die] dem Fürsten Zulukisi von Zaaren³ übergeben ist. Der ganze Weg gieng über Kalksteinfelsen und ward den Pferden sehr sauer. Unter der Festung ist ein stehender See, in welchem *Nymphaea lutea* häufig blüthete. Chotewi herum⁴ ist auf 3 Werst Gartenland und bebauet.

Von Chotewi hatten wir nach 1 Stunde in SO. das Dorf S-kadisi und sahen hier in NO. die Festung Kwirike Ziminda am Bache Chotewiskewi auf der Höhe und auch, unter den um Chotewi herum liegenden Dörfern, siehet man, besonders in W. ein paar Werst davon⁵, das Kloster Nikor Ziminda, welches der Siz des Episkoppsi Nikorzimindeli ist.

Bey S-kadisi kam uns der vom Zaar abgeschickte Fürst David Kwi-nechisi, der im vorigen Jahre als zaarischer Gesandter in St. Petersburg gewesen, um mich und dem Zarewitsch Alexander bis zum Hoflager S-chartali, welches nur etliche hundert Schritte vom Dorfe S-kadisi auf der ebenen Gebürghöhe war, zu führen.

Gegen Abend ließ mir der Zaar Solomon seinen Besuch melden. Ich hatte die Ehre, daß er mit dem Zarewitsch und dem Bischof aus Nikor Ziminda von den bey ihm befindlichen Fürsten begleitet, seinen Besuch in meinem Zelte abstattete. Er umarmte mich mit einer Teutschen Redlichkeit und offenbaren Freuden. In der Unterredung, die fast eine Stunde dauerte, bezengte er die größte Bereitwilligkeit, meine Reiseabsichten in seinen Ländern zu befördern.

Den 19ten Jul. Ich hatte bei S-chartali übernachtet. Des Morgens gieng ich zum Besuch bei dem Zaaren. Ich⁶ verabredete meine Reise durch

¹ An der Nordwestseite der Brücke—darauf Chimschi, G.] und giengen über die Brücke bey einer kleinen hölzernen Schanze nach dem linken Ufer. Die Brücke war hölzern, schwach und schief. Unter der Brücke sind die Flußufer weniger jähe, und haben auch Dörfer. Am linken Ufer hatten wir Chidikari, Chimsi, P.

² Die Festung Chotewi, G.] der, P.

³ von Zaaren <P.

⁴ Chotewi herum, G.] Um diese Festung ... herum, P.

⁵ unter den um Chotewi herum—davon <P.

⁶ Ich hatte bei—dem Zaaren. Ich, G.] begab ich mich zum Zaar und, F.

და უკანასკნელამდე ხიდიდან არის 1 დღეზე ნაკლები სავალი, შემდეგ კი მოდის ლეჩხუმის მხარე. რიონის ხიდი შედგება 2 ძელისაგან, რომლებიც ახლა საკმაოდ დაბრეცილი იყო. მთა ხიდიდან იქვე დაბლდება რიონის ორივე მხარეს და მასზე სოფლებია მოფენილი; ამ მხარის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილზე მე უკვე ვთქვი. სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხარეზე ჩვენ პირველად გავიარეთ სოფელი ხიდისკარი; შემდეგ ხიმში¹ და ამბრალაური. მარცხნიდან [ნაპირიდან—გ. გ.] ვიმგზავრეთ მდ. კრიხულამდე; 1 საათის სავალზე იმ ადგილიდან, სადაც კრიხულა რიონს ერთვის, მდებარეობს სოფელი ახალსოფელი. აქედან დაახლოებით 4 ვერსზე მწვერვალზე ჩანს კვარას ციხე.

აქედან რიონი მიედინება მარჯვნივ დასავლეთისკენ და, რადგან ჩვენი მიმართულება იყო სამხრეთ-დასავლეთი, ჩვენ მას დავეშორდით. 1 საათში გავიარეთ მდ. ხოტევი. ხოტევის ციხე მეფემ² გადასცა თავად წულუკიძეს. მთელი გზა მიდიოდა კირქვიან კლდეებზე და ცხენებისთვის სიძნელეს წარმოადგენდა. ციხის ქვემოთ არის დამდგარი ტბა, რომელშიც ჰყვავის გავრცელებული *Nymphaea lutea* (ტალახა ლოტოსი). ხოტევის გარშემო³ 3 ვერსზე არის ბაღები და ყანები.

ხოტევიდან ერთ საათში სამხრეთ-აღმოსავლეთით გავიარეთ სოფელი წკადისი და აქედან ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ დავინახეთ ციხე კვირიკეწმინდა მდ. ხოტევისხეზე, მწვერვალზე მდგომი; ასევე, ხოტევის გარშემო⁴, ქვემოთ მდებარე სოფლებს შორის ჩანს, დასავლეთით რამდენიმე ვერსის მოშორებით⁵, მონასტერი ნიკორწმინდა, რომელიც არის ნიკორწმინდელი ეპისკოპოსის საჯდომი.

წკადისში ჩვენთან მოვიდა მეფისგან გამოგზავნილი თავადი დავით კვინიხიძე (რომელიც გასულ წელს იყო სანკტ-პეტერბურგში როგორც მეფის ელჩი), რათა მე და უფლისწული ალექსანდრე მივეყვანეთ სხარტალის ბანაკამდე, რომელიც მხოლოდ რამდენიმე ასეულ ნაბიჯზე იყო სოფელ წკადისიდან მთის თხემზე.

სალამოქაშს სოლომონ მეფემ მაცნობა, რომ მესტუმრებოდა. მე მქონდა ჰატივი, მიმელო ის (მეფე) თავისი ვაჟითა და ნიკორწმინდის ეპისკოპოსით, მათთან მყოფი თავადებით, ჩემს კარავში. ის მე გერმანული გულწრფელობითა და ნამდვილი სიხარულით გადამეხვია. საუბარში, რომელიც თითქმის ერთ საათს გაგრძელდა, ის უდიდეს მზადყოფნას ამჟღავნებდა, ხელი შეეწყო თავის ქვეყანაში ჩემი სამოგზაურო გეგმების განხორციელებისათვის.

19 ივლისი. მე გავათიე სხარტალში. დილით ვინახულე მეფე. მე⁶ მოვე-

¹ ხიდის ჩრდილო-დასავლეთით—შემდეგ ხიმში, გ ი უ ლ.] და გავედით ხიდიტა პატარა ხის სიმაგრესთან მარცხენა ნაპირზე. ხიდი იყო ხის, სუსტი და დაბრეცილი. ხიდის ქვემოთ მდინარის ნაპირები ნაკლებ ციცაბოა და არის სოფლები. მარცხენა ნაპირზე გავიარეთ ხიდიკარი, ხიმში, პ ა ლ.

² ხოტევის ციხე მეფემ G.] რომელიც პ ა ლ.

³ ხოტევის გარშემო, გ ი უ ლ.] ამ ციხის გარშემო, პ ა ლ.

⁴ ხოტევის გარშემო, ქვემოთ—მოშორებით < პ ა ლ.

⁵ 19 ივლისი.—მე, გ ი უ ლ.] 19 ივლისს წავედი მეფესთან, პ ა ლ.

den noch nicht gesehenen Theil von Radscha. Der Plan ist von S-chartali, den Nordostl. Teil von Radscha zu bereisen und von da nach Chimschi und über die dortige Brücke nach der Nordwestseite des Rions bis zu den Gränzen von Letschkum zu reisen. Bei dieser Gelegenheit¹ ward² mir ein Stück Giftkies von Tschiora³ gezeigt, von welchem man, weil es blank war, viel hoffte. Man sagte mir auch, daß in Swaneti⁴, im Alpengebürge, Bley geschmolzen worden, der Zaar aber fügte hinzu, daß er mich der Gefahr wegen dahin nicht bringen lassen könne.

S-chartali hat eine ansehnliche hohe Lage, so daß die Linde, die am nordlichen Vorgebürge in May blühet, hier jetzt erst in Blüthe stand. Hier waren *Pinus silvestris* und *Abies*, *Taxus baccata*, *Ilex aquifolia*, *Cistus helianthemum*, *Sorbus aucuparia* und *torminalis*, *Hypericum orientale*, *Gentiana cruciata* und andere vorhin genannte Pflanzen.

Der Zaar gab mir drey Fürsten zu Führer, mit welchen ich bald Nachmittage S-chartali verließ. Wir ritten mit geringer nordlicher Abweichung in O. und hatten nahe am S-chartali das Dorf Welewi nordl. und nach einer halben Stunde das Dorf Betlemi; dann einem kleinen Bach des Krichura und nach einer halben Stunde das Dorf Tsch-chiwana. In der letzten Stunde gieng der Weg immer bergan, bald zeigte sich Kalkfelsen, bald zerfallener Mergel. Hier waren noch Wallnußbäume bey den Dörfern, für Wein aber war die Lage schon zu hoch.

Wir ritten wieder in O. und noch bergan, durch ein dickes Buchen- und Fichtengehölze und kamen denn auf eine wiesenartige Fläche zwischen dem Rion und Kwirila, wo man eine Aussicht über die Ebene von Imeretien hat, in welcher der Kwirila fließt.

Von hier ritten wir über 1 Stunde in ONO. bis zu einer Udobna (Einsiedlerey), wo wir eine regnigte Nacht zubrachten. Es ist eine wahre Einsiedlerey, in der 6 alte Mönche es sich, Gott zu dienen, recht sauer werden ließen. In einem kaum hundert Schritte breiten Thal steht eine kleine steinerne Kirche mit Paar Faden hohen hölzernen kleinen Häusern. Alles ist mit dicken Buchengehölze umgeben. Die Gegend ist hier so hoch, daß der Barometer nur auf 23 $\frac{1}{2}$ Zoll rheinl. stand und nur im Junii und Julii ist kein Schnee, der in allen übrigen 10 Monathen nicht fehlt. Zu Ende des Aprils ragen nur noch die Schor[n]steine der Häuser aus dem Schnee. *Sorbus aucuparia*, *Ilex aquifolium*, *Viburnum lantana*, *Azalea pontica* und *Vaccinium arctostaphylon* blüheten jezo erst; *Crataegus aria* und *Prunus caucasica* hatten Früchte. Hier wuchs auch *Buxus sempervirens* und *Rhamnus alpinus*; letzterer hatte ungemein große, nämlich einer Spanne lang und 3 Querfinger breite Blätter.

¹ Der Plan ist von—Bei dieser Gelegenheit <P. ² Es ward, P.

³ Tschiora, G.] Tsora, P.

⁴ Swaneti, P.] Sonetti, G.

თათბირე მას რაჭის იმ ადგილების შემოვლის შესახებ, რომლებიც ჯერ კიდევ არ მენახა. გეგმა იყო—სხარტალიდან მომეწვო ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი რაჭისა და შემდეგ ხიმშისკენ წავსულიყავი და იქ, ხიდზე გასვლით, რიონის ჩრდილო-დასავლეთისკენ მემოგზაურა ლეჩხუმის საზღვრებამდე. ამ გარემოების გამო¹ მაჩვენეს შხამიანი კოლჩედანი ჭიორიდან, რომელზედაც, რადგან ის ბრჭყვიალაა, დიდ იმედებს ამყარებდნენ. მე მითხრეს, რომ სვანეთში, მაღალ მთებში, ტყვიას აღნობდნენ, მაგრამ მეფემ დაუმატა, რომ საფრთხის გამო იგი მე იქ ვერ გამიშვებდა.

სხარტალს აქვს საკმაოდ მაღალი მდებარეობა, ასე რომ ცაცხვი, რომელიც ჩრდილოეთ მთისწინეთზე მაისში ყვავის, აქ მხოლოდ ახლა იწყებდა ყვავილობას. აქ გვხვდება ჩვეულებრივი ფიჭვი, სოჭი, ურთხმელი, ბაძგი (ანუ ჭყორი), საკმელა, ცირცელი და თამელი, აღმოსავლური კრაზანა, ნაღველა ჯვარელა და სხვა ზემოთ დასახელებული მცენარეები.

მეფემ გამყოლად მომცა სამი თავადი, რომლებთან ერთადაც ნასადილევს დაეტოვე სხარტალი. ჩვენ მივდიოდით აღმოსავლეთისკენ ოდნავ ჩრდილო გადახრით და სხარტალიდან ახლოს ჩრდილოეთით გავიარეთ სოფელი ველევი, $\frac{1}{2}$ საათში კი—სოფელი ბეთლემი²; შემდეგ გადავიარეთ კრიხულის პატარა შენაკადი და $\frac{1}{2}$ საათში მივედით სოფელ ჩხივანაში³. უკანასკნელ საათს გზა სულ აღმართით მიდიოდა, ხან გვხვდებოდა კირქვიანი კლდეები, ხან ჩაშლილი მერგელი. აქ სოფლებთან იყო კაკლის ხეები, ღვინისათვის (ე. ი. ყურძნისთვის—გ. გ.) კი ადგილი უკვე საკმაოდ მაღალი იყო.

ჩვენ კვლავ მივდიოდით აღმოსავლეთისკენ აღმართით, ხშირი წიფელის და ნაძვის ტყით და რიონსა და ყვირილას შორის გავედით მდელსმაგვარ ვაკეზე, საიდანაც ჩანს იმერეთის დაბლობი, რომელზეც მიედინება ყვირილა.

აქედან 1 საათი მივდიოდით აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთით უდაბნომდე (განდვილთა საყუდელი), სადაც ჩვენ გავათიეთ წვიმიან ღამეში. ეს არის ნამდვილი უდაბნო, სადაც 6 მოხუცი ბერი, რათა ღმერთს ემსახურონ. ნამდვილად მკაცრ ცხოვრებას ეწევა. დაახლოებით 100 ნაბიჯის სივანის დაბლობზე დგას ქვიტკირის პატარა ეკლესია, რამდენიმე საყენი სიმაღლის ხის პატარა სახლებით. გარშემო სულ ხშირი წიფელის ტყეებია. ადგილი ისეთი მაღალია, რომ ბარომეტრი იღვა 23 $\frac{1}{2}$ დუიმზე და მხოლოდ ივნის-ივლისში არ არის [იქ] თოვლი, დანარჩენ 10 თვეს ჯი სულ დევს. აპრილის ბოლოს საკვამლე მიწები ჯერ კიდევ თოვლიდან არის ამოყოფილი. ცირცელი, ბაძგი (ჭყორი), უზანი, იელი და კავკასიური მოცვი მხოლოდ ახლა ყვავოდნენ. კუნელსა და კავკასიურ ტყემალს ჰქონდა ნაყოფი. აქ იზრდება აგრეთვე ბზა და ხეჭრელი. უკანასკნელს ჰქონდა არაჩვეულებრივად დიდი, სახელდობრ ერთი მტკაველი სიგრძის და სამი თითის სივანის ფოთლები.

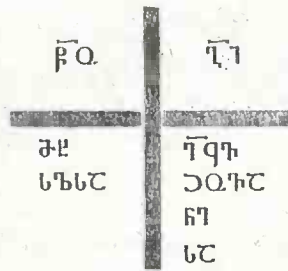
¹ გეგმა იყო—გარემოების გამო < 3 ალ.

² ალბათ, ბეთლემი.

³ ალბათ, შხივანა.

Den 20 Julii, des Mittags, ritten wir von Udobna in ONO. auf höher Ebene oder Waldung und hatten nach einer halben Stunde den Ursprung des Baches Barula¹, der bey Muchla in den Rion fällt und an welchem uns die Dörfer Semo Bori² und Kwemo Bori³ links blieben. Nach 1 Stunde hatten wir das Dorf Braualsali am Bache Murechana. Alle 3 Dörfer gehören dem Patriarchen, dem Bruder des Zaars. Unter Braualsali stehen noch am Murechana, der hier entspringt, Tschibrewi und Baracheti, an der Mündung in den Rion aber, wo ich ihn vor etlichen Tagen durchritzte, Tschardometi. Die Häuser sind hier von Holz, mit doppelten Wänden und des Schnees wegen hoch und gedeckt. Nur Gersten bauet man hier und der wird oft kaum reif.

Bey Braualsali ist eine dem heiligen Georg gewidmete (Zininda Georgi) kleine steinerne Kirche, die den Ort wider alle feindliche Anfälle sichern soll. An den Wänden ist der heilige Ritter sehr vielfach mit Farben und auch in Meßing und Silberblech getrieben, abgebildet. Sie hat einen mit Edelsteinen besetzten Säbel, einige Pfeile, eine Pike, einen silbernen Leuchter und 2 mit Silber eingefasste Ochsenhörner, zum Weintrinken, welches alles hier einem persischen oder türkischen Feldherrn abgenommen sein soll. Ueber den Eingang ist in Stein ein Kreuz gehauen, an dessen beiden Seiten folgende Lettern stehen⁴:

Den 21sten Jul. Des Morgens um 7 Uhr brach ich⁵ von Braualsali. Wir ritten wieder in ONO. Und hatten in anderthalb Stunden den Bach Tschetschora und den Ursprung des Bachs Cheori, an welchem das Dorf Tschkmeri [steht] und von hier ist einige 100 Schritte niedriger das Dorf Uscholta gelegen⁶. Die Gegend war wie gestern hoch; theils offen, theils mit Gebüsch und hatte auch die schon genannten Pflanzenarten, Eichen, Buchen, Erlen, Azalea, Prunus caucasi, Rhamnus alpinus, Ribes rubra u. s. f. auch Betula alba und Salix caprea. Baumarten waren überall nur Strauch:

¹ Barula, G.] Balma, P.

² Semo Bori, G.] Semo Bari, P.

³ Kwemo Bori, G.] Kwemo Bari, P.

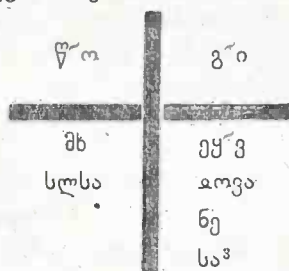
⁴ Ueber den Eingang—stehen (წარწერის ხატვლით) <P.

⁵ Des Morgens um 7 Uhr brach ich <P.

⁶ von hier ist einige—Uscholta gelegen, G.] Uscholta stehen, P.

20 ივლისს ნაშუადღევს გავემართეთ უდაბნოდან აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ მაღალ ზეგანზე ან ქალატყეში და $1\frac{1}{2}$ საათში მივედით მდ. ბარულის სათავესთან, რომელიც მუხლასთან ერთვის რიონს და რომელზედაც მდებარე სოფლები, ზემო ბარი და ქვემო ბარი, მარცხნივ დაგვრჩნენ. 1 საათში ვიყავით სოფ. ბრაულსალში¹ მდ. მურეხანაზე. ყველა 3 სოფელი ეკუთვნის პატრიარქს, მეფის ძმას. ბრავალსალის ქვემოთ მდებარეობენ, ასევე მურეხანაზე, რომელიც აქ იწყება, ჭიბრევი და ფარახეთი; ხოლო იმ ადგილას, სადაც ის რიონს ერთვის და მე რამდენიმე დღის წინ გავიარე,—შარდომეთი. სახლები აქ ხისაა, ორმაგი კედლებით და თოვლის გამო მაღალი და შეღესილი. მხოლოდ ქერს სთესენ აქ და ისიც ხშირად ძლივს ესწრება.

ბრავალსალში არის ქვის პატარა ეკლესია მიძღვნილი წმინდა გიორგისადმი, რომელმაც ეს სოფელი უნდა დაიცვას მტრის ყველა შემოსევისაგან. კედლებზე ხატია წმინდა მხედარი მრავალნაირი ფერებით შეღებილი და სპილენძზე და ვერცხლზე ამოტვიფრული. მას (ეკლესიას) აქვს ძვირფასი ქვებით მოჭედილი ხმალი, რამდენიმე ისარი, შუბი, ვერცხლის შანდალი და ორი, ვერცხლით მოვარაყებული, ხარის რქა (ყანწი—გ. გ.) ღვინის დასალევად. ყველაფერი ეს თურქი ან სპარსი მხედართმთავრისათვის უნდა ჰქონდეთ ჩამორთმეული. შესასვლელის თავზე, ქვაზე, ჯვარი არის გამოკვეთილი, რომლის ორივე მხარეს არის შემდეგი ასოები²:

21 ივლისი. დილის 7 საათზე გავედი⁴ ბრავალსალიდან. ჩვენ კვლავ მივდიოდით აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ და $1\frac{1}{2}$ საათში ვიყავით მდ. ჯეჯორაზე და მდ. ხეორის სათავესთან, რომელზეც სოფელი შქმერი მდებარეობს; აქედან რამდენიმე 100 ნაბიჯით დაბლა არის სოფელი უშოლთა⁵. ეს ადგილი ისევე მაღალია, როგორც გუშინ გავილი; ხან ტიტველი, ხან ბუჩქნარით დაფარული და შეიცავს აგრეთვე უკვე დასახელებულ მცენარეთა სახეებს, მუხას, წიფელს, მურყანს, იელს, ტყემალს, ხეჭრელს, წითელ მოცხარს და ა. შ. აგრეთვე არყს და მდგნალს. ხეები ყველგან ბუჩქად იყვნენ წარმოდგენილი.

¹ ბრავალსალი. ² შესასვლელის თავზე—ასოები (წარწერის ჩათვლით) < პ ა ლ.

³ წმიდათ გიორგი მეფე ყვავ სულსა აოვანეს[ს]ა.

ამ წარწერას იცნობენ ბროსე (Voyages arch. XII, 78) და გ. ბოტორიძე (საქ. მუხ. მოამბე VIII, 303), ხოლო არ ახსენებენ გიულდენშტედტს, რადგან Reisen-ის პალასისეულ გამოცემაში ეს ადგილი გამოტოვებულია. იხ. შენიშვნა გერმანულ და ქართულ ტექსტებთან.

⁴ დილის 7 საათზე გავედი < პ ა ლ.

⁵ აქედან რამდენიმე—უშოლთა, გიულდენშტედტის უშოლთა, პ ა ლ.

Von Tschkmeri ritten wir weiter in NNO. und kamen nach einer halben Stunde auf eine Höhe. Auf dieser Höhe ritten wir 1 Stunde in ONO. und darauf 1 Stunde bergab bis zu der Kluft des Baches Bordġani, an welcher das unter seinem Ursprung liegende Dorf Badschichewi noch ansehnlich hoch liegt. In gerader Linie möchte der Weg nur 3 Werst in ONO. betragen haben. Die Höhe, von der wir uns nach Badschichewi herunter gelassen, scheint mir höher, als alle bisherige von Krzchinwal an, welches ich aus den Pflanzen schließe. Denn *Rhododendron ponticum* und *Sorbus aucuparia* waren die einzigen Baumarten, die mit *Junipero communi* vorkommen, *Oxalis acetosella* war verblühet, *Ophrys cordata* blüthete und mehr Alpenpflanzen. *Spiraea aruncens* blüthete am Abfall des Gebirgs, *Saxifraga rotundifolia*, *Cerithe major*, *Rhinantus elephas* var. *B. Orchis pyramidata*, *alba* et *coryphora* waren auf den hohen Wiesen häufig.

Badschichewi liegt selbst sehr hoch und verträgt keine Weinstöcke, doch kommen Wallnüsse vor¹. Die Bergart ist hier überall ein grauer, von Feldspath und Quarz fleckiger Hornstein oder Porphyrit.

Von hier sieht man deutlich über den Dschedscho des Rion Zedis in ONO. weiter westlich Kwedi fast in gleicher Höhe, noch westlicher niedrig Pipeleti und noch westlicher Onschedi, hierauf die Festung von Oni. Bey Badschichewi wird schon, doch nur etwas² Waizen, meist Gersten gebauet, daher wir auch meistens nur Gerstenbrodt antrafen. Man bauet in diesen hohen Dörfern auch Haber zu Grütze. Diese, nebst Gerstenbrod, Milch, Käse und allenfalls auch türkische Bohnen sind die beständige Nahrung dieser armen Leute.

Den 22sten Julii. Ich hatte in Badschichewi übernachtet und brach des Morgens zeitig von da auf³. Wir ritten von Badschichewi am Bache Bordġani hinab und hatten nach $\frac{3}{4}$ Stunden das Dorf Psori.

Wir sahen hier gegenüber an der andern Seite in einer weiten Kluft Tschordi und von da etwas weiter in NO⁴ Zedis gegenüber Iri. Nach einer halben Stunde kamen wir nach Tzchmori, ritten denn durch den Bach Bordġani und durch das Dorf Dschaschkwa, darüber eine Stunde vergieng. Der Bach fällt gegen Pipeleti über in den Dschedscho. Hier war wieder Kalkstein unter Thon. Der Bach Bordġani ist klein, aber reißend, nimmt viele Quellen auf und führt bey der Schneefluth große Steinstücke mit fort.

Von Dschaschkwa wandten wir uns in WSW. dem Lauf⁵ des Dschedscho parallel und kamen⁶ nach einer halben Stunde durch das Dorf Somizo, an dessen kleinen Bache höher Christesi steht; dann in dieser Richtung durch einen kleinen Bach, der nahe über der Vereinigung des Dschedscho

¹ vor corr.] fort P. ² etwas, G.] wenig, P.

³ Ich hatte in Badschichewi—von da auf <P.

⁴ NO, G.] O, P.

⁵ Lauf, P.] Gang, G.

⁶ kamen, P.] ritten, G.

შქმერიდან განგვარდეთ გზა ჩრდილოეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ და $\frac{1}{2}$ საათში ავედით ერთ მაღლობზე. მასზე 1 საათი მივიდოდით აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ და კიდევ 1 საათი აღმართ, მდ. ბორჯანის ხეობამდე, რომელზეც მის სათავის ქვემოთ ღდებარე სოფელი ბაჯიხევი კიდევ უფრო მაღლა მდებარეობს. პირდაპირი ხაზით გზა ალბათ 3 ვერსს უდრის აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ. მწვერვალი, რომელიც ჩვენ ბაჯიხევისკენ გზაზე უკან დაგვრჩა, მეჩვენება უფრო მაღლად, ვიდრე ყველა აქამდე შეხვედრილი, მოკიდებული ქრცხინგალიდან, რასაც მე მცენარეთა მიხედვით ვასკენი. შქერი და ცირცელი იყვნენ ერთად-ერთი სახე ხეებისა, რომლებიც ღვიასთან ერთად გვხვდება, მჟაველა ნაყვავილევი იყო, ყვაოდა ფუტკრისდედა და სხვა ბევრი ალბური მცენარეებიც. გრაკალი ყვაოდა მთის ფერდზე, მრგვალფოთლიანი ფხიჯა, ჭახრაკაული (დიდი), ხრიალა ვარ. ბ. ჯადვარი ხშირად გვხვდებოდა მაღალ საძოვრებზე (მდელოებზე).

თვით ბაჯიხევი მდებარეობს ძალიან მაღლა და იქ ვაზი არ ხარობს, მაგრამ გვხვდება კაკლის ხეები. მთის ქანი აქ ყველგან ნაცრისფერი (რუხი), მინდვრის შპატისა და კვარცისაგან დაწინწკლული, რქაქვა ანუ პორფირიტია.

აქედან აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ, რიონის შენაკად ჯეჯოს ზემოთ, გარკვევით ჩანს წედისი, მოშორებით დასავლეთით—ქვედი, თითქმის იმავე სიმაღლეზე, კიდევ დასავლეთით, დაბლა პიპილეთი და კიდევ უფრო დასავლეთით—ონშედი¹, შემდეგ ონის ციხე. ბაჯიხეთან უკვე იყო (მხოლოდ ცოტა) ხორბალი, უმეტესად ქერია დათესილი, ამიტომ ჩვენ უმთავრესად ქერის პურს ვმოულობდით. ამ მაღლობ სოფლებში მოჰყავთ აგრეთვე შერია ფაფისთვის. ეს, ქერის პურთან ერთად, რძე, ყველი და, რა თქმა უნდა, ლობიო, არის მუდმივი საკვები აჭაური ღარიბი ხალხისა.

22 ივლისი. მე გავათენე ბაჯიხევი და დილით ადრე დავტოვეთ ის². ბაჯიხევიდან წავედით მდ. ბორჯანის დაყოლებით და $\frac{3}{4}$ საათში მივედით სოფ. ფსორში.

აქედან პირდაპირ, მეორე მხარეს, ფართო ხეობაში დავინახეთ ჩორდი და მისგან ცოტა მოშორებით ჩრდილო-აღმოსავლეთით³, წესის მოპირდაპირე მხარეს, ირი. $\frac{1}{2}$ საათში მივედით ცხმორში, გავედით მდ. ბორჯანზე და გავიარეთ სოფ. ჟაშქვა, ამას მოუწდა 1 საათი. ეს მდინარე პიპილეთის პირდაპირ, ზევით ერთვის ჯეჯოს. აქ კვლავ კირქვა ჩანდა თიხის ქვეშ. მდ. ბორჯანი პატარაა, მაგრამ ჩქარი; იერთებს ბევრ წყაროს და თოვლის დნობისას დიდ ქვებს მოაგორებს.

ჟაშქვიდან გადაუხვებით დასავლეთ—სამხრეთ-დასავლეთისკენ ჯეჯოს დინების პარალელურად და $\frac{1}{2}$ საათში გავიარეთ სოფ. სომიწო, რომლის პატარა მდინარეზეც ზევით დგას ქრისტესი; შემდეგ ამ მიმართულებით პატარა მდინარე [გავიარეთ], რომელიც უერთდება ჯეჯოს, რიონთან მისი შერ-

¹ ახლა ეწოდება „ონჭევი“.

² მე გავათენე—დავტოვეთ ის < პ.ა.ლ.

³ ჩრდილო-აღმოსავლეთით, გ.ი.უ.ლ.] აღმოსავლეთით, პ.ა.ლ.

mit dem Rion in den erstern fällt. Hier die Dörfer Komandeli über dem¹ und S-chieri unter diesem Bache. Ueber die schon vor 14 Tagen paßirte Brücke nach Oni, über Dschedscho².

Ich fand hier *Limax niger* häufig.

Den 23-sten Jul. Ich hatte in Oni übernachtet, in dem Haus, das die Patres Antonius und Dyonisius, deren letzterer auf der Reise in Ossetien in Dschaukom umgebracht, vordem sich erbauet und zwar in einem kl. Gemach, das ihm zur Apotheke gedient hatte, als ein meinem Stande ganz angemessenes und [...] höchst seltenes Nachtquartier³.

Von Oni gieng ich am Rion hinauf, mit dem Vorsatz seinen Lauf so weit als möglich und wohl bis zum Ursprunge zu folgen. Wir ritten an der Ost- oder linken Seite hinauf und hatten das Dorf Artwana und den Fluß Gorula. Er fällt hier in den Rion, kömmt aus ONO. und ist kleiner als der Dschedscho. Ueber denselben ist hier eine Brücke. Ich folgte ihm eine kurze Strecke hinauf und kehrte dann wieder zum Rion.

Einige hundert Schritte über dem Gorula fällt der Bach Sakula in die rechte Seite des Rion. Er kömmt aus NW. von einem Berge, der noch jezo Schnee hatte. An diesem Bache steht etwas über der Mündung Langwanta und höher an der Ostseite Sakaw gelegen ist⁴.

Weiter hinauf war das linke Ufer des Rion, dem wir folgten, niedrig, das rechte aber sehr hoch. Auf demselben steht das große Dorf Seglowi. Nach einigen Wersten höher wird das linke Ufer wieder steil, daher wir auf einer Brücke nach dem rechten gingen und hatten an einem kleinen Bach Tschala⁵ das Dorf Tschala. Ihm gegenüber stand am linken Ufer Nakieti. Unser Weg gieng in gerader Linie gerechnet in NO. Von Tschala musten wir wieder an der Westseite des Rions⁶ [reiten].

Weiter gieng der Weg am rechten Ufer wieder stark bergan. Wir sahen einen in die linke des Rion fallenden Bach, an der Mündung Utsera und höher an demselben⁷ Gomi und Dschintschwis liegen. Eine Stunde am linken niedrigeren Ufer hinauf. Auf diesem Wege eine Tufmachende Quelle, ein kleiner reißender Bach und am Ende eine kleine, jetzo wüste Kirche. Der Weg gieng in NO., denn in NNW. und mochte in gerader Linie nur 3 Werst betragen. Dieser kurze Weg brachte mich aus dem Kalkstein ins Schiefergebürge.

Im Gebiet von Utsera sind auch ver^{deso...} Mineralquellen, theils alkalische, theils martialische, völlig wie^{am} am Örek bey Sioni und Kobi. Besonders ist eine alkalische und ihr ganz nahe, martialische in der Nähe

¹ dem < P.

² über Dschedscho < P.

³ Ich hatte in Oni übernachtet—Nachtquartier < P.

⁴ Und höher an der Ostseite Sakaw gelegen ist < P.

⁵ an einem kleinen Bach Tschala < P.

⁶ Von Tschala musten—des Rions < P.

⁷ an demselben < P.

თვის ადგილის ახლოს, ზემოთ. აქ მდებარეობენ სოფ. კომანდელი, მის ზემოთ, და სხიერი ამ მდინარის ქვემოთ. გადავედით იმ ხიდზე, რომელიც 14 დღის წინ გავიარეთ და, ჯეჯოზე გავლით¹, გავემართეთ ონისკენ.

აქ ხშირია *Limax niger*.

23 ივლისი. ღამე გავათიე ონში, ერთ სახლში, რომელიც მამებმა ანტონიუსმა და დიონისიუსმა (რომელთაგან უკანასკნელი ოსეთში მგზავრობისას მოკლეს ჯაუქომში) აიშენეს ადრე, სახელდობრ, ერთ პატარა სადგომში, რომელიც ამ ბერ[ებ]ს აფთიაქად ჰქონდა[თ] გამოყენებული, სადაც მე ვიპოვე უარესად იზვიათი და ჩემი ძდგომარეობის შესაფერისი ღამის გასათევი ბინა².

ონიდან წავედი რიონზე ზევით იმ განზრახვით, რომ, რამდენადაც და როგორც შეიძლებოდა, გავკოლოდით მის დინებას სათავემდე. ჩვენ შივიდობით აღმოსავლეთ ახუ მარცხენა ნაპირით ზევით და გავიარეთ სოფ. არტევან და მდ. ღარულა³. ის აქ ერთვის რიონს, მოედინება აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან და ჯეჯოზე პატარაა. მასზე აქ ხილია ვადებული. მე მას ავყევი მცირე მანძილზე და მოვუხევი კვლავ რიონისაკენ.

ღარულის ზევით, რაშდენიძე 100 ნაბიჯზე, რიონს მარჯვენა მხრიდან ერთვის მდ. საკულა. ის გაშოდის ჩრდილო-დასავლეთის მხრივ მთიდან, რომელიც ახლაც თოვლითაა დაფარული. ამ მდინარეზე, შესართავს ოდნავ ზევით, არის ლანგვანთა და უფრო მაღლა აღმოსავლეთ მხარეს, მდებარეობს საკაო⁴.

უფრო ზევით რიონის მარცხენა ნაპირი, რომელსაც ჩვენ მიყვებოდით, იყო დაბალი, მარჯვენა კი ძალზე მაღალი. მასზე დვას დიდი სოფელი ღეგლევით. კიდევ რამდენიძე ვერსით ზევით მარცხენა ნაპირი კვლავ ციცაბო ხდება, ამიტომ ხილით გავედით მარჯვენა ნაპირზე და მივედით პატარა მდ. ჭალაზე მდებარე⁵ სოფელ ჭალაში. მის პირდაპირ, მარცხენა ნაპირზე, იყო სოფელი ნაკიეთი. ჩვენი გზა, პირდაპირი ხაზით აღებული, მიდიოდა ჩრდილო-აღმოსავლეთით. ჭალიდან ჩვენ კვლავ რიონის დასავლეთ ნაპირზე უნდა [გავესულიყავით]⁶.

შემდეგ გზა კვლავ მარჯვენა ნაპირით მიდიოდა, ძალიან დიდი აღმართით. ჩვენ დავინახეთ რიონში მარცხნიდან ჩაშავალი მდინარე, რომლის შესართავთან მდებარეობს უწერა და უფრო მაღლა მასზე⁷—გომი და ჯინჭვისი. 1 საათი [მივიდობით] მარცხენა, უფრო დაბალ, ნაპირზე ზევით. ამ გზაზე შეგვხვდა ტუფის წარმოების წყარო, პატარა, სწრაფი მდინარე და ბოლოს—პატარა, ამჟამად უკვე უკლებსია. გზა მიდიოდა ჩრდილო-აღმოსავლეთით, შემდეგ ჩრდილო—ჩრდილო-დასავლეთით; ის პირდაპირი ხაზით 3 ვერსი უნდა ყოფილიყო. ამ მოკლე გზამ კირქვიდან გამიყვანა ფიქალიან მთებში.

უწერის მიდამოებში არის აგრეთვე სხვადასხვა მინერალური წყაროები, ნაწილობრივ ტუტიანი, ნაწილობრივ მარტიალური, მთლად ისეთი, როგორც

¹ ჯეჯოზე გავლით < პალ. ² ღამე გავათიე—გასათევი ბინა < პალ. ³ ღარულას-ვევი (გახუშტი 160). ⁴ და უფრო მაღლა—საკაო < პალ. ⁵ პატარა მდ. ჭალაზე მდებარე < პალ. ⁶ ჭალიდან ჩვენ—[გავესულიყავით] < პალ. ⁷ მასზე < პალ.

der Kirche vorzüglich. Beide haben viel Aether. Es ist merkwürdig, daß diese heilsamen Quellen sich so nahe sind, denn in chronischen Krankheiten sind beide wesentlich nöthig; der Gebrauch der martialischen muß auf den Gebrauch der alkalischen folgen.

Das alkalische Wasser gebrauchen die Einwohner zum ordinären Getränke. Sie säuren damit Brod ein, welches davon hoch aufgeht, und ohne Salz angenehm schmeckt.

Bey diesen Quellen spürt man, wie bey Oni, einen Veilchengeruch, in neuen Gruben am stärksten. Auch hier wird der Dunst von gichterischen Kranken mittelst in die Erde gestochenen Rohrhalmes eingesogen.

Anguis fragilis, *Vespertilio alpinus* und *Meloë electrica nigra*, *pectore aurantiaco* wurden mir hier zu Theil.

Bey Utsera waren Wallnüsse und kleine blaue Pflaumen (georg. Gognoscha) häufig.

Man war hier noch mit der Waizenerndte beschäftigt. Hier ward, wie in ganz Georgien, meist *Triticum aestivum* (georg. Kulago)¹ noch weniger, aber *Triticum monococcum* (georg. Sonderi)² gebauet. Letztere soll das weißeste Brod geben. Man hängt die Waizengarben auf Stangen, damit die Luft rundum spiele, und ihre Trocknung bewirkte. Mais, türkische Bohnen und Erbsen bauet man hier häufig. *Clematis flamulla*, *Paeonia officinalis* und *Hedera helix* wuchsen hier.

Den 24sten Jul. Von Utsera weiter am Flusse Rion hinauf, hatten wir Dschidro, Belladom und Glolas, wo eine Brücke über den Rion ist und wo in der Nähe der Tschrialis und Bokwa einfallen, und der Berg Kedela nicht weit ist. Fast gegenüber steht Tschiora, mit seinen Feldern. Denn kamen wir nach Chebi. Hier stand das Barometer auf 24 Zoll. Der Ursprung des Rion von hier in NNO. Der Weg von Chebi nach Dugor geht in NO., nach Balkar in NW. Unser Weg hieher ging überhaupt in NNW. Bey Chebi endigte ich meine Gebüргеise am Fuße des Schneegebürgs, gegenüber Stardugor am nordlichen Fuß des Schneegebürgs, wo ich in vorigen Jahr um diese Zeit war.

Den 25sten Jul. traten wir die Rückreise an, und ritten von Chebi in SO. und OSO.

In 3 1/2 Stunden hatten wir 8 größere und kleinere Bäche und an einem der letztern eine Kirche. Der Weg gieng besonders über zwey sehr hohe Berge.

Den 26sten Jul. hatten wir wieder eine Tufwasserquelle, und denn eine martialische, die nach Schwefelleber riecht und mit starkem Gemurmel sprudelt. Wir kamen nach Tschala.

Den 27sten, des Morgens, begab ich mich nach der Höhe von Seglewi, wo das Barometer auf 22 1/2 Zoll stand.

¹ ქვემოთ (ob. „იმერეთი“) გიულდენშტედტი ასახელებს Chuluga-ს.

² Sonderi უნდა ყოფილიყო Sanduri.

თერგზეა სიონთან და კობთან. ტუტიანი და მისგან სულ ახლოს მომდინარე მარტიალური წყაროები უმთავრესად არის ეკლესიის ბოლოს. ორივე შეიცავს ბევრ ეთერს. საკვირველია, რომ ეს სამკურნალო წყაროები ერთმანეთისგან ასე ახლოს არიან; ქრონიკულ დაავადებათათვის ორივეს არსებითი მნიშვნელობა აქვს და მარტიალურის ხმარება უნდა მისდევდეს ტუტიანისას.

ტუტიან წყალს მოსახლეობა ხმარობს სასმელად. ისინი ამით ამჯავებენ პურის ცომს, რომელიც მისგან მალლა იწვევს და უმარტილოდაც მშვენიერი გემო აქვს.

ამ წყაროებთან, როგორც ონთან, იგრძნობა იის სუნი და ახალ ორმოებში უფრო შეტად. აქაც მიწაში ჩარჭობილი ლერწმის მილების საშუალებით ამოსწოვენ ხოლმე ნიკრისიანი ავადმყოფები ორთქლს.

აქ მე შემხვდა ძყიფი ბოხმეჭა, ალბური ღორჯო და *Meloë electrica* (წავი), ოქროსფერი მკერდით.

უწერასთან ხშირი იყო კაკლის ხეები და პატარა ლურჯი ქლიავი (ქართულად ლოღონო).

აქ ახლა პურს მკიდნენ. აქაც, ისევე როგორც მთელ საქართველოში, უმთავრესად მოჰყავთ *Triticum aestivum* (ქართულად კულაგო [?]), უფრო ცოტა კი *Triticum monococcum* (ქართულად ზანდური). უკანასკნელი უნდა იძლეოდეს თეთრ პურს. ბულულს სდგამენ სარებზე, რათა ნიავე გარშემო უვლიდეს და გაშრობას ხელი შეეწყოს. სიმინდს, ლობიოს და მუხუდოს ბევრს თესენ. აქ ხარობს კატაბარდა, *Paeonia officinalis* და ჩვეულებრივი სურო.

24 ივლისი. უწერის შემდეგ მდ. რიონზე ზემოთ გავიარეთ ჭიდრო (იქნებ ციდრო?), ბელადომი და გლოლა, სადაც არის ხიდი რიონზე, და სადაც, ახლოს, ერთვიან [მას] ჭრიალისი [და ბოყვა და საიდანაც არც ისე შორსაა მთა კედელა. თითქმის პირდაპირ დგას ჭიორა, თავისი მინდვრებით. შემდეგ მივედით ლებში. აქ ბარომეტრი უჩვენებდა 24 ლუისს. რიონის სათავე აქედან არის ჩრდილოეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთით. გზა ლებიდან ღუგორში მიდის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მალყარისკენ—ჩრდილო-დასავლეთით. ჩვენი გზა აქ საერთოდ მიდიოდა ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთით.

თოვლიანი ქედის ძირას; ლებთან დავამთავრე ჩემი მოგზაურობა მთებში, სტარღუგორის პირდაპირ, [რომელიც მდებარეობს] იმავე თოვლიანი მთის ჩრდილოეთის ძირას; იქ მე გასულ წელს ამავე დროს ვიყავი.

25 ივლისს წამოვედითა უკან და გამოვეშურეთ ლებიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით და აღმოსავლეთ—სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

3 $\frac{1}{2}$ საათში გავიარეთ 8 დიდი და პატარა მდინარე და ერთ-ერთ უკანასკნელზე [შეგვხვდა] ეკლესია. გზა ძირითადად მიდიოდა ორ ძალიან მაღალ მთაზე.

26 ივლისს კვლავ შეგვხვდა ტუფიანი წყარო, და შემდეგ მარტიალური, რომელსაც გოგირდის [ღვიწლის] სუნი ჰქონდა და დიდი ჩხრიალით გადმოდიოდა. ჩვენ მივედით ჭალაში.

27 ივლისს დილით გავემართე ძეგლვის მწვერვალისკენ, სადაც ბარომეტრი იღებდა 22 $\frac{1}{2}$ ლუისზე.

Hier wachsen *Hypericum orientale*, *Cymbalaria*, *Rhododendron ponticum* und am Schneeberge *Pyrola magna*, *Swertia perennis*, *Pedicularis rost-rata* 5 Fuß hoch, *Caltha palustris*, *Azalea*, *Ruscus* u. dergl.

Den 28sten Jul. kamen wir nach Oni und Wertetli¹ zurück.

Den 29sten Jul. waren wir wieder in Zeßi.

Den 30sten Jul. Von der Brücke hatten wir auf dem Ritt von drey viertel Stunden in W. und NNW. 2 Bäche, dann in NNW. nach einer Stunde das Flößchen Kitzeaudi² und nach einer viertel Stunde in N. Sardmeli. Von hier 1 Stunde in W. den Fluß Tsordschi und nach drei viertel Stunden Kwantsch-chara.

Den 31sten Jul. Nach einer halben Werst [...] einem kleinen Bach und nach anderthalb W. über das Flößchen Gele. Von demselben wieder anderthalb W. Tola und denn das Flößchen Aski. Wir giengen nach Zeßi zurück.

Den 1sten August. Ich hatte bei Zessi übernachtet und brach des Morgens von da³ auf meinem schon den 18ten Jul. gemachten Wege nach S-chartali auf⁴. Dasselbst ich nach 3 St. ankam⁵. Ich merke noch auf demselben an, daß das Dorf Abralauli nahe am linken Ufer des Rions, an der rechten des daselbst einfallenden Bachs Krichura steht. Ueber Abralauli stehen die Dörfer Gori und Iza höher, südlicher und an dem sich erhebenden Gebürge. Achalsopeli liegt Abralauli gegenüber. Auch Semokrichi und Kwemokrichi stehen am Krichura. Nach 3 Stunden kamen wir bey S-chartali ins Sommerhoflager des Zaars, in welchem sich jezo die ganze zari-sche Familie befand.

Als ich dem Zaar gegen Abend die Aufwartung machte, zeigte er mir eine gelbe thonigte, mit Glimmer vermischte Erde und einige Stücken Schwefelkies. Beide hatten durch ihren goldfarbuen Glanz Aufmerksamkeit erregt. Der Kies ist in drusiger Form im Kalksteingebürge bey S-chartali nicht selten und macht oft an den Wänden der Klüften martialische Salzbeschläge.

Den 2-ten und 3-ten August brachte ich, der Ruhe meiner Begleiter und Pferde wegen, im Hoflager zu, schrieb für die Keyserl. Akademie der Wissenschaften einen Bericht, den ich an den rußischen Chargé des Affaires Lwow nach Krzchinwal, wo er mit dem Zaar Heraklius seyn sollte, schickte und erhielt einige Nachrichten zur Kenntniß dieses Landes.

Im Hoflager waren jezo auch der Metropolit Maxim und der Saltchses David, Bruder aus der fürstlichen Familie Abaschisi, deren Vetter Koichosro mit der Tochter des Zaaren Dareschan verlobt war. Der Metro-

¹ und Wertetli < P.

² Kitzeaudi, G.] Kizeardi, P.

³ Ich hatte bei Zessi—Morgens von da, G.] traten wir die Reise von Zeßi, P.

⁴ auf, G.] an, P.

⁵ Dasselbst ich nach 3 St. ankam < P.

აქ იზრდებოდა აღმოსავლური კრაზანა, კიმბალარია, შქერი და თოვლიან მთაში—*Pyrola magna*, მუღმივი გაბლუარა, 5 ფუტის სიმაღლის ნისკარტა სატილია, დიდბაია, იელი, თავვისარა და მისთ.

28 ივლისს დაგებრუნდით ონში და ველთეთრში¹.

29 ივლისს ვიყავით კვლავ წესში.

30 ივლისი. ხიდიდან $\frac{3}{4}$ საათის მგზავრობის შემდეგ დასავლეთისკენ და ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთისკენ გავიარეთ 2 მდინარე, შემდეგ ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთით [კიდევ] 1 საათში მდინარე კიცვაული (რიცეული?) და [კვლავ] $\frac{1}{4}$ საათში ჩრდილოეთით სადმელი. აქედან 1 საათის სავალზე დასავლეთით [გავიარეთ] მდინარე ჩორჯი (?) და $\frac{3}{4}$ საათში—ხვანჭკარა.

31 ივლისი. ნახევარ ვერსზე პატარა მდინარეზე [გადავედით] და 1 $\frac{1}{2}$ ვერსის შემდეგ მდ. ლელეზე [გავედით]. აქედან კიდევ 1 $\frac{1}{2}$ ვერსზე იყო ტოლა და შემდეგ მდ. ასკი. ჩვენ დაგებრუნდით წესში.

1 აგვისტო. ღამე გავათიე წესში და დილით გავედით იქიდან², ჯერ კიდევ 18 ივლისს გავლილი გზით, სხარტალისკენ. იქ მე მივედი სამ საათში³. მის შესახებ მე აღვნიშნავ კიდევ, რომ სოფ. ამბრალაური რიონის მარცხენა ნაპირის ახლოს, მის შენაკად კრიხულის მარჯვენა მხარეზე მდებარეობს. ამბრალაურს ზემოთ, მალლა არის სოფლები გორი და იწა უფრო სამხრეთით და ამალლებულ მთაზე. ახალსოფელი მდებარეობს ამბრალაურის პირდაპირ. ასევე ზემო კრიხი და ქვემო კრიხი არიან კრიხულაზე. 3 საათში მივედით სხარტალში—მეფის საზაფხულო ბანაკში, სადაც ახლა მეფის მთელი ოჯახი იმყოფებოდა.

როცა მე საღამოს ვინახულე მეფე, მან მე მაჩვენა ყვითელი თიხიანი, ქარსნარევი მიწა და რამდენიმე რკინის კოლჩედანის ნაჭერი. ორივე თავისი ოქროსფერი ბრჭყვიალით იპყრობდა ყურადღებას. რკინიანი კოლჩედანი დრუხის (მტევნის) ფორმით სხარტალის კირქვიან მთებში არც თუ იშვიათად გვხვდება და ხშირად ხევების კედლებზე სტრეგებს მარტიალურ მარილის ნალექს.

2 და 3 აგვისტო, ჩემი გამყოლებისა და ცხენების დასვენების მიზნით, გავატარე სამეფო ბანაკში, საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისათვის დავწერე რაპორტი, რომელიც მე გავუგზავნე ქრცხინვალში რუსეთის საქმეთა რწმუნებულს ლეოვს, სადაც ის უნდა ყოფილიყო მეფე ერეკლესთან ერთად, და შევაგროვე ცნობები ამ ქვეყნის შესასწავლად.

სამეფო ბანაკში ახლა იყვნენ აგრეთვე შიტროპოლიტი მაქსიმე და მისი ძმა სალთხუცესი (სახლთუხუცესი) დავითი,—თავად აბაშიძეთა გვარიდან, რომლის ბიძაშვილს, ქაიხოსროს, დანიშნული ჰყავს მეფის ასული დარეჯანი. შიტროპოლიტი 3 წლის წინ იყო სანკტ-პეტერბურგში, რათა ეთხოვა დახმარება

¹ და ველთეთრში < პალ.

² ღამე—იქიდან, გიულ.] განვაგრძეთ გზა წესიდან, პალ.

³ იქ მე მივედი სამ საათში < პალ.

polit war vor 3 Jahren in St. Petersburg gewesen, um Beystand wider die Unterdrückungen der Türken zu erbitten, den der Zaar auch bald darauf mit dem glücklichsten Erfolge erfahren. Die Eparchie des Metropolitens ist um Kutais, daher er auch Kutateli genannt wird. Beyde Brüder schienen nicht vierzigjährig und vernünftige, wohldenkende Männer zu sein.

Nächst der Familie Abaschisi, die die ansehnlichste dieses Staates ist, ist es die Familie Zulukisi, in deren Distrikt S-chartali liegt, welches zu Radscha gerechnet wird. Er reicht vom linken Ufer des Krichura, an der linken des Rion hinab, bis an den Distrikt Letschkum und Okriba, und enthält 30 Dörfer. Ich habe schon erzählt, daß es der alte Vetter Pata mit dem Radschis Eristaw hielt und bey dessen Fall zum Dadian flohe, darüber ist er Dadians Schwiegervater geworden. Die beyden Brüder Pata und Georgi sind Lieblinge des Zaars Solomon, scheinen aber, ob sie gleich im besten Alter sind, schwach und unentschlossen.

Auch aus der fürstlichen Familie Lordkipanisi¹, die dem Zaar verwandt ist, lernte ich einen, etwan 30 jährigen sehr wakern Mann kennen, der ein Vetter des Zaren ist, indem sein Vater und des Zaren Mutter Geschwister waren².

Aus der fürstl. Familie Guriel war der Bischof aus Guriel der in Schamokmed seinen Siz hat und Schamokmedeli genannt wird, am Hofe. Der Zaar stand mit der Familie Guriel in Unterhandlung und hatte von derselben Geißel genommen. Diese Unterhandlung betrieb der Bischof, ein 70 jähriger Greis. Er besuchte mich und sagte mir von Guriel das Folgende: Ausser dem Kloster Schamokmed sind auch Tschumali und Chino ansehnliche Oerter in Guriel. In dieser Provinz wird georgianisch im imeretischen Dialect, gegen Trapezunt zu aber mingrelisch geredet. In Guriel sind viele, theils ansehnliche christliche³ Kirchen, die mehresten aber stehen wüst, weil die Einwohner wegen türkischer Bedrückungen zu einem großen Theil Muhamedaner geworden. Sonst erhielt Guriel Salz aus der Krim, jezo aber litte man daran Noth.

In S-chartali erhielt ich eine Melone, aus Imeretien, 2 engl. Fuß lang und 8 Zoll im größten Durchmesser dik; die Schale war grün, das Fleisch gelb.

Vom Lolio temulento im Brodte wurden alle meine Begleiter mit einem Schwindel, Kopfweh und phantastischen Träumen geplagt.

Den 4ten August. Auch diese Nacht war noch bei S-chartali vergangen⁴. Gegen Mittag trat ich von S-chartali die Reise nach Okriba und tiefer in Imereti an. Der Zaar ließ mich durch die Fürsten David Meschi, Taimuras Lordkipanisi und Nikola Zereteli begleiten; letzterer ist zaarischer Dollmetscher.

¹ Lordkipanisi, corr.] Bardkwenisi, P.

² der ein Vetter des Zaren—Geschwister waren <P.

³ christliche <P.

⁴ auch diese Nacht—vergangen <P.

თურქთა [ჩაგვრის] წინააღმდეგ, რაც მეფეს მალე აღმოუჩინეს და ამას კეთილი შედეგიც მოჰყვა. მიტროპოლიტის ეპარქია არის ქუთაისის გარშემო, ამიტომ მას ქუთათელს უწოდებენ. ორივე ძმები უნდა იყვნენ 40 წელზე ნაკლები ხნისა, ჰქვიანი და სალად მოაზროვნე ადამიანები.

აბაშიძეების [გვარის] გვერდით, რომლებიც ყველაზე მალა დგანან ამ სამეფოში, დიდი წონა აქვთ წულუკიძეებსაც; მათ მხარეში არის სხარტალი, რომელიც რაქას ეკუთვნის. ეს [მხარე] რიონის მარცხენა მხარეზე, ქვევით, კრისხულის მარცხენა ნაპირიდან აღწევს ლეჩხუმამდე და ოკრიბამდე და მასში შედის 30 სოფელი. მე უკვე ვთქვი, რომ მოხუცი ბიძაშვილი პაატა კავშირში იყო რაჭის ტრისთავთან, მის დაცემისთანავე გაიქცა დადიანთან და გახდა დადიანის სიმამრი. ორივე ძმა, პაატა და გიორგი, სოლომონ მეფეს ძალიან უყვარს; ისინი, მიუხედავად იმისა რომ საუკეთესო ასაკში არიან, სუსტები და გაუბედავები ჩანან.

აგრეთვე ლორთქიფანიძეთა თავადური გვარიდან, რომელიც მეფის ნათესავია, გავიცანი ერთი, დაახლოებით 30 წლის, ძალიან საქმიანი კაცი, მეფის ბიძაშვილი; მისი მამა და მეფის დედა და-ძმები არიან¹.

გურიელთა თავადური გვარიდან კარზე იყო ეპისკოპოსი გურიისა, რომელსაც აქვს საჯდომი შამოქმედში და მას ჰქვია შამოქმედელი. მეფეს გურიელთან ურთიერთობა ჰქონდა და მძევლები ჰყავდა მისგან აყვანილი. ამ ურთიერთობას აწარმოებდა ეპისკოპოსი, 70 წლის მოხუცი. მან მინახულა მე და გურიაზე² მითხრა შემდეგი: შამოქმედის მონასტრის გარდა მნიშვნელოვანი ადგილები გურიაში არის ჯუმალი³ და ხინო. ამ პროვინციაში ლაპარაკობენ ქართულად იმერულ დიალექტზე, ტრაპეზუნდისკენ კი მეგრულად [ლაპარაკობენ]. გურიაში არის ბევრი დიდი ქრისტიანული⁴ ეკლესია, რომელთა უმრავლესობა დანგრეულია, რადგან მოსახლეობა თურქთაგან ტანჯვის გამო უმეტესწილად გამაჰმადიანდა. საერთოდ გურია იღებდა მარილს ყირიმიდან, ახლა კი ამ მხრივ უჭირდა.

სხარტალში მე მივიღე ნესვი იმერეთიდან, 2 ინგლისური ფუტის სიგრძისა და 8 დუიმი სისქისა, ყველაზე დიდ განივკვეთში; ქერქი იყო მწვანე, ხორცი კი ყვითელი.

პურში შერეული ღვარძლისაგან ყველა ჩემ თანმხლებს თავბრუ დაეხვა, თავი ასტივდა და ფანტასტიურ ბოდვაში გადავარდა.

4 აგვისტო. ეს ღამეც სხარტალში გავატარეთ⁵. ნაშუადღევს სხარტალიდან გავემგზავრე ოკრიბაში და იმერეთის სიღრმეში. მეფემ გამაყოლა თავადები დავით მესხი, თეიმურაზ ლორთქიფანიძე და ნიკოლოზ წერეთელი; უკანასკნელი არის მეფის თარჯიმანი.

¹ მეფის ბიძაშვილი—და-ძმები არიან <პა>ლ.

² გიულდ. აქ ყველგან გურიას ეძახის „გურიელი“.

³ ჯუმათი.

⁴ ქრისტიანული <პა>ლ.

⁵ ეს ღამეც სხარტალში გავატარეთ <პა>ლ.

Bis Chotewi hatte ich einen schon gereiseten Weg, der, da es bergab gieng, nur eine halbe Stunde kostete. Von Chotewi, an dem Bach, an welchem das Dorf steht, hinauf bis Agara, bey welchem ein kleiner, aber sehr tiefer (3 Faden)¹ See ist, der einige 100 Schritte im Umfang hat², und deswegen nur an den Ufern *Nymphaea lutea* vertrug. In dem Morast um diesen See ist *Betula alnus*, *Rhamnus frangula*, *Lythrum salicaria*, *Alisma plantago*, *Ranunculus lingua*, *Menyanthes trifoliata*, die ich bisher im Kaukasus noch nicht gehabt.

Von Agara noch drey viertel Stunden das Dorf und Kloster Nikorziminda, der Siz des Bischofs Nikorzimindeli, auf der Höhe des Kalksteingebürgs, von S-chartali in gerader Linie nur 5 Werst in W. Es hat eine aus Werkstücken erbaute Kreuzkirche, 20 Schritte lang und 15³ breit. Die bischöfl. Wohnung ist von Holz erbauet, aber vielleicht das größte und regelmäßigste Gebäude Imeretiens 35 Schritte lang und⁴ 25 Schritte breit. In der Kirche waren viele Georgienritter und andere Heilige mit griechisch beygeschriebenen Namen gehauen, aber nirgends Inschriften. Vor wenig Jahren waren Türken hier, die viel ruinirt und die Kirche ihres Schmucks beraubt haben⁵.

Hier kam ich nach einem 4-wöchentlichen Herumziehen im Distrikt Radscha, aus demselben⁶. Es sind überhaupt 112 Dörfer und Festungen au dem Distrikt Radscha und man kann an 5600 streitbare Manne hiezu rechnen⁷.

Den 5 August 1772. Ich brach heute Morgens von Nikorziminda auf. Der Weg gieng $\frac{1}{2}$ St. nach SW. längst dem jezt trocknen Flußbette des Baches Cherga⁸. Dieser ist im Frühlinge ein Bäume fortreisender Fluß, der überschwemmt. Sein weniges Wasser verliert sich in den Kluften des Kalkfelsens völlig, in welchen es mit Geräusch fortläuft und von hier 1 Stunde in NNW. wieder aus dem Felsen hervorbricht. Ich besuche diesen Ort. In einer 200 Schritte breiten, tiefen Kalkfelsen-Kluft floß an 2 Stellen Wasser hervor, aber weit mehr als der verschlungene im Bach hatte. Es sollen mehr Wasser auf gleiche Weise verschwinden. In diesen Höhlen hatte Tropfwasser Salactitzapfen gebildet und mürben weißlichen Tuf in Gestalt einer weißlichen Erde abgesetzt.

In dieser Höhle saß ein Julus, der mir vom Linneischen verschieden scheint. Ich nannte ihn *Julus rupestris**.

¹ 3 Faden <P. ² der einige 100 Schritte im Umfang hat <P. ³ 15, G.] 14, P.

⁴ 35 Schritte lang und <P. ⁵ Vor wenig Jahren—beraubt haben <P.

⁶ ამას გიჟულდენსტედტის დედანში მოსდევს რაჭის სოფლებისა და ციხეების ჩამოთვლა და ამ მხარის ზოგადი აღწერა, რაც პალასთან გვგვდება შემდეგ; ამიტომ აქ მას არ მოვიყვანო.

⁷ Es sind überhaupt—hiezu rechnen <P.

⁸ 1772. Ich brach—Cherga, G.] verließen wir Nikorziminda früh. Wir folgten dem trocknen Flußbette des Baches Cherga eine halbe Stunde, P.

* *J. bipollicaris*, pennaе anserinae crassitie; caput breve, depressum nigrum; antennae 5 articulatae, nigrae; corpus cylindricum, rigidum, livide nitens, segmentis an-

ხოტევაშე მიედიოდით უკვე გავლილი გზით, რომელსაც, რადგან დაღმართ მიდიოდა, $\frac{1}{2}$ საათს მოეუნდით. ხოტევიდან, მდინარეზე, რომელზეც სოფელი დგას, ზევით [გაეიარეთ], აგარაშე, რომლის ახლოსაც პატარა, მაგრამ ძალიან ღრმა (3 საყენი)¹ ტბა არის, რომლის წრეწირიც 100 ნაბიჯს შეადგენს² და რომლის ნაპირზეც მხოლოდ ჭაობის ლოტოსი იზრდებოდა. ჭაობში (?) ამ ტბის გარშემო არის არყის ხე, ხეჭრელი, ცოცხმაგარა, წყლის მრავალძარღვა, ბაია, წყლის სამყურა, რომლებიც მე აქამდე კავკასიაში ჯერ არ შემხვედრია.

აგარიდან კიდევ $\frac{3}{4}$ საათის სავალზე იყო სოფელი და მონასტერი ნიკორწმინდა, ნიკორწმინდელი ეპისკოპოსის საჯდომი; [ის მდებარეობს] კირქვიანი მთის მწვერვალზე, სხარტალიდან პირდაპირი ხაზით დასავლეთისკენ მხოლოდ 5 ვერსზე. მას აქვს თლილი ქვისაგან ნაშენი ჯვარის ტიპის ეკლესია, 20 ნაბიჯი სიგრძისა და 15 სივანისა. ეპისკოპოსის საცხოვრებელი ხისგანაა აშენებული, მაგრამ ის, ალბათ, უდიდესი და ყველაზე წესიერად აგებული შენობაა იმერეთში. მისი სიგრძე 35 ნაბიჯია და³ სივანე 25 ნაბიჯი. ეკლესიაში ბევრი იყო წმინდა გიორგი და სხვა წმინდანები ამოკვეთილი, ბერძნულად დაწერილი სახელებით, მაგრამ სხვაგან არსად არ იყო წარწერები. ცოტა ხნის წინათ აქ იყვნენ თურქები, რომლებმაც ბევრი რამ დაანგრიეს და ეკლესია გაძარცვეს⁴.

4 კვირას ვიმოგზაურე რაჭაში, და შემდეგ გავედი აქედან (ან:—აქ მოვედი რაჭაში 4 კვირის მოგზაურობის შემდეგ—გ. გ.). საერთოდ რაჭაში არის 112 სოფელი და ციხე და შეუძლიათ 5600 მეომრის გამოყვანა⁵.

5 აგვისტო 1772 წ. დღეს დილით გავედი ნიკორწმინდიდან. გზა $\frac{1}{2}$ საათი მიდიოდა სამხრეთ-დასავლეთისკენ ამჟამად დამშრალ მდ. ხერგის კალაპოტის გაყოლებით⁶. ეს მდინარე გაზაფხულზე აღიდგება ხოლმე და მოაქვს ხეები. მისი ისედაც ცოტა წყალი მთლიანად იკარგება კირქვიანი კლდეების ხეობაში, რომელშიც ის ხმაურით მიედინება; აქედან 1 საათში ჩრდილოეთით—ჩრდილო-დასავლეთით კვლავ გამოდის კლდეებიდან. მე ვინახულე ეს ადგილი. 200 ნაბიჯი სივანის ღრმა, კირქვიანი კლდეების ხევში ორ ადგილას წყალი ამოდებოდა, მაგრამ გაცილებით მეტი, ვიდრე ჰქონდა ნაკადულს, რომელიც იკარგებოდა. ამგვარადვე უნდა იკარგებოდეს უფრო მეტი წყალი. ამ ღრმულეებში წვეთ-წვეთ ვარდნილმა წყალმა სტალაქტიტები გააკეთა და ფხვიერი მოთეთრო ტუფი დაილექა მოთეთრო მიწის სახით.

ამ გამოქვაბულში იჯდა Julius, რომელიც ლინეისეულისაგან განსხვავებული მეჩვენება. მე მას დავარქვე კლდის იულუსი.

¹ 3 საყენი < პალ. ² რომლის წრეწირიც—შეადგენს < პალ. ³ მისი სიგრძე 35 ნაბიჯია და < პალ. ⁴ ცოტა ხნის წინათ—ეკლესია გაძარცვეს < პალ. ⁵ საერთოდ რაჭაში—გამოყვანა < პალ.

⁶ 1772.—გაყოლებით, გ. ი. უ. ლ.] დავტოვეთ ნიკორწმინდა ადრე. ჩვენ $\frac{1}{2}$ საათი მივეყვებოდით მდ. ხერგის გამშრალ კალაპოტს, პალ.

ularibus 58, extremitate obtusa; linea fusca spinali continua, punctis nigricantibus, ad latera in singulo segmento solitariis. Pedes breves cursorii, acuminati, utrinque 108, e singulo segmento 2, procedentes, sed segmenta 4 et 5, quae processus 4 brevissimos obtusos, foramen obtegentes emittunt, et 2 ultima pedibus carent.

Es giebt dieser Julus einen sehr flüchtigen, Nase und Augen reizenden Geruch, mit welchem die ganze Höhle angefüllt war.

An der steilen ostlichen Wand dieser Kluft ist neben dem hervorbrechenden Wasser, welches unter dem Namen des Bachs Schaurula zwischen Barenula und Badschi¹ zum Rion fließt, eine Einsiedelei (Udobna) angebracht, in welcher 10 Mönche sich aufhalten².

Rothbuchen, *Buxus sempervirens* und *Prunus lusitania* sind in dieser Kluft häufig.

Wir kehrten nach dem Ort, wo sich der Cherga verliert, zurück, und hatten von da, nach 1 Stunde in SW., einen See von etlichen hundert Schritten Umfang³, der sehr tief war. Wir ritten noch eine Stunde in W. und immer etwas bergan. Die Oberfläche war Thon. Von hier ging es bergab, gegen den steilen Abfall des Jugi subalpini. Der Kalkfelsen lag hier bloß und hatte einen gemachten Weg, der als ein schmaler Steig den Pferden sehr sauer ward. Da es den ganzen Tag geregnet hatte, konnten weder Menschen noch Pferde auf den bloßen Kalkstein an einigen(?) und auf dem Thon an andern Stellen festen Fuß fassen. Weiter hinab hatten wir das Dorf Sugnuri. Es liegt von Nikor Ziminda in gerader Linie in SW. etwa 10 Werst, unser Weg aber war wenigstens 18 Werst.

Die Höhe des Jugi ist unbewohnt, und über derselben gehen verschiedene Wege aus Radscha nach Imereti; noch einige Werste westlicher von unserem gemachten Wege gehet ein noch steilerer Weg über dem Berg Ziminda Georgi genannt, auf dem eine berühmte, wüste Kirche stehet; der dritte Weg gehet ostlicher von S-chartali, nach dem Dorfe Muchura und der Festung Schaupawari; der vierte ist noch ostlicher von Tschkmeri nach Sazeretlo und dieser ist der beste, indem sich hier das Gebürge sanft zur Kwirila senket⁴.

Die Höhe wird von ungeheuren Buchenwaldung bedeckt; auf unserm Wege aber hatten wir vorzüglich *Fagus castanea*, *Azalea pontica* und *Rhododendron caucasicum* (Flora ross. 1 t. 31), die ich hier zuerst sahe, *Vaccinium arctostaphylos* und *Betula alnus*.

Den 6 August. An diesem Tage erholten sich Menschen und Pferde von der gestrigen sehr grossen Abmattung, in Sugnuri. Dies ist ein Dorf des Distriktes Okriba, der sich an der Südseite des Jugi subalpini erstreckt⁵.

Den 7ten August. Diese Nacht war noch in Sugnuri vergangen⁶. Von Sugnuri hatten wir nach dreiviertel Stunden die Festung Sazeri am Tsch-

¹ zwischen Bar. und Badschi < P. ² sich aufhalten, G.] waren, P. ³ Umfang < P.

⁴ Die Höhe des Jugi—zur Kwirila senket, G.] Es gehen mehrere Wege über dieses Gebürge nach Muchura und der Festung Schaupawari, nach Sazeretlo, u. a. m. einer geht über den steilen Berg, der nach einer wüsten Kirche Ziminda Georgi heißt, P.

⁵ Den 6 August—erstreckt, G.] Sugnuri, wo wir den 6-ten August blieben, liegt schon im Distrikt Okriba, P. გიულდგუმეტის დედანში ამას მოხდევს ოკრიბის სოფლებისა და სახლების ჩამოთვლა, რაც პალასთან შემდეგაა გვ. 401-ზე.

⁶ Diese Nacht war noch in Sugnuri vergangen < P.

ეს Julus-ი უშვებს ძალიან მკროლავ, ცხვირის და თვალის გამაღიზიანებელ სუნს, რომლითაც საესეა მთელი გამოქვაბული.

ამ ხეობის აღმოსავლეთ ციცაბო კედელზე, აქ გამოძინარე წყალზე, რომელიც მდ. შაურულას¹ სახელით მიედინება რიონისკენ ბარენულასა და ბაჯს შორის², არის განდევილთა სადგომი (უდაბნო), რომელშიც 10 ბერი ცხოვრობს.

წითელი წიფელი, ბზა და ტყემალი ბევრია ამ ხევში.

ჩვენ დავბრუნდით უკან იმ ადგილამდე, სადაც ხერგა იკარგება და იქიდან 1 საათში სამხრეთ-დასავლეთით მივედით ტბასთან, რომლის წრეწირიც რამდენიმე 100 ნაბიჯს უდრის და ძალიან ღრმა არის. ჩვენ კიდევ 1 საათი შიველიდით დასავლეთისკენ და სულ აღმართ. ზედაპირი იყო თიხა. აქედან გზა დაეშვა ალპური ქედის ციცაბო ფერდის პირდაპირ. კირქვის კლდე აქ ტიტველი იყო და მასზე გადიოდა აქ გაყვანილი გზა, რომელიც ვიწრო ბილიკს წარმოადგენდა და ცხენებისთვის ძნელსავალი იყო. რადგან მთელი დღე წვიმდა, არც ხალხს და არც ცხენებს არ შეეძლოთ ფეხი მტკიცედ მოეკიდებინათ ზოგ ადგილას ტიტველ კირქვაზე და ზოგანაც თიხაზე. შემდეგ ქვევით გავიარეთ სოფ. ძუყნური. ის მდებარეობს ნიკორწმინდიდან პირდაპირი ხაზით სამხრეთ-დასავლეთისკენ დაახლოებით 10 ვერსზე, ჩვენი გზა კი შეადგენდა სულ ცოტა 18 ვერსს.

ქედის თხემი დაუსახლებელია და მასზე გადის სხვადასხვა გზა რაჭიდან იმერეთისკენ; ჩვენ მიერ გავლილი გზიდან კიდევ რამდენიმე ვერსზე დასავლეთით გადის უფრო ციცაბო გზა მთაზე, რომელსაც წმინდა გიორგი ეწოდება; მასზე დგას ცნობილი, დანგრეული ეკლესია; მესამე გზა მიდის სხარტალიდან აღმოსავლეთისკენ სოფ. მუხურასა და ციხე შაუპოვარისკენ; მეოთხე არის კიდევ უფრო აღმოსავლეთით შქმერიდან საწერეთლოსკენ და ეს არის საუკეთესო, რადგან აქ მთა ყვირილამდე ძალიან დამრეცად ეშვება³.

თხემი დაფარულია წიფელის უღრანი ტყით; გზაზე კი ჩვენ უმეტესად გვხვდებოდა წაბლა წიფელი, იელი და დეკა, რაც აქ პირველად ვნახე, კავკასიური მოცვი და არყის ხე.

6 აგვისტო. დღეს ხალხმა და ცხენებმა დაისვენეს ძუყნურში გუშინდელი დიდი მოქანცვის შემდეგ. ეს არის ოკრიბის სოფელი, რომელიც გადაჭიმულია ალპური ქედის სამხრეთ მხარეზე⁴.

7 აგვისტო. ეს ღამეც ძუყნურში გავათიეთ⁵ ძუყნურიდან $\frac{3}{4}$ საათში გავიარეთ ციხე საწირე მდ. ჭალაზე. ის ეკუთვნის თავად ხეიძეს, და აქვს სწორ-

¹ შარეულა.

² ბარენულასა და ბაჯს შორის < პალ.

³ ქედის თხემი — დამრეცად ეშვება, გი უ ლ.] ამ მთაზე გადის რამდენიმე გზა მუხურისაკენ და ციხე შაუპოვარისკენ, საწერეთლოსკენ და ა. შ. ერთ-ერთი მიდის ციცაბო მთაზე, რომელსაც დანგრეული ეკლესიის მიხედვით ჰქვია წმინდა გიორგის (მთა), პალ.

⁴ 6. აგვისტო—მხარეზე, გი უ ლ.] სუგნური [ძუყნური] სადაც ჩვენ 6 აგვისტოს დავრჩით, მდებარეობს ოკრიბის მხარეში, პალ.

⁵ ეს ღამეც ძუყნურში გავათიეთ < პალ.

la. Sie gehört der fürstl. Familie Cheidsi und hat durch eine Ringmauer¹ die Form eines Vierecks, jede Seite ist 50 Schritte lang und in jeder Ecke ein Schiethurm. Sie liegt zwischen den Submontanis, Ebene und ein[em] Gebüsch². Hier ritten wir durch den 30 Schritte breiten, 2 Fuß tief.³, trägen, trüben Tschala, der in Rion unter Kutais sich ergießt⁴, 8 Werst unter seinem Ursprunge. An seinem linken Ufer hinab hatten wir nach 1 Stunde das Dorf Chresili. Dasselbst wir Halte machten⁵. Dieser Ort ist hier wegen eines vor 10 Jahren, zwischen den Türken und dem Zaar Solomon gelieferten Treffens berühmt.

Nach dem wir hier Mittag gehalten⁶, ritten wir von hier noch zweymahl durch den Tschala und entfernten uns von dessen Westseite⁷. Nach 1 Stunde von Chresili hatten wir das Dorf Zichia an einem kleinen Bach, neben einer wüsten Festung.

Nach wieder einer Stunde kamen wir in NN-Westlicher Richtung nach Antoria an dem großen Bache Gwawana. Es wird von 50 jüdischen Familien, die vor einigen Jahren aus mehreren Dörfern, in welchen sie zerstreut wohnten, hier zusammengebracht wurden, bewohnt. Sie wohnen in Hütten von Strauch geflochten mit Gomisstroh bedeckt, in engen Gassen, welches auffällt, da sonst die Georgianer in Okriba gern weit auseinander und im Gebüsch zerstreuet wohnen. Es ist in Antoria alle Freytag Markt.

Von diesem Dorf kamen wir heute noch nach $\frac{1}{2}$ St. nach NW⁸ dem 3 Werst entfernten Dorfe Gurna. Dasselbst wir Halte machten⁹.

In der südlichen und niedrigeren Gegend von Radscha und hier ist *Diospyros lotus* georg. Churma in Obstgärten häufig und von Größe der Birnbäume. Nicht weniger häufig sind Wallnüsse, Feigen, Kirschen, Pflaumen, Aepfel, Birnen, Quitten und Pfirsichen. In den Weingärten stehen türkische Bohnen neben den Reben, und Flaschenkürbiße klettern an denselben und umschlingen sie.

Bienen sind überhaupt im Distrikt Okriba häufig. Die Stöcke sind ausgeholte Klötze, 3 Fuß lang, 1 Fuß weit. Man stellt sie ohne Nachsicht und Reinigung in den Weingärten. Ich kaufte einen Stock für 50 Kop., fand aber den Honig von *Azalea* schwarzbraun, von bitterhaften Geschmack und für mich ungenießbar. Gegenwärtig blühten *Lamium album*, *Leonurus cardiaca*, *Polygonum persicaria*, *Arctium* (*Lappa*)—aus welcher die Bienen Honig sammelten.

¹ Ringmauer, G.] Mauer, P.

² sie liegt zwischen—Gebüsch <P.

³ 2 Fuß tief. <P.

⁴ der in Rion unter Kutais sich ergießt <P.

⁵ Dasselbst wir Halte machten <P.

⁶ Nachdem wir hier Mittag gehalten <P.

⁷ Westseite, G.] linken Ufer, P.

⁸ $\frac{1}{2}$ St. nach NW <P.

⁹ Gurna. Dasselbst wir Halte machten, G.] Gema. P.

კუთხა გალავანი, ყოველი მხრიდან 50 ნაბიჯის სიგრძისა და ყოველ კუთხეში კოშკით. ის მდებარეობს მთის ძირსა, დაბლობსა და ჯაგნარს შორის¹. აქ ჩვენ გავიარეთ 30 ნაბიჯი სიგანის და 2 ფუტი სიღრმის² მღორე, ამღვრეული ჭალა, რომელიც რიონს ერთვის ქუთაისს ქვემოთ³. 8 ვერსზე ქვემოთ მისი სათავიდან, მის მარცხენა ნაპირზე, ქვემოთ 1 საათის სავალზე გავიარეთ სოფ. ხრესილი. აქ ჩვენ შევჩერდით⁴. ეს ადგილი განთქმულია 10 წლის წინათ მომხდარი ბრძოლით თურქებსა და სოლომონ მეფეს შორის.

სადილის შემდეგ⁵ აქედან კიდევ ორჯერ გავედით ჭალაზე და დავშორდით მის დასავლეთ⁶ ნაპირს. ხრესილიდან 1 საათში გავიარეთ პატარა მდინარეზე მდებარე სოფელი ციხია, დანგრეული ციხის ახლოს.

კიდევ ერთი საათის შემდეგ, ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით მივედით ანტორიაში, რომელიც მდებარეობს დიდ მდინარე გვანაზე. ის დასახლებულია 50 ებრაული ოჯახით, რომლებიც აქ ერთად გადმოსახლეს რამდენიმე წლის წინათ სხვადასხვა სოფლებიდან, რომლებშიც ისინი გაფანტული ცხოვრობდნენ დაწნული წნელის ქოხებში (რომლებიც გადახურულია ღომის ლერწმით), ვიწრო ქუჩებში, რაც თვალში ეცემა ადამიანს, იმიტომ რომ ოკრიბაში ქართველები ერთმანეთისაგან საკმაოდ მოშორებით და (ჯაგნარში) გაბნეულად ცხოვრობენ. ანტორიაში ყველა პარასკევს ბაზრობა იცის.

დღესვე $1\frac{1}{2}$ საათში⁷ მივედით სოფელ გურნაში, რომელიც ამ სოფლიდან ჩრდილო-დასავლეთით⁸ მდებარეობს 3 ვერსის მოშორებით, აქ ჩვენ შევჩერდით⁹.

რაჭის სამხრეთის და უფრო დაბალ მიდამოებში და აქ ხარობს *Diospyrus lotus* ქართულად ხურმა, რომელიც ხშირია ხილის ბაღებში და სიდიდით მსხლის ხის ოდენაა. არა ნაკლებ ხშირია კაკალი, ლეღვი, ალუბალი, ქლიაფი, ვაშლი, მსხალი, კომში და ატამი. ვენახებში ვახის გვერდით იზრდება ლობიო და მასზე შემოხვეულია გოგრა.

საერთოდ ოკრიბაში ფუტკარი ბევრია. სკა წარმოადგენს 3 ფუტი სიგრძისა და 1 ფუტი სიგანის გამოფულურულ მორს. მას სდგამენ ვენახებში ყოველივე მოვლისა და გაწმენდის გარეშე. მე ვიყიდე ერთი სკა (?) 50 კაპიკად, მაგრამ თათლი იელისგან იყო მუქი ყავისფერი, მომწარო გემოსი და მე ვერ შეეჭამე. ამჟამად ყვარდა ჯინჭრის-დედა, შავბალახა, ბოსტნის წალი-კა და ოროვანდი, რომლიდანაც ფუტკრები თათლს იღებდნენ.

¹ ის მდებარეობს—შორის < პ ა ლ.

² ორი ფუტი სიღრმის < პ ა ლ.

³ რომელიც რიონს—ქვემოთ < პ ა ლ.

⁴ აქ ჩვენ შევჩერდით < პ ა ლ.

⁵ სადილის შემდეგ < პ ა ლ.

⁶ დასავლეთ, გ ი უ ლ.] მარცხენა, პ ა ლ.

⁷ $1\frac{1}{2}$ საათში < პ ა ლ.

⁸ ჩრდილო-დასავლეთით < პ ა ლ.

⁹ აქ ჩვენ შევჩერდით < პ ა ლ.

Den 8-ten August. Von Gurna ritten wir 2 Stunden in W. durch das Dorf Dschwarisa und kamen nach Odschola. Dasselbst wir Halte machten¹.

Von hier sieht man die Festung Tgnorisa in etwa 12 W. nordlicher Entfernung² am Fluße Lechadari, der aus dem Nebengebürge (Jugum subalpinum) dem Tschala zur rechten parallel fließt und 3 Stunden über Kutais in die linke des Rion fällt. Er macht die Gränze zwischen Okriba und Letschikum³. Von Odschola in SW. sieht man die etwa 3 Stunden entfernte Kirche von Gelati; von da bis Kutais nur noch anderthalb Stunden sind.

Den 9-ten August hatten in Odschola übernachtet und brachten des Mittags von da auf und⁴ ritten von Odschola in SW. und hatten nach 2 1/2⁵ Stunden das Dorf Sarati am linken Ufer des Rion. Vorher hatten wir einen Bach des Tschala in einer Kluft, in welcher er aus dem Gebürge in die Ebene gelangt. Der Weg gieng noch immer auf dem niedrigen, sich gegen die Ebene senkenden Gebürge.

Clathrus cancellatus kam mir heute zuerst vor.

Pteris aquilina L. Cincinalis, Gled. bedeckt das sich senkende Gebürge in ganz Okriba und ist im ganzen Kaukasus nirgends so häufig als hier. Es unterdrückt oft den Gomi (Panicum Ital.) und die Hirse und muß mit Fleiß ausgewietet^{5a} werden.

Panicum viride, filiforme und crus-galli sind hier alle häufig und sehr hoch, auch Juncus vulgaris ist häufig und überhaupt sind Pflanzen des mittlern Europa, die Schatten und feuchten Boden lieben, gemein.

Man hält hier kleine Boote aus ausgehöhlten Bäumen, mit den man über dem Rion fährt, der hier in SSW. sein[en] Lauf hat, welche DIRECTION er sich der Aufnahme des Flusses Ladschanuri scheint angenommen zu haben, nachdem er von der Mündung des Flusses Aski bis dahin nach W. geflossen ist⁶.

Den 10-ten August. Wir hatten in Sarati übernachtet⁷. Sehr starken Regens wegen verließen wir Sarati erst Nachmittag. Wir folgten dem Ufer des Rion in SW. 2 Stunden hinab und hatten die Dörfer Rioni und Noga, und passirten⁸ auch 6 ansehnliche, aus O. laufende Rionbäche. Nun hatten wir weiter am Fluß hinab eine halbe Stunde einen schmalen Weg, auf dem sich steil gegen den Fluß senkenden Fuß des Kalkfelsegebürgs und denn

¹ Dasselbst wir Halte machten <P.

² etwa 12 W. nordlicher Entfernung. P.] N. 2 Stunden weit, G.

³ ამას მოსდევს ლეჩხუმის სოფლების ჩამოთვლა, რაც პალასთან შემდეგაა, გვ. 401-ზე.

⁴ hatten in Odschola—von da auf und <P.

⁵ 2 1/2, G.] anderthalb, P. ^{5a} ხომ არ არის ausgejätet (გ. o. ausgejätet)?

⁶ Man hält hier—geflos sein ist, G.] Man hatte hier im Gebrauch, den Rion auf Booten von ausgehöhlten Bäumen zu passiren. Dieser Fluß läuft von der Aufnahme des Dschedscho bis zum Aski in WSW. und vom Aski in SW., P.

⁷ Wir hatten in Sarati übernachtet <P.

⁸ und passirten <P.

8 აგვისტო. გურნიდან 2 საათი მიედით დასავლეთით, გავიარეთ ჭოფ. ჯვარისა და მივედით ოჯოლაში. აქ გავჩერდით¹.

აქედან ციხე დღნორისა ჩანს დაახლოებით 12 ვერსზე ჩრდილოეთით² მდ. ლეხადარზე^{2ა}, რომელიც გვერდითი ქედისგან გამოდის, მიედინება ქალის მარჯვენა მხარეზე, მის პარალელურად და 3 საათის სავალზე ქუთაისის ზემოთ ერთვის რიონს მარცხენა მხრიდან. ის შეადგენს საზღვარს ოკრიბასა და ლეჩხუმს შორის. ოჯოლიდან სამხრეთ-დასავლეთით ჩანს 3 საათის სავალზე მოშორებული გელათის ეკლესია; იქიდან ქუთაისამდე არის მხოლოდ 1 $\frac{1}{2}$ საათის გზა.

9 აგვისტოს დამე გავათიეთ ოჯოლაში და გავედით იქიდან დღისით³; ოჯოლიდან გავემართეთ სამხრეთ-დასავლეთით და 2 $\frac{1}{2}$ საათში⁴ ვიყავით რიონის მარცხენა ნაპირზე მდებარე სოფ. ზარათში. მანამდე ჩვენ გავიარეთ ქალის შენაკადი ერთ ხევში, რომლითაც ის მთიდან დაბლობზე გამოდის. გზა ისევ და ისევ მიდიოდა დაბალ, დაბლობისკენ დაშვებულ მთაზე.

Clathrus cancellatus დღეს პირველად შემხვდა.

Pteris aquilina L. *Cincilis*, Gled. ფარავს დაქანებულ ქედს მთელ ოკრიბაში, და მთელ კავკასიაში არსად ისე ხშირი არ არის, როგორც აქ. ის ხშირად ჩაგრავს ღმოსა და შვრიას და ამიტომ გულმოდგინედ უნდა გაიმარგლოს.

Panicum viride, filiforme და ბურჩხა—ყველა ეს ხშირია აქ და ძალიან მალალი, აგრეთვე ქილიც ბევრია და, საერთოდ, გავრცელებულია შუა ევროპის მცენარეები, რომლებსაც უყვართ ჩრდილი და ნესტიანი ნიადაგი.

აქ აქვთ ამოფუღურული ხეებისგან დამზადებული ნავეები, რომლებითაც გადადიან რიონზე; ის აქ სამხრეთ—სამხრეთ-დასავლეთისკენ მიედინება; ეს მიმართულება მას აქვს ალბათ მდ. ლაჯანურის შეერთებამდე. შემდეგ ის მდ. ასკის შესართავიდან იმ ადგილამდე დასავლეთისკენ მიედინება⁵.

10 აგვისტო. დამე გავათიეთ ზარათში⁶. მაგარი წვიმის გამო მხოლოდ ნასადილევს დაეტოვეთ ზარათი. ჩვენ მივედეთ რიონის ნაპირს სამხრეთ-დასავლეთისკენ. [ვიარეთ] 2 საათი ქვევით და გავიარეთ სოფლები რიონი, ნოლა და 6 მოზრდილი, აღმოსავლეთიდან მომდინარე რიონის შენაკადი. შემდეგ, ქვევით მდინარეზე, $\frac{1}{2}$ საათში გავიარეთ ვიწრო ბილიკი, მდინარეზე ციცაბოდ დაშვებულ კირქვიანი მთის ძირას და მერე დანგრეული მონასტერი მწვანე-ყვავილა; აქ გავედით დაბლობში; რომელიც ჰყოფს გვერდით ქედს მთისწინეთიდან. ამ დაბლობში, მხოლოდ 1 ვერსზე⁷ მონასტრის ქვემოთ,

¹ აქ გავჩერდით < პ ა ლ .

² დაახლოებით—ჩრდილოეთით, პ ა ლ .] ჩრდილოეთით 2 საათის სავალზე, გ ი უ ლ .

^{2ა} ალბათ, ლახიდარი.

³ დამე გავათიეთ—დღისით < პ ა ლ .

⁴ 2 $\frac{1}{2}$ საათში, გ ი უ ლ .] საათნახევარში, პ ა ლ .

⁵ აქ აქვთ—მიედინება, გ ი უ ლ .] აქ ჩვეულებად აქვთ გადაცურონ რიონი ამოფუღურული ხეებისგან დამზადებული ნავეებით. ეს მდინარე ჯეჯოს შეერთებიდან ასკამდე მიედინება დასავლეთ—სამხრეთ-დასავლეთით და ასკიდან—სამხრეთ-დასავლეთისკენ, პ ა ლ .

⁶ დამე გავათიეთ ზარათში < პ ა ლ .

⁷ 1 ვერსზე, პ ა ლ .] $\frac{1}{4}$ საათის სავალზე ნაკლებ. გ ი უ ლ .

das wüste Kloster Zwane Kwawila; hier erreichten wir die Ebene, welche das Nebengebürge (Jugum subalpinum) vom Vorgebürge (jugum promontoriale) scheidet. In dieser Ebene, nur etwa 1 Werst¹ unter dem Kloster, steht die Imeretische Hauptstadt Kutais, wo wir übernachteten. Ich kam in ein im vorigen Winter von dem russischen Obersten Alexei Andreewitsch² Wolkow bewohntes und von ihm mit Thüren, Fenstern, Kaminen u. s. w. versehenes Haus.

Den 11-ten^{2a} August. Ich sahe mich heute in Kutais um. Neben dieser dringt der Rion aus dem iugo subalpino calcareo in die Ebene; in einer kleiner Krümmung ist sein Gang unter der Stadt von NO. nach SW³. Die mit Mauern umgebene Stadt liegt an dem nordwestl. Ufer des Rions, auf der Höhe und an der schiefliegenden Fläche desselben, die an 30 Faden hoch ist. Das Flußbette des Rions ist hier ein weißer, fester, glatter Kalkstein, der sich am nordwestl. Ufer an 30 Faden erhebt. An dem Südostl. Ufer aber nur einige Fuß hervorsteht und hierauf in die weite Ebene sich verliert. Das hohe Ufer ist mit Ton und Gestrauch bedeckt. Aus Nordwest fließt ein kleiner Bach ins nordwestl. Ufer des Rions, der Rua genant wird, und an dem Winkel, den dieser Bach mit dem Rion macht, ist Kutais gelegen⁴. Die Stadt ist mit einer Ringmauer umgeben gewesen, die aus 3 Seite[n] besteht, deren eine dem Ufer des Rions auf der Höhe parallel läuft und deren Enden mit Mauern, die zum Rion sich senken und an dessen Wasser anstossen, verbunden werden⁵. Jede ist an 500 Schritte lang, so auch das von ihn[en] eingeschlossene Ufer des Rions. In den westl. auf der Höhe ist ein grosses Thor und niedriger näher zum Ufer des Rions ein[e] zweite kleine Thüre⁶. Innerhalb dieser Mauer sind die Ueberbleibsel der steinernen Wohnungen der Einwohner, und in dem nordöstlichen Winkel derselben ist die Citadelle gewesen, mit hohen und dicken Ringmauer in Vierecke eingeschlossen⁷, von 100 Schritten in Durchmesser. Mitten in der Festung stand ehemals eine georgianische christliche Kirche, an deren statt die Türken eine Metsched erbauet haben, deren noch stehende Mauer ein

¹ etwa 1 Werst, P.] 1 kleiner $\frac{1}{4}$ St., G.

² Alexei Andreewitsch <P.

^{2a} 11ten G.] 11ten und 12. P.

³ Ich sahe mich heute—NO. nach SW. <P.

⁴ Die mit Mauern—ist Kutais gelegen, G.] Kutais steht am rechten Ufer des Rion auf dem schrägen Abfall der Höhe gegen den Fluß, in einem Winkel vom Einfall des Bachs Rua, P.

⁵ Die Stadt ist mit—verbunden werden <P.

⁶ Jede ist an 500—kleine Tür, G.] Sie hat auch an der Flußseite eine Mauer, die einen Platz von 500 Schritten im Quadrat umgab, aber jezo verfallen ist. In dieser Mauer war ein großes Thor und eine Pforte, P.

⁷ Innerhalb dieser Mauer—eingeschlossen, G.] Auf dem eingeschlossenen Platze sind Ueberbleibsel steinerner Wohnungen, und in einer Ecke war die Citadelle, als ein Viereck von 100 Schritten im Durchmesser, mit einer sehr dicken Mauer, P.

მდებარეობს იმერეთის დედაქალაქი ქუთაისი, სადაც ჩვენ ღამე გავათიეთ. მე მივედი იმ სახლში, რომელშიც გასულ ზამთარს იდგა რუსი პოლკოვნიკი ალექსეი ანდრეისძე¹ ვოლკოვი და რომელსაც მან შეაბა კარები, ფანჯრები, [გააკეთებინა] ბუხარი და ა. შ.

11 აგვისტო². დღეს მე³ დავათვალიერე ქუთაისი. მის გვერდით რიონი გამოდის კირქვიანი გვერდითი ქედიდან დაბლობზე, ქალაქის ქვემოთ აკეთებს პატარა მუხლს [და ქიედინება ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთისკენ⁴. კედლებით გარშემორტყმული ქალაქი მდებარეობს რიონის ჩრდილო-დასავლეთ ნაპირზე, მაღლობზე და მის დაქანებულ ვაკეზე, რომელიც (?) 30 საჟენი სიმაღლისაა. რიონის კალაპოტი აქ არის თეთრი, მაგარი, ბრტყელი კირქვა, რომელიც ჩრდილო-დასავლეთის ნაპირისკენ 30 საჟენამდე მაღლდება. სამხრეთ-აღმოსავლეთის ნაპირზე კი რამდენიმე ფუტს აღწევს და აქედან ვრცელ დაბლობში იკარგება. მაღალი ნაპირი დაფარულია თიხით და ბუჩქნარით. ჩრდილო-დასავლეთიდან რიონში ჩრდილო-დასავლეთის ნაპირიდან ჩაედინება პატარა მდინარე, რომელსაც ჰქვია რუა, და იმ მუხლში, [რომელსაც ეს მდინარე ჰქმნის რიონთან, მდებარეობს ქუთაისი⁵. ქალაქი გარშემორტყმული იყო გალავან-ზღუდით, რომელიც შესდგება 3 მხარისგან, რომელთაგან ერთი ძვეს მაღლობზე, რიონის ნაპირის პარალელურად, ხოლო მისი (ამ კედლის) ბოლოები უერთდება იმ კედლებს, რომლებიც რიონისკენ ეშვებიან და [რომელთაც] წყალი ეხეთქება⁶. თითოეული (კედელი—გ. გ.) არის 500 ნაბიჯი სიგრძისა, ასევე მათში მოქცეული რიონის ნაპირიც. დასავლეთით, მაღლობზე არის დიდი კარი და უფრო დაბლა რიონის ნაპირისკენ—მეორე, უფრო პატარა კარი⁷. ამ კედლის შიგნით კარის ქვიტკირის საცხოვრებელ სახლთა ნანგრევები, ხოლო მის ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხეში იყო ციხე-კოშკი (ციტადელი) მაღალი და სქელი სწორკუთხა კედლით გარშემორტყმული, 100 ნაბიჯის განივკვეთისა⁸. ციხის შუაში ძველად იდგა ქართული ქრისტიანული ეკლესია; მის შავივარდ თურქებმა ააშენეს მეჩეთი, რომლის კედლები დღესაც დგანან და სწორკუთხედს ქმნიან. კარიბჭის თავზე, ჩრდილოეთის კედელში, თათრული წარწერაა ქვაში ამოკვეთილი.

¹ ალექსეი ანდრეისძე < პ ა ლ .

² 11 აგვისტო. გ ი უ ლ .] 11 და 12 აგვისტოს, პ ა ლ .

³ დღეს მე დავათვალიერე—სამხრეთ-დასავლეთისკენ < პ ა ლ .

⁴ კედლებით გარშემორტყმული—ქუთაისი, გ ი უ ლ .] ქუთაისი მდებარეობს რიონის მარჯვენა ნაპირზე, მდინარისკენ დაშვებულ მაღლობის დაქანებულ კალთაზე, იმ მუხლთან, სადაც რიონს ერთვის მდინარე რუა, პ ა ლ .

⁵ ქალაქი გარშემორტყმული იყო—ეხეთქება < პ ა ლ .

⁶ თითოეული—კარი, გ ი უ ლ .] მას მდინარის მხარესაც აქვს კედელი, რომელიც 500 ნაბიჯის სიგრძის გვერდების მქონე კვადრატულ ადგილს მოიცავს, მაგრამ ახლა დანგრეულია. ამ კედელში იყო დიდი კარი და ბჭე, პ ა ლ .

⁷ ამ კედლის—განივკვეთისა, გ ი უ ლ .] გარშემოვლებულ ადგილზე არის ქვიტკირის სახლების ნანგრევები, და ერთ კუთხეში ციხე-კოშკი (ციტადელი), სწორკუთხა 100 ნაბიჯის სიგრძის განივკვეთისა, ძალიან სქელი კედლით, პ ა ლ .

Viereck bildet. Ueber der Thüre in der nordlichen Mauer ist eine tatarische Inschrift in Stein gehauen¹.

Innerhalb der Ringmauer der Stadt, über der westl. Mauer der Citadelle² steht eine georgianisch-christliche Kirche verwüstet, die an Größe der in Mzcheta gleicht, nemlich 45 Schritte lang, wovon der Sacristey 15 gehören, die ein Amphitheater vorstellt³ und 30 Schritt breit ist. Innerhalb der Hauptmauer ist sie 20 Schritte breit, aber in der Mitte derselben sind sie noch oval an 5 Schritt an jeder Seite gerückt⁴, dadurch die Kirche kreuzförmig wird. In diesen Ausrückungen sind kleine Eingänge und an diese, noch 10 Schritte weiter, Vorhöfe gemauert, dergleichen sich auch vor dem westlichen Haupteingange befinden. Neben jeder langen Seitenmauer sind 5 Pfeiler, von 3 Faden im Umfange, die wohl das Gewölbe getragen haben. Von den Pfeilern steht noch der untere Teil, das Dach aber ist völlig eingefallen. Die 6 Faden hohen Mauern sind von Ziegeln und Flußsteinen aufgeführt und aussen und innen mit gehauenen grauen Sandsteinen bekleidet. Um die Hauptthüre sind einige Kreuze sauber in Stein gehauen, in der Kirche aber weder Bilder noch Inschriften.

In dieser Kirche liegen Stücke von zwey Marmorsäulen. Der Marmor ist im Bruch glimmerig, grün und weiß schattirt mit faustgroßen schwarzen Nieren; eine nicht gemeine Mischung. Neben der Kirche steht ein kleiner Glockenthurm. Die Türken sollen, als sie die Stadt eroberten, diese Kirche zerstöhret haben. Als der Graf Totleben Kutais den 6ten August 1770 von Türken durch Sturm entriß, und sie dem Zaaren Solouon wieder gab, ließ der Zaar alle Mauern, besonders die Festung völlig umwerfen. Die Türken besaßen Kutais an 120 Jahre, wovon noch jezo alles wüst ist. An der Nord- und auch Westseite der Mauer, siehet man Ueberbleibsel einer Vorstadt mit den Spuren zweyer Kirchen. Von der Hauptkirche siehet man die an 9 Werste entfernte Kirche des Klosters Gelati in O.

Etwan 100 Schritte von der westlichen Mauer am Ufer, ist eine Badstube von etwan 20 Schritten im Durchmesser. Unter dieser ist eine Brücke über den Rion, 80 Schritte lang, 8 Schritte breit. An jedem Ufer sind zwey Gewölbe, die 25 Schritte in den Fluß reichen, und durch eine 30 Schritte lange hölzerne Brücke verbunden sind. Auch auf der Ebene am linken Flußufer ist eine Vorstadt gewesen, von der noch 6 kleine steinerne Kirchen, an der Südseite des Rions, der Festung Kutais gegenüber⁵, stehen. Die erste ostliche Kirche stehet dichte am Ufer des Rions, der Haupt-

¹ გიულდენშტედტს დედანში აქვს ეს თათრული წარწერა გადმოხატული.

² über der westl. Mauer der Citadelle <P.

³ die ein Amphitheater vorstellt <P.

⁴ Innerhalb der Hauptmauer—an jeder Seite gerückt, G.] An jeder Seite ist sie 5 Schritt oval ausgerückt, P.

⁵ an der Südseite des Rions, der Festung Kutais gegenüber <P.

ქალაქის კედლის შიგნით, კოშკის დასავლეთის კედლის ზემოთ¹, დგას დანგრეული ქართული ქრისტიანული ეკლესია, რომელიც სიდიდით მცხეთის ეკლესიის ტოლია, სახელდობრ 45 ნაბიჯის სიგრძისა (საიდანაც 15 ნაბიჯი უჭირავს სამკვეთლო-სალაროს², რომელსაც ამფითეატრის სახე აქვს³, და 30 ნაბიჯი სიგანისა. მთავარი კედლის შიგნით ის არის 20 ნაბიჯი სიგანისა, ხოლო შუაში ოვალურია და 5 ნაბიჯითაა შეწყული ყოველ მხარეს⁴, ამით ეკლესიას ჯვარის ფორმა აქვს. ამ გამოწყულ ადგილებში არის პატარა შესასვლელები და ამათთან, კიდევ 10 ნაბიჯის მოშორებით კარაბჭეებია ამოყვანილი, რომელთა მსგავსიც დასავლეთის კარის წინაც არის. ყოველი გრძელი გვერდის კედელთან არის 5 სვეტი, 3 საყენის წრეწირისა, რომლებსაც ალბათ თალი ეჭირათ. სვეტებისაგან მხოლოდ ქვედა ნაწილებიღა დგას, სახურავი მთლიანად ჩამოქცეულია. 6 საყენის სიმაღლის კედლები ნაშენია აგურით და რიყის ქვით, ხოლო გარედან და შიგნიდან მათ თლილი ქვის პერანგი აქვთ. მთავარი კარის გარშემო არის რამდენიმე, ქვაში სუფთად ამოკვეთილი, ჯვარი; ეკლესიაში კი არც სურათებია და არც წარწერები.

ამ ეკლესიაში დევს ორი მარმარილოს სვეტის ნაშთი. მარმარილო გადატეხის ადგილას არის ბრჭყვიალა, მომწვანო და მოთეთრო ელფერით და მუშტისოდენა შავი ლაქებით; ეს არ არის ჩვეულებრივი ნარევი. ეკლესიის ძახლობლად დგას პატარა სამრეკლო. თურქებმა, ჩანს, ეს ეკლესია დაანგრიეს, როცა ეს ქალაქი დაიპყრეს. როცა გრაფმა ტოტლენმა 1770 წლის 6 აგვისტოს იერიშით გამოგლიჯა ქუთაისი თურქებს და სოლომონ მეფეს დაუბრუნა, მეფემ ყველა კედელი, განსაკუთრებით კი ციხე, მთლიანად დააქცევინა. თურქები ქუთაისში ისხდნენ 120 წელი, რის გამო ახლაც ყველაფერი დანგრეულია. კედლის ჩრდილო და აგრეთვე დასავლეთ მხარეზე ჩანს წინაქალაქის ნანგრევები ორი ეკლესიის ნაშთებით. მთავარი ეკლესიიდან 9 ვერსის მოშორებით აღმოსავლეთით ჩანს გელათის მონასტერი.

დასავლეთის კედლიდან 100 ნაბიჯის მოშორებით, ნაპირზე, არის 20 ნაბიჯის განივკვეთის აბანო. ამის ქვემოთ რიონზე არის 80 ნაბიჯი სიგრძისა და 8 ნაბიჯი სიგანის ხიდი. ორივე ნაპირზე არის 2 თალი, რომლებიც მდინარეში აღწევენ 25 ნაბიჯამდე და შეერთებული არიან 30 ნაბიჯის სიგრძის ხის ხიდით. დაბლობში, მდინარის მარცხენა ნაპირზედაც ყოფილა წინაქალაქი, რომლის 6 პატარა ქვიტვირის ეკლესია დგას (რიონის სამხრეთ მხარეზე, ქუთაისის ციხის პირდაპირ⁵). პირველი, აღმოსავლეთის ეკლესია დგას ზედ რიონის ნაპირას, მთავარი ეკლესია კი ციხის პირდაპირ; ოთხი შემდგომი ეკლე-

¹ კოშკის დასავლეთის კედლის ზემოთ < პ ა ლ.

² აქ გიულდენშტედტი „საკურობეველს“ უნდა გულისხმობდეს.

³ რომელსაც—აქვს < პ ა ლ.

⁴ მთავარი კედლის შიგნით—მხარეს, გ ი უ ლ.] ყოველ მხარეს ის ოვალურადაა შეწყული 5 ნაბიჯზე, პ ა ლ.

⁵ რიონის სამხრეთ—პირდაპირ < პ ა ლ.

Kirche der Festung gegenüber; die vier folgenden stehen in ein[...?] einige 100 Schritte unter sich und vom Ufer des Rions abstehend. Die 6te, die die letzte und westlichste ist, steht wieder dicht am Ufer des Rions, am 400¹ Schritte unter der ersten, und ist mit einer an 300 Schr. im Umfange haltenden Ringmauer an dem Ufer des Rions eingeschlossen. Innerhalb dieser Ringmauer stehen auch noch 2 grosse steinerne Wohngebäude², von welchen das eine auf 3 in den Rion gebaueten Gewölben ruhet. Ueber dem Thor der Mauer ist ein kleiner Glockenthurm. Mitten auf dem eingeschlossenen Platze steht ein Tisch von feinen, festen, weißen marmorartigen Kalkstein, 14 Fuß lang, 6 Fuß breit, 10 Zoll dick, am Rande mit einer georgianischen Aufschrift. Dieser Ort wird Okro Tschardaki³ d. i. die goldene Gallerie, genennet und scheint mir das eigentliche Hoflager des Zaaren gewesen zu seyn. Zwischen diesen Kirchen stand das rußische Corps vom Jun. 1770 bis April 1772, wovon die Erdwälle der Verschanzung noch da sind. Hier haben sich auch einige Armenianer, die einen kleinen Handel treiben, Hütten erbauet. In allen sind in und um Kutais an beiden Flußseiten nicht über 50 theils armenische, theils georgische Familien wohnhaft.

Den 12 Aug. 1772. Auch dieser Tag war bei Kutais vergangen, in dem unaufhörlich stark regnete⁴.

Zwischen den² Kalkfelsen bey Kutais sind kleine Granaten- und Feigenbäume häufig und jezo voller, fast reifen Früchte. Das Gebüsch am hohen Ufer bestand aus Quercus, Carpinus, Cratargus oxyacantha, Ligustrum ilex und auch aus dem kleinen Ruscus aculeatus, der mir bisher nicht im Kaukasus vorgekommen und hier häufig war. Hier ist auch ausser mehrgenannten Pflanze auf den Stadtplätzen Solanum nigrum, Urtica dioica, Sida, Abutilon, Ballote nigra, Siegesbeckia orientalis, Mentha sylvestris, Oxalis corniculata, die mir hier zuerst vorkam, Cyperus fuscus u. a. Hedera helix und Cucurbita lagenaria, beide blühend, krochen an den alten Mauern häufig herum.

Man bauete hier wenig Baumwolle, die auch jetzt blühete.

Etwan 5 Werst unter Kutais steht am linken Ufer des Rion die kleine wüste Festung Kachenauri, die ein Siz eines Zarewitsch gewesen.

Den 13ten August. Während meines Aufenthaltes in Kutais regnete es heftig und der Rion schwoll an; heute war es trocken und der Fluß fiel auch 2 Fuß, daher ich glaubte durch die Gewässer bis Gelati durchkommen zu können. Wir verließen also Kutais und ritten in O. anderthalb Stunden auf dem Kalkgebürg, durch das Gebiet des Kloster[s] Zwanekwawila

¹ 400 პირობითია. პირველი ციფრი დედანში წაშლილია და არ იკითხება.

² Die erste ostliche Kirche—steinerne Wohngebäude, G.] Von diesen steht die westlichste nahe am Fluß, an den die an 300 Schritte lange Mauer schließt. Innerhalb dieser Mauer stehen noch 2 steinerne Wohngebäude, P.

³ Tschardaki < P.

⁴ Den 12 Aug. 1772.—stark regnete. < P.

სია დგას (?) რამდენინე ასეულ ნაბიჯზე ერთმანეთის ქვემოთ და რიონის ნაპირიდან მოშორებით. მე-6, უკანასკნელი და ყველაზე დასავლეთით მდებარე, კვლავ ზედ რიონის პირას დგას, პირველისგან ოთხასი ნაბიჯით ქვემოთ, და გარშემორტყმულია 300 ნაბიჯის სიგრძის მრგვალი კედლით, რიონის ნაპირზე. ამ კედლის შიგნით დგას კიდევ ქვიტიკირის 2 დიდი საცხოვრებელი შენობა¹, რომელთაგან ერთი დგას რიონში ამოყვანილ სამ თაღზე. გალაენის კარებზე არის პატარა სამრეკლო კოშკი. შემოღობილი მოედნის შუაში დგას ნატიფი, მაგარი, თეთრი მარმარილოს მსგავსი კირქვის მაგიდა 14 ფუტი სიგრძისა, 6 ფუტი სიგანისა და 10 დუიმი სისქისა, კიდევ ქართული წარწერით. ამ ადგილს ეძახიან ოქროს ჩარდახს², ე. ი. ოქროს გალერეას, და მგონია, რომ ის უნდა ყოფილიყო სამეფო კარის ბანაკი (სადგომი). ამ ეკლესიებს შორის 1770 წლის იენისიდან 1772 წლის აპრილამდე იდგა რუსული კორპუსი, რის გამოც ჯერ კიდევ ჩანს ჯარის მიერ გათხრილი სანგრები. აქ ააშენეს ქოხები სომხებმაც, რომლებიც მცირე ვაჭრობას ეწევიან. საერთოდ, ქუთაისის შიგნით და გარეთ, მდინარის ორივე ნაპირას, ცხოვრობს 50-მდე, ნაწილობრივ სომხების, ნაწილობრივ ქართული, ოჯახი.

12 აგვისტო 1772 წლისა. ეს დღეც ქუთაისში გავატარეთ, რადგან მაგრა და გადაუღებლად წვიმდა³.

ქუთაისთან, კირქვიან კლდეებს შორის, არის ბროწეულის და ლედვის ბევრი პატარა ხეები, ახლა სავსე თითქმის მწიფე ნაყოფით. მაღლობ ნაპირზე ჯაგნარს შეადგენენ მუხა, რცხილა, ყამბრო, კვიდო, ბაძგი და აგრეთვე პატარა თაგვისარა, რომელიც აქამდე კავკასიაში არ შემხვედრია და აქ ბევრი იყო. გარდა იმ მცენარეებისა, რომლებიც რამდენჯერმეა დასახელებული, ქალაქის მოედნებზე არის ძალყურძენა, ჭინჭარი, სიდა, შვია, ძაღლის პიტნა შავი, ბირკალუა, ტყის პიტნა, მჟაველა, რომელიც მე აქ პირველად შემხვდა, *Cyperus fuscus* და სხვ.; ჩვეულებრივი სურო და გოგრა *lagenaria* ორივე ყვაოდა, ძველ კედლებზე ბევრგან აცოცებული.

აქ აშენებენ ცოტა ბამბას, რომელიც აგრეთვე ახლა ჰყვაოდა.

ქუთაისის ქვემოთ დაახლოებით 5 ვერსზე, რიონის მარცხენა ნაპირზე, დგას პატარა დანგრეული ციხე კახნიაური, რომელიც იყო უფლისწულის საჯდომი.

13 აგვისტო. ქუთაისში ჩემი ყოფნისას ძალიან წვიმდა და რიონი აღიდ-და; დღეს მშრალი დარი იყო და წყალმა 2 ფუტზე დაიწია, ამდენად მე ვფიქრობდი, რომ შევძლებდით წყლის ნაკადებზე გასვლას და გელათში გამგზავრებას. ამრიგად, ჩვენ დავტოვეთ ქუთაისი და გავემართეთ აღმოსავლეთისკენ; 1 1/2 საათი მივდიოდით კირიან მთებში; მწვანეყვავილას მონასტრისა და სოფელ მოწამეთას მიდამოების გავლით [მივედი] წყალწითელას (ე. ი. წი-

¹ პირველი აღმოსავლეთის—შენობა, [გ ი უ ლ.] ამათგან ყველაზე დასავლეთისა დგას მდინარის ახლოს, რომელსაც 300 ნაბიჯი სიგრძის კედელი აკრავს. ამ კედლის შიგნით დგას კიდევ ქვიტიკირის 2 საცხოვრებელი სახლი, 3 ა ლ.

² ჩარდახს < 3 ა ლ.

³ 12 აგვისტო—წვიმდა < 3 ა ლ.

und des Dorfes Mozameta bis zum rechten Ufer des Flusses Tschalzitela d. i. Rothwasser. Er entsteht aus Vereinigung der Tschala, den ich bey Antoria¹ hatte, und mehrerer Bäche und kömmt aus dem Kalkgebürge, worauf er in der Ebene in die rechte Seite des Kwirila fällt. Er fließt sanft, hat von Thon rothgetrübttes Wasser und war, wo wir 8 Werst unter seinem Anfange durchritten, 30 Schritte breit und 3 Fuß tief. Von seinem linken Ufer hatten wir $\frac{1}{2}$ Stunde das Dorf Gelati und denn das Kloster Gelati.

Das Kloster steht auf der Kalkfelsenhöhe, die² daselbst stellenweise bloß oder ohne Erddecke ist. Eine schlechte, 500 Schritte lange Ringmauer umgiebt drey Kreuzkirchen, einen Glockenthurm und drey Wohngebäude. Alle Mauern sind in- und auswendig mit gehauem grauen Sandstein bekleidet. Die Hauptkirche ist 40 Schritte lang, von welchen die Sakristey 10 einnimmt, und 25 Schritte breit. An der westlichen Hauptthüre und an den Thüren beyder Seiten sind große Vorhöfe. Die zweite Kirche ist halb so groß und die dritte nur eine Kapelle. Der Hauptkirche nordlich sind Mönchszellen und an der Westseite ist eine lange Gallerie, vermuthlich zum Speisen der Mönche. Die Kuppeln sollen ehemals mit Kupfer bedeckt gewesen seyn, jezo thaten es Bretter. Die innern Wände waren mit vielen Heiligen und georgischen Inschriften bemahlt. Ausserdem hängen auch in der Hauptkirche 8 Bilder. Das erste derselben stellt den Zaar David, Erbauer dieses und mehrerer Klöster vor. In der georgianischen Chronik ist er der 56ste Zaar und scheint im elfften Jahrhundert regiert zu haben. Nebst diesem David hängt Abchasetis Katolicos Evdemon, d. i. Abchasischer Patriarch Evdemon. Neben diesem hängt Mepe oder Zaar Bagrad, neben ihm Helena seine Gemahlin, hierauf Mepe Georgi, denn Bagrad, ein Jüngling und Sohn der neben ihm hangenden Zaarin Rusudan, die eine Tochter der Zaarin Tamar gewesen. An einem Pfeiler ist auch das Bildniß eines Patriarchen mit der Inschrift: Gmerto tschaiskale didisa Sagdarisa, Genatisa Metropolit, dals(?) Abchasetisa, da Kartwelisa didisa Bitschwintisa Katolikosi, Sakaria Kwariani, d. i. Zacharias, Metropolit der (dieser) großen Kirche in Genati und Patriarch zur großen Bitschwinta (Kloster in Abchaseti) in Abchaseti und Kartweli (oder ganz Georgien). Dieses kann zu Erläuterungen der Geschichte dienen. In einer Nebenkapelle steht ein aus Kalkstein gehauener zur Verreichung des Abendmahls bestimmter Tisch, mit der Inschrift, daß Mepe Bagrad (Zaar Pancratius) diesen Kommuniontisch georg. Trapezi geschenkt habe. Dieses soll der letzte Zaar über das ganze oder ungetheilte Georgien gewesen seyn. In allen diesen Kirchen wird noch Gottesdienst gehalten.

Dieses Kloster ist der Siz des Patriarchen von Imeretien. Der jezige heißt Joseph und ist der leibliche Bruder des Zaaren Solomon, auch bey ihm in S-chartali. Hier soll die Zaarin Tamar und verschiedene Zaaren begraben liegen.

¹ Antoria, G.] Antona, P. ² die corr.] der P.

თელი წყალი) მარჯვენა ნაპირამდე. წყალწითელა წარმოიქმნება ჭალისა (რომელიც მე ანტორიასთან შემხვდა) და სხვა მდინარეების შეერთებით. ის გამოდის კირიანი მთებიდან, სადაც დაბლობზე ერთვის ყვირილას მარჯვენა მხრიდან. ის მოედინება მდორედ, აქვს თიხისგან წითლად შეღებილი წყალი და იქ, სადაც ჩვენ გავედით, 8 ვერსზე სათავის ქვემოთ, ის არის 30 ნაბიჯის სიგანის და 3 ფუტი სიღრმის. მისი მარცხენა ნაპირიდან $\frac{1}{2}$ საათში ვიყავით სოფელ გელათში და შემდეგ გელათის მონასტერში.

მონასტერი დგას კირიანი კლდეების მწვერვალზე; რომელიც ალაგ-ალაგ თითქმის ან საესებით შიშველია (ძიწის საფარის გარეშე). 500 ნაბიჯი სხვრძის ცუდი, მრგვალი კედელი არტყია სამ ჯვარის საყდარს, სამრეკლოსა და სამ საცხოვრებელ შენობას. ყველა კედელი როგორც გარედან, ისე შიგნიდან, მოპირკეთებულია ნათალი რუხი ქვიშაქვით. (რიყის ქვით). მთავარი ეკლესია არის სიგრძით 40 ნაბიჯი (რომელთაგან საკურთხეველს 10 უჭირავს) და სიგანით 25 ნაბიჯი. დასავლეთის მთავარ [კარებთან] და ორივე მხარის კარებთან არის დიდი ეკვდერები (Vorhöfe). მეორე ეკლესია სიდიდით არის პირველის ნახევარი და მესამე — მხოლოდ სამლოცველოა. მთავარი ეკლესიის ჩრდილოეთით არის ბერების ოთახები, დასავლეთ მხარეზე კი — გრძელი გალერეა, უმთავრესად ბერების სატრაპეზო. გუმბათები ძველად უნდა ყოფილიყო სპილენით დახურული, ახლა კი არის ყავარი. შიდა კედლები მოხატულია მრავალი წმინდანით და ზედ არის ქართული წარწერები. ამათ გარდა მთავარ ეკლესიაში არის 8 სურათი. პირველი მათგანი წარმოადგენს მეფე დავითს, ამის და სხვა ბევრი მონასტრის ამშენებელს. ქართულ ქრონიკაში ის არის 56-ე მეფე და უნდა ემეფა მე-11 საუკუნეში. ამ დავითის გვერდით ხატია აფხაზეთის კათალიკოსი ევდემონი, ი. ი. აფხაზეთის პატრიარქი ევდემონი. ამის გვერდით არის მეფე ბაგრატე, მას მოსდევს მისი ცოლი ელენე, შემდეგ მეფე გიორგი, შემდეგ ბაგრატე, ყმაწვილი, ვაჟი მის გვერდით დახატულ დედოფალ რუსუდანისა, რომელიც იყო თამარ მეფის ქალიშვილი. ერთ სვეტზეც არის პატრიარქის სურათი წარწერით: ღმერთო შეიწყალე დიდისა საყდრისა გენათისა მეტროპოლიტი და აფხაზეთისა და ქართლისა დიდისა ბიჭვინთისა კათალიკოსი ზაქარია ქვარიათი, ე. ი. ზაქარია, მიტროპოლიტი გელათის ამ დიდი ეკლესიისა და პატრიარქი დიდი ბიჭვინთისა (მონასტერია აფხაზეთში), აფხაზეთისა და ქართლისა (ანუ მთელი საქართველოსი). ეს გამოდგება ისტორიის ასახსნელად. ეკვდერში (სამლოცველოში) დგას კიქვისაგან გამოთლილი ზიარების შესამზადებლად განკუთვნილი მაგიდა, წარწერით, რომ მეფე ბაგრატმა აჩუქა ეს ზიარების მაგიდა, ქართულად ტრაპეზი. ეს უნდა ყოფილიყო უკანასკნელი მეფე ერთიანი ან განუყოფელი საქართველოსი. ყველა ამ ეკლესიაში ახლაც წარმოებს ღვთისმსახურება.

ეს მონასტერი არის იმერეთის პატრიარქის საჯდომი. ახლანდელს ჰქვია იოსები და არის მეფე სოლომონის მკვიდრი ძმა, ისიც მასთან [იყო] სხარტალში. ამბობენ, რომ აქ არიან დასაფლავებული მეფე თამარი და სხვა მეფეები.

Dem Kloster Gelati nahe in SO. steht eine einzel[n]e Kirche auf der größten Kalkfelsenhöhe, die Sochasteri heißt, und auf einigen Karten steht. Bey derselben finden sich nur an gewissen Festen Mönche zur Verrichtung des Gottesdienstes ein.

Aus dem Kloster Gelati und Mzecheta nahm Zaar Wachtang die Nachrichten zur georgischen Kronik; jezo sind bey keinem dieser Klöster Archive.

Wir kehrten des Abends nach Kutais zurück.

Den 14ten August. Ich habe noch bei Kutais übernachtet. Seit vorgestern war das Wasser des Rions nach dem Regen 5 Fuß gefallen¹. Gegen Mittag verließen wir Kutais und ritten erst über die Brücke des Rion und denn auf der Höhe des Kalksteingebürges bey einer kleinen Kirche vorbey, die der Zaar, als er hier im vorigen Winter im Lager stand, etwan 1 Werst von der zerstörten Festung² Kutais erbanete. Nach einer starken³ halben Stunde hatten wir einen aus N. kommenden⁴ Bach, von dem man nicht zu sagen wuste, ob er zum Rion oder Ts-cheni ts-chali fließe⁵, und noch anderthalb Stunde über die Felder von Chomuri bis zum Ursprunge des Baches S-chaltuba, der aus einer horizontalen Spalte des Kalkfelsens hervorbricht und gleich 10 Schritte breit und 2 Fuß tief ist.

Etwan 1 Werst davon in W. sprudelt in einer Thongrube von 4 Faden im Durchmesser ein laues Wasser mit Blasen, welches trübe und ohne Geschmack und Geruch ist, und also nicht zu den Heilwässern gehört. Es läuft in den S-chaltuba, an welchen wir nach einer halben Stunde nach dem Dorfe S-chaltuba kamen. Dasselbst wir Halte machten⁶. Der Weg bis hier gieng in WNW. auf der ebenen Kalksteinhöhe, die sich hier in der Nähe südlich ganz endigt und nordlich zu den Alpen aufsteigt. Die steile Lage macht die Gegend trocken, in der Quellen fast ganz mangeln, die in Okriba so häufig sind⁷, daher hier auch Pflanzen feuchten Bodens fehlen. Die Waldung hat hier Weis- und Rothbuchen, und nur selten Kastanien und Erlen.

Dieser niedere Theil des Nebengebürges, welchen in O. der Rion und in W. der Fluß Ts-cheni Ts-chali einschließt, macht den Distrikt Salordkipaniso aus, weil dies das Erbteil der fürstl. Familie Lordkipanisi ist⁸. In diesem Distrikt hat auch der Zaar Solomon 2 Dörfer und die Festung Gwaschtibe

¹ Ich habe noch bei Kutais—5 Fuß gefallen<P.

² der zerstörten Festung<P.

³ starken<P.

⁴ aus N. kommenden<P.

⁵ von dem man nicht zu sagen—fließe<P.

⁶ Dasselbst wir Halte machten<P.

⁷ in der Quellen fast ganz mangeln, die in Okriba so häufig sind<P.

⁸ weil dies das Erbteil der fürstl. Familie Lordkipanisi ist<P. ეს წინადადება რბ სმის მომდევნო სოფლებს ჩამოთვლა პალასს გადატანილი აქვს შემდეგ, გვ. 405-ზე, სალორთ-ქიფანიოს დახასიათებისას.

გელათის მონასტრის ახლოს, სამხრეთ-აღმოსავლეთით, კირიანი კლდის ყველაზე მაღალ მწვერვალზე, დგას განმარტოებული ეკლესია, რომელსაც ჰქვია სოხასტერი და რომელიც ზოგ რუკაზეა აღნიშნული. ბერები აქ მხოლოდ გარკვეულ დღეებსაწაულებზე მოდიან ღვთისმსახურების ჩასატარებლად.

გელათის და მცხეთის მონასტრებიდან აიღო ვახტანგ მეფემ ცნობები ქართული ქრონიკისთვის¹; ამჟამად არც ერთ ამ მონასტერთან აღარ არის არქივები.

სალამოთი დავბრუნდით ქუთაისში.

14 აგვისტო. მე კვლავ ქუთაისში ვავათიე ღამე. გუშინწინდელს მერე, წვიმის შემდეგ რიონის წყალი 5 ფუტით დაეცა². ნაშუადღევს დავტოვეთ ქუთაისი და გავედით ჯერ რიონის ხიდზე და შემდეგ [გავუარეთ] კირქვიან მთის წვერზე მდგომ ბატარა ეკლესიას, რომელიც ააშენა მეფემ, როცა ის შარშან ზამთარში აქ ბანაკად იდგა, ქუთაისის დანგრეული ციხიდან³ დაახლოებით 1 ვერსზე. კარგი 1/2 საათის შემდეგ გადავიარეთ ჩრდილოეთიდან მომავალი⁴ მდინარე, რომლის შესახებაც ვერაფერი მითხრეს, ჩადიოდა ის რიონში, თუ ცხენისწყალში⁵; კიდევ 1 1/2 საათში ხომურის ველებზე ვიარეთ მდ. წყალტუბოს სათავემდე, რომელიც გამოდის კირქვიანი კლდის ჰორიზონტალური ნაპრალიდან და არის 10 ნაბიჯი სივანისა და 2 ფუტი სიღრმისა.

იქიდან დაახლოებით 1 ვერსზე დასავლეთით 4 საეენის განიკვეთის თიხიან ორმოში ამოდის თბილი, ბუშტებიანი წყალი, რომელიც მღვრიე, უსუნო და უგემო არის და ამდენად არ ეკუთვნის სამკურნალო წყლებს. ის ჩადინება წყალტუბოში, რომლის გასწვრივაც ჩვენ ვიარეთ და 1/2 საათში სოფელ წყალტუბოში მივედით. იქ შევისვენეთ⁶. გზა იქამდე მიდიოდა დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით კირქვიან მოვაკებულ მაღლობზე, რომელიც იქ ახლოს სამხრეთით მთლიანად თავდება და ჩრდილოეთით აღიმართება ალპებისკენ. ციცაბო მდებარეობის გამო ეს მიდამო მშრალია, აქ წყაროები თითქმის არ არის, რაც ოკრიბაში ასე ხშირია⁷, ამიტომ აქ ნესტიანი მიწის მცენარეებიც არ არის. აქაური ტყე შეიცავს თეთრ და წითელ წიფელს, იშვიათად წაბლსა და მურყანს.

გვერდითი ქედის ეს დაბლობი ადგილი, რომელიც აღმოსავლეთიდან რიონით და დასავლეთიდან ცხენისწყლითაა შემოსაზღვრული, შეადგენს [იმ] მხარეს, [რომელსაც ჰქვია] სალორთქიფანიძო, რადგან ეს არის თავად ლორთქიფანიძეთა გვარის სამკვიდრო⁸. ამ მხარეში სოლომონ მეფესაც აქვს 2 სოფელი და ციხე გვიშტიბი⁹ მდ. ცხენისწყლის აღმოსავლეთ მხარეზე; ეს არის მეფის კუთვნილ სოფელთაგან უკიდურესი ჩრდილო-დასავლეთით [მდებარე].

¹ „ქართლის ცხოვრებისთვის“, გ. გ.

² მე კვლავ—დაეცა < პ ა ლ.

³ დანგრეული ციხე < პ ა ლ.

⁴ ჩრდილოეთიდან მომავალი < პ ა ლ.

⁵ ჩადიოდა ის—ცხენისწყალში < პ ა ლ.

⁶ იქ შევისვენეთ < პ ა ლ.

⁷ აქ წყაროები—ასე ხშირია < პ ა ლ.

⁸ რადგან ეს არის—სამკვიდრო < პ ა ლ.

⁹ გვიშტიბი—ვახუშტის აქვს გ ო ს ტ ი ბ ე დ:

an der Ostseite des Flußes Ts-cheni Ts-chali, welches der äusserste Ort des Zaaren in NW. ist, dahin ich gegangen seyn würde, wenn mich nicht der üble, bis 18 Werst lange, felsige Weg abgeschreckt hätte.

Der 15te August. Ich hatte bei S-chaltuba übernachtet. Hierselbst hat im vorigen Winter das Lazarett des russischen Corps gestanden. Der Horizont war heute bei Sonnenaufgange sehr heiter; eine seltene Erscheinung in hiesigen Gegenden, die ich mir zu Nutze machte¹.

Man hat von dieser Höhe eine freie Aussicht in die vom Fuße des Gebürges bis zum Vorgebürge sich ausdehnende Ebene, in der der Rion und Ts-cheni Ts-chali in W. und der Kwirila in O. fließen. Die ganze Ebene ist mit dikem Walde bedeckt.

Von S-chaltuba in SSW. ist dies Iugum so hoch, daß es noch jetzt mit Schnee bedeckt ist. Am nordl. Fusse dieses Schneegebürges sind die Imeretenische Festung Satschino und westlicher Sapaitschawa gelegen. Am westlichen Fusse zum Schwarzen Meer hier ist die Provinz Guria; am südl. Fusse soll die Festung Achalziche gelegen seyn; in der Linie von S-chaltuba und Satschino in SSW und eben daselbst fließt der Kur oder Mtkwari, der hier teils durch verschiedene von der Südseite dieses Iugi promontorialis caucasici australis, teils durch andere von der Nordseite des nordl. Iugi promontorialis araratici kommende Bäche, sich oberhalb achalziche in ein Strom ansammelt, an dessen Nordseite am Fuß des Gebürges Achalziche gelegen. Von Achalziche fließt der Kur noch an 30 Werste nach O. längst dem südl. Fusse des Iugi, nimmt einen aus S. an dem araratischen Vorgebürge kommenden Fluß auf, wendet sich hierauf nach NO. und setzt in dieser Direktion durch das Iugum promontoriale caucas., bis in die Gegend von Suram². Von S-chaltuba ist Choni und Poti in WSW. Die Kluft des Bagdad in SSO.

Von S-chaltuba ritten wir auf dem äussersten Fuße des Gebürges eine Stunde in W., im Gebiete des Dorfes Guschtibi. Von hier sahe man an der rechten Seite des Flusses Ts-cheni Ts-chali die Mingrelische Hauptfestung und Episkopalkirche Martwili am Fuße des gegen diesen Fluß sich senkenden Gebürgs, in etwan 3 Werst Entfernung, in WNW., aber noch auf dem Gebürge die mingrelische Festung Gordi. Dieser gegenüber steht am linken Flußufer, die uns nicht sichtliche, zum Distrikt Salordkipaniso gehörige Festung Gwaschtibi. Ein hohes, steiles Kalksteinufer verbarg sie.

Das Gebürge senkt sich in N. steil und macht ein 6 Werste breites Thal, in welchem die Gebürgbäche Guba und Kucha laufen. Ich kam in dieses Thal und auf westlicher Richtung nach 1 Stunde an den Bach Guba, der hier an 20 Schritte breit war³, der über Thon und kleine gerundete

¹ Ich hatte bei S-chaltuba übernachtet.—zu Nutze machte, G.] War ein heiterer Tag, den ich mir auf der Höhe von S-chaltuba, wo wir die Nacht zubrachten, zu Nutze machte, P.

² Von S-chaltuba in SSW. ist—in die Gegend von Suram <P.

³ der hier an 20 Schritte breit war <P.

მე იქ უნდა წავსულიყავი, რომ არ შემშინებოდა 18 ვერსის სიგრძის კლდინი გზისა.

15 აგვისტო. დამე გავათიე წყალტუბოში. გასულ ზამთარში იქ იყო რუსული კორპუსის ლაზარეთი. დღეს, მზის ამოსვლისას, ჰორიზონტი მოწმენდილი იყო; ასეთი [ამინდი] იშვიათი მოვლენაა აქაურ მხარეში, და მე ეს [სასარგებლოდ] გამოვიყენე¹.

ამ მწვერვლიდან ნათლად ჩანს დაბლობი, რომელიც გადაჭიმულია ქედის ძირიდან მთისწინეთამდე და რომელზეც დასავლეთით მიედინებიან რიონი და ცხენისწყალი, აღმოსავლეთით კი—ყვირილა. მთელი დაბლობი ხშირი ტყითაა დაფარული.

წყალტუბოდან სამხრეთით—სამხრეთ-დასავლეთით ეს ქედი ისე მაღალია, რომ ის ახლაც თოვლითაა დაფარული. ამ თოვლიანი მთის ჩრდილოეთ ძირას არის იმერული ციხე საჩინო და დასავლეთით კი საპაიჭაო. დასავლეთის ძირას, შავი ზღვისკენ არის პროვინცია გურია; სამხრეთ ძირას უნდა მდებარეობდეს ახალციხე; წყალტუბოსა და საჩინოს ხაზზე სამხრეთ—სამხრეთ-დასავლეთით, და სწორედ იქვე, მიედინება კურ-ი ანუ მტკვარი, რომელიც იქ, ახალციხის ზემოთ, ერთ ნაკადად აერთებს სხვადასხვა ნაწილობრივ ამ ქედის სამხრეთ მხრიდან, ნაწილობრივ კი სხვა, არარატის მთიანეთის ჩრდილოეთ მხარიდან მომდინარე მდინარეებს და რომლის ჩრდილოეთ მხარეზე, მთის ძირას, მდებარეობს ახალციხე. ახალციხიდან მტკვარი კიდევ 30 ვერსზე მიედინება აღმოსავლეთით, ქედის სამხრეთი ძირის გაყოლებით, იერთებს სამხრეთიდან არარატის მთიანეთიდან მომავალ მდინარეს, იქიდან უხვევს ჩრდილო-აღმოსავლეთით და განაგრძობს დინებას ამ მიმართულებით, კავკასიის მთიანეთის გავლით, სურამის მიდამოებისკენ². წყალტუბოდან ხონი და ფოთი არის დასავლეთ—სამხრეთ-დასავლეთით. ბაღდადის ხეობა არის სამხრეთ—სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

წყალტუბოდან 1 საათი მივიღოდი დასავლეთით, მთის განაპირა ძირზე, სოფ. გვიშტიბის მიწებზე. აქედან, ცხენისწყლის მარჯვენა მხარეზე, ჩანს სამეგრელოს მთავარი ციხე და საეპისკოპოსო ეკლესია მარტვილი [რომელიც მდებარეობს] ამ მდინარისკენ დაქანებულ მთის ძირას; დაახლ. 3 ვერსის მოშორებით, დასავლეთ—ჩრდილო-დასავლეთით, მაგრამ კვლავ მთაზე, არის მეგრული ციხე გორდი. ამის პირდაპირ, მდინარის მარცხენა ნაპირზე, დგას სალორთქიფანიძოს კუთვნილი ციხე გვიშტიბი, რომელსაც ჩვენ ვერ ვხედავდით; მაღალი, ციცაბო კირქვიანი ნაპირი თარავს მას.

ჩრდილოეთისაკენ მთა ციცაბოდ ეშვება და ქმნის 6 ვერსი სიგანის დაბლობს, რომელზეც მიედინებიან მთის მდინარეები გუბა³ და კუხა. მე მივედი ამ დაბლობზე და დასავლეთის მიმართულებით 1 საათში ვიყავი მდ. გუბაზე, რომელიც აქ 20 ნაბიჯი სიგანის იყო⁴, მიედინება თიხაზე და წვრილ რიყის ქვაზე; ამ დაბლობზე დასავლეთ—სამხრეთ-დასავლეთით 1 საათში შეგვხვდა

¹ დამე გავათიე—გამოვიყენე, გ ი უ ლ.] იყო მოწმენდილი დღე, რითაც მე წყალტუბოს მაღლობზე, სადაც ჩვენ დამე გავათიეთ, ვისარგებლეთ, პ ა ლ.

² წყალტუბოდან სამხრეთით—სურამის მიდამოებისკენ < პ ა ლ.

³ გუბის წყალი, გ. გ.

⁴ რომელიც აქ 20 ნაბიჯი სიგანის იყო < პ ა ლ.

Kalksteine fließt, und wo wir in dieser Ebene in WSW. nach 1 Stunde den Bach Kucha, der in den Guba fällt, welches auch der gestern durchrittene S-chaltuba thut; der Guba aber fällt in den Rion. Vom Kucha hatten wir noch in WSW. nach einer halben Stunde, das Dorf Choni, wo wir die Nacht blieben.

Den 16ten August. Choni ist ein großes Dorf mit etwa 200 Familien, die wider die hiesige Gewohnheit in Kreisen und Gassen, aber doch auch weitläufig wohnen, weil jede Familie ihre Gärten und Pflanzungen bey der Wohnung hat. Der Weingarten meines Wirthes war 400 Schritte lang und 300 Schritte breit.

Die hiesigen Gärten enthalten Wein, welsche Nüsse, schwarze und weiße Maulbeerbäume häufig, ander Obst sparsam. Man bauet auch in den Gärten türkische Bohnen, Hanf, Tabak, Rettige, Gurken, Flaschenkürbisse. Ferner Phytolacca zum Weinfärben, Carthamus tinctorius zum Seidenfärben, Impatiens balsamina zum Färben der Hände. Der Seidenbau ist hier ziemlich beträchtlich; dieses Jahr aber verlohrt er, weil der Frost das erste Maulbeerlaub verdorben hatte.

Hier ist der Siz einès Tawar Episkoposi, d. i. Erzbischof von Imereti. Die Kirche, mitten im Dorfe, ist von Steinen, nur 15 Schritte lang und 10 breit, ohne Kuppel. Der kleine Glockenthurm steht auf der Mauer des Kirchhofs.

Um Mittagszeit erhob sich ein kläglich Geheul von allen Enden des Dorfs; es waren die Klaglieder, unter deren Anstimmung sich die Einwohner in Haufen zu 10 bis 20 im Sterbhause eines ihren Mitbürgers versammelten. Die Mannsleute sangen eigene Lieder und das Frauenzimmer stimmte mit einem kläglichem Wai! wai! heulend ein. Ein jeder erschien in seiner gewöhnlichen besten Kleidung, die Mannsleute mit Waffen, das Weibsvolk in langen, bis auf die Erde hangenden Fuchspelzen, mit blauen oder roten europäischen Laken überzogen und um ihren Puz in den Hundstagen noch auffalender zu machen, giengen sie barfuß.

Die Leiche, die nach dem Verscheiden erst mit Wasser, denn mit Wein gewaschen worden, lag im Wohnzimmer auf einer Strohmatten und diese auf einer schlechten Baare. Sie war in Leinewand, die man in Wachs getaucht hatte, wie ein Wickelkind so gehüllet, daß die Hände auf der Brust gefalten bloß lagen. Den Kopf deckte eine Kappe von solcher Leinewand. Sie lag auch unter einer bunten Decke und ein kleiner Thronhimmel war über der Baare. Im Zimmer standen einige Geistliche mit Kreuzen und Kerzen, und oben neben der Leiche die Wittve. Im Vorzimmer lag auf einer Bettdecke der Pelz und Gürtel der Wittve und die Waffen des Verstorbenen; darneben stand eine heulende Magd.

Von den Trauerleuten ward ein Haufe nach dem andern zur Leiche geführt, die immer zur Absingung ihrer Trauerlieder unter dem Geheul der Weiber etwa eine viertel Stunde verwandten. Nicht kürzer war die

მდ. კუხა, რომელიც გუბაში ჩადის, რასაც აგრეთვე წყალტუბოც აკეთებს¹, გუშინ რომ გავიარეთ; გუბა კი ჩადის რიონში. კუხიდან დასავლეთით—სამხრეთ-დასავლეთით 1/2 საათში მივდით სოფ. ხონში, სადაც ღამე დავრჩი.

16 აგვისტო. ხონი არის დიდი სოფელი, დაახლოებით 200 ოჯახით; იგი აქაური ჩვეულების საწინააღმდეგოდ წრებად და ქუჩებადაა [დაყოფილი], მაგრამ ხალხი შორიშორს ცხოვრობს, რადგან ყოველ ოჯახს თავისი ბაღები და ნათესები თავის სახლებთან აქვთ. ჩემი სახლის პატრონის ვენახი იყო 400 ნაბიჯი სიგრძისა და 300 ნაბიჯი სიგანის.

აქაური ბაღები შეიცავენ ყურძენს, კაკალს, შავი და თეთრი თუთის ხეებს, სხვა ხილი ნაკლებადაა. ბაღებში აგრეთვე სთესენ ლობიოს, კანაფს, თამბაქოს, ბოლოკს, კიტრს, ბოთლისებრ კვახს. შეძდეგ—ჭიაფერას, ღვინის შესაღებად, ალისარჩულს—აბრეშუმის შესაღებად, უკადრისა ინას—ხელების შესაღებად. მებაბრეშუმეობა აქ საკმაოდ ინიშვნელოვანია, მაგრამ ამ წელს ჩავარდა, რადგან ყინვამ გააფუჭა თუთის პირველი ფოთლები.

აქ არის იმერეთის მთავარეპისკოპოსის საჯდომი. ქვიტიკირის უგუმბათო ეკლესია, სოფლის შუაში, არის მხოლოდ 15 ნაბიჯი სიგრძისა და 10 [ნაბიჯი] სიგანისა. პატარა სამრეკლო კოშკი დგას სასაფლაოს კედელზე.

შუადღეზე სოფლის ყველა ბოლოდან საცოდავი კივილი გაისმა; ეს იყო სამგლოვიარო მოთქმა, რომლის დამღერებითაც მცხოვრებლები 10—20-კაციან ჯგუფებად იკრიბებოდნენ თავისი გარდაცვლილი თანასოფელის სახლთან. კაცები მოსთქვამდნენ (მღეროდნენ) თავის საკუთარ სიმღერებს და ქალები გაჰკიოდნენ სამგლოვიარო ვაი, ვაი-ს. ყველა იყო თავის ჩვეულებრივ, საუკეთესო ტანსაცმელში; კაცები იყვნენ იარაღით, ქალებს ეცვათ გრძელი, მიწამდე დაკიდული მელიის ქურქები, მოსხმული ჰქონდათ ცისფერი ან წითელი ევროპული თავშალი. რათა თავისი მორთულობა ამ პაპანაქებაში უფრო თვალში საცემი გაეხადათ, მიდიოდნენ ფეხშიშველა.

სიკვდილის შემდეგ ჯერ წყლით და შემდეგ ღვინით განბანილი მიცვალებული იწვა საცხოვრებელ ოთახში ტილოზე, რაც დაგებული იყო ცუდ საკაცზე. ის აკვნის ბავშვივით იყო გახვეული ტილოში. ტილო ცვილში იყო ამოვლებული, ხელები კი გარედან ჰქონდა გულზე დაკრეფილი. თავზე ეფარა ამნაირივე ტილოს ჩაჩი. ის იწვა აგრეთვე ჭრელი საბნის ქვეშ, ხოლო პატარა ბალდახინი იყო საკაცის ზემოდან. ოთახში იყო რამდენიმე სასულიერო პირი ჯვრებით და სანთლებით, ხოლო თავით, მიცვალებულის გვერდით იდგა ქვრივი. წინოთახში, საწოლის გადასაფარებელზე იდო ქვრივის ქურქი და სარტყელი და მიცვალებულის იარაღი: ახლოს იდგა მტირალი გოგო.

მნახველები ჯგუფ-ჯგუფად შეჰყავდათ მიცვალებულთან, რასაც მათი სამგლოვიარო სიმღერის სათქმელად, ქალთა მოთქმის აყოლებით, სჭირდებოდა 15 წუთი. არა ნაკლები ხანი სჭირდებოდა იგივეს გამეორებას ან გაგრძე-

¹ ე. ი. გუბას უფროდება, გ. გ.

Wiederholung oder vielmehr Fortsetzung bey den Waffen und Kleidern im Vorzimmer, und dieses geschieht auch wenn der Todte ein schön Pferd hinterlassen hat, bey diesem. Jede Gesellschaft pflegt einen Anverwandten mit sich zu nehmen, diese rauhen sich die Haare aus, schlagen sich mit den Händen vor die Stirn und Brust, wüden und beugen den Körper wunderlich und schreien unaufhörlich Wai! Männer und Weiber betragen sich gleich. Nach diesem Auftritte lagerten sich die Trauerleute auf dem Hofe und wurden mit Wein und Hirsegrütze bewirtet; Fleisch ist bey Trauer unanständig, so daß sich die Verwandten desselben ein halbes bis ein ganz Jahr und manche Wittwen zeitlebens enthalten.

Nach Endigung aller Klagelieder brach die ganze Gesellschaft mit der Leiche nach der Kirche auf. Die Mannsleute giengen voran, denn folgten die Geistlichen mit Kreuzen und Kerzen, hernach die Todtenbare und die Weibslente schlossen. Auf dem ganzen Wege wurden Klagelieder geheult und am Kirchhofe geendigt. Beim Grabe verrichteten die Geistlichen die Gebräuche der griechischen Kirche, worauf die Leiche ohne Sarg und ohne die Strohmatte, auf der sie lag, ins Grab gelegt und mit Erde überschüttet ward. Der Kopf war nach Abend und die Füße jen Norden gekehrt. Nun ward zum Beschluß noch einmahl allgemein geheulet. Nachher pflegen zum Andenken des Todten verschiedene Bewirthungen angestellt zu werden. Ein schöner Wallnußbaum neben dem Trauerhause war rundum durch die Rinde eingehauen, damit er mit dem Hausherrn sterben möchte.

Den 17ten August. Wir hatten noch in Choni zugebracht¹. Neben der Kirche in Choni ist ein großer mit Linden und Platanus orientalis (dessen Bäume bis 3 Faden im Umfange hielten) besetzter Platz, der an 2. Werst im Umfang hat², auf welchem heute (im Schatten dieser Bäume versammelte sich³), wie alle Freytage, ein von Verkäufern und Käufern beyder Geschlechter lebhafter Markt war. Die Waaren dieses Marktes waren:

Graue und schwarze grobe Tuchröcke und Filzmäntel, die aus Basi-ani und Dugor, über Oni kommen.

Grobe baumwollene, roth und blau gefärbte Zeuge, zu Hosen, Hemden und Oberröcken der Weiber und gedruckte baumwollene Zeuge zu Unterröcken aus Teflischen Fabriken.

Weises, grobes, baumwollenes $\frac{3}{4}$ Arschin breites Zeug, die rußische Elle zu 8 Kop.

Schlechter $\frac{3}{4}$ Ellen breiter, mit Saflor gefärbter Taft, die Elle 25 Kop. Er wird hier gemacht und dient zu Hemden und Hosen.

Bunte Eggen oder Ränder von europäischen Laken, die Elle zu 5 Kop. Sie dienen zu Strümpfbändern.

Einheimische graue Tuchmützen, zu 20 Kop.

¹ Wir hatten noch in Choni zugebracht<P.

² der an 2 Werst im Umfang hat<P.

³ im Schatten dieser Bäume versammelte sich<P.

ლებას იარაღთან და ჩასაცემელთან წინოთახში, აგრეთვე, თუ მიცვალებულს ჰყავდა კარგი ცხენი, იმასთანაც იგივე ხდებოდა. ყოველი ჯგუფი ცდილობდა ერთ-ერთი ნათესავი თავისთან წაეყვანა, ესენი კი იგლეჯდნენ თმებს, იშენდნენ ხელებს შუბლსა და გულში, იგრიხებოდნენ და იხრებოდნენ საოცრად და განუწყვეტლად კიოდნენ „ვაი“-ს. კაცები და ქალები ერთნაირად იქცეოდნენ. ამის შემდეგ ჭირისუფლები ეზოში მოთავსდნენ და მათ ღვინით და ფეტვის ფაფით გაუმასპინძლდნენ; ხორცი გლოვის დროს არაა მიღებული; ასე რომ ნათესავები მისგან თავს იკავებდნენ ნახევარი ან მთელი წლის განმავლობაში, ზოლო ზოგი ქვრივი კი მთელი სიცოცხლის განმავლობაშიც.

სამგლოვიარო მოთქმის დამთავრების შემდეგ მთელი ხალხი მიცვალებულით გაემართა ეკლესიისკენ. წინ მიდიოდნენ კაცები, შემდეგ სასულიერო პირნი ჯვრებით და სანთლებით, შემდეგ მიცვალებულის საკაცე და ბოლოს ქალები. მთელ გზაზე გაკიოდნენ სატირალ სიმღერებს, რაც დაასრულეს სასაფლაოზე. საფლავთან სასულიერო პირებმა შეასრულეს ბერძნული ეკლესიის მღვდელმსახურება, რის შემდეგაც მიცვალებული უკუბოდ და იმ ჭილოფის გარეშე, რაზედაც იწვა, ჩაუშვეს საფლავში და [საფლავი] მიწით ამოავსეს. იგი მოათავსეს თავით დასავლეთისკენ და ფეხებით ჩრდილოეთისკენ. შემდეგ მიცვალებული უკანასკნელად იქნა დატირებული ყველას მიერ ერთად. შემდეგ მკვდრის სულის მოსახსენებლად ჩვეულებრივ აწყობენ სხვადასხვა გამასპინძლებას. მიცვალებულის სახლის ახლოს მშვენიერი კაკლის ხე მრგვლად იყო შემოჭრილი ქერქზე, რათა ის პატრონთან ერთად მომკვდარიყო.

17 აგვისტო. ჩვენ დამე კვლავ ხონში გავათიეთ¹. ხონში ეკლესიის გვერდით არის დიდი მოედანი ცაცხვით და აღმოსავლური ჭადრით (რომლის ხეები სიმსხოთი 3 საყენია); ეს მოედანი 2 ვერსის ფართობს მოიცავს²; როგორც ყოველ პარასკევს, დღესაც ამ ხეების ჩრდილში შეკრებილიყვნენ³ ორივე სქესის მყიდველ-გამყიდველნი [და გაეჩაღებინათ] ბაზრობა. იყიდებოდა შემდეგი საქონელი:

რუხი და შავი უხეში მაუდის ჩოხები და ნაბღები, რომლებიც შემოაქვთ მასიანიდან და ღუგორიდან, ონის გზით.

ბამბის, წითელი და ცისფერი უხეში ქსოვილები შარვლებისთვის, პერანგებისა და ქალთა ზედატანისათვის და სახიანი ბამბის ქსოვილები ქვედატანისათვის თბილისის ფაბრიკებიდან.

თეთრი, უხეში, $\frac{3}{4}$ არშინის სიგანის ბამბის ქსოვილი, რუსული წყრთა 8 კაპიკად.

ცული, $\frac{3}{4}$ წყრთის სიგანის, ალისარჩულით შეღებილი თავთა, წყრთა 25 კაპ.. ის აქ მზადდება პერანგებისა და შარვლებისთვის.

ჭრელი არშიები ევროპული ტილოსი, წყრთა 5 კაპ. მათ იყენებენ წინდების მოსაქერად.

ადგილობრივი რუხი მაუდის ქუდები, 20 კაპიკად.

¹ ჩვენ დამე კვლავ ხონში გავათიეთ < პ ა ლ .

² ეს მოედანი 2 ვერსის ფართობს მოიცავს < პ ა ლ .

³ ამ ხეების ჩრდილში შეკრებილიყვნენ < პ ა ლ .

Einen Eymmer haltende, kupferne Kessel, das Stück 3 Rubl.

Kupferne Sprachröhre, eines 4 Rubl.

Seesalz von der Krim über Poti gebracht, das Pfund 2 Kop.

Gesalzene Sewrugenrüken, die sonst von Poti, jezo von Sallian und Teflis kommen, das Stück 40 Kop.

Schaafe mit kleinen Schwänzen ohne Hörner, das Stück 1 Rubl. 20 Kop.

Hanfstrike und hölzerne Schlüssel, ferner auch hiesige Pferde, eins zu 30 bis 40 Rubl. und wenig andere Sachen.

Die hiesigen Pferde sind klein, im Kreuz und der Brust breit und haben kurze Hälse; meistens sind sie braun oder Schimmel. Unter den Markleuten waren auch Mingrelier. Von diesen zog ich von dieser Provinz, so wie von den übrigen des Dadians, Odishi und Letschkum Nachrichten, die sie mir mittheilen konnten, ein, da ich¹ diese Länder der Gesinnungen des regierenden Herrn und der Nachbarschaft der Türken wegen zu bereisen nicht wagen durfte.

Den 18ten August. Von Choni ritten wir in W. und kamen nach 4 Werst an den Fluß Ts-cheni Ts-chali, der nachdem er das Gebürge verlassen, in der Ebene die Grenze zwischen Imereti und Mingrelia macht. Dieser Fluß ist hier, noch dem Gebürge nahe, sehr reißend, und weicht an Größe dem Rion wenig. Sein Grund ist mit Backsteinen von Kalkfels und Jaspis bedeckt. Man konnte ihn bey jezigen niedrigen Wasser kaum durchreiten. Seine Ufer sind thonigt, niedrig, daher er bey hohem Wasser austritt und breite Ueberschwemmungen macht. Er ist denn sehr trübe und setzt einen häufigen Gries von zerfallenem Schiefer ab. Vor 2 Jahren hat er viele Dörfer seines östlichen Ufers Kolobani, Gulcheti u. m. a. zerstört. An vielen Stellen fließt er in getheilten Armen. An seinen Ufern stehen Salix alba, Betula alnus, Populus alba, Hippophaë rhamnoides u. a.

Nach 2 $\frac{1}{2}$ Stunden kamen wir nach dem großen Dorfe Dschicheisi.

Den 19ten August. In Dschicheisi hatten wir übernachtet². Von Dschicheisi ritten wir in SSW. und hatten die Rionbäche Gia, Tschereka, Schuristawis und Logobe auch die Gebiete der Dörfer Dschiktubani und Tschakani.

Nach anderthalb Stunden kamen wir nach dem Dorfe Kulaschi am Logobe.

Die Einwohner trinken hier, so wie in Chobe, übel schmeckendes Wasser aus Ziehbrunnen und sind häufig mit Kröpfen beschwert, die sonst im Kaukasus so selten, als Ziehbrunnen sind.

In Kulaschi wohnten viele Juden, die, die Geistlichen nicht, ausgenommen, ihr hebräisches sehr vergessen haben und unter sich georgisch reden. Um eine kleine steinerne Kirche stand auch hier Platanus orientalis, von Stärke der allergrößesten Eichen.

¹ აქ გიულდენშტედტი იძლევა ცნობებს სამეგრელოს შესახებ, მისი სოფლების ჩამოთვლას, რაც ალასს მოთავსებული აქვს ქვემოთ, 413—416 გვეოდებზე.

² In Dschicheisi hatten wir übernachtet <P.

ერთვედრიანი სპილენძის ქვაბი, თითო 3 მანეთად.

სპილენძის საყვირები, თითო 4 მანეთად.

ზღვის მარილი ყირიმიდან—ფოთზე გამოვლრთ, ფუთი 2 კაპ.

დამარილებული ზურგიელი ფოროჯისა (ადრე ფოთიდან, ახლა სალიანი-დან და თბილისიდან), ცალი 40 კაპ.

ცხვრები პატარა კუდებით, ურქებოდ; თითო 1 მან. 20 კაპ.

კანაფის თოკი და ხის ჯამები, ამას ჩაბარდა აქაური ცხენები, თითო 30-დან 40 მანეთამდე და ზოგი სხვა საგნებიც.

აქაური ცხენები პატარებია, გავა და მკერდი განიერი აქვთ, კისერი მოკლე; უმეტესად ისინი ჟავისფერებია ან ლურჯა. ბაზარში მყოფ ხალხში იყვნენ მეგრელებიც. ამ პროვინციის შესახებ ამათგან მივიღე ცნობები ისევე როგორც დადიანის სხვა მხარეთა, ოდიშისა და ლეჩხუმის შესახებაც, რაც მათ შეეძლოთ ჩემთვის ეთქვათ, რადგან ეს ქვეყნები ვერ მოვიარე მათი ბატონების განწყობილების და თურქების მეზობლობის გამო.

18 აგვისტო. ხონიდან გავემართეთ დასავლეთით და 4 ვერსის შემდეგ მივედი მდ. ცხენისწყალზე, რომელიც, მთიდან გამოსვლის შემდეგ, დაბლობზე ქმნის საზღვარს იმერეთსა და სამეგრელოს შორის. ეს მდინარე აქ ჯერ კიდევ ახლოსაა მთასთან, ძალიან ჩქარია და სიგრძით რიონს მცირედ ჩამორჩება. მისი ძირი მოფენილია კირის კლდეების (თუ რიყის ქვით) და იასპის ქვებით. ახლაც, როცა ასე დაბალი წყალი იყო, მასში ძნელად შეიძლებოდა გასვლა: მისი ნაპირები თიხიანია, დაბალი; ამიტომ ის წყალდიდობისას გადმოდის და დიდ ფართობს წალეკავს ხოლმე. ამის გამო ის ძალიან მღვრიეა და ჩაშლილი ფიქალისგან ლეკავს ხშირ სილას. 2 წლის წინათ მან ბევრი სოფელი წალეკა თავის აღმოსავლეთ ნაპირზე—ქოლობანი, გულუხეთი და სხვა მრ. ბევრ ადგილას ის ტოტებად მიედინება. მის ნაპირზე იზრდება წნორი, არყი, თეთრი ხვალა, ქაცვი და ა. შ.

2 $\frac{1}{2}$ საათში მივედი დიდ სოფელ ჯიხაისში.

19 აგვისტო. ღამე ჯიხაისში გავათიეთ¹. ჯიხაისიდან გავემართეთ სამხრეთით—სამხრეთ-დასავლეთით და გავიარეთ რიონის შენაკადები: გია, ჩერეკა, შურისთავი და ლოგობე, აგრეთვე სოფლების—ჯიქთუბანის და ჭაგანის მიდამოები.

1 $\frac{1}{2}$ საათში მივედი სოფ. კულაშში [რომელიც მდებარეობს] ლოგობეზე.

მოსახლეობა აქ, როგორც ხობში (თუ ხონი ?), სვამს ცუდი გემოს ჭის წყალს და ხშირად ავადდებიან ჩიყვით, რაც კავკასიაში საერთოდ ისევე იშვიათია, როგორც ჭებში.

კულაშში ბევრი ებრაელი ცხოვრობს, რომლებსაც, გარდა სასულიერო პირებისა, თავისი ებრაული ძალიან დავიწყებული აქვთ და ერთმანეთში ქართულად ლაპარაკობენ. ქვის პატარა ეკლესიის გარშემო აქაც იდგა აღმოსავლური ჭადარი (ძალიან დიდი მუხის სისქისა).

¹ ღამე ჯიხაისში გავათიეთ < პ ა ლ.

Von Kulaschi ritten wir am Logobe hinab in SSO. und kamen beym Dorfe Sanawardo an dessen Einfall in die NW. Seite des Rion. Die gestrigen und heutigen Dörfer gehören der fürstl. Familie Mikelasi, die hier mehr Dörfer hat: daher der, die Ebene zwischen den Flüssen Ts-cheni Ts-challi, Guba und Rion einnehmende Distrikt mit 19 Dörfern Samikelaso genannt¹.

Um Sanawardo sind viele kleine Gehölze in Form der Lustwälder, aus Wallnußbäumen mit Weinreben umschlungen, Maulbeerbäumen, Feigen, Granaten, Pfirsichen, Diospyros lotus, Aepfel-, Birn- und Pflaumbäume[n], Quitten und Kastanien. Nirgends habe ich Obstbäume so häufig und so natürlich gemengt, als hier angetroffen. An Feldfrüchten ist dagegen Mangel; denn in den Distrikten Okriba, Salordkipaniso, Samikelaso und Wake säet man ausser Gomi (*Panicum italicum*) und Hirse nichts. Man entschuldigt dieses mit dem Mangel der Mühlen, da man doch auf dem Rion sehr gut Schiffmühlen anlegen könnte.

Baumwolle bauet man hier nur wenig, Seide aber häufig. Man hält die Würmer in Körbchen von Weidenreisern von 1 Elle ius Gevierte und eine Querhand hoch gerandet. Diese stellet man in größere auch von Weidenreisern geflochtene und bedeckte Schränke oder große Körbe.

Auf dem ganzen Wege von Choni bis Sanawardo ist die Erle (*Betula alnus*) die einzige und allgemeine wilde Baumart. Man läßt, des Schattens wegen, auf den Hirseäckern immer einige Erlen stehen und wenn man sie nach 3 oder 4 Jahren verläßt und neue bauet, so überwuchert das ganze Feld von den Saamen dieses geschwinde wachsenden Baumes sehr bald.

Auch hier pflügt man mit dem kleinen in Radscha beschriebenen Schaufelpfluge. Die Furchen werden nur etwan 4 querfinger tief und sind nicht dicht, daher man das gepflügte Land zum 2ten mahl querüber, also ins Kreuz pflügt. Hirse und Gomi werden im Jun. gesäet und im September geerntet. Mau bricht die reifen Saamenkolben mit der Hand ab. Das Stroh dient zum Decken der Häuser.

Im Erlenholze sind *Daucus carota*, *Sambucus ebulus*, *Xanthium spinosum*, *Verbena offic.*, *Origanum vulgare* u. a. Pflanzen gemein. Die Brach oder verlassene Hirsefelder sind von *Panicum viride* (Sulza) und *crus-galli* (Buratsch) ganz bedeckt und die vorzüglichste, obgleich nicht beste Nahrung der Pferde, weil sie darnach laxiren. Klette und andere Fütterkräuter sind hier gar nicht, auch weis man nichts von Heu. Die Viehzucht ist hier auch ganz unbedeutend. Ein Hausvater hält ein oder ein Paar Pferde zum Reiten und ein Paar Stück Hornvieh zum Pflügen, gar keine Schaafe. Man macht daher auch keine Butter und nur wenig und schlechten Käse. Unter dem Rindvieh sieht man einzeln Büffel, auch mit dem Fischfange weis man nicht umzugehen und nur selten fängt man mit Haken (Russ. Samolowi) Sewrugen, Störe und Welse.

¹ აქ გიულდენშტედტი ჩამოთვლის სოფლებს, რაც პალასს მოცემული აქვს ქვემოთ, გვ. 406-ზე.

კულაშიდან დავეყვით ლოგობეს სამხრეთ—სამხრეთ-აღმოსავლეთით და მივედით სოფ. სანავარდოში, იქ, სადაც ლოგობე ერთვის რიონს ჩრდილო-დასავლეთ მხარეზე. გუშინდელი და დღევანდელი სოფლები ეკუთვნიან თავად მიქელაძეს, რომელსაც აქ ბევრი სოფლები აქვს; ამიტომ მხარეს, რომელიც მოიცავს დაბლობს 19 სოფლით ცხენისწყალსა, გუბასა და რიონს შორის, სამიქელაძეო ეწოდება.

სანავარდოსთან არის პატარა ტყეების მსგავსი ბევრი პატარა ჭალა კაკლის ხეებით, რომლებზეც ვაზია დახვეული, თუთის ხეებით, ლეღვით, ბროწეულით, ატმით, ჩვეულებრივი ხურმით, ვაშლით, მსხლით, ქლიავით, კომშით და წაბლით. არსად შემხვედრია ისე ბევრი და ისე ბუნებრივად შერეული ხეხილი, როგორც აქ. ამასთან შედარებით მინდვრის მცენარეები აქ ცოტაა; რადგან მხარეებში—ოკრიბაში, სალორთქიფანიძეოსა, სამიქელაძეოსა და ვაკეში, არაფერს თესენ ღომისა და ფეტვის გარდა. ამას აბრალებენ წისკვილეების ნაკლებობას, თუმცა რიონზე ჭეიძლებოდა ძალიან კარგი წყლის წისკვილების აგება.

ბამბას აქ ცოტას თესენ, აბრეშუმი კი ბევრი მოჰყავთ. ქიები ჰყავთ პატარა კალათებში, რომლებიც გაკეთებულია ტირიფის ტოტებისაგან 1 წყრთის სიგრძის გვერდებით. სახელურიც მაღლა აქვს. ამას დგამენ ტირიფის ტოტებისგანვე დაწულ და გადახურულ უფრო დიდ კარადებში, ან დიდ კალათებში.

ხონიდან სანავარდომდე მთელ გზაზე მურყანი ერთადერთი და საერთოდ გავრცელებული გარეული ხეა. მას, მისი ჩრდილის გამო, სტოვებენ ფეტვის ყანებში და როცა 3 ან 4 წლის მერე ამ სახნავს მიატოვებენ და ახალს ამუშავებენ, მთელი მინდორი კვლავ უცებ იფარება ამ სწრაფად მზარდი ხის თესლით.

აქაც ხნავენ იმნაირი პატარა კავით, რაჭაში რომ აღეწერე. კვლები არის დაახლოებით 4 თითისდადება სიღრმისა და არ არის სქელი, ამიტომ მოხნულ მიწას ხელმეორედ ხნავენ განივად, ე. ი. ჯვარისებურად. ფეტვი დალომი იენისში ითესება და იღებენ სექტემბერში. შემოსულ თავთავს ხელით ტეხენ. ბზეს ხმარობენ სახლების გადასახურავად.

მურყნარში არის ფერისცვალა, ანწლი, ცეცხლცალა, ცოცხანა, თავმავა და საერთოდ სხვა მცენარეები. ყამირი ან დასვენებული ფეტვის მინდვრები მთლიანად იფარება *Panicum viride*-თი (სულცა¹) და *crus-galli*-ით (ბურჩხა), რაც წარმოადგენს ცხენებისთვის უმთავრეს, თუმცა არა საუკეთესო, საკვებს, რადგან ისინი იწვევენ კუჭის აშლას. ბირკავა და სხვა საჭმელი ბალახი აქ სულ არ არის, არ იციან აგრეთვე თივა. მესაქონლეობა აქ უმნიშვნელოა. სახლის პატრონს ერთი ან ორი ცხენი ჰყავს ხოლმე სასიარულოდ და უღელი რქოსანი—სახნავედ; [მას ჩვეულებრივ არ ჰყავს] არავითარი ცხვარი. ამიტომ აქ არაკეთებენ კარაქს, [აკეთებენ] მხოლოდ ცოტა ყველს, ისიც ცუდს. რქოსანი საქონლიდან გვხვდება ცოტა კამეჩები; მაინც და მაინც არც თევზაობენ, იშვიათად კი ანკესით იჭერენ (რუსულად—სამოლოვი) ტარალანას, ზუთხს დალოქოს.

¹ Sulza—ხომ არ არის ეს ძურწა?

Der Rion war bey Sanawardo 200 Schritte breit, 4 Faden tief, träge, zwischen 2 Faden hohen Thonufeln. Die Ueberfahrt geschieht hier in Kähnen aus Rüstern gehauen. Pferde aber läßt man durchschwimmen. An den Ufern stehen große Erlen und Nußbäume durch einander, oft mit Weinreben umschlungen, deren einige schon große, reife Trauben hatten. *Xanthium spinosum* bedeckt hier fast alles, auch ist *Mentha pulegium* (Imeret. *Ombulo*) sehr häufig. Man isset sie an Fischen. Unsere Pferde, die sich mit denselben aus Noth sättigen mußten, bekamen alle von dessen Schärfe einen starken Speichelfluß.

Den 20sten August. Wir hatten bei Sanawardo übernachtet¹. Um 10 Uhr brachten wir von dem südl. Ufer des Rions auf und² ritten wir 1 Stunde in WSW. und erreichten das Dorf Bari Sadschawacho³ (Nieder-Sadschawacho) zum Unterschiede des 8 Werst höher am Gebürgfluß liegenden Dorfs Ptis Sadschawacho⁴ (Ober-Sadschawacho). Bey Sadschawacho und eben so an andern der Uberschwemmung ausgesetzten Orten, steht *Laurus nobilis*. Die Blätter sind von keinem ökonomischen Gebrauch, den Absud derselben aber gebraucht man wider die Krätze. Dieses sind die äussersten südwestlichen Dörfer Imeretiens. Weiter in W. zwischen dem linken Ufer des Rions und nordl. Fuß des südlichen kaukasischen Vorgebürgs liegt die georgianische Provinz Guria, deren Regent Gurieli genant wird⁵.

Den 21sten August. Ich habe bei Sadschawacho übernachtet. Des Morgens brach ich von da auf⁶. Von Sadschawacho hatten wir 1 Werst in N. die Mündung des Baches Okamina in die linke des Rion, der nur klein ist, aber wegen des gestrigen Regens das Durchreiten nicht erlaubte, sondern eine Ueberfahrt erforderte. Sein Wasser war von Thon sehr trübe. Von hier in S. hatten wir nach 2 Werst den Fuß des Vorgebürges, an welchem wir 2. Werst bergan ritten und nach dem Obern (Ptis-Sadschawacho) kamen.

Von hier gieng es wieder vom Gebürge und an dessen Fuße in O. abermahl durch den Bach Okamina und nun auf der Höhe des Fußes des Vorgebürges in O. nach der zerstörten Festung Tschuanta, die auf selbigem liegt. Von hier hat man eine freie Aussicht in die etwan 30 Werst breite imeretische und mingrelische Ebene zwischen dem kaukasischen Alpen- und Vorgebürge. In dieser Ebene fließt der Rion von Kutais bis Sadschawacho in SW. und von hier am Fuße des Vorgebürges, mit weniger nordlichen Abweichung, die das Gebürge selbst macht, in W. bis zum Meer.

Etwan 4 Werst von Tschuanta liegt die kleine Festung Sapaitschao auf der Mittelhöhe des Vorgebürgs. Neben Tschuanta ist ein Dorf und ein zaarisch Hoflager, welches aus einigen scheureartigen Gebäuden besteht.

¹ Wir hatten bei Sanawardo übernachtet <P.

² Um 10 Uhr—auf und, G.] von Sanawardo, P. ³⁻⁴ Sadschawacho <P.

⁵ deren Regent Gurieli genant wird <P; მას მოხდევს გურიის აღწერა, რაც პალასს აქვს 410—411 გვერდებზე. ⁶ Ich habe bei Sadschawacho—von da auf <P.

რიონი სანავარდოსთან იყო 200 ნაბიჯის სივანისა, 4 საყენი სიღრმისა, მდორე, [მიედინებოდა] 2 საყენი სიმაღლის თიხიან ნაპირებს შორის. გადასვლა აქ ხდება თელის ამოღარული ნაევებით. ცხენებს კი შეაცურებენ ხოლმე. ნაპირებზე დგას ერთმანეთში შერეული დიდი მურყნები და კაკლის ხეები, ხშირად ზედშემოხვეული ვახით, რომელთაგან ზოგს უკვე დიდი მწიფე მტევნები ჰქონდა. ცეცხლეკალა აქ თითქმის მთელ მიღამოს ფარავდა, აგრეთვე ხშირია Mentha pulegium (იმერულად ოშბალო). მას ჭამენ თევზთან ერთად. რადგან ჩვენი ცხენები გაჭირვების გამო იძულებული იყვნენ ის ეჭამათ, მისი სიმწარის გამო ყველას გამოსდიოდათ ღუეი.

20 აგვისტო. ჩვენ ღამე გავათიეთ სანავარდოში¹. 10 საათზე გავედით რიონის სამხრეთ ნაპირიდან და² 1 საათი მივედიოდით დასავლეთით—სამხრეთ-დასავლეთით და მივედით სოფ. ბარი-საჯავახოში³ (ქვემო საჯავახო), განსხეავებით 8 ვერსზე მთაში მდებარე სოფ. მთის საჯავახოსგან⁴ (ზემო საჯავახო). საჯავახოსთან და ასევე იმ სოფლებში, სადაც წყალდიდობა იცის ხოლმე, არის დაფნა. ფოთლებს არ აქვს სამეურნეო გამოყენება, ნახარშს კი ხმარობენ ქაეილის წინააღმდეგ. ესენი არიან იმერეთის უკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთის სოფლები. შემდეგ დასავლეთით, რიონის მარცხენა ნაპირსა და სამხრეთ კავკასიის მთისწინეთის ჩრდილოეთის ძირს შორის, მდებარეობს ქართული პროვინცია გურია, რომლის მმართველსაც გურიელი ჰქვია.

21 აგვისტო. მე ღამე გავათიე საჯავახოში. დილით გავედი იქიდან⁵. საჯავახოდან 1 ვერსზე ჩრდილოეთით რიონს მარცხენა მხრიდან ერთვის მდ. ოკამინა. ის პატარაა, მაგრამ გუშინდელი წვიმისგან მასზე გასვლა არ შეიძლებოდა, საჭირო იყო გადაცურვა. მისი წყალი თიხისაგან ძალზე მღვრიე იყო. იქიდან სამხრეთით 2 ვერსზე არის მთის ძირი, რომელსაც 2 ვერსზე აყევით მალლა და ზემო (მთის) საჯავახოში მივედით.

იქიდან გზა მიდიოდა ისევ მთიდან და მის ძირას აღმოსავლეთით და კვლავ მდ. ოკამინაზე, შემდეგ კი—მთის ძირის თხემზე აღმოსავლეთით დანგრეული ციხე ჩუანთისკენ (იქნებ შუამთა?), რომელიც მასზე დგას. აქედან ნათლად ჩანს 30 ვერსის სივანის იმერეთის და სამეგრელოს დაბლობი, რომელიც მდებარეობს კავკასიის ალპებსა და მთისწინეთს შორის. ამ დაბლობზე მიედინება რიონი—ქუთაისიდან საჯავახომდე სამხრეთ-დასავლეთით და აქედან მთის ძირის გაყოლებით მცირედ ჩრდილოეთის ვადახრით, რასაც თვით ქედი აკეთებს, [შემდეგ] დასავლეთისკენ ზღვამდე.

ჩუანთიდან 4 ვერსის მოშორებით დგას პატარა ციხე, საპაიჭაო, ქედის შუა მწვერვალზე. ჩუანთის ახლოს არის სოფელი და მეფის ბანაკი, რომელიც შედგება რამდენიმე ფარდულის მსგავსი შენობისაგან.

¹ ჩვენ ღამე გავათიეთ სანავარდოში < პ ა ლ.

² 10 საათზე—ნაპირიდან და, გ ი უ ლ.] სანავარდოდან, პ ა ლ.

³—საჯავახო < პ ა ლ.

⁴ მე ღამე—იქიდან < პ ა ლ.

Vom Tschuanta hatten wir auf der Ebene, längst dem Fuße des Vorgebürges, nach einer Stunde die wüste Festung Sabeka, die auf der Höhe des Fußes des Vorgebürges am Bach Sulori steht. Dieser und ein vorherpaßirter Bach kommen aus SO. und fließen zum Rion. Der Sulori ist wasserreich und klar, weil ihn der Schnee auf der Höhe des Vorgebürges, den wir bey Sadschawacho sahen, reichlich ernährt.

Es ward hier ein Eichhörnehen geschossen, welches durch die Farbe, den fehlenden Haarbüschel der Ohren und die Daumnägel vom gemeinen verschieden ist. Ich beschrieb es unter dem Namen *Sciurus anomalus**. Auch *Fulica aterrima* erhielt ich hier.

Auf dem Vorgebürge ist in der Buchenwaldung *Azalea* und *Rhododendron ponticum*, *Prunus lusitanica*, dessen schwarze, Kirschen ähnlichen Früchte, von schönem Geschmack waren. *Ruscus hypophyllum*, dessen Blätter die Kälber fett machen sollen, und *R. aculeatus*, welches an die Häuser gepflanzt Krankheiten abhalten soll; *Smilax excelsus*, dessen Sprossen (*turionones*) im Frühlinge gegessen werden, *Vaccinium arctostaphylos*, welches das ganze Jahr hindurch blüht und schmackhafte Beeren trägt; *Philadelphus coronaria*, *Colchicum autumnale*, welches jezt blühet, *Buxus sempervirens* mit eines Beines dickem, 3 Faden hohem Stamm, *Taxus baccata*. In der Eichenwaldung ist vorzüglich *Sorbus torminalis* und *Mespilus vulgaris*.

Das Vorgebürge besteht auch hier aus Sandstein. Tschuanta sowohl als auch Sabeka gehören zu dem Distrikte Satschino, der von hier am Fuße desselben zum Rion seine Lage hat¹. Bey Sabeka war *Datisca cannabina* häufig.

Den 22sten August. Wir hatten am Sulori unter Sabeka übernachtet². Von Sabeka am Sulori ritten wir am Fuße des Gebürges in O. und hatten nach 2 $\frac{1}{4}$ Stunden den Bach Kuni. An demselben steht oben auf dem Fuße des Gebürges eine wüste Kirche und das Dorf Amagleba³. An diesem Bache ist der Distrikt Seristo, der Familie des Radgis Eristawi.

Der tägliche starke Schweiß hatte die Wäbrigkeiten meines Geblütes zerstreuet und es mit Anlage zur *acrimonia phlogistica* hinterlassen. Entstandene Salzflüsse und Geschwüre zwungen mich den 23sten August zu einem Ruhetage. Den hielt ich unter einem von mir nie gesehenen Baume, der hier Selkwa heißt und am Fuße der Alpen bey Kutais und am Fuße des Vorgebürges in Satschino und Seristo häufig ist. Ich beschrieb ihn unter dem Namen *Rhamnus ulmoides*.

Den 24sten August. Von Amagleba ritten wir längst dem Fuße des Gebürges in O. und hatten in einer Stunde 3 Bäche. Denn wandten wir uns nach N. bis Warziche, dahin wir nach anderthalb Stunden kamen. Es

* Es ist Pennants Bombay Squirrel (*Hist. of quadr. p.*, 409) eine bis in Indien ausgebreitete Gattung von Eichhorn. *P.*

¹ ამას გიულდენშტედტის დედანში მოხდევს საჩინოს მხარის სოფლების ჩამოთვლა, რაც პალასთან ქვემოთაა, გვ. 404—405-ზე. ² Wir hatten am Sulori—übernachtet < *P.*

³ აქ დედანში ჩამოთვლილია საერისთაოს სოფლები. პალასთან ის არის 405 გვერდზე.

ჩუანთიდან დაბლობზე, მთისწინეთის ძირის გაყოლებით, 1 საათში შეგვხვდა დანგრეული ციხე სებეკა, რომელიც დგას მდ. სულორზე¹, მთისწინეთის ძირის თხემზე. ეს და ამის წინ გავლილი მდინარე მოედინებთან სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან და ჩაღიან კრიონში. სულორი წყალუხვია და გამჭვირვალე, რადგან მას კვებავს მთის თოვლი, რომელიც ჩვენ საჯავახოსთან დავინახეთ.

აქ მოკლეს ციყვი, რომელიც განსხვავდება ჩვეულებრივისგან თავისი ფერით, ყურებზე ბალნის უქონლობით და კდიდი თითის ბრჭყალით. მე ის აღვწერე *Sciurus anomalus*-ის სახელით². აქ მივიღე აგრეთვე მელოტა.

მთაზე, წიფლის ტყეში, არის იელი და შქერი, ტყემალი, რომლის შავი, ალუბლის მსგავსი ნაყოფი მშვენიერი გემოსია; იმერხლი, რომლის ფოთლებისგან ხბოები სუქდებიან, და თავისარა, რომელიც ითესება სახლებთან, რათა დაიცვას ის ავადმყოფობებისაგან; ეკალიტი, რომლის კვირტებსაც გახაფხულზე ჭაჭენ; კავკასიური მოცივი, რომელიც მთელი წელი ყვავის და გემრიელი კენკრა აქვს; *Philadelphus coronaria*, *Colechicum autumnale*, რომელიც ახლა ყვაროდა; ბზა მუხლის სიმსხო, 3 საჟენი სიმაღლისა; ურთხმელი; მუხნარში უმთავრესად არის თამელი და ზღმარტლი.

მთისწინეთი აქაც შედგება ქვიშაქვისაგან. ჩუანთა, ისევე როგორც სებეკა, ეკუთვნის საჩინოს მხარეს, რომელიც გადაჭიმულია აქედან, მის ძირას, რიონისკენ.

სებეკასთან ბევრი იყო დათვის კანაფი.

22 აგვისტო. დამე გავათიეთ სულორზე, სებეკას ქვემოთ³. სულორზე მდებარე სებეკიდან გავემართეთ მთის ძირის გასწვრივ აღმოსავლეთით და 2 1/4 საათში მივედით მდ. კუნიზე. მასზე, ზევით მთის ძირას, დგას დანგრეული ეკლესია და სოფელი ამალღება. ამ მდინარეზე არის რაჭის ერისთავთა გვარის კუთვნილი მხარე საერისთაო.

დღის განმავლობაში დიდმა ოფლიანობამ დაარღვია ჩემი სისხლის წყლიანობა და დატოვა ნალექი (*acrimonia phlogistica*); მარილიანმა მუწუქებმა მაიძულეს 23 აგვისტოს შესვენების დღე მქონოდა. აქ ვნახე ხე, რომელიც არასდროს არ მენახა და რომელსაც აქ ძელქვას უწოდებენ; ის ხშირად იზრდება ალპების ძირას ქუთაისთან და მთისწინეთის ძირას, საჩინოსა და საერისთაოში. მე ის აღვწერე *Rhamnus ulmoides* სახელით.

24 აგვისტო. ამალღებიდან გავემართეთ მთის ძირის გაყოლებით აღმოსავლეთისკენ და ერთ საათში გავიარეთ 3 მდინარე. შექმდე გადაუხვებით ჩრდილოეთისკენ ვარციხემდე, სადაც 1 1/2 საათში ვიყავით. ეს არის დანგრეული ციხე. მის ახლოს არის სოფელი და მეფის ბანაკი. აქ რიონს მარ-

¹ მდინარე სულორი ვანის რაიონში.

² ეს არის პენანტის ბომბეური ციყვი (*Hist. f. quadr. P.*), ინდოეთამდე გავრცელებული სახე ციყვისა, პ.

³ დამე—ქვემოთ < 3 ალ.

ist eine zerstörte Festung und neben derselben ein Dorf und zaarisches Hoflager. Hier fällt die aus ONO. kommende Kwirila in die linke des Rion. Ich hatte seinen Ursprung gut bey Zona gesehen.

Das Flußbette des Rion ist hier breit und voller gerundeter Steine; er ist zwischen Thonfern, an hundert Schritte breit und zum Durchreiten zu tief. Der Rion fließt hier geschwinde, der Kwirila träge. Beide haben leimigt trübes Wasser. Kaum 1 Werst über der Mündung nimmt der Kwirila den Fluß Chani an der linken auf, der in flachen Ufern über Steine fließt und klar Wasser hat. Er nimmt gegenüber Achalziche, im hohen, mit Schnee bedeckten Theil des Vorgebürges seinen Anfang und ist bey hohen Wasser schwer zu paßiren. Hier ward Gobius niger, Cyprius orsus und Gobio mit Angeln gefangen. Da diese Gegend Fischfang, Rothwild und der Chani gutes Wasser hat, so will der Zaar Solomon hier seine Residenz erbauen. Es wurden hier Skorpionen und Taranteln, auch Anguis fragilis gefunden. Man hatte nicht bemerkt, daß der Biß der beyden Insekten merklich giftig sey.

Ich fand, und häufig *Fragaria vesca*, *origanum heracleoticum* u. vulgare, *Panicum viride* u. filiforme, *Prenanthes muralis*, *Sida*, *Abutilon*, *Alcea ficifolia*, *Erigeron acre*, *Tenacrum hyrcanicum*, *Thalictrum flavum*, *Ophrys spiralis*, *Boletus flabellum*.

Den 25sten August. Wir hatten bei Warziche übernachtet. Des Morgens brachten wir von da auf und¹ ritten. wir am linken Ufer des Chani in SO. und kamen nach 3 Stunden zu der Kluft, in welcher er aus dem Vorgebürge kömmt, und in welcher die zerstörte Festung Bagdad an diesem linken Ufer steht. Der Weg war eben breit und ist selbst in den Wäldern, die nicht mit Weinreben und *Smilax* verflochten sind, der beste in ganz Imereti. Ein Theil des Weges gieng durch das Gebiet des Dorfs Kogiti, wo die Einwohner mit Einsamen der Kolben des Mais und *Gomi* (*Panicum italicum*) beschäftigt waren. Man bauet hier und auch in den Distrikten Satschino und Seristo etwas Waizen.

Bagdad besaßen die Türken, wie Kutais, bis sie der Graf Tottleben 1770 herans trieb. Die Befestigung besteht blos in einer viereckigen Mauer von Feldsteinen, an jeder Seite 80 Schritte lang. Jezo war hier alles wüst.

Folgt man von Bagdad nach der Kluft des Chani noch weiter hinauf, so kommt ein Weg über die Höhe des Gebürges, bis Achalziche, wohin von hier 2 Tagereisen sind. Auf diesem Wege machten die Türken ihre Einfälle in Imereti.

Der Chani ist hier reißend und hat ein Kalksteinbette, auf welchem auch der Sandstein der Höhe ruhet. Unter dem Geschieben fand ich abgerundete Stücke einer festen, mit groben Schörl eingesprengten, schwärzlichen Lava. Bey Bagdad standen einige Oelbäume mit fruchten, die die Türken, welche sie bey Achalziche häufig ziehen, gepflanzt haben sollen. *Ophrys spiralis* blühet.

¹ Wir hatten bei Warziche—von da auf und, G.] Von Warziche, P.

ცხენა მხრიდან უერთდება აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან მომდინარე ყვირილა. მისი სათავე მე კარგად დავათვალიერე წონასთან.

რიონის კალაპოტი აქ განიერია და საესეა მრგვალი ქვებით; ის მოედინება თიხიან ნაპირებს შორის. სიგანე 100-მდე ნაბიჯია და გასასვლელად ღრმაა. რიონის დინება აქ სწრაფია, ყვირილასი კი მდორე. ორივეს აქვს თიხიანი მღვრიე წყალი. შესართავიდან დაახლოებით 1 ვერსზე ზევით ყვირილა მარცხნიდან იერთებს მდ. ხანს, რომელიც დაბლობ ნაპირებში ქვებზე მოედინება და აქვს გამჭვირვალე წყალი. ის სათავეს იღებს ახალციხესთან, მაღალ თოვლიან მთებში და ღრმა წყლის გამო ძნელია გასასვლელად. აქ ანკესებით დაიჭირეს *Gobius niger*, *Cyprinus orsus* და *Gobio*. სოლომონ მეფეს სურს აქ ააშენოს რეზიდენცია; რადგან ეს მიდამო კარგია სათევზაოდ, სანადიროდ და ხანს კარგი წყალი აქვს. აქ იპოვეს მორიელი და ტარანტულა, აგრეთვე მყიფე ბოხმეჭა. აქ არ შეუძენიათ, რომ ამ ორი მწერის ნაკბენი საკმაოდ შხამიანია.

აქ ხშირია მარწყვი, თავშავა *Panicum viride* და *filiforme*, *Prenanthes muralis*, *Sida*, შვია, *Alcea ficofolia*, *Erigeron acre*, *Teucrium hircanicum*, *Thalictrum flavum*, *Orphys spiralis*, *Boletus flabellum*.

25 აგვისტო. ღამე გავათიეთ ვარციხეში. დილით გავედით იქიდან და¹ გავემართეთ ხანის მარცხენა ნაპირით სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ და 3 საათში მივედით ხეობაში, რომლითაც ის გამოდის მთიანეთიდან და რომელშიც არის დანგრეული ციხე ბაღდადი მის მარცხენა ნაპირზე. გზა ისევ განიერი იყო და მიდის ტყეში, სადაც არ არის ვაზი და ეკალი და ეს გზა საუკეთესოა იმერეთში. გზის ერთი ნაწილი მიდიოდა სოფ. კოგიტის (იქნებ როკითი?— გ. გ.) მიწებზე, სადაც მცხოვრებლები სიმინდის ტაროს ტეხით და ღომის აღებით იყვნენ დაკავებულნი. აქ, საჩინოსა და საერისთაოს მხარეებში, მოჰყავთ ხორბალიც.

ბაღდადში, ისევე როგორც ქუთაისში, ისხდნენ თურქები, სანამ გრაფმა ტოტლებენმა 1770 წ. არ გარეკა ისინი. სიმაგრე შედგება რიყის ქვით ნაგები ოთხკუთხა კედლისგან, რომელიც ყოველ მხარეს 80 ნაბიჯი სიგრძისაა. ამჟამად აქ ყველაფერი დანგრეულია.

თუ კაცი ბაღდადიდან ხანის ხეობას ზევით გაყვება, გზა გადადის ქედზე ახალციხემდე, სადამდეც აქედან 2 დღის სავალია. ამ გზით ესხმიან თავს თურქები იმერეთს.

ხანი აქ ჩქარია და კირქვის კალაპოტზე რიყის ქვაა მოფენილი. დანალექის ქვეშ იყო მავარი მოშავო ლავის დამრგვალებული ნაჭრები უხეში „შერლით“ ჩაწინწყლული.

ბაღდადთან იდგა მსხმოიარე ზეთისხილის ხეები, რომლებიც, ჩანს თურქებს უნდა დაერგოთ, რადგან მათ ახალციხეში ის ბევრი მოჰყავთ. *Orphys spiralis* ყვავდა.

¹ ღამე—იქიდან და, გ ი უ ლ.] ვარციხიდან, კ ა ლ.

In der Kluft des Chani, über Bagdad hinauf, liegen folgende georgianische, alle dem Zaar Solomon gehörige Dörfer: Nergeti, Zabluanachewi, Alismereti, Sekari, daselbst Thermae¹, Cholaskuri und Chani über² Bagdad $\frac{1}{2}$ Tagereise und von Achalziche eine Tagereise.

Am Fuße des Vorgebürges zwischen dem Distrikt Seristo und dem Fluße Chani liegen folgende Dörfer: Sakobatso, Kogiti, Schuba, Etseri und Persati.

An der rechten Seite des Chani liegen im Vorgebürge Kiknaweleti, Segani und Korischi und am Fuße des Vorgebürges nach NO. Dimi, Obtscha, Swiri, Kwaleti und Losietchewi. Sie gehören alle dem Zaaren³.

Ich erhielt einen Expressen vom Zaar Solomon, mit der Nachricht, daß er in der Ebene am Kwirila stehe und mich zu sprechen verlange. Daher ich Morgen zu ihm auf[b]rechen werde⁴.

Den 26sten August. Bey Bagdad ward mir Falco milvus und 4 Pelecani carbones⁵ zu Theil.

Wir ritten durch den Chani von der linken nach der rechten Seite und denn in NO, über die Höhe des Vorgebürges, durch das Gebiet der Dörfer Dimi und Obtscha bis zum Luchuta der Kwirila, da wir zu Mittage Halte machten⁶. Von derselben ritten wir in ONO durch das Gebiet des Dorfs Swiri und Kwaleti, bis zum linken Ufer der Kwirila, wo weiter in O. hinauf die Dörfer des Distrikts Losietchewi stehen. Wir ritten aber durch die Kwirila, die hier 100 Schritte breit, 3 Fuß tief, steinig, von sanften Fluß ist, dabey klar Wasser und niedrige thonigte Ufer hat. Sie hat hier am linken Ufer den nordlichen Fuß des kaukasischen südlichen Vorgebürges und an der rechten Seite den Abhang des Quergebürges, welches das Haupt- und Vorgebürge zusammen hängt.

Am Nordseite der Kwirila⁷ kamen wir auf eine kleine freye Ebene, die jedoch die größte in ganz Imeretien ist und Burgnali genennet wird. Von den Russen aber Petrowskoi Lager genant wird, weil hier einige Zeit die Pferde des Corps geweidet worden⁸. Auf derselben steht von einem ehemaligen Dorfe noch die Kirche.

Den 27sten August. Von Burgnali am Kwirila ritten wir in NO. und nach 1 Stunde durch den Fluß Schambura des Kwirila; denn aber nach $\frac{1}{4}$,

¹ daselbst Thermae, G.] wo heiße Quellen, P.

² Chani über, P.] über Chani, G.

³ Sie gehören alle dem Zaaren.<P.

⁴ daher ich Morgen zu ihm aufrechen werde<P.

Ich erhielt heute einen Brief von Müller aus Moskau vom 18 Mai, in dem er mir meldet, daß er am 27 April einen akademischen Brief an mich abgelassen habe, den ich aber bisher noch nicht empfangen, G. (ეს წარმომადგენს ჩამატებას)

⁵ 4 Pelecani carbones, G.] Pelecanus carbo, P.

⁶ da wir zu Mittage Halte machten<P.

⁷ Nordseite der Kwirila, G.] linken Ufer, P.

⁸ Von den Russen—geweidet worden<P.

ხანის ხეობაში, ბაღდადს ზემოთ, მდებარეობენ სოლომონ მეფის კუთვნილი შემდეგი სოფლები: ნერგეთი, წაბლნარისხევი, ალისმერეთი, ზეკარი, აქვეა თბილი აბანო. ხოლასკური¹ და ხანზე ზემოთ ბაღდადი (თუ—ხანი ბაღდადს ზემოთ?—გ. გ.)^{1/2} დღის სავალზე და ახალციხიდან 1 დღის სავალზე.

საერისთაოსა და მდ. ხანს შორის, მთისწინეთის ძირას, არის შემდეგი სოფლები: საკობაძეო, კოგიტი, შუბა, ეწერა და ფერსათი.

(ხანის მარჯვენა ნაპირზე მთაში არის კიქნაველეთი, ზეგანი და კორიში, ხოლო მთისწინეთის ძირას ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ—დიმი, ოზჩა, სვირი, კვალეთი და ლოსიეთხევი. ყველა ეს ეკუთვნის მეფეს³.)

ჩემთან მოვიდა სოლომონ მეფის შიკრიკი და მაცნობა, რომ მეფე იღვავერილის დაბლობზე და სურდა ჩემთან საუბარი. ამიტომ მე ხვალ მასთან უნდა მივსულიყავი³.

26 აგვისტო. ბაღდადში მომცეს შეგარდენი და 4 ვარხვი.

(ჩვენ გავედით ხანის მარცხენა ნაპირიდან მარჯვენაზე და შემდეგ, ჩრდილო-აღმოსავლეთით ქედის გადავლით, სოფლების დიმის და ოზჩის მიწებზე ყვირილის შენაკად ლუხუტამდე; სადაც შევისვენეთ პურის საჭმელად⁴) იქიდან გავემართეთ აღმოსავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით, სოფლების სვირის და კვალეთის მიწებზე, ყვირილის მარცხენა ნაპირამდე, სადაც შემდეგ აღმოსავლეთით, ზევით, ლოსიეთხევის ნხარის სოფლები იყო.

ჩვენ გავედით ყვირილაზე, რომლის სიგანე აქ 100 ნაბიჯია, სიღრმე 3 ფუტი; ის ქვიანია, მდორეა და აქვს გამჭვირვალე წყალი და დაბალი თიხიანი ნაპირი. მარცხენა ნაპირზე ეშვება კავკასიის სამხრეთ მთიანეთის ჩრდილოეთი ძირი და მარჯვენაზე იმ გამკვეთი ქედის კალთები, რომელიც მთავარ ქედსა და მთისწინეთს აერთებს.

ყვირილის ჩრდილო მხარეზე⁵ გავედით გაშლილ მინდორში, რომელიც პატარაა, მაგრამ ყველაზე დიდია მთელ იმერეთში და მას უწოდებენ ბურგნალს. რუსებმა კი დაარქვეს პეტროვსკოი ლაგერი, რადგან აქ რამდენიმე ხანი კორპუსის ცხენები სძოვდნენ⁶. აქ ძველი სოფლისგან მხოლოდ ეკლესია დგას ჯერაც.

27 აგვისტო. ყვირილაზე მდებარე ბურგნალიდან გავემართეთ ჩრდილო-აღმოსავლეთით და 1 საათში გავედით ყვირილის შენაკად შამბურაზე; ამის

¹ იხ. ხ ა ლ ა ს კ უ რ ი მ ა ი ა კ ო ვ ს კ ი ს რ ა ი ო ნ შ ი .

² ყველა ეს ეკუთვნის მეფეს < პ ა ლ .

³ ამიტომ მე ხვალ მასთან უნდა მივსულიყავი < პ ა ლ . აქვე გიუღდენშტედტის დღიურში დაცულია შემდეგი ჩამატება: „დღეს მივიღე მიულერის წერილი, მოსკოვიდან 18 მაისს გამოგზავნილი, რომელშიც მაცნობებს, რომ 27 აპრილს მან მე გამომიგზავნა აკადემიური წერილი, რომელიც მე აქამდე არ მიმიღია“.

⁴ სადაც შევისვენეთ პურის საჭმელად < პ ა ლ .

⁵ ჩრდილო მხარეზე, გ ი უ ლ .] მარცხენა ნაპირზე, პ ა ლ .

⁶ რუსებმა კი—სძოვდნენ < პ ა ლ .

Stunde über eine steinerne Brücke desselben, durch die Gebiete der Dörfer Sakara und Schalatche und nach einer viertel Stunde über eine hölzerne Brücke über¹ den Bach Budscha, der sich weiter hinab mit dem Susa² vereinigt und denn den Fluß Schalabura ausmacht. Beide kommen aus dem Kalksteingebürge der Alpen. Diesem Fluße fließt die Sewrula in 10 Werst Entfernung in W. und diesem die Tschischura auch 10 Werst westlich parallel, die alle im Kalkgebürge entspringen und in die rechte Seite des Kwirila fallen. Dem Tschischura 10 Werst westlich parallel fließt der Ts'chal-Ts'chitela, der in die linke des Rion fällt und dessen schon gedacht ist. Gegonwärtig waren alle diese Flüsse sanft und klein, bey hohem Wasser sind sie aber, wegen enger hoher Ufer, reißend und tief.

Vom Budscha ritten wir nach 2 Stunden in NNO., auch über einen Bach und kamen nach dem Dorfe Sasano, wo der Prinz Artschil, jüngster Bruder des Zaars Solomon und Schwiegersohn des Zaars Erekle seinen Wohnsitz³ hat. Alles bestand hier aus einigen Scheunen ähnlichen, schlechten Gebäuden. Seine Domainen sind die Dörfer an der Susa, Budğa und der Westseite der Kwirila. Nach anderthalb Stunde in N. hatten wir die Kluft des Susa, durch den wir ritten und nach anderthalb Stunde in W. das Dorf Tauasa erreicht. Hier erwartete der Zaar mich und den Chargé des affaires Lwow, der $\frac{1}{2}$ St⁴. nach mir aus Kartuli über Radscha ankam.

Der heutige Weg gieng vom nordl. Fuße des Vorgebürgs bis zum südlichen Fuß des Nebengebürgs (jug. subalpinum) längst dem westlichen Fuße des Quergebürgs (jug. transversale).

Die Gegend von Schalatche bis Tauasa ist ziemlich frey und nur mit einzelnen Eichen und Weisbuchen bestreuet. Sie wird zu Feldern für Gomi, Hirse, Mays, Dschikura (*Holcus sorghum* auch stellenweise für Waizen und Baumwolle angewendet. Letztere war auch *Rhamnus zyziphus* (georg. Unabi).

Ich hatte des Abends einen heftigen Fieberanfall.

Den 28sten August machte ich dem Zaar Solomon die Aufwartung. Er zeigte mir Erze, die er von Laschcheti aus Swaneti an der Ursprunge⁵ des Ts'cheni-Ts'chali, der daselbst Laschchuri heißt, brechen, bey welcher Gelegenheit ich einige Nachrichten von den Soni oder Swani selbst erhalten konnte⁶.

Den 29sten August. Bei Tauasa war auch diese Nacht vergangen. Der Kaiserl. Chargé d'affaires H. Lwow brach heute frühe mit dem Zaren, zu dem beide Brüder desselben, der Patriarche und Artschil, auf um einige

¹ eine hölzerne Brücke über < P.

² Susa, G.] Sudscha, P.

³ Erekle seinen Wohnsitz, G.] Heraklius seinen Siz., P.

⁴ $\frac{1}{2}$ St., G.] bald, P.

⁵ Erze, die er von—an der Ursprunge, G.] einige Bley- und Kupfererze aus Swaneti, wo sie am Ursprunge, P.

⁶ ამას მოხდევს სვანეთის აღწერა, რაც კალასს აქვს თავისი გამოცემის 417—418 გვ-ზე.

შემდეგ $\frac{1}{4}$ საათში გავედით მასზე გადებულ ქვის ხიდზე და სოფლების საქარისა და ქალატყის მიდამოები გავიარეთ; $\frac{1}{4}$ საათში გადავედით მდ. ბუჯის ხის ხიდზე¹, რომელიც ქვევით ზუსას უერთდება და ქმნის მდ. შალაბურას². ორივე შოედინება ალპების კირქვიანი მთებიდან. ამ მდინარიდან 10 ვერსის შოშორებით დასავლეთისკენ მიედინება მდ. ძვერულა და ამის დასავლეთით (ასევე) 10 ვერსზე პარალელურად—მდ. ჭიშურა (თუ ჩიხურა?), რომლებიც სათავეს იღებენ კირქვიან მთებში და ყვირილას მარჯვნიდან ერთვიან. ჭიშურის პარალელურად დასავლეთით 10 ვერსზე მიედინება წყალწითელა, რომელიც რიონს მარჯვნიდან ერთვის და რომელიც უკვე ვახსენეთ. ახლა ყველა მდინარე მდორეა და პატარა, წყალდიდობისას კი, ვიწრო და მაღალი ნაირის გამო, სწრაფი და ღრმაა.

ბუჯიდან 2 საათი შივიდოდით ჩრდილო—ჩრდილო-აღმოსავლეთით, გავედით მდინარეზე და მივედით სოფ. საზანოში, სადაც ცხოვრობდა ბატონი-შვილი არჩილი [ის არის] სოლომონ მეფის უმცროსი ძმა და ერეკლე მეფის სიძე. აქ მხოლოდ ფარდულის მსგავსი ცუდი შენობები იყო. მას [არჩილს] ეკუთვნის სოფლები: ზუსაზე, ბუჯაზე და ყვირილის დასავლეთ მხარეზე. 1 $\frac{1}{2}$ საათში ჩრდილოეთით ვიყავით ზუსის ხეობაში, რომელიც გავიარეთ და კვლავ 1 $\frac{1}{2}$ საათში დასავლეთით შივიდით სოფ. თავასამდე. აქ მიცდიდა მეფე და საქმეთა რწმუნებული ლვოვიც ჩემს შემდეგ $\frac{1}{2}$ საათში³ მოვიდა აქ ქართლიდან რაჭის გავლით.

დღევანდელი გზა მიდიოდა მთისწინეთის ჩრდილო ძირიდან გვერდითი ქედის სამხრეთ ძირამდე, გამკვეთი ქედის დასავლეთი ძირის გაყოლებით.

ქალატყის მიდამო თავასამდე თითქმის ტიტველია, მხოლოდ აქა იქ არის მუხა და თეთრი წიფელი. ის გამოიყენება ღომის, ფეტვის, სიმინდის, ჯიქურის (*Holcus sorghum*), ზოგან ხორბლისა და ბამბის მოსაყვანად. იყო აგრეთვე *Rhamnus zyziphus* (ქართულად უნაბი).

სალამოთი მაგრად შემამცივნა.

28 აგვისტოს ვინახულე სოლომონ მეფე. მან მიჩვენა მადანი, რომელსაც ტეხენ სვანეთში, ლაშხეთთან, ცხენისწყლის სათავესთან⁴, რომელსაც იქ ლაშხური ჰქვია; ამ შემთხვევით ვისარგებლე და ზოგი ცნობაც მივიღე სონის ანუ სვანეთის შესახებ.

29 აგვისტო. ეს ღამეც თავასაში გავატარეთ. იმპერატორის რწმუნებულ ბ-ნი ლვოვი დღეს დილით ადრე გავიდა მეფესთან ერთად, რომელთანაც იყვნენ აგრეთვე მისი ორივე ძმა, პატრიარქი და არჩილი; ისინი მიდიოდნენ, რათა ზოგიერთი გვარის ოჯახების შფოთი დაეშოშმინებინათ. მე მივიდიდი ზუსის გასწვრივ სამხრეთით⁵ ქვევით და 3 საათში გავიარე მდინარის შესარ-

¹ ხის ხიდზე < პალ.

² ჩოლაბური.

³ $\frac{1}{2}$ საათში, გიულ. მალე, პალ.

⁴ მადანი—სათავესთან, გიულ. ტყეის და სპილენის ზოგიერთი მადანი სვანეთიდან, სადაც მას ტეხენ ცხენისწყლის სათავესთან, პალ.

⁵ ეს ღამეც—სამხრეთით, გიულ. გავემართე თავაზადან სამხრეთით ზუსაზე, პალ.

Familien Streitigkeiten zu [verhandeln?]. Ich ritt nach S. längst der Susa¹ hinab und hatte nach 3 Stunden eine Bachmündung, bey welcher ich auf meinem vorigen Weg kam und ihm drey viertel Stunden bis zur Brücke über den Budscha folgte. Hier ließen wir den vorigen Weg westlich und ritten gerade in S., da wir nach einer Stunde an den Kwirila kamen. Wir ritten durch dieselbe und an ihrer linken auf das Vorgebürge, auf welchem wir nach drey viertel Stunden das Dorf Ts'chra'skaro hatten, wo ein zaarisch Hoflager ist, wo wir Halte machten². Die heutigen mineralogischen Beobachtungen bestätigten die vorgestrigen in allen.

Den 30. August. Wir hatten bei Ts'chraskaro übernachtet³. Ts'chra'skaro gehört zum Distrikt Losietchewi⁴ am Fuße des Vorgebürges längst dem Kwirila und Serula.

Man hatte hier an dem heutigen Tage einen großen Horizont besonders auch über das Quergebürge.

Die westliche, zu Imereti gehörige Hälfte] dieses Quergebürges, nimmt der Distrikt Semokwekana⁵ (d. i. die höhere Gegend) ein.

Die an dem nordl. Fusse des Vorgebürges von Sadschawacho bis Losietchewi gelegene Gegend, wird der Distrikt Ptis Zachli genant, d. i. die am Anberge gelegene Wohnungen, der in verschiedene schon angeführte kleine Distrikte geteilt wird⁶.

Von Ts'chraskaro sieht man auch in NNW. die Kirche von Tsch'chari⁷, wo der Zaar Solomon vor 4 Jahren mit seinen ihm getreuen Imeretiern, Zereteli Leuten⁸ und etlichen gedungenen Lesgiern, die Türken und den von ihnen eingesetzten Zaar Taimuras, einen Vetter Solomons, nemlich den Sohn von Mamuka des Zaarens Alexanders und Bruder des noch lebenden Georgi, schlug. Mit diesen hatten der Dadian, der Guriel und der Radschis Eristaw ihre Truppen vereinigt und bekamen also auch Schläge. Der genannte Georgi sitzt in der Festung Kwara in Radscha gefangen.

Etwas ostlicher sieht man auch am Fuße des Neben- oder Kalkgebürges die kleine zerstörte Festung Skande und auf der Höhe Zichori, einen ehemals berühmten, besonders von Armenianern bewohnten Ort, noch ostlicher aber die Festung Schaupawara und das Dorf Muchura.

Von hier in S. in diesem iugo promont. sollen Bäder seyn, so wie auch onweit Isriza oder Isreti in Satschino und onweit Padalauri in Seris-

¹ Bei Tauasa war auch—längst der Susa, G.] ritte ich von Tauasa in S. an der Susa, P.

² wo wir Halte machten <P.

³ Der 30. August—übernachtet <P.

⁴ აქ გიულდენშტედტი ჩამოთვლის სოფლებს, რაც პალასთან მოცემულია ქვემოთ, 83. 402-ზე.

⁵ Semokwekana, G.] Semukwakana, P.

⁶ Die an dem nordl. Fusse—geteilt wird <P.

⁷ Tsch'chari, G.] Tschari, P.

⁸ Zereteli Leuten <P.

თავი (აქ მე ჩემი ადრე მგზავრობისასაც ვიყავი). მას მიეყვებოდი $\frac{3}{4}$ საათი ბუჯაზე მდებარე ხილამდე. აქ დავტოვეთ ჩვენი ძველი გზა დასავლეთით და ვავუხვიეთ პირდაპირ სამხრეთით; ერთ საათში ყვირილაზე ვიყავით. გავედით მასზე და მის მარცხენა მხარეზე მდებარე მთისწინი ავიარეთ, რომელზეც $\frac{3}{4}$ საათში სოფელი ცხრაწყარო შეგვხვდა, სადაც არის მეფის ბანაკი; აქ ჩვენ შევჩერდით¹. დღევანდელმა მინერალოგიურმა დაკვირვებამ მთლიანად დაადასტურა გუშინწინდელი [დაკვირვებანი].

30 აგვისტო. ჩვენ გავათიეთ ცხრაწყაროში². ცხრაწყარო ეკუთვნის ლოსიეთხევის მხარეს, რომელიც მდებარეობს მთის ძირას, ყვირილისა და ძირულის გაყოლებაზე.

დღეს დილით აქედან შეიძლება დიდი მანძილის დათვალიერება, განსაკუთრებით გადამკვეთ ქედს ვადალმა.

იმერეთის კუთვნილი ამ გამკვეთი ქედის დასავლეთი ნაწილი უჭირავს ზემოქვეყანას, ე. ი. უფრო მაღალ მხარეს.

მთისწინეთის ჩრდილოეთ ძირას! საჯავახოდან ლოსიეთხევამდე მდებარე მხარეს ჰქვია მთის სახლი (Ptis Zachli), ე. ი. მთაზე მდებარე სახლები, რომელიც იყოფა რამდენიმე, უკვე ნათქვამ, პატარა მხარეებად³.

ცხრაწყაროდან ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთით ჩანს ჩხარის ეკლესია სადაც 4 წლის წინათ სოლომონ მეფემ თავისი ერთგული იმერლებით, წერეთლის ხალხით⁴ და დაქირავებული ლეკებით დაამარცხა თურქები და მათ მიერ შეფედ დაყენებული თეიმურაზი, სოლომონის ბიძაშვილი, სახელდობრ, შეფე ალექსანდრეს ვაჟის მამუკას ვაჟი და ძმა ჯერ კიდევ ცოცხალი გიორგისა. მათვე შეუერთეს თავისი რაზმები დადიანმა, გურიელმა და რაჭის ერისთავმა, მაგრამ ასევე დამარცხებულ იქმნენ. დასახლებული გიორგი ზის პატიმრად რაჭაში, კვარას ციხეში.

ცოტა აღმოსავლეთით, გვერდითი ანუ კირქვიანი მთის ძირას, ჩანს პატარა დანგრეული (ციხე სკანდე, ხოლო მაღლობზე—ჩიხორი, ძველად განთქმული, განსაკუთრებით სომხებით დასახლებული ადგილი, კიდევ უფრო აღმოსავლეთით—ციხე შაუპოვარი და სოფელი მუხურა.

აქედან სამხრეთით, ამ ქედზე, უნდა იყოს აბანოები, ისე როგორც ისრინწას ანუ ისრეთის ახლოს საჩინაში და პადალაურის ახლოს საერისთაოში. ნავთობი შეინიშნება მხოლოდ ამ მთის დასავლეთის ძირას გურიაში, ხოლო მარილი არსად შემიმჩნევია ამ მთაზე⁵.

¹ აქ ჩვენ შევჩერდით < 3 ალ.

² 30 აგვისტო—ცხრაწყაროში < 3 ალ.

³ მთისწინეთის ჩრდილოეთ—პატარა მხარეებად < 3 ალ.

⁴ წერეთლის ხალხით < 3 ალ.

⁵ აქედან სამხრეთით—ამ მთაზე < 3 ალ.

to. Bergoelquellen werden nur am westl. Fusse in Guria und Salzquellen nirgend in diesem promontorio bemerkt¹.

Den 31. August. Auch diese Nacht war bei Ts'chraskaro vergangen. Der Zaar und H. Lwow kamen heute auch hieran. In einer Unterredung mit dem Zaar und den Metropolitenerfuhr ich einige² Nachrichten von Mingrelien und Abchasien zur Vermehrung und Ergänzung derer vom 17ten August.

Poti wird von den Türken Faschi, d. i. Hafen oder eigentl. Anfurt [Anfahr (?)] genannt, den Rion aber nennen auch hier so und nicht Fassess. Poti liegt an der Südseite der Mündung des Rions. Mingrelia der Georgianer wird von den Einwohnern Kazaria (Kazari—aber bedeute in der Landes Sprache: Bok) genan[n]t und ist also wo[h]l mit den Chazaria des Constantins dasselbe, welches Bayer zwischen des Kubans und Dons Mündungen siset. In N. auf Kazaria folgt Odischi an der Küste nicht Apsili des Bayers, von den man nichts weiß. Auf Odischi folgt Abchaseti; dasselbst waren in Bedia, Mogwi oder Mokwi und Dranda drei Bischöfe, die Episkoposi Bedieli, Mogweli und Drandeli genan[n]t werden und in Bitschwinta war, wie schon angesiet(?), der Siz des Patriarch von Kartweli und Abchaseti; Nicopsis war die Hauptstadt in Abchaseti im Buche genan[n]t, die in Anacopia heist³.

Der Kwirila entspringt im südl. Schiefergebürge der Alpen bey dem oßetischen Dorfe Zona und erhält nach der Reihe hinab an der rechten Seite die Flüschen und Bäche: 1. Kazchura 2. Dgiatura 3. Dgrutschula 4. Tsichura 5. Schuscha⁴. An der linken von oben erhält er aus dem Quergebürge mit südlichen Lauf 1. Iswara, 2. Szlachiskewi, 3. Sirula und 4. Dumala vereint, 5. Ts'cherimela, der aus O. kömmt und in die Linke des Sirula fällt; an denselben liegt der Distrikt Chrami, 6. Narasa und weiter hinab kleinere.

Zu dem Distrikt Semukwakana gehören die Oerter, die an der Kwirila und an deren in derselben fallenden Flüssen, oberhalb der Mündung der Sirula gelegen⁵.

Falco haliaetus georg. Sera, ward mir heute zu Theil.

Ich hatte also geographischer und physischer Kenntnisse Imeretiens wegen in diesem Monathe den Distrikt Radscha bis an die Gränzen von Swaneti an den Alpen und des Distrikts Letschkum und fast eben so den

¹ Von hier in S. in diese—bemerkt < P.

² Den 31. August. Auch—erfuhr ich einige, G.] Den 31-sten August kam der Zaar Solomon mit dem Metropolitenerfuhr auch nach Ts'chraskaro. In einer Unterredung mit beyden erhielt ich einige, P.

³ Poti wird—heist < P; ამას მოსდევს არგვეთის სოფლების ჩამოთვლა, რაც პალასთან არის 404 გვ-ზე.

⁴ Schalabura aus der Susa und Budscha, პალასთან ეს წინადადება მოსდევს Schuscha-ს.

⁵ ამას მოსდევს ზემოქვეყანას სოფლების ჩამოთვლა, პალასთან 402—403 გვ-ზეა.

31 აგვისტო. ეს ღამეც გავათიეთ ცხრაწყაროში. მეფე და ბ.ნი ლვოვი დღეს დაბრუნდნენ აქ. მეფესთან და მიტროპოლიტთან საუბარში გავიგე ზოგიერთი¹ ცნობა სამეგრელოსა და აფხაზეთის შესახებ, 17 აგვისტოს გაგებული ცნობების გასაზრდელად და შესავსებად.

[ფოთს თურქები უწოდებენ ფაში-ს, ეს ნიშნავს ნავთსადგურს ან საერთოდ ნავმისადგომს, რიონს კი აქაც ასევე ეძახიან და არა ფაზისს. ფოთი მდებარეობს რიონის შესართავის სამხრეთ მხარეზე. ქართველების სამეგრელოს თვით მოსახლეობა ეძახის ქაცარიას (ქაცარი—კი ნიშნავს მგერულად „თხას“) და ალბათ იგივეა, რაც კონსტანტინეს ხაზარია, რომელიც ბაიერმა ყუბანისა და დონის შესართავებს შორის მოათავსა. ქაცარიას ჩრდილოეთით მოსდევს ოდიში სანაპიროზე და არა ბაიერის აფსილი, რომლის შესახებაც არაფერი იციან; ოდიშს მოსდევს აფხაზეთი; აქ ბეღიაში, მოგვში ანუ მოქეში და დრანდაში 3 ეპისკოპოსი იყო—ეპისკოპოსი ბედიელი, მოგველი და დრანდელი; ეპისკოპოსი იყო აგრეთვე ბიჭვინთაშიც. ჩვენ უკვე ვნახეთ საჯდომი ქართლისა და აფხაზეთის პატრიარქისა; წიგნში ნიკოფსისის ჰქვია აფხაზეთის მთავარ ქალაქს, რომელსაც „[?]ში ანაკოფია ჰქვია“].

ყვირილა სათავეს იღებს ალბების სამხრეთ ფიქალიან მთებში, ოსეთის სოფელ წონასთან და იერთებს შემდეგ მდინარეებს ქვემოთკენ მიყოლებით, მარჯვენა მხრიდან: 1. კაცხურა 2. ჭიათურა 3. ჯრუჭულა 4. ჩიხურა 5. შუშა. მარცხნივ, ზემოდან მოყოლებული, იერთებს გამკვეთი ქედიდან სამხრეთისკენ [მიმავალ] მდინარეებს: 1. ისვარა 2. საწლახისხევი³ 3. ძირულა და 4. დუმალა 5. ჩხერიშელა, რომელიც აღმოსავლეთიდან მოდის და ძირულას ერთვის მარცხნიდან; მასზე მდებარეობს მხარე ხრამი. 6. ნარანა და შემდეგ ქვევით სხვა პატარა წყლები.

მხარეს ზემოქვეყანას ეკუთვნიან სოფლები, რომლებიც მდებარეობენ ყვირილაზე და მასში ჩამავალ მდინარეებზე, ძირულის შესართავის ზემოთ.

დღეს შემხვდა *Falco haliaetus* ქართულად ძერა.

ამგვარად, იმერეთის გეოგრაფიული და ფიზიკური შესწავლის მიზნით ამ თვეში ძალიან გადავსერე რაჭა სვანეთის საზღვრებამდე ალბებში და ლეჩხუმამდე, და თითქმის ასევე მოვიარე მხარე ოკრიბა და სამეგრელოს და გუ-

¹ 31 აგვისტო—ზოგიერთი, გ ი უ ლ.] 31 აგვისტოს მეფე და მიტროპოლიტიც მოვიდნენ ცხრაწყაროში. მათთან საუბარში მივიღე მე ზოგიერთი, პ ა ლ.

² ფოთს თურქები—ანაკოფია ჰქვია, გ ი უ ლ.]—ეს ცნობები პალასს შემდეგ აქვს დაღებული თავთავის ადგილზე, აქ კი მოყვანილი არ აქვს.

³ საძალისხევი.

Distrikt Okriba sehr durchkreuzt und die Gränze von Mingrelia und Guria bereiset, doch durfte ich, wie schon angezeigt, diese Provinzen selbst, wegen der Gesinnungen ihrer Beherrscher, des Dadian und Guriel, und wegen der Nachbarschaft der Türken zu bereisen nicht wagen, sondern mußte mich auf die Kenntnisse und Nachrichten, die ich an den Grenzen erhalten konnte einschränken. Nach meiner Absicht wäre ich aus Mingrelien durch Abchaseti u. s. w. über die kaukasischen Gebürge nach Mosdok zurück gereißt*.

Den 1sten bis 9ten Sept. Wiederholte heftige Anfälle eines den ganzen August hindurch mich begleitenden Wechselfiebers, mehrere Drüsen und Flechten an vielen Stellen der Haut, machten mir die leztern Tage meiner Wanderschaft in Imereti sehr sauer, um so mehr, da die beständig nasse und zugleich heiße Luft meine Begleitung mit Wechselfiebern, Kopfschmerzen und kräzartigen unausstehlich jukkenden Ausschlägen und nicht sehr schmerzhaften Blutgeschwüren so angrif, daß von allen den unsrigen nur 6 ziemlich gesund blieben. Die thonigt-kothigen und felsigen Gebürge-wege und der Mangel guter Weiden und alles Heues machten mehrere Expeditionspferde zur Fortsetzung der Reise völlig unbrauchbar und mattete alle äusserst ab.

Nach ein Paar Ruhetagen beurlaubte ich mich beym imeretischen Zaar Salomon, im Hoflager bey Ts'chraskaro am Kwirila, zur Rückreise und ward von ihm und von seinem Vornehmen, mit welchen ich bekannt geworden, so gütig entlassen, als mir während meines ganzen Aufenthalts begegnet worden.

Durch theils neue, theils schon bereiste Wege erreichte ich den 9ten September die imeretische Gränzfestung Tschecheri, am Tschirimela der linken der Sirula, wo ich auch den 10ten Septemb. zubrachte.

Der Zaar Salomon hatte hier 200 Mann seiner Truppen zusammen gezogen, die mich, nebst dem rußischen Chargè des affaires dem Hrn. von Lwow, der auch heute aus dem zaarischen Hoflager in Ts'chraskaro, um nach Teflis zu reisen, hier eintraf, bis Snram bedecken sollten. Die engen Wege von hier über die Gebürge sind fast immer mit Lesgiern besezt, die von hier einen nahen Weg nach Achalziche haben, wo sie ihre in Menschen und Gütern bestehende Beute gut verkaufen können.

Von Achalziche, einer berühmten georgischen Stadt, in deren Besiz die Türken seit vielen Jahren sind, und die oben am linken des Kur oder Mtkari, von Teflis in WSW. von Kutais fast in S. liegt, ward mir versichert, daß sie etwas kleiner als Teflis sey und jezo eine schöne muhamedanische Metsched und auch eine katholische Kirche habe; daß aber auch noch griechisch-georgische Kirchen da stünden; daß man daselbst die geor-

* Hier ist im Tagebuch unsers Verfassers vom 1-sten bis 18-ten Septemb. eine Lücke, die um desto unangenehmer kömmt, weil der Rest der Reise in Imerete und der Abschied vom Zaaren Salomon völlig fehlen. P.

რის საზღვრები, მაგრამ, როგორც უკვე ვთქვი, მინც არ შემეძლო თვითონ ამპროვინციების მოვლა, მათ ხმართველებს, დადიანსა და გურიელს შორის უთანხმოების გამო და თურქების მეზობლობის გამოისობით; ამიტომ მე უნდა შემოვფარგულიყავი იმ ცოდნითა და ცნობებით, რაც საზღვრებზე შეეძლო შემეყრება. ჩემი გეგმით კი მოზლოკში დაბრუნებას ვაპირებდი სამეგრელოდან აფხაზეთის და ა. შ. გავლით, ქავკასიის ქედის გადავლით¹.

1-დან 9 სექტემბრამდე. გამიმეორდა მძიმე შეტევები ციებისა, რომელიც მთელი აგვისტოს განმავლობაში დამყვებოდა, მაწუხებდნენ ჯირკვლები და სირსველი კანზე; ყველაფერი ეს აძნელებდა ჩემი მოგზაურობის უკანასკნელდღეებს იმერეთში და კიდევ მეტი,—გაძულებით ნოტიო და ამასთან ცხელი ჰავისგან ჩემს თანამგზავრებს დასჩემდათ ციება, თავის ტკივილი, ტანზე გამოყარათ და აუტანელი ნერვული ქავილი აუტყდათ, ძირძაგრებიც (თუმცა არც თუ ძალიან მტკივნეული) გამოუვიდათ ისე, რომ ჩვენიანთაგან მხოლოდ 6-ლა დარჩა ჯანმრთელი. თიხიან-ტალახიანი და კლდიანი მთის გზები და კარგი საძოვრების და თივის სიმცირე მთლად უვარგისს ხდიდა ექსპედიციის ზოგ ცხენს და ყველას ძალზე გვქანცავდა.

რამდენიმე დღის დასვენების შემდეგ იმერეთის მეფე სოლომონი ვინახულე ცხრაწყაროს ბანაკში ყვირილაზე და გამოვეთხოვე უკან დასაბრუნებლად. ის და მისი წარჩინებულები, რომლებიც მე გავიცანი, ისევე თავაზიანად გამომემშვიდობნენ, როგორადაც ჩემი აქ ყოფნისას ყოველთვის მხვდებოდნენ.

ნაწილობრივ ახალი, ნაწილობრივ უკვე გავლილი გზით 9 სექტემბერს მივალწვიეთ იმერეთის სასაზღვრო ციხეს, ჩხერს, ძირულის მარცხენა შენაკადზე—ჩხერიმელაზე, სადაც შე 10 სექტემბერსაც დავრჩი.

სოლომონ მეფემ აქ თავი მოუყარა 200 კაცს თავისი რაზმებიდან, რომლებიც სურამამდე უნდა გამყოლოდნენ მცველებად, რუსეთის საქმეთა რწმუნებულ ბ-ნ ლვოვთან ერთად, რომელიც დღეს ჩაძოვიდა აქ მეფის ბანაკიდან ცხრაწყაროში, რათა თბილისში გამგზავრებულიყო. მთის ვიწრო გზები აქ თითქმის ყოველთვის შეკრულია ლეკებისაგან, რომლებსაც აქედან ახალციხისკენ მოკლე გზა აქვთ, სადაც მათ ხალხი და ნადავლი კარგ ფასად შეუძლიათ გაჰყიდონ.

ცნობილი ქართული ქალაქის ახალციხის შესახებ, სადაც თურქები უკვე დიდი ხანია სხედან და რომელიც მდებარეობს კურის ან მტკვრის მარცხენა ნაპირას, თბილისიდან დასავლეთ—სამხრეთ-დასავლეთით, ქუთაისიდან თითქმის სამხრეთით, მარწმუნებდნენ, რომ ის თბილისზე ოდნავ პატარაა და იქ ახლა მშვენიერი მაჰმადიანური მეჩეთი და აგრეთვე კათოლიკური ეკლესია არის; რომ იქ ჯერ კიდევ არსებობს ბერძნულ-ქართული ეკლესიები, რომ იქ უფრო მეტად ქართულ ენაზე ლაპარაკობენ, ვიდრე თათრულად და რომ

¹ აქ ჩვენი ავტორის დღიურში 1-დან 18 სექტემბრამდე არის ცარიელი ადგილი დატოვებული, რაც მით უფრო საწვევია, რადგან მთლიანად აკლია მოგზაურობის დასასრული და სოლომონ მეფესთან გამოთხოვება. პალ.

gianische Sprache mehr als die tatarische rede, und daß unter ihren Einwohnern noch viele griechische Christen wären. Es sey daselbst eine gute steinerne Brücke über den Kur.

Ich hatte hier die Studenten Belajew und Zriakowski, den Zeichner Beloi und 9 Kasaken an schon angezeigten Uebeln krank und gab ihnen erst Salpeter, denn Laxiersalz mit Rhabarber und hierauf Chinarinde; da sie denn wie alle vorigen Kranken, und ich selbst ziemlich bald wieder hergestellt wurden.

Den 11ten September brachen wir mit Tagesanbruch¹ von Tschcheri² auf und hatten in meist südöstlicher Richtung die Kluft des Bachs Tschherimela 3 Stunden, in welcher Strecke wir 18-mahl durch denselben ritten, welches im Frühlinge bey hohen Wasser nicht möglich ist, daher alsdenn auf der Höhe neben der Kluft ein weit üblerer Weg ist. Als wir den Tschherimela verließen, hatten wir nach einer Stunde einen aus NO. und einen andern aus SO. kommenden Bach, die sich beyde vereinigen und in den Tschherimela fallen. Am ersten steht die Festung Wachani und das Dorf Setubani, am 2ten aber das Dorf Kwabi, durch welches wir nach anderthalb Stunde kamen und den Bach auf einer Brücke paßirten. Wir folgten diesem Bache anfänglich in NO. und hatten denn zwey aus N. kommende Bäche und am letzten nach anderthalb Stunden von Kwabi das Dorf Zipa, von welchem nur noch eine steinerne Kirche übrig war, bey welcher im vorigen Herbst ein Trupp von 20 Kasaken, auf dem Wege von Suram nach Kntais, von den Lesgiern überfallen und theils umgebracht, theils zu Gefangenen gemacht wurden.

Vom Zipa in ONO. hatten wir nach 1 Stunde den Ursprung des Baches Kwabi und auf der Höhe daselbst die erste Aussicht nach Kartuli. Gori lag von hier in OSO. Auf dieser Höhe ward vor 2 Jahren der russische Oberstlieutenant Tutschew mit seiner Convoy überfallen und gefangen genommen worden. Von dieser Höhe ließen wir uns in die Kluft eines Baches, in welcher wir in meist Süd-östlicher Richtung die Festung Suram, an der linken dieses Baches, der auch Suram heißt und sich 2 Werst von hier in die linke des Kur ergießt, erreichten.

Die Kluft oder Niedrigung des Flusses Tschherimela, der in die linke der Sirula und dadurch in die linke der Kwirila fällt, ist auswärts am Flusse über der imeretischen Festung Tschheri sehr ausgebreitet, fruchtbar und wird von dem Distrikt Chrami, d. i. Kluft eingenommen, der sonst zu Imereti gehörte, jetzo aber zu Kartuli der obern Theil³ gerechnet wird⁴.

Die Gegend des Tschherimela und des ganzen Distrikts Chrami ist

¹ Tagesanbruch, P.] Sonnenaufgang, G.

² Tschcheri, G.] Tschheri, P.

³ zu Kartuli der obern Theil, G.] zu Kartuli, P.

⁴ გიულდენსტედტის ხელნაწერში ამას მოსდევს ხრამის სოფლების ჩამოთვლა, რაც, პალასთან 406 გვ-ზეა.

მის მოსახლეობას შორის ჯერ კიდევ ბევრი მართლმადიდებელია. იქ არის ქარგი ქვიტკირის ხიდი მტკვარზე.

ზემოდასახლებული ავადმყოფობით აქ ავად იყვნენ სტუდენტები—ბელაი-ვეი და ცრიაკოვსკი, მხატვარი ბელოი და 9 კაზაკი. მე მათ ჯერ გვარჯილა შივეცი, შემდეგ სასაქმებელი მარილი რევანდით და შემდეგ ქინის ქერქი; ამით ისინი თითქმის უცებ მორჩნენ, ისევე, როგორც ყველა წინა ავადმყოფები და მეც.

11 სექტემბერს გათენებისთანავე¹ გავედით ჩხერიდან და 3 საათის განმავლობაში, უმთავრესად სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით, ვიარეთ ჩხერიმელის ხეობაში. მასზედ ამ გზაზე ჩვენ 18-ჯერ გადავედით; ის გაზაფხულზე წყალდიდობისას არ გაისვლება, ამიტომ ხევის ახლოს თხემზე უფრო ცუდი გზაც გადის. ჩხერიმელის გასვლის შემდეგ ერთ საათში გავიარეთ ერთი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან და მეორე სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან მომავალი მდინარე, რომლებიც ერთდებიან და ჩხერიმელაში ჩადიან; პირველზე დგას ვახანის ციხე და სოფელი ზეთუბანი, მეორეზე კი—სოფელი ქვაბი, რომელიც ჩვენ 1 1/2 საათში გავიარეთ, და შემდეგ ხიდი² გავედით მდინარეზე. ჩვენ ამ მდინარეს მივდევდით ჯერ ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ და შეგვხვდა ორი ჩრდილოეთიდან მომავალი მდინარე; უკანასკნელზე, 1 1/2 საათში ქვაბიდან, მდებარეობს სოფელი წითა, რომლისგანაც მხოლოდ ქვიტკირის ეკლესია იყრადარჩენილი; აქ გასულ შემოდგომაზე ლეკები თავს დაესხნენ სურამიდან ქუთაისში მიმავალ 20 კაზაკისგან შემდგარ რაზმს, ნაწილობრივ ამოხოცეს, ნაწილობრივ კი დაატყვევეს.

წიფიდან აღმოსავლეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით 1 საათში გავიარეთ მდ. ქვაბის სათავე და იქვე მწვერვალიდან პირველად გამოჩნდა ქართლი. გორი აქედან მდებარეობს აღმოსავლეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ამ მწვერვალზე 2 წლის წინ რუს უფროს ლეიტენანტს ტუტჩევს და მის რაზმს თავს დაესხნენ და დაიჭირეს. ამ მაღლობიდან დავეშვიტ მდინარის ხეობაში, რომლითაც, უმეტესად სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით, მივედით სურამში, იმ მდინარის მარცხენა ნაპირზე, რომელსაც აგრეთვე სურამი ჰქვია და რომელიც 2 ვერსის მოშორებით ერთვის მტკვარს მარცხნიდან.

ხეობა ან დაბლობი ჩხერიმელისა (რომელიც ძირულას ერთვის მარცხნიდან და ეს კი ყვირილაში ჩაედინება მარცხენა მხრიდან) ძალიან ფართოვდება მდინარიდან იმერეთის ციხე ჩხერისკენ, ნაყოფიერია და ეკუთვნის ხრამის, ე. ი. ხეობის, მხარეს; თუმცა იმერეთის კუთვნილებაა, მაგრამ ახლა მისი ზედა ნაწილი ქართლში შედის³.

ჩხერიმელის მიდამო და მთელი მხარე ხრამი უმეტესად ტყითაა დაფარული. ხეები შემდეგი მიმდევრობითაა გავრცელებული: რცხილა, წიფელი, წაბლი, თეთრი ვერხვი, არყი, თხილი და მხოლოდ იშვიათად ფიჭვი და ნაძვი. არის აგრეთვე ურთხმელი, ბაძგი, შქერი და იელი.

¹ გათენებისთანავე, 3 ალ.] მზის ამოსვლისთანავე, გ ი უ ლ.

² მისი ზედა ნაწილი ქართლში შედის, გ ი უ ლ.] ქართლში შედის, 3 ალ.

auch zu einem großen Theil bewaldet. Die Bäume sind in folgender Ordnung häufig: *Carpinus betulus*, *Fagus sylvatica* et *castanea*, *Populus tremula* et *alba*, *Betula alnus*, *Corylus avellana* und nur sparsam *Pinus sylvestris* et *Picea*. *Taxus baccata*, *Ilex aquifolium*, *Rhododendron ponticum* und *Azalea pontica* sind auch in Menge.

Wallnußbäume und Weinreben sind selbst bey den wüsten Dörfern sehr häufig.

In Suram hatte ich nun das Quergebürg (Jugum transversale) deßen Breite ich von Schalatche in O. bis Suram 80 Werst schätze, völlig paßiret.

Jenseit des Kurs von Kareli aufwärts: Sami, Gwedsineti, Samsersi, Chzisi, Kisichewi, Karta, Schwillichuri, Tangueti, Burbona. dies Suram in S. noch höher: Borğomi, Achaldaba, Kimeriti, Nedswi, Kurtaneti, Sanawi, Kwibisi, Tori, Eschmaktubani, Tschala, Nua, Papa, Likani, Kwerbili, Petreziche, Tschorbiche¹. Von Suram liegen Itria in SW. Tschumateleti und Bitschnisi in NW. Odsisi und Utcha in NW.

Den 13ten September machte ich von Suram an einem Tage den Weg bis Krzchinwal am Didi Liachwi, also überhaupt in NO. Auf diesem Wege hatte ich theils am Wege selbst, theils zu beiden Seiten deßelben die Oerter Dirbi, Kwemo Chiti, Semo Chiti, eine kleine Festung; Semo Nikosi auch mit einer Festung, und 2 Kirchen; Zinwal, von da man in NO. eine ansehnliche Schneekoppe Bruzabseli sieht, an deren Ostseite der Didi Liachwi, im Distrikte Kuka entspringt; Magrandoli; Machisi und Satiwi, beide Festungen; Abis und mehr schon vorhin genannte Oerter. Endlich Krzchinwal.

Den 14ten September setzte ich die Reise von Krzchinwali am Didi Liachwi nach dem Kloster Largwi oben am Ksani, fast ganz auf einem schon bereisten Wege, der dem Bestimmungsorte nach überhaupt in NO. ging, fort, und hatten nach 1 1/2 Stunden in O. die Festung Prisi, von da 1/2 Stunde in ONO. Batara Eredwi; denn die Festung Eredwi. Von da in N. nach 1 Stunde Nawati und 3/4 Stunden hernach Sazcheneti. Hier blieben wir heute.

Den 15ten September. In 3/4 Stunden hatten wir erst Ertula, dann Bellote und hierauf nach 3/4 Stunden das Flößchen Potrisa.

Von demselben war in 5/4 Stunden nach der Reihe Somkari, Zinubani und Adseriskewi am Wege. Nach 1/2 Stunde war es das Flößchen Kobais und 1/4 Stunde weiter der Fluß Batara Liachwi. Der heutige Weg ging in NNO.

Von diesem Fluß ging der Weg in O. bergan und erreichte nach 1 Stunde Zippott.

Den 16ten September. Von Zippott 3/4 Stunden in O. bis Dgowachta und dann 1 Stunde bis zur Durchfahrt durch den Fluß Medşud. Von demselben in O. bergan und nach 1 Stunde Kolchion; von demselben nach 1/2

¹ Jenseit des Kurs von—Tschorbiche<P.

კაკლის ხე და ვენახი გაუდაბურებულ სოფლებთანაც კი ხშირია.

სურამთან მთლიანად გადავიარე ვადამკვეთი ქედი, რომლის სიგანე ჭალატყიდან აღმოსავლეთით სურამამდე, ჩემი გამოთვლით, 80 ვერსია.

მტკვრის იქითა მხარეს ქარელიდან ზევით არის: სამი (წრომი?), გვე[რ]-ძინეთი¹, სამწვერისი, ხცისი, კისისხევი², კართა, შველისყური, ტანგვეთი³, ბურბონა. ეს⁴ სურამის სამხრეთით; კიდევ უფრო შალა არის: ბორჯომი, ახალდაბა, ქიმერითი, ნეცვი, კორტანეთი, ზანავი, ყვიბისი, თორი, ეშმაკთუბანი, ჭალა, ხუა, ფაფა, ლიკანი, ყვერბილი, პეტრე[ს]ციხე, ჭობისხევი⁵. სურამიდან სამხრეთ-დასავლეთით ძდებარეობს იტრია; ჩუმათელეთი და ბიჯნისი—ჩრდილო-დასავლეთით, ოძისი და უთხვა—ჩრდილო-დასავლეთით.

13 სექტემბერს დღისით გავიარეთ გზა სურამიდან ქრცხინვალამდე [რომელიც ძდებარეობს] დიდ ლიახზე, უმეტესად ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ. ამ გზაზე, ნაწილობრივ მასზე და ნაწილობრივ მის ორივე მხარეს, შემგვდა სოფლები: დირბი, ქვემო ხითი⁶, ზემო ხითი⁷—პატარა ციხე; ზემო ნიქოზი ასევე ციხით და 2 ეკლესიით; ცინვალი (?), იქიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით ჩანს თოვლიანი მწვერვალი ბრუტსაბციელი, რომლის აღმოსავლეთ მხარეზე, კუქაში, იღებს სათავეს დიდი ლიახვი. [შემდეგ არის] მალრანდოლი; მოხისი და სატივე, ორივე ციხეები; აბისი და სხვა ადრე დასახელებული სოფლები. ბოლოს [არის] ქრცხინვალი.

14 სექტემბერს განვაგრძე გზა დიდ ლიახზე [ძდებარე] ქრცხინვალიდან ლარგვისის მონასტრისკენ, ზევით ქსანზე, დითქმის მთლად უკვე გავლილი გზით, რომელიც დანიშნულების ადგილისკენ უმეტესად ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ მიდის, და 1¹/₂ საათში აღმოსავლეთით შეგვხვდა ციხე ფრისი, იქიდან ¹/₂ საათში აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთით [არის] პატარა ერედვი, შემდეგ კი ერედვის ციხე. იქიდან ჩრდილოეთით 1 საათში [შეგვხვდა] ნავათი და ³/₄ საათში—საცხენეთი. დღევანდელი დღე აქ გავატარეთ.

15 სექტემბერი. ³/₄ საათში გავიარეთ ჯერ ელტურა, შემდეგ ბელოთი და იქიდან ³/₄ საათში—პატარა მდინარე ფოტნისა.

მისგან ⁵/₄ საათში გზაზე რიგ-რიგობით შეგვხვდა ზონკარი, წინუბანი და აწერისხევი; ¹/₂ საათში მდინარე კობაისი და ¹/₄ საათში კი მდ. პატარა ლიახვი [გავიარეთ]. დღევანდელი გზა მიდიოდა ჩრდილოეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთით.

ამ მდინარიდან გზა წავიდა აღმოსავლეთით აღმართ და 1 საათში ვიყავით წიფორში.

16 სექტემბერი. წიფორიდან [ვიარეთ] აღმოსავლეთით [და] ³/₄ საათში [მივედით] ჯოგახთამდე და შემდეგ 1 საათში მდ. მეჯუდის ფონამდე. იქიდან აღმოსავლეთით აღმართ 1 საათში [შეგვხვდა] კოლხაონი; მისგან ¹/₂ საათში [მივედით] ცხრაწყაროს წყაროებამდე და ამავე სახელის სოფელში. შემ-

¹ გვეძლეთი (!) ² კრისისხევი. ³ თაგოეთი (!). ⁴ ტექსტში სიტყვა „ეს“ შეიძლება ეკუთვნოდეს ბურბონასაც და სურამის სამხრეთსაც.

⁵ მტკვრის იქითა მხარეს—ჭობისხევი < პალ.

⁶—⁷ ხეოთი.

Stunde die Quellen des Zchraskaro und das Dorf dieses Namens. Von demselben weiter in O. nach 1 Stunde nach Koro. Von hier kam nach $\frac{1}{2}$ Stunde die Kluff des Tschurtaflüßchens, der wir folgten und erst Upeti und andere Dörfer und nach mehr als einer Stunde meinen dermaligen Bestimmungsort, das Kloster Largwi an der Mündung des Tschurta in die rechte Seite des Ksani, glücklich wieder erreichten.

Hier fand ich den hinterlassenen Studenten Krascheninikow, mit denen bey ihm gebliebenen Leuten und hinterlassenen Sachen, und nur die ausgestopften Thiere hatten in einem feuchten Zimmer etwas gelitten, auch waren die krank hinterlassenen Pferde zur fernern Reise ganz unbrauchbar. Ich, meine Begleiter und besonders die Pferde erforderten zur Fortsetzung der Reise durch die Alpen einige Erholungszeit, die ich auf den Rest dieses Monats einschränkte.

Die hiesige trockne Alpenluft und die gesunde und hinreichende Nahrung für Menschen und Vieh, die der oft gelobte Ksnis Eristaw Dawid besorgte, machten diese Zeit dazu hinreichend.

Den 1sten October trat ich mit allen meinen Begleitern und Sam[m]lungen den Rü[c]kweg nach Rußland vom Kloster und der Festung Largwi über die kaukasischen Alpen mit guter Hofnung an. Wir gingen über den Ksani nach seiner linken bis Zalkaki 3 $\frac{1}{2}$ Stunde und von ihm nordlich nach Lomisa in 3 Stunden über den Aragi.

Den 2ten Octob. Von Lomisa nach Mlete 1 Stunde, wo wir blieben.

Den 3ten October, von Mlete nach Noakuar 3 Stunden, nach Gopta 1 $\frac{1}{2}$ Stunden, bis Kobi 1 $\frac{1}{2}$ Stunden.

Den 4ten October, von Kobi nach Sioni 2 Stunden, Alichoti $\frac{1}{2}$ Stunde; hier das erste mahl durch den Terek und dann bis zu dem letzten georgianischen Dorf Stepan-Ziminda, welches der Siz eines grusinischen Edelmanns ist, der die Aufsicht über die Gränzdörfer führet und vom Zaar den Titul eines Kasbek erhalten hat.

Man muste von hier bis zu dem in Tagebuch vorigen Jahres mehr genannten Tschim, einem ossetischen Dorfe des Distrikts Tagato oder Tagaur, fünf mahl über den Terek, und keiner dieser Uebergänge hatte jetzo eine Brücke. Die drey obern besorgen die Grusiner des Distriktes Kewi, und die beyden niedern die Obetiner des Distriktes Tagata. Mit den Grusineru ward ich wegen des Schlagens dieser drey Brücken auf 60 Rubl. eins, die ich deponiren muste; sie erfüllten aber auch ihren Vergleich schon am folgende Tage. Zu den Obetinern schickte ich einem Boten zu Fuße, mit dem Antrage, daß auch sie die beyden untern Brücken jede für 20 Rubl. schlagen möchten. Es kamen hierauf von ihnen Deputirte zu mir, welche sagten, daß sie schon an den beyden Brücken baueten, daß sie aber für beyde 80 Rubl. haben wolten, die ich gleich auszahlen mögte. Mir blieb nichts übrig, als nach fruchtlosen Vorstellungen ihrer Unbilligkeit, ihnen ihre Forderung zu bewilligen; ich verlangte aber, daß sie, nach

დეგ აღმოსავლეთით 1 საათში [მივადწიეთ] კორას. იქიდან $\frac{1}{2}$ საათში მდ. ჭურთას-ხევი შეგვხვდა, რომელსაც გავყევით და ჯერ უბეთი და სხვა სოფლები [გავიარეთ] და 1 საათზე მეტ ხანში მშვიდობით მივედი ჩემს დანიშნულების ადგილზე, ლარგვისის მონასტერში, [რომელიც მდებარეობს] ჭურთას შესართავზე, ქსნის მარჯვენა ნაპირზე.

აქ დამხვდა დატოვებული სტუდენტი კრაშენინიკოვი მასთან დარჩენილი ხალხით და ნივთებით; მხოლოდ ცხოველთა ფიტულები ცოტა დაზიანებულიყო ნესტიან ოთახში და ასევე მთლად გამოუყენებელი აღმოჩნდნენ შემდგომი. მგზავრობისათვის იქ დატოვებული ავადმყოფი ცხენები. მე, ჩემი თანმხლებნი და განსაკუთრებით ცხენები ვსაჭიროებდით დასვენებას, რათა ალპებზე შემდგომი გზა გავვეგრძელებინა, რისთვისაც მე გამოვიყენე თვის დარჩენილი დღეები.

აქაური მშრალი ალპური ჰაერისა და საღი და მძძარი საქმლის გამოხსობით, რომელზეც ზრუნავდა ხშირად ნაქები ქსნის ერისთავი დავითი, ეს დრო საკმარისი აღმოჩნდა ხალხისა და პირუტყვის დასვენებისათვის.

1 ოქტომბერს, მთელი ჩემი თანმხლებებითა და კოლექციებით, კარგი იმედებით გავემართე უკან რუსეთისაკენ ლარგვისის მონასტრიდან კავკასიის ალპებზე გადასვლით. გავედით ქსნის მარცხენა ნაპირზე და ცალკაკამდე $3\frac{1}{2}$ საათი მოვუნდით, იქიდან ჩრდილოეთით, ლომისისკენ, 3 საათში გადავედით არაგვზე.

2 ოქტომბერი. ლომისიდან 1 საათში გადავედით შლეთაში, სადაც დავჩრჩით.

3 ოქტომბერი. მღეთიდან ნოაკუარამდე [მოვუნდით] 3 საათი, გუფთამდე კი $\frac{1}{2}$ საათი, ხოლო კობამდე— $1\frac{1}{2}$ საათი.

4 ოქტომბერს კობიდან სიონამდე [ვიარეთ] 2 საათი, ალიხოტამდე¹ კი— $\frac{1}{2}$ საათი. აქ პირველად [გავედით] თერგზე და შემდეგ გავემართეთ სტეფანწმინდისკენ, რომელიც უკანასკნელი ქართული სოფელია და არის საჯდომი. ქართველი აზნაურისა, რომელიც თვალყურს ადევნებს სასაზღვრო სოფლებს და მეფის მიერ მიღებული აქვს ყაზბეგის ტიტული.

აქედან ოსურ სოფელ ჩიმაძე (ტაგატას ან თავაურის მხარეში), რომელიც გასული წლის დღიურში ბევრჯერაა ნახსენები, ხუთ ადგილას უნდა გავსულიყავით თერგზე; არც ერთ ამ გადასასვლელს ახლა ხიდი ~~არაა~~ ~~ქონდა~~. სამ ზედა გადასასვლელს დარაჯობენ ამ მხარის, ხევის, ქართველები, ხოლო ორივე ქვემოთ—თავაურის ოსები. ქართველებს შეეუთანხმდი, რომ ამ ~~სამივე~~ ~~ხიდს~~ გასდებდნენ 60 მანეთად, რაც მე უნდა გადამეხადა; მათ უკვე მეორე დღესვე შეასრულეს ეს ხელშეკრულება. ოსებს გავუზაფნე შიკრიკი წინადადებით, რომ მათაც გაედოთ ორი დანარჩენი ხიდი, თითო 20 მანეთად. ჩემთან ამოვიდნენ მათი წარმოგზავნილები, რომლებმაც მითხრეს, რომ ისინი უკვე ორივე ხიდს სდებდნენ და რომ ორივეში 80 მანეთი სურდათ, რაც ახლავე უნდა გადამეხადა. მათთან ლაპარაკი უნაყოფო გამოდგა მათი ჯიუტობის გამო და მე სხვა არაფერი დამრჩენოდა და მათი მოთხოვნა უნდა შემეგრულებინა; მხოლოდ, აქაური ჩვეულების მიხედვით, ვთხოვე მოეცათ წარჩინებული პირი

¹ ალბათ, ა ჩ ხ ო ტ ა მ დ ე (იხ. სოფელი ყაზბეგის რაიონში).

Landesgebrauch, mir eine ansehnliche Persohn als Geisel übergeben möchten, die ich bis zur Paßirung ihrer Brücken und ihres Distriktes, hier unter der Bewachung meiner Kosaken beim Kasbek laßen könne. Dieses schlugen sie ab, dadurch ich, auf eine mir geste[c]kte Nachricht, daß sie böses mit mir im Sinne hätten, aufmerksam und auch beym Nachforschen davon vergewissert ward. Nach dieser Nachricht hatten sich an 300 Oßetiner des Distrikts Tagata bey den Brücken, in der Absicht mich auszuplündern, versamlet. Da die Geiseln dieses Distriktes in Kislar gestorben und alle rußischen Truppen aus Georgien und ihrem Distrikt zurückgezogen; so glaubten sie zu den Ränbereyen, die sie zu Anfange des Krieges an so vielen rußischen Kommanden ausgeübt hatten, wieder freie Hände zu haben.

Um wo möglich bald und sicher aus dieser gefährlichen Lage zu kommen, fertigte ich den 9ten October durch verschiedene Umwege Boten über Augusch oder Jugusch zu den dortigen rußischen Mißionarien, um ihnen weiter fort zu helfen, an den Kommendanten in Mosdok und Kislar, mit dem Gesuch, mich durch Truppen befreyen und sichern zu laßen, ab. In Erwartung eines guten Schi[c]ksals will ich auf der Gränze und ehe ich Georgien völlig verlaße, noch, was ich von diesem merkwürdigen Lande, außer dem im Tagebuch bereits angeführten, selbst bemerken können, oder als mir wahrscheinlich im Lande selbst vernommen, mit Ausschluß der die Gebürge und angränzenden Völker betreffenden Nachrichten, hier noch mittheilen.

მძველად, რომელიც ჩემი კახაკების მეთვალყურეობის ქვეშ დარჩებოდა ყაზბეგთან, სანამ გავიდოდი ხიდებს და მათ მხარეს. ამაზე მათ უარი მითხრეს, რითაც მე გავფრთხილდი და შემოწმების შემდეგ დავრწმუნდი იმ მიღებული ცნობის სიმართლეში, რომ მათ ჰქონდათ ბოროტი განზრახვა. მართლაც, 300-ამდე თავაურელი ოსი ჩასაფრებულები ხიდებთან იმ განზრახვით, რომ მე გავეძარცვეთ. რაკილა ამ მხარის მძველები ყიზლარში გარდაცვლილიყვნენ და მთელი რუსული რაზმები საქართველოდან და მათი მხარიდან უკან გასულიყვნენ, ისინი ფიქრობდნენ, რომ ხელფები გახსნილი აქვთ ყაჩაღობისთვის, რაც მათ ომის დაწყების წინ მოაწყეს მრავალი რუსული რაზმების მიმართ.

ამ საშიში მდგომარეობიდან რაც შეიძლება სწრაფად და უხიფათოდ გამოსვლის მიზნით 9 ოქტომბერს მოვამზადე ელჩები, რომლებიც შემოვლითი გზით უნდა გასულიყვნენ ანგუშზე ანუ ინგუშზე და მიემართათ იქაური რუსი მისიონერებისათვის, რათა ისინი დახმარებოდნენ მათ შემდგომში მოზღოკისა და ყიზლარის კომენდანტებთან და გამოეთხოვათ რაზმები ჩვენ გასათავისუფლებლად და დასაცავად. საზღვარზე უკეთესი ბედის მოლოდინში, და მანამ ჯერ კიდევ მთლიანად არ დაშიტოვებია საქართველო, მოგიტხოვრებთ ამ ღირსშესანიშნავი ქვეყნის შესახებ, იმის გარდა, რაც აქამდე ჩაეწერე დღიურში, იმასაც, რაც თვით შევნიშნე, ანდა რაც გავიგე ამ ქვეყანაში და სარწმუნოდ მივიჩნე; გამოვტოვებ მხოლოდ იმ ცნობებს, რომლებიც ეხება მთიანეთს და მეზობელ ხალხებს.

Zur politischen und geographischen Kenntniss Georgiens

Das heutige Georgien oder Grusien der Russen ist bekanntlich das Iberien und theils Albanien der ältern Erdbeschreiber. Die Persianer nennen das Land überhaupt, besonders aber den östlichen Theil Gurgestan, die Türken Gurtschi, die Georgianer haben für die Provinzen besondere Namen, der allgemeinste aber, der oft das ganze Land bezeichnet ist Kartweli, auch Kartuli.

Ganz Georgien nimmt die Südseite des kaukasischen Gebürges zwischen beyden Meeren, dem östlichen kaspischen und westlichen schwarzen Meere ein; nördlich wird es von dem hohen Alpenrückten begränzt, südlich reicht es bis an das Vorgebürge des Ararat. Dadurch gränzt es in Norden von O. in W. mit Lesgien oder Lesgistan, Kistetien, Oßetien, Basiania und Abchasia, in W. hat es das schwarze Meer, in Südwesten türkische und östlich persische Distrikte; in W. sonst die kaspische See, jezt die dessen Küste bewohnenden Tataren.

In den ältesten Zeiten hatte ganz Georgien einen einzigen Beherrscher; in der Folge verschiedene Provinzen eigene. Auch rißten die Türken Ober-Karteli ab, und Swaneti ward frey. Auch ist dieses durch Klima und Lage glückliche Land von Türken, Persern und theils von Kaukasern so oft heimgesucht, von den beiden erstern unterjocht, von allen verheeret worden, daß es jezo durch die getheilten Oberherren und durch die zahllosen Spuren der Verwüstungen zu den wenig angebaueten, entvölkerten und ohnmächtigsten christlichen Staaten gehört.

Die Provinzen Georgiens sind:

1. Semo Kartweli, Ober-Kartweli, oben um den Kur.
2. Kwemo-Kartweli, Unter-Kartweli, an der rechten Seite des untern Kurflusses.
3. Somchiti, auch an der rechten Seite des untern Kur, Unter-

საქართველოს პოლიტიკური და გეოგრაფიული შესწავლისათვის

დღევანდელი საქართველო, ანდა რუსულად გრუზია, როგორც ცნობილია, არის ძველი გეოგრაფების მიერ აღწერილი იბერია და ნაწილობრივ ალბანია. სპარსელები ქვეყანას საერთოდ, და განსაკუთრებით მის აღმოსავლეთ ნაწილს, უწოდებენ გურგესტანს; თურქები—გურჯის; ქართველებს კი პროვინციებისათვის აქვთ საგანგებო სახელები, რომელთაგან ყველაზე საერთოა „ქართველი“, აგრეთვე „ქართული“, რომელსაც მთელ ქვეყანასაც უწოდებენ.

მთელი საქართველო მდებარეობს კავკასიონის სამხრეთით, ორივე ზღვას შორის (აღმოსავლეთით კასპიის ზღვა, დასავლეთით შავი ზღვა); ჩრდილოეთით საზღვრავს მაღალი ალპები, სამხრეთით კი გადაჭიმულია არარატის მთიანეთამდე. ჩრდილოეთით—აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ—ესაზღვრებიან ლეკები, ანუ ლეკეთი, ქისტეთი, ოსეთი, ბასიანია და აფხაზეთი; დასავლეთით—შავი ზღვა, სამხრეთ-დასავლეთით—თურქეთი და აღმოსავლეთით—სპარსული მხარეები. დასავლეთით¹ საერთოდ კასპიის ზღვა, და ამჟამად მის ნაპირებზე მცხოვრები თათრები.

წინათ მთელ საქართველოს განაგებდა ერთი მმართველი; შემდეგში—სხვადასხვა პროვინციის თავისი საკუთარი [მმართველი ჰყავდა]. აგრეთვე წაგლიჯეს თურქებმა ზემო ქართლი; ხოლო სვანეთი იყო თავისუფალი. ახლა ეს ქვეყანა, რომელსაც აქვს შესანიშნავი მდებარეობა და ბუნება, თურქებისგან, სპარსელებისა და ნაწილობრივ კავკასიელთაგან ისე ხშირად განიცდის შემოსევებს და, განსაკუთრებით პირველი ორისაგან, ისეა დაჩაგრული და ყველასაგან გაუდაბურებული, რომ, დაქუცმაცებული მმართველობისა და მრავალრიცხოვანი გამანადგურებელი თავდასხმების გამო, იგი ეკუთვნის ნაკლებ გაშენებულ, მცირედ დასახლებულ და ყველაზე სუსტ ქრისტიანულ სახელმწიფოთა რიცხვს.

საქართველოს პროვინციები არიან:

1. ზ ე მ ო ქ ა რ თ ლ ი, [მდებარეობს] მტკვარზე ზემოთ.
2. ქ ე ე მ ო ქ ა რ თ ლ ი, მტკვრის ქვემო წელის მარჯვენა მხარეზე.
3. ს ო მ ხ ი თ ი, აგრეთვე მტკვრის ქვემო წელის მარჯვენა მხარეს, ქვემო.

¹ შეცდომით სწერია „დასავლეთით“ უნდა იყოს „აღმოსავლეთით“.

Kartweli ostlich. Sie gehörte vor Alters nicht zu Georgien, sondern war ein Theil Armeniens, ist aber jezo noch den kartalinschen Zaaren unterworfen.

4. Kacheti oder Kachetien, die ostlichste Provinz Georgiens zwischen den Alpen und dem Kur.

5. Tschina Kartweli, das innere Kartweli, oder Mittel-Kartweli, von Kacheti und Imereti ostlich und westlich und von den Alpen und dem Kur nordlich und südlich bestimmt.

6. Imereti oder Imeretien, ostlich von Kartweli, westlich von Mingreli und Guria, nordlich von den Alpen, südlich von kaukasischen Vorgebürge umgeben.

7. Guria hat in O. Imereti, in S. den Tscharuch, in W. das schwarze Meer, in N. Mingreli.

8. Mingreli, Mingrelien, hat in O. Imereti, in S. Guria, westlich türkische Distrikte am schwarzen Meere und nordlich Swaneti, und andere Gebürg-Distrikte.

9. Swaneti, im hohen Alpengebürge oben um den Ts'cheni-Ts'chali, Mingrelien in NW.

Diese Provinzen werden noch jezo, Somchiti (3) ausgenommen, dem bey weiten größten Theile nach, von Georgianern bewohnt.

Ausser Georgien sind noch Georgianer in Peria, bey Ispahan in Persien, die der Schach Abas aus Kartuli als Kolonisten hieher versetzte, und in Masanderan.

In dieser persischen Provinz sind mehrere Kolonien, die noch, wie die in Persien, Sprache und Sitten beybehalten, die christliche Religion aber meistens mit der muhamedanischen verwechselt haben.

Unter den kaukasischen Gebürgvölkern, besonders unter Lesgiern und Osäten, sind viele Georgianer, die meistens mit der Religion anch ihre Sprache verlohren haben.

Eine geringere Menge dieser Nation hält sich in Rußland, vorzüglich am Terek und in Astrachan auf, die meistens noch mit ihrem Vaterland in Verbindung stehen.

Dagegen wohnen und leben mit und unter Georgianern in georgischen Provinzen:

1. Tataren, vorzüglich terekemenische oder turkomanische; besonders in der Provinz Somchiti (3), deren meiste Einwohner sie ausmachen. Auch in Ober-Karteli (1) und Guria (7); sparsamer und nur zerstreuet in andern Provinzen, doch sind in Kacheti 5 ganz tatarische Dörfer. Sie reden den türkischen Dialekt der tatarischen Sprache und sind Muhamedaner.

2. Armenier, Georg. Somachi, sind durch ganz Georgien theils in eigenen Dörfern theils unter Georgier vermischt sehr häufig. Sie reden unter sich in ihrer Sprache, die zerstreueten aber mit Georgiern georgisch. Sie stehen völlig auf den Fuß des georgischen gemeinen Volks und sind

ქართლის აღმოსავლეთით. ძველად ის ეკუთვნოდა არა საქართველოს; არამედ იყო სომხეთის ნაწილი; ახლა კი ემორჩილება ქართლის მეფეს.

4. კახეთი, საქართველოს ყველაზე აღმოსავლეთი პროვინცია, ალპებსა და მტკვარს შორის.

5. შიდა ქართლი, შიგნითა, ანუ შუა ქართლი, კახეთიდან დასავლეთით, იმერეთიდან აღმოსავლეთით, ჩრდილოეთიდან ალპებით, ხოლო სამხრეთიდან მტკვრითაა შემოსაზღვრული.

6. იმერეთი, აღმოსავლეთიდან ესაზღვრება ქართლი, დასავლეთიდან სამეგრელო და გურია, ჩრდილოეთით ალპები, სამხრეთით კი კავკასიის მთისწინეთის განშტოება.

7. გურიას აღმოსავლეთით აკრავს იმერეთი, სამხრეთით—ჭოროხი, დასავლეთით—შავი ზღვა, ჩრდილოეთით—სამეგრელო.

8. სამეგრელო—აღმოსავლეთით ესაზღვრება იმერეთი, სამხრეთით—გურია, დასავლეთით—შავი ზღვის პირას მდებარე თურქული ოლქები, ხოლო ჩრდილოეთით—სვანეთი და მთის სხვა ოლქები.

9. სვანეთი [მდებარეობს] მაღლა მთებში, ზევით ცხენის-წყალზე, სამეგრელოს ჩრდილო-დასავლეთით.

ეს პროვინციები ახლაც, სომხეთის (3) გამოკლებით, დასახლებულია უმეტეს წილად ქართველებით.

საქართველოს გარეთ ქართველები არიან აგრეთვე სპარსეთში ფერიაში, ისპაჰანთან, რომლებიც შაჰ-აბასმა გადაასახლა ქართლიდან, როგორც კოლონისტები, და მაზანდერანში.

ამ სპარსულ პროვინციაში არის კოლონიები, რომლებსაც ჯერ კიდევ, იმით მსგავსად, რომლებიც სპარსეთში არიან, შემოუნახავთ ენა და ჩვევები, მაგრამ ქრისტიანული რელიგია უმეტესად შეუცვლიათ მაჰმადიანურით.

კავკასიელ მთიელთა შორის, განსაკუთრებით ლეკებსა და ოსებში, არიან ბევრი ქართველები, რომელთაც, რელიგიასთან ერთად, ენაც დაივიწყეს.

მცირე რაოდენობა ამ ხალხისა (ქართველებისა—გ. გ.) ცხოვრობს რუსეთში, უმთავრესად თერგზე და ასტრახანში; მათ ჯერ კიდევ კავშირი აქვთ სამშობლოსთან.

ამავე დროს საქართველოს პროვინციებში ქართველებთან ერთად ცხოვრობენ:

1. თათრები, უმთავრესად თურქმანები, ანუ თარაქამა [თათრები]; განსაკუთრებით სომხეთში (3), რომლის მოსახლეობის უმეტეს ნაწილსაც შეადგენენ. [ცხოვრობენ] აგრეთვე ზემო ქართლში (1) და გურიაში (7); უფრო ცოტა და გაბნეულნი არიან სხვა პროვინციებში; ამასთან კახეთში არის ხუთი მთლად თათრული სოფელი. ისინი ლაპარაკობენ თათრული ენის თურქულ დიალექტზე და არიან მაჰმადიანები.

2. არმენიელები, ქართულად სომეხი, ცხოვრობენ მთელ საქართველოში, ნაწილობრივ საკუთარ სოფლებში, ნაწილობრივ ქართველებთან შერეულნი არიან. ერთმანეთს თავიანთ ენაზე ელაპარაკებიან, ხოლო რომლებიც დაფანტულნი არიან, ქართველებთან—ქართულად. ისინი მთლად იგავე უფლებებით სარგებლობენ, როგორითაც საერთოდ (ჩვეულებრივი) ქართველი ხალხი;

in Absicht der Religion meist armenische, theils auch römische Christen.

3. Osäten oder Oßi, in den vielen osätischen Distrikten, die im Gebürge den georgischen Zaaren oder Fürsten unterthan sind, und für sich, nicht unter Georgianern wohnen.

4. Juden, Georg. Uria, bewohnen eigene Dörfer, meist sind sie im georgischen, armenischen und tatarischen, nicht in osätischen Dörfern zerstreuet. Sie sind zahlreich, doch in Vergleich vorgenannter Nationen die mindest zahlreiche. Sie ernähren sich völlig wie Georgianer, werden gar nicht besonders gedru[c]kt, müssen aber auch wie Georgianer alles geben und übernehmen.

Alle 4 Nationen möchten wohl die Georgianer an Seelenzahl etwas, doch wenig übertreffen.

ZUR GESCHICHTE GEORGIENS

Es ward mir eine geschriebene Georgische Chronika 650 Folioseiten stark, die der Zaar Wachtang, der 5te Sohn Leon und Vetter des Georgi, der vor wenig Jahren in Rußland starb, aus den Archiven der beyden Hauptklöster des Reichs Gelati Imeretiens, etwan 10 Werst von Kutais, und Zcheta, Kartulis, etwan 10 Werst von Teflis, verfassen lassen. Diese Chronik enthält in 70 Kapiteln oder Artikeln die Ueberlieferungen von dem Ursprunge der Nation und Ueberlieferungen und Nachrichten von der Folge ihrer Beherrscher, aus der ich doch das folgende anführen will.

1792 Jahre nach Adam lebte Targamos, Tse Taraschissa, tsissa Awanisissa, tsissa Jepetissa, Tsissa Noissa¹. Er lebte auf dem Ararat 600 Jahre, in einer erbaueten Festung. Targamos hatte 8 Sö[h]ne²: Aos, Kartelos, Bardos, Moakan, Lekos, Eros, Kaukas und Egros, die die Stammväter der Samaechita oder Armenier, Kartuelta (Kartulier), Raanta oder Schirwaner, Mokawnelta oder jezigen Eriwaner, Lecta oder Lesgier und Dagestaner, Migrelta, d. i. der Mingrelier, Kaukasianta oder Kaukasier, Kachetier und Imeretier wurden, die alle verbrüderet sind.

Unter seinen Söhnen war Kartelos der berühmteste. Zchetos, Gardabos, Kachos, Kuchos, Gatschios, waren die 5 Sö[h]ne des Kartelos. Dem Kartelos gab Targamos den Gegend des Aragy bis zum (Kur) Mtkuary. Mzchetos erbaute nach des Vaters Tode an der Mündung des Aragy die Festung Mzcheta. Mzchetos³ hatte 3 Söhne: Uplos, Odserokos, Dschawachos⁴, die regierende Herren oder Zaaren (Mepe auch Mephe) wurden.

¹ Tse Taraschissa—tsissa Noissa. Er lebte G.] der Vater von 8 Söhnen P.

² Targamos h. 8 Söhne G.] dem P.

³ Zchetos, Gardabos, Kachos—Mzchetos < P.

⁴ Uplos, Odserokos, Dschawachos < P.

და რელიგიის მიხედვით ეკუთვნიან ნაწილი სომეხს, ნაწილი რომაელ ქრისტიანებს.

3. ოსები ცხოვრობენ ბევრ ოსურ მხარეებში, რომლებიც არიან მთებში, და ემორჩილებიან ქართველ მეფეს ან ფაეადებს და [ცხოვრობენ] თავისთვის და არა ქართველებს შორის.

4. ებრაელები, ქართულად „ურია“, ცხოვრობენ საკუთარ სოფლებში; უმეტეს წილად გაბნეულნი არიან ქართულ, სომხურ და თათრულ სოფლებში და არა ოსურ სოფლებში. ისინი მრავალრიცხოვანი არიან, მაგრამ, ზემოთ დასახელებულ ხალხებთან შედარებით, ყველაზე ცოტანი. ისინი სულ ისევე იკვებებიან, როგორც ქართველები, არ განიცდიან განსაკუთრებულ ჩაგვრას, არამედ როგორც ქართველები, ისინიც ყველაფერს აძლევენ და იღებენ¹.

ჩაოდენობით ეს ოთხივე ხალხი [ერთად] ქართველობას ცოტათი აღემატება.

საქართველოს ისტორიისათვის

მე მაჩვენეს 650 გვერდიანი დაწერილი ქართული ქრონიკა, რომელიც, ცოტა ხნის წინათ რუსეთში გარდაცვლილმა ვახტანგ მეფემ, ლეონის მე-5 ვაჟმა² და გიორგის ძმისშვილმა შეადგენინა სახელმწიფოს ორივე მთავარი ეკლესიის (გელათის—იმერეთშია, ქუთაისიდან დაახლოებით 10 ვერსის მანძილზე,—და მცხეთის—ქართლშია, თბილისიდან დაახლოებით 10 ვერსზე) არქივებიდან. ეს ქრონიკა თავის 70 თავში შეიცავს გადმოცემებს ხალხის წარმოშობისა და გადმოცემებსა და ცნობებს მათი მმართველების რიგის (გენეალოგიის) შესახებ, საიდანაც მე გეტყვით შემდეგს.

1792 წელს შემდგომად ადამისა ცხოვრობდა თარგამოსი, ძე თარაშისა, ძისა ავანანისა, ძისა იაფეტისა, ძისა ნოესა³, მამა 8 ვაჟისა, არარატზე, 600 წელი, ერთ გამაგრებულ ციხეში. ეს ვაჟები არიან: აოს, ქართლოს, ბარდოს, მოაკან, ლეკოს, ეროს, კავკას და ეგროს, რომლებიც გახდნენ მამამთავრები სომეხთა ანუ არმენიელთა, ქართველთა, რაანთა ანუ შირვანელთა, მოვაკნელთა ანუ ახლანდელ ერივანელთა, ლეკთა ანუ ლეზგიელთა და დალისტნელთა, მიგრელთა, ე. ი. მეგრელთა, კავკასიანთა ანუ კავკასიელთა, კახთა და იმერელთა, რომლებიც ყველანი დაძმობილებულნი არიან.

მათ შვილთა შორის ყველაზე სახელგანთქმული იყო ქართლოსი. მცხეთოსი, გარდაბოსი, კახოსი, კუხოსი, გაჩიოსი იყვნენ ქართლოსის 5 ვაჟი. თარგამოსმა ქართლოსს მისცა არაგვის მიდამოები მტკვრამდე. მამის სიკვდილის შემდეგ, მცხეთოსმა არაგვის შესართავთან ააშენა ციხე მცხეთა. მცხეთოსს⁴ ჰყავდა სამი ვაჟი: უფლოსი, ოძრხოსი, ჯავახოსი⁵, რომლებიც გახდნენ მმართველები უფალნი ანუ მეფენი.

¹ ე. ი. არიან ქართველი გლეხების მდგომარეობაში—გ. გ.

² როგორც შესავალშიც აღვნიშნავდით, აქ უნდა იყოს „მეფე ვახტანგ V, ლეონის ვაჟი“ და არა ვახტანგი, ლეონის მე-5 ვაჟი.

³ ძე თარაშისა—ძისა ნოესა < პა ლ.

⁴ მცხეთოსი, გარდაბოსი—მცხეთოსს < პა ლ.

⁵ უფლოსი, ოძრხოსი, ჯავახოსი < პა ლ.

Dem Odserokos gab er die Gegend von Thasis Kari bis zum schwarzen Meer, das jezigen Imeretie und Mingrelien. Dem Dschawachos gab er die Gegend von Parwanidgan bis zum Mtkuari (dies scheint das jezige Trialetti und Dschawacheti zu seyn). Dem Uplos gab er die Gegend des Aragy Fluses und Zcheta und Tbilisgan (d. i. Tiflis) bis Thasiskari (d. i. also das jezige Kartuli).

Casarta sparsta besas alles vom Swgis Kari Darubandi bis Aragis Kari Dariella (d. i. vom See Tor Derbent bis zum Aragis Tor Dariella)¹.

Alexander Makedonaeli (der makedonische) kam aus Stioletti (Norden) nach Kartuli. Damahls war das Laster aufs höchste im Gange, man trieb Schande unter Geschwistern und Rindvieh.

Er kam zuerst vor Chartis und nahm denn die Städte Odsrekal, Tscharochi, Uplisziche eine sehr große Stadt, Sarkine, Samschilde, Zcheta, Urbnisi, Kaspi, Zichedidi, Aspaubani, wo Juden wohnten, Rustawi, Daedaziche², Mtkurisziche³ genenut Chumani⁴ und alle kachetische Städte (Kachetis kalakni) ein, hinterlies überall Garnisonen und blieb selbst in Zcheta, darnach hielt er sich am Ksani in Nastakisi. In Sarkinetti ward alles, was über 15 Jahr alt war, umgebracht. Er ließ 100 000⁵ Mann daselbst.

Nach der Erbauung Roms im Jahr nach Adam 3233 waren nach der Reihe:

1. Parnawas pirweli⁶ Mepe (Zaar) in Kartelisa.
2. Surmak 2 Mepe tse Parnauas⁷.
3. Mepe Mirwanos Nebrotiani⁸.
4. Mepe Parnadschon Nebrotiani.
5. Mepe Arschakniani.
6. Mepe Aratak Arschakniani.
7. Mepe Barton Arschakniani.
8. Mepe Araschake tse Mirwan Mepissa⁹ Nebrotiani.
9. Mepe Adrewy tse Bartonissi Artschakniany.
- 10-11. Mepe Barto und¹⁰ Akartam tseni¹¹ Adrewis Arschakniani.

¹ Dem Odserokos gab er die Gegend—Aragis Tor Dariella, G.] Odserokos über die Gegend Thasiskari bis zum schwarzen Meer, das jezige Imeretien und Mingrelien. Der Dschawachos über die Gegend von Parwanidschon bis zum Mtkuari, welches die jezige Gegend von Trialetti zu sein scheint.

Der Uplos über die Gegend des Aragiflusses oder von Zcheta und Tbilisgau (Tiflis) bis Thasiskari, also das jezige Kartuli.

Chasarti herrschte über die Gegend von Derbent bis zum Aragis.—P.

² Daedaziche, G.] Daldoziche, P.

³ Mtkurisziche, G.] Btkurisziche, P.

⁴ genenut Chumani <P.

⁵ 100 000, G.] 10-000, P.

⁶ pirweli <P.

⁷ 2 Mepe tse Parnauas <P.

⁸ ნუშერავია პალასს არ აქვს, მხოლოდ დედანშია.

⁹ Mepissa, G.] Merussa, P. ¹⁰ Barto und <P. ¹¹ tseni, G.] tse, P.

ოდრხოსს მან მისცა მხარე ტაშისკარიდან შვე ზღვამდე, რაც ახლანდელ იმერეთს და სამეგრელოს [შეადგენს]. ჯავახოსს მისცა მხარე ფარვანიდან მტკვრამდე (ეს უნდა იყოს ახლანდელი თრიალეთი და ჯავახეთი). უფლოსს მისცა მდ. არაგვის და მცხეთის მიდამოები და თბილისიდან ტაშისკარამდე (ე. ი. ახლანდელი ქართლი).

ხაზარნი [და] სპარსნი ფლობდნენ ყვლაფერს ზღვის კარ დარუბანდიდან არაგვის კარ დარიელამდე (ე. ი. ზღვის კარ; დერბენტიდან არაგვის კარ დარიელამდე)¹.

ალექსანდრე მაკედონელი ქართლში ჩრდილოეთიდან მოვიდა. მაშინ უაღრესად იყო მოდებული გარყვნილება, სირცხვილეულობდნენ და-ძმა შორის და პირუტყვევბთან.

ალექსანდრე მოვიდა ჯერ ხერთვისთან (Chartis) და აიღო ქალაქები ოძრხე (Odsrekal), ჩაროხი, უფლისციხე—ძალიან დიდი ქალაქი, სარკინე, სამშვილდე, მცხეთა, ურბნისი, კასპი, ციხე-დიდი, ურიათუბანი (Aspaubani), სადაც ებრაელები (იუდეელები) ცხოვრობდნენ, რუსთავი, დედა-ციხე², მტკვრის ციხე ხუნანად წოდებულ³ და კახეთის ყველა ქალაქი (კახეთის ქალაქნი); ყველგან ჩააყენა გარნიზონები და თვითონ გაჩერდა მცხეთაში; შემდეგ შეჩერდა ქსანზე ნასტაკისში. სარკინეთში გაწყვიტა ყველანი, ვინც კი 15 წელზე მეტისა იყო. იქ დასტოვა ასი ათასი⁴ კაცი.

რომის დაარსების შემდეგ, ადაძის შემდეგ 3233 წელს, რიგის მიხედვით მეფობდნენ შემდეგი პირები:

1. ფარნავაზ პირველი⁵, მეფე ქართლისა.
2. სურმაკ მეორე მეფე, ძე ფარნავაზისა⁶;
3. მეფე მირვანოზ, ნებროთიანი.
4. მეფე ფარნაჯომ, ნებროთიანი.
5. მეფე არშაკუნიანი.
6. მეფე არატაკ, არშაკუნიანი.
7. მეფე ბარტომ, არშაკუნიანი.
8. მეფე არშაკ, ძე მირვან მეფისა, ნებროთიანი.
9. მეფე აღრევი, ძე ბარტომისი, არშაკუნიანი.
- 10—11. მეფე ბარტომ [მ] და⁷ აქართამი, აღრევის ძენი⁸, არშაკუნიანი.

¹ ოძრხოსს მან მისცა—დარიელამდე, გ ი უ ლ.:] ოძრხოსი [ფლობდა] ტაშისკარის მხარეს გიდრე შვე ზღვამდე, დღევანდელ იმერეთს [და სამეგრელოს. ჯავახოსი—ფარვანიდან მტკვრამდე, რომელიც უნდა უდრიდეს დღევანდელ თრიალეთს.

უფლოსი [განაგებდა] ქვეყანას მდ. არაგვზე, ანუ მცხეთიდან და თბილისიდან ტაშისკარამდე, ე. ი. დღევანდელ ქართლს.

ხარსარტი ბატონობდა დარუბანდიდან არაგვამდე [არსებულ] ქვეყანაზე. პ ა ლ.

² დედა-ციხე, გ ი უ ლ.] დალდოციხე, პ ა ლ.

³ ხუნანად წოდებული < პ ა ლ.

⁴ 100.000, გ ი უ ლ.] 10.000, პ ა ლ.

⁵ პირველი < პ ა ლ.

⁶ მეორე—ფარნავაზისა < პ ა ლ.

⁷ ბარტომ და < პ ა ლ.

⁸ ძენი, გ ი უ ლ.] ძე, პ ა ლ.

12. Mepe Iknēs Schully Matny Armas.

Mepeni¹ Parsaman et Kaos, tseni Bartossi et Akartamissi Arschakniani.

13. Mepeni Asork et Armasel, tseni Parsamanissa et² Kaosiassa Arschakaniani.

14. Mepeni Amasas et Daerook tseni Asork et Armaselisni Arschakaniani.

15. Mepeni Parsaman Qweli et Miradat, tseni Amasaspisa et Derokissi Arschakaniani³.

16. Mepe Adami, tse Parsaman Qwuelisi Arschakniani.

17. Mepe Parsman, tse Adamisi Arschakaniani⁴.

18. Mepe Amasapi, tse Parsamanissi⁵ Arschakaniani.

19. Mepe Rew Arschakaniani.

20. Mepe Watsche, tse Rewissi Arschak⁶.

21. Mepe Bakwar, tse Watschesi Arschak.

22. Mepe Miradat, tse Bakwarissi Arsch.

23. Mepe Aspakur, tse Miradatissi Arsch.

24. Mepe Mirian, tse Sparsta Mepissa Chosroiani.

Unter seiner Regierung kam Nino nach Cartli 338 Jahr nach Christi Himmelfahrt; mit ihr war der heil. Abiatar und die heil. Sidonia, die Stifter der Christ. Religion⁷.

25. Mepe Bakas, tse Miranissi Chosroiani.

26. Mepe Miradat, tse Bakarißi Chosroiani.

27. Mepe Waras Bakar, tse Miradatißi Chosroani.

28. Mepe Taradat, Simamri (der Schwiegervater) Bakarisi Chosroiani⁸.

29. Mepe Parsaman, tse Waras Bakarissi Chosro(n)iani.

30. Mepe Miradat, Sma (i. e.⁹ Bruder) des Parsaman Mepiss¹⁰.

31. Mepe Artschil, tse Miradat Mepissa Chosroiani.

32. Mepe Miradat, tse Artschil Mepissa Chosroiani.

33. Mepe Wachtang, tse Miradatissi.

34. Mepe Datschy, tse Wachtang Gorgasalissa Chosroiani.

35. Mepe Bakwar, tse Datschy Mepissa Chosroiani.

36. Mepe Parsaman, tse Bakwar Mepissa Chosroiani.

37. Mepe Parsaman, tsmisuli¹¹ (Vetter), Parsman Mepissa¹².

38. Mepe Bakwar, tse Parsaman Mepissa Chosroiani.

39. Kartelissa kwarat Balati Guaram Bagrationi.

40. Eristaut Mtauari Kartelissa Stepanos, tse Guaram Kwarat Balatissa¹³ Bagrationi.

¹ Mepeni, G.] Mepe, P. ² et, G.] und, P. ³ Arschakaniani, G.] Arschakani, P.

⁴ 16. Mepe Adami—tse Adamisi Arschakaniani <P.

⁵ Parsamanissi, G.] Parsamissi, P. ⁶ Arschak, G.] Aschae, P.

⁷ Unter seiner—Religion, G.] Unter der Regierung dieses Zaaren 338 Jahre nach Christi Himmelfahrt kam die heilige Nino und mit ihr der heilige Abrata, und die heilige Sidonia, die die christliche Religion hier stifteten, P. ⁸ Simamri—Chosroiani <P. ⁹ Sma i. e. <P. ¹⁰ Mepiss <P. ¹¹ tsmisuli <P. ¹² Parsman Mepissa, G.] des vorigen, P.

¹³ Kwarat Balatissa, G.] Kwardt Batallissa, P.

12. მეფე იყვნეს (Iknes) შვილი (Schüilly) მათნი არმაზს მეფენი¹ ფარს-
მან და კაოს, ძენი ბარტომისი და აქართამისი, არშაკუნიანი.

13. მეფენი აზორკ და არმაზელ, ძენი ფარსმანისა და კაოსისა, არშაკუნიანი.

14. მეფენი ამაზას[პ] და დეროკ, ძენი აზორკ და არმაზელისნი, არშაკუნიანი.

15. მეფენი ფარსმან ქველი და მირდატ, ძენი ამაზასპისა და დეროკისი, არშაკუნიანი.

16. მეფე ადამი, ძე ფარსმან ქველისა, არშაკუნიანი.

17. მეფე ფარსმან, ძე ადამისი, არშაკუნიანი².

18. მეფე ამაზასპი, ძე ფარსმანისი, არშაკუნიანი.

19. მეფე რეე, არშაკუნიანი.

20. მეფე ვაჩე, ძე რევისი, არშაკუნიანი.

21. მეფე ბაქვარ, ძე ვაჩესი, არშაკუნიანი.

22. მეფე შირადატ, ძე ბაქვარისი, არშაკუნიანი.

23. მეფე ასპაკურ, ძე შირადატისი, არშაკუნიანი.

24. მეფე მირიან, ძე სპარსთა მეფისა, ხოსროიანი.

მის მეფობაში, 338 წელს ქრისტეს მიცვალების შემდეგ, მოვიდა წმინდა ნინო ქართლში. მას გვერდში ამოუდგნენ წმინდა აბიათარი და წმინდა სიდონია, ქრისტიანული სარწმუნოების დამფუძნებელნი³.

25. მეფე ბაქარი, ძე მირიანისი, ხოსროიანი.

26. მეფე მირდატი, ძე ბაქარისი, ხოსროიანი.

27. მეფე ვარაზ ბაქარი, ძე მირდატისი, ხოსროიანი.

28. მეფე ტარადატი, სიმამრი ბაქარისი, ხოსროიანი⁴.

29. მეფე ფარსმანი, ძე ვარაზ ბაქარისი, ხოსროიანი.

30. მეფე მირდატი, ძმა⁵ (Sma) ფარსმან მეფისა⁶.

31. მეფე არჩილ, ძე მირადატ მეფისა, ხოსროიანი.

32. მეფე მირადატი, ძე არჩილ მეფისა, ხოსროიანი.

33. მეფე ვახტანგ, ძე მირადატისი.

34. მეფე დაჩი, ძე ვახტანგ გორგასალისა, ხოსროიანი.

35. მეფე ბაქვარ, ძე დაჩი მეფისა, ხოსროიანი.

36. მეფე ფარსმან, ძე ბაქვარ მეფისა, ხოსროიანი.

37. მეფე ფარსმან, ძმისწული⁷ (tsmisuli) ფარსმან მეფისა⁸.

38. მეფე ბაქვარ, ძე ფარსმან მეფისა, ხოსროიანი.

[39]. ქართლისა კურაპალატი [kwarat Balati] გუარამ ბაგრატიონი.

40. ერისთავთ-მფავეარი ქართლისა სტეფანოს, ძე გუარამ კურაპალატისა, ბაგრატიონი.

¹ მეფენი, გ ი უ ლ.] მეფე, პ ა ლ.

² 16. მეფე ადამი—ადამისი, არშაკუნიანი < პ ა ლ.

³ მის მეფობაში—დამფუძნებელნი, გ ი უ ლ.] ამ მეფის მეფობაში, ქრისტეს მიცვალების შემდეგ 338 წელს მოვიდა წმ. ნინო და ანასთან ერთად წმ. აბრათა და წმ. სიდონია, რომლებმაც აქ საფუძველი ჩაუყარეს ქრისტიანულ რელიგიას, პ ა ლ.

⁴ სიმამრი—ხოსროიანი < პ ა ლ. ⁵ ძმა < პ ა ლ. ⁶ მეფისა < პ ა ლ. ⁷ ძმისწული < პ ა ლ. ⁸ ფარსმან მეფისა, გ ი უ ლ.] წინასი, პ ა ლ.

41. Mtauari Kartelissa Adranasse, tse mesame Bakwar Mepissa Chosroiani.
42. Mtauari Kartelissa Stepanos, tse Adranasse mtauarissa Chosroiani.
43. Mepe Mir da Sma misi (i. e. sein Bruder¹) Artschil, tseni Stepanos mtauarissa Chosroiani.
44. Mepe Artschil, tse Stepanos Mepissa Da sma Mepissa Mirissa² Chosroiani.
45. Mtauari kartelissa Ioanne et Kwanscher, tseni Zimindissa motsamissa (des heil Martyrers) Atschil mepissani.
46. Kwarat balati kartelissa Aschot, tse Adranasessi Bagrationi.
47. Kwarat Balati Bagrad, tse Aschot kwarat balatissi und (die) Bruder³ Adranasessi und Guramissi Bagrationi.
48. Kwarat Balati Dawid, tse Bagrad kwarat Balatissi.
49. Mepe Adranasse, tse David Mepe kwarat balatissa Bagrationi.
50. Mepe kartelissa Konstantine, tse Abchast⁴ mepissa (Konstantin, Zaar Karteliens).
51. Mepe Bagrad, tse Gurgen Mepetmepissa Bagrationi.
52. Mepe Georgi, tse Bagrad Abchast da kartuelt mepissa Bagrationi.
53. Mepe kartelissa da Abchasetissa Bagrad, tse Giorgi Mepissa Bagrationi.
54. Mepe Kartelisa da Abchasetissa Georgi, tse Bagratissi Bagrationi⁵.
55. Mepe Kartelisa da Abchasetissa David Achmaschenebaeli⁶.
56. Mepe Demitri, Mepissa Davidi tsissa.
57. Mepe David, tse Demitri Mepissa Bagrationi.
58. Mepe Georgi, tse Demitri Mepissa Da Sma (Bruder) David Mepissa Bagrationis.
59. Zaar Tamar im Jahr der Welt 6686 im Jahr Christi 1156.
60. Mepe Lascha Georgi, tse Tamar Mepet Mepissa Bagrationi.
61. Mepe Rusudan, tse Tamar Mepet Mepissa, da Lascha Georgissa Mepissa Bagrationi.
62. Mepeni David, tse Mepissa Lascha Georgissa, da David, tse Mepis Rusudanissa Bagrationi.
63. Mepe Kartelissa Demitri, tse David Mepissa Bagrationi.
64. Mepe Kartelissa Wachtang, tse David Imeret Mepissa Bagrationi.
65. Mepe Kartelissa David, tse Demitri Mepissa Bagrationi.
66. Mepe Kartelissa Georgi, tse Demitri Mepissa da⁷ sma David Mepissa Bagrationi.

¹ da Sma misi (i. e. <P.

² Mirissa, G.] minso, P.

³ Bruder, P.] frater, G.

⁴ Abchast, G.] Achros, P.

⁵ 54. Mepe Kartelissa da—Bagrationi <P.

⁶ 55. Mepe—Achmaschenebaeli, G.] David Zaar Karteliens und Abchasiens Achmaschenebaeli, P. ⁷ Mepissa da, G.] Mepissa David da, P.

41. მთავარი ქართლისა აღრანასე, ძე მესამე ბაქვარ მეფისა, ხოსროიანი.

42. მთავარი ქართლისა სტეფანოს, ძე აღრანასე მთავრისა, ხოსროიანი.

43. მეფე მირ და ძმა მისი¹ (da sma misi) არჩილ, ძენი სტეფანოს მთავრისა, ხოსროიანი.

44. მეფე არჩილ, ძე სტეფანოს მეფისა და ძმა (da sma) მეფისა მირისა, ხოსროიანი.

45. მთავარი ქართლისა იოანე და ჯვანშერ, ძენი წმინდისა მოწამისა (Zimindissa motsamissa) არჩილ მეფისანი.

46. კურაპალატი ქართლისა აშოტ, ძე აღრანასესი, ბაგრატიონი.

47. კურაპალატი ბაგრატ, ძე აშოტ კურაპალატისა და ძმა აღრანასესი და გურამისი ბაგრატიონი.

48. კურაპალატი დავით, ძე ბაგრატ კურაპალატისა.

49. მეფე აღრანასე, ძე დავით მეფე-კურაპალატისა, ბაგრატიონი.

50. მეფე ქართლისა კონსტანტინე, ძე აფხაზთ მეფისა (კონსტანტინე, მეფე ქართლისა).

51. მეფე ბაგრატ, ძე გურგენ მეფეთ-მეფისა, ბაგრატიონი.

52. მეფე გიორგი, ძე ბაგრატ აფხაზთ და ქართველთ მეფისა, ბაგრატიონი.

53. მეფე ქართლისა და აფხაზეთისა ბაგრატ, ძე გიორგი მეფისა, ბაგრატიონი.

54. მეფე ქართლისა და აფხაზეთისა გიორგი, ძე ბაგრატისი, ბაგრატიონი².

55. მეფე ქართლისა და აფხაზეთისა, დავით, აღმაშენებელი³.

56. მეფე დიმიტრი, მეფისა დავითისა ძე.

57. მეფე დავით, ძე დიმიტრი მეფისა, ბაგრატიონი.

58. მეფე გიორგი, ძე დიმიტრი მეფისა და ძმა (da sma) დავით მეფისა, ბაგრატიონის.

59. მეფე თამარ, დასაბამიდან ქვეყნისა 6686, ქრისტესით 1156. (?)

60. მეფე ლაშა გიორგი, ძე თამარ მეფეთ-მეფისა ბაგრატიონი.

61. მეფე რუსუდან, ძე თამარ მეფეთ-მეფისა, და ლაშა გიორგისა მეფისა, ბაგრატიონი.

62. მეფენი დავით, ძე მეფისა ლაშა გიორგისა, და დავით, ძე მეფისა რუსუდანისა, ბაგრატიონი.

63. მეფე ქართლისა დიმიტრი, ძე დავით მეფისა, ბაგრატიონი.

64. მეფე ქართლისა ვახტანგ, ძე დავით იმერთა მეფისა, ბაგრატიონი.

65. მეფე ქართლისა დავით, ძე დიმიტრი მეფისა, ბაგრატიონი.

66. მეფე ქართლისა გიორგი, ძე დიმიტრი მეფისა და⁴ ძმა (Sma) დავით მეფისა, ბაგრატიონი.

¹ და ძმა მისი < პ ა ლ.

² 54. მეფე ქართლისა—ბაგრატიონი < პ ა ლ.

³ 55. მეფე—აღმაშენებელი, გ ი უ ლ.] დავით, მეფე ქართველთა და აფხაზთა, აღმაშენებელი, პ ა ლ.

⁴ მეფისა და, გ ი უ ლ.] მეფისა დავით და, პ ა ლ.

67. Mepe Kartelissa Wachtang, tse Demitri Mepissa da sma David Mepissa da Georgi Mepissa.

68. Mepe Georgi, tse Demitri Bagrationi.

69. Mepe Bagrad, tse Georgissa Da sma Mepis Alexandres, dessen Gemahlin die Zaarin (dedopali)¹ Helene.

70. Mepe Alexander, tse Demitri Mepissa.

ANMERKUNGEN

Zur Genealogie der Zarischen Familie Bagrationi, der Kachetischer so wohl als Kardwelischen Linien², vom 17-ten Jahrhundert, bis 1773³.

I. Kachetische Linie

1. Alexander.

3. Teimuras.

3. Erekle oder Nikola (Nicolaus, P.). Er war ein gebohrner Christ und hieß Konstantin, nahm aber die mahomedanische Religion und mit derselben den Namen Erekle an.

4. Mahomet Kuli Chan. Er war ein natürlicher Sohn des Zaars Erekle und regierte nach seines Vaters Tode in Kacheti erst unter persischen und nachher unter türkischen⁴ Schuze. Seine Gemahlin war die Tochter des Schamchal in Tarku. Er ward 1724 im türkischen Lager am Jör in Kacheti unter Sagaretscho meuchelmörderisch umgebracht. Von seinen beiden Söhnen Mahamet Mursa und Ali Chan starb einer vor ihm in Persien und der andere gleich nach ihm in Kacheti.

5. Imam Kuli Chan⁵. Er starb noch vor Mahomet Kuli Chan⁶ in Kacheti, ohne Söhne nachzulassen.

6. Teimuras. Bruder des vorigen. Er ward 1740 von Thamas Chan oder dem persischen⁷ Schach Nadir zum Zaar von Kacheti und auch Kardweli ernannt, nachdem sein Bruder, der in Kacheti regiert, gestorben und Wachtang Zar in Kardweli, den die Türken unterdrückten, mit seinen ganzen Familie nach Rußland geflüchtet war, und die Türken durch Nadir Schah aus diesen Provinzen vertrieben waren.

Er gieng nach Rußland, um gegen die Lesgier und Türken, die ihn nach Schach Nadirs Tode wieder zu drücken suchten, Beistand und Schnzze zu bitten. Er starb in Petersburg in den letzten Tagen 1761⁸.

¹ dedopali < P. ² der Kachetischer—Linien < P. ³ გიულდენშტედტი ცალკე იძლევა მშობრულთა სიას (გენეალოგიას), შემდეგ მათს მოკლე ვინაობას: პალასმა კი ეს ერთად მოგვცა, როგორც ჩვენ ტექსტშია. ⁴ türkischen, G.] რუსischen, P. ⁵ პალასთან ჯერ Imam Kuli Chan არის, შემდეგ Mahomet Kuli Chan. ⁶ noch vor Mahomet Kuli Chan, G.] als Chan, P. ⁷ dem persischen < G. ⁸ nachdem—1761, G.] In der ersten Stelle folgte er seinem Bruder und die kartelische Zaarenwürde erhielt er, weil der kartelische Zaar Wachtang von den Türken unterdrückt, mit seiner ganzen Familie nach Rußland geflohen war und der Nadir Schach nun die Türken aus Kartuli vertrieben und entsetzt hatte.

Nach Schach Nadirs Tode konnte er sich der neuen Bedrückungen der Lesgier und Türken nicht erwehren und gieng um rufischen Beystand zu suchen, nach St. Petersburg, wo er zu Ende des Jahres 1761. verstarb, P.

67. მეფე ქართლისა ვახტანგ, ძე დიმიტრი მეფისა და ძმა (Sina) დავით მეფისა და გიორგი მეფისა.

68. მეფე გიორგი, ძე დიმიტრი [მეფისა], ბაგრატიონი.

69. მეფე ბაგრატ, ძე გიორგისა და ძმა მეფის ალექსანდრესი, მისი მეუღლეა დედოფალი ელენე.

70. მეფე ალექსანდრე, ძე დიმიტრი მეფისა.

ცნობები

ბაგრატიონთა სამეფო საგვარეულოს (როგორც კახეთის, ისე ქართლის შტოს¹) გენეალოგიის შესახებ მე-17 საუკუნიდან 1773 წლამდე.

I. კახეთის შტო

1. **ალექსანდრე.**

2. **თეიმურაზი.**

3. **ერეკლე** ანუ ნიკოლა[ოსი]. ის იყო დაბადებით ქრისტიანი და ერკვა კონსტანტინე, მიიღო მაჰმადიანობა და მასთან ერთად სახელიც—ერეკლე.

4. **მაჰომეტ ყული ხანი.** ის იყო მეფე ერეკლეს ნაძვლილი ვაჟი და განაგებდა მამის სიკვდილის შემდეგ კახეთს, ჯერ სპარსეთის, ხოლო შემდეგ თურქეთის² მფარველობის ქვეშ. მისი ცოლი იყო ქალი ტარკუს შამხლისა. ის 1724 წ. მუხანათურად იქნა მოკლული თურქულ ბანაკში იორჯე, კახეთში, საგარეჯოს ქვემოთ. მისი ორი ვაჟიდან—მაჰამეტ მურზა (მირზა—გ. გ.) და ალი ხან,—ერთი გარდაიცვალა მის სიკვდილამდე სპარსეთში, მეორე კი—კახეთში, მალე მისი სიკვდილის შემდეგ.

5. **იმამ ყული ხანი.** ის გარდაიცვალა კახეთის მმართველ მაჰომეტ ყული ხანამდე³ უძეოდ.

6. **თეიმურაზი.** წინა [მეფის] ძმა. 1740 წ. ის დანიშნა თამაზ ხანმა, ანუ სპარსეთის⁴ შაჰმა ნადირმა კახეთის და აგრეთვე ქართლის მეფედ, მას შემდეგ, რაც მისი ძმა, რომელიც კახეთს მართავდა, გარდაიცვალა და ქართლის მეფე ვახტანგი, რომელსაც თურქები ჩაგრავენენ, მთელი თავისი ოჯახით რუსეთში გაიქცა, ხოლო თურქები ნადირ შაჰმა გარეკა ამ პროვინციებიდან.

ის გაემგზავრა რუსეთში, რათა ეთხოვა დახმარება და მფარველობა ლეკებისა და თურქების წინააღმდეგ, რომლებმაც შაჰ ნადირის სიკვდილის შემდეგ კვლავ დაიწყეს მისი ჩაგვრა. ის გარდაიცვალა პეტერბურგში 1761 წლის უკანასკნელ დღეებში (მიწურულში)⁵.

¹ როგორც კახეთის, ისე ქართლის შტოს < პალ.

² თურქეთის, გიულდ.] რუსეთის, პალასი.

³ კახეთის მმართველ მაჰომეტ ყული ხანამდე, გიულდ.] როგორც ხანი კახეთისა, პალ.

⁴ სპარსეთის < პალ.

⁵ მას შემდეგ—მიწურულში, გიულდ.] პირველ რიგში მან ძმის მსგავსად მიიღო ქართლის მეფობა, რადგან ქართლის მეფე ვახტანგი, თურქთაგან დაჩაგრული, მთელ თავის ოჯახთან ერთად რუსეთში გადავიდა და ნადირშაჰმა კი შესძლო თურქების ქართლიდან განდევნა.

ნადირ შაჰის სიკვდილის შემდეგ მან ვერ გაუძლო ლეკების და თურქების დაწოლას და წავიდა დახმარების საძებნელად რუსეთში, სტ.-პეტერბურგში, სადაც ის მოკვდა 1761 წლის ბოლოს, პალ.

7. Helene hieß die Tochter des Erekle und Schwester des Teimuras, die den tatarischen Titel Beguna führte¹; Beguna ist nur ein Titel aus der tatarischen Sprache, der so viel als Fürstin oder Prinzessin bedeutet, von Beg, ein Prinz oder Fürst². Sie ward die Gemahlin des Jasse, des 11ten in der kardwelischen Linie.

8. Mahamet Mursa³ } die schon genannten verstorbenen

9. Ali Chan } Söhne Mahomet Kuli Chans. Nr. 5.

10. Erekle, der jetzt (1772 und 1785)⁴ regierende Zaar von Kardweli und Kacheti. Er regierte schon bey Teimuras Lebzeiten, während seiner Entfernung aus Georgien nach Rußland, eine Reise, die er sehr angerathen hatte. Seine Mutter war Tamar, Tochter des aus Kartuli vertriebenen und in Rußland gestorbenen Zaars Wachtang⁵. Er hatte 1772 die 2te Gemahlin, und mit beiden 8 Zaarewitsche und 6 Prinzessinen (s. weiterh.)⁶.

II. Kardwelische Linie.

1. Zaar Luarsab.

2. Zaar Simon der erste, Luarsabs Sohn.

3. Zaar Simon der 2te, Simons des ersten Sohn.

4. Rustan Chan, ein adoptirter Sohn des Zaars Simon des 2ten. Er war aus Kacheti.

5. Schanawas, Rustans (Nr. 4) Sohn.

6. Artschil, Schanawas Sohn.

7. Soliman, Schanawas 2-ter Sohn.

8. Lewan, Schanawas 3-ter Sohn.

9. Georgi, Schanawas 4-ter Sohn.

Eine Tochter Schanawas⁷.

10. Chosro Chan, nicht⁸ Chusref Chan, Lewans (Nr. 8) Sohn. Er ward als Prinz vom persischen⁹ Schach nach Kandahar, gegen die Awganen geschickt und kam daselbst um.

Von ihm blieb eine Tochter¹⁰ Anna¹¹ nach, die noch 1772¹² in Moskau ledig lebte¹³.

11. Jasse, Lewans (Nr. 8.) 2-ter Sohn, der kurze Zeit unter den Türken der Regierung in Kartweli vorgestanden, starb in Tiflis als Mahometa-

¹ die den tatarischen Titel Beguna führte < G. ² Beguna ist nur — Prinz oder Fürst < P. ³ Mursa, G.] Bursa, P. ⁴ und 1785 პალასის ჩამატებაა, რადგან ამ წელს გიულდენ-შტედტი აღარ იყო ცოცხალი. ⁵ 10. Erekle—Wachtang, P.] Erekle izzige Zar in Kardweli und Kacheti ward nach seines Vaters Tode Zar, nachdem er schon während dessen Gegenwart in Rußland die Regierung in Händen gehat, welches er schon vorzeitig durch Anrathung der russischen Reise seines Vaters, zu erhalten gesucht. Seine Mutter war Tamar, des Zaren Wachtang in Kartweli Tochter.—Von dessen ersten Ehe ein Son Georgi und eine Tochter. Gemalin des Zarewitsch Artschil, des Imeretischen Zaren Solomon Bruders. G. ⁶ ამას მოსდევს ერეკლეს შვილების ჩამოთვლა, რაც პალასთან ცოტა ქვემოთაა. ⁷ ნუმერაციაში გიულდენშტედტს ეს კალიშვილი ჰყავს მე-10 ნომრად და ა. შ. ⁸ Chosro Chan, nicht. G.] Choras Chan, mit, P. ⁹ persischen < G. ¹⁰ Tochter, G.] Prinzessin. P. ¹¹ Anna გიულდენშტედტთან არის მე-17 ნომრად, პალასთან ცალკე არ არის. ¹² 1772, P.] jetzt, G. ¹³ in—lebte, P.] im ledige Stande in Moskau lebt, G.

7. ელენე, რომელიც ატარებდა თათრულ ტიტულს ბეგუნა¹, იყო ასული ერეკლესი და თეიმურაზის და. ბეგუნა არის მხოლოდ ტიტული თათრულ ენაზე, რაც ნიშნავს თავად ქალს ან პრინცესას [სიტყვიდან] ბეგ-ი—პრინცი, ანუ თავადი². ის იყო ცოლი იასესი, ქართლის შტოს რიგით მე-11-სი.

8. მაჰამეტ მურზა } უკვე დასახელებული გარდაცვლილი ვაჟები
9. ალი ხანი } მაჰამეტ ყული ხანისა (№ 4).

10. ერეკლე, ეხლაც (1772 და 1785 წ.) მმართველი მეფე ქართლისა და კახეთისა. ის მართავდა ჯერ კიდევ თეიმურაზის სიცოცხლეში, მისი საქართველოდან რუსეთში წასვლის განმავლობაში, რაც [წასვლა—გ. გ.] მან ძალიან ურჩია. მისი დედა იყო თამარი, ასული საქართველოდან გადახვეწილი და რუსეთში გარდაცვლილი მეფის ვახტანგისა³. 1772 წელს მას ჰყავდა მეორე ცოლი და ორივესგან 8 უფლისწული და 6 პრინცესა (იხ. შემდეგ).

II. ქართლის შტო

1. მეფე ლუარსაბი.

2. მეფე სიმონ I, ლუარსაბის ძე.

3. მეფე სიმონ (?) II, სიმონ I-ის ძე.

4. როსტომ ხანი, მეფე სიმონ II-ის ნაშვილები. ის იყო კახეთიდან.

5. შაჰნავაზი, როსტომის (№ 4) ძე.

6. არჩილი, შაჰნავაზის ძე.

7. სოლიმანი, შაჰნავაზის მეორე ვაჟი.

8. ლევანი, შაჰნავაზის მესამე ვაჟი.

9. გიორგი, შაჰნავაზის მეოთხე ვაჟი.

შაჰნავაზის ქალიშვილი.

10. ხოსრო ხანი. არა ხუსრევ ხანი⁴, ლევანის (№ 8) ძე. ის, როგორც პრინცი სპარსეთის⁵ შაჰმა გაგზავნა ყანდაარში ავღანთა წინააღმდეგ და იქ დაიღუპა.

მას დარჩა ქალიშვილი⁶ ანნა. რომელიც 1772 წ⁷. ცხოვრობდა მოსკოვში ჯერ კიდევ გაუთხოვარი⁸.

11. იასე, ლევანის (№ 8) მეორე ძე, რომელსაც მცირე ხანს თურქთა ხელქვეით ეკავა ქართლის მმართველობა, გარდაიცვალა თბილისში მაჰმადიანად და დაკრძალულია გარეთუბანში. ის დიდხანს ცხოვრობდა ისპაჰანში და ცოლის ელენესაგან—კახეთის მეფის ერეკლეს ანუ ნიკოლაოსის ქალისაგან, და ხარკ[ებ]ისაგან აქ შეძენილი ვაჟები ამდენად მაჰმადიანები იყვნენ

¹ რომელიც ატარებდა თათრულ ტიტულს ბეგუნა < გიულ.

² ბეგუნა არის—თავადი < პალ.

³ 10. ერეკლე—ვახტანგისა, პალ.] ერეკლე, ქართლისა და კახეთის ახლანდელი მეფე, გამეფდა თავისი მამის სიკვდილის შემდეგ, მას შემდეგ, რაც ჯერ კიდევ მისი რუსეთში ყოფნის დროს მმართველობა ხელში აიღო, რაც მან ადრე რუსეთში მამის გამგზავრების რჩევისას დააპირა (სცადა). მისი დედა იყო თამარი, ქართლის მეფის ვახტანგის ქალი.—პირველი ქორწინებიდან [ჰყავდა] ვაჟი გიორგი და ერთი ქალიშვილი, ცოლი მეფისწულ არჩილისა, იმერეთის მეფის სოლომონის ძმისა, გიულდ.

⁴ ხოსრო ხანი, არა ხუსრევ ხანი, გიულდ.] ხორას ხანი, ხუსრევ ხანთან ერთად, პალ.

⁵ სპარსეთის < პალ. ⁶ ქალიშვილი, გიულდ.] პრინცესა, პალ. ⁷ 1772 წ., პალ.] ამჟამად, გიულდ.

⁸ ცხოვრობდა—გაუთხოვარი, პალ.] გაუთხოვარია და ცხოვრობს მოსკოვში, გიულდ.

ner und liegt in Garetubani. Er lebte lange zu Ispahan und zeugete dasebst mit einer Gemalin Helene, des kachetisch. Zaren Erekle oder Nikola Tochter und mit eine[r] Kebsweibe seine Sö[h]ne, die daher als Mahometaner waren und nachher grostenteils getauft wurden, daher gemeiniglich zwei Namen haben¹. (s. Weiterh. Nr. 16).

12. **Teimuras**, Lewans (Nr. 8) 3-ter Sohn starb unverheiratet in Kartweli unter 30. Jahre, als Prinz².

13. **Wachtang**, 4-ter Sohn Lewans (Nr. 8) ward Zaar in Kartweli, die Türken aber beraubten ihn seines Landes, darauf er mit seiner ganzen Familie nach Rußland flohe³. (s. vorh. Nr. 6). Er starb in Astrachan und hinterließ 3 Söhne Bakar, Georgi und Wachuschti⁴ und eine Tochter Tamar, erste Gemahlin des Zaars Horaklius.

14. Der Zaarewitsch **Simon**, Lewans (Nr. 8) 5-ter Sohn starb in Rußland. und seine beyden jungen Söhne starben⁵ auf Reisen in Europa.

15. **Dometi**, 6-ter Sohn Lewans (Nr. 8) starb als Patriarch von Kartweli und Kacheti, als ein 70-jähriger Greis.

16. **Artschil**, Jasses (Nr. 11) ältester Sohn, hieß als junger Muhamedaner Abdullah. Er regierte in Kartweli eine kurze Zeit und kam bey Schach Nadirs Heer ohne nachgebliebene Kinder um.

17. **Alexander**, 2-ter Sohn des Jasse (Nr. 11) vorher⁶ Schanawas. Er hieß als Kind Isaak-beg und nach der Taufe Alexander; natürlicher Sohn vom Jasse⁷. Er lebte noch 1772. in Kislar mit einer rußischen Pension im Range eines Oberlieutenants⁸. Von seinen Söhnen ist einer Archimandrit in Kislar; einer Lieutenant bey der Russische Armee und der dritte [.?.] lebt als Privatperson in Kislar und hat einen Sohn⁹.

18. **Lewan**, und

19. **Huseinbeg**¹⁰, beyde Söhne Jasse (Nr. 11) starben in Kartweli ohne Kinder¹¹.

¹ der kurze—haben, G.] Er regierte unter dem Schuze der Türken etwan im Jahr 1750 eine kurze Zeit in Kartweli, als Zaar (Mepe), ward muhamedanisch, lebte lange in Ispahan und starb in Teflis, seine Leiche liegt in Garetubani. Seine Gemahlin war Helene, Tochter des kachetischen Zaars Erakli (s. vorh. Nr. 3). Mit derselben und Kebsweibern hatte er mehrere Söhne, die beschnitten, aber nachher getauft wurden. P.

² unverheiratet—als Prinz, G.] als ein junger Mann in Kartweli unvermählt, P.

³ Wachtang—flohe, P.] Wachtang, Lewans Sohn, war Zar in Kartweli von da er mit seiner ganzen Familie nach Rußland flohe, da die Türken sich des Landes bemächtigten und ihn der Regierung entsetzten, G.

⁴ Bakar, Georgi und Wachuschti, G.] (S. weiterh. Nr. 21, 22, 23), P.

⁵ starben <P. ⁶ vorher, G.] denn, P.

⁷ natürlicher Sohn vom Jasse <P.

⁸ Er—Oberlieutenants, P.], lebt izt als Privatperson mit einem Kaiserlichen Pension und Oberlieutenants Range in Kislar, G.

⁹ Von seinen Söhnen—hat einen Sohn, G.] Von seinen Söhnen sind 2 in rußischen Kriegsdienst, P.

¹⁰ Huseinbeg, G.] Husambeg, P. ¹¹ ohne Kinder, G.] unvermählt, P.

და შემდეგში უმეტესნი მოინათლნენ, ამის გამო ორი სახელი აქვთ¹ (იხ. შემდეგ № 16).

12. თეიმურაზი, ლევანის (№ 8) მესამე ვაჟი, მოკვდა 30-ოდე წლისა უცოლოდ, ქართლში, პრინცად².

13. ვახტანგი, ლევანის (№ 8) მეოთხე ძე, იყო მეფედ ქართლში, მაგრამ თურქებმა წაართვეს მას ქვეყანა და ამიტომ ის თავისი ოჯახით წავიდა რუსეთში³. (იხ. ზემოთ № 6). ის გარდაიცვალა ასტრახანში და დასტოვა სამი ვაჟი—ბაქარი, გიორგი და ვახუშტი⁴ და ერთი ქალი, თამარი, მეფე ერეკლეს პირველი ცოლი. (?)

14. მეფისწული სიმონი, ლევანის (№ 8) მე-5 ძე, მოკვდა რუსეთში და მისი ორივე ახალგაზრდა ვაჟი გარდაიცვალნენ⁵ ევროპაში მოგზაურობისას.

15. დომენტი, ლევანის (№ 8) მე-6 ვაჟი, მოკვდა როგორც ქართლის და კახეთის პატრიარქი, 70 წლის მოხუცი.

16. არჩილი, იასეს (№ 11) უფროსი ვაჟი, ახალგაზრდობაში ერქვა აბდულა, როგორც მაჰმადიანს. ის შერთავდა ქართლს ცოტა ხანს და მოკვდა შაჰ ნადირის ჯარში მყოფი, უშვილოდ.

17. ალექსანდრე, იასეს (№ 11) მეორე ძე, მანამდე შაჰნავაზი. ბავშვობაში ერქვა ისაკ ბეგ, ხოლო მონათვლის შემდეგ—ალექსანდრე; [იყო] იასეს ნამდვილი ვაჟი⁶. ის ცხოვრობდა ჯერ კიდევ 1772 წ. ყიზლარში რუსეთის პენსიით, უფროსი ლეიტენანტის ჩინით⁷. მისი ვაჟებიდან ერთი არის არქიმანდრიტი ყიზლარში; ერთიც რუსეთის არმიის ლეიტენანტია, ხოლო მესამე ცხოვრობს ყიზლარში, როგორც მოქალაქე (კერძო პირი) და ჰყავს ერთი ვაჟი⁸.

18 ლევანი და

19. ჰუსეინბეგი, ორივე იასეს (№ 11) ვაჟები, გარდაიცვალნენ ქართლში უშვილოდ⁹.

¹ რომელსაც—სახელი აქვთ. გ ი უ ლ დ.] ის თურქთა მხარდაჭერით ცოტახანს მმართველობდა ქართლში 1750 წელს, როგორც მეფე; იყო მაჰმადიანი, ის ცხოვრობდა დიდხანს ისპაჰანში და მოკვდა თბილისში. ის დამარბულია გარეთუბანში. მისი ცოლი იყო ელენე, კახეთის მეფის ერეკლეს (№ 3) ქალი. მასთან და საყვარლებთან ჰყავდა რამდენიმე ვაჟი, რომლებიც იყვნენ წინადაცვეთილნი, მაგრამ შემდეგ მონათლულნი, პ ა ლ ა ს ი.

² 30-ოდე—პრინცად, გ ი უ ლ დ.] ახალგაზრდა, უცოლოდ, ქართლში, პ ა ლ.

³ ვახტანგი—რუსეთში, პ ა ლ ა ს ი.] ვახტანგი, ლევანის ვაჟი, იყო მეფე ქართლისა, საიდანაც ის შთელი თავისი ოჯახით გაიქცა რუსეთში, რადგან თურქებმა ქვეყანა დაიპყრეს და მას მმართველობა ჩამოართვეს, გ ი უ ლ დ.

⁴ ბაქარი, გიორგი და ვახუშტი, გ ი უ ლ დ.] (იხ. ქვემოთ №№ 21, 22, 23), პ ა ლ ა ს ი.

⁵ გარდაიცვალნენ < პ ა ლ.

⁶ იყო იასეს ნამდვილი ვაჟი < პ ა ლ.

⁷ ის ცხოვრობდა—ჩინით, პ ა ლ ა ს ი.] ცხოვრობს ახლა როგორც უბრალო მოქალაქე, იმპერატორის პენსიით და უფროსი ლეიტენანტის ჩინით ყიზლარში, გ ი უ ლ დ.

⁸ მისი ვაჟებიდან—ერთი ვაჟი, გ ი უ ლ დ.] მისი ვაჟებიდან ორნი რუსეთის აკრძალვაში მსახურობდნენ, პ ა ლ.

⁹ უშვილოდ, გ ი უ ლ დ.] უცოლოდ, პ ა ლ.

20. **Antoni**, 5-ter Sohn des Jasse Nr. 11. hies vorher¹ Teimuras und jezige² Patriarch in Kartweli und Kacheti.

21. **Bakar**, Wachtangs So[h]n, ward, nach der durch die Türken geschehen[en] Entsezzung seines Vaters des Zaren, ein Mahometaner mit dem Namen Schanawas, um Pascha von Kartweli zu werden. Er war es auch kurze zeit; entsagte aber balde dieser E[h]re und den Mahometanischen Glauben und gieng mit seinem Vater der indes in Oseti sich aufgehalten nach Rusland. Er ist in Rusland als General en Chef gestorben und hat 2 Sö[h]ne: Lewan und Alexanedr hinterlassen. Beide waren Gvarde Officier; der erste ist in P-burge gestorben; der zweite ist izt in Persien bei dem Kerim Chan in Schiras. Er ist mit dem verste[e]lkten Vorsazze hingegangen, um sich gegen den Zaren Erekle eine Partie zu machen und die ihm nicht uneigentlich zuständige Regierung in Kartweli zu erhalten. Er scheint aber nicht glücklich zu sei(e)n².

22. **Georgi**, 2-ter Sohn des Zaaren Wachtang (Nr. 13). Er lebte 1773 als Verabschiedeter General en Chef ohne Söhne in Moskau.

23. **Wachuscht**, 3-ter Sohn des Zaaren Wachtang (Nr. 13). Er starb als Privatperson in Moskau und hinterlies 2 Söhne: Nikolai und Iwan⁴; der erste lebt als Privatperson in Moskau, der zweite dient izt als⁵ Generalmajor bey der russischen Armee.

Die Prinzeßin Tamar⁶ Wachtangs Tochter war die Gemahlin des Teimuras und Mutter des jezigen Zaren Erekle⁷.

24. **Lewan**, Alexander.

Der jezt (1772) regierende Zaar Kartliens und Kachetiens (Mepe Kartalissa da Kachetissa) Erakles, Sohn des Zaaren Teimuras (s. vorhin bey der kachetischen Linie Nr. 10) war einige 60 Jahr alt.

Unter den mannigfaltigen Unfällen, Vorfällen und Abendtheuren seiner Regierung hat er doch weder sein Reich, noch auch nur eine seiner Provinzen ganz verlohren, sondern sich ununterbrochen, bisweilen freylich mit genauer Noth, auf seinem Stuhl regierend erhalten.

Seine Gemahlin war Tamar, des kartulischen Zaaren Wachtangs Tochter. Die jezige Taredschan⁸, Tochter des vorigen Dadians und Schwester des jezt regierenden Dadians in Miugrelien (seines bittern Feindes).

¹ vorher, G.] vordem, P. ² jezige, G.] war 1773, P. ³ Bakar—zu seien, G.] Bakar, ältester Sohn des Zaaren Wachtang Nr. 13. Er ward ein Muhamedaner und gieng zu den Türken, um seines Vaters Thron zu erhalten; den erhielt er auch unter den Namen Schanawas. Er entsagte aber bald seiner Würde und seinen neuen Glauben und begab sich zu seinem Vater, der sich damahls noch bey den Osetinern aufhielt, und mit ihm von diesen nach Rußland. Dasselbst ist er als General en Chef gestorben und hat 2 Söhne Lewan und Alexander hinterlassen. Beyde wurden Officiers unter der russischen Garde, einer starb und der andere gieng nach Krim, um von da aus auf seines Großvaters Thron zu lauschen, P. ⁴ Nikolai და Iwan გიულდენშტედტს აქვს ცალკე №№ 28, 29-ად. ⁵ Er starb—dient izt als, G.] Er privatisirte in Moskau und so starber. Von zweyen Söhnen privatisirt Nikolai ebenfalls und Iwan war 1773 schon, P. ⁶ Tamar გიულდენშტედტთან არის № 26. ⁷ war die Gemahlin—Erekle, G.] und Heraklii Gemahlin ist schon zweymahl gedacht, P. ⁸ Taredchan, P.

20. ანტონი, იასეს (№ 11) მეხუთე ვაჟი, ადრე ერქვა თეიმურაზი; ამჟამად¹ [არის] ქართლ-კახეთის პატრიარქი.

21. ბაქარი, ვახტანგის ვაჟი. მას შემდეგ რაც მისი მამა, მეფე, თურქებმა ჩამოაგდეს, გამაჰმადიანდა [და მიიღო] სახელი შაჰნავაზი, რათა გამხდარიყო ქართლის ფაშა. ის ამ თანამდებობაზე ცოტა ხანს იყო; მაგრამ მალე უარი თქვა ამ პატივსა და მაჰმადიანობაზე და თავის მამასთან ერთად, რომელიც ამ დროს ოსეთში იყო, წავიდა რუსეთში. ის მოკვდა რუსეთში გენერალ ან-შეფის ჩინში და დარჩა ორი ვაჟი: ლევანი და ალექსანდრე. ორივე იყვნენ გვარდიის ოფიცრები; პირველი მოკვდა სანკტ. პეტერბურგში; მეორე ამჟამად არის სპარსეთში ქერიმ ხანთან შირაზში. ის წავიდა ფარული განზრახვით, რათა მეფე ერეკლეს წინააღმდეგ შეადგინოს დასი და მიიღოს მისთვის არა კუთვნილი მმართველობა ქართლისა. მაგრამ ჩანს არ არის ბედნიერი².

22. გიორგი, ვახტანგის (№ 13) მე-2 ვაჟი. 1773 წ. ის ცხოვრობდა მოსკოვში უძეოდ, როგორც სამსახურს თავდანებებული გენერალ ან-შეფი (სარდალი).

23. ვახუშტი, მეფე ვახტანგის (№ 13) მესამე ვაჟი. ის გარდაიცვალა მოსკოვში როგორც კერძო პირი და დასტოვა ორი ვაჟი: ნიკოლაი და ივანე. პირველი ცხოვრობს როგორც კერძო პირი მოსკოვში, მეორე ამჟამად მსახურობს³ გენერალ-მაიორად რუსეთის არმიაში.

პრინცესა თამარი, ვახტანგის ქალი, იყო მეუღლე თეიმურაზისა და ახლანდელი მეფის ერეკლეს დედა⁴.

24. ლევან, ალექსანდრე (?)

ამჟამად (1772 წ.) მმართველი მეფე ქართლისა და კახეთისა, ერეკლე, ვაჟი მეფე თეიმურაზისა (იხ. ზევით, კახეთის შტო, № 10), იყო დაახლოებით 60 წლისა.

სხვადასხვა უბედური შემთხვევებისა და გაჭირვების მიუხედავად, თავის მმართველობის დროს, მან არა თუ არც სამფლობელო და არცერთი პროვინცია არ დაკარგა, არამედ ხელიდან გაუშვებლად, თუმცა ხანდახან საკმაო გაჭირვებით, შეინარჩუნა ტახტი.

მისი ცოლი იყო (?) თამარი, ქართლის მეფის ვახტანგის ქალიშვილი.

ახლანდელი—დარეჯანი, არის ქალი წინა [მმართველი] დადიანისა და სამეგრელოს ახლანდელი მმართველის დადიანის (მისი მოსისხლე მტრის) და.

¹ ამჟამად, გიულდ.] 1773 წელს, პალასი.

² 21. ბაქარი—ბედნიერი, გიულდ.] ბაქარი, ვახტანგის (№ 13) უფროსი ვაჟი. ის იყო მაჰმადიანი და წავიდა თურქებთან, რათა მიეღო მამის ტახტი. მან მიიღო აგრეთვე სახელი შაჰნავაზი, მაგრამ მან მალე უარი თქვა თავის თანამდებობაზე და ახალ სარწმუნეობაზე და წავიდა მამასთან, რომელიც მაშინ ჯერ კიდევ ოსებში იყო, და მასთან ერთად კი რუსეთში. ის გარდაიცვალა გენერალ ან-შეფის ჩინში და დასტოვა ორი ვაჟი—ლევანი და ალექსანდრე. ორივენი გახდნენ რუსეთის გვარდიის ოფიცრები. ერთი მოკვდა, მეორე კი წავიდა ყირიმში, რათა იქიდან თავის პაპის ტახტს თვალყური ადევნოს, პალ.

³ ის გარდაიცვალა—მსახურობს, გიულდ.] ის დასახლდა მოსკოვში (გახდა მოსკოვის მოქალაქე—გ. გ.) და ასევე მოკვდა. მისი ორი ვაჟიდან ნიკოლაი კერძო პირია, ხოლო ივანე 1773 წელს იყო უკვე, პალ.

⁴ იყო მეუღლე—დედა, გიულდ.] და ერეკლეს ცოლი უკვე ორჯერ მოვიხსენიეთ, პალასი.

Seine Zaarewitsche oder Prinzen sind;

1. Georgi, er war 1772. 28 Jahre alt. Vermählt mit Ketauan, Tochter des Kisichi Mauros, Fürsten Papua Endronika Schillo. Sein Sohn David 4 Jahr, Joanne¹ 2 Jahr; und zwey Töchter.
2. Leon oder Lewan 20 Jahr. Vermählt mit der Tochter des Dianbeks (Obersten Richter) Fürsten Koichosro Endronika Schillo.
3. Julon 12 Jahr.
4. Wachtang 10 Jahr.
5. Teimuras 8 Jahr.
6. Mirian 7 Jahr.
7. Alexander 2 Jahr und
8. Loarsab ein halb Jahr².

Prinzessinen;

1. Tamar vermählt an den Fürsten und Saltuchseß (General) Orbelischillo.
2. Helene, vermählt an den Fürsten Artschil, Bruder des imeretischen Zaars Solomon.
3. Maria, ihr Gemahl der Kalakis Maura Fürst David Zizischillo.
4. Ketuan, verheyrathet an den Fürsten Muchran Batoni.
5. Choroschan 4 Jahre und
6. Anastasia 3 Jahre.

Die noch lebende Stiefmutter des Zaaren Heraklius, Wittwe des Zaars Teimuras, heißt Anachanum Takaltowiani. Ihre Tochter starb als Gemahlin des Dadians von Mingrelia.

Des Zaaren Heraklius Schwester Anna ist Wittwe des Eskagabasch, Kammerherrn und Fürsten Demetre Orbelischillo. Sie ist 1722 geboren.

Aus der fürstl. Familie Bagrationi stammt auch der jezt (1772) regierende imeretische Zaar Salomon und überhaupt sind die beyden georgischen Zaaren, der Dadian und Guriel nahe verwandt und verschwägert. Sie und ihre Söhne heirathen wechselseitig ihre Töchter und Schwestern. Das geschieht auch unter den regierenden und den die Landstände ausmachenden vornehmen Fürsten.

ZUR GESCHICHTE IMERETIENS

Dieser Theil Georgiens hat wegen der Verheerungen und Unterjochungen durch die Türken und durch innere Zwiste mit benachbarten und unter eigenen Fürsten, auch durch die Räubereyen und Ueberfälle der Lesgier und anderer Gebürgvölker gleiche Schicksale gehabt; nur litte Imereti öfter und mehr durch die Türken, dagegen Kartuli von den Persiern öfter

¹ David და Joanne გიულდენშტედტს აქვს ცალკე, №№ 19 და 20-ად.

² ამთ გიულდენშტედტთან მოხდევინ №19—David და № 20-ად Ioanne.

მისი უფლისწულები ანუ პრინცები არიან:

1. გიორგი, 1772 წ. იყო '28 წლისა, მეუღლედ ჰყავს ქეთევანი, ქიზიყის მოურავის, თავად პაპუ[ნ] ანდრონიკაშვილის ქალიშვილი. მისი ძე დავითი [არის] 5 წლისა, იოანე—2 წლისა; და [კიდევ] ორი ქალიშვილი.
2. ლეონი ანუ ლევანი—20 წლისა. ცოლად ჰყავს მდივანბეგის (უზუნაგის მსაჯულის) თავად ქაიხოსრო ანდრონიკაშვილის ქალი.
3. იულონი 12 წლისა.
4. ვახტანგი 10 წლისა.
5. თეიმურაზი 8 წლისა.
6. მირიანი 7 წლისა.
7. ალექსანდრე 2 წლისა და
8. ლუარსაბი $\frac{1}{2}$ წლისა.

პრინცესები:

1. თამარი—გათხოვილი სახლთუხუცეს (გენერალ) თავად ორბელიშვილზე.
2. ელენე—გათხოვილი თავად არჩილზე, იმერეთის მეფის სოლომონის ძმაზე.
3. მარიამი—მისი ქმარია ქალაქის მოურავი (kalakis maura), თავადი დავით ციციშვილი.
4. ქეთევანი—გათხოვილი თავად მუხრან-ბატონზე.
5. ხორეშანი—4 წლისა და
6. ანასტასია—3 წლისა.

ერეკლეს ჯერ კიდევ ცოცხალ დედინაცვალს, თეიმურაზის ქვრივს, ჰქვია ანახანუმ თავალთ(ოე)იანი. მისი ქალი გარდაიცვალა როგორც სამეგრელოს დადიანის მეუღლე.

მეფე ერეკლეს და—ანნა—არის ქვრივი ეშიკალაბაშის (Eskagabashi), კამერპერის და თავადის დემეტრე ორბელიშვილის. ანნა დაიბადა 1722 წელს.

ბაგრატიონთა სათავადო გვარის შთამომავალია აგრეთვე იმერეთის ახლანდელი (1772) მეფე სოლომონი და, საერთოდ, ორივე ქართველი მეფე, დადიანი და გურიელი ერთმანეთთან დანათესაებული და დამოყვრებული არიან. ისინი და მათი ვაჟები თხოულობენ ურთიერთ მათ ქალიშვილებს და დებს. ეს ხდება აგრეთვე მმართველ და შოხელე წარჩინებულ თავადებს შორისაც.

იმერეთის ისტორიისათვის

საქართველოს ამ ნაწილს ისეთივე ბედი ხვდა [როგორც ქართლს] იმის გამო, რომ თურქები აოხრებდნენ მას და იმონებდნენ; მეზობლებთანაც შინაური დავა და თვით საკუთარ თავადებსაც ერთმანეთში კინკლაობა ჰქონდათ ხოლმე; აგრეთვე ლეკები და სხვა მთიელები ყაჩაღურად თავს ესხმოდნენ; ამასთან იმერეთი უფრო ხშირად და უფრო მეტად თურქებისაგან იძალებოდა, ქართლი კი უმეტესად სპარსელებისაგან. ახლაც ორივე სამეფოს მდგომარე-

gedruckt ward. Noch jezo sind die Verhältnisse beider Staaten, in Absicht der Räubereyen der Nachbarn und großer Unsicherheit, gleich.

Die jezige zaarische Haus¹ stammt, wie die kartuelische, aus dem kartuelischen Fürstengeschlecht Bagrationi².

Im Jahre 1772 lebten von dieser Familie:

1. Des lezt verstorbenen imeretischen Zaars Alexander Bruder **Georgi**. Er lebt als ein imeretischer Fürst von seine Unterthanen.

2. **Taimuras** oder **Temuras**, ein Brudersohn des Zaaren Alexander, von Mamuka.

Die Söhne des Zaaren Alexander 3. Salomon 4. Josep 5. Bagrad und 6. Artschil.

Von diesen ist:

3. **Salomon** regierender Zaar 37 Jahre alt³ von Imereti, ein vernünftiger, wohldenkender Herr. Er ward 1735 geboren und kam jung zur Regierung. Den Türken misfiel er so, daß sie ihm sein Land nahmen und der Regierung entsetzten. Statt seiner ernannten sie den Fürsten Temuras, dessen bey Nr. 2. gedacht, zum Zaar Imeretiens. Der Zaar aber schlug mit Hülfe der ihm treugebliebenen Fürsten, den Temur und die Türken und eroberte damit Land und Thron wieder. Als sich bald nachher rußischen Truppen unter dem Grafen Totleben in Georgien zu dessen Befreyung einfanden, reinigten sie auch Imereti bald von den Türken. Der Zaar vergrößerte bey dieser Gelegenheit seine Distrikte mit dem ansehnlichen Distrikt Radschis, des zu seinen Feinden, besonders zur Parthey des Dadian von Mingrelia, getretenen Radschis Eristawi. Gegenwärtig regierte der Zaar Salomon in Friede, das Land aber war äusserst verwüstet, und kann sich auch bey der Imeretischen und überhaupt georgischen Staatsverwaltung nicht wohl erholen.

4. **Josep**, Bruder des Zaars Salomon ist Patriarch (Katholikos) Imeretiens, auch über Mingrelia und Guria (s. weiterh.)

5. **Bagrad** und 6. **Artschil** leben als Imeretische Fürsten von und auf ihren Dörfern. Artschil ist mit der Prinzeßin Helena, Tochter des kartuelischen Zaars Erakli vermählt.

7. **Alexander**, einziger Zaarewitsch Salomons, geboren 1760⁴, ein schöner gutmüthiger Jüngling(*).

8. Ein Sohn des Fürsten Artschil.

Religion:

Die herrschende Religion ganz Georgiens ist die christlich-griechische und folglich nach Lehre, Verfassung, Liturgie bekannt.

¹ Haus, G.] Familie, P. ² dem kartuelischen—Bagrationi, P.] der griechischen Zaarischen Familie der Bagrationi, G. ³ 37 Jahre alt < P. ⁴ geboren 1760, P.] 12 Jahre alt, G. (*) Der vor dem Zaaren Salomon starb.

ობა ერთნაირია, თუ ქმედველობაში მივიღებთ მეზობელთა თავდასხმებს და დიდ საშიშროებას.

ახლანდელი სამეფო სახლი¹ წარმომდგარია, ისევე როგორც ქართლისა, ბაგრატიონთა ქართული თავადური გვარიდან².

1772 წელს ამ გვარის შეიდეგი პირები იყვნენ ცოცხალი:

1. ახლახან გარდაცვლილი იმერეთის მეფის ალექსანდრეს ძმა გიორგის ცხოვრობს, როგორც იმერელი თავადი თავისი ქვეშევრდომებისა.

2. თეიმურაზი, ალექსანდრე მეფის ძმისშვილი, მამუკას [შვილი].

ალექსანდრე მეფის ვაჟები: 3. სოლომონი, 4. იოსები, 5. ბაგრატი და 6. არჩილი.

ამათგან:

3. **სოლომონი**, 37 წლისა³, ახლანდელი მეფე იმერეთისა, გონიერი და ჭკვიანი მმართველი. ის დაიბადა 1735 წელს და ახალგაზრდა ავიდა ტახტზე. თურქებს ის არ შოეწონათ და ქვეყანაც მოსტაცეს და ტახტიდანაც ჩამოაგდეს. მის ნაცვლად იმერეთის მეფედ დაასახელეს თავადი თეიმურაზი (№ 2). სოლომონ მეფემ კი თავისი ერთგული თავადების დახმარებით დაამარცხა თეიმურაზი და თურქებიც, და ქვეყანაც და ტახტიც კვლავ დაიბრუნა. როდესაც, მალე ამის შეძდეგ, საქართველოში მის განსათავისუფლებლად შემოვიდა რუსის ჯარი გრაფ ტოტლებენის სარდლობით, მათ მალე იმერეთიც გაწმინდეს თურქებისაგან. მეფემ, ამ შემთხვევის წყალობით, გაზარდა თავისი სამფლობელო რაჭის საგრანოზი მიწაწყალის შეძოვრებით, იმ რაჭისა, რომლის ერისთავიც მის მტრებს—სამეგრელოს დადიანის პარტიას მიემხრო. ამჟამად სოლომონი მეფობს შვიდობიანად, ქვეყანა კი ძალზე მოოხრებული იყო და იმერული და, საერთოდ, ქართული სახელმწიფო მმართველობის პირობებში გაუჭირდება მოსულიერება.

4. **იოსები**, სოლომონ მეფის ძმა, არის პატრიარქი (კათალიკოსი) იმერეთისა, აგრეთვე სამეგრელოსი და გურიისა. იხ. შემდეგ.

5. **ბაგრატი** და 6. **არჩილი** ცხოვრობენ როგორც იმერელი თავადები თავიანთ მამულებში. არჩილს ცოლად ჰყავს ქართლის მეფის ერეკლეს ასული, პრინცესა ელენე.

7. **ალექსანდრე**, სოლომონის ერთადერთი მემკვიდრე ბატონიშვილი, დაბადებულია 1760 წელს⁴, [არის] მშვენიერი გულისხმიერი ახალგაზრდა⁵.

8. თავად არჩილის ვაჟი.

* * *

რ ე ლ ი გ ი ა

მთელ საქართველოში გაბატონებული რელიგია არის ქრისტიანულ-ბერძნული (ე. ი. მართლმადიდებლური—გ. გ.) და, მაშასადამე, ცნობილია თავისი მოადერებით, წყობითა და წირვა-ლოცვით.

¹ სახლი, გ ი უ ლ., გვარი, პ ა ლ.

² ბაგრატიონთა ქართული თავადური გვარიდან, პ ა ლ.] ბაგრატიონთა ბერძნული (ე. ი. მართლმადიდებლური—გ. გ.) სამეფო გვარიდან, გ ი უ ლ.

³ 37 წლისა < პ ა ლ.

⁴ დაბადებულია 1760 წელს, პ ა ლ.] 12 წლისა, გ ი უ ლ.

⁵ ის სოლომონ მეფეზე ადრე გარდაიცვალა (ეს შენიშვნა გვიანდელი ჩამატებაა—გ. გ.)

Der Patriarch, georg. Katolikosi.

Erzbischöfe georg. Tawar Episkoposi.

Bischöfe, georg. Episkoposi.

Archimandriten, georg. Archimandriti.

Erzpriester oder Protopopen, georg. Dekanosi.

Priester, Mugdaeli.

Diaken, georg. Diakoni und Oberdiaken, georg. Tawar Diakoni.

Mönche, georg. Beri.

Kartulische und kachetische Bischöfe:

Der Patriarch über Karteli und Kacheti, georg. Katholikos auch Patriarchi kartelissa da kachetissa, hat im Kloster Mzecheta seinen Siz.

Kartulische Bischöfe:

Der Erzbischof (Tawar Episkoposi) hat seinen Siz in Gori.

1. Der Bischof in Teflis, georg. Episkoposi Tbilaeli.
2. — — in Zirken, Ep. Zirknœli.
3. — — in Samtawisi. Ep. Samtawnaeli.
4. — — in Urbnisi, Ep. Urbnaeli.
5. — — in Rustwa. Ep. Rustwaeli und
6. — — in Nikosa. Ep. Didi Nikosi.

Kachetische Bischöfe:

7. Der Bischof in Kwaraeli. Ep. Nekresaeli.
8. — — in Nino¹ Ziminda. Ep. Bodbaeli.
9. — — in Alawerda. Ep. Alawerdaeli.
10. — — in Achmeta und Tianetti. Episkoposi Charschaschweli.
11. — — in Nino¹ Ziminda. Ep. Ninozimindaeli.
12. — — in Manglisi im Distrikt Somehiti. Episkoposi Mangleli.

Die georgischen Christen sind im Gebrauch der Sakramente, Beobachtung der Feyertage, Besuehung der Messen und Haltung der Fasten und allen Aeussern, äußerst pünktlich und streng. Ihre beiden wöchentlichen Fasttage sind der Mittwoch und Freytag. In der stillen Woche genießen sie nicht nur blos Gewächsspeisen, sondern schränken sich auch täglich auf eine Mahlzeit ein. Man findet hie und wo, an den abgelegensten und wüstesten Oertern, Einsiedlereyen (georg. Udobna), die den Namen mit dem größten Rechte führen, und in welchem sich kleine Mönchgesellschaften ihren Gottesdienst ungemein sauer machen.

Unter ihren Heiligen werden Georgi, Dmitri und Estati immer zu Pferde vorgestellt.

Imereti hat seinen eigenen Patriarchen (Katolikosi) den jezigen Joseph, Bruder des Zaaren Salomons.

¹ პალასი უწებია Niko Ziminda.

სასულიერო თანამდებობანი და მოხელენი:
პატრიარქი, ქართულად კათალიკოსი.
მთავარეპისკოპოსები.
ეპისკოპოსები.
არქიმანდრიტები.
დეკანოზები.
მღვდლები.
დიაკვნები (ქართ. დიაკონი) და მთავარდიაკვნები (ქართ. მთავარ-დიაკონი),
ბერები.

ქართლისა და კახეთის ეპისკოპოსები:

ქართლისა და კახეთის პატრიარქს, ქართულად კათალიკოსი (ასევე პატრიარქი) ქართლისა და კახეთისა, საჯდომი აქვს მცხეთის მონასტერში.

ქართლის ეპისკოპოსები:

მთავარეპისკოპოსი იმყოფება გორში.

1. ეპისკოპოსი თბილისში, ქართულად ეპისკოპოსი თბილელი.
2. —, — წილკანში (Zirken), ეპისკოპოსი წილკნელი (Zirknoeli).
3. —, — სამთავისში, ეპისკოპოსი სამთავნელი.
4. —, — ურბნისში, ეპისკ. ურბნელი.
5. —, — რუსთავში (Rustwa), ეპისკ. რუსთველი და
6. —, — ნიქოზში, ეპისკ. დიდი ნიქოზელი.

კახეთის ეპისკოპოსები:

7. ეპისკოპოსი ყვარელში, ეპისკოპოსი ნეკრესელი. (?)
8. ეპისკოპოსი ნინოწმინდაში, ეპისკოპოსი ბოდბელი. (?)
9. ეპისკოპოსი ალავერდში, ეპისკოპოსი ალავერდელი.
10. ეპისკოპოსი ახმეტაში და თიანეთში, ეპისკოპოსი ხარჭაშველი.
11. ეპისკოპოსი ნინოწმინდაში, ეპისკოპოსი ნინოწმინდელი.
12. ეპისკოპოსი მანგლისში, სომხითის მხარეში—ეპისკ. მანგლელი.

ქართველი ქრისტიანები არაჩვეულებრივად ზედმიწევნით და მკაცრად იცავენ ზიარების, დღესასწაულების, წირვაზე დასწრების, მარხვის შენახვისა და [ღვთისმსახურების] ყველა წესებს. მათი მარხვის დღეებია ოთხშაბათი და პარასკევი. ვნების კვირის დღეებში ისინი არათუ მარტო ბოსტნეულს ჭამენ, არამედ დღეში მხოლოდ ერთი ჯერით კმაყოფილდებიან. აქა-იქ, მოშორებულ და მიყრუებულ ადგილებში გვხვდება დაყუდებულთა სადგომები (ქართულად უდაბნო), რომლებიც სახელს დიდი სიამაყით ატარებენ და რომლებშიც ბერების პატარა ძმობანი ღვთისმსახურებას არაჩვეულებრივად მკაცრად ეწევიან.

მათ (ქართველთა—გ. გ.) წმინდანთა შორის ყოველთვის ცხენებზე არიან წარმოდგენილი—გიორგი, დიმიტრი და ესტატე.

იმერეთს ჰყავს თავისი საკუთარი პატრიარქი (კათალიკოსი); ამჟამად, იოსები, სოლომონ მეფის ძმა.

¹ შდრ. ვახუშტი, აღწერა, გვ. 91.

Einen Metropolitanen in Kutais (Metropoliti Kutateli), zu dessen Eparchie der Teil Imereti gehört, der an der Südost-Seite des Rions gelegen¹.

Einen Erzbischof (Tawar Episkoposi) in Choni, Eparchie zwischen Rion und Ts'cheni Ts'chali gelegene Teil Imeretiens².

Einen Bischof in Nikor Ziminda (Episkoposi Nikorzimindeli) Eparchie Radğa³.

Mingreli, hat in neuern Zeiten und bey Gelegenheit der Streitigkeiten seines jezigen Dadian, mit dem jezigen imeretischen Zaar, einen Patriarchen erhalten. Denn vorher standen die 3 mingrelische Bischöfe in Mingreli, Letschkum und Odischi, unter dem imeretischen Patriarchen, der auch in Mingreli Domainen hatte.

Guria hat 2 Bischöfe, die unter dem imeretischen Patriarchen stehen.

Regierung und Geistlichkeit sind gegen die armenische, katholische, muhamedanische und jüdische Religion der Einwohner, die nicht zur griechischen Kirche gehören völlig, und ohne alle Zurückse[t]zung derselben duldend. Eben so ungestört bleibt jeder Fremdling bey seinem Glauben.

Die georgianische ist eine ganz eigene Sprache, die die Georgianer in den verschiedenen Provinzen und Herrschaften in nicht sehr abweichenden Dialekten, so daß sie sich unter einander verstehen reden. In den georgischen Provinzen, Kacheti, Ober-, Mittel- und Unter-Karduel, in Imereti und Guria wird die georgische Sprache in einem gleichförmigen, aber doch ein wenig abweichenden Dialekt geredet; in Mingreli und Swaneti aber sind sehr abweichende Mundarten, die mingrelische weniger, die swanetische stärker, doch so, daß man die Grundsprache nicht verkennen kann.

Sie ist jedoch bey weitem nicht die allgemeine Landesprache, denn die Armenianer reden armenisch, die Tataren verschiedene tatarische Dialekte, die Ossetiner Gebürgssprachen.—Die Juden sind hierin die gefälligsten, und sprechen nicht nur alle georgisch, sondern nicht wenige haben darüber ihre eigene Sprache zu erlernen versäumt oder wieder verlernt.

Allgemein hat das Land nirgends Schulen, sondern jedem ist der Unterricht seiner Kinder selbst zu besorgen überlassen, daher es bey eigener Unwissenheit der Alten und dem Mangel der Gelegenheit und Vermögens damit äusserst elend hergeht und dieselbe beym gemeinen Mann völlig wegbleibt, so daß sich die Kinder blos nach den Aeltern zu bilden und zu formiren Gelegenheit haben.

Sich selbst nennen die Georgianer und ihre Sprache, Kartuli Ena. Den türkischen Kayser nennen sie Chuntka.

¹ zu dessen Eparchie—des Rions gelegen<P.

² Eparchie zwischen—Imeretiens<P.

³ Eparchie Radğa<P.

მიტროპოლიტი ქუთაისისა (ქუთათელი მიტროპოლიტი); მის ეპარქიას ეკუთვნის იმერეთის ის ნაწილი, რომელიც რიონის საზღვრეთ-აღმოსავლეთითაა¹.

მთავარეპისკოპოსი ხონისა. [მისი] ეპარქია რიონსა და ცხენისწყალს შუა მდებარე იმერეთის ნაწილია².

ეპისკოპოსი ნიკორწმინდისა (ეპისკოპოსი ნიკორწმინდელი). ეპარქია რაჭისა³.

სამეგრელომ უკანასკნელ ხანებში მიიღო საკუთარი პატრიარქი იმის გამო, რომ მის ახლანდელ დადიანს გაუთავებელი დავა აქვს იმერეთის ახლანდელ მეფესთან. წინათ იმერეთის პატრიარქს, რომელსაც სამეგრელოში დომენები ჰქონდა, ექვემდებარებოდა სამი მეგრელი ეპისკოპოსი: სამეგრელოსი, ლეჩხუმისა და ოდიშისა.

გურიას ჰყავს ორი ეპისკოპოსი, რომლებიც იმერეთის პატრიარქს ექვემდებარებიან.

მმართველობა და სამღვდელოება ამჟღავნებს სრულ რჯულშემწყნარებლობას სომხების, კათოლიკეების, მაჰმადიანი და ებრაელი მოსახლეობის რელიგიის მიმართ, რომლებიც სრულებით არ ეკუთვნიან ბერძნულ ეკლესიას, და არ სდევნიან მათ.

ქართული არის სრულიად თავისებური ენა, რომელზედაც ლაპარაკობენ ვართველები სხვადასხვა პროვინციებში და სამფლობელოებში ოდნავ განსხვავებული დიალექტებით, ისე რომ ერთმანეთისა ესმით. ქართულ პროვინციებში—კახეთში, ზემო, შუა და ქვემო ქართლში, იმერეთსა და გურიაში საუბრობენ ერთ, მხოლოდ სულ ოდნავ განსხვავებულ, დიალექტზე; ხოლო სამეგრელოსა და სვანეთში იხმარება ძალიან განსხვავებული კილოკავები (Mundarten)—მეგრული უფრო ნაკლებ, სვანური უფრო მეტად, მაგრამ ისეთი, რომ ფუძე-ენის გამოცნობა შეიძლება მათში.

მაგრამ ის (ქართული—გ. გ.) სრულიადაც არ არის საერთო ენა ქვეყნისა; რადგან სომხები ლაპარაკობენ სომხურად, თათრები—სხვადასხვა თათრულ დიალექტებზე, ოსები—მთიულთა ენაზე. ებრაელები ამ მხრივ ძალიან დამყოლნი არიან და ყველანი არა მარტო ლაპარაკობენ ქართულს, არამედ ამის გამო ბევრმა საკუთარი ენა დაივიწყა.

საერთოდ ქვეყანაში არსადაა სკოლები, არამედ ყველას მინდობილი აქვს, რომ თავის ბავშვებს თვით ასწავლონ, ამიტომ, ხნიერთა საკუთარი უცოდინარობისა და შემთხვევისა და შესაძლებლობის ნაკლებობის გამო, ეს საქმე სავალალო მდგომარეობაშია და იგივე (სწავლა—გ. გ.) უბრალო ხალხთან სრულიად გამორიცხულია; ასე რომ, ბავშვებს აქვთ შესაძლებლობა მიიღონ ცოდნა მხოლოდ მშობლებისგან.

თავის თავს და ენას ქართველები უწოდებენ—„ქართული ენა-ს“.
თურქეთის მმართველს ჰქვია **ხონქარი**⁴.

¹ მის ეპარქიას—სამხრეთ-აღმოსავლეთითაა < პ ა ლ.

² ეპარქია—ნაწილია < პ ა ლ.

³ ეპარქია რაჭისა < პ ა ლ.

⁴ ამ სიტყვების ტრანსლიტერაცია გერმანული ასოებით იხ. გერმანულ ტექსტში.

- Den persischen Schach, Keni.
- Das kaukasische Gebürge, Temi.
- Die kaspische See, Tetri Swga, d. i. Weißes Meer.
- Das schwarze Meer, Schawi Swga.
- Die Perser, Kysilbasch.
- Die Russen, Ruseti.
- Die Teutschen, Saprangetti.
- Die Armenier, Somachi.
- Die Juden, Uria.
- Die Griechen, Bersemi.
- Persien, Sparsta.

Ich sammelte von den georgischen, so wie von allen mir vorgekommenen Sprachen der Vergleichung wegen Wörter, die am Ende dieser Reise bey-sammen mitgetheilt werden sollen. Hier sind noch einige in dem Vergleichungs-Wörterbuch nicht vorkommende Worte:

1. Besitzer, Patroni.	28. Baummoose, Chis muschki.
2. Die Bank, Scamni.	29. Erdmoos, Mizis muschki.
3. Das Loth, Sartelli.	30. Galläpfel, Gunda.
4. Wein, Gwuno.	31. Aprikosen, Tscherami.
5. Das Bad, Abanno.	32. Pfirsichen, Atami.
6. Der Bischof, Episkoposi.	33. Zitronen, Limoni.
7. Der Patriarch, Katholikosi.	34. Pomeranzen, Narindschi.
8. Tinte, Melani.	35. Birnen, Ts'chali.
9. Die Kirche, Ekklesia.	36. Mespeln, S'chmardeli.
10. Die Schreibfeder, Calami.	37. Pflaumen, Kliawi.
11. Pech, Pici.	38. Pistazien, Pista.
12. Bergther, Maltha.	39. Perlen, Sadapi.
13. Das Schiff, Navi.	40. Flachs, Saeli.
14. Der Fußsteig, Ponti.	41. Bohnen, Schylli tsertsi.
15. Der Altartisch, Trapezi.	42. Linsen, Ospi.
16. Seife, Saponi.	43. Türksche Bohnen, Lobio.
17. Naptha, Napti.	44. Große Erbsen, Tetri lobio.
18. Die geile Seuche, Attesaki.	45. Kleine Erbsen, Tetri barda.
19. Die Pocken, Guawili i Olunen.	46. Rüben, Talakmi.
20. Die Pest, Zin auch Dschani.	47. Rettig, Poloki.
21. Der große Herr, Didi Batoni.	48. Spinath, Ispanach.
22. Die Dißenterie, Muzela.	49. Kardemon, Hil.
23. Salpeter, Gordschila.	50. Weißer Bolus, Chil Dagestuu.
24. Zink, Tutia.	51. Koffe, Kaffa.
25. Hanf, Pari Spira.	52. Alaun, Schabi.
26. Gras, Kapoery balachy.	53. Salmiak, Mischatir.
27. Moonsamen, Papaw	54. Schwefel, Kukurl.
Chasch-Chasch.	55. Mandeln, Kagas badam.

სპარსეთის შაჰს—ყენი.
 კავკასიის მთიანეთს—თემი.
 კასპიის ზღვას—თეთრი ზღვა.
 შავ ზღვას—შავი ზღვა.
 სპარსელებს—ყიზილბაში.
 რუსებს—რუსეთი.
 გერმანელებს—საფრანგეთი.
 არმენიელებს—სომეხი.
 ებრაელებს—ურია.
 ბერძნებს—ბერზემი. (?)
 სპარსეთს—სპარსთა. (?)

ქართულიდან, ისე როგორც სხვა ყველა ენიდან, რომლებიც შემხვდა, შედარების გულისთვის შევადგაროვე სიტყვები, რაც მოცემული იქნება ამ მოგზაურობის ბოლოში. აქ მხოლოდ ზოგ სიტყვას მოვიყვან, რომლებიც შედარებით-ლექსიკონში არ გვხვდება:

1. პატრონი	29. მიწის მუშკი
2. სკამ(ნი)	30. გუნდა
3. სარტელი (სარწყული?)	31. ჭერამი
4. ლენო	32. ატამი
5. აბანო	33. ლიმონი
6. ეპისკოპოსი	34. ნარინჯი
7. კათოლიკოსი	35. [მ]სხალი
8. მელანი	36. სხმარტლი
9. ეკლესია	37. ქლიავი
10. კალამი	38. ფისტა (ფსტა)
11. ფისი	39. სადაფი
12. მალთო (იხ. საბა)	40. სელი
13. ნავი	41. სხვილი ცერცვი
14. ბონდი (?)	42. ოსპი
15. ტრაპეზი	43. ლობიო
16. საპონი	44. თეთრი ლობიო
17. ნაფთი	45. თეთრი ბარდა
18. ათაშანგი (Attesaki)	46. თალგამი
19. ყვავილი	47. ბოლოკი
20. ჭირი (Zin), აგრეთვე ჟამი.	48. ისპანახი
21. დიდი ბატონი	49. ჰილი
22. მუცელა	50. ხილ დაგესტუნ (?)
23. გორჯილა	51. ყავა
24. თუთია	52. შაბი
25. ბარისპირა (?)	53. ნიშადური
26. კაპერი (?) ბალახი	54. კუქურლ (?) (გოგირდი)
27. ხაშხაში (ყაყაჩორა)	55. ქალაზ ბადამი (ბადემ თურქ.
“ნუში“)
28. ხის მუშკი (ხავსი)	

56. Bernstein, Karwe.	81. Gurken, Kitri.
57. Tischleim, Zeba.	82. Salat, Salata.
58. Braunstein, Surmoe.	83. Zwiebeln, Prosa.
59. Sternaniß, Badion.	84. Lauch, Kareanli Prosa auch Nion-
60. Kawiar, Chisalalla.	85. Senf, Togy.
61. Ein Haus, Zachly.	86. Pfeffer, Zizaka.
62. Stube, Darbasi.	87. Gewürznelken, Kalam puri.
63. Stube mit Kamin, Otachi.	88. Kardemon, Ili.
64. Der Hofraum, Esau.	89. Lavendel, Sumbul.
65. Ein Fürst, Tauati.	90. Der Marder, Daedopala.
66. Bey Seite, Kabarda.	91. Esel, Wiri.
67. Weiß, Tetri.	92. Pferd, Ts'chenni.
68. Meer, Swga.	93. Der Hahn, Mamlaebi.
69. Die Sprache, Ena.	94. Das Huhn, Katami.
70. Mark (Medulla), 'Tini.	95. Granatäpfeln, Brod Seauli.
71. Harn, Schardi.	96. Kirschen, Bali.
72. Waizen, Chorwali.	97. Aepfel, Waschli.
73. Mays, Zimindi.	98. Ingber, Unabi.
74. Gerste, Keri.	99. Mandeln, Nuschi.
75. Haber, Tschruwi.	100. Welsche Nüsse, Nikosi.
76. Reiß, Pründschi.	101. Feigen, Legawu.
77. Hirse, Petwi.	102. Schwein, Gori.
78. Kohl, Kombosto.	103. Bienen, Putkari.
79. Beten, Tschawi.	104. Ziege, Tha ¹ .
80. Kürbis, Wasi.	

¹ ნუმერაცია ჩვენ მიერაა დართული.

56. ქარვა
57. წებო
58. სურმა
59. ბადიანი¹
60. ხიზილალა
61. სახლი
62. დარბაზი
63. ოთახი (დარბაზი ბუხარით)
64. ეზო
65. თავადი
66. ხაბარდა
67. თეთრი
68. ზღვა
69. ენა
70. ტვინი
71. შარდი
72. ხორბალი
73. სიმინდი
74. ქერი
75. შვრია
76. ბრინჯი
77. ფეტვი
78. კომბოსტო
79. ქაფი (ქარხალი ?)
80. გაზი

81. კიტრი
82. სალათა
83. პრასა
84. ქარ[თუ]ლი პრასა, აგრეთვე ნიორი
85. [მ]დოგვი
86. წიწაქა
87. ყარამფილი
88. ილი
89. სუმბული
90. დედოფალა
91. ვირი
92. ცხენი
93. მამლები
94. ქათამი
95. ბროწეული
96. ბალი
97. ვაშლი
98. უნაბი
99. ნუში
100. ნიგოზი
101. ლეღვი
102. ღორი
103. ფუტკარი
104. თხა².

¹ იხ. ა. მაყაშვილი, ბოტანიკური ლექსიკონი ს. ვ. ბადიანი.

² ნუმერაცია ჩვენ დაუტრთეთ.

1. Ober Kartweli. Semo Kartweli

Diese Georgische Provinz liegt um den obern Kur und die oben an beiden Seiten einfallenden Flüsse, an der Südseite des südlichen kaukasischen und dem nördlichen araratischen Vorgebürge.

Sie ist seit 200 Jahren beständig in türkischen Händen gewesen. Der türkische Pascha, den die Pforte gewöhnlich aus einem der alten fürstlichen Familien dieser Provinz wählt, hat seinen Sitz in der Haupt- oder Gouvernementsstadt Achalziche oben am Kur oder Mtkwari (s. Tageb.). Er ist auch Statthalter über die von Guria genommene jezo türkische Distrikte am Flusse Tscharuch des schwarzen Meeres.

Die Einwohner sind, der großen Zahl nach, Georgianer, und diese, da ihnen die Türken die Kirchen gelassen, meistens noch Christen. Eine kleine Zahl ist muhamedanisch geworden und unter diesen sind alle Fürsten und der meiste Adel. Unter den Georgianern sind viele Türken, daher georgisch und tatarisch, meistens aber die erst genannte Sprache, geredet wird. Ausser Tataren sind auch hier viele Armenianer und unter diesen viele katholisch. Diese üben ebenfalls ihre Religion ohne Hinderniß, und nur der Gebrauch der Glocken ist allen christlichen Glaubensverwandten untersagt. Auch Juden sind hier.

Der Distrikt Dschawacheti

Dğawacheti (Джавახети) nicht Gakaweti, ist ein georgischer Distrikt, der jetzt ganz in den Händen der Türken ist und zu dem Gouvernement von Achalziche gehört, zu dem 5 Provinzialstädte gerechnet werden, nämlich¹:

1. Achalkalaki, die Türken Achalkelek nennen, an ein[em] von O. nach W. zwischen den jugis promontorialibus caucasio und araratico fließende[n] Fluß²; dazu die großen Dörfer—Watschiani und Chulgumo (nicht Chuturdo),

¹. Dğawacheti—nämlich, G.] Er wird unrecht Gawacheti genannt. Er liegt oben an der linken des Kur. Zu diesem Distrikte werden folgende 5 Kreisstädte gerechnet: P.

². Achalkalaki—fließende Fluß, G.] Achalkalaki, türkisch Achalkelek, an einem Kurbach. P.

1. ზემო ქართლი

ეს ქართული პროვინცია მდებარეობს მტკვრის ზემო წელში (um den obern Kur) და ორივე მხარეს შენაკად მდინარეებზე, კავკასიონის სამხრეთსა და არარატის ჩრდილოეთ მთისწინეთს შორის.

200 წლის განმავლობაში ის იყო თურქთა ხელში. თურქ ფაშას, რომელსაც პორტა ჩვეულებრივ ირჩევს ამ პროვინციის ერთ-ერთი დიდებული გვარიდან, საჯდომი აქვს მთავარ ანუ საგუბერნიო ქალაქში—ახალციხეში, რომელიც მდებარეობს ზემოთ მტკვარზე. ისევე (ფაშა—გ. გ.) არის ნაცვალი (გამგე) გურიის იმ ოლქებისა, რომლებიც ახლა თურქებს აქვთ მიტაცებული და მდებარეობენ შავ ზღვაში ჩამავალ მდინარე ჭოროხზე.

მოსახლეობის დიდი ნაწილი ქართველებია და, რადგან თურქებმა მათ დაუტოვეს ეკლესიები, უმეტესობა ჯერ კიდევ ქრისტიანებია. მცირე რაოდენობა გამაჰმადიანდა და ყველა ესენი არიან თავადები და უმთავრესად აზნაურები. ქართველთა შორის ბევრნი არიან თათრები, ამიტომ ქართული და თათრული, უმეტესად კი პირველი ენა, იხმარება სალაპარაკოდ. თათრებს გარდა ბევრი სომხებიც არიან, ამათგან კი ბევრია კათოლიკე. ესენი თავის რელიგიას ადგანან, ყოველგვარი ხელის შეშლის გარეშე, და მხოლოდ ზარების რეკვაა აკრძალული ყველა ქრისტიანისათვის. აქ არიან აგრეთვე ებრაელებიც.

მხარე ჯავახეთი

ჯავახეთი, არა გაკავეთი, არის ქართული მხარე, რომელიც ამჟამად მთლიანად თურქების ხელშია და ეკუთვნის ახალციხის გუბერნიას. მას მიაკუთვნებენ 5 სასხარეო ქალაქს, სახელდობრ¹:

1. ახალქალაქი, თურქები უწოდებენ ახალქელექს, მდებარეობს კავკასიის მთისწინეთსა და არარატის მთიანეთს შორის მომავალ მდინარეზე; მას ეკუთვნიან დიდი სოფლები—ვაჩიანი და ხულგუშო (არა ხუტურდო), აგრეთვე გო-

¹ ჯავახეთი—სახელდობრ, გ ი უ ლ.] მას არასწორად ჯავახეთს ეძახიან. ის მდებარეობს მტკვრის მარცხენა მხარეზე, მის ზემო წელში. ამ მხარეს მიაკუთვნებენ შემდეგ 5 სასხარეო ქალაქს: პ ა ლ.

auch Gogia (nicht Gogna), welches eine ausenliche aber jetzt wüste Festung,— gehören.¹

2. Gole, nicht Kola.

3. Ardahani (nicht Atrahi), dazu der gute und bewohnte Ort Zkarostawi gerechnet wird².

4. Schildiri, nicht Cherdili, daselbst ein See gleiches Namens, dazu die ansehnliche Festung Nakalakchewi gehört; an ein[em] aus S. nach N. aus dem jugo promont. araratico fliessende[n] Fluß und dessen Seitebächen, der sich mit dem vom Achalkalaki kommenden Fluß verbindet, zwischen deren Vereinigungs-Winkel die 5-te Provinzialstadt Chertwis gelegen; von da, dieser aus den Vereinigungsfluß etwan noch 4 Stunde nach NNO. fließ und in den aus N. kommende[n] Kur fällt. In der Nähe von Chertwis sind folgende Dörfer gelegen³:

1. Tolosch 2. Kuket 3. Adsgwita⁴ 4. Kunza⁵ 5. Tadeschi 6. Bnela. 7. Irkota. 8. Chisabara 9. Nidschgor⁶ 10. Saro 11. Zerakunta 12. Schwidrewanta 13. Toki⁷ 14. Warewani 15. Chando 16. Kotelia 17. Zinzcha 18. Murdğichani⁸ 19. Ptena⁹ 20. Tschunschcha¹⁰ 21. Algoa 22. Kwarscha 23. Kilda 24. Pia 25. Sedatmogli 26. Gelsunda 27. Orchopia¹¹ 28. Zcheknela¹² 29. Danieti¹³ 30. Scholo 31. Wani 32. Dawitasubani¹⁴ 33. Gundi 34. Schaloscheti 35. Tolerta und¹⁵ 36. Alansi.

Der Distrikt Samzche.

Samzche, nicht Somskae, ist ein georgischer Distrikt, der sich den Kur aufwärts erstreckt von Suram und Kareli bis in die Gegend

¹ Dazu die großen—gehören, G.] Zu ihr gehören die Dörfer Watschiani, Chulgumo, nicht Chuturdo und Gogia. P.

² Ardahani—wird, G.] Ardahana, nicht Artahit, zu ihr gehört der gut bewohnte Ort Zkarostani. P.

³ Schildiri—Dörfer gelegen, G.] Schildiri, nicht Cherdili. Bey derselben ist der See dieses Namens. Hieher gehört auch die ansehnliche Festung Nakalakchewi an einem Kurbache. 5. Chertwis, an einem Kurfluß etliche 20 Werst über der Mündung. Kreis-dörfer: P. სოფლების ჩამოთვლისას პალასს აქვს ნუმერაცია, რაც გიულდენშტედტთან არის.

⁴ Adsgwita, G.] Adgewita, P.

⁵ Kunza, G.] Kundsza, P.

⁶ Nidschgor, G.] Nidschgo, P.

⁷ Toki, G.] Toxn, P.

⁸ Murdğichani, G.] Murdschigani, P. (მურჯახეთი).

⁹ Ptena, G.] Ptenu, P.

¹⁰ Tschunschcha, G.] Tschunschcha, P.

¹¹ Orchopia, G.] Archopia, P.

¹² Zcheknela. G.] Zochnelo, P.

¹³ Danieti, G.] Dameti, P.

¹⁴ Dawitasubani, G.] Dawita, P.

¹⁵ und <G.

გია (არა გოგუა), რომელიც [იყო] მნიშვნელოვანი ციხე, ახლა კი განადგურებულია¹.

2. გოლე, არა კოლა.

3. არდაჰანი (არა არტაჰი), მას ეკუთვნის და კარგი დასახლებული პუნქტი წყაროსთავი².

4. ჩილდირი, არა ხერდილი; იქვე არის იმავე სახელის ტბა; მასვე ეკუთვნის მნიშვნელოვანი ციხე ნაქალაქევი; არარატის მთიანეთიდან, სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენ მომავალ მდინარეზე და მის შენაკადებზე მდებარეობს, რომელიც (მდინარე, გ. გ.) უერთდება ახალქალაქიდან მომავალ მდინარეს და მათი შერთვის კუთხეში ძვეს მეხუთე სამხარეო ქალაქი ხერთვისი; აქედან ეს [მდინარე] კიდევ 4 საათი მიედინება ჩრდილოეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით და ჩრდილოეთიდან მომავალ მტკვარს ერთვის. ხერთვისის ახლოს არის შემდეგი სოფლები³: 1. ტოლოში 2. კუკეთი 3. აძვეიტა 4. ქუნცა 5. დადეში 6. ბნელა 7. ერკოტა 8. ხიზაბაერა 9. ნიშგორა 10. სარო 11. წერაყინთა 12. შადრევანთა 13. თოკი 14. ვარევანი 15. ხანდო 16. კოთელია 17. ჩუნჩხა (?) (Zinzcha) 18. მურჯიხანი 19. ფრთენა (პტენა) 20. ჩუნჩხა 21. ალჯუა 22. კვარშა 23. ქილდა 24. ფია 25. ზედათმოგვი 26. გელსუნდა 27. ორხოპია 28. ცხეკნელა 29. დანიეთი 30. შოლა 31. ვანი 32. დავითასუბანი 33. გუნდა 34. შალოშეთი 35. თოლერთა და 36. ალანძია.

მ ხ ა რ ე ს ა მ ც ხ ე

სამცხე, არა სომსკე, არის ქართული მხარე. რომელიც გადაჭიმულია მტკვარს აყოლებით სურამიდან და ქარელიდან მის (მტკვრის—გ. გ.) სათავეებთან მდებარე მხარემდე. მას ეკუთვნიან შემდეგი სოფლები: ქარელიდან ზევით⁴: 1. წრომი 2. გვეძინეთი 3. სამწერისი და 4. ხცისი—ყველა ციხეები⁵; 5. კრისისხევი 6. ღართა 7. შვლისყური 8. თაგოეთი 9. ბრბონა⁶.

სურამიდან ზევით (მტკვრის მარცხენა მხარეზე) ბორჯომი, ახალ-

¹ ახალქალაქი—განადგურებულია, გ ი უ ლ.] ახალქალაქი, თურქულად ახალქელქი მტკვრის შენაკადზე [ძვეს]. მას ეკუთვნის სოფლები: ვაჩიანი, ხულგუმო, არა ხუტურდო, და გოგია, პ ა ლ.

² არდაჰანი—წყაროსთავი, გ ი უ ლ.] არდაჰანა, არა არტაჰიტი; მასვე ეკუთვნის კარგად, დასახლებული სოფელი წყაროსთავი, პ ა ლ.

³ ჩილდირი—სოფლები, გ ი უ ლ.] ჩილდირი, არა ხერდილი. მასთან არის ტბა იმავე სახელისა. იქვე შედის აგრეთვე მნიშვნელოვანი ციხე ნაქალაქევი, მტკვრის შენაკადზე. 5. ხერთვისი, მტკვრის შენაკადზე, დაახლ. 20 ვერსზე შესართავს ზემოთ. ამ მხარის სოფლებია... პ ა ლ.

⁴ სამცხე—ზევით, გ ი უ ლ.] მას ჰქვია არა სომსკას. ეს მხარე მდებარეობს მტკვრის სათავეებთან არარატის მთიანეთში. მას ეკუთვნიან შემდეგი სოფლები, ქარელიდან—მდინარის აყოლებით:..., პ ა ლ.

⁵ ყველა ციხეები < პ ა ლ.

⁶ გიულდენშტადტი უშვებს შეცდომას: ეს ჩამოთვლილი ცხრავე პუნქტი შედის შიდა ქართლში და არა სამცხეში.

des Ursprungs desselben. Dazu gehören folgende Oerter: von Kareli aufwärts¹: 1. Sami 2. Gwed̄sineti 3. Samserisi und² 4. Chzisi alle Festungen³; 5. Kisichewi 6. Karta 7. Schwilichuri 8. Tangueti 9. Burbona. Von Suram⁴ aufwärts (an der linken des Kur) Bor̄gomi⁵, Achaldaba (Festung)⁶, Kimeriti, Ned̄swi, Kurtaneti, Sanawi, Kwibiši, Tori, Eschmaktubani, Tschala, Nua, Papa, Likani, Kwerbili, Petreziche, Tschorbiche. Alle diese Oerter sind wüste und machen gleichsam die Scheidung zwischen den Georgien und Türken⁷. Darauf folgen an beiden Seiten des Kur die in Türkischen Hände[n] befindene bewohnte Festungen Atzkwer, Aspinsa, D̄gēgerek, Kwablian, Achalziche, Abastubani und Pozcho, die alle Provinzialstädte sind der Gouvernmentstadt Achalziche und sie wie diese an den aus WNW. von der Südseite des iugi promontoralis caucasicus kommende[n] Kurfluß gelegen⁸.

Der Distrikt Satarchno

An der rechten Seite des Kur, zwischen ihm und der linken des obern Ksia. Er hat, wie die vorigen, von Georgianern bewohnte, den Türken gehörige Dörfer.

Der Distrikt Saziziano

Ueber dem vorigen an der rechten Seite des Kur.

Er gleicht dem vorigen in allen und hat einige von Georgianer[en] bewohnte, aber sehr vielmehr wüste Dörfer und ist einer verheerten Wüsteney sehr ähnlich.

Ich will vom Kur, weil er hier entspringt und der Hauptfluß Karteliens ist, bey dieser Gelegenheit das Allgemeinere anführen.

Alle Gewässer der Kartelischen Provinzen Kacheti, Karteli, Somchiti⁹ gehören zum System des Kur der kaspischen See.

¹ Samzche, nicht—aufwärts, G.] Er heißt nicht Somskas. Dieser Distrikt liegt um den Ursprung des Kur im araratischen Vorgebürge. Zu demselben gehören vom Karali-Strom an: P გიულდენშტედტს არ აქვს აგრეთვე ნუშერაცია.

² und <G.

³ alle Festungen <G., სამაგიეროდ, ამ ორივე პუნქტის სახელებს შემდეგ მოხატული აქვს კვადრატები. ციხის აღმნიშვნელი □.

⁴ Suram, G.] Suam, P.

⁵ Bor̄gomi, G.] Borgoni, P. კალასთან ის მე-10 ნომრითაა.

⁶ (Festung), ამის მაგიერად გიულდენშტედტს აქვს სიმაგრის აღმნიშვნელი კვადრატო დახატული.

⁷ Achaldaba, Kimeriti—Türken, G.] und noch 14 Oerter, die jezo alle verwüstet und leer stehen und gleichsam die Scheidung zwischen der georgischen und türkischen Herrschaft machen, P.

⁸ Darauf folgen—gelegen, G.] Hierauf folgen weiter hinauf an beiden Seiten des Kur bewohnte Oerter und Festungen, alle unter der Gouvernementsstadt Achalziche: 1. Akwei 2. Aspinsო 3. Dschescherek 4. Kwabliani 5. Achalziche 6. Abartubani und 7. Pozo, P.

⁹ Somchiti, G.] Semgiti, P.

დაბა (ციხე), ქიშკირითი, ნეძვი, კორტანეთი, ზანაგი, ყვიბისი, თორი, ეშმაკთ-
უბანი, ჭალა, ნუა, ფაფა, ლიკანი, ყვერბილი, პეტრესციხე, ჭობიხევი. ყველა
ეს სოფლები განადგურებულია და ამასთან ქმნიან საზღვარს საქართველოსა-
და თურქებს შორის. შემდეგ, მტკვრის ორივე მხარეზე, არიან თურქეთის ხელ-
ში მყოფი დასახლებული ციხეები: აწყური, ასპინძა, ჭეჭერეჟი, ქვაბლიანი,
ახალციხე, აბასთუმანი და ფოცხოვი; ყველა ეს სამხარეო ქალაქები [ეკუთენი-
ან] საგუბერნიო ქალაქ ახალციხეს და, როგორც ეს, ისინიც მდებარეობენ და-
სავლეთ—ჩრდილო-დასავლეთით კავკასიის მთიანეთის სამხრეთ მხრიდან მომ-
დინარე მტკვარზე¹.

მ ხ ა რ ე ს ა თ ა რ ხ ნ ო

[მდებარეობს] მტკვრის მარჯვენა მხარეს, მასა და ქციას ზედა წელის-
მარცხენა მხარეს შორის. მასაც ეკუთვნის ქართველებით დასახლებული, მაგ-
რამ თურქეთის მფლობელობაში მოქცეული სოფლები.

მ ხ ა რ ე ს ა ც ი ც ი ა ნ ო

სათარხნოს ზემოთ და მტკვრის მარჯვენა მხარეს [მდებარეობს]. ის ძალიან
ჭკავს სათარხნოს ყველაფერში და აქვს ქართველებით დასახლებული სოფ-
ლები, უმთავრესად კი გაპარტახებული სოფლები და ძალიან წააგავს განადგუ-
რებულ უდაბნო ადგილებს.

მე დავიწყებ ცნობების მოცემას მტკვრიდან, რადგან ისაქ გამოდის და-
არის ქართლის მთავარი მდინარე.

ქართული პროვინციების — კახეთის, ქართლის, სომხეთის — ყველა მდი-
ნარეები ეკუთვნის კასპიის ზღვაში ჩამავალ მტკვრის სისტემას.

ეს არის კიროსი ძველი გეოგრაფებისა. ქართველები ეძახიან მას „კურ“-ს,
ასევე „კურა“-ს და განსაკუთრებით მის ზედა ნაწილს — „მტკვარ“-ს.

¹ ახალდაბა—მტკვარზე, გ. ი. უ. ლ.] და კიდევ 14 პუნქტი, რომლებიც ახლა დანგრეული
და ცარიელები დგანან და ამასთან შეადგენენ ქართული და თურქული სამფლობელოების
საზღვარს. აქედან, შემდეგ ზევით, მტკვრის ორივე მხარეზე არიან დასახლებული პუნქტები
და ციხეები; ყველა ემორჩილებიან საგუბერნიო ქალაქ ახალციხეს: 1. აკვეი 2. ასპინძო 3. ჯენ-
შერევი 4. ქვაბლიანი 5. ახალციხე 6. აბართუბანი და 7. პოცო, პალ.

Es ist der Cyrus der alten Geographie. Die Georgianer nennen ihn Kur, auch wohl Kura und besonders seinen obern Theil Mtkwari. Er entspringt am araratischen Vorgebürge in der Nähe der Bäche des Tscharuk des Schwarzen Meeres, der die alte Gränze von Georgien machte und hat also seinen ganzen Lauf in Georgien nach seiner alten völligen Ausdehnung. Gegenwärtig aber fließt er vom Ursprunge in seiner ganzen nordöstlichen Richtung, bis unter Achaldabo und Borğomi, in dem den Türken unterworfenen und von Georgien abgerissenen Ober-Kartweli.

Unter Achaldabo am rechten oder über Suram am linken Ufer wendet sich der Kur in der Thalebene zwischen dem südlichen kaukasischen und nordlichen araratischen Vorgebürge in O. und denn unter dem Aragi in OSO. und stellenweise in SO. bis zum Aras oder Arasi, wo er in dieser Richtung auf Gebürge, die das jezige Georgien an den persischen Freystaaten Schirwan begränzen, trifft, die ihn denn zu einem südlichen Lauf zwingen, in welcher Richtung er, ausser oder unter Georgien, bey Salian mit mehreren Mündungsarmen in die Westseite der kaspischen See fällt. Aber die Lage und Richtung dieses Hauptflusses zeigt die Karte und was ich von seinem sanften Lauf ohne alle Fälle, seichten Stellen, trüben Wasser, Fischen, Ufern—da wo ich ihn hätte angemerkt, ist im Tagebuch angeführt. Hier will ich nur seine Zuflüsse beyder Seiten mit denen an denselben und am Kur selbst liegenden georgischen Distrikte und Oertern anführen und dem Flusse von unten hinauf folgen, theils weil ich so reiste und denn auch weil mich dieses an die imeretischen Gränzen bringt. wo ich am Rion hinab u. f. ebenfalls von NO. in W. bis Mingrelien vorrückte (*P*: fortrückte).

Alle Kurflüsse haben wegen des Gebürges ihren Lauf in tiefen, theils breiten, theils engen, steilen oder sanften Klüften, die theils fruchtbare Felder enthalten, theils überschwemmt werden, daher viele Uferörter in den Klüften, doch mehrere an und auf dem hohen Ufer stehen.

Der *A r a s*, der in der Nähe des Ursprungs des Kur und des Tscharuk des schwarzen Meers im araratischen Gebürge entspringt und theils in und an diesem Gebürge und neben allen georgischen Gränzen hinfließt, weicht an Größe dem Kur nicht, in dessen rechte Seite er, wo er aus dem Gebürge kömmt, fällt. Er ist jezt ganz ausser^e georgischem Gebiete, unbewohnt und von mir nicht gesehen.

Der *A l a s a n* entspringt in südlichen kaukasischen Schiefer-Gebürge und fließt durch die georgische Provinz Kacheti oben am Kalkgebürge; denn durch das Thal zwischen diesem und dem Vorgebürge, im Vorgebürge selbst in SSW., und fällt im südlichen Theil des Vorgebürges über dem Aras in die linke des Kur. Seine vorzüglichsten Zuflüsse sind von oben hinab der Ilto, Kistauri, Orwili, Pscha, Chadascheri, Turdi, Stori und Telawi. Er und seine Flüschen sind von Georgiern und an der Ostseite auch von Lesgiern ziemlich bewohnt.

ის სათავეს იღებს არარატის მთიანეთში, შავი ზღვის შენაკად ქოროხის სათავეების ახლოს, რომელიც წარმოადგენდა საქართველოს ძველ საზღვარს, და მთელი დინება აქვს საქართველოზე, მისი ძველი სრული განზომილებით. ამჟამად ის მიედინება (სათავიდან) ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმართულებით თურქეთის მიერ დამორჩილებულ და საქართველოსგან მოწყვეტილ ზემო ქართლში ახალდაბა-ბორჯომამდე.

ახალდაბის ქვევით მარჯვნივ, ანდა სურამს ზევით—მარცხენა ნაპირზე—მტკვარი უხვევს აღმოსავლეთით დაბლობზე, რომელიც მოთავსებულია კავკასიონის სამხრეთ კალთებსა და არარატის მთიანეთის ჩრდილო კალთებს შორის, და არაგვს ქვემოთ [მიედინება] აღმოსავლეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით და ადგილ-ადგილ სამხრეთ-აღმოსავლეთით არაქსამდე, სადაც ის ამ მიმართულებით ხედება მთისწინეთს, რომელიც ახლანდელ საქართველოს საზღვრავს სპარსული თავისუფალი სახელმწიფოსაგან, შირვანიდან, და რომელიც მას აბრუნებს სამხრეთის მიმართულებით, საითკენაც ის, საქართველოს გარეთ, ანუ ქვევით—სალიანთან, რამდენიმე ტოტით ჩადის დასავლეთიდან კასპიის ზღვაში. ამ მთავარი მდინარის მდებარეობა და მიმართულება ნაჩვენებია რუკაზე და, რაც მე შევნიშნე მისი წყნარი დინების—წყალვარდნილების გარეშე, თხელი ადგილების, მღვრიე წყლის, თევზების, ნაპირების შესახებ, სადაც და რაც კი შენიშნული მაქვს, —შეტანილია დღიურში. ახლა მე ვიტყვი მხოლოდ მისი ორივე მხრის შენაკადების შესახებ, მათზე და მტკვარზე მდებარე მხარეების შესახებ; ამასთან, ავეყვები მდინარეს ქვევიდან ზევით, რადგან, ჯერ ერთი, ასე ვმოგზაურობდი, მეორეც, ამ გზას მიყავარ იმერეთის საზღვრებთან, სადაც მე როინს დაყოლებით და შემდეგ ასევე ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ სამეგრელომდე მივედი.

მტკვრის ყველა შენაკადს, ადგილის მთავარიანობის გამო, დინება აქვთ ღრმა, ხან განიერ, ხან ვიწრო, ციცაბო, ან დამრეც ხეობებში, რომლებიც ზოგჯერ შეიცავენ ნაყოფიერ ველებს, ზოგჯერ დიდდებიან და ნაპირიდან გადმოდინან, ამიტომ ბევრი სანაპირო სოფლები ხეობებში მალალ ნაპირებზე დგანან.

არაქსი, რომელიც იწყება არარატის მთიანეთში, მტკვრისა და ქოროხის სათავეების ახლოს, მიედინება ამ მთიანეთზე და საქართველოს მთელი საზღვრის მეზობლად. თავისი სიდიდით მტკვარს არ ჩამოუვარდება და ერთვის მას მარჯვენა მხრიდან, იქ, სადაც ის მთიანეთიდან გამოდის. ახლა ის მთლიანად ქართული მხარეების გარეთ მიედინება, [ადგილები] დაუსახლებელია და მე არ მინახავს.

ალაზანი გამოდის კავკასიის მთიანეთის სამხრეთ კალთებიდან და მიედინება ქართულ პროვინცია კახეთში, კირიან მთებში; შემდეგ დაბლობზე, მას და მთისწინეთს შორის, სამხრეთით—სამხრეთ-დასავლეთისკენ და არაქსის ზემოთ ჩადის მტკვარში მარცხენა მხრიდან. მისი მთავარი შენაკადები ზევითკენ არიან—ილტო, ქისტაური, ორვილი, ფშა, ხოდაშენი, თურდო, სტორი და თელავი. ის და მისი შენაკადები დასახლებულია ქართველებით; ხოლო აღმოსავლეთისკენ კი აგრეთვე საკმაოდაა ლეკებით.

Der Jör fließt dem Alasan westlich in keinem großen Abstände parallel und gleicht ihm an Ursprung, Lauf, Mündung völlig, nur nimmt er wenige Zuflüsse auf, und ist, ob er gleich ganz in Kacheti fließt, wenig bewohnt.

Der Achistafa der linken, ein Flüßchen des araratischen Vorgebürgs in Somchiti, welches im NO. läuft und in die rechte des Kur fällt.

Der Ksia oder Nachätir entspringt im südlichen kaukasischen Vorgebürge und fällt in OSO. Läuft über dem Achistafa in die rechte Seite des Kur, zu dessen größern Flüssen er gehört. Er nimmt unten das Flüßchen Tebete an der rechten Seite, welches am araratischen Vorgebürge entspringt und in Somchiti läuft. Höher erhält er auch an der rechten den großen Fluß Maschewere, der den Dambulatiskew, Kasaret, Poladauri und mehr Bäche aufnimmt aber wenig Anwohner hat. Der Ksia und seine Bäche haben ihren Lauf in Klüften des araratischen Vorgebürgs, welches viele Kupfer- und Eisenerzanbrüche hat.

Der Aragi entspringt, dem Jör ähnlich, am hohem Gebürge und fließt südlich zum Kur, den er über Teflis erreicht. Sein ganzer Lauf ist im Mittel-Kartweli (Tschin[a] Kartweli). Seine stärksten Bäche sind Gudamakari, Pschawi, Nareskewi. An ihm sind oben osetisch-georgische, unten georgische Distrikte.

Seine Gegend ist, wie des ganzen Kachetiens und Innern- oder Mittlern-Karteli, meist die hohen mehr oder weniger offenen oder bewaldeten Flächen des Kalkgebürgs, die Klüfte seines und seiner Zuflüsse und die niedrige Kurfläche.

Der Ksani oder Xani ist größer, als der Aragi, übrigens ihm aber in allen völlig gleich. Er und seine Bäche haben oben ebenfalls kartelisch-ossetische und weiter hinab kartelische Distrikte.

Der Lechura fließt dem Ksani, so wie dieser dem Aragi, vom Hauptgebürge westlich, parallel in S. zur linken des Kur. Er gleicht dem Ksani bis auf die geringere Größe in allen.

Der Liachwi besteht aus 2 ziemlichen dem ostlichen kleinen (Batara Liachwi) und den westlichen großen (Dido Liachwi), die beide im Schiefergebürge in der Nähe des Aredou des Terek und des Ksani des Kur entspringen und sich mit parallelen südlichen Lauf über ihren Einfall in die Linke des Kur vereinigen. Ihre Gegend und sie selbst gleichen den vorigen in allen, eben so sind auch sie und ihre Bäche oben mit osetischen, unten mit kartelischen Distrikten umgeben. Die stärksten Zuflüsse des Batara Liachwi sind von oben hinab: der Tschambiani und Potnisi. Des Didi Liachwi: der Birtoaul, Keliel, Dschomach und Paza. Unter der Vereinigung nimt der Liachwi den Modguda an der linken auf.

Das Flüßchen Prono oder Prona entspringt nur im Kalkgebürge und fließt dem Liachwi westlich parallel, zur linken des Kur. An ihm standen jezo 6 zerstörte und 4 bewohnte kartelische, theils mit Mauern versehene Dörfer.

იორი მიედინება ალაზნის დასავლეთით, არც ისე შორს, პარალელურად და მთლად მას ჰგავს სათავეში, დინებაში, შესართავში; მხოლოდ იერთებს ნაკლებ შენაკადებს და, რადგან ის მთლიანად კახეთში მიედინება, ნაკლებ დასახლებულია.

ახსტაფა, მარცხენა [შენაკადია (?)]; არარატის მთიანეთიდან სომხითში მიედინება ჩრდილო-აღმოსავლეთით და მტკვარში მარჯვნიდან ჩადის.

ქცია ანუ ნახატირი¹ სათავეს იღებს სამხრეთ კავკასიის მთებში და მიედინება აღმოსავლეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით; ახსტაფის ზევით ერთვის მტკვარს მარჯვნიდან და განეკუთვნება მის უდიდეს შენაკადებს. ქვემოთ ის მარჯვნიდან იერთებს მდ. დებედას, რომელიც იწყება არარატის მთისწინეთში და მიედინება სომხითში. უფრო ზევით ის მარჯვნიდან აგრეთვე იღებს დიდ მდინარეს მაშავერას, რომელიც თვით იერთებს დამბულატის ხეცს, კახარეთს, ფოლადურს და ბევრ წყლებს, მაგრამ მცირედაა დასახლებული. ქცია და მისი შენაკადები მიედინებიან არარატის მთიანეთის ხეობებში, სადაც მოიპოვება სპილენძისა და რკინის ბევრი საბადოები.

არაგვი, იორის მსგავსად, მაღალ მთებში იწყება და მიედინება სამხრეთით მტკვრისკენ, რომელსაც თბილისის ზემოთ აღწევს. მთელი მისი დინება არის შიდა ქართლში; მისი ყველაზე დიდი შენაკადებია—გუდამაყარი, ფშავი, ნარეკვაფი. მასზე ზემოთ არიან ოსურ-ქართული, ქვემოთ—ქართული მხარეები.

ქსანი არაგვზე დიდია, მაგრამ სხვა ყველაფერში მისი მსგავსია; მასზე და მის შენაკადებზე ზემოთ არიან ქართულ-ოსური, ქვევით—ქართული მხარეები.

ლახურა მიედინება ქსანისაგან, როგორც ეს უკანასკნელი არაგვისგან, მთავარი ქედის დასავლეთით, ქსნის პარალელურად, მტკვრის მარცხენა ნაპირისაკენ. გარდა შედარებით პატარა სიგრძისა, ყველაფერში ჰგავს ქსანს.

ლიახვი შედგება ორი მოზრდილი მდინარისაგან—აღმოსავლეთის პატარა (პატარა ლიახვი) და დასავლეთის დიდი (დიდი ლიახვი) მდინარეებისაგან. ორივენი სათავეს იღებენ ფიქალიან მთებში, თერგის შენაკად არედონის და მტკვრის შენაკად ქსნის სათავეებთან ახლოს და, მიედინებიან რა პარალელურად სამხრეთისაკენ, მტკვართან მარცხენა მხრიდან შერთვის ადგილიდან ახლოს ერთდებიან. მათი მიდამოები და თვითაც ყველაფერში ჰგავანან ამის წინ აღწერილ მდინარეებს. ასევე მათზეც და მათ შენაკადებზეც მდებარეობენ ზევით ოსური, ქვევით—ქართული მხარეები. პატარა ლიახვის შენაკადებია ზევიდან ქვევით: შამბიანი და პოტნისი² (?); დიდი ლიახვისა: ბირტოაული (?), კელიელი (?), ჯომახი და ფაწა. მას შემდეგ რაც ერთდებიან, ლიახვი მარცხნიდან იღებს მეჯუდას.

პატარა მდინარე ფრონე, ანუ ფრონა, იწყება მხოლოდ კირიან მთებში და მიედინება ლიახვის პარალელურად და მის დასავლეთით, მტკვრის მარცხენა მხარეზე. ამჟამად მასზე დგანან 6 დანგრეული და 4 დასახლებული ქართული, ნაწილობრივ კედლებით გამაგრებული სოფლები.

¹ Nachätir ნახეტირი—ეს უნდა იყოს „ნახიდური“.

² შდრ. ვახუშტი, აღწერა გვ. 70: ფოტრისის-ქვეი.

Das Flößchen Suramula entspringt auch im Kalkgebürge und fließt über linken des Kur parallel bis es unten, durch eine südliche Richtung, in den Kur fällt. An und um den Suramula liegt der kartelische Distrikt Sazeretlo.

DER KARTELISCHE ODER KARTULISCHE STAAT

Die folgenden Provinzen Ober- und Mittel-Karteli, Kacheti und Somchiti haben gegenwärtig an dem Zaar Heraklius (G. Mepe Erakli) einen gemeinschaftlichen unabhängigen Oberherrn oder Souverain. Seiner Familie ist schon vorher gedacht; hier nur etwas von der Verfassung dieses, der Größe und Güte der Länder nach nicht unbeträchtlichen, der Bevölkerung, der Kultur, Einrichtung und Verwaltung nach aber jezo nur sehr ohnmächtigen Staates, der sich der verwüstenden Plakereyen theils unbedeutender Nachbarn nicht zu erwehren vermag, seine Bergwerke nicht gehörig zu bauen wagt, keine Schulen, keine Kultur, Künste oder gemeine Industrie befördert, dem fremder und besonders russischer Schuz zur Aufnahme, fast zur Erhaltung der Existenz nothwendig ist.

Der kartulische Zaar ist indessen, wie die übrigen georgischen Beherrscher, wenig oder nicht eingeschränkter Herr über Geseze, Leben, Tod und Vermögen seiner Unterthanen, doch ist ihm vor allen die Freundschaft der mächtigen seiner Fürsten nöthig, ohne welche sein Siz leicht wankt, besonders wenn diese die Partey der Pforte nehmen. Seine Fürsten nicht nur, sondern auch seine gemeinen Unterthanen, zeigen in ihrem Betragen nichts von dem Aengstlichen, welches seine Macht über sie veranlassen könnte. Er mißbraucht aber auch seine Macht, schwere Kontributionen und viele Kriegszüge ausgenommen, die beyde oft unvermeidlich sind, nicht leicht. Die leztern gewöhnen das Volk an den ungezwungenen Umgang mit ihrem Herrscher(n).

Der Titul des Zaaren ist Mepe Kartulißi, Kacheti d. i. Zaar oder König von Karteli und Kacheti, der Zaarin: Dedopali und der Prinzen oder Söhne Zarewitsch. Ausser dem Titul Mepe wird der kartulische, so wie die übrigen Beherrscher, auch Kemsie welches dem russischen Gossudar gleich; Gebietender Herr! bedeutet genannt.

Die Stände des Landes sind:

Fürsten, G. Schili, Schilli, auch Schwili und Tauati, und Adel G. Asnauri.

Die Fürsten stehen zwar in Absicht der Geseze und Kriegszüge unter dem Zaar, führen vor ihm Prozeße u. s. w., contribuiren ihm aber nicht. Einige führen den Titul Eristav d. i. Völkeroberhaupt oder auch unabhängiger, von gewissen Distrikten erblich; z. B. Ksnis Eristaw, Aragi, Eristaw u. s. f.

Die Edelleute (Asnauri) sind dem Zaaren nicht nur sondern in den

პატარა მდინარე სურამულა იწყება კირიან მთებში და მტკვრის მარცხენა ნაპირის პარალელურად მიედინება სამხრეთის მიმართულებით და ჩადის მტკვარში. მასზე და მის გარშემო არის ქართული მხარე საწერეთლო.

ქართლის სავფიშო

ზემო და შუა ქართლს, კახეთს და სომხეთს ამჟამად ერეკლე მეფის სახით ჰყავთ საერთო დამოუკიდებელი მბრძანებელი ან სუვერენი. მის ოჯახზე უკვე ზემოთ ვილაპარაკეთ. ახლა მოკლედ [ვილაპარაკებთ] სიდიდითა და შიშის ხარისხით არც თუ ისე უზნიშვნელო, მოსახლეობის, კულტურის და მართვა-გაძვრობის მხრივ ამჟამად უკიდურესად სუსტი სახელმწიფოს წყობილებაზე. ამ სახელმწიფოს არ ძალუძს თავი დაიცვას ნაწილობრივ უზნიშვნელო მეზობლების გამანადგურებელი თავდასხმებისაგან. ეს სახელმწიფო ვერ ახერხებს განავითაროს, როგორც საქირაა, თავისი სამთამადნო საქმე, ვერ უწყობს ხელს სკოლების, კულტურის, ხელოვნების ანდა მრეწველობის საერთო განვითარებას; უცხო, და განსაკუთრებით რუსეთის მფარველობა გახდა აუცილებელი მისი არსებობის შენარჩუნებისათვის.

ამასთანავე ქართლის მეფე, როგორც საქართველოს სხვა მბრძანებლები, არის მცირედ შეზღუდული, ანდა სრულიად შეუზღუდველი ბატონი კანონებზე, თავისი ხელქვეითების სიცოცხლეზე, სიკვდილსა და ქონებაზე, მაგრამ, უპირველესად ყოვლისა, მას სჭირდება თავისი ძლიერი თავადების მეგობრობა, ურომლისოდაც მისი ტახტი ადვილად ირყევა, განსაკუთრებით, თუ ესენი (თავადები)—დაიჭერენ ჰორტის (თურქეთის—გ. გ.) მხარს. მაგრამ, არა მარტო თავისი თავადები, არამედ მისი რიგითი ქვეშევრდომებიც კი თავიანთ მოქმედებაში არ გამოხატავენ იმ შიშს, რომელიც გამოწვეული უნდა ყოფილიყო მეფის ძალა-უფლებით. მაგრამ მეფე ბოროტად არ იყენებს თავის ძალა-უფლებას, თუ გამოვრიცხავთ მძიმე გადასახადებს და უამრავ ლაშქრობებს, რომლებიც (ორივე) ხშირად გარდუვალია. ეს უკანასკნელი აჩვენებს ხალხს თავისი მბრძანებლისადმი შედარებით თავისუფალ ურთიერთობას.

მეფის ტიტული არის „მეფე ქართლისი, კახეთი“, ე. ი. მეფე ანუ ხელმწიფე ქართლისა და კახეთისა; [ტიტული] მეფის მეუღლისა [არის]—„დედოფალი“, ხოლო პრინციებისა, ანუ მეფის ვაჟებისა,—„ცარევიკი“. ტიტულ „მეფე“-ს გარდა ქართლის მბრძანებელს, ისე როგორც სხვა მბრძანებლებს, აგრეთვე „ხელმწიფე“ (Kemsie) ეწოდებათ, რაც უდრის რუსულ „გოსუდარ“-ს, „მბრძანებელ ბატონს“.

ქვეყნის გაბატონებული ფენები არიან

თავადები, ქართულად „შილი“, „შილილი“, აგრეთვე „შვილი“ და „ტაუ-ატი“ (თავადი) და „აზნაური“¹.

თავადები კანონითა და სამხედრო ლაშქრობის წესით თუმცა ემორჩილებიან მეფეს, მის წინაშე (?)² აწარმოებენ სასამართლო პროცესებს და ა. შ., მაგრამ გადასახადს მას არ უხდიან. ზოგიერთები ატარებენ „ერისთავის“ ტიტულს, რაც ნიშნავს ხალხის მთავარს ან დამოუკიდებელს, და გარკვეულ მხარეებს მემკვიდრეობით ფლობენ. (მაგ.: „ქსნის ერისთავი“, „არაგვის ერისთავი“).

¹ რაც შეეხება სიტყვებს: Schili, Schilli, Schwili ესენი შეცდომით გაუგია გიულდენ-შტედტს, როგორც თავადობის აღმნიშვნელი ტერმინები, და ამიტომაცაა, რომ როგორც ქვე-

Gebieten der Fürsten auch diesen unterthan und wollen wenig sagen, doch sind einige durch Reichtum im Ansehen.

Fürsten (Tauati) Kachetiens.

1. Die Familie Tcholaka Schili, in Markopi.
2. Tschekäsi Schili, in Wedschin.
3. Endronika Schili oder Schili.
4. Tuschi Schili in Achmeta.
5. Tamiti Schili.
6. Nadari Schili in Sabueti.
7. Maka Schili in Ruispuri.
8. Tschoka Schili auch in Achmeta.
9. Kortschi Baschiani Schwilli in Telawi.
10. Tscholakiani Schwilli in Matani.

Fürstliche Familien der Provinz Kartueli¹

11. Aragis Eristawiani am Aragi.
12. Ksnis Eristawiani am Ksani.
13. Muchran Batoni oder richtiger Bagrationi, aus welcher die karte-lische und imeretische zaarische Familie ist.
14. Amilachoari in Tschala.
15. Avali Schili in Breti.
16. Chitribagis Schili.
17. Matschabali am Dido Liachwi.
18. Palawandioni Schwilli.
19. Taktaki Schwilli in Krzinwal.
20. Zizi Schili oder Ziziani Schwilli.
21. Tarchuan Schili.
22. Dschawacha Schili.
23. Kaplana Schili in Somchiti.
24. Barata Schili oder Baratiani Schili im Somchita.
25. Solaga Schili in Somchita.
26. Ameretschili.
27. Abaschitse.
28. David Schili.
29. Orbeli Schilli.
30. Ganrari Schwilli in Saguram.
31. Chimsia Schilli in Balatschanrt.

Alle Fürsten von Nr. 11 bis und mit Nr. 19 haben ihre Kreise und Dörfer von der linken oder nördlichen, und die von Nr. 20—21 an der rechten oder südlichen Seite des Kur.

¹ თავადთა ნომრებით დალაგება პალასს არეული აქვს ჩვენ ისინი რიგზე დავაწვევთ.

აზნაურები არა მარტო მეფეს, არამედ თავადთა სამფლობელოებში თავადებსაც ემორჩილებიან და დიდ არაფერს წარმოადგენენ, თუმცა ზოგბერთ მათგანს, თავისი სიმდიდრის გამო, დიდი წონა აქვს.

კახეთის თავადები:

1. ჩოლოყაშვილის გვარეულობა, მარტყოფი.
2. ჩერქეზიშვილი, ვეჯინში.
3. ანდრონიკაშვილი.
4. თუშიშვილი, ახმეტაში.
5. ტამიტიშვილი. (?)
6. ნადარიშვილი, საბუეთში.
7. მაყაშვილი, რუისპირში.
8. ჩოკა შვილი (?) აგრეთვე ახმეტაში.
9. ყორჩიბაშიანიშვილი, თელავში.
10. ჩოლაყიანიშვილი, მატანში.

ქართლის თავადთა გვარები:

11. არაგვის ერისთავი(ანი), არაგვზე.
12. ქსნის ერისთავი(ანი), ქსანზე.
13. მუხრან ბატონი, ან უფრო სწორად, ბაგრატიონი, რომლიდანაც ქართლისა და იმერეთის მეფეების გვარები არიან.
14. ამილახვარი, ჭალაში.
15. ავალიშვილი, ბრეთში.
16. ხიდირბეგიშვილი.
17. მაჩაბელი, დიდ ლიახვზე.
18. ფალავანდიშვილი.
19. თაქთაქიშვილი, ქრცხინვალში.
20. ციციშვილი ანდა ციციანიშვილი.
21. თარხნიშვილი.
22. ჯავახიშვილი.
23. ყაფლანიშვილი, სომხითში.
24. ბარათაშვილი ან ბარათიანიშვილი, სომხითში.
25. სოლალაშვილი, სომხითში. 26. ამირჯები.
27. აბაშიძე. 28. დავითაშვილი. 29. ორბელიშვილი. 30. გურამიშვილი, საგურამოში 31. ხიმშიაშვილი, ბულაჩაურში.

თავადებს № 11-დან № 19-ის ჩათვლით თავიანთი სამფლობელოები და სოფლები აქვთ მტკვრის მარცხნივ ან ჩრდილოეთით, ხოლო თავადებს № 20—21-დან—მტკვრის მარჯვნივ ან სამხრეთით.

ვით დავინახავთ, ყველა თავადის გვარში, სადაც „შვილი“ შედის, მეტწილად ეს „შვილი“ გამოყოფილია ცალკე და დიდი ასოთია აღნიშნული. მას ჰგონია, რომ მაგ.: ციციშვილი ნიშნავს—„თავად ციცის“, ჯავახიშვილი—„თავად ჯავახის“, ბარათაშვილი—„თავად ბარათას“ და ა. შ. ეს ალბათ იმიტომ მოხდა, რომ მას გარშემო ხშირად ესმოდა თავადთა გვარები, რომელთა უმეტესობაც „შვილზე“ თავდება (გ. გ.). ეს ადგილი შეიძლება გაგებულ იქნას შემდეგნაირადაც, რომ თავადები მეფის ჩაურევლად, სანამ მეფემდე მივა საქმე, მანამ აწარმოებენ სასამართლო პროცესებს (გ. გ.).

Das Volk ist ohne Ausnahme der Nation oder des Glaubens vom Bauernstande und leibeigenen Bürgerstand giebt es gar nicht. Es hat eigentlich kein Eigentum, muß geben und thun was die Herrschaften fordern, sich selbst versehen, verkaufen, verschenken und mit sich nach Willkühr handeln lassen, doch ist diese Behandlung nicht hart.

Die gangbarsten Gewerbe in Karteli und ganz Georgien sind ländlicher Weinbau, Obstbau, Feldbau, Baumwollpflanzungen, und eine geringe Viehzucht, auch an sehr vielen Orten einiger Seidenbau. Alle diese Gewerbe werden in geringer Maas und mit wenig Thätigkeit, nur so, weil es eigene Bedürfnisse und Steuern erfordern, betrieben.

In Teflis und wenig andern Orten sind einige kleine, schlechte und in jeden Betracht unbedeutende Fabriken. Auch die gemeinsten Handwerke werden unvollkommen und unzureichend betrieben. Der Handel, den vorzüglich Armenier betrieben, ist für Ein- und Ausfuhr völlig unbedeutend.

Der Zaar hat auch einigen Bergbau mit Schmelzanstalten, auf Eisen, Kupfer, Bley und Silber im Umgange, der Betrieb ist aber so geringe und das Verfahren so mangelhaft, daß alles keine Anzeige verdient, ob sich gleich in diesem Gewerbe durch gehörige Maasregeln viel machen und gewinnen ließe.

Die Beamten des Kardnelischen Zaars.

Jeder Unterthan männlichen Geschlechts, nur die Juden ausgenommen, ist Soldat und muß sich auf den ersten Befehl, wohin er soll, unverzüglich und gekleidet, bewafnet und beritten stellen, dabey die Vorsteher der Kreise und Edelleute die Anführer sind. Bey einem Aufgeboth aber bestimmt der Zaar die Zahl derer, die erscheinen sollen, damit auf den Dörfern Einfälle abgehalten und die Kontribuzionen entrichtet werden können. Eben so bringen oder schicken die Fürsten eine gewisse Zahl Hülfsstruppen, die meistens von ihren Söhnen angeführt werden. Alle Truppen mit ihren Anführern stehen denn unter einem oder mehr Kriegsofficianten, die einem General gleichen und Saltuchseßi genannt werden. Es sind fürstliche, bleibende Aemter; z. B:

Karteli Saltuchseßi, General der Provinz Kartuli.

Kacheti Saltuchseßi, General der Provinz Kacheti. Jeder bekommt von der gemeinen Bauern oder Unterthanen den Zehnten.

Nasis, Siegelbewahrer. Deren sind zwey. Jeder bekommt von den Einkünften den Zwanzigsten.

Eskagobasch, Kammerherr, deren der Zaar und die Zaarin einen hat.

Diwanbek, Oberster Richter. Im kartelischen Staat sind 4 Diwanbeki.

მთელი ხალხი, მიუხედავად ეროვნებისა და სარწმუნოებისა, წარმოადგენს ყმა გლეხობას. ქალაქის წოდება (Bürgerstand) სრულებით არ არის. ხალხს ჩვეულებრივ ქონება არ აქვს, მან უნდა მისცეს და აკეთოს ის, რასაც მისგან მოითხოვენ ბატონები. შეიძლება გლეხის დაგირავება, გაყიდვა, გაჩუქება და მას შეიძლება მოექცე სურვილის მიხედვით, მაგრამ ეს მოპყრობა არ არის სასტიკი.

მეურნეობის ყველაზე გავრცელებული დარგები ქართლში და მთელ საქართველოში არის — მევენახეობა, მებაღეობა, მემინდვრეობა, მებაძმეობა, უმნიშვნელოდ მეცხოველეობა და ბევრ ადგილებში მებაბრეშუმეობა. მეურნეობის ამ დარგებს ეწევიან მცირე რაოდენობით, მხოლოდ იმდენად, რამდენიც საჭიროა საკუთარი მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად და გადასახადთა დასაფარავად.

თბილისსა და ზოგიერთ სხვა ადგილებში არის მცირე რაოდენობა პატარა, ცუდი, ყოველმხრივ უმნიშვნელო ფაბრიკებისა. ასევე წვრილი (gemeinsten) ხელოსნობა სუსტია და არასაკმარისი. ვაჭრობა, რომელსაც უმთავრესად სომხები მისდევენ, უმნიშვნელოა შემოტანა-გატანის მხრივ.

მეფეს აქვს რამდენიმე საბადო და რკინის, სპილენძის, ტყვიისა და ვერცხლის სადნობი ქარხნები; მაგრამ ეს წარმოება იმდენად სუსტია და დამუშავების წესი ისე არაადასაკმაყოფილებელი, რომ ყველაფერი ეს მოხსენების ღირსიც არ არის, თუმცა შესაფერისი ღონისძიებების ჩატარებისას ამ დარგში შეიძლებოდა ბევრის გაკეთება და მიღება.

ქ ა რ თ ლ ი ს მ ე ფ ე ს მ ო ხ ე ლ ე ე ბ ი.

ყოველი ხელქვეითი მამაკაცი, ებრაელთა გამოკლებით, არის ჯარისკაცი და პირველ დაძახებისთანავე დაუყოვნებლივ უნდა გამოცხადდეს იქ, სადაც საჭიროა, ჩაცმული, შეიარაღებული და ცხენზე; ამისთან მხარეთა უფროსები და აზნაურები არიან წინამძღოლები. მაგრამ ასეთი გაწვევისას მეფე განსაზღვრავს იმათ რიცხვს, ვინც უნდა გამოცხადდეს, რათა სოფლები დაცულ იქნან მტრის თავდასხმებისაგან და რათა უზრუნველყოფილ იქნას გადასახადთა გადახდა. თავადებსაც მოჰყავთ ავრეთვე, ან აგზავნიან დამხმარე რაზმების გარკვეულ რაოდენობას, რომელთაც, უმეტეს შემთხვევაში, მეთაურობენ მათი ვაჟები. ყველა რაზმი და მათი მეთაური ემორჩილება ერთს, ან რამდენიმე მხედართმთავარს, რომლებიც გენერალს უტოლდებიან და „სახლთუხუცესად“ იწოდებიან.

არის თავადთა [შემდეგი] მუღმივი თანამდებობანი, მაგ.:

ქართლის სახლთუცესი, ქართლის პროვინციის გენერალი.

კახეთის სახლთუცესი, კახეთის პროვინციის გენერალი. თითო ამთავანი გლეხთა, და საერთოდ ხელქვეითების, გადასახადთაგან იღებს შეათედ ნაწილს.

ნ ა ზ ი რ ი — ბექდის შემნახველი. ესენი არიან ორნი. თითო მათგანი იღებს შემოსავლის მეოცედს.

ე შ ი კ ა ლ ა ბ ა შ ი — კამერჰერი; მეფესა და დედოფალს ერთი ჰყავს.

მ დ ი ვ ა ნ ბ ე გ ი — უმაღლესი მოსამართლე, ქართლის სამეფოში ოთხი მდივანბეგი არის.

Sechs Sekretairs.

Eristaw auch Eristawi, Ḡ. i. Völkerhaupt auch Unabhängiger. Er ist Gouverneur über einen ansehnlichen oder mehrere kleinere Distrikte, so hat man z. B. Xnis oder Ksnis Eristaw, Aragis Eristaw. Nicht alle haben Erista, die mebresten nur einen Maurow.

Maurow, Gouverneur oder Amtmann eines Kreises, der besonders die Steuerhebung besorgt, z. B. Steuer-Direktor von Kisichi, Aragi Mauros u. s. f. Der Maurow erhält den Zehnten seiner Einhebung der beständigen Steuern.

Xyri, ein Exekutor, der dem Maurow die Steuern eintreibt.

Kasbek, der Dorfrichter oder Vorgesetzte eines großen oder kleinern Dorfs oder Ortes.

Maitar, Kammerdiener des Zaaren.

Kabitschbasch, Aufseher der Bedienten der Zaarin (Daedopali).

Korobasch Jessaul, Aufseher und Befehlshaber der Kammerherrn (Eskagobasch).

Jareschebi, Aufseher der Teppiche und alles Tafelgeräthes.

Pesareuli, der Küchenmeister.

Kuluchtschi, der Mundschenk.

Mescharbati, der Tee- und Kaffeeschenk.

Koliwan Chortschi, der Tobacksbewahrer.

Baschma Chortschi, der Schuhbewahrer.

Milachoari der Stallmeister.

Medschenibe, Stall- und Reitknechte.

Molaredchatsebi, der Schatzmeister.

Basieri, der Jägermeister.

Nerikipe, Tafelmarschall.

Geseze und Rechtspflege.

Jeder der vier Staaten hat Geseze von vorigen allgemeinen und besondern Regenten, die sich sehr angehäuft haben. Sie sind aber theils sonderbar, theils widersprechend; theils ist der regierende Fürst Despot und sein Wille Gesez; theils unterwerfen sich die Fürsten weder ältern Gesezen noch neuern Entscheidungen, so daß in allen vier Staaten die Rechtsgelehrsamkeit und Rechtspflege wohl nicht leicht unvollkommener, unbilliger und partheyischer oder schlafender und theils auch härter seyn kann, als in ganz Georgien.

Nach ihrem Erbtheilgesez erben die Söhne alles, und wo die fehlen, erben die männlichen Verwandten, und wenn auch die nicht da sind, so erbt der Zaar oder Landesherr. In allen Erbschaften gehen Wittwen und Töchter leer aus.

Die Urtheilssprüche erfolgen übrigens meist zur Stunde und oft vor

ექვის მდივანი.

ერისთავი—ეს არის ხალხის მეთაური, აგრეთვე დამოუკიდებელი. ის არის გუბერნატორი ერთი რომელიმე მნიშვნელოვანი, ან რამდენიმე მცირე მხარისა; ასე მაგ.: ქსნის ერისთავი, არაგვის ერისთავი. ყველა [მხარეებს] არ ჰყავთ ერისთავები, უმეტესობას მხოლოდ მოურავი [ჰყავს].

მოურავი—გუბერნატორი, ანდა მოხელე რომელიმე მხარისა. მისი მთავარი საზრუნავია გადასახადთა აკრეფა; მაგ.: გადასახადთა გამგე ქიზიყში, არაგვის მოურავი და ა. შ. მოურავი იღებს მის მიერ აკრეფილ მუდმივ გადასახადთა ერთ მეათედს.

გზირი—ექზეკუტორი, რომელიც მოურავს გადასახადებს უკრეფს.

კაზბეკი (ყაზბეგი—გ. გ.)—სოფლის მოსამართლე, ანდა დიდი ან პატარა სოფლის ან ადგილის მეთაური.

მეითარი—მეფის კამერდინერი (სასახლის მსახური—გ. გ.).

ყაფიჩბაში—დედოფლის მსახურთა ზედამხედველი.

ყორიასაულბაში—კამერჰერთა (ემიკალაბაშთა) ზედამხედველი და მბრძანებელი.

ფარეშებო—ხალიჩებისა და სუფრის მოწყობილობის ზედამხედველი.

მზარეულო—სამზარეულოს უფროსი.

ყულუხჩი—მეღვინეთუხუცესი (der Mundschenk).

მეშარბათე—ჩაისა და ყავის მიმწოდებელი.

ყალიონყოჩი—თამბაქოს მცველი (შემნახველი).

ბაშმაყოჩი—ფეხსაცმლის შენახველი (დამცველი).

ამილახვარი—საჯინიბოს უფროსი.

მეჯინიბე—(Stall- und Reitknechte).

მოლარეთუხუცესი—განძის, სალაროს უფროსი.

ბაზიერი—მონადირეთა უფროსი.

მერიქიფე (Nerikipe)—მაგიდის უფროსი (Tafelmarschall—მეტაბლე—გ. გ.).

კანონები და სამართლის წარმოება

თითოეულს ოთხ სამეფოთაგანს წინანდელი საერთო და ცალკეული მმართველებისაგან აქვს კანონები, რომლებიც (კანონები—გ. გ.) ბევრი დაგროვდნენ. ისინი ნაწილობრივ თავისებურნი, ნაწილობრივ ერთმანეთის საწინააღმდეგონი არიან; ხან მმართველი არის დესპოტი და მისი სურვილი კანონია, ხან თავადები არ ემორჩილებიან არც ძველ კანონებს, არც უფრო ახალ დადგენილებებს; ასე რომ ოთხივე სამეფოში კანონდებულება (Rechtsgelährsamkeit) და სამართლის წარმოება არ შეიძლება იყოს უფრო არასრულყოფილი, უფრო უსამართლო და მიკერძოებითი, ან გულგრილი და ნაწილობრივ აგრეთვე უფრო მკაცრი, ვიდრე მთელს (მთლიან) საქართველოში.

იქაური მემკვიდრეობითი კანონის მიხედვით, ყველაფერი რჩებათ ვაჟი-შვილებს, ხოლო, როცა ისინი არ არსებობენ,—მემკვიდრეობა გადადის მამრობითი სქესის ნათესავებზე, და თუ არც ესენი არიან,—მაშინ მემკვიდრეობის უფლებას იღებს მეფე, ამ მემამულე. ხოლო ქვრივებსა და ქალიშვილებს არაფერი არ ერგებათ.

განაჩენი გამოაქვთ, უმეტეს შემთხვევაში, მაშინვე და ხშირად ყოველგვარ-

aller Untersuchung. Eben so übereilt erfolgt auch die Vollstreckung der Urtheile, so oft die Klienten ausser Stande sich zu widersetzen sind.

Die Einkünfte [des karduelischen Zaars.

Die vorzüglichste Hebung besteht in dem Tribut der Unterthanen seiner eigenen Oerter, der in dem fünften des jährlichen Ertrags ihres Wein- Feld- Garten- und Seidenbaues und aller ihrer Gewerbe, Pflanzungen, wie sie Namen haben, besteht.

Ausser dieser werden ordentliche Steuern, die zusammen der großen nicht viel weichen und sie nach Umständen wohl auch übertreffen, ohne alle Schonung gehoben.

Dieses beurtheilen und betreiben die Maurows und unter ihnen die Kasbeke und Xyri.

Der Zoll beträgt in Teflis und überall 10 von Hundert.

Salz wird aus Eriwan 2 Tagereise von der Gränze gebracht und dem Zaarn das Batman für 10 Kop. geliefert; es wird aber zu 20 Kop. wieder verkauft.

Die Fischer in Teflis geben für die Freyheit im Kur zu fischen jährlich 13 bis 1400 Rubl. und den dritten Theil des Fanges in Natura.

So schlecht die Berg- und Hüttenwerke auch verwaltet werden, bringen sie doch, da nichts an sie gewendet wird und die meiste Arbeit unentgeltlich geschieht, dem Schaze etwas ein.

Viele Vergehungen werden mit Konfiscationen des Vermögens bestraft, welches jährlich nicht wenig austrägt.

Münzen des karduelischen Staates.¹

Der Zaar läßt kupferne und silberne Landesmünze schlagen, wozu ihm eigene Bergwerke die Metalle liefern. Ausser der Landesmünze kursiren aber auch türkische, persische und rußische Münzen.

1. Puli ist eine kupferne Scheidemünze, theils rund, theils eckigt $2\frac{1}{2}$ Drachmen schwer. Das Gepräge ist an einer Seite eine Wagschale zwischen welcher eine Weltkugel mit einem Kreuz, oben eine Krone und derselben zur linken ein Säbel und zur rechten ein Scepter. Auf der andern Seite ist mit arabischer Schrift der Prägeort und die Jahrzahl angezeigt. Ihr Werth gleicht einem rußischen Denuschka oder $\frac{1}{2}$ Kopeken.

2. Tschauri eine Silbermünze, an Werthe 10 georgische Puli oder 5 Kop. rußisch und die $12\frac{1}{2}$ Gran wiegt. Auf einer Seite mit arabischen Buchstaben Geokerin, auf der andern Sarbi Teflis, d. i. geschlagen in Teflis.

3. Usaltuni eine Silbermünze 25 Gr. schwer vom Werthe 2 Tschauri oder 10 Kop. und vom Gepräge der vorigen.

4. Abasi oder Abas, eine Silbermünze 50 Gr. schwer, 4 Tschauri

¹ გიულდენშტედტს დედანში ერთად აქვს მოცემული როგორც ქართლ-კახეთში, ისე იმერეთში გავრცელებული და ხმარებაში მყოფი ფულები. პალასმა კი იმერეთისა კვემოთ, იმერეთთან მოათავსა. ჩვენც პალასის გეგმა ვარჩიეთ.

რი გამოძიების გარეშე. ასევე სწრაფად ხდება განაჩენის სისრულეში მოყვანა, ისე რომ მსჯავრდადებულებს ხშირად არ ძალუძთ წინააღმდეგობა გაუწიონ.

ქართლის მეფის შემოსავალი

უმთავრეს შემოსავალს (გამოსაღებს — Hebung) შეადგენენ გადასახადები, რომელთაც იხდიან მეფის საკუთარ მიწაზე მსხდომი ხელქვეითნი, რომლებიც იხდიან მგლეინეობის, მემინდგრობის, მებაღეობის, მებარეშუმეობისა და მთელი თავისი მეურნეობის (და როგორც ისინი იქ იწოდებიან) წლიური შემოსავლის ერთ მეხუთედს. ამ გადასახადთა გარდა, ყოველგვარი შეღავათების გარეშე (შეუწყალებლად) იხდიან ჩვეულებრივ გადასახადებს, რომლებიც, ერთად აღებული, ბევრად არ ჩამოუვარდებიან დიდ [გადასახადს], ხოლო გარკვეულ პირობებში, კიდევ აღმატებიან მას.

გადასახადებს საზღვრავენ და ჰკრეფენ მოურავები და მისი ხელქვეითი კაზბეკები (თუ ყაზბეგები?—გ. გ.). და გზირები.

ბაყები თბილისში და ყველგან შეადგენენ 10 პროცენტს.

მარილი შემოაქვთ ერევნიდან—საზღვრიდან ორი დღის საეღაზეა—და მეფეს აძლევენ, ბათმანს 10 კაპიკად, ხოლო შემდეგ იყიდება 20 კაპიკად.

თბილისელი მეთევზეები, მტკვარში თევზის ჭერის უფლებისთვის, მეფეს ყოველწლიურად უხდიან ათას სამას, ან ათას ოთხას მანეთს, ხოლო ნატურით—დაჭერილი თევზის ერთ მესამედს.

საბადოებსა და მეტალურგიულ ქარხნებსაც, როგორადაც ცუდები ისინი არ უნდა იყვნენ, მოაქვთ აგრეთვე გარკვეული შემოსავალი, რადგან მათზე არაფერი იხარჯება და სამუშაოს მეტი წილი სრულდება აუნახლაურებლად.

ბევრი დანაშაულება ისჯება ქონების კონფისკაციით, რაც წლიურად არც თუ ისე მცირე შემოსავალს იძლევა.

ქართლის სამეფოს ფულები.

მეფე აკრეფინებს სპილენძის და ვერცხლის სახელმწიფო ფულებს, რისთვისაც მას საკუთარი საბადოები უგზავნიან მეტალს. საკუთრივ სახელმწიფო ფულებს გარდა, მოძრაობაში იმყოფებიან თურქული, სპარსული და რუსული ფულებიც.

1. ფული არის სპილენძის ხურდა-ფული, ნაწილობრივ მრგვალი, ნაწილობრივ კუთხოვანი, 2 1/2 დრაქმის სიმძიმის. ერთ მხარეს ამოკვეთილია სასწორი, რომლის [თეფშებს—გ. გ.] შორის არის მოთავსებული დედამიწის სფერო ჯვრით, ზემოთ—გვირგვინი და მის მარცხენა მხარეს ხმალი, მარჯვნივ კი—სკიპტრა. მეორე მხარეს არაბულად აწერია მოჭრის ადგილი და თარიღი. მისი ფასი უდრის რუსულ „დენუშკა“-ს ანუ 1/2 კაპიკს.

2. შაურა—ვერცხლის ფულია, უდრის 10 ქართულ ფულს, ან 5 რუსულ კაპიკს და იწონის 12 1/2 გრანს. ერთ მხარეზე არაბულად აწერია „გეოკერინ“, მიორეზე „სარბი ტეფლის“, ე. ი. მოჭრილია თბილისში.

3. უხალთუნა—ვერცხლის ფულია, 25 გრანი სიმძიმის, უდრის 2 შაურს, ან 10 კაპიკს და მოჭრილია ისევე, როგორც ზემოთ მოხსენებული [მონეტები].

4. აბაზი—ვერცხლის ფულია, 50 გრანი წონით, უდრის 4 შაურს, ან 20 კაპიკს; აქვს არაბული წარწერა: „ალაჰანმუ ლილლოჰუ რაბბილ აღმინ“,

oder 20 Kop. an Werth mit der arabischen Inschrift: Alhamdu Lillohū rabbil alemin, d. i. der göttlichen Majestät, die Welt schuf, und auf der andern Seite: Sarbi Teflis; 1183 Sena, d. i. geschlagen in Teflis, im Jahr (der Hegira) 1183 oder unserer Rechnung 1770. Diese ist die häufigste und fast einzige Münze im Gebiete des Zaars Heraklius. Ihr eigentlicher Werth gegen Kupfermünze ist nur 20 Kop., man erhält aber für einen Katharinenrubel $5 \frac{1}{2}$ Abas und für einen Elisabeth- oder Annenrubel $6 \frac{1}{2}$ Abas.

5. Samy Abasebi, eine Silbermünze $2 \frac{1}{2}$ Drachmen schwer, vom Werthe 3 Abas oder 60 Kop. Die Inschrift wie auf dem Abasy (Nr. 4). Alle angeführten Silbermünzen läßt der Zaar Heraklius von sehr guten, löthigen Silber schlagen.

6. Georgianische Tschauri oder 5 Kopekenstücke von feinem Silber, unter der türkischen Regierung geschlagen; haben mit arabischen Buchstaben an einer Seite den Namenszug: Machmut Chan und auf der andern: Sarbi Teflis 1132 Sena d. i. Geprägt in Teflis im Jahr (der Hegira 1143) oder unserm 1730.

7. Georgianische Usaltung oder 10 Kopekenstücke von feinem Silber, unter persischer Regierung geschlagen. An einer Seite eine persische unleserliche Inschrift, an der andern Sarbi Teflis, Sena 1132. d. i. Geprägt in Teflis 1718.

8. Georgianische Abasy unter persischer Regierung, von feinem Silber, 1 Drachme und 14 Gran schwer, mit persischer Inschrift auf einer Seite: Lailala Illala Mahame Derra Sulula¹, Ali sun Ueli julah, d. i. Außer den jezigen Gott kein Gott, Mahamed sein Prophet und Ali sein Bevollmächtigter. Auf der andern Seite: Sarbi Teflis, Sena 1143 (1729). Das übrige ist unleserlich. Diese alten Abasy gelten $1 \frac{1}{2}$ neue und sind sehr selten.

Persische, in Georgien nur seltene Münzen:

1. Von feinem Silber $2 \frac{1}{2}$ Abas oder 50 Kop. 3 Drachmen und 6 Gran schwer, mit der persischen Inschrift an einer Seite: Hasti Sultan Bersalatin Dschihan Schahan Nadir Sahipkeran, d. i. Es ist der mächtigste Herr der Welt, des Königs König, Nadir der Held. Auf der andern Seite: Sarbi Nadir Abad. Sena 1152, welches unsers 1739-stes ist.

2. Von sehr feinem Silber 52 Gran schwer, $1 \frac{1}{2}$ Abas oder 30 Kop. mit der persischen Inschrift: Nadir Sultan und auf der andern Challa dallahu Mülkaha, Tebris, d. i. Von Gottes Gnade habe ich die Gewalt zu Tebris.

3. Ein halber Abas von feinem Silber mit der persischen Inschrift wie auf Nr. 8. und auf der andern Seite: Seke Berses Kerdiman Salianat Rader Schihan Tablehak Hasari Adalet Sani Sahi bkrak. Sarbe Eriwan Sena 1141. Das erste ist unverständlich, das letzte heißt: Geprägt in Eriwan 1141 oder 1737.

¹ Lailala—Sulula, G.] Bailala Illaha Mahameden Kasulalla, P.

ე. ი. „ღვთაებრივი უდიდებულესობა, რომელმაც შექმნა სამყარო“, და მეორე მხარეს: „სარბი ტეფლის; 1183 სენა“, ე. ი. „მოჭრილი თბილისში ჰიჯრით 1183 წელს“, ანუ ჩვენებურად 1770 წელს. ეს არის ყველაზე გავრცელებული და თითქმის ერთადერთი ფული ერეკლე მეფის სამფლობელოში. მისი ნამდვილი (საკუთარი) ფასი, ქსილენძის ფულთან შედარებით, არის მხოლოდ 20 კაპიკი; ეკატერინეს მანეთში იღებენ 5 1/2 აბაზს, ხოლო ელისაბედის ან ანნას მანეთში—6 1/2 აბაზს.

5. სამი აბაზები (Samy Abesebi), ვერცხლის ფულია 2 1/2 დრაქმის სიმძიმისა, უდრის 3 აბაზს, ანუ 60 კაპიკს. წარწერა იგივე [აქვს]; რაც აბაზს (№ 4). ყველა ნახსენები ვერცხლის ფულები იჭრება ერეკლეს ბრძანებით ძალიან კარგი ჰედადი ვერცხლიდან.

6. ქართული შაური, ანუ 5 კაპიკიანი, კარგი (წმინდა) ვერცხლიდანაა, თურქეთის ბატონობის დროს მოჭრილი; ერთ მხარეს არაბულად [აწერია] სახელი „მაჰმუდ ხანი“, მეორე მხარეს „სარბი ტეფლის 1132 სენა“, ე. ი. მოჭრილი თბილისში ჰიჯრით 1143 წ. (?), ე. ი. ჩვენებურად 1730 წ.

7. ქართული ჟ.ხალთუნი, ანუ 10 კაპიკიანი, სპარსეთის ბატონობის დროსაა მოჭრილი კარგი ვერცხლიდან. ერთ მხარეს აქვს გაურკვეველი (არ იკითხება) სპარსული წარწერა, მეორეზე კი—„სარბი ტეფლის, სენა 1132“, ე. ი. მოჭრილია თბილისში 1718 წელს.

8. ქართული აბაზი სპარსეთის ბატონობის დროსაა [მოჭრილი] კარგი (წმინდა) ვერცხლისგან, 1 დრაქმა და 14 გრანი სიმძიმით, სპარსული წარწერით ერთ მხარეს: „ლაილალა ილალა მაჰამე დერრა სულულა, ალი სუნ უელი იულახ“, ე. ი. „ერთი ღმერთის გარდა არცერთი ღმერთი, მუჰამედი მისი წინასწარმეტყველი და ალი მისი რწმუნებული“. მეორე მხარეს: „სერბი ტეფლის, სენა 1143“ (1729). დანარჩენი ბუნდოვანია (არ იკითხება). ეს ძველი აბაზი უდრის 1 1/2 ახალს და ძალიან იშვიათია.

სპარსული, ოღონდ საქართველოში იშვიათად

[გავრცელებული] ფულები

1. წმინდა (კარგი) ვერცხლისა, 2 1/2 აბაზი ანუ 50 კაპ. [ღირებულების], წონით 3 დრაქმა და 6 გრანი, სპარსული წარწერით—ერთ მხარეს: „ჰასტი სულტან ბერსალატინ ჯიხან შახან ნადირ საჰიპკერან“, ე. ი. „ეს არის ყველაზე ძლიერი მბრძანებელი, ბატონი მსოფლიოსი, მეფეთა მეფე, ნადირი—გმირი“. მეორე მხარეს: „სარბი ნადირ აბად სენა 1152“, რაც ჩვენს 1739 წელს უდრის.

2. ძალიან წმინდა ვერცხლისაგან, 52 გრანი სიმძიმის, [უდრის] 1 1/2 აბაზს, ანუ 30 კაპიკს, სპარსული წარწერით: „ნადირ სულტან“ და მეორე [მხარეზე]—„ხალა დალაჰუ მიულკაჰა, ტებრის“, ე. ი. „ღმერთის წყალობით მაქვს მე მბრძანებლობა თებრისზე“.

3. ნახევარი აბაზი [ს ტოლი] კარგი ვერცხლისგან, სპარსული წარწერით, როგორც № 8-ზეა, ხოლო მეორე მხარეს: „სეჟე ბერსეს კერდინამ სალიანატრადერ შიჰან ტაბლეჰაჰ ჰასარი ადალეტ სანი საჰი ბკრაჰ. სარბე ერივან სენა 1141“. პირველი გაუგებარია; ბოლო ნიშნავს—„მოჭრილი ერივანში 1141“, ანუ 1737 წელს.

4. Ein länglicher, viereckiger Abas von feinem Silber, 50 Gran schwer, mit unleserlicher Schrift vom Jahr 1120, d. i. 1714.

5. Ein persischer runder Abas von feinem Silber 1 Drachme 15 Gran schwer, mit unleserlicher Inschrift von 1141, d. i. 1730.

6. Ein persischer Abas von feinem Silber 1 Drachme schwer, nach muchamedanischer Zeitrechnung 1183, nach unserer 1769. in Gandscha geschlagen.

7. Ein persischer Abas von feinem Silber 1 Drachma 25 Gran schwer mit der persischen Inschrift: Lailaha u. s. f. wie Nr. 8. und auf der andern Seite: Sarbi Ispahan Sena 1114. Geschlagen in Ispahan 1114 oder 1700.

Die Perser und Georgianer wissen noch nicht edle Metalle gehörig zu legiren, und münzen sie daher fein aus. Sie haben auch nicht die Vortheile des Münzens, sondern wiegen jedes Stück ab und schneiden soviel davon ab als nöthig ist es zu rechter Schwere zubringen. Die Türken haben ihre Münzen in diesem Jahre europäisch eingerichtet. Para gelten in Kartulien nicht.

Rußische Imperiale, geor. Tumani werden gern genommen.

Dukaten, georg. Okra.

Karduelische Gewichte sind:

- 1 Kot wiegt 10 Litra.
- 1 Litra wiegt 4 Tschareki, nach Rußischem Gewicht $8 \frac{3}{4}$ Pfund.
- 1 Batman ist mit Litra gleich.
- 1 Tschareki wiegt 5 Stiel.
- 1 Stili 36 Misgal oder $5 \frac{1}{4}$ Unzen.
- 1 Misgal 70 Gran oder 1 Drachma und 10 Gran.
- 1 Pina ist 2 Litra.

Das Längen-Maaß

- 1 Adeli ist 3 Fuß 4 Zoll engl. Maaß.

Das Maaß der Flüssigkeiten.

- 1 Tuni beträgt nach Gewicht 1 Litra.

4. წაგრძელებული, ოთხკუთხა, აბაზის ღირებულების, კარგი ვერცხლისაა, 50 გრანი სიმძიმის, ამოუკითხავი წარწერით 1120 წლისა, ე. ი. 1714 წლისა.

5. სპარსული მრგვალი აბაზის [ტოლფასოვანი], კარგი ვერცხლისგანაა, 1 დრაქმა და 15 გრანის სიმძიმის, ამოუკითხავი წარწერით 1141 წ., ე. ი. 1730 წლისა.

6. სპარსული აბაზი, კარგი ვერცხლის, 1 დრაქმა სიმძიმის, მაჰმადიანური წელთაღრიცხვით 1183 წლის, ჩვენებურად 1769 წლისა, მოჭრილი განჯაში.

7. სპარსული აბაზი, კარგი ვერცხლისა, 1 დრაქმა და 25 გრანი სიმძიმით, სპარსული წარწერით: „ლაილაჰა“ და ა. შ., როგორც № 8 და მეორე მხარეს: „სარბი ისპაჰან სენა 1114“; მოჭრილი ისპაჰანში 1114, ანუ 1700 წელს.

სპარსელებმა და ქართველებმა ჯერ კიდევ არ იციან, თუ როგორ უნდა გადაადნონ კეთილშობილი მეტალები; ამიტომაც ისინი თხლად (წმინდად) ჭრიან. მათ არც ჭრაში აქვთ უპირატესობა, რადგან ისინი სწონიან ყოველ ნაჭერს და იმდენს აჭრიან, სანამ არ დაიყვანენ საჭირო წონამდე. თურქებმა ამ წელს თავიანთი ფული ევროპულად დაამზადეს. თარა ქართლის სამეფოში ხმარებაში არ არის.

რუსულ იმპერიას, ქართულად „თუმანი“, ხალისით იღებენ. დუკატები, ქართულად ოქრო (Okra).

ქართლში წონის ერთეულებია

კოდი, იწონის 10 ლიტრას.

ლიტრა, იწონის 4 ჩარექს, რუსული წონის ერთეულებით— $8\frac{3}{4}$ ფუნტს. ბათმანი უდრის ლიტრას.

ჩარექი = 5 სტილს.

სტილი = 36 მისხალს, ანუ $5\frac{1}{4}$ უნციას.

მისხალი = 70 გრანს, ანუ 1 დრაქმას და 10 გრანს.

პინა = 2 ლიტრას.

ზომის ერთეულები

1 ადლი არის 3 ფუტი და 4 დუიმი ინგლისური საზომით.

სითხის საზომი ერთეულები

1 თუნგი (Tuni) წონით შეადგენს 1 ლიტრას.

2. Die provinz Unter-Kartweli oder Georgien; Kweno-Kartweli

Sie liegt an der rechten Seite des Kur, unter Semo oder Ober-Kartweli, von der Mündung des Aragi (der linken des Kur) weiter ostlich hinab, und recht in S. Bis an den Nachatir der rechten des Kur, südostlich hat sie türkisch Gebiet, westlich die Georgische Provinz Somchiti und nordlich den Kur mit den daranstoßenden Innern Kartweli.

Sie hat öfters türkische und persische Verheerungen erlitten und ist davon noch jezo einer Wüste mit Ruinen vieler Wohnsitze mehr als einem bewohnten Lande ähnlich. Indessen besitzt sie Teflis, die Hauptstadt des kartelischen Staates nicht nur, sondern des ganzen Georgiens.

Der Distrikt Trialeti, liegt um den Obern Ksia und hat norlich den Distrikt Satarechino. Er ist ganz auf dem südlichsten Vorgebürge in einer guten Gegend, aber äusserst verwüstet. Man siehet die Trümmer(n) von Zalkan, Wedsane, Parwonidschan, u. d. m. georgische Festungen. Die Einwohner seiner wenigen Wohnsitze sind Georgianer.

Sadschawacho liegt zwischen dem Kur und der linken des Algeti, Trialeti in allem gleich.

Sabarato, an der rechten Seite des Kur gegen den Nachatir und Algete hin. In diesem Distrikte sind: Teflis die Residenz, Kumisi, Birtwisi, G[olubani, Waschlouani, alles Festungen; Asureti, Enageti, Monasteri, Kochschori, ehemals zaarische Residenz und wenig andere Dörfer, denn es ist, der Residenz ungeachtet, äusserst wüst.

Im Distrikte sind die Beiden nicht großen Seen Sambasi und Tschala.

3. Die provinz Somchiti

Sie hat ihre Lage auf dem araratischen Vorgebürge, ihrem Namen von Somäch ein Armenier, wegen ihrer vorigen Einwohner, der Armenier, und enthält nur wenig Georgianer. Wahren und historischen Umständen nach ist sie ehemals ein Theil von Armenien gewesen, aber seit ein Paar Jahrhunderten ein Erbtheil der georgiaschen Zaaren und auch jezo dem Zaaren Karteliens unterthan, wiewohl die kartelisch fürstliche Familie Orbelianow fast nicht weniger Eigenthum, als der Zaar selbst, an derselben hat.

2. პრეპონინია ქვემო ქართლი

ის მდებარეობს მტკვრის მარჯვენა მხარეზე, ზემო ქართლის ქვემოთ, არაგვის შესართავიდან (მტკვრის მარცხენა შენაკადია) აღმოსავლეთით ქვევით, და მარჯვნივ—სამხრეთით—მტკვრის მარჯვენა შენაკად ნახატირაშლდე; სამხრეთ-აღმოსავლეთით მას აკრავს თურქული ოლქი, დასავლეთით—ქართული პროვინცია სომხითი და ჩრდილოეთით—მტკვარი, მასზე მომდგარი შიდა ქართლით.

მას წშირად განუცდია თურქთა და სპარსთა გამანადგურებელი ჭყუდასხმებზე და ამიტომ ის ახლაც საცხოვრებელთა ნანგრევებით სავსე უდაბნოს (ნაოხარს) უფრო ჰგავს, ვიდრე დასახლებულ მხარეს. ამასთან აქ არის თბილისი, დედაქალაქი არა მარტო ქართლის სამეფოსი, არამედ მთელი საქართველოსიც.

თრიალეთის მხარე მდებარეობს ზედა ქციაზე და ჩრდილოეთით აქვს მხარე სათარხნო. ის მთლიანად სამხრეთ მთისწინეთშია, აქვს კარგი მდებარეობა, მაგრამ ძალზე გაპარტახებულია. ჩანან ნანგრევები წალკის, ველხანის (?), ფარვანიდშანის (?) და სხვა ბევრი ქართული ციხეებისა. მოსახლეობა მისი მცირეოდენი დასახლებული პუნქტებისა ქართველებია.

საჯაგახო მდებარეობს მტკვარსა და ალგეთის მარცხენა ნაპირს შორის და მთლიანად ჰგავს თრიალეთს.

საბარათო [ძვეს] მტკვრის მარჯვენა მხარეზე, ნახატირის პირდაპირ და ალგეთის იქით. ამ მხარეში არიან: თბილისი—რეზიდენცია, კუმისი, ბირთვისი, ლოუბანი, ვაშლოვანი—ყველა ესენი ციხეებია; ასურეთი, ენაგეთი, მონასტერი, კოჟორი—წინათ მეფის რეზიდენცია, და კიდევ სხვა სოფლები; მიუხედავად იმისა, რომ ეს რეზიდენციაა, ძალზე გაუკაცრიელებულია.

ამ მხარეში არის ორი პატარა ტბა—სამბასი (?) და ჭალა (?).

ჟ. პროვინცია სომხითი

ის მდებარეობს არარატის მთისწინეთში, სახელი წარმომდგარია სომეხიდან, თავისი ძველი მცხოვრებლებიდან; იქ ცხოვრობენ ცოტა ქართველები. ნამდვილი და ისტორიული გარემოების მიხედვით წინათ ის იყო სომხეთის ნაწილი, მაგრამ რამდენიმე საუკუნეა, რაც ის ქართველი მეფის სამკვიდროა და ახლაც ემორჩილება ქართლის მეფეს, თუმცა ორბელიანთა ქართულ თავადურ გვარს მეფეზე არც თუ ბევრად მცირე საკუთრების უფლება აქვს მასზე.

Sie nimmt den nordlichen Theil des araratischen Vorgebürges, zwischen den Kurfüssen Ksia oder Nachatir und Achistafa ein.

Sie hat in O. den terekemenischen tatarischen Distrikt Ganscha.

In SW. gränzt sie mit dem terekemenisch-türkischen Distrikten Kars und Eriwan.

In W. mit Ober- und Unter Kardueli und in N. mit Unter Karduel und dem Kurfluß, der sie von Kacheti scheidet.

Auch diese Provinz ist sehr verwüstet, vorzüglich ist es der westliche oder obere Theil; dennoch ist sie so gut als eine der besten georgischen Provinzen bevölkert.

Der bey weiten größte Theil ihrer Einwohner besteht aus terekemenischen oder türkmenischen Tataren, die die tatarische Sprache in türkischer Mundart sprechen und Muhamedaner sind. Ihrem Lande fehlt weder guter Boden noch Waldung; aber die Tataren legen sich meistens blos auf die Viehzucht und die mehresten wohnen nur des Winters in ihren Dörfern, des Sommers aber stehen sie gewöhnlich im freyen in Jurten oder Erdhütten, die sie gemeinlich jährlich ein paar mahl verändern. Sie haben doch Obstgärten, auch kleine Korn- besonders Reißfelder.

Ob sie gleich wirkliche Unterthanen des kartelischen Zaars sind, Steuer geben, in Kriegen Mannschaft stellen, so macht sie doch Religion, Sprache, Lage des Landes und leichte, gleichsam halb nomadische Verfassung zu sehr zweydeutigen Unterthanen, dagegen türkische Parteygänger sie sehr leicht abwendig machen.

Unter den terekemenschen Tataren sind auch noch viele armenische Dörfer unter den tatarischen. Sie haben sich bey ihrem Glauben und ihrer Sprache erhalten, wohnen und leben aber völlig wie die Tataren.

Der Distrikt Kasachi liegt an der rechten des Kur, vom Indschahinab bis an den Distrikt Bortschalo und theils bis an Gandscha; südlich hat er den Distrikt Bampek. In diesem Distrikt sind Kupfer- Eisen- und Bleyerzanbrüche. Man rechnet hier 6000 Familien und unter diesen $\frac{2}{3}$ für Tataren und $\frac{1}{3}$ für Armenier, welches Verhältniß für ganz Somchiti seyn möchte. Dörfer dieses Distrikts sind: 1. Wekil Amadaga, das oberste am Kur, wo der Aelteste oder das Oberhaupt des Distriktes seinen Siz hat. 2. Kaweli Kasaman, das unterste Dorf am Kur. Am Indschafllußchen: 3. Schichalo 4. Sahafalo 5. Kosacheli 6. Pekalo 7. Pirula und 8. Chalpalo. Am Achistafa und dessen Bächen nemlich: 9. Chilchina 10. Kaiahan-sanlo 11. Tachkasaman 12. Karukoilni 13. Dileboslo 14. Dschosarli 15. Usuntula, armen. 16. Saldach 17. Schalabagi 18. Altschatschu. 19. Seikara das oberste am Achistafa, 20. Kasanisch 23. Akipara, beyde armenisch, 24. Kuneni 25. Kilkachi 26. Gawasano 27. Urkmalo 28. Demurtschulas armenisch und 29. Taschsolahlu.

მას უჭირავს არარატის მთისწინეთის ჩრდილო ნაწილი, მტკვრის შენაკადებს ქცისა, ანუ ნახატირსა და ახსტაფას შორის.

აღმოსავლეთით მას ემეზობლება თურქმანულ-თათრული მხარე განჯა.

სამხრეთ-დასავლეთით მას ესაზღვრება თურქმანულ-თურქული მხარეები ყარსი და ერივანი.

დასავლეთით ესაზღვრება ზემო და ქვემო ქართლს, ხოლო ჩრდილოეთით—ქვემო ქართლსა და შტკვარს, რომელიც მას კახეთისგან ჰყოფს.

ეს პროვინციაც ძალიან გაჩანაგებულია, უმთავრესად ეს არის დასავლეთი, ან ზემო ნაწილი; მაინც ის არის ისევე კარგად დასახლებული, როგორც ყველაზე უკეთესი ქართული პროვინცია.

მისი მოსახლეობის უდიდეს ნაწილს შეადგენენ თარაქამა, ანუ თურქმანი თათრები, რომლებიც ლაპარაკობენ თათრული ენის თურქულ დიალექტზე და არიან მაჰმადიანები. მათ ქვეყანას არ აქვია არც კარგი ნიადაგი და არც ტყე; მაგრამ თათრები უმეტესად მისდევენ მესაქონლეობას და მეტი წილი თავის სოფლებში მხოლოდ ზამთრობით ცხოვრობს, ზაფხულობით კი ჩვეულებრივ დგანან იურტებში ან მიწურებში, რომელთაც, საერთოდ, წელიწადში ორჯერ იცვლიან. ამასთან მათ აქვთ ხეხილის ბაღები, აგრეთვე ხორბლის, უმთავრესად ბრინჯის პატარა ყანები.

მიუხედავად იმისა, რომ ისინი არიან ქართლის მეფის ნამდვილი ქვეშევრდომები, უხდიან [მას] გადასახადს, გამოჰყავთ ომში მემორები, მაინც მათი რელიგია, ენა, მდებარეობა ქვეყნისა და მსუბუქი, ნახევრად მომთაბარული კანონმდებლობა ხდის მათ ძალიან მერყევ ქვეშევრდომებად; სამაგიეროდ თურქეთის პარტიის მომხრეებს შეუძლიათ ისინი იოლად გადაიბირონ.

თურქმან (თარაქამა) თათართა შორის აგრეთვე ბევრია სომხური სოფლები. მათ შენარჩუნებული აქვთ თავისი რელიგია და ენა, მაგრამ მთლად ისევე ცხოვრობენ, როგორც თათრები.

მხარე ყაზახი მდებარეობს მტკვრის მარჯვნივ, იწვიდან ქვევით ბორჩალოს მხარემდე და ნაწილობრივ განჯამდე; სამხრეთით აკრავს მხარე ბამბაკი. ამ მხარეში არის სპილენძის, რკინის და ტყვიის მადნები. აქ ითვლიან 6000 ოჯახს, რომელთაგან $\frac{2}{3}$ თათრებია, $\frac{1}{3}$ —სომხები; ეს შეფარდება მთელი სომხითისთვისაცაა. ამ მხარის სოფლებია: 1. ვექილ ამადაგა (?), ყველაზე ზემოთა მტკვარზე, სადაც მხარის მმართველს, ანუ უხუცესს თავისი საჯდომი აქვს; 2. ჩაილი ქესამანი (?), ყველაზე ქვემო სოფელი მტკვარზე, მდინარე ინჯაზე; 3. შიხილი 4. საჰაფალო (საფარლო?—გ. გ.) 5. ყაზახლი 6. ფეიქანლი (Pekalo) 7. ფირილი და 8. ხალფალი. ახსტაფასა და მის შენაკადებზე, სახელდობრ: 9. ხილხინა 10. ყარაჰასანლო 11. დაღქესამანი 12. ყარაყოინლო 13. დილებოსლო (?) 14. დშოსარლო (?) 15. უზუნთალა სომხური; 16. სალდახი 17. შალალბაგი (ჩალ-დაგი?) 18. აღჩაჩუ (?) 19. სეიკარა (?) ყველაზე ზევითა ახსტაფაზე. 20. კაზანიშ (ყაზანიჩი—გ. გ.). 21. აქსიბარა (?), ორივე სომხური 24. კუნენი 25. კილახი (?) 26. გავაზანო (გიუაზანი?—გ. გ.) 27. ურკმაზლი 28. დეშურჩილარი სომხური და 29. დაშსალოლი.

16. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში

Er nimmt die untere Gegend des Tebete der rechten des Ksia und reicht am Ksia bis zum Einfall in die rechte des Kur und an demselben bis an den Indscha des Kur hinab. Nordlich hat er also den Ksia und Kur, ostlich den Distrikt Kasachi, südlich den Distrikt Bampox und westlich den Distrikt Taschiri.

Seine äussere Beschaffenheit ist die allgemein angezeigte und seine innere dem Distrikt Kasachi gleich. Auch derselbe ist äusserst verwüstet, und wird von muhamedanischen Tataren und nächst diesen von Armenier[n] bewohnt. Dessen Dörfer und Ortschaften sind; 1. Bosane 2. Achschasle 3. Karahosan 4. Takele 5. Achmenmete 6. Katschagan 7. Ulaschte 8. Arawle oder Araply ward unter Schach Nadir mit 50 tatar. Familien angelegt. 9. Saraly 10. Mamai Kirichly, ward unter dem Schach Nadir für 10 Familien aus Ispahan erbauet. 11. Lalalu 12. Achtschalkala eine sogenannte Festung. Alle genaunte werden von Tataren bewohnt. Armenische Dörfer aber sind: 13. Schnagi 14. Tisgangi, dessen Einwohner aus Lore hieher versetzt sind. 15. Sadachle oder eigentlich Sangana. Sadachle ward 1771 mit Einwohnern aus Aktschekal angelegt und hat 40 tatarische und 20 armenische Häuser; 16. Terkeun am Tebete, 1767 mit 30 tatarischen Familien aus Aktschekala angelegt. 17. Schamali am Tebete aus Karaklyse angelegt, es hatte 1772 15 Häuser. 18. Kajagodschali, ward 1768 am Tebete angelegt, und erhielt 20 tatarische Familien aus Eriwan und Kacheti. 19. Sakal am Tebete, ward unter der Herrschaft des persischen Schach Nadir erbauet und enthielt 1772. 20 tatarische Familien.

In tatarischen Dörfern sind bisweilen auch Armenier und umgekehrt. Man rechnet die Einwohner dieses Kreises an 2000 Familien.

Was von den Kasachi gesagt ist, gilt auch von diesen, daß sie nemlich zwar jezo zaarische Unterthanen sind, es aber nach den Umständen aber bald mit den Türken in Kars, bald mit dem Chan von Eriwan halten.

Der tatarische Distrikt Bampek oder Bampox.

Er liegt von Teflis in S. in der Provinz Somchiti, oben um den Tebete des Ksia, im araratischen Vorgebürge zwischen dem ihm westlichen Distrikt Bartschalo und dem südwestl. türkischen Distrikt Airunli, in welchem Kars die Hauptstadt ist.

Die Bewohner desselben sind, wie in Bortschalo und Kasachi, terekemenische Tataren, und unter diesen Armenianer.

Sie bewohnen ein eben so zerstörtes, wüstes Land und sind eben so unsichere Unterthanen des kartnelischen Zaaren Heraklius als die von Bortschalo und Kasachi.

Die Namen ihrer Dörfer sind mir nicht bekannt geworden.

მას უკავია ქციის მარჯვენა შენაკადის—დებედას ქვედა მიდამოები და აღწევს ქციას და მის შესართავს მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე და მასზე კი მტკვრის შენაკად ინჯამდე ქვევით. ამრიგად, ჩრდილოეთიდან მას აქვს ქცია და მტკვარი, აღმოსავლეთით—ყაზახის მხარე, სამხრეთით—ბამბაკის მხარე, ხოლო დასავლეთით—ტაშირის მხარე.

მისი გარეგნული ვითარება საყოველთაოა, ხოლო შინა ვითარება—ყაზახისას ჰგავს. ესეც უალრესად გაჩანაგებულია და დასახლებულია მაჰმადიანი თათრებით და მათ გარდა სომხებითაც. მათი სოფლები და სადგომი ადგილებია: 1. ბოსანე (?) 2. ახშასლე (?) 3. ყარაჰასან (?) 4. ტაკელე (თაქილო) 5. ახმენმეტე (ახმამადლო) 6. ქაჩაგანი 7. ულაშტე (ულაშლო) 8. არავლე, ან არაბლი (არაფლო) შაჰ ნადირმა შეადგინა 50 თათრული ოჯახით. 9. სარალი 10. მამაი კირიხლი¹. ნადირშაჰის მიერ ისპაჰანიდან გადმოყვანილი 10 ოჯახით იქნა შედგენილი. 11. ლალალო 12. აღჯაყალა, ეგრეთ წოდებული ციხე. ყველა ჩამოთვლილნი დასახლებულნი არიან თათრებით. სომხური სოფლებია: 13. შნაგი (აშაგა?) 14. ტისგანგი (თაზაქენდი?), რომლის მცხოვრებნი ლორიდან არიან გადმოყვანილნი, 15. სადახლე, ანდა, ჩვეულებრივ, სანგანა. სადახლე 1771 წ. შეიქმნა აღჯაყალას მცხოვრებთაგან და შეიცავს 40 თათრულ და 20 სომხურ სახლს; 16. ტერკეურ (?) დებედაზე, 1767 წ. შედგა აღჯაყალიდან [გადმოყვანილი] 30 თათრული ოჯახიდან. 17. შუმალი დებედაზე, შედგა ყარაქლისიდან; 1772 წ. მას ჰქონდა 15 სახლი. 18. კაიყოჯალო შეიქმნა 1768 წ. დებედაზე და შეიცავს 20 თათრულ ოჯახს ერივანიდან და კახეთიდან [გადმოყვანილს]. 19. საკალ (სარალი?) დებედაზე, აშენდა სპარსეთის შაჰის ნადირის ბატონობისას და 1772 წ. შეიცავდა 20 თათრულ ოჯახს.

თათრულ სოფლებში ზოგჯერ არიან სომხებიც და პირიქით.

ამ მხარის მოსახლეობას ითვლიან 2000 ოჯახით.

რაც ითქვა ყაზახის შესახებ, ეკუთვნის ამასაც, რადგან ისინი მეფის ქვეშევრდომობაში არიან, მაგრამ გარემოებათა გამო ხან ყარსის თურქების, ხან ერევნის ხანის მხარეზე დგებიან.

თათრული მხარე ბამბეკი ანუ ბამბაკი

ის მდებარეობს თბილისის სამხრეთით, სომხეთის პროვინციაში, ზევით ქციის შენაკად დებედაზე, არარატის შთისწინეთში, მის დასავლეთით მდებარე ბორჩალოსა და სამხრეთ-დასავლეთით თურქულ მხარეს—აირუმლის შორის, რომლის (აირუმლის—გ. გ.) მთავარი ქალაქია ყარსი.

მისი მოსახლეობა, როგორც ბორჩალოსა და ყაზახში, არიან თურქმანი (თარაქმა) თათრები, მათ შორის არიან სომხებიც.

ისინი ცხოვრობენ ისევე გაჩანაგებულ, გაუდაბურებულ ქვეყანაში და არიან ისევე არასაიმედო ქვეშევრდომები ქართლის მეფისა—ერეკლესი,—როგორც ბორჩალოელები და ყაზახელები.

მათი სოფლების სახელები მე ვერ გავიგე.

¹ ეს არის მამაი და კირიხლო.

Der armenische Distrikt Taschiri.

Er liegt in Somchiti, von Teflis in SSW. oben am Poladauri des Maschawer und gränzt südlich mit dem türkischen Distrikt Airumli oder Kars, ostlich mit Bampek.

Der persische Schach Nadir hat ihn äusserst verheeret. Seine mehresten Einwohner sind Armenier und hiernächst terekemenische Tataren.

Er hat übrigens die Lage im araratischen Gebürge, die wüste Beschaffenheit, die Unsicherheit der Oberherrschaft des kartuelischen Zaares, kurz alles physische, politische und ökonomische mit dem vorherigen Somchetischen Distrikt gemein. Vom Hauptdorf desselben bis Achtala rechnet man eine Tagereise.

Dieser Kreis scheint auf den Karten mit Tauri, Taschirisi gemeint zu sein.

Von seinen Dörfern gehören folgende dem Zaar: Achtasch, Urul, Ardarbeg, Dulbandelu, Balukaia, wo Kupfergruben; Telu und Mischana, wo gleichfalls Kupfergruben.

Die übrigen, so wie die Familienzahl, kann ich nicht sicher angeben.

In oder neben diesem Distrikt, im türkischen Gebiet, ist der See Palakazio.

Der Somchitisch-Armenische Distrikt Kaikur, liegt im araratischen Vorgebürge von Teflis in SW. oben am Maschaweri und gränzt südlich und westlich mit türkischen Gebiet.

Er gleicht Taschiri in allem auch in den durch Schach-Nadir erlittenen Verwüstungen völlig.

Der Distrikt Temirchohasante.

Die Tataren desselben werden gewöhnlich Temirsch-Jaussaule genannt und 500 Familien geschätzt. Sie wohnten 10000 Familien stark am Jör, in Kachetien, wo ihre Gegend Karaga hies und wo sie vorzüglich Reis bauten, weil die Ueberschwemmungen der Reisfelder aus dem Jör leicht waren. Schach Nadir aber zerstörte ihre Wohnsitze und zerstreute sie. Von den wieder gesammelten wurden 5 Dörfer bey Telawy in Kachet erbauet, und die meisten versetzte der Zaar nach Sameluchi, wo sie, wieder den Kreis Temirche ausmachen. Dörfer desselben sind: 1. Kasalo 2. Kapanak 3. Keschalj 4. Ilmarlu 5. Nasarlu und 6. Sarwani.

Der tatarisch-georgische Distrikt Baidur.

Er liegt in Somchiti, zwischen dem südlichen Ksia oder Nachatir und nordlichen Algeti der linken des Kur, an beiden Flüssen über dem Distrikt Temirschehasante, dem er in Lage in dem Thal, zwischen dem Haupt- und Vorgebürge in dem wüsten Zustande, in der Zahl und Beschaffenheit der Einwohner, in der Zaarischen Oberherrschaft, kurz in allem gleicht, nur daß er seit längst seinen Ort behauptet. Unter dessen Dörfern ward Snarneuti am Algete von Teflis etwan 35 W. 1768 mit 40 armeni-

სომხური მხარე ტაშირი

ის მდებარეობს სომხეთში, თბილისიდან სამხრეთ—სამხრეთ-დასავლეთით, მაშავერას შენაკადის—ფოლადაურის ზემოთ და სამხრეთით ესაზღვრება თურქულ მხარეს აირუმლის ანუ ყარსს, აღმოსავლეთით—ბაშბეკს.

სპარსეთის შაჰმა ნადირმა ის სასტიკად გაანადგურა. მისი მოსახლეობის უმრავლესობას სომხები შეადგენენ, შემდეგ—თურქმანი (თარაქამა) თათრები.

ის, სხვათა შორის, მდებარეობს არარატის მთიანეთში, გაჩანაგებულ მდგომარეობაშია, ქართლის ძეგის მფლობელობა მასზე არამტკიცეა, მოკლედ, ყველაფრით—ფიზიკური, პოლიტიკური და ეკონომიური [პირობებით]—ეს-გავსება სომხეთის მხარეს. მისი მთავარი სოფლიდან ახტალამდე ერთი ღღის სავალია.

რუკებზე ამ მხარეში გულისხმობენ თაურს, ტაშირისს.

მისი სოფლებიდან შემდეგი ეკუთვნის მეფეს: ალტაში, ურუტი, აიდარბეგი, დოლბანდლუ, ბალახური, სადაც სპილენძის საბადოებია; თელუ და მისხანა, სადაც აგრეთვე სპილენძის მადნებია.

სხვა რამის თქმა, ისევე როგორც ოჯახების რაოდენობისა, დანამდვილებით არ შემიძლია.

აქ, თუ ამ მხარის მეზობლად, თურქულ მხარეში, არის ტბა პალაკაციო.

სომხეთურ-სომხური მხარე ყაიყული მდებარეობს არარატის მთისწინეთზე, თბილისიდან სამხრეთ-დასავლეთით, ზემოთ მაშავერაზე და სამხრეთით და დასავლეთით ესაზღვრება თურქულ ოლქებს.

ის ყველაფერში ტაშირს ჰგავს, ნადირ-შაჰის მიერ ჩადენილ განადგურებაშიც კი.

მხარე დემურჩი-ჰასანლუ

მისი თათრები საერთოდ იწოდებიან დემირჩი-იაუსაულად და შეადგენენ 500 ოჯახს. მათი 10000 ოჯახი ცხოვრობდა იორზე, კახეთში, სადაც მათ მხარეს ერქვა ყარაღა და სადაც უმთავრესად მოჰყავდათ ბრინჯი, რადგან წყალდიდობისას იორიდან ბრინჯის ველებზე წყალი იოლად გადმოდიოდა. ნადირ-შაჰმა კი დაარბია მათი საცხოვრებლები და დაფანტა ისინი. ხელახლა თავმოყრილთაგან დაასახლეს 5 სოფელი თელავთან, კახეთში, ხოლო უმეტესობა მეფემ სამელუხში (ტლბათ სომხეთში, გ. გ.) გადასახლა, სადა მათ კვლავ შექმნეს მხარე დემურჩი. მათი სოფლებია: 1. ქესალო 2. ყათანახჩი 3. ქეშალო 4. ილიმარლუ (ილმაზლო?) 5. ნაზარლუ და 6. სარვანი.

თურქულ-ქართული მხარე ბაიდური

ის მდებარეობს სომხეთში, სამხრეთით ქციასა, ანუ ნახატირსა და ჩრდილოეთით მტკვრის მარცხენა შენაკად ალგეთს შორის, ორივე მდინარეზე თემირშე-ჰასანლუს მხარის ზემოთ, რომელსაც ის ჰგავს მდებარეობით დაბლობში, მთავარ მთასა და მთისწინეთს შუა, გაუდაბურებული მდგომარეობით, მცხოვრებთა რაოდენობით და ხასიათით (მდგომარეობით), მეფის ბატონობის აღიარებით; მოკლედ ჰგავს ყველაფრით, იმ განსხვავებით, რომ დიდი ხანია ინარჩუნებს თავის ადგილს. მის სოფლებს შორის სნარნეუთი (მარნეული?)—

schen und 30 tatarischen Familien, die ersten aus einem verwüsteten Dorfe dieses Namens, letztere aus dem ebenfalls ausgeplünderten Dorfe Genscha.

Das Dorf Gjararch ward ebenfalls 1768. von den Einwohnern des verwüsteten Ortes Akbahali angelegt. Es hatte 1772. 60 tatarische und 15 armenische Familien.

In den Distrikten Kasachi, Bartschalo, und Baidar wird, wie in Gandscha, Eriwan, Erzerum und Kars und auch in Schirwan und Schamahi türkisch oder tatarisch im türkischen Dialekt gesprochen; der türkische und gemeine tatarische Dialekt aber sind so verschieden, als lateinisch und italienisch. Persisch ist davon ganz verschieden.

Die Gurti, Kurti oder Kurden, sind ein zahlreich und sehr verbreitetes terekemenisch tatarisches Volk, von welchem eine Horde von etwan 6000 Familien, in araratischen Gebürge, an der südlichen Gränze Somchetiens, des Winters in Dörfern wohnt, des Sommers im Gebürge zieht. Sie haben mit den Tataren der Somchetischen Kreise gleiche Verfassung, Sprache und Religion und unterscheiden sich blos darin, daß sie bald frey, bald türkische, nie aber georgische Unterthanen sind. In unruhigen Zeiten vereinigen sie sich bisweilen mit den somchetischen Tataren, die dadurch dem kartelischen Zaar sehr gefährlich werden. Auch unter ihnen sind viele Armenianer.

Der persische Distrikt Eriwan gränzt südlich mit dem somchitischen Distrikte Bampox und gleicht demselben in allen. Seine Einwohner sind von eben den terekemenischen Tataren. Der Distrikt gehörte sonst auch zu Somchiti, die Perser aber haben ihn davon abgerissen und behalten.

In diesem Distrikt ist der große See Goktscha und auf einer Insel desselben das armenische Kloster Sewani.

Der Distrikt Airumlo gränzt westlicher in S. an Somcheti und ward von den Türken, eben so wie Eriwan von den Persern, abgerissen und behalten. Er gleicht in seiner Lage im araratischen Vorgebürge nehmlich nach seinen Einwohnern, welches terekemenische Tataren sind, also auch nach Glauben, Sprache und Verfassung, jenem somchetischen Kreise, nur unterscheidet er sich durch eine Stadt Kars die in diesen Gegenden zu den ansehnlichsten gehöret.

Der Distrikt Ganscha liegt Somchiti ostlich, in dem Winkel, den der Aras mit dem Kur macht.

Dieser von terekemenischen Tataren bewohnte, ehemalige Somchetische Distrikt hat sich unter den persischen Unruhen abgerissen, frey gemacht und einen eigenen Chan, über den sich jedoch der kartelische Zaar einige Oberherrschaft anmaßt. Gegenwärtig (1772) standen Zaar und Chan in gutem Vernehmen, wie sich denn der letztere im vorigen Winter einige Zeit in Teflis, zum Besuch, bey dem Zaaren Heraklius aufhielte.

Der vorzüglichste Ort dieses Distriktes ist die Stadt Ganscha, alle übrigen sind Dörfer.

ალგეთზე უდებარე, თბილისიდან 35 ვერსზე,—1768 წ. შეიქმნა 40 სომხური და 30 თათრული ოჯახისგან; პირველი არიან ამავე სახელობის გაჩანაგებული სოფლიდან, მეორენი ასევე გაძარცვულ სოფელ გენზადან (?).

სოფელი გაიურარხი ასევე 1768 წელს შესდგა განადგურებული სოფლის აკბაპალის (?) მცხოვრებთაგან. 1772 წ. აქ იყვნენ 60 თათრული და 15 სომხური ოჯახი.

მხარეებში—ყაზახში, ბორჩალოში და ბაიდარში, ისევე როგორც განჯაში, ერევანში, ერზერუმში და ყარსში და აგრეთვე შირვანსა და შამახიაში, ლაპარაკობენ თურქულად, ან თათრულად, თურქულ დიალექტზე; თურქული და ჩვეულებრივი თათრული დიალექტი ისე განსხვავდებიან [ერთმანეთისაგან], როგორც ლათინური და იტალიური. სპარსული სრულიად განსხვავებულია.

გ უ რ თ ი, ქურთი ანუ კურდები, არის მრავალრიცხოვანი და ძალიან გავრცელებული თურქმან (თარაქამა)-თათრული ხალხი, რომელთაგან 6000 ოჯახისგან შემდგარი ერთი ურდო ცხოვრობს არარატის მთიანეთში, სომხეთის სამხრეთ საზღვართან; ზამთრობით ბინადრობენ სოფლებში, ზაფხულობით—მთაში. მათ აქვთ იგივე წყობა, ენა და რელიგია, რაც სომხეთის თათრებს, და მხოლოდ იმით განსხვავდებიან, რომ ისინი ხან თავისუფალი არიან, ხან თურქთა ქვეშევრდომნი, ქართველთა კი—არასდროს. შფოთიანობისას ისინი ხანდახან უერთდებიან სომხეთის თათრებს და ამით ძალიან საშიშნი ხდებიან ქართლის მეფისთვის. მათ შორისაც ბევრი არიან სომხები.

ს პ ა რ ს უ ლ ი მ ხ ა რ ე ე რ ი ვ ა ნ ი ე ს ა ზ ლ ვ რ ე ბ ა სამხრეთით სომხეთის მხარეს ბამბაკს და ემსგავსება მას ყველაფერში. მისი მცხოვრებლები სწორედ თურქმანული (თარაქამა) თათრები არიან. თუმცა ეს მხარე ეკუთვნოდა სომხეთს, მაგრამ სპარსელებმა მოგლიჯეს მას და დაიკავეს.

ამ მხარეში არის დიდი ტბა გოქჩა, ხოლო მის ერთ-ერთ კუნძულზე არის სომხური მონასტერი სევანი.

ა ი რ უ შ ლ ო ს მ ხ ა რ ე უ ფ რ ო დასავლეთით სამხრეთიდან ესაზღვრება სომხეთს და, როგორც ერივანი სპარსელების მიერ, ისე [აირუმლო] თურქების მიერ იყო მიტაცებული და დაკავებული. ის თავისი მდებარეობით, სახელდობრ, არარატის მთისწინეთზე, თავის მცხოვრებლებით, რომლებიც თურქმანული (თარაქამა) თათრები არიან, აგრეთვე თავისი რწმენით, ენით და წყობილებით ემსგავსება სომხეთის იმ მხარეებს, განსხვავდება მხოლოდ იმით, რომ აქვს ქალაქი ყარსი, რომელიც ამ მხარეებში არის ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი.

გ ა ნ ჯ ი ს მ ხ ა რ ე მ დ ე ბ ა რ ე ო ბ ს ს ო მ ხ ე თ ი ს ა ლ მ ო ს ა ვ ლ ე თ ი თ, ი მ კ უ თ ხ ე შ ი, რომელსაც ქინის არეზი მტკვართან.

ეს მხარე დასახლებულია თურქმანი (თარაქამა) თათრებით; წინათ ის სომხეთის მხარეში შედიოდა, ჩამოშორდა სპარსეთში ამტყდარი არევიდარევის დროს, განათვისუფლდა და საკუთარი ხანი გაიჩინა, თუმცა ქართლის მეფე თავის ბატონობას ავრცელებს მასზე. ამჟამად (1772) მეფე და ხანი ქარგ დამოკიდებულებაში არიან; ასე მაგალითად, გასულ ზამთარში უკანასკნელი (ხანი—გ. გ.) ცოტა ხნით ესტუმრა ერეკლეს თბილისში.

ყველაზე საუკეთესო პუნქტი ამ მხარისა არის ქალაქი განჯა, ყველა დანარჩენი სოფლები.

4. Die Georgische Provinz Kacheti oder Kachetien

Sie macht den ostlichen Theil Georgiens, zwischen den kaukasischen Alpen und dem Kur aus. Nordlich bestimmt also das hohe Gebürge mit den kistischen und lesigischen Distrikten, Didó, Kabutsch und Anzug ihre Gränze, ostlich hat sie den lesigischen Distrikt Dschari oder Tschar, der wie die eben genannten zu Kacheti gehörte, sich aber wie dieselben frey gemacht hat; in SW. ist der türkemenische Distrikt Schak Kaballah des Hussein Chan, in S. der gleichfalls türkemenische Distrikt Ganscha des chans von Ganscha und ein Theil von Somchiti; in W. hat Kacheti das innere Karduel (Tschina Kartweli).

Die Flüsse Alasan und Jör wässern mit ihren Zuflüssen dieses Land, welches nordlich das höhere Gebürge, südlich das Thal zwischen dem Haupt- und Vorgebürge und einen Theil des Vorgebürgs selbst, mit den Klüften der Flüsse einnimmt. Die höhern und niedrigern Flächen haben eine ziemlich fruchtbare thonigte Oberfläche und besonders die Anhöhen gute Waldung.

Da ich in dieser Provinz gereiset habe, beziehe ich mich derselben wegen auf mein Tagebuch von 1772.

Kacheti hat seit etwan 300. Jahren seine eigene Beherrscher oder Zaaren gehabt und nur in den neuesten Zeiten hat es mit Karteli einen gemeinschaftlichen Zaar. Es hat übrigens mit Karteli, in Absicht der persischen und türkischen, auch lesigischen Ueberfälle, Unterjochungen, Verwüstungen u.s.w., gleiche Schicksale gehabt und besitzt noch jezo eine eben so zahlreiche Menge der Ruinen verheerter Städte und Dörfer, ist eben so entvölkert, eben so wenig angebauet.

Wenigstens $\frac{3}{4}$ aller Einwohner Kachetiens sind Georgianer und griechische Christen, die übrigen meistens Armenianer und auch ein Theil Juden.

Die Kachetischen fürstlichen Familien sind schon vorher mit angeführt.

Die Dörfer Kachetiens sind, da jedes Geschäfte seine Wein- und Obstgärten, auch seine Felder um sich hat, sehr weitläufig und eines reicht oft nahe ans andere. Aber meist hat jedes Dorf einen oder mehrere von Bak- und Geschiebsteinen mit Kalk gemengt aufgemauerte, 3 bis 4 Fa-

4. ქართული პროვინცია კახეთი

ის შეადგენს საქართველოს აღმოსავლეთ ნაწილს, კავკასიის ქედსა და მტკვარს შორის. ჩრდილოეთით ესაზღვრება მაღალი მთიანეთი ქისტური და ლეკური მხარეებით—დიდო, ყაბუჩი და ანწუხი; აღმოსავლეთით მას აკრავს ლეკური მხარე ჭარი, რომელიც, როგორც ამის წინ დასახელებული მხარეები, კახეთს ეკუთვნოდა, მაგრამ, როგორც ისინი, განთავისუფლდა; სამხრეთ-დასავლეთით არის თურქმანული მხარე შაქ-ყაბალახი, რომელსაც მართავს ჰუსეინ ხანი. სამხრეთით ასევე თურქმანული მხარე განჯა—განჯის ხანისა და ნაწილი სომხთისა; დასავლეთით კახეთს აკრავს შიდა ქართლი.

მდინარეები ალაზანი და იორი თავიანთი შენაკადებით რწყავენ ამ ქვეყანას, რომელიც მოიცავს: ჩრდილოეთით მაღალ მთიანეთს, სამხრეთით კი—მთავარ ქედსა და მთისწინეთს შორის მოთავსებულ დაბლობს და თვით ამ მთისწინეთის ნაწილს მდინარეთა ხეობებით. შედარებით მაღალსა და დაბალ ვაკეებზე არის საკმაოდ ნაყოფიერი თიხიანი მიწის ზედაპირი და, განსაკუთრებით, გორაკები [დაფარული] კარგი ტყით.

რადგან მე ამ პროვინციაში ვიმოგზაურე, ამის გამო მივუთითებ ჩემს დღიურზე—1772 წლისაზე.

კახეთს დაახლოებით 300 წლის განმავლობაში ჰყავდა თავისი საკუთარი მბრძანებლები ანუ მეფეები და მხოლოდ უკანასკნელ ხანებში ჰყავს ქართლთან ერთად საერთო მეფე. უნდა ითქვას, რომ მას იგივე ბედი ეწია, როგორც ქართლს, სპარსელებისგან, თურქებისგან, აგრეთვე ლეკთაგან თავდასხმების, ჩავგრის, გაუდაბურების და ა. შ. მხრით და ახლაც დიდი რაოდენობით აქვს განადგურებული ქალაქებისა და სოფლების ნანგრევები, არის ასევე ნაკლებ დასახლებული და ასევე მცირედ გაშენებული.

კახეთის მთელი მოსახლეობის სულ მცირე $\frac{3}{4}$ არიან ქართველები და ბერძნული ქრისტიანები (ე. ი. მართლმადიდებლები—გ. გ.), დანარჩენი უმეტესობა—სომხებია და აგრეთვე ერთი ნაწილი ებრაელები.

კახეთის თავადთა გვარები უკვე ზემოთ არის მოხსენებული¹.

კახეთის სოფლები, რადგან ყველას მეურნეობა თავისი ვენახებისა და ხილის ბაღების, აგრეთვე ყანები გარშემო აქვთ, არიან ძალიან გაშლილი და ხშირად ერთმანეთს უახლოვდებიან (ერთმანეთს ეკვრიან). მაგრამ უმეტესად ყოველ სოფელს აქვს ერთი ან რამდენიმე, დადუღაბებული აგურითა და რიყის ქვით ნაშენი. 3—4 საყენი სიმაღლის და ჭრილში 3 საყენი სიგანის, ორ-

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 226—227.

den hohe und im Durchmesser bis 3 Faden weite, aus 2 Stockwerken bestehende runde Thürme. In dem untern Stockwerke retten sich, bey Ueberfällen, Weiber und Kinder, im obern versammeln sich die bewafneten Männer und schießen auf die Räuber. Viele Dörfer haben einen mit einer bis 2 Faden hohen Mauer eingeschlossenen, vierseitigen Platz von 30 bis 100 Faden im Durchmesser, mit Thoren und Schiësthürmen. In solchen Oertern, die Festungen heißen, wohnen keine oder wenige Familien; bey Ueberfällen sucht sich alles mit Vieh und Habe in dieselben zu retten; aber das Land ist, wie ich vielfältig angeführt habe, voller zerstörten Festungen dieser Art, die oft von den Räuberbanden sich zu verbergen und zu schützen, genutzt werden.

Die kachetische Bauart der Wohnhäuser ist von der kartelischen sehr verschieden; erstere ist über, letztere in der Erde. Die kachetischen Häuser sind nemlich von leichtem Fachwerk, mit Wänden von Strauch geflochten und mit einem Gemeng aus Thon Kuhfladen beworfen. Die Dächer sind geringes Sparrwerk mit Schilf bedeckt. Das Wohnzimmer ist meistens 5 Faden lang und 4 Faden breit, der Fußboden die Erde, die Stelle auf welcher Krapp, Baumwolle—getroknet wird. Licht fällt blos durch die geöffnete Thür und Zimmer. In der Mitte ist eine flache Grube für Feuer und über derselben eine Kette, an welche der kupferne Kochkessel gehangen wird. Der Rauch geht durch die Decke und den Dachgiebel, auch zur (?) Stubenthür hinaus. Diese schlechte Bauart hat doch vor der kartelischen in der Erde, für Gemächlichkeit und Gesundheit viel voraus: In einigen Dörfern siehet man auch von Steinen aufgeführte Wohnhäuser mit hohen, konischen Schornsteinen. Meistens stehen um hölzerne und steinerne Häuser einige kleine, in die Erde gegrabene kartelische Hütten.

Die Kesselketten bringen die Imeretiner aus der türkischen Stadt Poti, an der Mündung des Rion, nach Teflis. Die kupfernen Kessel und die allgemein gebräuchlichen kupfernen Schüsseln und Teller kommen, die eigenen Kupfererze Georgiens ungeachtet, auch aus der Turkey, besonders von Erzerum. Erdenes Geschirr macht jeder selbst. Zur Aufbewahrung des Weins und zum Brodbacken gebrauchen sie ungeheure Töpfe; auch ist in jedem Hause ein großer Topf neben dem Feuer für Weineißig eingegraben und in einem andern steht Wasser über der Erde.

An den E[c]ksäulen der Stuben sind Hirschschädel mit den Geweihen befestigt, um etwas darauf zu hangen. Man kann hieraus auf die Menge der Hirsche schließen. In jedem Hause in Kacheti und Karteli sind Küssen oder Polster von Federn oder Baumwolle, auch baumwollene Bettdecken; Bettstellen aber sind nicht gebräuchlich. Die in beiden Provinzen üblichen Wiegen sind einem Kästchen ähnlich. Man umschnüret nicht das Kind, sondern die ganze Wiege, dem Kinde legt man eine thönerne, einer kurzen Tobakspfeife ähnliche Röhre zwischen die Beine, durch die der Harn am Boden der Wiege abgeführt wird. Flöhe sind das einzige Ungeziefer

სართულიანი მრგვალი კოშკები. თავდასხმის დროს ქვედა სართულზე თავს აფარებენ ქალები და ბავშვები, ზედა სართულზე კი იკრიბებიან შეიარაღებული კაცები და ესვრიან ყაჩაღებს. ბევრ სოფელს აქვს 1—2 საყენი სიმაღლის კედლით გარშემორტყმული, 30—100 საყენი განიკვეთის ოთხკუთხა მოედანი-ქარებებით და სასროლი კოშკებით. ასეთ ადგილებში, რომლებსაც ციხეები-ჭქვიათ, ან არ ცხოვრობენ, ან ცხოვრობენ ცოტანი; თავდასხმების დროს ყველანი ცდილობენ ამ ციხეებში გადაირჩინონ თავი საქონლითა და ქონებით. მაგრამ ქვეყანა, როგორც მე ბევრჯერ მითქვამს, სავსეა ამ სახის დანგრეული ციხეებით, რომლებსაც ყაჩაღთა ბანდები ხშირად იყენებენ დასამალად და თავდასაცავად.

კახეთის საცხოვრებელი სახლების არქიტექტურა ძალიან განსხვავდება ქართლისაგან; პირველი არის მიწის ზემოთ, უკანასკნელი კი მიწაში. კახეთის სახლები, სახელდობრ, ნაგები არიან მსუბუქად, ტოტებისაგან დაწნულ და თიხისა და ნაკელის ნარევით შეღესილი კედლებით. სახურავები არის მარტივი ნივნივისაგან გაკეთებული და ლერწმით გადახურული. საცხოვრებელი ოთახი უმეტესად არის 5 საყენი სიგრძისა და 4 საყენი სიგანისა, იატაკად არის მიწა, [ეს არის] ადგილი, რომელზედაც შრება ენდრო და ბამბა. სინათლე შემოდის მხოლოდ ღია კარებიდან და ოთახიდან (?). შუაში არის სწორი ორმო ცეცხლისთვის, ხოლო მის ზემოთ [ჭკიდია] ჯაჭვი, რომელზედაც ჰკიდებენ სპილენძის ქვებს. კვამლი გადის ჭერიდან და სახურავით, აგრეთვე ოთახის კარით გარეთ. ამ ცუდ საამშენებლო სისტემას, ქართლის „შიწურთან“ შედარებით, ბევრი უპირატესობა აქვს სიმყუდროვის (მოხერხებულობის) და ჯანმრთელობის მხრივ. ზოგ სოფლებში გვხვდება ქვით ნაშენი საცხოვრებელი სახლები მაღალი, კონუსური საკვამლე მილებით. უმეტესად ხისა და ქვის სახლების გარშემო დგანან პატარა, მიწაში ამოთხრილი ქართლური ქობები.

რიონის შესართავთან მდებარე თურქულ ქალაქ ფოთიდან იმერლებს თბილისში მოაქვთ ქვების ჯაჭვები. სპილენძის ქვაბები და საერთო სახმარი სპილენძის ჯამ-ჭურჭელი, მიუხედავად საკუთრივ საქართველოში არსებული სპილენძის საბადოსი, შემოაქვთ აგრეთვე თურქეთიდან, განსაკუთრებით არზრუმიდან. თიხის ჭურჭელს ყველა თვითონ აკეთებს. ღვინის შესანახად და პურის გაძოსაცხობად იყენებენ უზარმაზარ ქილებს (ე. ი. ქვევრი და თონე—გ. გ.). აგრეთვე ყველა სახლში ცეცხლის გვერდით დიდი ქოთანია მიწაში ჩაფლული ღვინის ძირისათვის და მეორე კი, წყლით სავსე, დგას მიწის ზემოთ.

ოთახის კუთხის სვეტებთან მიმაგრებულია ირმის თავები რქებით, რათა მასზე რაიმე დაჰკიდონ. ამის მიხედვით შეიძლება ვინმეჯგოლთ ირმების სიმრავლეზე. კახეთის და ქართლის ყოველ სახლში ბალიშები ანუ მუთაქები არის ბუმბულის ან ბამბის; ბამბისაა აგრეთვე საბნები; საწოლებს კი არ ხმარობენ. ორივე პროვინციაში ხმარებული აკვნები ჰგვანან პატარა ზოძის ყუთს. ბავშვს კი არ ჰკრავენ არტახებით, არამედ მთელ აკვანს; ბავშვს ფეხებს შორის უდებენ თიხის, მოკლე, ჩიბუხის მსგავს, მილაკს, რომლითაც შარდი აკვნის ძირზე გადმოიდვრება. ქართული საცხოვრებელი სახლების ერთადერთი

georgischer Wohnungen. Die Hufe der Hirschen werden als Salzfüßer genutzt.

In ganz Kacheti und Karteli speiset man gegohren Waizenbrod, sehr selten Hirsebrod. Sie baken das Brod in großen, 4 und mehr Eymen haltenden erdenen Töpfen. Einen solchen Topf graben sie in die Erde oder umgeben ihn über derselben mit Thon und zünden Feuer in demselben an, wovon er bald glühend wird. Denn hangen sie die eines Fingers, höchstens eines Daumens dicke Brodkuchen an die innern Seiten über die Kolenglut, da denn das Brod geschwinde gar wird. Butter macht man in Kacheti in einem ausgehöhlten hölzernen Zylinder, etwan 6 Spannen lang und 2 Spannen weit, an der Seite mit einem Spundloche. Wenn man den Zylinder mit Sahne etwan zur Hälfte gefüllet hat, hängt man ihn horizontal auf und schaukelt ihn mittelst einer Schnur; durch diese, einem Kinde nicht zu schwere Arbeit wird geschwinde Butter erhalten.

Das vornehmste Gewerbe Kachetiens und Karteliens ist wohl der Weinbau, besonders wenn man den Obstbau mit zu demselben rechnet. Der Feldbau und die Viehzucht haben wechselsweise den Vorzug, und werden gewöhnlich nur zur Befriedigung eigener Bedürfnisse getrieben.

Wein- und Obstgärten sind gewöhnlich zusammen und werden mit geflochtenen Strauchzäunen oder über einander gelegten Dornen eingehegt.

In Kacheti mehr als in Karteli pflanzt man die Reben an der Südseite der Höhen und weil man sie nicht wässern kann, so umgiebt man jede Rebe im Frühling mit etwas Mist. Man bekömmt denn im Herbst zwar weniger Most, dieser aber giebt feurigern Wein, daher der kachetische vor dem in der Ebene am Kur in Karteli sehr viel voraus hat. Man bringt die Reben des Herbstes nicht unter die Erde, beschneidet sie aber nach der Weinlese, so daß sie nur 4 bis 6 Augen behalten, und da der neue Trieb nicht stark ist, bindet man die Reben an Stöcke. Man hat nur rothe Trauben.

Die reifen Trauben werden in einen über der Erde von Ziegeln und Feldsteinen mit Kalk aufgemauerten Behältniß beliebiger Größe geworfen und durch Menschen zertreten oder gekältert. An einer Stelle des Behälters ist ein Loch, und vor demselben ein von Ruthen geflochtenes Gitter. Durch dasselbe fließt der Most in einer Rinne, die ihn in 4 bis 5 Fuß tiefe, bis 4 Fuß weite, ganz in die Erde gegrabene Töpfe leitet. Auf die Töpfe legt man einen Brodfladen und auf diesen Thon, und so wartet man die Gährung ab, und der Boden wird so mit Erde geebnet, daß man von dem verborgenen Schatze nichts erkennt. Beim Gebrauch schöpft man den Wein klar ab. Das Versenden geschieht in Schläuchen von Ziegen- oder Ochsenhäuten, inwendig mit Bergtheer überstrichen. Aus den Häfen stillirt man den Brantwein und macht denn die leeren Töpfe mit Fleiß rein. Ein Citra (etwan 7 Maaß) kachetischer Wein gilt aus der ersten Hand von 10 bis 15 Kop. und ist in ganz Georgien beliebt. Den Kelter- und Auf-

[დამახასიათებელი] მწერი არის რწყელი. ირმის ჩლიქები გამოიყენება, როგორც სამარილე.

მთელს კახეთსა და ქართლში სჭამენ გაღვივებულ ხორბლის პურს, ძალიან იშვიათად კი—ფეტვის პურს. პურს აცხობენ დიდ, 4 ან მეტ „ვედრო“ ტევადობის თიხის ქვევრში (თონეში—გ. გ.). ასეთ თონეს ჩაადგებენ მიწაში, ან შეშოლესავენ თიხით (ძიწაზე დადგმულს) და შიგ ცეცხლს ანთებენ, რისგანაც ის უცებ ვარვარდება. რადგანაც თითის ან ცერის სისქის პურის ცომს მიაკრავენ ხოლმე შიგნითა კედელზე ნაკვერჩხალის სიციხეში, ამიტომ პური მალე ცხვება. კახეთში კარაქს აკეთებენ დაახლოებით 6 მტკაველის სიგრძის და 2 მტკაველი სიგანის გამოფულრულ ხის ცილინდრში, რომელსაც გვერდზე აქვს ნახვრეტი მილაკისთვის. როცა ამ ცილინდრს ნაღებით ნახევრამდე აავსებენ, მას ჰორიზონტალურად ჰკიდებენ და არწევენ ბაწრის საშუალებით; ასეთი, ბავშვისთვისაც არა საძნელო მუშაობით მალე იღებენ კარაქს.

ყველაზე საპატიო მეურნეობის დარგი კახეთში და ქართლში არის მევენახეობა, განსაკუთრებით, როცა მასთან ერთად ჩვეთვლით მეხილეობასაც. მეძინდერეობას, ნარგავენსა და მეცხოველეობას აქვთ გარდამავალი უპირატესობა და მათ ჩვეულებრივ მხოლოდ საკუთარი მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად მისდევენ.

ვენახები და ხილის ბაღები საერთოდ ერთადაა და შემოღობილია დაწნული ღობით, ან ერთმანეთზე დალაგებული ეკლებით.

კახეთში უფრო მეტად, ვიდრე ქართლში, ვაზს რგავენ ბორცვების სამხრეთ კალთებზე და, რადგან მისი მორწყვა არ შეიძლება, ამიტომ გაზაფხულზე ყოველ ძირს ნაკელს შემოაყრიან. შართალია, შემოდგომაზე შედარებით მცირე ტკბილს იღებენ, მაგრამ ეს იძლევა მაგარ [ცეცხლივით] ღვინოს, ამიტომ კახურს უპირატესობა აქვს იმასთან, რაც მტკვრის დაბლობზეა ქართლში. შემოდგომის ვაზს მიწაში კი არ ფლავენ, არამედ, ყურძნის კრეფის შემდეგ ისე შეჭრიან, რომ სტოვებენ მხოლოდ 4 ან 6 კვირტს და, რადგან ახალი ნაზარდი მაგარი არ არის, ამიტომ ვაზს ჯოხზე ამაგრებენ. აქვთ მხოლოდ წითელი ყურძენი.

მწიფე ყურძენს ყრიან კირით შეღესილი აგურითა და ქვით გაკეთებულ, მიწაზე დადგმულ ნებისმიერი სიდიდის ჭურჭელში, ხოლო კაცები ჭყლეტენ ან წურავენ. ამ ჭურჭელს ერთ ადგილას აქვს ხვრელი, მის წინ კი [მოთავსებულია] წნელებით დაწნული ბადე. ამის საშუალებით ყურძნის წვენი ჩადის ღარში, საიდანაც ის 4—5 ფუტი სიღრმის და 4 ფუტი სიგანის, მთლიანად მიწაში ჩადგმულ ქვევრში ჩაისხმება. ქვევრზე ადებენ პურის ლავაშს, ამაზე კი თიხას, და ასე უცდიან დადუღებას; მიწას კი ისე ასწორებენ, რომ ვერც კი გაიგებთ დამალული განძის შესახებ. ხმარებისას ანკარა ღვინოს ამოხაფავენ ხოლმე. ამის გადაგზავნა ხდება თხის ან ხარის ტყავის ტიკით, რომელსაც შიგნით წასმული აქვს კუბრი. თხლიდან ხდიან არაყს, ხოლო ცარიელ ქვევრებს გულმოდგინედ წმენდენ. ერთი ციტრა (დაახლოებით შვიდი ზომა) კახური ღვინო, უშუალოდ პატრონისაგან თუ იყიდი, ღირს 10—15 კაპიკი და განთქმულია მთელ საქართველოში. საწხახელი და საცავი [მარა-

bewahrungsplatz umgeben sie mit einer Mauer und versehen dieselbe mit einem leichten Dache. In diesem Weinhofe vergraben sie auch ihre Vorräthe an Getreide und Gartenwerk.

Das Keltern des Weines ist unreinlich und dem Wein wegen des Kalkes eben so, als die nachlässige Aufbewahrung schädlich, das Verwerfen der Träger unökonomisch und der ganze Weinbau fehlerhaft, daher sich dieser Wein, der der schönste und beste seyn könnte, nicht wohl über ein Jahr hält.

Feigen, Granaten, Aepfel, Birnen, Pflaumen, Kirschen und Kornelkirschen, Quitten, Mespeln, Mandeln, Pfirsichen, Aprikosen und Haselnüsse werden in Kacheti und Karteli in Gärten in Menge und mit der Leichtigkeit einheimischer Bäume gezogen, auch fallen alle diese Früchte sehr gut. Kastanien sind nicht in Kacheti, wohl aber an der Ostseite des Alasans.

In Kachetien bauet man für Menschen häufig Waizen und wenig Hirse, und für Pferde häufig Gersten und Haber wenig. Ein Batman Waizen galt 1772. 6, und Gersten 4 Kop.

Man bauet hier auch viel Baumwolle, von welcher ein Batman 1 Rbl. 40 bis 50 Kop. galt.

Reis bauet man in Kacheti gar nicht, die Lesgier aus dem Distrikt Dschari führen ihn zu und nehmen für ein Citra 15 bis 18 Kop.

Seide wird nur zum eigenen Gebrauch erzielt.

Krapp ist in Kacheti sehr häufig und wird, wie am Terek im Frühlinge, ehe das Kraut treibt, zur Hausfärberey und zum Verkauf in Menge gegraben, aber nicht, wie dort in Erdgruben, sondern an der Luft unterm Dach, über den Stuben getrocknet. Ein Citra frischer Wurzeln galt 1772. ein, und trocken 1 Rubl. 40 bis 50 Kop.

Die Viehzucht ist nur geringe, doch hält ein jeder vorzüglich Pferde, die in ganz Georgien sehr schön fallen, einige Kühe, Ochsen zum Pfluge und Schaafte mit Fettschwäuzen, die hier aber nur die Größe gemeiner Schaafte haben, jedoch sehr gute Wolle tragen. Stallpferde füttert man mit Gersten und rechnet auf jedes in 24 Stunden 16 Pfund, darüber giebt man ihm, damit es den Magen fülle, ohne dickbäuchig zu werden, Stroh so viel es will und um den dritten Tag ein Loth Kochsalz. Heu ist, weil es dicke Bänche macht, nur an einzelnen Orten üblich. Völlig so werden die wegen ihrer Schönheit berühmten persischen Hengste gehalten.

Die Bienenzucht ist in Kacheti ziemlich beträchtlich. Die Stöcke sind ausgeholte bis 6 Spannen lange, runde Klöße, aus 2 passenden Hälften, an einem Ende mit dem Flugloch. Sie werden auf 2 Fuß hohe Gestelle unter einem leichten Dache gelegt. Wachs und Honig finden in Teflis Absatz; Meth ist hier unbekannt. Man kocht den Honig stark ein und taucht Schnüre an einander gereihter Walnüsse in denselben, die straungsweise verkauft werden.

ნი—გ. გ.] შემორტყმულია კედლით და გადახურულია მსუბუქი სახურავით. ამ მარანში—ფლავენ აგრეთვე თავიანთ ხორბლისა და ხილის მარაგს.

ყურძნის წურვა არ მიმდინარეობს სუფთად. ღვინოს ვენებს ერთი მხრით კირი, აგრეთვე დაუდევარი შენახვა; ჭაჭის გადაყრაც არ არის ეკონომიური და მთელი მეღვინეობა მცდარად წარმართება.

ამიტომ ეს ღვინო, რომელსაც შეედლო ყოფილიყო უმშვენიერესი და საუკეთესო, ერთ წელზე მეტს ვერ ძლებს.

ლელვი, ბროწეული, ვაშლი, მსხალი, ქლიავი, ალუბალი და ბალი, კომში, Mespeln(?), ნუში, ატამი, გარგარი და კაკალი კახეთისა და ქართლის ბაღებში უამრავია და მოდის ადვილად მოსავლელ ადგილობრივ ხეებზე; ყველა ეს ხილი ძალიან კარგად ხარობს. წაბლი არ არის კახეთში, გარდა ალაზნის აღმოსავლეთ ნაპირისა.

კახეთში ადამიანის საკვებად ხშირად მოჰყავთ ხორბალი, ხოლო ფეტვი ცოტა, ცხენებისათვის კი უმეტესად ქერი და ცოტა შვრია. ბათმანი ხორბალი 1772 წელს ღირდა 6 კაპიკი, ხოლო ქერი—4 კაპიკი.

აქ მოჰყავთ აგრეთვე ბევრი ბამბა, რომელიც ერთი ბათმანი ღირდა 1 მან. 40 კაპ-დან—1 მან. 50 კაპ-მდე.

ბრინჯს კახეთში სულ არ სთესენ, ის ჰარელ ლეკებს შემოაქვთ და ჰყიდიან ციტრას 15—18 კაპიკად.

აბრეშუმს აზადებენ მხოლოდ საკუთარი მოხმარებისათვის.

ენდრო კახეთში ძალიან გავრცელებულია და გაზაფხულობით, ვიდრე ზალახი ამოვა, ისევე როგორც თერგზე, ამოთხრიან ხოლმე დიდი რაოდენობით, მაგრამ მიწის ორმოებში კი არ ახმოებენ, როგორც იქ, არამედ ჰაერზე—სახურავის ქვეშ, ოთახის თავზე. ერთი ციტრა ახალი (ნედლი) ფესვები 1772 წ. ღირდა ერთი მანეთი, ხოლო გამხმარი—მანეთი და 40 კაპ.—მანეთნახევარი.

მეცხოველეობა მხოლოდ უმნიშვნელოა; ამასთან ყველას ჰყავს საუკეთესო ცხენი, რომლებიც მთელ საქართველოში განთქმულია, რამდენიმე ძროხა, ხარები გუთნისთვის და ღუმიანი ცხვრები, რომლებიც აქ მხოლოდ ჩვეულებრივი ცხვრის სიდიდისა არიან, ამასთან კარგი მატყლი აქვთ. ცხენებს, რომლებიც საჯინიბოში ჰყავთ, კვებავენ ქერით და თითოზე 24 საათში მოდის 16 ფუნტი (გირვანქა), ამასთან ცხენს აძლევენ ჩალას რამდენიც სურთ, რათა კუჭი გაეცოს, ხოლო მუცელი არ გაებეროს; მესამე დღეს კი [აძლევენ] ერთ ლოტ სუფრის მარილს. თივა, რადგან ის მუცელს უზრდის, მხოლოდ ზოგ ადგილებშია გამოყენებული. მთლად ასევე ინახავენ თავის სიმშვენიერით განთქმულ სპარსულ კვიცებს.

მეფუტკრეობა კახეთში საკმაოდ მნიშვნელოვანია. სკები გაკეთებულია გამოფულრული, 6 მტკაველი სიგრძის მრგვალი ნამორიდან, ორი შესატყვისი ნახევრებით, ერთ ბოლოში ჩასაფრენი ხვრელით. ისინი მოთავსებულია ორი ფუტის სიმაღლის დანადგარზე მსუბუქი სახურავის ქვეშ. სანთელი და თაფლი საღდება თბილისში; აქ არ იციან მეტი*. თაფლს ძალიან ხარშავენ და მასში ამოავლებენ კანაფზე აგებულ ნიგოზს და ასე ასხმობით ჰყიდიან.

* Meth არის თაფლისაგან გაკეთებული სასმელი (Мёд—напиток).

Wo sich in Kacheti und Karteli die Gebürghöhen gegen Klüfte oder Niedrigungen senken, sind sie gewöhnlich mit Waldung aus Eichen, Roth- und Weisbuchen, Rüstern, Erlen, wilden Obstbäumen, Haseln, Weiß- und Schwarzdorn bedeckt und dienen Hirschen, Rehen, wilden Schweinen, Schakallen, Füchsen und Haasen zum sehr gedeyllichen Aufenthalt.

Kacheti ist, nach der allgemeinen Einrichtung Georgiens, in Distrikte, und diese bisweilen in Kreise getheilt, zu deren jedem eine ungleiche Anzahl so genannter Städte, Festungen, größere Dörfer oder Flecken und kleinere Dörfer und Wohnsitze, auch meistens einige Klöster gehören. Es ist schon angemerkt, daß der Vorgesetzte eines Fleckens oder mehrerer kleinerer Dörfer ein selbst erwählter, aber vom Zaar bestätigter Kamcha und der eines Distriktes ein Amtmann (Maurof) ist, der den Namen vom Distrikt z. B. der Amtman des Distriktes Kisichi, Kisichi Maurof, führt und aus einer fürstl. Familie zu seyn pflegt und daß große oder mehr kleine einen Gouverneur (Eristaw), dergleichen aber in Kacheti keiner ist, haben.

Der kachetische Distrikt Kisichi (S. im Tagebuch vom Februar 1772).

Er ist an der linken Seite des Kur der äusserste ostliche Kachetiens und ganz Georgiens, gränzt in Osten mit Lesgistan oder dem Lande der Lesgier, hat in N. das Gebürge, in S. den Kur und in W. den kachetischen Distrikt Twalsagaretscho. Er nimt die untere Gegend des Alasan an beiden Seiten und damit einen Theil des Vorgebürges und des Neben- oder Kalkgebürges, auf der Fläche zwischen beiden ein. Seine Dörfer liegen meist an den Gehängen dieser Gebürge, gegen die Ebenen und Flußklüfte. Die Breite des Distriktes beträgt von O. in W. etwan 20 W.

Die Oerter dieses Distriktes, deren meistens, da ich sie selbst besucht, schon im Tagebuch gedacht ist, sind:

1. Madschani
2. Mirsani
3. Prasiani
4. Arboschiki
5. Dschugani
6. Tibani
7. Bodbistamri
8. Sakobo
9. Maschnari
10. Wagiri. Dieser Ort hat eine große Kirche mit georgischen Inschriften. Von Wagir sind über das Schneegebürge 6 Tagereise. Der Weg geht durch den Alasan, denn durch das äußerste kachetische Dorf Ganar. An der Nordseite des Schneegebürgs ist Chetschoruk das erste Dorf.
11. Anago

სადაც კახეთსა და ქართლში მაღალი მთები ხევებისაქენ და დაბლობებისაქენ ეშვებიან, იქ ისინი ჩვეულებრივ დაფარული არიან მუხისა, წითელი და თეთრი წიფელის, თელის, თხმელის, გარეული ხეხილის, თხილის, თეთრი და შავი ეკლის ტყეებით; ეს ტყეები ძალიან მოხერხებულ თავშესაფარად აქვთ ხრემს, ქურციკს, გარეულ ღორს, ტურას, მელას და კურდღელს.

კახეთი, საერთო ქართული წყობილების მიხედვით, იყოფა მხარეებად (Distrikt), რომლებიც ზოგჯერ რაიონებადაა (Kreise), დაყოფილი თითო მათგანს ეკუთვნის არაერთნაირი რაოდენობა ე. წ. ქალაქებისა, ციხე-სიმაგრეებისა, ისხვილი სოფლებისა ან ადგილებისა (Flecken), პატარა სოფლებისა და დასახლებული ადგილებისა, აგრეთვე უმეტესად ზოგი მონასტრებისა. უკვე აღნიშნული იყო, რომ მმართველი ადგილისა ან რამდენიმე პატარა სოფლისა, თვით არჩეული მოსახლეობის მიერ და დამტკიცებული მეფის მიერ—„კ ა მ ხ ა“ არის, ხოლო მხარის მმართველი მოხელეა (მოურავი), რომელიც მხარის მიხედვით ატარებს სახელს, მაგ. ქიზიყის მხარის მოხელეა—ქიზიყის მოურავი და საერთოდ ის არის თავადთა გვარიდან; ხოლო დიდსა თუ რამდენიმე მცირეს ჰყავს გუბერნატორი (ერისთავი); თუმცა კახეთში ასეთი სრულებით არ არის.

კახეთის მხარე ქიზიყი (იხ. 1772 წ. თებერვლის დღიურში)

ის მდებარეობს მტკვრის მარცხენა მხარეს, არის უკიდურესი აღმოსავლეთი [მხარე] კახეთისა და მთელი საქართველოსი; აღმოსავლეთით ესაზღვრება ლეკეთი, ანუ ლეკების ქვეყანა, ჩრდილოეთიდან აქვს ქედი (მთიანეთი), სამხრეთით—მტკვარი, დასავლეთით—კახეთის მხარე თვალსაგარეჯო. ის მოიცავს ალაზნის ქვედა დინების ორივე მხარეს და ამასთან მთისწინეთის და გვერდითი ანუ კირიანი მთის ერთ ნაწილს და ზეგანს მათ შორის. მისი სოფლები უმეტესად ამ მთების კალთებზე მდებარეობენ, დაბლობებისა და მდინარის ხეობების პირდაპირ. მხარის სიგანე აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ არის დაახლოებით 20 ვერსი.

ამ მხარის დასახლებული ადგილები, რომელთაგან უმრავლესობა მე თვით მოვიარე და უკვე დღიურშია აღნიშნული, შემდეგია:

1. მაჩხაანი
2. მირზაანი
3. პრასიანი
4. არბოშიკი
5. ჯუგაანი
6. ტიბაანი
7. ბოდბისხევი
8. საქობო
9. მაშნაარი

10. ვაქირი—ამ დაბას აქვს დიდი მონასტერი ქართული წარწერებით. ვაქირიდან თოვლიან მთებამდე არის 6 დღის სავალი. გზა მიდის ალაზნანზე, შემდეგ კახეთის განაპირა სოფელ გაუარზე (გავაზზე?). თოვლიანი ქედის ჩრდილოეთით არის პირველი სოფელი ხეტშორუკი (?).

11. ანავა

17. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში

12. Magaro
13. Assamuri
14. Nukreani
15. Assanuri
16. Bodbe
17. Tschotori
18. Kotori; auch die ausser dem Distrikt westlichen zaarischen

Dörfer.

19. Dschimiti
20. Melawi
21. Pichneli und
22. Siari. Noch sind die beyden Klöster.
23. Nino Ziminda: dessen ich am 26-sten Nov. 1772 erwähnt und
24. Ziminda Stepani Chirsäli oder kurz Stepan Ziminda, im Distrikte.

In beiden sind nur wenig Mönche.

25. Karagasch, auch Topkaragatsch (S. beim Gerber in Samml. Rußischer Geschichte Tapkaragan) am rechten Ufer des Alasan, wo er das Durchreiten verträgt, welches sich die lesgischen Räuberbanden zu Nuze machen, war die Residenz des Mahomet Kulichan, ist aber von den Lesgiern verheeret und öde. Noch sind Mauern und Schiesthürme, daselbst. Wenn die lesgischen Räuberhanfen nur erst durch den Alasan sind, so schleichen sie von einer Kluft, Gebüsch, zerstörtér Wohnung zum andern bis Imereti und selbst bis Achalziche der Türken, wo ihre Beute Absatz findet.

26. Signach ist jezo die einzige Festung des Distriktes. Sie liegt an nordlichen Abhänge des südlichen Vorgebürgs, gegen das Kalkgebürge in der Nähe der Dörfer Sakobo Nr. 8. und Maschnari Nr. 9. Ihre bis 10 Fuß hohe, 4 Fuß dicke von Sand- und Kalksteingeschieben, mit Kalk aufgeführte Mauer giebt ihr die Gestalt eines Quadrates von 80 Faden im Durchmesser und an drey Seiten ein Thor. Ihre Defension besteht in fünf 6 pfündigen Kanonen, die sie bey wachender Garnison für die hiesigen leichten Feinde unüberwindlich macht, so gebrechlich auch die Mauer ist. Ihre Einwohner bestanden 1772. aus 84 armenischen Familien, die sie auch vertheidigen, ob sie gleich meistens ausser der Mauer wohnen. Hieher flieht in Nothfällen alles und jeder männliche Flüchtling verstärkt die Garnison. Nach Teflis und Gori, die beide am Kur liegen, ist sie die größte und stärkste Festung in ganz Georgien.

Der jezige Maurof Kisichis war der Fürst Sirwan Androniko Schilo, Bruder der Gemahlin des Zaarewitsch Georgi.

Nach den Zaarischen Kriegestat kann dieser Distrikt 3000 berittene und bewaffnete Mann stellen.

Unter der Natural-Lieferungen des Distriktes sind auch blaue Veilchen, von welchen für den Hof Wasser bereitet werden.

12. მაღარო
13. ასანური
14. ნუკრიანი
15. ასანური.
16. ბოდბე
17. კოტორი
18. კოტორი (კოტაანი); ასევე, მხარის გარეთ, დასავლეთით მდებარე მეფის [კუთვნილი] სოფლები
19. ჯიმიითი
20. მელაანი
21. ფხოველი და
22. ზიარი. ამასთან, მხარეში კიდევ არის ორი მონასტერი:
23. ნინო წმინდა, რომელიც მე 1772 წ. 26 ნოემბ. მოვიხსენიე და
24. წმინდა სტეფანე ხირსელი ან მოკლედ სტეფან-წმინდა. ორივეში მხოლოდ რამდენიმე ბერი არის.

25. ყარაღაჯი, აგრეთვე თოფყარაღაჯი (იხ. გერბერის „რუსეთის ისტორიის“ კრებულში: ტაპკარაგან), ალაზნის მარჯვენა ნაპირზე, სადაც შეიძლება მისი გადასვლა ცხენით; ის ლეკთა ყაჩაღურმა ბანდებმა გამოიყენეს; იყო რეზიდენცია მაჰომედ ყული ხანისა, მაგრამ არის ლეკთა მიერ განადგურებული და გაუდაბურებული. ჯერ კიდევ არის იქ კედლები და კოშკები შერჩენილი. როგორც კი ლეკების ყაჩაღთა ბრბოები ალაზანზე გავლენ, ისინი მიცოცავენ ერთი ხევიდან, ბუჩქიდან, დანგრეული ბინიდან მეორეზე, ასე მიდიან იმერეთამდე და თვით თურქთა ახალციხემდე, სადაც თავიანთ ნადავლს ასალებენ.

26. სიღნაღი ამჟამად არის ამ მხარის ერთადერთი სიმაგრე. ის მდებარეობს სამხრეთის მთისწინეთის ჩრდილო ფერდობზე, კირიანი მთის პირდაპირ, სოფლების საქობოს (№ 8) და მაშნარის (№ 9) ახლოს. მისი, 10 ფუტი სიმაღლის, 4 ფუტი სისქის ქვიშაქვის და კირქვის (Kalksteingeschieben), კირით ამოყვანილი კედელი აძლევს მას 80 საყენის დიამეტრის კვადრატის ფორმას და [აქვს] სამი მხრიდან კარები. მისი თავდაცვა შედგება 5 ექვსფუნტიანი ქვემეხისაგან, რომლებიც მოდარაჯე გარნიზონის ხელში მას აქაური იოლი მტრისთვის აუღებელს ხდის, ისე კი კედელი სუსტია. 1772 წ. მისი მცხოვრებლები შესდგებოდნენ 84 სომხური კომლისაგან, რომლებიც აგრეთვე იცავენ მას, თუმცა უმეტესად კედლის გარეთ ცხოვრობენ. გაჭირვების შემთხვევაში აქ მოედინება ყველაფერი, და ყველა გამოქცეული მამაკაცი აძლიერებს გარნიზონს. თბილისის და გორის შემდეგ, რომლებიც მტკვარზე მდებარეობენ, ის [სიღნაღი] არის უდიდესი და უძლიერესი სიმაგრე მთელ საქართველოში.

ქიზიყის ახლანდელი მოურავი იყო თავადი სირვან (?) [=რევაზ¹] ანდრონიკაშვილი, ბატონიშვილ გიორგის ცოლისძმა.

მეფის საომარი საჭიროებისთვის ამ მხარეს შეუძლია გამოიყვანოს 3000 ცხენოსანი და შეიარაღებული კაცი.

ნატურალურ გადასახადად ამ მხარეს შეწერილი აქვს ცისფერი ია, რომლიდანაც სამეფო კარისათვის მზადდება სითხეები [სურნელოვანი?].

¹ შტრ. შედეგი კახეთის ცხოვრებისა: საქართველოს ცხოვრება, თბ. 1913, გვ. 288.

Der kachetische Distrikt Kachmankari liegt über dem Distrikt Kisi-
chi am Alasan.

Der Distrikt Tianeti nimt die höhere Gegend des Flusses Jör ein.

Ich kann die zu beiden gehörigen Oerter nicht sicher angeben. Zu dem letztern gehört die Festung Tianeti.

Der Kachetische Distrikt Twalsa Goredscho (S. Tageb. 1772. Febr.) nimmt die untere Gegend des Jörflusses und also des Vorgebürgs und der Flächen desselben ein.

Zu demselben gehören die mit Mauern und Festungen versehenen Oerter:

1. Manuani, der äusserste ostliche Ort, 2. Natlugi 3. Markogi, welches für eine Stadt gerechnet wird, 4. Noria 5. Lhoschini 6. Batoro 7. Seoli 8. Das Kloster Nino Ziminda 9. Nanani und 10. Sagaretscho, welches auch eine Stadt heißt.

Der Distrikt Katareti und Tschulawerdi liegen an und zwischen dem Alasan und Jör, deren Oerter ich nicht angeben kann. Folgende kartelische Oerter aber, meist am Alasan und Jör, theils auch an Jörbächen, gehören zu einem oder dem andern dieser Kreise:

Bachtriani, am linken Ufer des Alasan, wird für eine Stadt geachtet; Uto, Ubolso, Kistauro, Achaldaba, Alawerdi, Bajako, Alewane, Magrani, Tachtiziche, Schaschewi, Uplisziche, Artosani, Ruispiri gilt für eine Stadt; Telawi, Mugonle; mit terekenzischen Tataren; Tschitschakwa, Choncheli, Bajakos, Gurgula, Artosano, Artana, Wardi Sobani, Kisilhadschili mit terekenzischen Tataren; Kopenatschi, Karatschelai mit terekemenschen Tataren; Muganti, Kurtgelauri ebenfalls; Nasomkawi, Kondoli mit Tataren; Kisiskawi, Zinandal, Grem, Gumseli, Sabuetti, Tschilde, Wepchezichi, Lamiziche, Akura, Kalauri, Schasiaui, Kwareli, Uria Tubani, Tscherine, Gweliziche, Aasche, Dschumlaki, Tschikani, Ganiar, Achtulo, Gurtschani, Wedschin Festung; Kolaki, Bakurziche, Kardaruch, Baidar, Anaga, Tschotori, Nukreani, Magaro, Bodbiskawi, Bodbe, Kedeli, Anaga, Nikoziminda, Asanuri, Tschugani, Tibani, Bosiani, Prosiiani, Kadeli, Arbeschike, Mirsani, Madschegani, Belekan, Katech, Tschar, Talak. Alle am Alasan und dessen Bächen. Ferner am Jör. Seguran eine Festung, Orwi Festung, Batara Seoli Festung, Ninoziminda Kloster, Monawi Festung.

Ueberhaupt rechnet man, daß die Provinz Kacheti reichlich 13000 berittene und bewaffnete Männer stellen könne; der Vertheidigung der Wohnsize und der fortgehenden Steuer wegen kann jedoch der Zaar für seine marschirende Armee nicht über 5000 Mann aus derselben ziehen.

In den fünf tatarischen Dorfern rechnet man 250 Familien.

Diese ziemliche Bevölkerung ist am Alasan und seinen Bächen, dahingegen am Jör fast alles öde und wüst ist.

ქახეთის მხარე გაღმამხარი მდებარეობს ქიზიყის ზემოთ ალაზანზე. (მხარე თიანეთი მოიცავს მდ. იორის ზემო უფრო მაღალ მხარეს.

მე არ შემიძლია ამ ორ მხარეზე დაბეჯითებითი ცნობების მოცემა. უკანასკნელს ეკუთვნის თიანეთის ციხე.)

ქახეთის მხარეს თვალსაგარეჯოს (იხ. 1772 წ. თებერვლის დღიური) უჭირავს იორის ქვედა დინება და მთისწინეთის ქვემო ნაწილი და მისი ვაკეები.

მასვე ეკუთვნის კედლებით და ციხეებით აღჭურვილი ადგილები: 1. მანაფი (Manuani), ყველაზე განაპირა აღმოსავლეთი ადგილი 2. ნათლული 3. მარტყოფი, რომელსაც თვლიან ქალაქად. 4. ნორია 5. ლოჭინი 6. ბატორო 7. სეოლი¹ 8. მონასტერი ნინოწმინდა 9. ნანიანი და 10. საგარეჯო, რომელსაც აგრეთვე ქალაქი ჰქვია.

მხარე კატარეთი (იქნებ—კაჭრეთი?—გ. გ.) და ჩულავერდი (შულავერი?) მდებარეობენ ალაზანსა და იორზე და მათ შორის; მათ დასახლებულ პუნქტებს ვერ დავისახელებთ. შემდეგი ქართული (თუ ქართლური?—kartelische) პუნქტები კი, უმეტესად ალაზანზე და იორზე, ნაწილობრივ კი იორის შენაკადებზე მდებარენი, ეკუთვნიან ერთს ან მეორე ამ მხარეთაგანს.

ბახტრიონი, ალაზნის მარცხენა ნაპირზეა; ითვლება ქალაქად.

უთო, უბოლსო, ქისტაური, ახალდაბა, ალავერდი, ბაიხო, ალვანი, მაგრაანი (ან მალრანი—გ. გ.), ტახტიციხე, შაშვი, უფლისციხე, არტაზანი, რუისპირი, ითვლება ქალაქად. თელავი, მუქოელი—თარაქამა თათრებით, ჩიჩაყვა, ხორხელი, ბაიხო, გულგულა, (არტაზანი, არტანი) ვარდისუბანი, კიზილბადშილი (Kisilhadshili—ყიზილპაჯლო?) თარაქამა თათრებით; ყაფანახჩი, ყარაჯალა (Karatschelai)—თარაქამა (თურქმანი) თათრებით; მულანლო, კურდღელაური, ასევე ნასომხარი, კონდოლი თათრებით; კისისხევი, წინანდალი, გრემი, გუმსელი, საბუეთი, შილდა, ვეფხისციხე, ლომისციხე, აკურა, კალაური, შასიანი, ყვარელი, ურიათ-უბანი, ჭერემი, ველისციხე, ახაშენი, ჩუმლაყი, ჭიკიანი, განიარი, ახტულო, გურჯაანი, ვეჯინის ციხე; კოლაკი, ბაკურციხე, კარდანახი, ბაიდარი, ანაგა, კოტორი, ნუკრეანი, მალარო, ბოდბისხევი, ბოდბე, ქედელი, ანაგა, ნინოწმინდა, ასანური, ჯუგაანი, ტიბაანი, ბოსიანი (ოზაანი?), პრასიანი, ქოდალო, არბოშიკი, მირზაანი, მაჩხაანი, ბელაქანი, კატეხი, ჭარი, თალა.

ყველა [მდებარეობენ] ალაზანზე და მის შენაკადებზე. შემდგომნი—იორზე: სეგურანი—ციხე, ორივის ციხე, პატარძეულის ციხე, ნინოწმინდას მონასტერი, მანავის ციხე.

საერთოდ ფიქრობენ, რომ ქახეთს შეუძლია გამოიყვანოს 13000 ცხენოსანი და შეიარაღებული კაცი; საცხოვრებელი ადგილების დაცვისა და გადასახადთა გადახდის [უზრუნველსაყოფად] მეფეს მოქმედი არმიისთვის შეუძლია გამოიყვანოს არა უმეტეს 5000 კაცისა.

ხუთ თათრულ სოფელში ითვლიან 250 ოჯახს.

ეს საკმაო მოსახლეობა არის ალაზანზე და მის შენაკადებზე; იორზე კი, პირიქით, თითქმის ყველაფერი უდაბური და განადგურებულია.

¹ 6 და 7 ერთად „ბატორო სეოლი“, უთუოდ არის „პატარძეული“.

Distrikt und Volk Tuschi oder Tuscheti

Den Stori Fluß aufwärts 1 Tagereise nach N. sollen an seiner Westlichen eine südend heiße Quelle sein, die am Geruch den Tiflisser gleicht¹.

Oben am Flusse Stori der linken des obern Alasan und über dem Dokon (großen) Argun des Sundscha, im Gebürge, ist der von dem Volke Tuschi oder den Tuscheten bewohnte Kreis Tuschi, 1 1/2 Tagereisen vom Fuß des Hauptgebürges, in dem kachetischen Distrikte Kisichi am Stori hinauf. Er nimt die Höhe des südlichen Schiefergebürgs (Jugum alpinum schistosum) an Quellen und Bächen, die theils südlich zum Alasan, theils nordlich zum Argun oder Aksai fließen; daher daselbst der Steinbok häufig ist.

Die Dörfer des Distriktes Tuschi heißen:

Zoa, Sagirta, Etelta, Imdurt, Wercho, Todğware, Bodğornare², Schenako, Tikloare, Tartloare, Tanoare³, Tscheschoare, Parsnuare, Giroare, Tschuntiare, Gogultare, Wakidsiriare, Buchurtuare⁴, Kumelaurteare, Dschorboseliare, Godoniare, Homoloare.

Alle sollen bis 500 wehrhafte Männer Stellen können.

Die Tuschi sind, wie die Sprache, die ein georgianischer Dialekt mit vielen kistischen Wörtern ist, zeigt, gewiß Georgianer mit Kisten vermischt und der Zaar Heraklius sieht sie wie seine Unterthanen an, und setzt ihnen auch einen Maurow (Tuschetis Maurow) der aber nicht im Distrikt, sondern in Baliskur seinen Siz hat und 1772 von der fürstl. Familie Tscherkesiani war. Sie geben auch dem Zaar zu gewissen Zeiten des Jahres Schloßwachen und stellen im Kriege Mannschaft; alles aber ist wenig mehr, als Schatten von Oberherrschaft, da sie weder Steuern entrichten noch Befehlen gehorchen.

Sie geben dagegen an den lesgischen Anar Chan oder Nuzal einen jährlichen Tribut von 10 Maulthieren oder vergüten jedes mit 60 Schaafen, wovon jedes mit russischem Gelde verglichen 80 Kop. angeschlagen ist.

In den 4 erstgenannten Dörfern wird kistisch mit georgischen untermengt gesprochen. Die Einwohner können auch leicht mehr als die übrigen von Kisten gern abstammen.

Die Namen sind mehr vermischt, doch mehr georgische Mannsnamen z. B. Mamuka, Uti, Ziskar, Zika, Epche, Naderent, Darkis, Iwane, Kaphtar, Otar, Dai, Schanki, Tscherkes, Georgi, Antau, Kautar, Gabriel, Theodor, Chuzes, Buko, Sage, Ito, Miki, Scha, Asi, Obolo, Sultan, Gali, Dawid, Sagil, Gulo, Suro, Zoe, Sagirta.

¹ Den Stori—gleicht < P.

² Bodğornare, G.] Boagörnare, P.

³ Tanoare, G.] Tashare, P.

⁴ Buchurtuare, G.] Buchartnare, P.

მდ. სტორს ზემოთ, 1 დღის სავალზე ჩრდილოეთისკენ, ამბობენ, რომ მის დასავლეთ მხარეზე წსამხრეთისკენ, არის ცხელი წყაროები, რომლებიც სუნით თბილისისას წააგვანან¹.

ზემო ალაზნის მარცხენა მხარეს, მდინარე სტორზე ზემოთ და სუნჯის დოკონ (დიდ)-არღუნზე, მთაში, არის თუშების მიერ დასახლებული მხარე თუში (თუშეთი), მთავარი ქედის ძირიდან 1 1/2 დღის სავალზე, კახეთის მხარეში, ქიზიყში, სტორზე, ზემოთ. მას უჭირავს სამხრეთის ფიქალიანი მთის მწვერვალები, წყაროებთან და მდინარეებთან, რომლებიც ნაწილობრივ სამხრეთით ალაზნისკენ მიედინებიან, ნაწილობრივ ჩრდილოეთით—არღუნისკენ, ან აქსაისკენ; ამიტომ აქ ხშირია ჯეირანი.

თუშეთის სოფლებია:

წოვა, საგირთა, ეტელთა, ინდურთა, ვერხოვანი, დოჭოარე², ბოჭორმარე, შენაქო, დიკლოარე, დართლოარე, დანოარე, ქეშოარე, ფარსმა-არე, გირევი-არე, ჭონთიოარე, გოგლურთარე, ვაკიძირიარე, ბუხურთაარე, ქუშელაურთ-არე, ჯვარბოსელიარე, გუდანთაარე, ომალოარე.

ყველა ამათ უნდა შეეძლოთ 500-მდე შეიარაღებული კაცის გამოყვანა. თუშები, როგორც ამას მათი ენა მოწმობს, რომელიც ქართული დიალექტია მრავალი ქისტური სიტყვით შენარევი, რასაკვირველია, არიან ქართველები, ქისტებთან შერეულნი, და ერეკლე მეფე მათ უყურებს როგორც თავის ქვეშევრდომებს, და ჩაყენებული ჰყავს მათთან მოურავი (თუშეთის მოურავი), რომელიც ზის არა მხარეში, არამედ ბალისყურში³; 1772 წელს [თუშეთის მოურავი] ჩერქეზიანთა თავადური გვარიდან იყო. წლის გარკვეულ დროს ისინი შეფეს აძლევენ სასახლის მცველებს, ხოლო ომში გამოჰყავთ ჯარი. მაგრამ ყველაფერი ეს მხოლოდ აჩრდილია ბატონობისა (მორჩილებისა), რადგან ისინი არც გადასახადს უხდიან, არც ბრძანებებს ემორჩილებიან.

პირიქით, ლეკების ზვარ-ხანს ანუ ნუცალს ისინი ყოველწლიურ ხარკად უხდიან 10 ჯორს, ან თითოეული ჯორის მაგიერ უნაზღაურებენ 60 ცხვარს; თითო (ცხვარი) კი რუსულ ფულზე 80 კაპიკად ფასდება.

პირველ ოთხ სოფელში ლაპარაკობენ ქართულ-ნარევე ქისტურად. მცხოვრებლები შესაძლებელია, უფრო მეტად ვიდრე სხვაგან, ქისტური შთამომავლობისა იყვნენ.

პირთა სახელები უფრო შერეულია, უფრო მეტად ქართული მამაკაცთა სახელებია, მაგალითად: შამუკა, უტი, ცისკარა, ციკა, ეხე (ვეფხია?—გ. გ.), ნადერენტი, დარკის, ივანე, ქავთარი, ოთარი, დაი, შანკი, ჩერქეზი, გიორგი, ანტაუ, ქავთარი, გაბრიელი, თედორე, ხუცესი, ბუკო, ზაგე, იტო, მიკი, შა, აზი, ობოლო, სულტანი, გალი, დავითი, საგილი, გულო, სურო, ცოე, საგირთა.

¹ მდ. სტორს ზემოთ—წააგვანან < პალ.

² -არე (რ) თუშურში ბრუნვითი ფორმის მაწარმოებელია: დოჭო-არე (დოჭურიენ), გ. ი. დოჭო დან.

³ შესაძლებელია ეს იყოს „ლალისყური“.

Weibliche Namen: Tamar, Bai, Sabra, Simo, Nana, Merzche, Maria, Anna, Matao, Soi.

Die Männer kleiden sich georgisch und auch die Weiber tragen nicht die kistischen hornförmigen Hauben, sondern hangen nach georgischer Art Tücher über den Kopf.

Die Männer tragen einen Stutzbart und scheeren den Kopf wie die Tscherkessen.

Die mehresten halten die großen Fasten, aber nur wenige werden von einem sehr dummen Priester getauft. Sie halten keine Schweine, essen aber Schweinefleisch. Im Distrikt sind mehrere steinerne Kirchen, die aber nicht mehr besucht werden.

ქალთა სახელები: თამარი, ბაი, საბრო, სიმო, ნანა, მერცხე, მარია, ანა, მათაო, სოი.

მამაკაცები ქართულად იცვამენ; ქალებიც ქისტურ რქისმაგვარ ჩაფხუტს კი არ იხურავენ, არაძედ, ქართული წესით, თავშალი აქვთ მოხვეული თავზე.

კაცები ატარებენ წვერს და იპარსავენ თავს როგორც ჩერქეზები:

უძეტესი ნაწილი იცავს დიდმარხვას, მაგრამ მხოლოდ მცირეოდენი ინათლება სულელი მღვდლების მიერ. არ აშენებენ ღორს, მაგრამ ღორის ხორცს კი ჭამენ. ამ მხარეში რამდენიმე ქვიტკირის ეკლესიაა, მაგრამ ხალხი იქ უკვე აღარ დადის.

5. Mittel—oder das innere Kartweli (Tschina Kartweli)

Diese Provinz wird als der Haupttheil von Karduel gewöhnlich schlechthin Kartweli, Kartali oder enropäisch Karduel genennet.

Sie liegt, wie Kacheti, zwischen dem nordlichen kaukasischen Alpengebürge, neben Oßetien und dem südlichen Kur, an dessen rechten Seite Ober- und theils Unterkartweli liegen.

Ostlich ist Kacheti und westlich das Queergebürge, welches das kaukasische Hauptgebürge mit seinen Vorgebürgen zusammen hängt, und jenseits Imereti.

Diese Provinz wird von dem Gebürgflüssen der linken des Kur, Aragi, Ksani, Lichura, Batara und Didi Liachwi und Sramula mit ihren Zuflüssen gewässert, und ist in äusserer Beschaffenheit der Gebürlage, des Bodens, Klimats, kurz in allem Kacheti ganz gleich. Die Bauart der Häuser ist in Karteli anders als in Kacheti; in erstgenannter Provinz sind die Wohnungen der Landente Erdhütten. Doch auch dieses ist schon zuvor angeführet.

In Absicht der Einwohner und ihrer zu geringer Menge, der vielen Spuren der Verwüstungen und des zu geringen Anbaues gleicht sie Kacheti auch völlig. Ihre vornehmsten Oerter sind Gori, Krzchinvali und Suram¹.

Den nordlichsten Theil dieser Provinz nehmen von Oßetiern bewohnte Distrikte ein. Distrikte dieser Provinz sind: Der oßetische Distrikt Guda. Oben am Aragi, mit 7 Dörfern. Diese Oßeten sind, wie alle in den folgenden oßetischen Distrikten, gute und ruhige Unterthanen des kartelischen Zaares, haben ihre selbst gewählten Aeltesten und werden völlig auf den Fuß der von Georgianern bewohnten Distrikte, behandelt. Einige der folgenden oßetischen Distrikte, sind nicht dem Zaar selbst, sondern kartelischen Fürsten unterthan. Die oßetischen Distrikte werde ich auch bey der oßetischen Provinz nennen.

Der Distrikt Kade, auch Kiule

Oben am Aragi, am Schiefergebürge, unter Guda. Oerter desselben: 1. Sakatkari 2. Kaischaurtkari 3. Zichrani 4. Tzere. 5. Migereti 6. Dschagnmieni 7. Seburtkari 8. Tschonscho und 9. Melete, die alle von Georgianern bewohnt werden. In 10. Achalsopelo und 11. Tschonscho aber sind die Einwohner Oßeten.

¹ P: Saram.

5. შუა ანუ შიდა ქართლი

ეს პროვინცია, როგორც მთავარი ნაწილი ქართლისა, საერთოდ იწოდება „ქართლი“, ანუ ევროპულად „ქარდუელ“.

ის, როგორც კახეთი, მდებარეობს ჩრდილოეთით კავკასიის ალპურ ქედსა, ოსების მეზობლად, და სამხრეთით მტკვარს შორის, რომლის მარჯვენა მხარეზეც ზემო და ნაწილობრივ ქვემო ქართლი მდებარეობენ.

აღმოსავლეთით არის კახეთი, ხოლო დასავლეთით გამკვეთი ქედი, რომელიც კავკასიის მთავარ ქედს აერთებს მის სამხრეთ მთისწინეთთან და რომლის მეორე მხარეს იმერეთია.

ეს პროვინცია ირწყვება ქედიდან ჩამომავალი მდინარეებით—მტკვრის მარცხენა შენაკადებით—არაგვით, ქსნით, ლეხურათი, პატარა და დიდი ლიახვებით და სურამულათი და ყველა მათი შენაკადებით. ის გარეგნულად—მთების მდებარეობით, ნიადაგით, ჰავით, მოკლედ ყველაფრით, კახეთს წააგავს. სახლების მშენებლობის სისტემა ქართლში სხვაა კახეთთან შედარებით; ქართლში გლეხთა სახლები წარმოადგენენ მიწურებს. მათ შესახებ ჯერ კიდევ ადრე იყო აღნიშნული.

რაც შეეხება მოსახლეობას და მის მცირერიცხოვნობას, განადგურებათა მრავალ კვალს და მცირედ მოშენებულობას, ამაშიც მთლიანად კახეთს ემსგავსება. მისი ყველაზე მნიშვნელოვანი ადგილებია—გორი, ქრცხინვალი და სურამი.

ამ პროვინციის ჩრდილოეთი ნაწილი უკავიათ ოსებით დასახლებულ მხარეებს. ამ პროვინციის მხარეებია: ოსური მხარე გუდა, არაგვს ზემოთ, 7 სოფლით. ეს ოსები, ისევე როგორც სხვა ოსურ რაიონებში მცხოვრებნი, არიან ქართლის მეფის კარგი და წყნარი ქვეშევრდომები, ჰყავთ თავიანთი არჩეული უფროსი და მთლიანად სარგებლობენ ქართველებით დასახლებული მხარეების უფლებებით. ზოგიერთი მომდევნო ოსური მხარეები ემორჩილებიან არა პირადად მეფეს, არამედ ქართლის თავადებს. ოსეთის მხარეებს მე აგრეთვე დავასახლებ მსეთის პროვინციის მოხსენების დროს.

მ ხ ა რ ე ხ ა დ ა ა ნ უ კ ი უ ლ ე .

[მდებარეობს] ზემოთ არაგვზე, ფიქალიან მთებში, გუდას ქვევით. მისი სოფლებია: 1. ზაქათკარი 2. კაიშაურთკარი 3. ციხიანი 4. წყერე 5. მილურე 6. ჯალუმინი 7. სეთურთკარი 8. ჩონჩო და 9. მლეთე—ყველა დასახლებულია ქართველებით. 10. ახალსოფელისა და 11. ჩონჩოს მოსახლეობა ოსებია.

Der Distrikt Kewi Saretei

Dieser Distrikt im hohen Gebürge, noch über dem Aragi, ist ganz von Oßetlern bewohnt, die aber nur sehr zweydeutige Unterthanen des kartulischen Zaars sind, daher ich auch nichts genaues von ihnen erfahren konnte.

Der Distrikt Gudamakari

Er nimmt die Gegend des Fließchens dieses Namens, der linken des Aragi im hohen Schiefer- und dem anliegenden Kalkgebürge ein.

Die Dörfer desselben sind von oben hinab:

1. Bakurkewi 2. Tzbourta 3. Batara Guda 4. Panchidschi
5. Tschart Schochi 6. Kitochi 7. Makarta 8. Goganurta 9. Tschala
10. Lidda 11. Tschochi 12. Atenoki 13. Dumatschan. Die Einwohner sind Georgianer und bestehen nur aus 80 Familien.

Der Distrikt Gareschamo, am Aragi unter dem Guda Makari. Die Einwohner, deren Dörfer und Zahl ich nicht anzugeben weiß, sind Georgianer.

Der Distrikt Mremli, am Aragi unter Gareschamo, dessen Oerter:
1. Nadibani 2. Tschochelin 3. Kekiani 4. Ogbani 5. Kokneuri.

Der Distrikt Tzchasti oder Tzchaoti. Am Aragi unter dem Distrikt Gareschamo.

Oerter am Aragi selbst:

1. Kawtarani, 2. Dschigrani, 3. Tsmiani, 4. Tschikani, 5. Kobani,
6. Tschiriki, 7. Kewscha und 8. Zipori.

Dem Aragi zur rechten in der Nähe:

9. Amirni, 10. Tschochelni, 11. Charcheti, woselbst eine große Kirche ist.

Am Bache Garetschamo:

12. Kimbariknj, 13. Araketi.

Dem Aragi ostlich oder zur linken:

14. Karo,
15. Lakatrewi
16. Mikarami
17. Arganani und
18. Bekiani

მხარე ხევსურეთი

ეს მხარე არის მაღალ მთიანეთში კიდევ უფრო ზევით არაგვზე; მთლიანად ოსებითაა დასახლებული, მაგრამ ისინი არიან ქართლის მეფის არასაიმედო ქვეშევრდომები, ამიტომ მე ვერ შევძელი მიმეღო მათზე ზუსტი ცნობები.

მხარე გუდამაყარი

მას უჭირავს ამავე სახელის მდინარის, არაგვის მარცხენა შენაკადის, მიდამოები მაღალ ფიქალიან და მასთან ახლოს მდებარე კირიან მთებში.

მისი სოფლები ზევიდან ქვევით არიან:

1. ბაკურბევი 2. წბაურთა¹ 3. პატარა გუდა 5. ფახვიჯა 5. ჭოჭოხი 6. კიტოხი 7. მაქართა 8. გოგანაურთა 9. ჭალა 10. ლიდა 11. ჩოხი 12. ათნოხი 13. დუმაცხო. მოსახლეობა ქართველებია და შეადგენენ 80 ოჯახს.

მხარე გარეშე მჭო, არაგვზე, გუდამაყარის ქვემოთ. მისი მოსახლეობა, რომლის სოფლებს და რიცხვს ვერ გეტყვით, არის ქართული.

მხარე მრეველი, არაგვზე, გარეშემოს ქვემოთ, რომლის სოფლებია:

1. ნადიბაანი 2. ჩოხელიანი 3. კეკიანი (?) 4. ოგბანი (?) 5. გოგანაური.

მხარე ცხაოტი, მხარე გარეშემოს ქვემოთ, არაგვზე.

სოფლები თვით არაგვზე შემდეგია:

1. ქავთარაანი 2. ჯივრაანი 3. ძმიანი 4. ჭიკაანი 5. კობაანი 6. ჩირიკი 7. ხევშა და 8. წიფორი.

არაგვის მარჯვნივ და ახლოს:

9. ამირნი (ამირთკარი?) 10. ჩოხელი 11. ხარხეთი, სადაც დიდი ეკლესიაა.

მდინარე გარეშემოზე:

12. ქიმბარიანი 13. არახვეთი.

არაგვის აღმოსავლეთით, ანუ მარცხნივ:

14. კარა (თუ კორა—?)

15. ლაკათხევი

16. მიკარამი (?)

¹ იქნებ ჩობაური?

19. Kando
20. Tschartali
21. Menesari
22. Paulenri.

Die Einwohner sind Georgianer.

Der Distrikt Pschawi, oben am Pschawiflößchen der linken des Aragi, am und im hohen Gebürge, dem Distrikt Tuschi in W. und Kewsureti in O. Seine Einwohner sind zwar Georgianer, aber unsichere Unterthanen des kartulischen Zaares; daher ich auch nichts näheres von ihnen mittheilen kann.

Der Distrikt Seristo. Am Aragi unter dem Pshawi. Dessen Oerter: 1. Die Festung Ananur am rechten Ufer des Aragi. Man zählt sie zu den Städten. Sie hat eine ansehnliche Kirche von Ziegeln, aussen von Werkstücken von Sandstein bekleidet, mit einer ansehnlichen Kuppel. Das Gebäude ist 28 Schritte lang und 23 Schritte breit. In derselben ist an einer Wand eine lange georgische Inschrift¹. In dieser Kirche ist auch das Begräbniß des vor 15 Jahren verstorbenen Aragis Eristaws und Tuschetis Maurows Tschimschere Tscholakischillo, auch das Grab des Eristaws Georgi, beide mit georgischen Inschriften². Ausser dieser großen Kirche ist noch eine alte, in der man auch eine georgische Inschrift siehet³.

¹ ქ: გ: წყევვის დამაკანნელო და ადამა პირველის მამისა ჩვენისა კვალადა სამოთხედვე შემყვანებელო ასულო ადამისაო და მამისა უთესლო-ოთ შობილო მალთისა კაცათა მომართ გარდამოსავალისა მი-ზეზო კაცთა ბუნების ქვეყანით ზეცადა ამყვანებელო ყოვალა-და წმინდაო მარიამ მაშენებელო ევამანვეოლისაო რომენმან ნე-ბითა შეეწევანითა შეენითა კელყო არაგვის ერისთვისა შეილმან მადლი-ვან ბეგამან პატრონმან ბარძიმ სასაფალაოსა ამის ანანურისა მალთის მაშობალისა საუთქველითურთ შეენებადა მარაველც არანი წელნი ცხოვარებაისა მისაისანი და მეე წინამადაგამელი თ-ვისი ბალასარას შავილი ბოჭოულთხუცესი ქაიხოსრო [დამადაგინა] წმინდასა ამას მონასტერსა ზედა სარქარადა უწყის ღთმან რაც შამეძალება მაქონდა [დღიე] და ღამ მოუსვენებლადა ვაშვარებოდი [არ გეც ძილი] თავალთა
ვიდარემადლის

განასარულებდენ მონასტერსა ამას ანანურის მალთის მაშობელო უფლათ ცხოვარებით და სინანულითა და საუკუნოსა ასმინე გ-მა იგი საწადაელი ვითარმავდა მხოვედაით კაურთხულნი მამისა ჩემისანი და დამიკავიდარე შეენთვის გამაზდაებული სასუფვევი და ღირს მყევა მეე ცოდავილი ნაწილს მას მართალთასა საუკ-უნოს მას წამინდანთას ვინცა წაიკითხოს შენდაობას ბაძანებ-დაეთ თაქვენცა ღთნ თაქვენცა შეგინდანესთ

ქ'ს ტ.ზ.

(P. I, on. 100, № 20, n. 51).

² ქ: უწინარესთა განსაზღვრებითა: აღთქმულთა ნაწესთა: მიწისა: მიწადავეობათათვის ისობ-

გაგრძელება იხ. 271 გვერდზე

17. არკანი
18. ბეჭიანი
19. ხანდო
20. ქართალი
21. შანასური
22. პავლეური;

მოსახლეობა ქართველებია.

(მხარე ფ შ ა ვ ი, [მდებარეობს] არაგვის მარცხენა შენაკად ფშავის მდინარეზე, ზემოთ, მაღალ მთებში, თუშეთის დასავლეთით და ხევსურეთის აღმოსავლეთით. თუმცა მისი მოსახლეობა ქართველებია, მაგრამ არასაიმედო ქვეშევრდომებია ქართლის მეფისა; ამიტომ მე არ შემიძლია რაიმე ვთქვა დაბეჯითებით მათ შესახებ.)

მხარე საერისთაო [არის] არაგვზე, ფშავის ქვემოთ. მისი სოფლებია: 1. ანანურის ციხე არაგვის შარჯვენა ნაპირზე. მას მიაკუთვნებენ ქალაქთა რიცხვს. იქ არის აგურით ნაშენები დიდი ეკლესია, გარედან ქვიშაქვის ფილაქნებით [და] დიდი გუმბათით. შენობა სიგრძით არის 28 ნაბიჯი, სიგანით—23. მასში, ერთ კედელზე, არის გრძელი ქართული წარწერა. ამ ეკლესიაში ამასთანავე არის 15 წლის წინათ გარდაცვლილი არაგვის ერისთავისა და თუშეთის მოურავის ჯიმშერ ჩოლოყაშვილის საფლავი; [არის] აგრეთვე გიორგი ერისთავის საფლავიც, ორივეს აქვს ქართული წარწერები. ამ დიდი ეკლესიის გარდა არის კიდევ ერთი ძველი ეკლესია, რომელშიც ასევე არის ქართული წარწერა.

რძნა სურვან თავით საიბრძნემან: და იგავანი: წინამისზნა: ორთა ველსა: მყოფათა ერთისა/ წარტაცება და ერთისა დატება ესერა იგი ნამაცნი მთიწია და მე—რომელი ველ/სა საღთთა სათნოებით და კეთილ-სამუშაოთა გარეგან ვიყოფოდაი ჟამისა ამისგან ერთი წარიტაცა და კელთა შემოქმედისათა მოვიდა და არა უწყაი რაჲ ყოფადა არს ხო/ლო მავორე ესე უკმო და უსულო მიწისა მიწამნე ამიწივა აწ შევაქმენ/ ლოდი ესე საცნობელადა ჩემდა რათა მახილველნი ჩემნი სასაოვებანი: საშინელთა/ მასხვერპლთა შეაწირვასა ზედა მომიხსენებდაეთ ხოლო თანა მოძმენი ჩემანი/ წმინდათა ლოცვათა შინა იესოს შემავედარებდაეთ ოდაესმეჲ მავფეთა ერთაგუ/ლსა ხოლო აწ მატვერსა და აველქამნილსა არაგვის ერისთავასა და თუშეთის მოურავსა ჩოლოყას შეფელსა ჯიმაშერსა.

ქკს უნა.

(P. I, on. 100, № 20, x. 51b).

ქ. მოიხსენე უფალო საფლავსა ამას შინა მადებარე ერისთავი გიორგი ვინცა წაიკაითხ/ვიდაეთ შენდაობას გავიბზნებდაეთ.

(P. I, on. 100, № 20, x. 52).

ქ. უძეო ვიყავით არ გავეღირსა ძეჲ აღვეაშენე საყადარი ესე ქკს ტნიბ/ თვეს სავეკადენებრსა ია.

ამ წარწერათაგან პირველი რამდენჯერმე არის გამოცემული, უკანასკნელად პ. ხაქაბიაშვილი (ანანურის ხუროთმოძღვრული ანსამბლი, თბ. 1953, გვ. 10—11 და ტაბ. 3). მეორე წარწერა გამოქვეყნებული აქვს გ. საძაგელოვი-ვიეტიელს (*Материалы по Археологии Кавказа, вып. VII, 1898 გვ. 78*); გამომცემლის ცნობით წარწერას თარიღი არ უზის. გიულდენშტედტის არქივში დაცული ტექსტები ამ წარწერებისა ამეტობით არის გამოწერილი.

2. Arweniso, 3. Kasiskewi, 4. Arkala, 5. Uarguni, 6. Die Festung Apuni, 7. Dschinwani, 8. Abgawi, 9. Pschudawi, 10. Festung Aranisi, 11. Aschi, 12. Etwutise, 13. Labaurtkawi, 14. Jöre, 15. Potekowili, 16. Kanantkari, 17. Kamlidok, 18. die Festung Duschet, oben an einem Bach der rechten, 19. Bataru Duschet (klein Duschet) an eben dem Bach, 20. Zinduscher, 21. Bodawi, 22. Tschilurd, ein wüstes Dorf, 23. Tschinti, 24. Bodoma, 25. Sahnakora, wüst, 26. Sa[s]chaburo, 27. Schadis-tschari, Festung, 28. Basaleti ein wüst Dorf, 29. Pulatschari, 30. Tschniti wüst, 31. Mlasche, 32. Sakramuli, 33. Naosa, eine zerstörte Festung, 34. Saguram.

Am Narekawi der rechten des Aragi: 35. Lordsobani Kloster, 36. Mschadidschwari, Klösterdorf(er) 37. Tontsch, 38. Gremiskowa, 39. Kodmani, wüste Festung, 40. Izria, 41. Zinduschet, 42. Tschiturdi, 43. Tschaltuko, 44. Zichesire, ehemals berühmt, jetzt wüst, 45. Kanda bey Zichesire, 46. Saguram gegen den Mund des Narekowi.

Unter dem Narekowi am rechten Ufer: 47. Gartiskari, 48. Nazichwari, 49. Ponschela, und 50. Tomtauri, drey wüste Festungen und im westl. Winkel vom Einfall des Aragi in die Linke des Kur, 51. Mzcheta, eine Festung.

Die Einwohner sind meistens Georgianer und unter diesen nicht wenig Armenianer. Unter den vielen Oertern sind manche zerstörte.

Die Stadt Duschet Nr. 18. liegt am gewöhnlichen Wege von Mosdok nach Teflis.

Der Distrikt Kartweli auch Gachmankari, d. i. jenseits dem Flusse, von Teflis nehmlich. Er liegt an der linken des Kur zwischen den Jör und Aragi, ist meist von Georgianern und hiernächst von Armeniern bewohnt, und hat folgende Oerter:

1. Gomi Dschuart, 2. Teladgor 1 W(sn). von Teflis, 3. Kauti Chaewi 3 W. von Teflis, 4. Achalkalaki, 5. Chaudag, 6. Karagadsch, 7. Dues 8. Chachurel, 9. Grakal, 10. Metechi, 11. Sasilel, 12. Gomi, 13. Nitschpis, 14. Tschosetti, 15. Saziziako, 16. Tscharacheti, 17. Kardanach, 18. Gireliziche (Schlangenburg), am Bache Tscherimkowi. Der Ort ist durch eine Mauer als ein Viereck, an jeder Seite 100 Schritte lang und ein Tafelgut der Gamahlin des Zaars (Daedopali). Die Häuser sind von kartelischer Bauart nehmlich Erdhütten, und da neben demselben das Vieh steht, so möchte man für Geruch in demselben umkommen. Als Abas Schah die 3. Werst entfernte Stadt Tscherin zerstörte, legte die damalige Zaarin (Daedopali) Tamar für deren Einwohner diesen Ort an. 19. Bakurziche, 20. Gundschani, wüst, 21. Kolaki, 22. Wedschin, mit Mauer und einer Kanone, 23. Sarkine, 24. Zalaskuri und 25. Kumisi.

Der obetische Distrikt Waneti. Oben am Ksia und Dschamur oder Tschamuri oder Lomisa, alle oben am Ksani, sind Unterthanen des kartelischen Zaars und kartelischer Fürsten. Von diesen Distrikten bey den Obeten.

2. აგნისი 3. ქაისხევი 4. არხალი 5. არღუნი 6. ციხე აპუნი (?) 7. ჟინ-
ვანი 8. აფხავი 8. პხუნდავი 10. ციხე არანისი 11. აში 12. ეთვალისი 13. ლა-
ფაურთკარი 14. იორი 15. პოტეყევილი¹ 16. კობიანთკარი 17. კამლიდოკ (?)
18. დუშეთის ციხე, ზევით მარჯვენა შენაკადზე (?) 19. პატარა დუშეთი,
იმავე მდინარეზე. 20. წინდუშეთი 21. ბოდავი 22. ჩილურტი, გაპარტახებული
სოფელი 23. ჩინთა 24. ბოდორნა 25. ზიგნაკორა, გაჩანაგებული [სოფელი].
26. საშაბურო 27. მჭადისჯვრის ციხე 28. განადგურებული სოფელი ბაზალე-
თი 29. ბულაჩაური 30. ჩინტი (ალბათ ჩინთი—გ. გ.), გავერანებული, 31. მლა-
შე 32. საკრამული 33. ნაოხა, დანგრეული ციხე 34. საგურამო.

არაგვის მარჯვენა შენაკად ნარეკევეზე: 35. ლორდსუბანის მონასტერი²
36. მჭადისჯვარი, იონასტრიანი სოფელი 37. ტონჩა 38. გრემის-
ხევი 39. კოდანი, დანგრეული ციხე. 40. იწრია 41. წინდუშეთი 42. ჩილურ-
ტი 43. ჩალტუკო³ 44. ციხისძირი, წინაღ განთქმული, აშუამად დანგრეული.
45. ქანდა, ციხისძირთან 46. საგურამო, ნარეკევის შესართავის პირდაპირ.

ნარეკევის ქვემოთ, მარჯვენა ნაპირზე: 47. ღართისკარი 48. ნაციხვარი
49. პონშელა (იქნებ ფონთხელა—გ. გ.) და 50. ტომთაური (?), სამი განდ-
გურებული ციხე. არაგვისა და მტკვრის შესართავის დასავლეთის ქუთხეში—
51. მარცხენა მხარეს მცხეთა, სიმაგრე.

მოსახლეობა უმთავრესად ქართველებია, არიან ცოტა სომხებიც. ამ
მრავალრიცხოვან სოფელთაგან ზოგი დარბეულია.

ქალაქი დუშეთი (№ 18)—მდებარეობს გზაზე მოზღოკიდან თბილისისკენ.

მხარე ქართლი, ანუ გაღმამხარი არის მდინარის იქითა მხა-
რეს, სახელდობრ თბილისიდან. ის მდებარეობს მტკვრის მარცხენა მხარეზე,
იორსა და არაგვის შორის, დასახლებულია ქართველებით, აქა-იქ სომხებით
და აქვს შემდეგი სოფლები:

1. გომიჯვარი 2. თელადგორი, 1 ვერსზე თბილისიდან⁴, 3. კავთიხევი,
თბილისიდან 3 ვერსზე⁵. 4. ახალქალაქი 5. ხანდაქი 6. ყარაღაჯი 7. დოესი
8. ქვახვრელი 9. გრაკალი 10. მეტეხი 11. სასირეთი 12. გომი. 13. ნიჩბისი
14. ჩოჩეთი 15. საციციანო 16. ქარახეთი 17. კარდანახი 18. გირელიციხე.
(= გველიციხე) მდ. ჭერემხეზე. ეს პუნქტი დაცულია ოთხკუთხა კედლით,
რომლის ოთხივე მხარე 100 ნაბიჯის სიგრძისაა და არის მეფის შეულ-
ლის, დედოფლის, მამული. სახლები ქართლურად არის ნაშენი, სახელ-
დობრ, მიწურებია და მათთან ახლოს დაყენებულია საქონელი, ასე რომ კაცი
შეიძლება მოკვდეს მისი სუნისგან. როცა შაჰ-აბასმა აქედან 3 ვერსზე მდებარე
ქალაქი ჭერემი დაანგრია, მაშინდელმა დედოფალმა თამარმა მისი მცხოვ-
რებლებისაგან შეადგინა ეს სოფელი. 19. ბაკურციხე 20. გურჯაანი, განადგუ-
რებული 21. კოლაქი 22. ვეჯინი, კედლით და ქვემეხით 23. სარკინე 24. წა-
დისყური (წალასყური—გ. გ.) და 25. კუმისი⁶.

ოსური მხარე ვანათი. ქციას⁷, ჟამურსა და ლომისას ზევით, ყვე-
ლა ქსანს ზემოთ, ემორჩილებიან ქართლის მეფეს და ქართლის თავადებს. ამ

¹ ეს არის ორი სოფელი—ფიტავი და ყვავილი. ² ალბათ—ლოწობანი. ³ ესაა ქალატყე.

⁴⁻⁵ არ არის ზუსტი მანძილი. ეს პუნქტები გაცილებით შორსაა.

⁶ გიულდენშტედტს აქ აუთრევია კახეთისა და ქართლის სოფლები: №№ 17—22 კახეთ-
შია, №№ 23—25 კი არიან ქვემო ქართლში. ⁷ ქციის მაგივრად „ქსანი“ უნდა იყოს.

Ts'chrasma, Tz'chrasma oder Ts'chrasmula.

Am Ksanibache dieses Namens unter Lomisa, wird von Georgiern bewohnt. Oerter: 1. Dadianeti, 2. Sodeche, 3. Abutkari, 4. Tochta, 5. Machiareti, 6. Tabaknewi, 7. Ukanamitkari, 8. Tschansche, 9. Tschitriantkari und 10. Zinubari.

Tschurta oder Tschimur. Am Ksanibache Tschurta. Oerter desselben: 1. Dalakan, 2. Ngosche, 3. Chamatatkan, 4. Tschagol, 5. Kuppekan, 6. Tschimetikan, 7. Bagin, 8. Midakukan, 9. Gorga, 10. Sagoi, 11. Tagoitkan, 12. Masikekan, 13. Dschauatka, 14. Sigt, 15. Kuzgad, 16. Welis, 17. Masikziche, 18. Sabarklikti, 19. Kalak, 20. Skatte, 21. Tschortj, 22. Skunel, 23. Tschangat, 24. Koro, 25. Zalkaki, 26. Schmori, 27. Kareli, 28. Bulchawi, 29. Schatakni, 30. Beguantkari, 31. Kweldaba, 32. Chnibali, 33. Saboeti, 34. Ipeeti, 35. Modschalieti, 36. Joretkari, 37. Gaumusi, 38. Ilurtkari, 39. Putschiantkari, 40. Meger.

Dieses sind georgische und oëtische Dörfer durch einander, die sich sehr wohl vertragen.

Der oëtische Distrikt Saperschel. Oben am Ksani. Ganz oëtisch und ganz dem Zaar unterthan.

Noch sind am Ksani von oben hinab die Oerter: 1. Largwi, ein Kloster, 2. Lugosche, 3. Sakoreti, 4. Kweni, Festung, 5. Ipne, 6. Ikole, 7. Zirkoli, Festung, 8. Iretwa, 9. Kanscheweti, 10. Achalgori, Festung, 11. Boli, 12. Seglewi, 13. Achmei, 14. Osi, Festung, 15. Irtosa, 16. Lamiskana, Festung, 17. Ksauri, oder Xaurisi, Festung, 18. Zichesire, 19. Schaltkba, 20. Muchran, Festung, 21. Gartiskari, wüst, 22. Korinta, 23. Alewi, 24. Sadseguri, 25. Tschuati, 26. Ts'chrasma, 27. Kartschoki, 28. Konscheweti, 29. Kurta, 30. Nakib, 31. Sakoreti, 32. Scheliseti, 33. Karbali, 34. Golgoleti, 35. Kekatkari, 36. Midelatkari, 37. Chosoeti, 38. Kwerileti, 39. Tinikantkari.

Diese Oerter stehen alle unter dem Ksanis Eristaw, dem auch die meisten gehören. Der griechische Kayser Justinian verlieh die Gegend dem Rostom, einem Oëtier, erklärte ihn zum Fürsten und Eristaw, versah ihn mit einem Siegel und schenkte ihm Ehrenkleider. Die Zahl der ihm verliehenen Oerter war 38, Zirolj, Achaldabaoli, Bulali u. s. f., die theils nachher zerstört, theils versetzt, theils anders benamet sind. Der jezige Ksanis Eristaw David ist von Rostom an, in einen Zeitraum von Jahren, schon der 275-te.

An der Lechura stehen die theils wüste Oerter 1. Beselta, 2. Kaloti, 3. Tschako, wüst, 4. Ziri, wüst, 5. Kwanti, 6. Beschokti, wüst, 7. Tzchelo, 8. Tschala, Festung, 9. Santaisi Festung und 10. Kaspj, eine wüste Festung.

Die Distrikte und Oerter an den Liachwiflüssen sind, um in meiner Anzeige von O. in W. fortzurücken. Am und um den Medğuda: 1. Zechlebi, 2. Borseli, 3. Sklebi, 4. Dschawachkari, 5. Kaloti Festung, 6. Ikorti,

მხარეებიდან ოსთაგან [დასახლებულია]: ცხრაზმა ანდა ცხრაზმულა.

ამავე სახელის ქსნის შენაკადზე, ლომისას ქვევით, ქართველებით დასახლებული სოფლებია: 1. დადიანეთი 2. ზოდები 3. აბუთკარი 4. თოხთა 5. მახიარეთი 6. დაბაქნეთი 7. უკანაშხარი 8. ჩანშე (?) 9. ჩიტინთკარი და 10. წინუბანი.

ჭურთა ანუ ჟამური. ქსნის შენაკად ჭურთაზე. მისი სოფლებია: 1. დელკანი 2. ნგოშე (?) 3. ხამატატკან (?) 4. ჩაგოლ (?) 5. კუბაქეკან (?) 6. ჩიმეტიკან (?) 7. ბაგინი 8. მიდაქუკან (?) 9. გორგა 10. ძეგოიანი 11. თოგოიანი 12. მასიკეკან (?) 13. ჯავათკარი 14. სილა 15. კუცხოეთი 16. ველისი 7. მასიკციხე (?) 18. საბარკლეთი 19. ქალაქა 20. სკატე (?) 21. ჭურთა 22. ცქუნეთი 23. ჯანგანთკარი 24. კორა 25. ცალკაკი (?) 26. შმორი 27. ქარელთკარი 28. ბულხავი (?) 29. შატაკიანთკარი 30. ბეგოთკარი, 31. ყველდაბა 32. ხნბალი (?) 33. ძაბოეთი 34. იპეეთი (იკეთი?) 35. მოქალ(ი)ეთი 36. დორეთკარი 37. გავაზი (Gaumusi) 38. ილურთკარი 39. ფუჭიანთკარი 40. მეწყერი.

ესენი არიან ერთმანეთში არეული ქართული და ოსური სოფლები, რომლებიც კარგად ეთვისებიან ერთმანეთს.

ოსური მხარე საფერშეთი ქსანს ზემოთ, მთლიანად ოსურია და შეფეს ექვემდებარება.

ქსანზე ზევიდან ქვევით კიდევ არის სოფლები: 1. ლარგვი, მონასტერი 2. ლეგაშენი 3. საქორეთი 4. ქენი, ციხე 5. იპნევი¹ 6. იკოთი 7. წირქოლი, ციხე 8. ირეტვა (ერედა?) 9. ყანჩავეთი 10. ახალგორი, ციხე 11. ბოლი 12. ძეგლავი 13. ახმაჯი 14. ოძისი, ციხე 15. ილიტოზა 16. ლამისყანა, ციხე 17. ქსოვრისი, ციხე 18. ციხისძირი 19. სხალტბა 20. მუხრანი, ციხე 21. ლართისკარი, განადგურებული² 22. კორინთა 23. ალვეი 24. საძეგური 25. ცხავატი 26. ცხრაზმა 27. ქარჩოხი 28. ყანჩავეთი 29. ჭურთა 30. ნახიდი 31. საქორეთი 31. შველიეთი 33. ხარბალი 34. გოლგოლეთი 35. ქენქათკარი 36. მიდელათკარი 37. ხოზოეთი 38. კვერიეთი 39. თინიკაანთკარი.

ყველა ეს სოფლები ემორჩილებიან ქსნის ერისთავს, რომელსაც მათი უმეტესობა ეკუთვნის. ბერძენმა კეისარმა იუსტინიანემ ეს მხარე გადასცა როსტომს, ოსს, გამოაცხადა ის თავადად და ერისთავად, მისცა მას ბეჭედი და აჩუქა ძვირფასი საბატიო სამოსელი. ნაჩუქარი სოფლების რიცხვი იყო 38: წირქოლი, ახალდაბა, ბურული და ა. შ., რომელთაგან შემდგომ ზოგი განადგურდა, ზოგი გადატანილ იქნა, ზოგსაც სახელი შეეცვალა. ახლანდელი ქსნის ერისთავი დავითი, როსტომიდან მოყოლებული, ამ ხნის განმავლობაში, არის 275-ტე.

ლესურაზე არის ნაწილობრივ განადგურებული სოფლები: 1. ბოსელთა 2. ქოლოთი, ციხე 3. ჩაკო (?) , დანგრეული 4. წირი, დანგრეული 5. კვანტი (?) 6. ბერშუეთი, დანგრეული 7. ცხალო (Tchalo, იქნებ ცხიელოსი ?—გ. გ.) 8. ჭალა, ციხე 9. სამთავისი, ციხე 10. ქასპი, განადგურებული ციხე.

მხარეები და სოფლები დიდ და პატარა ლიანხვზე, თუ ჩემი შენიშვნების მიხედვით აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ ვივლით. შეჯუდის მიდამოებში:

1. ციხილები 2. ბოსელთა 3. სხლები 4. ჯავახთკარი 5. ქოლოთი, ციხე

¹ ქენი და იპნევი ერთად უნდა იყოს—ქვენიფნევი. ² ლართისკარი არაგვზეა.

7. die Festung Kulbiti, 8. Schachadgori, 9. Achasubani, 10. die Festung Medschuni, 11. Kwen Medschunskewi, 12. Salemo, 13. Festung Achrisi, 14. Serti, 15. Festung Tortosa, 16. Kwarchili, 17. Festung Swenete 18. Medschurnkewi.

Ikorte Nr. 6. ist ein berühmtes, befestigtes Kloster, in welchem die Eristawischen Begräbnisse.

Am Batara (kleinen) Liachwi sind von oben herab.

Der oßetische Distrikt Gungo, um den Ursprung. Von ihm bey den Oßeten.

Der oßetische Distrikt Patschur, an einem obern Bach der linken des Batara. S. Oßeten.

Der oßetische Distrikt Tkupta an der linken des Batara Liachwi. S. Oßeten.

Der oßetische Distrikt Gnasur, an der rechten Seite des Batara Liachwi. S. Oßeten.

Der oßetische Distrikt Kobais, an der rechten Seite des Batara Liachwi. S. Oßeten.

Der oßetische Distrikt Gria, an der rechten des Batara Liachwi unter Kobais. Von demselben bey den Oßeten.

Unter diesen oßetischen Distrikten sind folgende von Georgianern theils mit untermischten Armenianern bewohnte Oerter.

1. Salzchenisi, 2. Satikuri, 3. Karbi, 4. Satemo, 5. Kitznisi, 6. Kulbiti, 7. Sewara, 8. Plawi, 9. Tschertuli, 10. Medschunekewi, Festung, 11. Kwemo Mechsunekeki, 12. Achrise, Festung, 13. Kwarchiti 14. Tortisa, Festung, 15. Sobisi, 16. Saweneti, Festung, 17. Berbuki, Festung, 18. Urba, 19. Tkujawi, 20. Mereti, 21. Xaisi, 22. Kurbiti, 23. Plawisi, 24. Arzewi, 25. Schachodchon, 26. Adsi, 27. Achalobani, 28. Serti, 29. Belote, Festung, 30. Sabolok, 31. Ertula, 32. Dalula, 33. Chadunskewi, Festung, 34. Tksuisi, 35. Prisi, 36. Arkkwisi, 37. Eredwi, 38. Tbenisi, 39. Arbu, 40. Brodseti, 41. Tergwisi, 42. Mararni, Festung, 43. Tschertali, Festung, 44. Tkiawi.

Nur wenige von allen stehen am linken Ufer. Abwärts am rechten Ufer: 45. Wanati, 46. Pawlenisziche, 47. Kanbi 48. Torsnisi, 49. Geretwi, Festung, 50. Sguderi, 51. Tkwawi, 52. Tizi, 53. Megurekisi, 54. Matschabliani, Festung, 55. Schambiani, 56. Zipo, 57. Baghai, 58. Sonkari, 59. Lekuari.

Am Didi (großen) Liachwi ist von oben hinab:

Der oßetische Distrikt Urtswalad, oben am Didi Liachwi im Schiefergebürge. S. Oßeten.

Der georgisch-oßetische Distrikt Spa, oben an der linken des Didi, dem vorigen gegenüber. S. Oßeten.

Der georgisch-oßetische Distrikt Dschonach am Bache des Namens, der oben in die rechte Seite des Didi Liachwi fällt. S. Oßeten.

6. იკორთა 7. კულბითი, ციხე 8. შატათგორი 9. ახალუბანი 10. ციხე მეჯვარი 11. ქვემო მეჯვრისხევი 12. სათემო 13. ციხე ახრისი 14. ზერტი 15. თორტიზა, ციხე 16. კვარხითი 17. სვენეთი, ციხე 18. მეჯვრისხევი.

იკორთა (№ 6) განთქმული, გამაგრებული მონასტერია, სადაც არის ერისთავების სამარხები.

პატარა ლიახვზე ზემოდან ქვევით არის:

ოსური მხარე გუნგო (?), სათავესთან. მის შესახებ იხ. ოსებთან.

ოსური მხარე პაჩურ (?), პატარა ლიახვის ზემო შენაკადზე. იხ. ოსები.

ოსური მხარე გუფთა, პატარა ლიახვის მარცხნივ. იხ. ოსები.

ოსური მხარე განასური, პატარა ლიახვის მარჯვენა მხარეს. იხ. ოსები.

ოსური მხარე კობაისი, პატარა ლიახვის მარჯვენა მხარეს. იხ. ოსები.

ოსური მხარე გრია, პატარა ლიახვის მარჯვენა მხარეს, კობაისის ქვევით. მის შესახებ იხ. ოსებთან.

ამ ოსური მხარეებიდან შემდეგნი არიან ქართველებით დასახლებული ადგილები, ნაწილობრივ სომხებთან შერევით: 1. საცხენისი 2. სათიხარა (თუ სათივარი?—გ. გ.) 3. კარბი 4. სათემო 5. ქიწნისი 6. კულბითი 7. ძვეერა 8. ფლავი 9. შერთული 10. მეჯვრისხევი, ციხე 11. ქვემო მეჯვრისხევი 12. ახრისი, ციხე 13. კვარხითი 14. თორტიზა, ციხე 15. სობისი 16. სველნეთი, ციხე 17. ბერბუკი, ციხე 18. არბო 19. ტყვიავე 20. მერეთი 21. ქსუისი 22. კულბითი 23. ფლავისი 24. არცევი 25. შახოდხონ¹ 26. აძვი 27. ახალუბანი 28. ზერტი 29. ბელოთი, ციხე 30. საბოლოკე 31. ელტურა 32. დვალურა (?) 33. ხადუნსხევი, ციხე (?) 34. ტკსუისი² 35. ფრისი 36. არკკეისი (?) 37. ერედვი 38. ტბეთი 39. არბო 40. ბროწლეთი 41. თერგვისი 42. მარანა, ციხე 43. შერთული, ციხე 44. ტყვიავე.

მხოლოდ მცირე ნაწილი არის მარცხენა ნაპირზე. ზემოთკენ მარჯვენა ნაპირზე: 45. ვანათი 46. ფავლენისციხე 47. კარბი 48. ტირძნისი (Torsnisi?) 49. ერედვი, ციხე 50. ზღუდერი 51. ტყვიავე 52. დიცი 53. მელვრეკისი 54. მაჩაბლიანი, ციხე 55. შანბიანი 56. წიფორი 57. ბაღები (თუ აბაზი?—გ. გ.) 58. ზონკარი 59. ლეკოანი.

დიდ ლიახვზე ზემოდან ქვემოთ არის:

ოსური მხარე ურტსვალად (?), დიდ ლიახვზე, ზევით, ფიქალიან მთებზე. იხ. ოსეთი.

ქართულ-ოსური მხარე სპა, დიდი ლიახვის ზემოთ და მარცხნივ, წინას საპირისპიროდ. იხ. ოსები.

ქართულ-ოსური მხარე ჯონახი, ამავე სახელის მდინარეზე, რომელიც ზემოთ, ლიახვს მარჯვენა მხრიდან ერთვის. იხ. ოსები.

¹ ალბათ შატათგორა.

² თხვისი ან ქსუისი.

Der georgisch-ossetische Distrikt Gudis, oben an der linken des Didi unter dem Distrikt Spa. S. Osseten.

Der georgisch-ossetische Distrikt D z c h i w a t s k a r, an der linken des Didi Liachwi, unter dem Distrikt Gudis. S. Osseten.

Der georgisch-ossetische Distrikt Dschaukom, am Flößchen Paza der rechten des Didi Liachwi.

Die georgische Distrikte Magran-Dwaleti und Medschunskewi. d. i. am Fuß der Gebürge, zu welchem die folgenden, doch nicht alle von Georgianern bewohnte Dörfer am untern Didi Liachwi gehören, die ich aber nicht sicher eintheilen kann.

1. Taman Tscheni, 2. Taktakiani, beyde Festungen, 3. Kwemo Taktakiani, 4. Sweri, 5. Atschabeti, 6. Kurta, eine wüste Festung, 7. Kechwiziche, eine wüste Festung, 8. Krzchinwal, ossetisch Kreba, die für eine Stadt gerechnet wird, 9. Semon Nikosi, 10. Kremo Nikosi, 11. Kurta, eine wüste Festung, 12. Pschemisi, 13. Achaldabo, 14. Tschindisi, 15. Wariani, 16. Sakascheti, 17. Araschenda, eine wüste Festung, 18. Ruisi, 19. Urbuisi, 20. Tiniskiti.

Alle an der rechten Seite des Flusses.

21. Megurekisi, 22. Medschuris Kewi.

Noch an der rechten Seite:

23. Kechwi, 24. Aschabeti, Festung, 25. Tamaraschewi, 26. Taktakiani, 27. Udoneti, Festung, 28. Grisi, 29. Semochiti, Festung, 30. Kwemochiti, Festung, 31. Semochiti, Festung, 32. Sakascheti, 33. Araschenda, Festung und 34. Tiniskiti, eine wüste Festung an der rechten der Mündung in den Kur.

Am linken Flußufer:

35. Anakari, 36. Gusala, 37. Gubta, 38. Sweri, 39. Tschiriwi, 40. Sarzeni, 41. Cheiti, 42. Megurekisi, 43. Ergeneti, 44. Karaleti, Festung, 45. Keltubani, Festung und sogenannte Stadt, und Gori, osset. Guri, etwas abwärts von der linken der Mündung. Sie wird für eine kartuelische Stadt gerechnet.

Die Gegend des Saramucha nimmt der kartulisch-georgische Distrikt Sazaretlo ein.

Er gehört dem imeretischen Fürsten Zireteli, und in so fern schon zu Imereti, doch liegt er in Karteli. Nordwestlich gränzt er mit dem imeretischen Distr. Radscha. In diesem Distrikt sind am angezeigten Flößchen:

1. Die Festung Suram, 2. Itria, 3. Festung Aseanri, 4. Festung Satiwi, 5. Die wüste Festung Mochisi, 6. Sagina, wo Erzabbrüche sind. 7. Die Festung Abisi und 8. Samserisi.

Die übrigen Distriktörter kann ich nicht sicher angeben.

Die Bewohner sind imeretinische Georgianer und unter diesen viele Armenianer.

ქართულ-ოსური მხარე გუდა, ზემოთ, დიდი ლიახვის მარცხენა მხარეს, სპის მხარის ქვემოთ. იხ. ოსები.

ქართულ-ოსური მხარე ჯავათკარი, დიდი ლიახვის მარცხენა მხარეს, გუდის ქვემოთ. იხ. ოსები:

ქართულ-ოსური მხარე ჯაუკომი, მდ. ფაწაზე, დიდი ლიახვის მარჯვენა შენაკადზე.

ქართული მხარე მალრან-დეალეთი და მეჯვრისხევი მთიანეთის ძირში, რომლებსაც ეკუთვნიან შემდეგი, არა ყველა ქართველებით დასახლებული სოფლები ლიახვის ქვემო დინებაზე, რომელთაც მეზუსტად ვერ გადმოგცემთ: 1. თამარაშენი 2. თაქთაქიანი, ორივე ციხეებია. 3. ქვემო თაქთაქიანი 4. სვერი 5.. აჩაბეთი 6. ქურთა, დანგრეული ციხე 7. კეხვისციხე, დანგრეული 8. ქრცხინვალი, ოსურად კრება, რომელსაც ქალაქად სველიან 9. ზემო ნიქოზი 10. ქვემო ნიქოზი 11. ქურთა, დანგრეული ციხე 12. ფხვენისი 13. ახალდაბა 14. შინდისი 15. ვარიანი 16. საქაშეთი 17. არაშენდა, დანგრეული ციხე 18. რუისი 19. ურბნისი 20. ტინისხიდი.

ყელა მდინარის მარჯვენა მხარეზე.

21. მეღვრეკისი 22. მეჯვრისხევი.

ასევე მარჯვენა მხარეზე:

23. კესვი 24. აჩაბეთი, ციხე 25. თამარაშენი 26. თაქთაქიანი 27. უდონეთი, ციხე 28. დგვრისი 29. ზემოხეითი, ციხე 30. ქვემო ხეითი, ციხე 32. საქაშეთი 33. არაშენდა, ციხე და 34. ტინისხიდი, დანგრეული ციხე მტკვართან შერთვის ადგილას, მარჯვენა ნაპირზე.

მდინარის მარცხენა ნაპირზე:

35. ანაკარი (?) 36. გუსალა 37. გუფთა 38. სვერი 39. ჩირივი (?) 40. ძარცემი 41. ხეითი 42. მეღვრეკისი 43. ერგნეთი 44. კარალეთი, ციხე 45: ხელთუბანი, ციხე და ე. წ. ქალაქი და გორი, ოსურად გური, ცოტა განზე შესართავთან. ის ითვლება ქართლის ქალაქად.

სურამულას მხარე მოიცავს ქართულ მხარე საწერეთლოს.

ის ეკუთვნის იმერეთის თავადს წერეთელს და, მაშასადამე, ამდენად იმერეთს, თუმცა მდებარეობს ქართლში. ჩრდილო-აღმოსავლეთით ესაზღვრება იმერეთის მხარე რაჭა. ამ მხარეში, ზემოხსენებულ მდინარეზე არიან:

1. სურამის ციხე 2. იტრია 3. ციხე ოსიაური 4. ციხე სატივე 5. დანგრეული ციხე მოხისი 6. ძალინა¹, სადაც სპილენძის მადნებია. 7. ციხე აბისი და 8. სამწერისი.

დანარჩენი ადგილების შესახებ დანამდვილებით ვერას ვეტყვი. მოსახლეობა არის იმერელი ქართველები და მათ შორის ბევრია სომეხი.

1. ვახუშტი (აღწერა 80): «ძალინა... აქა არს ლითონი ვერცხლისა.»

6. Die Georgische Provinz Imereti und die Herrschaft Imereti oder Imeretien

Die imeretische Herrschaft schränkt sich auf die georgische Provinz Imereti ein. Diese hat in O. das Quergebürg und Karteli, in S. den nördlichen Fus des südlichen kaukasischen Vorgebürgs und türkische Wüstenländer und Distrikte, in SW. Guria, im W. Mingreli und in N. das kaukasische Alpengebürg mit Swaneti und Basiania.

Der obere Rion mit seinen Flüssen bis zum Ts'cheni Ts'chali, der 30 W. unter die Kwirila in den Rion fällt und theils Imereti begränzt, wässert dieses Land.

Imereti hat zwar mit Karteli einerley nordliche Breite und einerley Lage, nemlich am südlichen Abhange des kaukasischen Gebürgs, mit der Höhe des Schiefergebürgs, den hohen Flächen des Kalkgebürgs, den Klüften der Flüsse und der niedrigen Fläche zwischen dem Haupt- und Vorgebürg, auch thonigten Boden und Waldung; das Land weicht aber doch Karteli sehr. Die Berge und die ganze Lage ist höher, also die Witterung kälter und für mancherley Kulturen zu kalt; auch fehlt es manchen Flächen an freien Windstrich und Abzuge des Wassers, davon viel kothiger, nasser Boden und feuchte Luft beyde dem Anbau und letztere besonders den Gedeihen der Menschen und des Viehes nachtheilig. Uebrigens hat Imereti nicht weniger Spuren der Verwüstung, ist eben so wenig angebauet und eben so unzureichend bevölkert.

Imereti, ist übrigens von allen georgischen Provinzen unabhängig und ein eigener kleiner Staat unter einem eigenen erblichen Zaaren (Mepe). Von dessen Familie schon vorher.

Fürstliche Familien in Imeretien (Tautischwilli) 15, nemlich:

1. Radschis Eristaw(an)², die vom jezigen Zaar Salomon sehr herunter gebracht ist.
2. Dschaparisi 3. Zulukisi³ 4. Jaschwilli und 5. Kipiani. Diese haben ihre Güter im Distrikt Radschis.

¹ (Tautischwilli) 15, nemlich <P.

² Eristawani, G.] Eristaw, P.

³ Zulukisi, G.] Zulukisi, P. პალატთან ჯაფარიძე მესამე ნომრადაა, წულუკიძე—მეორე.

6. ქართული პროვინცია იმერეთი და იმერეთის სამეფო

იმერეთის სამეფო მოიცავს ქართულ პროვინციას იმერეთს. აღმოსავლეთით მას ესაზღვრება გადამკვეთი ქედი და ქართლი, სამხრეთით—სამხრეთ კავკასიის მთისწინეთის ჩრდილოეთი კალთები, თურქული ნასახლარები (ნაოხარები) და მხარეები, სამხრეთ-დასავლეთით — გურია, დასავლეთით — სამეგრელო, ხოლო ჩრდილოეთით—კავკასიის ალპური ქედი სვანეთითა და ბასიანიით.

ამ მხარეს რწყავს რიონი ზემო დინებით, თავისი შენაკადებით ვიდრე ცხენისწყლამდე, რომელიც ერთვის რიონს ყვირილის შესართავიდან 30 ვერსის მოშორებით და ნაწილობრივ შეადგენს იმერეთის საზღვარს.

მართალია, იმერეთი მდებარეობს იმავე ჩრდილოეთ განედზე და აქვს იგივე მდებარეობა, როგორც ქართლს, სახელდობრ—იგი მდებარეობს კავკასიის ქედის სამხრეთ ფერდობზე, აქვს ფიქალიანი მთები, კირქვიანი თხემები, მდინარეების ხეობები და დაბლობები მთავარ და გვერდით ქედებს შორის, აგრეთვე თიხნარი ნიადაგი და მცენარეული საფარი (ტყეები); მაგრამ ეს ქვეყანა მაინც ძლიერ განსხვავდება ქართლისაგან. მთები და საერთო მდებარეობა უფრო მაღალია, ჰავა უფრო ცივი და ზოგიერთი კულტურებისათვის ძალიან ცივი. ზოგ დაბლობს აკლია ქარის ნიავი და წყალსაც სადინარი არა აქვს. ამიტომ ბევრია ტალახი; სველი ნიადაგი და ნესტიანი ჰაერი ხელს უშლის ნიადაგის დაშუშავებას და განსაკუთრებით მეორე პირობა მავნეა ადამიანის ჯანმრთელობისა და პირუტყვის მოშენებისათვის. სხვა მხრივ იმერეთს განადგურების ნაკლები კვალი არ აქვს, ისიც ასევე ნაკლებაა გაშენებული და დასახლებული.

იმერეთი დამოუკიდებელია სხვა ქართული პროვინციებისაგან. ამ პატარა სამეფოს ჰყავს თავისი საკუთარი მემკვიდრეობითი მეფე; მის ოჯახზე უკვე ზემოთ იყო ნათქვამი.

იმერეთის თავადთა გვარები (თავადიშვილები) 15-ია, სახელდობრ¹:

1. რაჭის ერისთავი, რომელიც ახლანდელი მეფის სოლომონის მიერ ძალიან არის დაქვეითებული.

2. ჯაფარიძე, 3. წულუკიძე, 4. იაშვილი და 5. ყიფიანი. ამათ თავიანთი მამულები აქვთ რაჭაში.

¹ (თავადიშვილები) 15-ია, სახელდობრ < 3 ალ.

6. Zireteli 7. Lordkipanisi und 8. Mikelasi sind sehr ausgebreitet und zählen jede bis 50 Nameus-Vettern. 9. Abaschisi 10. Tschheidsi 11. Cheidsi 12. Agtaschwili 13. Gabuaschwili¹ 14. Pinesischwili² und 15. Džigewase. Die fünf letztern sind nicht reich.

Der Adel Imeretiens (Asnauri)³ sind fast so viel als der Bauer⁴, doch sind die Familien Mesche und Kwinechisi durch Reichthum in Ansehen.

Die ganze statistische und politische Verfassung des imeretischen Staates ist von der kartulischen nicht verschieden. Eben die Stände und Nationen, nur hat Imeretien wenig Tataren und Osseten. Eben solche Verhältnisse der Stände, solche militairische und schlechte Justizverfassung, solche Hof- und Landesämter, aber weniger unbesezte und Titul, solche Steuern und eine gleiche Art der Hebung, nur hat Imereti keine Bergwerke. Es fehlt ihm auch, wie Kartulien, eigen Salz. Die Klasse der Unterthanen ist eben so leibeigen und schränkt sich auch auf ländische Gewerbe ein, der Wein- und Kornbau aber und auch die Viehzucht ist geringer, und das Volk überhaupt ärmer, woran zum Theil die gebürgigte Lage und das sich darauf beziehende Klima schuld ist.

Die imeretische Sprache ist eine nicht sehr abweichende Mundart der kartulischen. Auch hier fehlt aller Unterricht in den gemeinen Kenntnissen.

Die in Imeretien, Mingrelien und Guria gangbare Münzen sind, weil der imeretische Zaar, der Dadian und Guriel kein Geld prägen lassen, folgende türkische Münzsorten.

1. Pary, eine kleine Münze 8 Gran schwer von schlechtem Silber, mit arabischer Inschrift: an einer Seite Sultan Mustafa; auf der andern Seite Sarbisi Islambul, Sena 1171, d. i. geschlagen zu Islambul im Jahr der Hegira 1171 (im Jahr Christi 1757). Diese Münze ist so wie die kleinste, denn Kupferne Scheidemünze ist nicht, also auch die gemeinste und gangbarste. Ihr einzelner Werth im Handel gleicht 1 $\frac{1}{2}$ Kopeken.

Islambul, d. i. die rechtgläubige (islan) Menge oder Vielheit (bul), woraus die Europäer durch Verstümmelung Stambul gemacht haben. Es versteht sich, daß man Pary von andern Jahren und Sultanen hat. Besonders sahe ich sie von:

2. Sultan Mahamet Chan von 1143. oder 1732, auf welchem Sarbisi Kustantinia, d. i. geschlagen in Konstantinopel. Auch von Mustafa Chan 1171 (1757) in Misser (in Aegypten) geschlagen.

3. Pary von Sultan Soleiman, 1103 (1689) in Konstantinopel (Kustantinia) geprägt.

¹ 12. Agtaschwili 13. Gabuaschwili, G.] 12. Gubilta oder Gubnaschwili. 13. Aroschwili, P.

² Pinesischwili, G.] Pinesi Schwilli, P.

³ Asnauri < P.

⁴ sind fast so viel als der Bauer, G.] ist sehr zahlreich, P.

6. წერეთელი, 7. ქლორტიფანიძე და 8. მიქელაძე ძალიან მრავალრიცხოვანი არიან და თითოეულ მათგანს ჰყავს დაახლოებით 50 მოგვარე. 9. აბაშიძე, 10. ჩხეიძე, 11. (მ)ხეიძე, 12. აგთაშვილი (ალბათ აგიაშვილი), 13. გაბ(უ)აშვილი¹, 14. ფინეზიშვილი, 15. ჯიჯავაძე. ხუთი უქანასქნელი [გვარის თავადები] არ არიან მდიდრები.

იმერეთში აზნაურები თითქმის ისევე ბევრია, როგორც გლეხი², ამასთან მესხები და კვინიხიძეები გამოირჩევიან სიმდიდრით.

იმერეთის სამეფოს სახელმწიფოებრივი და პოლიტიკური წყობა არ განირჩევა ქართლის წყობისაგან. იგივე წოდებებია და ხალხები, მხოლოდ იმერეთში ცოტაა თათრები და ოსები. ისეთივე წოდებრივი ურთიერთობაა, ისეთივე სამხედრო [წყობა] და ცუდი მართლმსაჯულება, იგივე კარის და ქვეყნის მოხელეები [ჰყავთ] (მხოლოდ უფრო ცოტაა დაუკავებელი თანამდებობა) და ისეთივე საპატიო წოდებანი მოეპოვებათ, ისეთივეა გადასახადები და მათი აკრეფის სახეები, მხოლოდ იმერეთში არავითარი საბადოები არ არის. ისევე როგორც ქართლს, მასაც არ აქვს საკუთარი მარილი. ქვეშევრდომთა კლასი ისევე ყმები არიან და ეწვეიან მხოლოდ სამიწათმოქმედო მუშაობას; მევენახეობა და ხორბლის მოყვანა, აგრეთვე შესაქონლეობაც მცირეა და მოსახლეობა საერთოდ უფრო ღარიბია, რისი მიზეზიც არის მთიანი მდებარეობა და ამის შესაფერისი ჰავა.

ამერული ენა დიდად არ განსხვავდება ქართლისაგან. აქაც ვერ აღვლევნ ზოგად-საგანმანათლებლო ცოდნას.

რადგან იმერეთის მეფე, დადიანი და გურიელი არ ჰქრიან ფულს, ამიტომ იმერეთში, სამეგრელოსა და გურიაში შემდეგი თურქული მონეტები ტრიალებს:

1. ფარი, პატარა, 8 გრანის სიმძიმის, ცუდი ვერცხლისაგან დამზადებული ფული, არაბული წარწერით: ერთ მხარეზე აწერია „სულტანი მუსტაფა“: მეორე მხარეზე—„სარბისი ისლამბულ, სენა 1171“, ე. ი. მოჭრილია ისლამბულში ჰიჯრის 1171 წელს (ქრისტიანულით 1757 წ.). ეს ფული, როგორც ყველაზე მცირე, რადგან სპილენძის ხურდა არ არსებობს, ყველაზე გავრცელებულია და საერთო. ალებ-მიცემობაში ის უდრის 1 ¹/₂ კაპიკს.

„ისლამბული“ ნიშნავს მართლმორწმუნე (ისლან) მასას ან სიმრავლეს (ბული), საიდანაც ევროპელებმა დამახინჯების გზით მიიღეს სტამბული³. გასაგებია, რომ აქ ტრიალებდა სხვადასხვა წლებისა და სხვადასხვა სულთნების ფარი. მე უმთავრესად ვნახე შემდეგი სულთნებისა:

2. სულთან მაჰამედ ხანისა, 1143, ანუ 1732 წლისა, რომელზეც აწერია „სარბისი კუსტანტინია“, ე. ი. „მოჭრილია კონსტანტინოპოლში“. აგრეთვე მუსტაფა ხანისა 1171 (1757) წელს მისერში (ეგვიპტეში) მოჭრილი.

3. სულთან სოლეიმანის ფარი, 1103 (1689) წელს კონსტანტინოპოლში (კუსტანტინია) მოჭრილი.

¹ 12. აგთაშვილი 13. გაბუაშვილი, გიულ. | 12. გუბილტა ანუ გუბნაშვილი 13. აბაშვილი, პალ. ² თითქმის ისევე ბევრია, როგორც გლეხი, გიულ. | ძალიან მრავალრიცხოვანი არიან. პალ. ³ გიულდენშტედტის ეს განმარტება მცდარია: დღეს უკვე დადგენილად ითვლება, რომ სიტყვა „სტამბოლი“ შეიცავს თურქების მიერ დამახინჯებულ ბიზანტიურ გამოთქმას—„სტიმბოლინ“. შდრ. ვ. დონდუას გამოკვლევა: „სტამბოლი“ სახელის განმარტებისათვის (საქ. მ. აკ. საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფ. „მოამბე“ 1961, № 2, გვ. 91—99).

4. Auch von Ebrahim Chan von 1140 (1726) geschlagen in Misser (in Egypten).

5. Pary von Mahamet Chan 1143 (1732) auch in Misser geprägt.

6. Chutpariany ist die georgische Benennung von Fünfparystücken. Sie sind auch von schlechtem Silber, wiegen 52 Gran und gelten 10 Kopeken gleich. Von ihrer arabischen Aufschrift steht auf einer Seite: Sultan albarein und Hakan Albacharein al Sultan ibny Sultan, d. i. Sultan der Erden, statt Hakani, Sultan der Meere, eines Sultans Sohn. Auf der andern Seite: Machmut Chan; Serbisi Kustantinia, Sena 1143. d. i. Machmut Chan, geschlagen zu Konstantinopel 1143 (1729).

7. Chutpariany von Sultan Mustafa 1171 (1757) in Konstantinopel (Islambul) geprägt.

8. Atpariany, georgisch oder zehn Parystücke. Sie sind von schlechtem Silber, wiegen $1\frac{1}{2}$ Drachmen und gleichen im Werth 20 Kopeken. Auf denselben steht in arabischer Sprache an einer Seite: Sultan Mustafa ibey Mahamet Chan Sarbisi Kustantinia 1143, d. i. Sultan Mustafa, Sohn des Mahamet Chan geschlagen in Konstantinopel 1729. und auf der andern Seite die Aufschrift der vorigen Münze.

9. Atpariany von Sultan Mustafa in Konstantinopel 1171 türkischer, 1757. unserer Zeitrechnung geschlagen.

10. Man hat auch türkische Otspariy oder 20 Parystücker und auch

11. Kumschi oder 39 Parystücker und

12. Martschil oder 52 Parystücke, die am Werth einen Rubel gleichen, sie sind aber überhaupt und besonders in Imereti selten und mir nicht zu Händen gekommen. Nicht so selten sollen sie in Mingrelien und Guria sein.

13. Sarmamidy ist eine türkische Goldmünze mit der arabischen Aufschrift an einer Seite: Sultan albareni u. s. f. wie auf Nr. 6. und auf der andern Seite: Al Sultan Mustafa Chan, Sarbi si Misser 1171 Sena, d. i. Sultan Mustafa Chan. Geschlagen in Misser 1757. Sie wiegt 42 Gran und gilt 2 Martschil Nr. 12. oder 104 Pary.

Sehr selten ist:

14. Ein Abas von feinem Silber 1 Drachme 24 Gran schwer, mit der arabischen Aufschrift Sultan Mahamet Chan, Sarbi si Kustantinia sena 1107. d. i. Sultan Mahamet Chan. Geschlagen in Konstantinopel 1659.

15. Eine in Turkey und Krim sehr gangbare Münze von schlechtem Silber, 5 Drachmen 5 Gran schwer mit der Aufschrift: Sultan Mustafa in einem Zuge und auf der andern Sarbi Islambul 1171 (1757). Sie gilt 40 Pary.

16. Eine Münze von schlechtem Silber 7 Drachma 50 Gran schwer, mit arabischer Inschrift an der einen Seite: Sultan albarein u. s. f. wie bey Nr. 6 und auf der andern Al Sultan Mustafa. Oben Achmet Chan Dame Milkehn Sarbi si Islambul Sena 1171, d. i. Sultan Mustafa, Sohn des Achmet Chan, der immer befiehlt. Geschlagen in Konstantinopel 1766. Ihr Werth 60 Pary.

4. აგრეთვე ებრაჰიმ ხანისა, 1140 (1726) წელს მისერში (ეგვიპტეში) მოჭრილი.

5. მაჰამედ ხანის ფარი, 1143 (1732) წელს აგრეთვე მისერში მოჭრილი.

6. „ხუთფარიანი“ არის ქართული სახელი ხუთფარიანი მონეტისა. ისიც ცუდი ვერცხლისაგანაა, იწონის 52 გრანს და უდრის 10 კაპიკს. ერთ მხარეზე არაბულად აწერია: „სულტან ალბარეინ და ჰაკან ალბახარეინ ალ სულტან იზნი სულტან“, ე. ი. სულტანი მიწისა, ჰაკანის მაგიერ, სულტანი ზღვათა, სულტანის ვაჟი. მეორე მხარეზე: „მაჰმუტ ხან; სერბისი კუსტანტინია, სენა 1143“, ე. ი. მაჰმუდ ხანი, მოჭრილი კონსტანტინოპოლში 1143 (1729) წელს.

7. სულტან მუსტაფას ხუთფარიანი, 1171 (1757) წელს კონსტანტინოპოლში (ისლამბული) მოჭრილი.

8. ათფარიანი, ქართულად, ათი ფარის შემცველი მონეტა; ცუდი ვერცხლიდანაა [დამზადებული], იწონის 1 1/2 დრაქმას და უდრის 20 კაპიკს. მას აქვს არაბული წარწერა, ერთ მხარეზე: „სულტან მუსტაფა იბეი მაჰამეტ ხან სარბისი კუსტანტინია 1143“, ეს ნიშნავს: სულტანი მუსტაფა, შვილი მაჰამეტ ხანისა, მოჭრილი კონსტანტინოპოლში 1143 (1729) წელს, მეორე მხარეზე კი იგივე აწერია, რაც წინა მონეტას:

9. სულტან მუსტაფას ათფარიანი, კონსტანტინოპოლში მოჭრილი 1171 წელს. თურქული წელთაღრიცხვითა, ხოლო ჩვენით—1757 წ.

10. არის აგრეთვე თურქული ოცფარი და აგრეთვე

11. კუმში, ანუ 39 ფარის შემცველი, და

12. მარჩილი, ანუ 52 ფარი, რომელიც უდრის 1 მანეთს, მაგრამ ისინი საერთოდ იშვიათია და განსაკუთრებით კი იმერეთში და მე არ შემხვედრია. არც ისე იშვიათი უნდა იყოს ის სამეგრელოსა და გურიაში.

13. სარმამიდი არის თურქული ოქროს ფული არაბული წარწერით; ერთ მხარეს აწერია „სულტანი მიწისა“ და ა. შ., როგორც № 6-ზეა, და მეორე მხარეზე—„ალ სულტან მუსტაფა ხან, სარბი სი მისერ 1171 სენა“, ე. ი. სულტან მუსტაფა ხანი. მოჭრილია მისერში 1757 წ. ის იწონის 42 გრანს და უდრის 2 მარჩილს (№ 12) ანუ 104 ფარის.

ძალიან იშვიათია:

14. აბაზი, წმინდა ვერცხლისა, 1 დრაქმისა და 24 გრანის სიმძიმის, არაბული წარწერით: „სულტან მაჰამეტ ხან, სარბისი კუსტანტინინა სენა 1107“, ე. ი. სულტან მაჰამედ ხანი, მოჭრილია კონსტანტინოპოლში 1659 წელს.

15. თურქეთსა და ყირიმში ძალზე გავრცელებული მონეტა ცუდი ვერცხლისა, 5 დრაქმის და 5 გრანის სიმძიმის; შემდეგი წარწერით: (მიყოლებით) სულტანი მუსტაფა, და მეორე მხარეზე: მოჭრილია ისლამბულში 1171 (1757) წელს. უდრის 40 ფარის.

16. მონეტა ცუდი ვერცხლისა, 7 დრაქმისა და 50 გრანის სიმძიმის, არაბული წარწერით, ერთ მხარეზე: სულტანი მიწისა და ა. შ., როგორც № 6-ზე, და მეორე მხარეზე: „ალ სულტან მუსტაფა. ზემოთ—ახმეტ ხან დამე მილკეჰან სერბი სი ისლამბულ სენა 1171“, ე. ი. სულტანი მუსტაფა, ვაჟი ახმეტ ხანისა, რომელიც ყოველთვის მბრძანებლობს. მოჭრილია კონსტანტინოპოლში 1766 წელს. ის უდრის 60 ფარის.

17. Ein türkischer Dukaten von feinem Golde ein Drachma schwer, an einer Seite mit dem Namenszuge Machmut Chan und an der andern Serbi Islambul 1110, d. i. Geschlagen in Konstantinopel 1696. Er gilt 120 Pary.

18. Krimmische Pary.

19. Teflisische Abas oder 16 Pary und

20. Tschauri oder 4 Pary.

Rußische Münzen, besonders Imperiale, sind, obgleich die Truppen von 1770 bis 1772. viel brachten, jezt schon ziemlich unsichtbar. Man sagte daß die Georgianer die rußischen Imperiale zu Schmuk verarbeiten lassen.

Gewichte in Imereti sind:

Ein Ksani wiegt ein rußisch halbes Pfund.

Ein Tscharek 4 Ksani oder 2 Pfund = 1 Litra¹.

Ein Litra 4 Tscharek oder 8 Pfund.

Ein Batman ist 9 Tscharek oder 18 Pfund.

Das Maaß für Flüssigkeiten:

Ein Doki hält 4 Maas oder $\frac{1}{2}$ rußischen Eimer; 1 rußischer Wedro aber ist etwan 8 Pfund.

Ein Koka hält 6 Doki oder 3 Eimer.

Das Längenmaas:

Ein Adeli hält 3 Fuß 4 Zoll engl. Maas.

*

So viele Plagen auch die Provinz Imereti seit etwan 200 Jahren von den Türken erlitten, ist sie doch gemeiniglich der imeretischen Linie oder der alten Bagrationischen Familie, aus welchen auch der jezige (1772) Zaar Salomon ist. Ihn stellten besonders die rußischen Waffen wieder her; nur der Distrikt Letschkum blieb verlohren. Aller Verwüstungen ohngeachtet ist noch Imereti unter den georgischen Provinzen eine der bevölkertesten.

Alle Gewässer d[ies]er georgischen Provinz oder Herrschaft gehören zum System des Rion, der in den kaukasischen Alpen entspringt und sich ins schwarze Meer stürzt.

Der Rion, der Phasis der alten Erdbeschreiber, entspringt im hohen kaukasischen Alpen- oder Schneegebürge, fließt in demselben erst von W. in O. über den Quellen der Terekflüsse hin. wendet sich denn südöstlich, hierauf südlich und kömmt so aus dem hohen Schiefergebürge ins Kalkgebürge und aus diesem mit südwestlichen denn südlichen Lauf unter Kuttais in die Fläche am Gebürgsfuß, in welcher er sich westlich wendet und ausser Imereti in gedachter Fläche und Richtung bey Poti das schwarze

¹ = 1 Litra < P (?)

17. თურქული დუკატი წმინდა ოქროსი, 1 დრაქმის სიმძიმის; ერთ მხარეზე მახშუტ ხანის სახელით; მეორეზე: „სერბი ისლამულ 1110“, ე. ი. „მოჭრილია კონსტანტინოპოლში 1696 წელს“. მისი ღირებულებაა 120 ფარი.

18. ყირიმული ფარი.

19. თბილისური აბაჯი, ანუ 16 ფარი და

20. შაური, ანუ 4 ფარი.

რუსულ მონეტებს, განსაკუთრებით ინპერიალებს, რომლებიც რუსული ჯარის ნაწილებმა 1770—1772 წლებში თუმცა ბევრი მოიტანეს, ახლა უკვე იშვიათად შეხვდებით. ამბობენ, რომ ქართველებმა რუსული იმპერიალები გადაამუშავებინეს სამკაულებად.

წონის ერთეულები იმერეთში შემდეგია:

[ერთი] ქსანი უდრის რუსულ ნახევარ ფუნტს (ნახევარ გირვანქას).

[ერთი] ჩარეკი უდრის 4 ქსანს ანუ 2 ფუნტს, უდრის 1 ლიტრას¹.

[ერთი] ლიტრა უდრის 4 ჩარეკს ანუ 8 ფუნტს.

[ერთი] ბათმანი არის 9 ჩარეკი ანუ 18 ფუნტი.

სითხის საწყაოს ერთეულებია:

[ერთი] დოქი იტევს 4 „ზომას“ ანუ $\frac{1}{2}$ რუსულ ვედროს; 1 რუსული ვედრო კი არის დაახლოებით 8 ფუნტი.

[ერთი] კოკა იტევს 6 დოქს, ანუ 3 ვედროს.

სიგრძის საზომი ერთეულია

ადლი; უდრის 3 ფუტს 4 დუიმს ინგლისური ერთეულებით.

*

მიუხედავად ბევრი ტანჯვისა, რაც იმერეთმა 200 წლის განმავლობაში განიცადა თურქებისაგან, მან ძირითადად მაინც შეინარჩუნა [სიწმინდე] იმერეთის ხაზისა ანუ ბაგრატიონთა ძველი გვარისა, რომელსაც ეკუთვნის ახლანდელი (1772) მეფე სოლომონი. ის [თავის უფლებებში] უმთავრესად რუსულმა იარაღმა აღადგინა, მხოლოდ ლეჩხუმის მხარე დარჩა შემოუერთებელი. ყოველგვარი განადგურების მიუხედავად, იმერეთი ქართულ პროვინციებს შორის ერთი ყველაზე დასახლებულთაგანია.

ამ ქართული პროვინციის ანუ სამეფოს მთელი წყლები ეკუთვნის რიონის სისტემას, რომელიც იწყება კავკასიის ალპებში და შავ ზღვაში ჩადის.

რიონი, ძველი გეოგრაფების ფაჯისი, სათავეს იღებს კავკასიონის მაღალ ალპებში ანუ თოვლიან მთებში, მოედინება იქიდან—პირველად დასავლეთიდან აღმოსავლეთისკენ, თერგის სათავეების გადაღმა, შემდეგ უხვევს სამხრეთ აღმოსავლეთით, აქედან—სამხრეთით და მაღალი ფიქალიანი მთებიდან შედის კირქვიან მთიანეთში ხოლო აქედან, ჯერ სამხრეთ-დასავლეთის და მერე—სამხრეთი დინებით, ქუთაისს ქვემოთ გამოდის დაბლობზე, რომელიც ეკვრის მთიანეთს; ამ დაბლობზე ის უხვევს დასავლეთით და იმერეთის გარეთ

¹ უდრის 1 ლიტრას < 3 ლ.

Meer erreicht. Der Rion und seine Flüsse kommen in meinem Tagebuch und Gebürigsbemerkingen so häufig vor, daß ich hier um die Folge der einfallenden Flüsse und Fließchen wegen der Verständlichkeit der Lage der imeretischen Distrikte und Ortschaften, nennen will.

Der Tscheschuri ist sein oberster Alpenbach der rechten Seite, an dessen Mündung Chebi der oberste imeretische Ort steht.

Das Fließchen Dschedscho der linken, an demselben der oßetische Distrikt Kwalen. Er nimmt den Bach Bortschana an der linken auf.

Der Bach Gori oder Cheori an der linken des Rion.

Der Bach Murechana der linken.

Der Bach Barula der linken.

Der Bach Lochuni der rechten Seite.

Der Bach Krichura der linken.

Drey namenlose Bäche der linken.

Das Fließchen Kizkauli der rechten Seite.

Der Bach Sakezura der linken.

Das Fließchen Tschortscha der rechten.

An allen Fließchen der rechten Flußseite der Distrikt Radscha.

Das Fließchen Schamla der linken.

Das Fließchen Aski der rechten.

Der Bach Lechaduri der linken.

Der Bach Ladtschanuri der rechten. Um denselben der imeretische Distrikt Letschkun.

Der Ts'chalts'chitela der linken mit dem Bache Tschalo. Oben an demselben ist der imeretische Distrikt Okriba.

Der Kwirila der linken, der größte Fluß des Rion entspringt am hohen Schiefergebürge, fließt bis zur Aufnahme des Tschirimela in SSW. und dem bis zum Rion in W. der selbst unter dem Kwirila mit einer westl. Richtung Imereti verläßt.

Die Zuflüsse des Kwirila sind von oben:

Der Bach Tschechura an der rechten.

Der Bach Tschiatura und Kazenura an der rechten Seite.

Die Bäche Gargumela und Szlachiskewi der linken.

Der Dumala-Fluß fließt der Kwirila ostl. völlig parallel und weicht ihr an Größe wenig. An ihm der Distrikt Kama um seinen Ursprung und weiter hinab der Distrikt Semukwae.

Er erhält das Fließchen Sirula an der linken. An ihm der Distrikt Losietchewi.

Unter dem Sirula der Bach Odaura an der linken.

An der Mündung vereint sich die südlich fließende Dumala mit dem westlich fließenden und beyde fließen nun in W. zur linken Seite des Kwirila, der von dieser Mündung auch in W. fließt.

იმავე დაბლობზე და იმავე მიმართულებით ფოთთან უერთდება. შავ ზღვას. რიონს და მის შენაკადებს ჩემს დღიურში ისე ხშირად ვახსენებ, რომ აქ მათ დავასახელებ მხოლოდ შერთვის მიმდევრობის მიხედვით, რათა იმერული მხარეებისა და ადგილების მდებარეობა გასაგები იყოს.

ჩო შუ რ ი არის ყველაზე მაღალმთიანი [შენაკადი], მარჯვენა მხარისა; მის შესართავთან მდებარეობს ლ ე ბ ი, იმერეთის ყველაზე ზემო ადგილი.

პატარა მდ. ჯ ე ჯ ო, მარცხენა [შენაკადი], მასზე მდებარეობს ოსური მხარე კ ვ ა ლ ე ნ ი (დელეთი?). მას ერთვის მდ. ბ ო რ ჩ ა ნ ა (?) მარცხენა მხრიდან.

მდ. გ ო რ ი ა ნ უ ხ ე ო რ ი, მარცხენა შენაკადი რიონისა.

მდ. მ უ რ ე ხ ა ნ ა—მარცხნიდან [ერთვის].

მდ. ბ ა რ უ ლ ა—მარცხნიდან [ერთვის].

მდ. ლ უ ხ უ ნ ი, [ერთვის] მარჯვენა მხრიდან.

მდ. კ რ ი ხ უ რ ა, მარცხენა [შენაკადია].

სამი უსახელო მდინარე, [ერთვიან] მარცხენა მხრიდან.

პატარა მდინარე კ ი ც კ ა უ ლ ი—მარჯვენა მხრიდან.

პატარა მდ. ს ა კ ე ც უ რ ა—მარცხნიდან.

პატარა მდ. ჩ ო რ ჩ ა —მარჯვნიდან.

ყველა მდინარეზე, რომლებიც მარჯვნიდან ერთვიან, მდებარეობს რაჭა.

პატარა მდ. შ ა მ ლ ა, [ერთვის] მარცხნიდან.

პატარა მდ. ა ს კ ი (ასკის-წყალი)—მარჯვნიდან.

მდ. ლ ე ხ ა დ უ რ ი—მარცხნიდან.

მდ. ლ ა ჯ ა ნ უ რ ი—მარჯვნიდან. მასზე მდებარეობს იმერული მხარე ლეჩხუმი.

მდ. წ ყ ა ლ წ ი თ ე ლ ა [ერთვის] მარცხნიდან, მდ. ჭალით. ზევით მასზე მდებარეობს იმერული მხარე ოკრიბა.

ყ ვ ი რ ი ლ ა მარცხნიდან [უერთდება]. რიონის [ეს] უდიდესი შენაკადი სათავეს იღებს ფიქალიან მთებში, ჩხერიმელის შეერთებამდე მიედინება სამხრეთ-დასავლეთით და შემდეგ დასავლეთით—რიონამდე, რომელიც ყვირილის შეერთების ადგილის ქვევით თვითაც დასავლეთის მიმართულებით სტოვებს იმერეთს-ყვირილის შენაკადები ზემოდან არიან:

მდ. ჩ ე ხ უ რ ა (ჩიხაურა), მარჯვნივ.

მდ. ჭ ი ა თ უ რ ა და კ ა ც ე ნ უ რ ა (კაცხურა), მარჯვენა მხარეს.

მდინარეები გ ა რ გ უ მ ე ლ ა და ს ა ძ ა ლ ი ს ხ ე ვ ი მარცხნივ.

მდ. დ უ მ ა ლ ა მიედინება ყვირილის პარალელურად აღმოსავლეთით და მასზე ოდნავ მოკლეა. დუმალაზე არის მხარე კამა (ყანა—გ. გ.) მის სათავესთან, ხოლო ქვევით მხარე ზემოქვე (?)¹.

ის (ყვირილა—გ. გ.) იერთებს მდ. ძირულას მარცხნიდან. მასზე არის მხარე ლოსიეთხევი.

ძირულის ქვევით არის მდ. ო დ ა უ რ ა, მარცხნიდან.

შესართავთან ერთდებიან სამხრეთიდან მომდინარე დუმალა და დასავლეთიდან მომდინარე და შემდეგ ორივე მიედინებიან დასავლეთით, ყვირი-

¹ კამა და ზემოქვე არის ზემოქვეყანა—გ. გ.

Auf dieser Richtung erhält der Kwirila:

Den Bach Narala an der linken.

Der Sewrula der rechten. An ihm der Distr. Okriba.

Der Tsischura der rechten der Kwirila.

Ueber alle untere Flüßchen der rechten der Kwirila reicht der imeretische Distr. Argweti.

Der Chani der linken. Der Distrikt Ptsizachle liegt über dem Chain Seite und der hohen Bäche der linken des Kwirila.

Unter dem Kwirila fällt der Ts'chenni Ts'chali in die rechte des Rion. An ihm der Distrikt Salordkipani.

Der Kumi der linken des Rion. An ihm der Imeretische Distrikt Seristo.

Der Sulafluß der linken.

Das Gubafleißchen der rechten Seite des Rion.

Der imeretische Distrikt Radscha.

Dieser Distrikt gränzt in N. mit den karkasischen Alpen und den Dugoren und westlicher mit den Basianen in NO. am Dschedscho dem oßetischen Distr. Dwaleti und nordlicher dem Distrikt oder der Provinz Swaneti, in O. und SO. mit dem Distr. Sazeretlo in SW. mit Okriba, westl. mit dem Distrikt Letschkum des mingrelischen Dadians.

Durch diese Lage nimmt er die ganze obere Gegend des Rion ein und ist so wie der nordlichste, also auch der größte Imeretiens.

Die Oerter dieses Distrikts sind:

Am Rion über dem Dschedscho; am linken Ufer:

1. Chebi, welches das oberste ist, 2. Tschiora 3. Glola 4. Metrewi 5. Dschintschewis, Festung 6. Gomi 7. Utsera 8. Nakieti 9. Gari 10. Artwana 11. Zola 12. Zumedauri 13. Oni, Festung und Dorf. Alle stehen am linken Ufer.

Am untern Dschedscho der linken des Rion am rechten Ufer, von oben hinab.

Am rechten Ufer von oben hinab:

14. Die Festung Dschidro 15. Utsera 16. Nigausebo 17. Paraunisch 18. Tschala 19. Seglewi 20. Sakawi 21. Langwanta 22. Tschauban 23. Churuta 24. Zedis 25. Kwedi. 26. Pipeleti 27. Arschobi.

Am rechten Ufer des Dschedscho und dessen Bächen.

28. Badschikewi 29. Tschordi 30. Iri 31. Sorgeti 32. Gunda 33. Tzchmon 34. Dschaschkwa 35. Cristeßi 36. Sanizo 37. Skieri 38. Lomadeli.

An der rechten des Rion unter Oni:

39. Sori 40. Licheti und 41. Arawi, alle 3 am Bache Sataruli. 42. Minda, eine bloße Festung, 43. Zeßi 44. Kwats'chuti 45. Sardmeli 46. Kwanschagara 47. Keldisziche und 48. Tola, die 4 letztern sind Festungen mit großen und weitläufigen Dörfern.

ლის მარცხენა მხრისაკენ, რომელიც (ყვირილა—გ. გ.) ამ შეერთების შემდეგ ასევე დასავლეთით მიედინება.

ამ მიმართულებით ყვირილა იერთებს:

მდ. ნ ა რ ა ლ ა ს (ნარაზა?), მარცხნიდან.

მდ. ძ ე ვ რ უ ლ ა ს, მარჯვნიდან; მასზე მდებარეობს მხარე ოკრიბა.

ჩ ი შ უ რ ა ერთვის ყვირილას მარჯვნიდან.

ყვირილის ყველა ქვემო მარჯვენა შენაკადებზე მდებარეობს იმერეთის მხარე არგვეთი.

ხ ა ნ ი—მარცხნიდან. მხარე ფთისცახლი მდებარეობს ხანზე და ყვირილის ზემო მარცხენა შენაკადებზე.

ყვირილის შემდეგ, რიონს მარჯვენა მხრიდან უერთდება ც ხ ე ნ ი ს წ ყ ა - ლ ი. მასზე სალოთქიფანიძეო მდებარეობს.

კ უ მ ი [ერთვის] რიონს მარცხნიდან. მასზეა იმერეთის მხარე საერისთაო.

მდ. ს უ ლ ა, მარცხნიდან [ერთვის].

გ უ ბ ი ს წ ყ ა ლ ი კ ი—მარჯვნიდან ერთვის რიონს.

იმერეთის მხარე რაჭა

ამ მხარეს ჩრდილოეთით ესაზღვრება კავკასიის ალპები და ლუგორები, უფრო დასავლეთით—ბასიანები, ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მდ. ჯეჯოზე—ოსური მხარე დვალეთი და უფრო ჩრდილოეთისკენ—მხარე ან პროვინცია სვანეთი; აღმოსავლეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით ესაზღვრება საწერეთლო, სამხრეთ-დასავლეთით—ოკრიბა, დასავლეთით—ლეჩხუმი, რომელიც საშეგრელოს დადიანს ეკუთვნის.

ამ მდებარეობით ის მოიცავს მდ. რიონის მთელ ზემო დინებას და არის როგორც ყველაზე ჩრდილოეთით [მდებარე] მხარე, ისე ყველაზე დიდიც იმერეთში.

ამ მხარის დასახლებული ადგილებია:

რიონზე, ჯეჯოს ზემოთ, მარცხენა მხარეზე:

1. ლები, ყველაზე ზედა, 2. ჭიორა 3. გლოლა 4. მეტრევი 5. ჯინჭვისი, ციხე 6. გომი 7. უწერა 8. ნაკიეთი 9. ღარი 10. ართვანა(?) 11. წოლა 12. წმინდაური 13. ონი, ციხე და სოფელი. ყველა მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს. ქვემო ჯეჯოზე, რიონის მარცხენა შენაკადზე, მარჯვენა ნაპირზე ზემოდან ქვემოთ [არიან]: 14. ციხე ჯიდრო¹ 15. უწერა 16. ნიგვზები 17. ფარავენში, 18. ჭალა 19. ძეგლევი 20. საკალი (საკაო) 21. ლანგვანთა 22. შეუბანი 23. ხურუთი 24. წედისი 25. ქვედი 26. ჰეპილეთი 27. არშობი(?).

ჯეჯოს მარჯვენა ნაპირზე და მის შენაკადებზე:

28. ბაჯიხევი 29. ჩორდი 30. ირი 31. სორგითი 32. ლუნდა 33. ცხმორი. 34. გაშქვა 35. ქრისტესი 36. სომიწო 37. სხიერი 38. კომანდელი.

ონს ქვემოთ, რიონის მარჯვენა მხარეს:

39. სორი 40. ლიხეთი და 41. ურავი, სამივე მდ. სონტარულზე. 42. მინდა, მხოლოდ ციხე, 43. წესი 44. კვაცხუთი 45. სადმელი 46. ზვანჭკარა 47. კელდისციხე და 48. ტოლა. ოთხი უკანასკნელი არის ციხეები, დიდი და გაშლილი სოფლებით.

¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი: კიდროთა. იხ. ზემოთ, გვ. 167, შენ. 4.

An der linken des Rion unter dem Dschedscho.

49. Wertetli 50. Kwaschigeti 51. Kirchonisi 52. Sware 53. Korta 54. Bakwa 55. Kicholta 56. Dschorisobani 57. Soreti 58. Uscholta 59. Tschkmeri. Alle am Bache Cheori, von unten hinauf. 60. Sundul 61. Paracheti und 62. Sewa, am Bache Tschetschora, 63. Tschardometi 64. Tschoribtewi und 65. Braualsali, am Bache Marechana.

Am Barula der linken des Rion.

66. Muchla 67. Samtisi 68. Tschauwa 69. Tschonisi 70. Putietli 71. Senobari 72. Kwemobari.

An der linken des Rion selbst:

73. Chidikari 74. Chimschi.

Am Krichura der linken des Rion:

75. Abralauti 76. Gori 77. Iza 78. Kwora, Festung 79. Achalsopeli 80. Semo Krichi 81. Kwemo Krichi.

Am Krichurabächen:

82. Kerikezimindo 83. Festung Chotewi 84. Skadisi 85. S'chartali 86. Welawi 87. Betlemi 88. Tschichiwana 89. Agara 90. Tlochi 91. Bacheschi.

Am Rion unter der Krichura:

92. Sakezi 93. Festung u. Dorf Bugrauli 94. Schaura 95. Badschi 96. Tbeti-

Auf der Höhe des Gebürge:

97. Nikoziminda 98. Nagarewi 99. Snakwa 100. Schawiva 101. Dschwarisa 102. Gorisobani 103. Chonschiori 104. Namarnewi 105. Gwardi 106. Oni 107. Zachi 108. Gudis.

Der ansehnliche Distrikt Radscha hatte in dem Eristaw von Radscha (Radschis Eristaw) seinen eigenen Herrn. Als sich derselbe aber, ob er gleich ein imeretischer Fürst war, zur Partey der Feinde des imeretischen Zaaren Salomon schlug und wie diese, 1769, überwunden ward, entsetzte ihn der Zaar und sahe Radscha als eine gültige Eroberung an, die ihm auch nicht streitig gemacht ist (S. das Tagebuch vom 9-ten Jul. 1772).

Die Einwohner dieses Kreises sind ächte Georgianer und griechische Christen. Sie reden wie ganz Imereti die georgische Sprache in den vom kartelischen abweichenden imeretischen Dialekt. Unter den Georgianern sind viele Armenier und ein gut Theil Juden. Man rechnet auf diesen Distrikt 5600 streitbare Männer.

Die Dörfer sind im Gebürge dicht, auf den Flächen weitläufig bebauet und oft durch Felder abgesondert. Meistens hat jedes Dorf, wie in Karteli, einen, auch oft mehrere gemauerte Schiethürme.

Das Wohngebäude einer Familie ist gros, im Gebürge mit geflochtenen und beworfenen Strauchwänden, in den Flächen von starken Planken. Es besteht aus einem Zimmer. Die Feuerstelle ist auf der flachen Diele in der Mitte. Eine Abtheilung, bisweilen nur von Stangen, ist fast immer für das Vieh. Auch haben sie ihren Getreidevorrath in geflochtenen Kör-

რიონის მარცხენა მხარეზე, ჯეჯოს ქვემოთ:

49. ველთეთრი 50. კვაშხიეთი 51. ხიხონისი 52. ზვარე[თი] 53. ქორთა 54. ბოყვა 55. კიხოლთა (თუ უშოლთა?) 56. ჯორისუბანი (ჯვარისუბანი) 57. სორეთი 58. უშოლთა 59. შქმერი. ყველანი მდ. ხეორზე¹, ქვემოდან ზევითკენ. 60. ზუღალი 61. ფარახეთი და 62. წევა, მდ. ჯეჯორაზე² 63. შარდომეთი 63. ჩორიბტევი (ალბათ, კიბრევი) და 65. ბრაულაძალი³, მდ. მურეხანაზე.

რიონის მარცხენა შენაკად ბარულაზე: 66. მუხლი 67. სამთისი 68. სხვაეა 69. ჩონისი 70. ფუტიეთი 71. ზემო ბარი 72. ქვემო ბარი.

თვით რიონზე მარცხენა მხრიდან: 73. ხიდისკარი 74. ხიმში.

რიონის მარცხენა შენაკად კრიხურაზე: 75. ამბროლაური (?) 76. გორი 77. იწა 78. კვარას ციხე 79. ახალსოფელი 80. ზემო კრიხი 81. ქვემო კრიხი.

კრიხურას შენაკადებზე: 82. კვირიკეწმინდა 83. ციხე ხოტევი 84. წკადისი 85. სხარტალი 86. ველევი 87. ბეთლემი 88. შხივანა 89. აგარა 90. თლული 91. ბახეში.

რიონზე, კრიხურას ქვემოთ: 92. ასაკეცია, 93. ციხე და სოფელი ბუგეული 94. შაორა 95. ბაჯი 95. ტბეთი.

მთის თხემზე: 97. ნიკორწმინდა 98. ნაგარევი 99. ზნაკვა 100. შავრა 101. ჯვარისა 102. გორისუბანი 103. ხონჭიორი 104. ნამანევი 105. ღვარდი[ა] 106. ონი 107. ცახი 108. ლაღიში.

ამ მნიშვნელოვან მხარეს, რაჭას, ჰყავს თავისი საკუთარი მმართველი რაჭის ერისთავის სახით. მაგრამ, როცა ის, თუმცა იმერეთის თავადი იყო, მიემხრო იმერეთის მეფის სოლომონის მოწინააღმდეგე (მტრულ) პარტიას, რომელიც 1769 წ. დამარცხდა, ის გადაყენებულ იქნა მეფის მიერ. ამის შემდეგ მეფე ამ მხარეს უყურებდა როგორც კანონიერად დაპყრობილს, რომელსაც აღარავინ ეცილებოდა (იხილეთ 1772 წ. 9 ივლისის დღიური).

ამ მხარის მოსახლენი არიან ნამდვილი ქართველები და ბერძენი ქრისტიანები (მართლმადიდებლები—გ. გ.). ისინი, როგორც საერთოდ მთელ იმერეთში, ლაპარაკობენ ქართულ ენაზე, ქართურისაგან ოდნავ განსხვავებულ იმერულ დიალექტზე. ქართველთა შორის ბევრია სომეხი და საკმაო რაოდენობით არიან ებრაელებიც. ამ მხარეს შეუძლია გამოიყვანოს 5600 მეომარი.

სოფლები მთაში უფრო მჭიდროდაა დასახლებული, დაბლობში კი სახლები უფრო დაშორებულია ერთმანეთისაგან და ხშირად ყანებით არის გამოყოფილი. უმეტესად ყოველ სოფელს, ისე როგორც ქართლში, აქვს ერთი, აგრეთვე ხშირად რამდენიმე გალავნიანი კოშკი.

საცხოვრებელი სახლები არის დიდი; მთაში—დაწნული და შეღესილი წნელის კედლებით, ხოლო ბარში—მაგარი ფიცრებით. სახლი შედგება ერთი ოთახისაგან. ცეცხლის კერა მოთავსებულია სწორი იატაკის შუა ადგილას. ოთახის ერთი ნაწილი, ხანდახან მხოლოდ ძელებით გამოყოფილი, თითქმის ყოველთვის საქონლისთვისაა განკუთვნილი. მარცვლეულის მარაგს ინახავენ

¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი (159,41): კევი კეორი. ² ვ ა ხ უ შ ტ ი (160,9): ჯეჯორის მდინარე.

³ ვ ა ხ უ შ ტ ი (159,21): მრავალძალი.

ben, mit Thon beworfen im Zimmer, so daß es Wohnung, Küche, Stall und Magazin zugleich ist.

Die auf der Höhe, das ist besonders nordlich, belegenen Dörfer, leben armseelig, weil sie ausser zweyzeiliger Gerste, Sommerweizen und Haber nichts bauen können. Die Dörfer der niedern Gegenden befinden sich wohl, denn sie bauen über ihre Bedürfnisse Sommerweizen (*Triticum aestivum aristatum*, Imer. Dika auch Achalteßi, d. i. Neue Saat); Winterweizen (*Triticum hybernum muticum* Im. Chuluga), Sechszeilige Gerste (*Hordeum hexastichon* Im. Kedschirikeri), Zweyzeilige Gerste (*Hordeum distichum*. Imer. Ktekli-Keri). Sparsamer säen sie *Triticum monococcon*, Imer. Sorduri, der schönes, weißes Brod geben soll. *Secale orientale*, Imer. Sobisi, wird noch seltener gebauet; er wächst aber selbst häufig unter dem Weizen und macht schwarzes Brod.

Haber, Imer. Schruwa wird in den Niedrigungen in geringerer Menge, als im Gebürge gebanet.

Mays und auch Hirse, Im. Essesum ist in den niedern Dörfern häufig; *Holcus sorgum*, Im. Dschikura, das kleine *Panicum*, Im. Krimma, das große *Panicum italicum*, Imer. Gomi säen nur die niedrigsten Gegenden und in geringer Menge.

Wein wird am Rion unter Utsera häufig gewonnen. Man keltert ihn in hölzernen Trögen und bewahret ihn in großen in die Erde gegrabenen Töpfen.

Die Weingärten sind zugleich Obstgärten.

Wallnüsse, große und kleine blaue Pflaumen, Kirschen, Aepfel, Birnen und Quitten sind häufig, Pfirsichen und Maulbeeren sparsamer. Die Küchenreviere enthalten Gurken, Melonen, Arbusen, Kürbisse, Flaschenkürbisse, windende und stehende türksche Bohnen, Erbsen, Moorrüben, Rettig, Weiskohl, Zwiebeln und Beten.

Für die Färberey säen sie Saflor und Balsaminen und des Zwirns wegen etwas Hanf.

Die Viehzucht ist im ganzen Distrikt unbedeutend. Man hat wenig Pferde, keine Esel, wenig gemeines europäisches Rindvieh, keine Büffel, auch weder viel Schaaf noch Ziegen, aber viele Schweine und von Geflügel nur Hühner. Man bereitet viel schlechten Käse, aber gar keine Butter.

Wölfe, Haasen, Bären und Dachse sind sehr häufig, Füchse, Jakhalse oder Schakalle, Marder und Luchse seltener, Tiger sehr sparsam. Hirsche und Rehe sind das Wild der Niedrigungen und Gemsen und Steinböke der Höhen.

Das hiesige Frachtfuhrwerk ist besonders. Eine bewegliche Achse hat zwey unbewegliche Räder, aus einer Scheibe von 2 Fuß im Durchmesser. Auf der Achse liegen 2 Stauden, die mit dem hintern Ende auf der Erde

დაწნულ კალათებში, რომლებიც თიხითაა შევსილი და ოთახშია მოთავსებული; ასე რომ, ოთახი ერთსა და იმავე დროს წარმოადგენს საცხოვრებელს, სამზარეულოს, ბოსელსა და საწყობს.

მაღალ ადგილებში, განსაკუთრებით ჩრდილოეთით მდებარე სოფლებში, ცხოვრობენ ღარიბად, რადგან მათ ორმწკრივიანი ქერის, გაზაფხულის ხორბლისა და შვრიის გარდა ვერაფერი ვერ მოჰყავთ. ბარის სოფლები უკეთეს პირობებში არიან, რადგან ისინი თესავენ იმაზე მეტ გაზაფხულის ხორბალს (*Triticum aestivum aristatum*, იმერულად დიკა, აგრეთვე ახალთესლი), საშემოდგომო ხორბალს (*Triticum hybernum muticum*, იმერულად ხულუგა¹), მრავალმწკრივიანი ქერს (იმერულად კეჯირი ქერი²), ორმწკრივიანი ქერს (*Hordeum distictum*, იმერულად ქტეკლი ქერი³), უფრო ძუნწად სთესენ *Tr. monococcum*-ს (იმერულად ზორდური⁴), რომელიც იძლევა მშვენიერ თეთრ პურს. *Secale orientale* (იმერულად ზობისი⁵) კიდევ უფრო იშვიათად ითესება; მაგრამ ხშირად თვითონ იზრდება ხორბალთან ერთად და იძლევა შავ პურს.

შვრია დაბლობში უფრო ნაკლებ ითესება, ვიდრე მთებში.

სიმინდი და ფეტვი, იმერულად ესესუმი, დაბლობ სოფლებში ხშირია; *Holeus sorgum*—იმერულად ჯიქურა, პატარა *panicum*—იმერულად ქერიმა, დიდი *panicum italicum*—იმერულად ღომი, ითესება ყველაზე დაბლობ ადგილებში, ისიც იშვიათად.

ღვინოს რიონზე, უწერას ქვემოთ, ხშირად აყენებენ. მას სწურავენ ხის ჭურჭელში და ინახავენ დიდ ქვევრებში, რომლებიც მიწაშია ჩადგმული.

ვენახები ამავე დროს ხილის ბაღებიცაა.

კაკალი, მსხვილი და წვრილი ლურჯი ქლიავი, ალუბალი, ვაშლი, მსხალი და კომში გავრცელებულია, ატამი და თუთა ნაკლებადაა. ბოსტნეულიდან [გვხვდება] კიტრი, ნესვი, სახამთრო, ბოთლისებური კვახი, სარის ლობიო და სწორი თურქული ლობიო, მუხუდო (ბარდა), სტაფილო, ბოლოკი, კომბოსტო, ხახვი და ჭარხალი.

საღებავებისათვის თესენ ნარშავს (*Saflor*) და სურნელს, ხოლო ძაფებისათვის—ცოტა კანაფს.

მესაქონლეობა მთელ მხარეში მეტად სუსტად არის განვითარებული; ჰყავთ ცოტა ცხენები, არ ჰყავთ ვირები; ჩვეულებრივი ევროპული მსხვილფეხა რქიანი საქონელი ცოტაა; არ ჰყავთ კამეჩები, არც ბევრი ცხვარი და თხა, მაგრამ ბევრია ღორი; ფრინველიდან კი—მხოლოდ ქათამი. ამზადებენ ბევრ ცუდ ყველს; სულ არ აკეთებენ კარაქს. (?)

მგლები, კურდღლები, დათვები და მაჩვენებლები ხშირია; მელიები, ტურები, კვერნა და ფოცხვერი უფრო იშვიათია; ვეფხვი ძალიან ცოტაა. ირმები და არჩეები დაბლობებში ბინადრობენ, ხოლო ქურციკი და ჯიხვი—მაღალ ადგილებში.

აქაური სატვირთო ტრანსპორტი განსაკუთრებულია. მოძრავ ღერძს აქვს ორი უძრავი თვალი, გაკეთებული მთლიანი შრიული ხისაგან, რომლის დია-

¹ ხულუგა. ² რაჭაში მას ჰქვია კობერი ქერი; „ქვევრა ქერი“ ეწოდება ორმწკრივიანი ქერს. ³ ეს უნდა იყოს „ბრტყელი ქერი“. ⁴ მას ეხლა ჰქვია „ზანდური“. ⁵ ალბათ „ზაფხვი“, რაც ქვევის (*secale*) ერთ-ერთი ჯიშია და მთიან რაჭაშია ცნობილი.

schleifen; auf diesen Stunden liegt die Ladung, die zwey Ochsen an einem Joch um den Hals ziehen.

Was ich von Radscha gesagt habe, gilt mit weniger Veränderung von allen Kreisen Imeretiens, daher ich bey denselben in meiner Anzeige kurz seyn kann.

Der Distrikt Okriba.

An der südlichen Seite des Schiefer- und Kalkgebürges, gränzt in N. mit Radscha, in S. reicht er an die Ebene von Imereti, in O. gränzt er mit dem Distrikt Sazeretlo, in W. mit dem Distrikt Letschkum und Salordkipaniso. Er liegt besonders am Fluße Tschala und dessen Bächen.

Man nemte mir folgende zu Okriba gehörige Oerter: 1. Sugnuri 2. Die Festung Sazeri 3. Kursebi 4. Chreseli 5. Bueti 6. Koka 7. Gurna 8. Boboti 9. Kitchisi 10. Dsmuisi 11. Tzchnori 12. Sotschcheti¹ 13. Dschwarisa² 14. Odschola 15. Laschia 16. Tschucheti 17. Tgirguli 18. Gagni 19. Achalsopeli 20. Zichia 21. Aatoria, ein Judendorf, 22. Mozameta 23. Sormoni 24. Rioni 25. Sarati 26. Mamaziminda³ 27. Dscholewi 28. Gelati, ein berühmtes Kloster und dabey die berühmte Kirche Sochasteri 29. Noga, die alle am Flusse Ts'chalzitela und seinen Bächen liegen, aber 24—27 am Rion liegen⁴.

Zum Distrikt Okriba gehören auch die Dörfer am Lechadari, der über Kutais in die linke des Rion fällt.

Wonscheseisi, an der Verbindungswinkel, Tschäschletli höher, daselbst eine berühmte Kirche, Tschortisa⁵, Satscheheauri und Tgnorisa⁶, beide Festungen; sich nahe⁷ Derschi und Worchi, deren sich aber der Dadian bemestert hat, daher sie auch zum Letschkumschen Distr. gerechnet werden.

Die Dörfer am rechten Ufer des Rion, Twischi, Choronschi⁸, Mekwena und Wani, müssen zu Okriba gerechnet werden, gehörten aber 1772. dem Dadian.

Man bauet hier fast nur Gomi (*Panicum italicum*) und selten und wenig Hirse (*Milium effusum*). Auf einem zur Aussaat schicklichen Plaz hauet man die Erlen, Kastanien u. f. um, bis auf einzelne Bäume, die man hie und da zur Beschattung stehen läßt. Die Stämme nuzet man als Bauholz und das Gesträuch wird verbrannt, denn aber das Land mit dem kleinen bey Radscha beschriebenen Pfluge umgerissen und im März besäet. Ist ein Stück Land einige Jahr besäet, so überläßt man es der Ruhe, da es denn

¹ Sotschcheti, G.] Sotscheti, P.

² Dschwarisa, G.] Dscharisa, P.

³ Mamaziminda, G.] Manoziminda, P.

⁴ am Flusse—Rion liegen, G.] am Flusse Tschala oder Tschalzitela und seinen Bächen liegen, P.

⁵ Wonscheseisi—Tschortisa, G.] Wonsche Seisi, Tschortisi, Tschäschletli, P.

⁶ Tgnorisa, G.] Tignotisa, P.

⁷ beide Festungen; sich nahe, G.] beide sich nahe Festungen, P.

⁸ Choronschi, G.] Thoromisch, P.

მეტრი 2 ფუტს უდრის. ღერძზე გადებულია 2 სარი, რომლებიც უკანა ბოლოებით მიწაზე ეთრევა; ამ სარებზე დევს ტვირთი, რომელსაც უღელში შებმული ორი ხარი სწევს.

რაც რაჭის შესახებ ვთქვი, მცირეოდენი ცვლილებებით ეხება იმერეთის ყველა მხარესაც; ამიტომ მათი აღწერის დროს ამ საკითხებს მოკლედ შევეხები.

მხარე ოკრიბა

[მდებარეობს] ფიქალიანი და კირქვიანი მთების სამხრეთ კალთებზე; ჩრდილოეთით რაჭას ესაზღვრება, სამხრეთით აღწევს იმერეთის დაბლობამდე, აღმოსავლეთით ესაზღვრება საწერეთლოს, დასავლეთით ლეჩხუმს და სალორთქიფანიძეს. ის უმთავრესად მდებარეობს მდ. ჭალაზე და მის შენაკადებზე.

მე დამისახელეს ოკრიბის შემდეგი ადგილები: 1. სუგნური¹ 2. ციხე საცერი² 3. კურსები 4. ხრესილი 5. ბუეთი 6. კოკა 7. გურნა 8. ბობოთი 9. კითხისი³ 10. ძმუისი 11. წყნორი 12. სოჩხეთი 13. ჯვარისი 14. ოჯოლა 15. ლაშია 16. ჩუხეთი 17. ტყირგული (ე. ი. ტყიბული) 18. გოდოგანი 19. ახალსოფელი 20. ციხია 21. ანტორია, ებრაელთა სოფელი, 22. მოწამეთა 23. სორმონი 24. რიონი 25. ზარათი 26. მამაწმინდა 27. ჭოლევი 28. გელათი, განთქმული მონასტერი და იქვე ცნობილი ეკლესია სოხასტერი 29. ნოლა; ყველა [ეს სოფლები] მდინარე წყალწითელასა და მის შენაკადებზე მდებარეობენ, ხოლო 24—27 კი—მდ. რიონზე⁴.

ოკრიბას ეკუთვნის სოფლები აგრეთვე მდ. ლეხადარზე⁵, რომელიც ქუთაისის ზემოთ რიონს მარცხენა მხრიდან ერთვის.

ვონშესეისი⁶ შესართავის მუხლთან. ჭაშლეთი უფრო ზევით, იქვეა ცნობილი ეკლესია, ჩართისა⁷ საჩხეური და დღნორისა⁸, ორივე ციხეებია, მათგან ახლოს⁹ დგრი და ვორხი¹⁰, რომლებიც დადიანმა დაისაკუთრა და ამდენად ისინი ლეჩხუმს მიეკუთვნება.

რიონის მარჯვენა ნაპირის სოფლები—ტვიში, ხორონიში¹¹, მექვენა და ჯანი უნდა ეკუთვნოდეს ოკრიბას, მაგრამ ისინი 1772 წელს დადიანისა იყო.

აქ უმთავრესად თესენ ღომს, შვრიას უფრო იშვიათად და ცოტას. თესვისთვის ვარგის მინდორზე კაფავენ მურყანს, წაბლს და ა. შ. გარდა რამდენიმე ხისა, რომლებსაც საჩრდილობლად სტოვებენ. ხის ტანს იყენებენ საამშენებლო მასალად, ტოტებს სწვავენ, რის შემდეგაც მიწას ხნავენ რაჭაში აღწერილი პატარა გუთნით და მარტში თესენ. რამდენიმე წლის თესვის შემდეგ მიწას ასვენებენ, რათა ეს ადგილი კვლავ ბუჩქნარით დაიფაროს. და იმგვარ-

¹ ძუყნური. ² საწირე. ³ კითხიჯი ⁴ მდინარე წყალწითელასა—მდ. რიონზე. გ ი უ ლ.] მდ. ჭალას ანუ წყალწითელასა და მის შენაკადებზე მდებარეობენ, პ ა ლ.

⁵ ლეიხიდარი.

⁶ ონჭეიში.

⁷ ვონშესეისი—ჩართისა, გ ი უ ლ.] ვონშესეისი, ჩორტისი, ჩეშლეთი. პ ა ლ.

⁸ დღნორისა, გ ი უ ლ.] ტიგნორისა, პ ა ლ.

⁹ ორივე ციხეებია; მათგან ახლოს, გ ი უ ლ.] ორივე, ერთმანეთის ახლოს [მდებარე] ციხეები, პ ა ლ. ¹⁰ ოოხვი. ¹¹ ქორენიში.

wieder mit Gehölz überwuchert und verfähret mit einem neuen Platz eben so. Dieser Akerban hat mit den liefländischen Neubruch Aehnlichkeit¹.

Der imeretisch-öbetische Distrikt Twalda.

auch Dwala, oben am Dschedscho der linken des obern Rion. (S-
Öbeten).

Der Distrikt Losietchewi.

Am Fuße des Vorgebürgs an Sirula und der nächsten Gegend der Virula. Seine Einwohner sind Imeretiner und bewohnen folgende Oerter: 1. Tschhraskaro ist ein Dorf, bey welchem der zaarische Hof im Lager steht. 2. Slauri² 3. Tabakini 4. Kinoti 5. Uardse 6. Zalaporeti 7. Chidari 8. Kinzchi 9. Gormachwili 10. Ilemi 11. Bori 12. Zewa 13. Puti 14. Korreti 15. Tuini³ und 16. die kleine Festung Scherapan, jezt wust, zwischen der Kwirila und Sirula⁴.

Der Distrikt Semakwakana.

Er nimmt die Gegend des obern Kwirila und ihrer obern Bäche und Flüschen Dumula, Szalchiskewi, und Ismani der linken, und der Tschikura, Drutschula, Dschiatara und Kazgura der rechten der Kwirila, bis zur Mündung der Sirula ein, welches der größte Theil des imeretischen Abfalles oder Gehänges des von den Alpen in S. streichenden Quergebürges (Jugum transversale) ist. Der ostlichste oder gegen Karteli und [auf] der Höhe dieses Gebürge[s] liegende Theil dieses großen Distriktes wird der Kreis Satschjo genennet. Die Einwohner sind Imeretiner, die hieher gehörigen Ortschaften sind: 1. Die Festung Kazchi, am Kazchura⁵, 2. Dschrutschki⁶ berühmtes Kloster, 3. Duntá und 4. Sareki, Satschere 5. Bağiti; diese

¹ Man bauet hier—Neubruch Aehnlichkeit, P.] Von dem Akkerbau in Okriba mus ich noch folgendes einholen, Man bauet nichts anders als Gomi, oder Panicum ital. und selten Hirse. Die Akker bereitet man auf folgender Art. Man wält einen bequemen Platz (das) darauf stehende Erlen und Kastanien-Gebüsche hauet man um; die Hauptstämme samlet man zu Bau-Holz. Die Aste verbrennet man auf dem Akker und einige Faden von einander läst man einzelne Bäume stehen, die die Saat beschatten. Nachdem das Gehölze verbrant, wird das tonigte frische Land mit dem kleinen bei Radscha beschriebenen Pfluge aufgerissen und hierauf im März besäet mit Gomi, den man nach Monate erndtet. Wenn ein Stück Land einige Sommer auf diese Art genuzzet, so wird es wieder verlassen und erwächset wird mit dem neml. Gehölze. Hier ähnliche Wirtschaft treibt man zum Teil in Liefland, daselbst der Bauer auch auf ähnliche Art in einzeln Familien abgesondert wohnt. G. (P. I, on. 100, №7, 1, 85.)

² Slauri, G.] Nauri, P.

³ Tuini, G.] Treim, P.

⁴ jezt wust, zwischen der Kwirila und Sirula <P.

⁵ Die Festung Kazchi, am Kazchura, P.] Kazchi eine Festung und gutes Kloster an der Ursprung des Kazchura, Artschil gehörig, G.

⁶ Dschrutschki, G.] Dschuntschi, P.

რადღე იქცევიან სხვა ადგილის მიმართაც. მიწის ასეთი დამუშავება მოგვაგონებს ლიფლანდურ ყამირს¹.

იმერულ-ოსური მხარე თვალდა

აგრეთვე დეალა, [ძვეს] ზევით ჯგჯოზე, რიონის მარცხენა შენაკადზე. (იხილე ოსებთან).

მხარე ლომსიათხევი

[მდებარეობს] ძირულაზე მთისწინეთის ძირას და ძირულის ახლობელ მიდამოებში. მისი მცხოვრებნი არიან იმერლები და სახლობენ შემდეგ სოფლებში: 1. ცხრაწყარო არის სოფელი, სადაც ძეფის კარია დაბანაკებული, 2. სლაური² 3. ტაბაკინი 4. კინოთი 5. უარძე³ 6. წყალაფორეთი 7. ხიდარი 8. კიცხი 9. გორმახვილი 10. ილემი 11. ბორი 12. წვევა 13. ფუთი 14. ქორეთი 15. ტვინი⁴ და 16. პატარა ციხე შორაპანი. ამჟამად დარბეული, ყვირილასა და ძირულას შუა⁵.

მხარე ზემოქვეყანა

მას უჭირავს ზემო ყვირილის და მისი ზედა შენაკადების მიდამოები, აგრეთვე მდ. დუმალის, საძალისხევისა და მარცხენა შენაკადის ისმანის(?) ნაპირები, ასევე ჯიქურის, ჯრუჭულის, ჭიათურისა და კაცხურის მიდამოები. ეს უკანასკნელი არის ყვირილის მარჯვენა შენაკადი; ეს მხარე ვრცელდება ძირულის შესართავამდე. იგი არის ყველაზე დიდი ნაწილი ალპებიდან საწმრეთისკენ გადაჭიმული გადამკვეთი ქედის იმერული კალთებისა. აღმოსავლეთის, ანუ ქართლის გასწვრივ და ქედის თხემზე მდებარე, ნაწილი ამ დიდი მხარისა იწოდება საბაშიოდ. მოსახლეობას იმერლები შეადგენენ. აქაური სოფლებია: 1. ციხე კაცხურაზე⁶, 2. ჯრუჭი, განთქმული მონასტერი, 3. დუნთა და 4. სარეკი, საჩ-

¹ აქ უმთავრესად თესენ—ლიფლანდურ ყამირს, პალ.] ოკრიბაში გავრცელებული ხენათესვის წესის შესახებ მე შემდეგი უნდა დავსძინო. გარდა ლომისა (*Panicum ital.*) და იშვიათად ფეტვისა, აქ სხვას არაფერს თესენ. სახნავს შემდეგნაირად ამზადებენ. ირჩევენ შესაფერადგილს; მასზე მდგომ მურყნისა და წაბლის ხეებს კაფავენ, ხის ტანს ავროვენ საამშენებლო მასალად. ტოტებს წვავენ სახნავზე. მხოლოდ რამდენიმე ხეს სტოვენენ საჩრდილობლად; ისინი ერთმანეთისაგან რამდენიმე საყენით არიან დაშორებული. როცა ხეები დაიწვევა, ახალთიხნარ ნიადაგს ხნავენ რაქაში აღწერილი პატარა გუთნით, ხოლო მარტში თესენ ლომს, რასაც ერთ თვეში იღებენ. როცა მიწის ამ ნაკვეთს რამდენიმე ზაფხული ასეთი ხერხით გამოიყენებენ, შემდეგ კვლავ მიატოვენ და ის კვლავ ისეთივე ჯანჯარით დაიფარება. მსგავს მეთრნობას ეწევიან ლიფლანდიაში. იქ გლეხი აგრეთვე, აქაურის მსგავსად, ცალკე ოჯახებად განცალკევებული ცხოვრობს. გ ი უ ლ.

² ძლოური.

³ ვარძია.

⁴ თვრინი.

⁵ ამჟამად—ძირულას შუა < პალ.

⁶ ციხე კაცხი კაცხურაზე, პალ] კაცხი, ციხე და მშვენიერი მონასტერი კაცხურას სათავესთან, ეკუთვნის არჩილს გ ი უ ლ.

4. an der Nordwestseite der Kwirila zwischen der Mündung der Tschichura und der Dschrutschula¹. 6. Tschicha und 7. Orguli, an der Tschichura².

An der Schuscha³ 9. Tschala 10. Durewi 11. Izkisi⁴ 12. Tzchami⁵, Tscharatchewi⁶ und 13. Eto. Letzteres ist von Lesgiern verwüstet, diese an der Iswara⁷. 14. Schalauri 15. Gorisa 16. Merdġewi, Argweti⁸ 17. Tschorwila 18. Sawane 19. Imaziminda⁹ 20. Sairche 21. Kaloata 22. Itchwisi 23. Dġukrati¹⁰ 24. Koreti 25. Bġinewi¹¹ 26. Darbaisebi 27. Merewi 28. Gudaeti 29. Perewisa, mit einer vorzüglichen Kirche, 30. Zisopeli, 31. Tschilnani 32. Skindori 33. Mordsgweti¹² 34. Tschilnani 35. Skindori 36. Rkwia und Boslebi 38. Twolgeti 39. Zchruckweti 40. Sweri, eine wüste Festung.

Zwischen dem Szlachiskewi und Dumula: 41. Moidanache, Zereteli gehörige¹³ eine gute Festung, 42. Zezki 43. Mandaeti 44. Tschchilauri 45. Metschcheturi 46. Nigoseti 47. Ts'chalschawi 48. Usachelo 49. Kweta Beretisa¹⁴ 50. Seta Beretisa, 52. Mlitsch 53. Godora 54. Golisi 55. Mozwi 56. Dġalaurta¹⁵ 57. Gargwenauli.

Die folgenden sind an der rechten Seite der Kwirila: 58. Kolbaauri 59. Dġokaweti¹⁶ 60. Awilashwilebi 61. Sekweza 62. Dargweti 63. Sodi 64. Achalziche, eine kleine Festung, des zaarischen Vaterbruders Georgi¹⁷, 65. Zirkwali 66. Chalipeauri¹⁸ 67. Gwime¹⁹ 68. Tabagrebi 69. Rgani und 70. Nawarseti. Diese Oerter 14—66 liegen an der Kwirila, Szlachiskewi und Sirula und deren größter Teil der fürstl. Familie Zereteli gehört. Andere sind des Zaaren und des Zarewitsch Georgi und Artschil²⁰.

¹ Diese 4. an der—Dschrutschula < P.

² Satschere—Tschichura, G.] An der Tschichura 5. Satscheri, 6. Bagiti 7. Tschicha und 8. Orguli, P.

³ Schuscha, G.] Suscho, P.

⁴ Izkisi, G.] Izkichi, P.

⁵ Tzchami, G.] Tschmi, P.

⁶ Tscharatchewi < P.

⁷ diese an der Iswara < P.

⁸ Argweti < P.

⁹ Imaziminda, G.] Inoziminda, P.

¹⁰ Dġukrati, G.] Dschukrati, P.

¹¹ Bġinewi, G.] Bschinewi, P.

¹² Mordsgweti, G.] Monschweti, P.

¹³ Zereteli gehörige < P.

¹⁴ Kweta Beretisa, G.] 49. Kweta, 50. Beretisa, 51..., P.

¹⁵ Dġalaurta, G.] Dschalaurta, P.

¹⁶ Dġokaweti, G.] Dschokaweti, P.

¹⁷ des zaarischen Vaterbruders Georgi < P.

¹⁸ Chalipeauri, G.] Chalipeni, P.

¹⁹ Gwime, G.] Kwime, P.

²⁰ Diese Oerter—und Artschil, G.] Von allen gehören nicht die Hälfte dem Zaar—die übrigen dem Zarewitsch Georgi, Vaterbruder des Zaars, und Artschil, auch den Fürsten Zareteli, P.

ხერე, 5. ბაჯითი; ეს ოთხი არის ყვირილის ჩრდილო-დასავლეთით, ჩიხურა და ჯრუჭულას შესართავეებს შორის¹, 6. ჩიხა და 7. ორღული, ჩიხურაზე².

შუშაზე [არის]: 9. ჰალა 10. ღურევი 11. იცქისი 12. ცხამი, ჩარათხე-ვი³ და 13. ეთო. უკანასკნელი განადგურებულია ლეკების მიერ, ეს ისვარაზე მდებარეობს⁴. [14.] შალაური 15. გორისა 16. მერჯევი, არგვეთი⁵ 17. ჭორვი-ლა 18. სავანე 19. იშაწმინდა⁶ 20. საირხე 21. კალვათა 22. ითხვისი 23. შუქ-რუთი 24. ჭორეთი 25. ბეინევი 26. დარბაისები⁷ 27. მერევი 28. გუნდაეთი 29. პერევისა, შესანიშნავი ეკლესიით 30. წინსოფელი 31. ჭილოვანი 32. სკინ-დორი 33. მორძგვეთი 34. ჭილოვანი 35. სკინდორი 36. რკვია და ბოსლევი 38. თვალუეთი 39. ცხრუქვეთი 40. სვერი, განადგურებული ციხე.

საილისხევისა და ღუმალას შორის [არის]: 41. მოიდანახე, წერეთლის კუთვნილი⁸ კარგი ციხე, 42. ცეცქი 43. მანდაეთი 44. ჩხილაური⁹ 45. მჩხე-თური 46. ნიგოზეთი 47. წყალშავი 48. უსახელო 49. ქვედა ბერეთისა¹⁰ 50. ზედა ბერეთისა 52. ლიჩი 53. ლოდორა 54. გოლისი 55. მოძვი 56. ჯა-ლაურთა 57. გარგვენაული¹¹.

ყვირილის მარჯვენა მხარეზე მდებარეობენ:

58. კოლბაური (კორბოული)¹² 59. ჯოყოვეთი 60. ავალიშვილები 61. სეკვეცა (თუ საკურწე?) 62. დარკვეთი 63. ზოდი 64. ახალციხე, პატარა ციხე, ეკუთვნის მეფის ბიძას (მამის ძმას) გიორგის¹³; 65. წირქვალი 66. ხალი-ფაური 67. მღვიმე (მღვიმევი?) 68. თაბაგრები 69. რგანი და 70. ნავარძეთი-სოფლები 14—66 მდებარეობენ ყვირილაზე, საილისხევისა და ძირულაზე და მათი უმეტესობა ეკუთვნის თავად წერეთელს, დანარჩენები კი—მეფესა და მეფის ძეს გიორგისა და არჩილს¹⁴.

¹ ეს ოთხი—შორის < პ ა ლ.

² საჩხერე—ჩიხურაზე, გ ი უ ლ.] ჩიხურაზე 5. საჩხერი 6. ბაჯითი 7. ჩიხა და 8. ორჯუ-ლი, პ ა ლ.

³ ჩარათხევი < პ ა ლ.

⁴ ეს ისვარაზე მოებარეობს < პ ა ლ.

⁵ არგვეთი < პ ა ლ.

⁶ ივანწმინდა.

⁷ დარბაისები.

⁸ წერეთლის კუთვნილი < პ ა ლ.

⁹ ჩხორაული.

¹⁰ ქვედა ბერეთისა, გ ი უ ლ.] 49. კვეცა 50. ბერეთისა, 51... პ ა ლ.

¹¹ ჯარგვენაური.]

¹² ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა 155, 156: კოლბეური.

¹³ ეკუთვნის მეფის ბიძას (მამის ძმას) გიორგის < პ ა ლ.

¹⁴ სოფლები 14—66 მდებარეობენ—არჩილს, გ ი უ ლ.] ყველა ამათგან ნახევარიც კი არ ეკუთვნის მეფეს; დანარჩენები ეკუთვნის მეფის ძეს გიორგის, მეფის ბიძაშვილს და არჩილს, აგრეთვე თავად წერეთელს. პ ა ლ.

Der imeretische Distrikt Chepinikewi.

Er wird von Imeretnern bewohnt und nimit einen Theil der Dumala und Sirula ein.

Am Dumala:

1. Nadaburi
2. Zichenri
3. Gregulati
4. Chewidschoari
5. Zakwa
6. Gesamania
7. Chunewi
8. Wertkwili
9. Wertkwilitschali.

Am Sirula:

10. Waschlewi
11. Amaschuketi
12. Ereta
13. Makatubani
14. Gorescha
15. Obisa
16. Schroschma
17. Zewa
18. Ziploake
19. Ilemi
20. Sanachschiere
21. Sagwina und
22. Scherapan.

Der Distrikt Argweti.

Er nimit die Ebene zwischen dem Neben- und Vorgebürge von N. in S. und von dem Quergebürge bis zum Rion von O. in W. ein und wird von Sewrula und Tschichura der Kwirila und vom Tzchalzitela des Rion gewässert. Seine Einwohner sind Imeretner.

Zu demselben gehören folgende Oerter:

1. Kwachtschiri, an der Niedrigung zwischen den Flüssen Tschalzitela und Tschichura
2. Delikaauri
3. Beglewi
4. Martatubani
5. Ziploaki
6. Sakara, in der Niedrigung zwischen dem Kwirila und Schalabura
7. Nagarewi¹, am Ursprung des Tschichura
8. Sewri, Festung und großes Dorf am Ursprung des Sewrula
9. Simoreti, niedriger am Sewrula
10. Tschichari, mit einer berühmten Kirche
11. Tschiltaskaro
12. Alisubani
13. Skande, jezt zerstörte kleine² Festung,
14. Zichori ehemals gros, jezt nur von einigen Armeniern bewohnt³,
15. Mudğireti⁴
16. Soreti
17. Rupoti
18. Zucharela
19. Tedğola
20. Wankiti
21. Tschalatsche. Diese von 10 bis 21 am Fuße des Gebürges, zwischen der Sewrula und Susa.

22. Sasano⁵
23. Tauasa und
24. Matschetawru⁶
25. Tusi,
26. Wardigora
27. Kwaziche
28. Sakurtse. Diese am Fuß des Gebürges zwischen der Susa und Budğa;
29. Chreiti
30. Watğewi
31. Muchura
32. Schaupawara, Festung
33. Tzchilati; diese von 28—32⁷ auf der Höhe des Nebengebürges (Jug. Subalpinum). Oberhalb dem Ursprunge der Sewrula, Susa und Budğa.

Die mehresten gehören dem Zaar und die am Susa und Budğa dem Bruder des Zaaron Artschil.

¹ Nagarewi, G.] Nagauwi, P.

² kleine < P.

³ bewohnte[r] Ort G.

⁴ Mudğireti, G.] Madgureti, P.

⁵ Sasano, G.] Dasano, P.

⁶ Matschetawru, G.] Malschetawril, P.

⁷ von 28—32 < P.

იმერული მხარე ხეფინიხევი

ის დასახლებულია იმერლებით და უჭირავს დუმალისა და ძირულის ნაწილი.

დუმალაზეა:

1. ნადაბური 2. ციხური¹ 3. გრეგულათი² 4. ხევიჯვარი 5. წაქვა.
6. გეტსამანია 7. ხუნევი 8. ვერტყვილა 9. ვერტყვილიქალა³.

ძირულაზეა:

10. ვაშლევი 11. ამაშუკეთი 12. ერეთი 13. მახათუბანი 14. ლორეშა
15. უბისა 16. შროშა⁴ 17. წვეა 18. წიფლოაკი⁵ 19. ილეში 20. სანახშირე
31. საღვინე და 22. შორაპანი.

მხარე არგვეთი

მას უკავია დაბლობი გვერდით მთიანეთსა და მთისწინეთს შორის ჩრდილოეთიდან სამხრეთისკენ და გამკვეთი ქედიდან რიონამდე—აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ და ირწყვება ძვერულათი და ჩიხურათი (ყვირილის შენაკადებია) და რიონის შენაკად წყალწითელათი. მის მოსახლეობას იმერლები შეადგენენ.

მას ეკუთვნის შემდეგი სოფლები:

1. კვახჭირი, მდ. წყალწითელასა და ჩიხურას შორის მოთავსებულ დაბლობზე, 2. დელიკაური⁶ 3. ბელლევი 4. ხარტოთუბანი 5. წიფლაკი⁷ 6. საქარა, ყვირილასა და ჩოლაბურას შორის დაბლობზე, 7. ნალარევი, ჩიხურას სათავესთან 8. ძვერი, ციხე და დიდი სოფელი ძვერულას სათავესთან, 9. სიმონეთი, უფრო ქვემოთ, ძვერულაზე 10. ჩხარი, განთქმული ეკლესიით, 11. თხილთაწყარო 12. ალისუბანი 13. სკანდე, ამჟამად დანგრეული პატარა⁸ ციხე 14. ჩიხორი, ოდესღაც დიდი, ამჟამად მცირე, სომხებით დასახლებული ადგილი⁹ 15. მუჯირეთი 16. ზოვრეთი 17. რუფოთი 18. ცუხარელა(?) 19. თერჯოლა 20. ღვანკითი 21. ქალატყე. [პუნქტები] 10 დან 21-მდე მდებარეობენ მთის ძირას, ძვერულასა და ზუსას შორის. 22. საზანო 23. თავასა და 24. მაჩეტარეუ¹⁰ 25. თუსი 26. ვარდიგორა 27. ქეაცხე 28. საკურწე. ესენი [მდებარეობენ] მთის ძირას, ზუსას და ბუჯას შორის; 29. ხრეთი 30. ვაჭევი 21. მუხურა 32. შაუპავარა, ციხე 33. რცხილათი. [პუნქტები] 28—32¹¹ მდებარეობენ გვერდითი ქედის თხემზე, ძვერულის, ზუსისა და ბუჯის სათავეებს ზემოთ.

უშეტესობა ეკუთვნის მეფეს, ხოლო ზუსასა და ბუჯაზე მდებარენი კი — მეფის ძმას, არჩილს.

¹ ციციური.

² გრიგოლათი.

³ ვერტყვიქალა.

⁴ შროშა.

⁵ წიფლავაკე.

⁶ დილიკაური.

⁷ წიფლავაკე.

⁸ პატარა < პალ.

⁹ ადგილი < პალ.

¹⁰ მეჩხეთურა.

¹¹ 28—32 < პალ.

Dieses ist eine allgemeine Benennung der südlichsten imeretischen Distrikte von Sudschawacho bis Losietchewi. Der Name bedeutet Wohnungen am Berge.

Der Distrikt Satschino, Imeretiens liegt von Tschuanta am Bache Sabeka, am Fuße des Vorgebürges bis zum Rion hinab, und hat folgende Oerter:

1. Tschauanta, eine wüste Festung, 2. Sabeka¹ 3. Ziche-Subani eine, kleine Festung von Sabeka 6 W. in O. am Vorgebürge 4. Dichaschcho² 5. Wani 6. Wondschocheti 7. Dwali-Schwilebi 8. Gadidi, mit einer guten Kirche, 9. Sulori³ 10. Kedi⁴ 11. Sapatschau, Festung, 4 W. südlich⁵ von Tschuanta im Gebürge⁶ 12. Tomanieri 13. Tschwischi (შვიში)⁷ 14. Isreti oder Isriza, wo warme Quellen sind⁸. Der Distrikt Satschino gehört, so wie der Distrikt Sadgawacho dem Zaaren, nachdem die Fürsten ausgestorben sind.

Der Distrikt Seristo, liegt dem vorigen ostlich am Fuße des Vorgebürges am Flüßchen Kuni. Dessen Oerter sind: 1. Amegleba 2. Sademetro 3. Salaminowo 4. Nasagorewi 5. Baboti⁹ 6. Gora 7. Swani 8. Okuti 9. Romaneti 10. Kormagali 11. Inaschauri und 12. die wüste Festung Padalauri¹⁰ am Kuni im Gebürge. Es gehört dieser Distrikt zur¹¹ Familie des Radgis Eristaw(e)i und wird noch jezt¹² von einem Vetter desselben besessen. Die Einwohner beyder sind Imeretiner.

Der Distrikt Salordkipaniso.

Er wird in O. von Rion und in W. vom Flusse Ts'chenni Ts'chalj eingeschlossen, und ist das Erbtheil der Fürstl. Familie Lordkipanisi.

Zu demselben gehören folgende Oerter:

1. Twischi 2. Goronischchi 3. Mekwena 4. Wani 5. Opurscheti 6. Gumati 7. Osurnela 8. Namachwani 9. Kwilischchi¹³ 10. Tschuneschi¹⁴ 11. Ts'chukuri 12. Dedochtisa 13. Gwaschtibi 14. Sedsileti 15. Gelawerdi 16. Urag-

¹ Tschauanta—Sabeka გოულდენშტეტს აქ ცალკე არ აქვს გამოყოფილი. ნუმერაცია პალახისა.

² Dichaschcho, G.] Dichonscho, P.

³ Sulori < P.

⁴ Kedi, G.] Kadi, P.

⁵ südlich < P.

⁶ im Gebürge < P.

⁷ Tschwischi (შვიში), G.] Twischi, P.

⁸ wo warme Quellen sind, P.] daselbst Therma, G.

⁹ Baboti, G.] Baboli, P.

¹⁰ Padalauri, G.] Pa Dalauri, P.

¹¹ Es gehört dieser Distrikt zur, G.] Er gehört der, P.

¹² wird noch jezt, G.] ward auch, P.

¹³] Kwilischchi, P. Kwitischchi, G.

¹⁴ Tschuneschi, G.] Tschuruschi, P.

მხარე ფთის ცახლი („მთის სახლი“)

ეს არის საერთო სახელი იმერეთის ყველაზე უფრო სამხრეთი მხარისა, საჯავახოდან ლომსიათხევამდე. სახელი ნიშნავს „სახლები მთაზე“.

იმერეთის მხარე საჩინო მდებარეობს ჩუანთიდან (შუამთიდან?) მდ. სებე-კაზე მთისწინეთის ძირას, ქვევით რიონამდე და აქვს შემდეგი სოფლები:

1. ჩუანთა¹, დანგრეული ციხე 2. სებეკა 3. ციხისუბანი, პატარა ციხე, სებეკიდან 6 ვერსზე აღმოსავლეთით, მთაზე. 4. დიხაშხო 5. ვანი 6. ვონჯოხეთი² 7. დვალისვილები 8. გადიდი, კარგი ეკლესიით. 9. სულორი³ 10. ქედი 11. საფაჩაუ⁴, ციხე, შუამთიდან სამხრეთით⁵ 4 ვერსზე, მთაში⁶. 12. ტობანი-ერი 13. ჭყვიში 14. ისრითი ანუ ისრიზა, სადაც თბილი წყაროებია. მას შემდეგ რაც თავადები დაიხოცნენ, საჩინოს მხარე, ისევე როგორც საჯავახო, ეკუთვნის მეფეს.

მხარე საერისთაო, მდებარეობს წინა მხარის აღმოსავლეთით მთის ძირას, მდ. კუნიზე. მისი სოფლებია: 1. ამაღლება 2. სადემეტრო 3. სალამინოვო⁷ 4. ნასაგორევი 5. ბაბოთი 6. გორა 7. სვანი⁸ 8. ოკუთი⁹ 9. რომანეთი 10. გორმალაი 11. ინაშაური და 12. დანგრეული ციხე პადალაური მდ. კუნიზე, მთაში. ეს მხარე¹⁰ ეკუთვნის რაჭის ერისთავს და ახლაც იქ ზის მისი ბიძაშვილი. ორივე მხარის მოსახლეობა იმერლებია.

მხარე სალორთქიფანიძო

ის მოქცეულია აღმოსავლეთით რიონსა და დასავლეთით ცხენისწყალს შორის და არის თავად ლორთქიფანიძეების საკუთრება.

მას ეკუთვნის შემდეგი სოფლები:

1. ტვიში 2. გორონიში¹¹ 3. მექვენა 4. ვანი 5. ოფურშეთი¹² 6. გუმათი 7. ოსურნელა¹³ 8. ნამახვანი 9. ქვილიშა¹⁴ 10. ჩუნეში 11. ცხუნკური 12. დე-

¹ შუამთა.

ონჯოხეთი.

² სულორი < 3 ალ.

საპაიჭაო.

³ სამხრეთით < 3 ალ.

⁴ მთაში < 3 ალ.

⁵ სალომინაო.

⁶ ბზვანი.

⁷ უხუთი.

⁸ მხარე < 3 ალ.

⁹ ქორენიში.

¹⁰ ოფურჩხეთი.

¹¹ ოსურნელა.

¹² ქვილიშორი (?)

weti 17. Musalori 18. Tschikaauri 19. Achal Bedisaauli 20. Ziches Gwerdi, eine Festung¹ 21. Guschtibi 22. S'chaltuba und² 23. Chomuri.

Die 5 erstern liegen am westlichen³ Ufer des Rion, Opurscheti Sarati gegenüber und Solomon⁴, die folgenden 4 höher und sind Dadians; die 3 letztern sind des Zaaren. Die übrigen⁵ der Familie Lordkipanisi⁶. Bey Gwaschtibi⁷ ist eine Festung an der Ostseite des Flusses Ts'cheni Ts'chali von S'chaltuba in NW. an 3 Stunden und dieses ist der äusserste nordwestlichste Ort des Zaars Salomon.

Ziches Gwerdi ist auch eine Festung; von S'chaltuba in W. 1 1/2 St. höher in Gebürgen in N. gränzt an diese[m] Distrikt Letschkum⁸. Seine Einwohner sind Imeretiner⁹.

Der Distrikt Samikelaso, hat den Namen von der fürstl. Familie Mikelasi, der er dem größten Theil nach gehört.

Er nimmt die Ebene zwischen den Flüssen Ts'cheni-ts'chali, Guba und Rion ein, und enthält folgende Oerter:

1. Guba 2. Dschicheisi¹⁰ 3. Dschiktubani 4. Kulaschi 5. Tschakani 6. Ganiri 7. Kutiri 8. Kolobani, welches, so wie mehrere von den Mündungen der Bäche in den Ts'cheni-ts'chali gelegene vom Wasser zerstört ist. 9. Ilori 10. Ezeri 11. Sanawardo 12. Samtredia 13. Gianeti 14. Kwischanschala 15. Napago 16. Ekali 17. Choni 18. Mad-chodgi und 19. Kontueti. Die 3 letztern und überhaupt etwan der halbe Kreis gehören den Zaaren und die übrigen den Fürsten Mikelasi. Die Einwohner sind Imeretiner¹¹.

Der Distrikt Wake.

Der Distrikt Wake (das Feld) nimt die Ebene zwischen dem Rion und Bache Guba ein. Er hat folgende Dörfer und Oerter: 1. Maglaki 2. Parasanachani 3. Kutiri 4. Bagisumi 5. Mes'cheti 6. Teguti und dabey die Festung Ziche Darbas am Rion W¹². unter Kutais 7. Namas'chewi, daselbst ein zaarisches Hoflager, 8. Opischkwidi 9. Sakulia¹³ 10. Baschi 11. Tka-tschiri 12. Patriketi 13. Ukaneti.

¹ eine Festung, გიულდენშტედტს აქ არ უწერია.

² und < G.

³ westlichen, G.] rechten, P.

⁴ und Solomon < P.

⁵ Die übrigen, P.] mittleren, G.

⁶ Lordkipanisi, G.] Lordkipeni, P.

⁷ Gwaschtibi, G.] Gutschtibi, P.

⁸ Ziches Gwerdi—Letschkum < P.

⁹ Seine Einwohner sind Imeretiner < G.

¹⁰ Dschicheisi, G.] Dschigeisi, P.

¹¹ Die Einwohner sind Imeretiner < G.

¹² W. < P.

¹³ Sakulia, P.] Jakulia, G.

დახვთისა 13. გვიშტიბი 14. სეძილეთი¹ 15. გელავერდი² 16. ურაგვეთი 17. მუსალორი 18. ჩიკააური 19. ახალბედისეული 20. ციხის გვერდი, ციხე 21. გვიშტიბი 22. წყალტუბო და 23. ხომული.

პირველი ხუთი მდებარეობს რიონის დასავლეთ³ ნაპირზე, ოფურჩხეთი—ზარათის პირდაპირ [და სოლომონს⁴ (ეკუთვნის)]; შემდეგი 4 მდებარეობს უფრო მაღლა და ეკუთვნის დადიანს; 3 უკანასკნელი მეფისაა: დანარჩენები⁵ ლორთქიფანიძისაა: გვიშტიბთან არის ციხე ცხენისწყლის აღმოსავლეთ მხარეზე, წყალტუბოდან ჩრდილო-დასავლეთით 3 საათის სავალზე და ეს არის ჩრდილო-დასავლეთის განაპირა ადგილი სოლომონ მეფის სამფლობელოსი.

„ციხის გვერდი“ ასევე ციხეა; წყალტუბოდან დასავლეთით 1 1/2 საათის სავალზე ზევით მთებში, ჩრდილოეთით, ამ მხარეს ესაზღვრება ლეჩხუმი⁶: მისი მოსახლეობა იმერლებია⁷.

სამიქელაძოს მხარეს სახელი აქვს მიქელაძეების თავადური გვარიდან, რომელსაც ეკუთვნის მისი უმეტესი ნაწილი.

მას უკავია დაბლობი მდ. ცხენისწყალსა, გუბასა და რიონს შორის და მოიცავს შემდეგ სოფლებს:

1. გუბა 2. ჯიხაისი 3. ჯიქთუბანი 4. კულაში 5. ჩაკანი⁸ 6. ლანირი 7. კუტირი⁹ 8. კოლობანი, რომელიც წყლისგანაა დანგრეული ისევე, როგორც სხვა, ცხენისწყალში ჩამავალ მდინარეების შესართავებთან მდებარე სოფლები, 9. ილორი 10. ეწერი 11. სანავარდო 12. სამტრედია 13. გიანეთი¹⁰ 14. ქვიშანჭალა 15. ნაბაგო 16. ეკალი 17. ხონი 18. მათხოჯი და 19. კონტუათი. სამი უკანასკნელი, და საერთოდ მხარის დაახლოებით ნახევარი, ეკუთვნის მეფეს, ხოლო დანარჩენი—თავად მიქელაძეებს. მოსახლეობა იმერლებია¹¹.

მხარე ვაკე

ვაკის (=ველი) მხარეს უჭირავს დაბლობი რიონსა და მდ. გუბას შორის. მასში ვედის შემდეგი სოფლები: 1. მაღლაკი 2. ფარცხანაყან[ვე] 3. კუტირი¹² 4. ბალისუმი 5. მესხეთი 6. თეგუთი¹³, მასთან ციხე „ციხე-დარბაზი“ რიონზე, დასავლეთით¹⁴, ქუთაისს ქვემოთ. 7. ნამსხვევი; აქ არის მეფის ბანაკი, 8. ოფ-შკვითი 9. საყულია¹⁵ 10. ბაში 11. ტყაჩირი 12. პატრიკეთი 13. უკანეთი.

¹ ძეძილეთი.

² გელავერი.

³ დასავლეთ, გ. ი. უ. ლ.] მარჯვენა, პ ა ლ.

⁴ და სოლომონს < პ ა ლ.

⁵ დანარჩენები, პ ა ლ.] შუაში [მდებარენი], გ ი უ ლ.

⁶ „ციხის გვერდი“—ლეჩხუმი < პ ა ლ.

⁷ მისი მოსახლეობა იმერლებია < გ ი უ ლ.

⁸ ჭაგანი.

⁹ ქვიტირი.

¹⁰ იანეთი.

¹¹ მოსახლეობა იმერლებია < გ ი უ ლ.

¹² ქვიტირი.

¹³ გეგუთი.

¹⁴ დასავლეთით < პ ა ლ.

¹⁵ საყულია, პ ა ლ.] იაკულია, გ ი უ ლ.

Er nimmt die Kluft (Chrami) oder ausgebreitete flache Niedrigung des Flüßchen Tscherimela über der imeretischen Festung Tscheri ein. Dieser fließt von O. in W. und fällt in die linke des Kwirila.

Der Distrikt gehörte ehemals ganz zu Imereti. Da sich aber die fürstl. Familie Abaschisi, der Wachta und die Dörfer umher gehören, vor vielen Jahren den Zaaren von Kartuli unterworfen, so gehört der obere Theil zu Kartuli und nur der untere zu Imereti.

Die Oerter desselben sind von der Mündung des Tscherimela an aufwärts an beyden Seiten in dieser Folge: 1. Igoreti 2. Gwerki 3. Goriti 4. Sargweschi 5. Sabe 6. Mironziminda 7. Mlasche¹. 8. Kroli 9. Basaleti 10. Garichewi 11. Tscheri, eine Festung, 12. Parzgnali 13. Garagaauli, eine zerstörte Festung, 14. Marilisi² 15. Legwani 16. Kwebi 17. Elasnauri 18. Tschardali und 19. Serani, die alle dem imeretischen Zaar gehören; hierauf folgt das Erbtheil³ der Familie Abaschisi, die dem kartulischen Zaar unterthan ist, (gehören): 20. Wachani, eine Festung, neben welcher einige handelnde Armenier wohnen, 21. Babi 22. Deisi 23. Stilli 24. Nebosiri 25. Bedgatubani 26. Golatubani 27. Setubani 28. Moliti 29. Gudatubani 30. Sware 31. Nunisi 32. Pitschnuari 33. Gogatubani 34. Zipa 35. Pona 36. Zugrugascheni und 37. Zeichtala, die beyden letztern bewohnen Armenier⁴.

Fast alle Abaschische Dörfer und Oerter sind von den Lesgiern, die sich hier fast beständig aufhalten, verheeret.

Der ansehnliche Distrikt Letschkumi, hat zwar von jeher zur imeretischen Provinz gehört, ist aber in vorigen Kriegen abgerissen, und unter den Dadian Mingreliens gekommen, und auch bey dieser Provinz im jeztigen (1772) Kriege verblieben.

Verzeichniß imeretischer Städte, oder Oerter, die Städten verglichen werden, und in den vorigen bey den Distrikten angeführten Oertern nicht alle genennt, auch theils nur in ihren Trümmern noch sind:

Kutais oder Kutatis	Karagaur	Achaschas	Roichati
Tzcheri	Suseri	Scharia	Tewres-dschi
Sadcheli	Tschelatchi	Zeiri	Uachaja
Schupori	Satschintschi	Uardi	Achotewis
Goschtabi	Tscharala	Dechunri	Aschekasch
Kesuti	Barsia	Tschgisi	Kuasch Zibis
Chudar	Keguti	Ladschnia	Bartschitsch
Suaku	Lechidiri	Batoda	Kitru
Alexandratsch	Dschota	Kutebsa	Tarsis
Kelwani	Sakazi	Wasise	Kazne.
		Guimes	

¹ Mlasche, G.] Mlasch, P. ² Marilisi, G.] Manlisi, P. ³ hierauf folgt das Erbtheil <P. ⁴ Zugrugascheni—Armenier გიულდგნებუტგეტთან აქ არ არის.

მას უკავია ხევი (ხრამი) ანდა მდინარე ჩხერიმელის გაშლილი ვაკე იმერეთის ციხის ჩხერის ზემოთ. ჩხერიმელა მოედინება აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ და ერთვის ყვირილას მარცხენა მხრიდან.

წინათ ეს მხარე მთლიანად იმერეთს ეკუთვნოდა. მაგრამ, თავადი აბაშიძე, რომელსაც ეკუთვნოდა „ვახტა“ და სოფლები ირგვლივ, დიდი ხნის წინ დაიმორჩილა ქართლის მეფემ; ამრიგად, ზედა ნაწილი ეკუთვნის ქართლს და მხოლოდ ქვედა—იმერეთს.

მისი სოფლებია, ჩხერიმელის შესართავიდან ზევით, ორივე მხარეს, შემდეგი რიგით: 1. იგორეთი 2. ღვერკი 3. ხორითი 4. სარგვეში 5. საბე 6. მირონწმინდა 7. (მ)ლაშე 8. ქროლი 9. ბაზალეთი 10. ღარიხევი 11. ჩხერი, ციხე 12. ფარცხნალი¹ 13. გარაგაული², დანგრეული ციხე 14. მარილისი 15. ლედვანი 16. ქვები 17. ელაზნაური 18. ჭარტალი და 19. სერანი; ყველა ეკუთვნის იმერეთის მეფეს; ამას მოსდევს მამულები³ აბაშიძისა, რომელიც ქართლის მეფეს ემორჩილება: 20. ვახანი, ციხე, რომლის ახლოც ცხოვრობენ სომეხი ვაჭრები, 21. ბაბი 22. დეისი 23. სტილი⁴ 24. ნებოჭირი⁵ 25. ბეჟათუბანი 26. გოლათუბანი 27. ზეთუბანი 28. მოლითი 29. გუდათუბანი 30. ზვარე 31. ნუნისი 32. ფიჭვნარი 33. გოგათუბანი 34. წიფა 35. ფონა 36. წულრულაშენი და 37. ცეიხტალა, ორ უკანასკნელში ცხოვრობენ სომეხები*.

აბაშიძეთა სოფლების უმეტესობა დარბეულია ლეკების მიერ, რომლებიც აქ განუწყვეტილად თარეშობენ.

მნიშვნელოვანი მხარე ლეჩხუმში ძველთაგან იმერეთს ეკუთვნოდა, მაგრამ უკანასკნელ ომში იმერეთმა ის დაკარგა და ის დაექვემდებარა სამეგრელოს დადიანს; ის (ლეჩხუმი—გ. გ.) სამეგრელოში დარჩა ახლანდელი (1772) ომის შემდეგაც.

სია იმერეთის ქალაქებისა ან ადგილებისა, რომლებიც ქალაქებს ედარებიან და ზემოთ დასახელებულ მხარეთა აღწერის დროს ყველა არ იყო დასახელებული, ამასთან ზოგი ნანგრევებადაა ქცეული:

ქუთაისი ანუ	კელვანი	ახაშასი (?)	მღვიმე
ქუთათისი	ხარაგაული	სხიერი (?)	როკითი
ჩხერი	სასირიო	ბეგრი	ტევრეს-ჯი (?)
სადხელი	ჭალატყე	ვარდი	ვახანი
(სადმელი?)	საჩინო (?)	დეხვირი	ხოტევი
შეუპოვარი	ჩარალა (?)	ჭყვიში	აშეკაში (?)
გვიშტიბი	ვარძია	ლაჯანა	კვანჭირი
გეგუთი	გეგუთი	ბაბოთი	ბარჯაში (?)
ხილარი	ლეხიღირი	კუტებსა (?)	კორტი (?)
საკაო (ზნაკვა?)	ჩონთო	ვაკისა, თუ	ტარსისი (?)
ალექსანდრაჩი	საკეცია	ვაზისუბანი (?)	კაცბი

¹ ხარაგაული. ² ამას მოსდევს მამულები < პალ. ³ ჩილიღი ⁴ ნებოჭირი.

⁵ სომეხები < გ ი უ ლ დ.

8. Die Provinz Guria

Die georgische Provinz Guria hat in W. das schwarze Meer, in N. theils den untern Rion und an demselben oben oder ostlich Mingrelien, und unter oder westlich türkische Distrikte, in O. Imereti, in SO. georgische Distrikte, die jezo in türkischen Händen sind, in S. den Tscharuch, der in der Nähe des Kur entspringt und am Fuße des araratischen Vorgebürgs westlich zum schwarzen Meer fließt.

Die südlichen Gränzen dieser Provinz sind aber, nach der Laune der Türken, zu verschiedenen Zeiten, merklich verschieden gewesen und auch gegenwärtig (1772) besaßen die Türken die guriaschen Oerter und Distrikte an und über den Tscharuch.

Guria ist bey seiner südlichen Lage auch mehr flach, denn es nimt die breite Niedrigung des Rion und einen Theil des südlichen Vorgebürgs ein; der Boden ist für Feldbau und Viehzucht fruchtbar und vortheilhaft und die Luft gesund. Aber das Land ist durch die häufigen Ueberwältigungen der Türken, die Menschen und Vieh fortschleppen und die Wohnsitze verheeren, durch das Spiel der Türken mit den Beherrschern Gurias, die auf und absetzen und schon durch die Türken äusserst verwüstet, entvölkert, unangebaut und selbst ohne Hofnung großer Verbesserungen.

Der Beherrscher hat den Titul Guriel oder Guriela. Der jezige ist ein guriascher Fürst, nicht aus der zaarischen Familie, heißt Mania und ist ein georgisch-griechischer Christ. Er war doch jezo nicht mächtiger und in seinen Verträgen nicht sicherer, als daß er dem imeretischen Zaar Salomon Geisel geben mußte. Sein Bruder Georgi ist ein guriascher Fürst. Die Guriels waren vordem Vasallen oder Lehenträger des imeretischen Zaarn, der jezige aber ist unabhängig und hält es mehr mit den Türken, als mit dem so nahe verwandten Zaaren.

Die zahlreichste Nation in Guria ist die georgische, die auch eine georgische Mundart mit vielen fremden, besonders tatarischen Wörtern vermischt, spricht. Unter derselben sind, so wie in den übrigen georgischen Provinzen, viele Armenier, Tataren, Juden auch Kaukaser.

Die herrschende Religion ist die georgisch-griechische. Das Land hat auch zwey Bischöfe; den Episkoposi Schamokmedeli und Dğumateli nehmlich, von welchen der erste im Kloster Schamokmedeli und der an-

7. პრინციპი გუჩია.

ქართულ პროვინციას—გურიას დასავლეთით აკრავს შავი ზღვა, ჩრდილოეთით—ნაწილობრივ რიონის ქვედა წელი და მის ზემოთ, ანუ აღმოსავლეთით სამეგრელო, ხოლო ქვემოთ, ანუ დასავლეთით—თურქული მხარეები; აღმოსავლეთით ესაზღვრება იმერეთი, სამხრეთ-აღმოსავლეთით—ქართული მხარეები, რომლებიც ამჟამად თურქებს უბყრიათ, სამხრეთით—მდ. ჭოროხი, რომელიც სათავეს იღებს მტკვრის ახლოს და არარატის მთისწინეთის ძირის დასავლეთით მიედინება შავი ზღვისაკენ.

ამ პროვინციის სამხრეთი საზღვრები სხვადასხვა დროს საგრძნობლად იცვლებოდა თურქების წყალობით და ახლაც (1772) უკავიათ თურქებს გურიის სოფლები და მხარეები ჭოროხზე და მის გადაღმაც.

გურია თავის სამხრეთ ნაწილში უფრო ვაკეა, რადგან მას უკავია რიონის განიერი დაბლობი და სამხრეთი მთისწინეთის ერთი ნაწილი; ნიადაგი მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობისათვის ნაყოფიერია და გამოსადეგი, ჰავაც ჯანსაღია. მაგრამ ქვეყანა უაღრესად გაჩანაგებულია (მოსახლეობისაგან გაცილილია) და გაუშენებელი თურქების ხშირი შემოსევების გამო, რომლებიც მიერეკებიან მოსახლეობას და საქონელს და ანადგურებენ სახლებს; აგრეთვე დიდად მოქმედებს თურქთა „თამაში“ გურიის მმართველ წრეებთან, რაც გამოიხატება თავადთა დანიშვნა-გადაყენებაში თურქების მიერ. ნაკლებია იმის იმედი, რომ მდგომარეობა დიდად გაუმჯობესდეს.

გურიის მმართველის ტიტულია გურიელი. ახლანდელი მმართველი არის გურიის თავადი, არა სამეფო გვარიდან; მას სახელად ჰქვია მამია და არის მართლმადიდებელი (ქართველ-ბერძენი ქრისტიანი). ის ამჟამადაც არ არის უფრო ძლიერი და ხელშეკრულებებში სანდო, ვიდრე მაშინ, როცა სოლომონ მეფეს მძევალს აძლევდა. მისი ძმა გიორგი—გურული თავადია. წინათ გურიელი ვასალურ და ლენურ დამოკიდებულებაში იყო იმერეთის მეფესთან, ახლანდელი კი დამოუკიდებელია და უფრო მეტი კავშირი თურქებთან აქვს, ვიდრე ასე ახლობელ ნათესავ მეფესთან.

გურიის მოსახლეობის დიდი უმეტესობა ქართველებია, რომლებიც ლაპარაკობენ ქართულ კილოზე, რომელშიც ბევრი უცხო სიტყვაა შერეული, განსაკუთრებით თათრული. მათ შორის, ისევე როგორც სხვა ქართულ პროვინციებში, ბევრი არიან სომხები, თათრები, ებრაელები, აგრეთვე კავკასიელები.

გაბატონებული რელიგია არის ქართულ-ბერძნული. ქვეყანას ჰყავს აგრეთვე ორი ეპისკოპოსი; სახელდობრ, ეპისკოპოსი შემოქმედელი და ჯუმათელი,

dere im Kloster Dğumati seinen Siz hat, die im Patriarchen oder Katholikos Imeretiens ihr Oberhaupt erkennen, der auch in beiden Eparchien die Hebung von einigen Gütern hat. Da es bey jedem Ueberzuge der Türken ein Rettungsmittel wie(eder das Wegschleppen in die türksche Sklaverey ist, wenn sich Christen zur muhamedanischen Religion bekennen, so sind mehr als die Hälfte der Einwohner Muhamedaner geworden.

Wohnung, Kleidung, Sitten Lebensart und Gewerbe sind hier ganz georgianisch.

An der Seeküste werden Citronen, Apfelsinen und Oliven häufig erzielt, welches außer den südlichen türkschen Kreisen, im übrigen Georgien nicht gebräuchlich ist.

Guria hatte 1772 folgende fürstliche Familien: 1. Guriis Eristaw¹ oder erbliche Gouverneur 2. Tawtkirisi² 3. Matschudasi³ und 4. Nakaschisi⁴, deren keiner reich oder mächtig ist.

Folgende Oerter der Provinz Guria sind mir genannt worden.

Am linken Ufer des Rion und nordlichen Fuß des kaukasischen Vorgebürgs. 1. Nikos Diđi, etwan 3 St.⁵ von Satschawacho Imeretiens. Gehört der Familie Matschudasi⁶. 2. Latschchuti⁷ 3. Tschibati 4. Tschoschgati 5. Baliastomi 6. Poti, türk. Faschi, Anfuhr, Stadt und Festung Seehafen⁸ an der linken der Mündung des Rion ins schwarze Meer. Sie ist jetzt in türkischen Händen.

Am westlichen Fuß des Vorgebürges, am Meere, von Poti in Süden:⁹ 7. Dğumati, Kloster und bischöflicher Sitz, Episk. Dğumateli¹⁰ 8. Balleiti, eine Festung an der rechten Seite der Mündung der Subsa. 9. Girgoleti 10. Koboleti 11. Alambori, die beyden letztern Oerter gehören den Fürsten Tawtkirisi 12. Zichesire, eine Festung an der Mündung des Kindrischi. Sie ist in türkischen Händen so wie alle von hier weiter südlich bis Batum und an den Fluß Tcharuk gelegenen Orte. Dieser macht in SW. die Gränzé aller georgischen Distrikte.

An der Anhöhe des Gebürgs, der Kindrische aufwärts liegen:

13. Chino, in türkischen Händen, 14. Kakuti 15. Lechaauri, eine

¹ Guriis Eristaw, deren N. 16 und 22. gehörten. G.

² Tawtkirisi d. N. 5 und 6. gehört, G.

³ Matschudasi d. N. 1, G.

⁴ Nakaschisi, den N. 7 der ersten Abtheilung gehört. G.

⁵ 3 st., G.] 18 W., P.

⁶ Imeretiens. Gehört der Familie Matschudasi, P. გიულდენშტედტთან ამ ადგილას არ არის.

⁷ Latschchuti, G.] Latschuti, P.

⁸ Seehafen < P.

⁹ Am westlichen—Süden < G.

¹⁰ Episk. Dğumateli < P.

რომელთაგან პირველი ზის შემოქმედის მონასტერში, მეორე კი—ჯუმათის მონასტერში. ისინი ექვემდებარებიან იმერეთის პატრიარქს ანუ კათოლიკოსს, რომელიც ორივე ეპარქიაში ჰკრეფს გადასახადს ზოგი მამულებიდან. რადგან თურქთა ყოველი თავდასხმის დროს თურქთა მონობისაგან გადარჩენის საშუალება მაჰმადიანობის მიღებაა ქრისტიანთა მიერ, ამიტომ მოსახლეობის ნახევარზე მეტი გამაჰმადიანდა.

საცხოვრებელი სახლები, ტანსაცმელი, ჩვევები, ცხოვრების პირობები და წარმოების წესები (ხელოსნობა) აქ სრულიად ქართული არის.

ზღვის ნაპირას მოჰყავთ ბევრი ლიმონი, ფორთოხალი, ზეთის ხილი, რაც, სამხრეთ-თურქული მხარეების გარდა, დანარჩენ საქართველოში გავრცელებული არ არის.

გურიაში 1772 წელს იყვნენ თავადთა შემდეგი გვარები: 1. „გურიის ერისთავი“¹, ანუ მემკვიდრეობითი მმართველი, 2. თავდგირიძე², 3. მაჭუტაძე³ და 4. ნაკაშიძე⁴, რომელთაგან არც ერთი არაა არც მდიდარი და არც ძლიერი.

მე დამისახელეს გურიის შემდეგი სოფლები:

რიონის მარცხენა ნაპირზე და კავკასიის მთისწინეთის ჩრდილო ძირში: 1. ნიკოს-დიდი⁵; დაახლოებით 3 საათის სავალზე⁶ იმერეთის საჯავახოდან. ეკუთვნის მაჭუტაძეს. 2. ლანჩხუთი 3. ჩიბათი 4. ჩოჩხათი 5. ბალიასტომი 6. ფოთი, თურქულად ფაში, მისადგომი ქალაქი და გამაგრებული ნავთსადგური⁷. რიონის შავ ზღვასთან შერთვის მარცხენა მხარეზე. ის ახლა თურქების ხელშია. მთის დასავლეთ ძირში, ზღვაზე, ფოთიდან სამხრეთით⁸: 7. ჯუმათი, მონასტერი და ჯუმათელი ეპისკოპოსის⁹ საჯდომი 8. ბაილეთი, ციხე სუფსის შესართავის მარჯვენა მხარეზე. 9. გირგოლეთი¹⁰ 10. ქობულეთი 11. ალამბარი, ორი უკანასკნელი ეკუთვნის თავად თავდგირიძეს; 12. ციხისძირი, მდ. კინტრიშის შესართავთან მდებარე ციხე. ის თურქებს უპყრიათ, ისევე როგორც აქედან სამხრეთით ბათუმამდე და მდ. ჭოროხზე მდებარე სოფლები. ეს (ჭოროხი—გ.გ.) შეადგენს სამხრეთ-დასავლეთის საზღვარს.

კინტრიშიდან ზევით, მთის თხემზე მდებარეობენ:

13. ხინო, რომელიც თურქებს უჭირავთ. 14. ქაქუთი 15. ლიხაური,

¹ გურიის ერისთავი, რომელსაც ეკუთვნის სოფლები №№ 16 და 22, გ ი უ ლ დ.

² თავდგირიძეს ეკუთვნის №№ 5 და 6, გ ი უ ლ დ.

³ მაჭუტაძისა № 1, გ ი უ ლ დ.

⁴ ნაკაშიძისა პირველი განყოფილების № 7. გ ი უ ლ დ.

⁵ ნიგოთი.

⁶ 3 საათის სავალზე, გ ი უ ლ.] 18 ვერსზე, პ ა ლ.

⁷ ნავთსადგური < პ ა ლ.

⁸ მთის დასავლეთ—სამხრეთით < გ ი უ ლ.

⁹ ჯუმათელი ეპისკოპოსის < პ ა ლ.

¹⁰ გრიგოლეთი.

Festung. 16. Osurgeti 17. Schamokmedi, ein Kloster und Siz Episk. Schamokmedeli¹ 18. Askana, eine Festung 19. Bachwi.

Den Fluß Subsa aufwärts² sind: Waniskedi³, 20. Okroskedi⁴, des Eristaws 21. Basileti 22. Aketi, eine Festung 23. Gubasauri, 24. Erketi, der Familie des Eristaws, wo auch⁵ ein Kloster 25. Beroscheauli und 26. Surebi.

Man rechnet in ganz Guria die dem Guriel und den Fürsten unterthänige Einwohner auf 5000 Familien.

Guriaische Distrikte, die jetzt unter türkischer Oberherrschaft stehen, sind:

Der Distrikt *Kachaberi* oder *Madschicheli*, nicht *Machikely*⁶, liegt zwischen dem Fluße *Kindrischi* und *Tscharuk*, am schwarzen Meer. Zu demselben gehört die Festung *Zichesire* an der Mündung des *Kindrischi*, und *Batum*, an der Mündung des *Tscharuk*.

Der distrikt *Adğara*⁷ nicht *Aichara*, an der S-Westlichen Seite des südlichen Vorgebürges des Kaukasus, zwischen *Kachaberi* und *Dschawacheti*, am Ursprunge der durch *Kachaberi* fließenden Bäche.

Der Distrikt *Narimani*, liegt am nordlichen Fuß des araratischen Vorgebürgs, am Ursprunge des Flusses *Tscharuk*. Zu diesem Distrikt gehört *Artweng*.

Der Distrikt *Dschawacheti*, liegt am südlichen Fuß des südlichen kaukasischen Vorgebürgs, um den Ursprung des Kur. Zu demselben rechnet man *Achalziche* selbst und *Azkwer* und *Achalkalaki*.

Noch gehören folgende Oerter zu einem oder dem andern dieser Distrikte⁸: *Liwana*, *Satler*, *Madschicheli*, nicht *Machikeli*⁹, *Batum*¹⁰ *Kistkin*, *Olti*, *Narman*,¹¹ *Artwin*, nicht *Artwing*¹², *Altunkala*¹³, *Schawascheti* (nicht *Chavacheti*)¹⁴, *Penek* und *Petekrek*¹⁵.

¹ und Siz Episk. Schamokmedeli < P.

² aufwärts, G.] abwärts, P.

³ Waniskedi < P.

⁴ Okroskedi, G.] Okiskedi, P.

⁵ der Familie des Eristaws, wo auch, გოულდენშტეტლს აქ არ უწერია.

⁶ oder *Madschicheli*, nicht *Machikeli*, პალასის ჩამატებაა.

⁷ *Adğara*, G.] *Adschara*, P.

⁸ Noch gehören—Distrikte, P.] An dem Flusse *Tscharuk*, oder *Tschorochi* und an den zu demselben gehörigen Bächen liegen noch folgenden 13 georgische Oerter, die die Türken zu Provinzialstädte gemacht und zum Gouvernement von *Achalziche* (gerechnet), nemlich: *Adğara* (*აღჯარა* nicht *Aichara*), G.

⁹ *Madschicheli*, nicht *Machikeli* < P.

¹⁰ *Batum* < P.

¹¹ *Narman* < P.

¹² nicht *Artwing* < P.

¹³ *Altunkala* < P.

¹⁴ *Schawascheti* (nicht *Chavacheti*) < P.

¹⁵ *Petekrek*, G.] *Peterk*, P.

ციხე 16. ოზურგეთი 17. შამოქმედი, შამოქმედელი ეპისკოპოსის საჯდომი¹ და მონასტერი, 18. ასკანა, ციხე 19. ბახვი.

მდ. სუფსის აყოლებით არის: ვანისქედი² 20. ოქროსქედი, ერისთავისა 21. ბასილეთი 22. აკეთი, ციხე 23. გუბაზური³ 24. ერკეთი, ერისთავის ოჯახისა, სადაც⁴ მონასტერიც [არის]. 25. ბერშოული⁵ და 26. სურები.

მთელს გურიაში ითვლება 5000 ოჯახი, რომლებიც ემორჩილებიან გურიელს და თავადებს.

გურიის მხარეები, რომლებიც ახლა თურქეთის ხელშია, შემდეგია:

კახაბერის მხარე (ანუ მაჭახელი, არა მახიკელი⁶), მდებარეობს მდ. კინტრიშსა და ჭოროხს შორის, შავ ზღვაზე. მას ეკუთვნის ციხე ციხისძირი, მდ. კინტრიშის შესართავზე და ბათუმი ჭოროხის შესართავზე.

მხარე აჭარა (და არა აიხარა), კავკასიის სამხრეთი მთისწინეთის სამხრეთ-დასავლეთ. მხარეზე, კახაბერსა და ჯავახეთს შორის, კახაბერზე მიმდინარე მდინარეების სათავეებთან.

მხარე ნარიმანი, მდებარეობს არარატის მთისწინეთის ჩრდილოეთ ძირას, მდ. ჭოროხის სათავესთან. ამ მხარეს ეკუთვნის ართვინი.

მხარე ჯავახეთი, მდებარეობს სამხრეთ კავკასიის მთისწინეთის სამხრეთ ძირას, მდ. მტკვრის სათავესთან. მას ეკუთვნის ახალციხე, აწყვერი და ახალქალაქი.

ამ მხარეებს (ერთს თუ მეორეს) ეკუთვნის შემდეგი სოფლები⁷: ლივანა, სატლერი⁸, მაჭახელი, არა მახიკელი⁹, ბათუმი¹⁰, კისკინი¹¹, ოლთი, ნარიმანი¹², ართვინი, არა არტვინგი¹³, ალთუნყალა¹⁴, შავშეთი (არა ხავახეთი)¹⁵, პენეკი¹⁶ და პეტეკრეკი.

¹ შამოქმედელი ეპისკოპოსის საჯდომი < პ ა ლ.

² ვანისქედი < პ ა ლ.

³ გუბაზოული.

⁴ ერისთავის ოჯახისა, სადაც < გ ი უ ლ.

⁵ ბერეშოული.

⁶ ანუ მაჭახელი, არა მახიკელი] ჩამატებულია პალასის მიერ.

⁷ ამ მხარეებს—შემდეგი სოფლები: პ ა ლ.] მდინარე ჭოროხსა და მის შენაკადებზე აგრეთვე მდებარეობს შემდეგი 13 ქართული სოფელი, რომლებიც თურქებმა აქციეს პროვინციის ქალაქებად და ეკუთვნიან ახალციხის გუბერნიას, სახელდობრ: აჭარა (არა აიხარა), გ ი უ ლ.

⁸ სატლერი, „უნაგირა“ (?).

⁹ მაჭახელი, არა მახიკელი < პ ა ლ.

¹⁰ ბათუმი < პ ა ლ.

¹¹ კისკინი, კისკიმი.

¹² ნარიმანი < პ ა ლ.

¹³ არა არტვინგი < პ ა ლ.

¹⁴ ალთუნყალა < პ ა ლ.

¹⁵ შავშეთი (არა ხავახეთი) < პ ა ლ.

¹⁶ პენეკი, ფანაკი, ანუ ბანა (იხ. ს. ჯ ი ქ ი ა, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, ტ. III 560.

Alle vier Distrikte sind von Georgianer bewohnt, die zwar noch ihre Sprache reden, aber wegen der türkischen Herrschaft von der christlichen Religion abtrünnig und Muhamedaner geworden sind.

An dem Distrikt Kachaberi gränzt weiter in S. der Distrikt Lasi (ლასი) nicht Lazi, welches Lazica Bayeri zu sein scheint. Er soll sich von der Mündung des Tscharuk bis in die Gegend von Trapezunt erstreckt; die Einwohner sollen Tatare sein¹.

¹ An den Distrikt Kachaberi—sollen Tataren sein <P.

ოთხივე მხარე დასახლებულია ქართველებით, რომლებიც თუმცა ლაპ-პარაკობენ თავის ენაზე, მაგრამ თურქთა ბატონობის გამო უღალატეს ქრისტიანულ სარწმუნოებას და გამაჰმადიანდნენ.

კახაბერის მხარეს სამხრეთით ესაზღვრება მხარე ლასი¹ (ლასი), არ ლაზი, რომელიც ბაიერის ლაზიკა უნდა იყოს. ის გადაჭიმული უნდა იყოს ქოროხის შესართავიდან ტრაპიზონამდე; მოსახლეობას თათრები უნდა შეადგენდნენ².

¹ ლაზეთი.

² კახაბერის მხარეს—თათრები უნდა შეადგენდნენ <პალ.

8. Etwas von Mingrelieu.

Die georgische Provinz Mingrelia und die Distrikte Odtschi und Letschkum machen den vierten Staat Georgiens aus und haben unter dem Titel eines Dadians einen eigenen, unabhängigen Beherrscher. Der jezige Dadian Kadzia, ein griechisch-georgischer Christ, aus der Familie Tschikwani, nicht von der zaarischen Familie, erklärte sich zwar bey Erscheinung der rußischen Truppen im Jahr 1770 u. f. so wie die beyden georgischen Zaaren für Rußland, ward aber einige Mahl über geheimen Unterhandlungen mit den Türken ertappt, mit welchen er, ob er gleich ehemahls ein Lehnsträger oder Vasall des imeretinischen Zaares war, mehr als mit den georgischen Zaaren zuhielt. Dieses war schon die Denckungsart seiner Vorfahren. Kurz, er ist nicht gut rußisch gesinnet und lebt mit dem imeretischen Zaar Salomon in bitterer Feindschaft, auch sind seine Länder der Räubereyen und Einfällen seiner Nachbarn nicht weniger als die Länder der beyden Zaaren ausgesetzt. Drey Umstände, von welchen mich jeder für sich diese gleich merkwürdige und unbekante Gegenden zu bereisen abhalten konnte, so sehr ich es immer wünschte. Ohne den besondern Schutz und Konvoynen des Landesherrn war hieran nicht zu denken. Ich reiste indessen an der Gränze dieser Länder mit Imeretien; und theils auf dieser Reise und auch bey andern Gelegenheiten, vorzüglich auf dem Markte in Chani¹, den auch Mingreler besuchen, sammlete ich von dem Staate Dadians Nachrichten, von welchen ich hier das mir wahr geschienene und erheblichste mittheilen will. Von dem Dadian Kadzia selbst habe ich noch anzuführen, daß seine Gemahlin aus der imeretisch-fürstlichen Familie des Radisch Eristaw und seine Schwester die Gemahlin des imeretischen Zaaren Salomons ist.

Der Dadian steht mit seinen Fürsten und dem Lande völlig in dem Verhältnisse beyder georgischen Zaaren. Diese Länder sind eben so von Georgianern, Armenianern, Tatern und Juden bewohnt. Eben so unterthan, eben so willkürlichen Steuern und Gesezen unterworfen, eben solche Gewerbe und schläfriger Betrieb derselben und auch so allgemeine Armuth.

Der Dadian münzt nicht; in seinen Ländern kursiren, völlig wie in Imereti, türkische und dieselben Münzen.

Die herrschende Religion ist die georgisch-griechische. Mingrelia,

¹ ეს სოფ Choni.

8. მოკლე საპეგალოს შესახებ

ქართული პროვინცია სამეგრელო და მხარეები ოდიში და ლეჩხუმი ჰქმნიან საქართველოს მეოთხე სამეფოს და ჰყავთ თავისი საკუთარი, დამოუკიდებელი მმართველი, რომელიც ატარებს დადიანის ტიტულს. ახლანდელი დადიანი კაცია, მართლმადიდებელი ქრისტიანი, არის ჩიქოვანთა გვარიდან და არა სამეფო გვარიდან; მართალია, რუსთა რაზმების გამოჩენისას 1770 წ. მან ისევე, როგორც ორივე ქართველმა მეფემ, რუსეთის მომხრედ გამოაცხადა თავი, მაგრამ რამდენჯერმე შემჩნეულ იქნა, რომ მოლაპარაკებას აწარმოებდა თურქებთან, რომლებთანაც ის, თუმცა ოდესღაც იმერეთის მეფის ვასალად და ყმად ითვლებოდა, უფრო ახლო ურთიერთობაში იყო, ვიდრე ქართველ მეფეებთან. ასე იქცეოდნენ მისი წინაპრებიც. მოკლედ რომ ვთქვათ, ის არ არის კეთილად განწყობილი რუსეთისადმი და იმერეთის მეფე სოლომონთან სასტიკი მტრობა აქვს; ამასთან, მისი მიწები უფრო უკეთ არ არის უზრუნველყოფილი მეზობელთა ძარცვისა და თავდასხმებისაგან, ვიდრე ორივე ქართველი მეფის ქვეყნები. ეს იყო სამი გარემოება რომელთა გამო მე იძულებული ვხდებოდი თავი შემეკავებინა ამ ღირსშესანიშნავი და უცნობი მხარეების მოვლისაგან, მიუხედავად იმისა, რომ საამისოდ დიდი სურვილი მქონდა. ქვეყნის ბატონის განსაკუთრებული დაცვის და ამაღლის გარეშე აქ [მოგზაურობაზე] ფიქრიც ზედმეტი იყო. მე მაინც ვიმოგზაურე ამ ქვეყნის საზღვრებზე იმერეთთან; ნაწილობრივ ამ მოგზაურობისას, აგრეთვე სხვა დროსაც, უმთავრესად კი ხონის ბაზრობაზე, რომელსაც მეგრელებიც ესწრებიან, დადიანის ქვეყნის შესახებ შევკრიბე ცნობები, რომელთაგან მე აქ მოვიყვან, ჩემის აზრით, ყველაზე სინამდვილესთან ახლოს მყოფს და მნიშვნელოვანს. კაცია დადიანზე მე კიდევ ვავიგე, რომ მისი ცოლი არის იმერელი თავადის ოჯახიდან, რაჭის ერისთავთაგან, ხოლო მისი და არის იმერეთის მეფის სოლომონის ცოლი.

დადიანი, მისი თავადები და მთელი მხარე მჭიდრო ურთიერთობაში არიან საქართველოს ორივე მეფესთან. ეს მხარეებიც ისევეა დასახლებული ქართველებით, სომხებით, თათრებით და ებრაელებით. აქაც ისეთივე მორჩილებაა, ისეთივე თვითნებური გადასახადები და კანონები, ისეთივე შინამრეწველობა და მათი მოღუნებული წარმოება, ისეთივე საყოველთაო სიღარიბე, [როგორც სხვა ქართულ მხარეებში].

დადიანი ფულს არ ჰკრის; მის ქვეყანაში მთლად ისევე, როგორც იმერეთში, მიმოქცევაშია თურქული და სხვა ისეთივე მონეტები.

გაბატონებული სარწმუნოება არის ქართულ-ბერძნული. (მართლმადი-

Letschkum und Odtschi haben jeder einen Bischof (Episkoposi), deren Eparchie diese Provinzen und Distrikte sind. Sie standen unter dem Katholikos oder Patriarchen Imeretiens, vor ein paar Jahren aber hat der Dadian, wegen der Feindschaft gegen den Zaar Salomon, seine Bischöfe von dieser Abhängigkeit befreit und sich in dem Besarion¹ aus der fürstl. Familie des Radschis Eristaw, selbst einen Patriarchen bestellt. Der Gottesdienst wird in georgianischer Sprache gehalten.

Eine zur Vergleichung gemachte mingrelische Wörtersammlung zeigte mir, daß diese Sprache eine grobe Mundart der georgisch gürgestanschen mit vielen fremden Wörtern vermischt ist. Sie verhält sich zu ostlichen georgischen ohngefähr wie das holländische zum teutschen.

In Odtschi spricht man mingrelisch, in Letschkum eine vom imeretischen und mingrelischen gemischte Mundart.

Mingrelia erstreckt sich am südlichen Fuß der kaukasischen Alpen, über die Ebene zwischen diesem und dem Vorgebürge. In S. begränzt es der Rion mit Guria, in O. der Fluß Ts'cheni-ts'chali mit² Imereti, in SO. wird es durch das Kalksteingebürge von dem mingrelischen Distrikt Letschkum geschieden und in NW. liegt ihm der mingrelische Distrikt Odtschi, (der sich längst dem schwarzen Meere an dem westl. Fusse des Gebürges bis zum Enguri erstreckt, durch den es von Abchaseti geschieden)³, gegen Swaneti.

Durch die mingrelischen Ebenen fließen:

1. der Ts'cheni Ts'chali.
2. der Nogela, der nordlich, und der Ziwi, der N-Westlich oder WN-Westlich aus den Alpen kömt, beyde vereinigen sich und fallen so in den Rion.

Durch Odtschi fließen aus Osten aus dem Gebürge vom Rion an:

3. der Abascha, der nur klein ist, 4. der Tscheuri, sehr groß⁴ (5. der Techen, ein großer Fluß)⁵ 6. der Otschchomuri⁶ 7. Chobi-ts-chali 8. Tschani Ts'chali und 9. der große Enguri. Sie fallen in dieser Folge von S. in N. ins schwarze Meer. Nordlicher folgen die Abchasalischen Flüße.

¹ Besarion, P.] Besarion seinen Mutter-Bruder, G.

² mit Guria—mit, G.] gegen, P.

³ der sich längst—geschieden < P. ამს დედანში მოსდევს ცნობა აფხაზეთის შესახებ: „das weiter nach N. W. zur Mündung des Kabeti an der das Kloster Bitschwinta gelegen. An Abchaseti weiter in N. W. gränzen die Distrikte Dschiketi und Alaleti; in O. den Kabeti aufwärts Soneti oder Swaneti. Die Einwohner von Abchaseti werden in der georgianischen Sprache Abchasi in Plural Abchasebi genant. Von Dschiketi heißen Dschiki, von Alaleti—Alali; dieses scheint mit Alania, dieses mit Zichia Bayerinus (?) zu sein“.

⁴ sehr groß < P.

⁵ 5. der Techen, ein großer Fluß < G.

⁶ Otschchomuri, G.] Otschmoniuri, P.

დებლური—გ. გ.). სამეგრელოს, ლეჩხუმსა და ოდიშს თითოეულს ჰყავს ეპისკოპოსი, რომელთა ეპარქიას შეადგენენ ეს პროვინციები და მხარეები. ისინი ემორჩილებოდნენ იმერეთის კათალიკოსს ანუ პატრიარქს, რამდენიმე წლის წინათ კი დადიანმა, სოლომონ მეფესთან მტრობის გამო, განათავისუფლა თავისი ეპისკოპოსები ამ დამოკიდებულებისაგან და პატრიარქად დასვა ბესარიონი¹—რაქის ერისთავთა თავადური გვარიდან. ღვთისმსახურება წარმოებს ქართულ ენაზე.

შედარების მიზნით [ჩემ მიერ] შედგენილმა მეგრული სიტყვების „კონამ“ მიჩვენა, რომ ეს ენა არის უხეში კილო ქართულ-გურჯისტანულისა, რომელშიც შერეულია ბევრი უცხო სიტყვა. ის დაახლოებით ისეთსავე მიმართებაშია აღმოსავლურ ქართულთან, როგორც ჰოლანდიური გერმანულთან.

ოდიშში ლაპარაკობენ მეგრულად, ლეჩხუმში კი—იმერულ-მეგრულ შერეულ დიალექტზე.

სამეგრელო მდებარეობს კავკასიის ალპების სამხრეთ ძირას, დაბლობზე, ამ მთებსა და მთისწინეთს შორის. სამხრეთით მას რიონი გამოჰყოფს გურიისგან, აღმოსავლეთით ცხენისწყალი²—იმერეთისგან, სამხრეთ-აღმოსავლეთით კირქვიანი მთები ჰყოფენ მას მეგრული მხარისაგან—ლეჩხუმისაგან, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთით მდებარეობს მეგრული მხარე ოდიში (რომელიც გადაჭიმულია შავი ზღვის ნაპირზე, ქედის დასავლეთი ძირიდან ენგურამდე, რომლითაც ის აფხაზეთისგან არის გამოყოფილი)³, სვანეთის პირდაპირ.

სამეგრელოს ველებზე მიედინებიან:

1. ცხენისწყალი.

2. ნოღლა ჩრდილოეთით, ხოლო ცივი ჩრდილო-დასავლეთით ან დასავლეთ—ჩრდილო-დასავლეთით მოედინებიან ალპებიდან, ორივენი ერთდებიან და ასე ერთვიან რიონს.

ოდიშზე მიედინებიან—აღმოსავლეთიდან, მთიდან მომავალი [მდინარეები], რიონიდან დაწყებული:

3. აბაშა, რომელიც პატარაა 4. ჩეური, ძალიან დიდი (5. ტეხენ⁴, დიდი მდინარე)⁵ 6. ოჩხომური 7. ხობისწყალი 8. ქანისწყალი და 9. დიდი მდინარე ენგური. ისინი ამ მიმდევრობით უერთდებიან სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენ შავ ზღვას. ჩრდილოეთით მოდიან აფხაზეთის მდინარეები.

¹ ბესარიონი, პალ.] ბესარიონი, თავისი დედის ძმა, გიულ.

² გურიისგან, აღმოსავლეთით ცხენისწყალი < პალ.

³ რომელიც—არის გამოყოფილი] < პალ. ამას დედანში მოსდევს შემდეგი განმარტება: „შემდეგ ჩრდილო-დასავლეთით, მდ. კაბეთის შესართავისკენ, რომელზეც მონასტერი ბიჭვინთა მდებარეობს. აფხაზეთს ჩრდილო-დასავლეთით ესაზღვრებიან ჯიქეთი და ალაღეთი; აღმოსავლეთით, კაბეთის ზემოთ, სონეთი ანუ სვანეთი. აფხაზეთის მოსახლეობას ქართულად ჰქვია აფხაზი, მრავლობითში—აფხაზები. ჯიქეთისას—ჯიქი, ალაღეთისას—ალაღი; ერთი უნდა იყოს ბაიერის ალანია, მეორე კი ციხია (ჯიქია).“

⁴ ეს ორივე სახელი „ჩეური“ და „ტეხენ“ უნდა იყოს „ტეხური“.

⁵ ძალიან დიდი (5. ტეხენ, დიდი მდინარე) < პალ.

Von fürstlichen Familien Mingreliens und der beyden übrigen dadianischen Distrikte sind mir nur folgende genannt worden¹:

1. Tschikwani, aus welcher der Dadian ist.
2. Tschitschua
3. Pagawa
4. Cheidse²
5. Nikase
6. Gibuase³ und⁴
7. Apakise.

Die Mingrelier nennen Mingrelia selbst Kadzariai; Kazaro aber heißt in mingrelischer Sprache ein Bok.

In armseeligen Wohnungen, in der ganzen Lebensart und auch an der Kleidung unterscheiden sich die Mingrelier von den Imeretiern nicht merklich.

Mingrelien hat zwey Distrikte: 1. Wabascha und 2. Bansa, nicht Banka.

Meine Gewährsmänner wußten die Ortschaften eines jeden nicht genau, zu einem oder andern gehörig aber konnten sie nur folgende nennen:

1. Gordi, eine kleine Festung am Ts'cheni Ts'chali.

2. Martwili, nicht Martwirja, ein Kloster und Siz des Episkoposi Tschkoindeli⁵.

3. Sudguna⁶, ein Dorf mit einer großen Kirche, eben dieses Bischofs⁷,
4. Chunzi⁸, eine kleine Festung 5. Inschguri⁹ 6. Barda 7. Skurdi 8. Tamakoni, Festung 9. Suchsche 10. Nagwaso 11. Satschkoindelo¹⁰, ein großer Fleken mit 500¹¹ Familien, nahe über dem Einfall des Rion ins Meer. 12. Targamuli 13. Sapakidso 14. Teklati 15. Tschaladidi 16. Seni 17. Kwali 18. Tschatschga 19. Kursu 20. Tawia 21. Kurseini 22. Dgale 23. Dguri 24. Noga 25. Tschalengicha 26. Obudgi¹² 27. Kwili 28. Ismuleti 29. Schechti 30. Sapatei 31. Apsili 32. Cherdili 33. Kokuli und vermuthlich mehrere, ihnen nicht beygefallene.

Man rechnet in Mingrelien mit Odischi zusammen 10 000 Familien.

¹ Von fürstlichen—worden, P.] fürstl. Familien rechnet man in diese[m] Distrikte, neml. Mingrelia, Odischi und Letschkumi folgende: *G.* ამის შემდეგ მოხდევს ჩამოთვლა, ხოლო იმ განსხვავებით, რომ ჩიქოვანი არის მე-7 ნომრად და აქვეა დადიანზე ყველაფერი ის, რაც პალასთან ზემოთ იყო მოცემული.

² Cheidse, *G.*] Cherdse, *P.*

³ Gibuase, *G.*] Gibnose, *P.*

⁴ und < *G.*

⁵ Tschkoindeli. *G.*] Tschkoirideli, *P.*

⁶ Sudguna, *G.*] Sugura, *P.*

⁷ eben dieses Bischofs < *P.*

⁸ Chunzi, *G.*] Gunzi, *P.*

⁹ Inschguri, *G.*] Inschuri, *P.*

¹⁰ Satschkoindelo. *G.*] Satskoindelo, *P.*

¹¹ 500, *G.*] 1500, *P.*

¹² Obudgi, *G.*] Obudchi. *P.*

სამეგრელოს და დადიანის კუთვნილი ორივე მხარის თავადური გვარები-
დან მე დამისახელეს შემდეგი¹:

1. ჩიქოვანი, რომლიდანაც დადიანი არის.

2. ჩიჩუა 3. ფალავა

4. ხეიძე 5. მიქაძე

6. დგებუაძე 7. აფაქიძე

მეგრელები სამეგრელოს ეძახიან ქა ც ა რ ი ა ს; ქა ც ა რ ო მეგრულად ნიშ-
ნავს „თხას“.

ღარიბული სახლებით, ცხოვრების საერთო პირობებით და აგრეთვე
ჩაცმულობით მეგრელები დიდად არ განსხვავდებიან იმერლებისაგან.

სამეგრელოს აქვს ორი მხარე: 1. ვაბაშა და 2. ბანძა (არა ბანკა).

ჩემმა ცნობების მომწოდებლებმა ამ მხარეთა სოფლები ზუსტად არ
იცოდნენ, ხოლო საერთოდ შეძლეს შემდეგი ადგილების დასახელება, რომ-
ლებიც ეკუთვნიან ერთს ან მეორე [მხარეს]:

1. გორდი, პატარა ციხე ცხენისწყალზე.

2. მარტილი, არა მარტივია, მონასტერი და ჭყონდიდელი ეპისკოპო-
სის ადგილსამყოფელი.

3. სუჯუნა, სოფელი დიდი ეკლესიით, აგრეთვე ეპისკოპოსის² [კუთვნი-
ლი] 4. ხუნწი, პატარა ციხე, 5. ინშგური³ 6. ბარდა⁴ 7. სკურდი 8. თამაკონი,
ციხე 9. სუხჩე 10. ნაგვაზაო 11. საჭყონდელო, დიდი სოფელი 500⁵ ოჯა-
ხით; იმის ახლოს რიონი ერთვის ზღვას. 12. თარგამეული 13. სააფაქიძო
14. თეკლათი 15. ჭალადიდი 16. ზენი 17. ქვალონი 18. ჩაჩა 19. კურზუ
20. თავია⁶ 21. კურსეინი⁷ 22. ჯგალი 23. ჯვარი 24. ნოლა 25. ჭალენჯიხა
26. ობუჯი 27. კვილი⁸ 28. ისმულეთი⁹ 29. შეხტი¹⁰ 30. საპატეი¹¹ 31. აფსილი
32. ხერდილი 33. კოკული და ალბათ გაცილებით მეტი [იყო სოფლები], რაც
მათ არ შეხვედრიათ.

სამეგრელოში ოდიშთან ერთად ითვლება 10.000 ოჯახი.

¹ სამეგრელოსა და—გვარები, პა ლ.] ამ მხარეებში, სახელდობრ, ოდიშსა და ლეჩხუმშიც
შემდეგ თავადურ გვარებს ასახელებენ: გ ი უ ლ.

² აგრეთვე ეპისკოპოსის < პ ა ლ.

³ ინჩხური.

⁴ ბალდა.

⁵ 500, გ ი უ ლ დ.] 1500, პ ა ლ.

⁶ თაია (?).

⁷ ჯვარზენი (?).

⁸ ჭველე (?).

⁹ ისმულეთი, ისულა.

¹⁰ შეხედი.

¹¹ სეფიეთი (?).

Er liegt Mingrelien nordlich und westlich und reicht an das schwarze Meer. In N. gränzt ihn Abchaseti. Dessen in dasselbe fallende Flüsse sind schon genannt.

Mit Mingrelien hat er in dem Dadian einen gemeinschaftlichen Herrn, und als ein Theil Georgiens eben solche Einwohner, Religion, Sprache, Verfassung, solch Land und solche Gewerbe, als Mingrelia.

Man hat mir folgende zu Odischi gehörige Oerter genannt:

1. Senaki und 2. Chobi, nicht Kchopa; beide des Patriarchen, letzteres mit einer großen Kirche. 3. Chorga, nicht Korga 4. Cheta, ein groß Dorf 5. Tschakwiti, eine Festung 6. Subdidi, nicht Zugdydi 7. Tschaisi, Siz des Episkoposi Tschaiseli, 8. Nakalakewi¹, eine alte berühmte, jezt wüste Stadt, 9. Kuchi, nicht Buki am linken Ufer des Enguri, war eine Festung in türkischen Händen und steht jezt verlassen².

Der Distrikt Letschkum, hat von jeher zur Provinz Imereti gehört, ist aber seit lange davon gerissen, unter den Beherrscher Mingreliens gerathen und auch bey Wiederherstellung des jezigen (1772) regierenden Zaars Salomon, besonders durch die rußischen Waffen, nicht wieder gewonnen, sondern bey Mingreli, also unter dem Dadian geblieben, daher ich diesen Distr. auch hier anführe.

Er liegt dem Distrikt Okriba westl. und nordl. und wird von demselben in NW. durch das Flüschen Lechadari, das aus dem südl. Nebengesbürge kömt und mit WS-Westlichen Lauf über Kutais in die linke der Rion fällt, geschieden.

Zu diesem Distrikt oder Provinz des Dadians Mingreliens gehören die Festung Tgnorisa am Leschadari und die Dörfer Wonscheseisi und höher Tschaschleti, wo eine berühmte Kirche ist, Tschortisa, Satschcheauri und Gnorisa, beide Festungen nahe beyeinander, Derschi und Worchi.

¹ Nakalakewi, G.] Nalakhewi, P.

² აქ გიგლდუნშტედტს მოყვანილი აქვს ცნობები აფხაზეთ-სვანეთის შესახებ:

Von Abchaseti sind die 4 merkwürdigsten Oerter: Anaklea eine Festung an der Mündung der Enguri, der Gränzort zwischen Odischi; 2) Anakopia die Hauptstadt am Meer in der Mitte des Landes; 3) Mogwi nicht Mokwi ein zwischen diesen beiden am Gebürge gelegenes berühmtes Kloster; 4) Bitschwinta, nicht Bysziunta, das Hauptkloster und der ehemalige Siz des Patriarchen von Abchaseti und ganz Georgien (ein... aus den bei Genati gefundenen Inschriften (?) erhellet); dieser Ort ist an der Südseite der Mündung des Flusses Kabeti, nicht Kapeti gelegen und ist der Gränzort zwischen Dschiketi.

An den Ursprungen eben dieses Flusses in den hohe[n] Alpen sollen die Soni oder Swani wohnen und man nannte nur als Hauptörter des Distrikts Swaneti die Festungen Lentechi, Tscholuli, Kalatschi und Laschcheti und Etseri nicht Ezer. Zu Abchaseti, Swaneti, Dschiketi und Alaleti sollen Sprachen geredet werden, die unter sich und von den benachbarten verschieden sind. Ich habe bisher noch nicht Gewisses erfahren können. Die Einwohner von Abchaseti und Swaneti waren griechische Christen, den georgianischen Zaaren untertan; nur in Abchaseti behaupten der türkische Sultan, in Swaneti der mingrelische Dadian einige Herrschaft.

ის მდებარეობს სამეგრელოს ჩრდილოეთით და დასავლეთით და აღწევს შავ ზღვას. ჩრდილოეთით მას აფხაზეთი. ესაზღვრება. მისი მდინარეები უკვე დასახლებულია.

მას სამეგრელოსთან ერთად განაგებს ერთი მმართველი, დადიანი და, როგორც საქართველოს ერთ ნაწილთაგანს, ჰყავს იგივე მოსახლეობა, აქვს იგივე სარწმუნოება, ენა, კანონები, ისეთივე მიწა და წარმოება, როგორც სამეგრელოს.

მე დამისახელეს ოდიშის შემდეგი სოფლები:

1. სენაკი და 2. ხობი, არა კხოფა; ორივე პატრიარქისაა, უკანასკნელში დიდი ეკლესიაა. 3. ხორგა, არა კორგა 4. ხეთა, დიდი სოფელი 5. ჭაჭეინჯი, ციხე 6. ზუბდიდი, არა ცუვდიდი¹ 7. ჩაისი², ჩაისელი ეპისკოპოსის საჯდომი 8. ნაქალაქევი, ძველად განთქმული, ახლა გაუდაბურებული ქალაქი; 9. რუხი, არა ბუკი, ციხე ენგურის მარცხენა ნაპირზე, იყო თურქთა ხელში, ახლა მიტოვებულია³.

მ ხ ა რ ე ლ ე ჩ ხ უ შ ი იმთავითვე ეკუთვნოდა იმერეთს, მაგრამ დიდიხანია მას მოსწყვიტეს და სამეგრელოს მმართველთა ხელში ჩაეარდა. მიუხედავად [იმერეთის] ახლანდელი (1772) მმართველის, სოლომონ მეფის ძალაუფლების აღდგენისა, განსაკუთრებით რუსული იარაღის დახმარებით, ის ვერ იქნა უკან დაბრუნებული, დარჩა სამეგრელოს, ე. ი. დადიანის ხელში. ამიტომ ამ მხარეზედაც ახლა ვიტყვი.

ის მდებარეობს ოკრიბის დასავლეთით და ჩრდილოეთით და გამოყოფილია მისგან ჩრდილო-დასავლეთით მდ. ლეხადართ, რომელიც სამხრეთით მთის შტოდან გამოდის და დასავლეთ-სამხრეთ-დასავლეთის დინებით ქუთაისის ზემოთ მარცხნიდან ერთვის რიონს.

სამეგრელოს დადიანის ამ მხარეს ანდა პროვინციას ეკუთვნიან ციხე დღნორისა ლეხადარზე და სოფლები ვონშესეისი⁴ და უფრო ზევით ჭაშლეთი, სადაც არის ცნობილი ეკლესია; ჩორთისა, საჩხეაური⁵ და დღნორისა, ორივე ციხე ერთმანეთის ახლოსაა, დერჩი და ვორხი⁶.

¹ ზუგდიდი. ² ცაიში.

³ აქ გიულდენშტედტს მოყვანილი აქვს ცნობები აფხაზეთ-სვანეთის შესახებ:

აფხაზეთში არის 4 მნიშვნელოვანი ადგილი: 1) ანაკლია, ციხე ენგურის შესართავთან, სასაზღვრო ადგილი ოდიშთან; 2) ანაკოფია, დედაქალაქი [მდებარეობს] ზღვაზე, ჭეყვის შუაში; 3) მოგვი, არა მოქვი, წინა ორს შორის მთაზე მდებარე განთქმული მონასტერი; 4) ბიჭვინთა, არა ბისციუნთა, მთავარი მონასტერი და სრულიად საქართველოს და აფხაზეთის პატრიარქის აღრიხნდელი საჯდომი, (გელათში ნაპოვნი წარწერების მიხედვით); ეს პუნქტი მდებარეობს მდ. კაბეთის, არა კაპეტის შესართავის სამხრეთ მხარეზე და არის სასაზღვრო ადგილი ჯიქეთთან. ამ მდინარის სათავეებში მალლა ალაპებში უნდა ცხოვრობდნენ სონები ანუ სვანები, მე დამისახელეს სვანეთის მთავარი სოფლები, ციხეები ლენტეხი, ჩოლური, კალაში და ლაშხეთი და ეცერი, არა ეცერ. აფხაზეთში, სვანეთში, ჯიქეთსა და ალანეთში უნდა ლაპარაკობდნენ ენებზე, რომლებიც ერთმანეთისგან და მეზობლების ენებისგან განსხვავებული არიან. აქამდე მე ჯერ არ შემიტყვია ნამდვილი ცნობები. აფხაზეთის და სვანეთის მოსახლეობა იყენებენ ბერძენი ქრისტიანები, ქართველი მეფის ქვეშევრდომები; მხოლოდ აფხაზეთში დამკვიდრდნენ თურქი სულთანები, სვანეთში კი სამეგრელოს დადიანს აქვს ერთგვარი ძალაუფლება.

⁴ ონჭეიში.

⁵ საჩხეური.

⁶ ორხვი.

Diese Dörfer gehören eigentlich zu dem imeretischen Distrikt Okriba, der Dadian hatte sich aber derselben jetzo bemestert.

Eben so liegen diesen gegenüber am rechten Ufer des Rion die Dörfer Twischi, Choromisch, Mekwena und Wani, die auch zur Okriba gerechnet werden müssen, jetzo 1772 aber dem Dadian gehören.

Von diesen Distrikt habe ich bisher folgendes in Erfahrung gebracht.

Er liegt zwischen dem Schiefer- und Kalkgebürge (jug. austr. alpinum Schistosum und subalpin. calcareum), theils an dem Theil des Rions, den die Flüsse Aski und Ladschanuri einschließen, theils an dem Flusse Ts'chenni Ts'chali.

Man sagte mir, daß er aus folgenden Oertern bestehe:

1. Tschkwischi, nicht Ezkysi, die georgische Festung gegen Radscha an der Westseite des Aski nicht weit von seiner Mündung; 2. Dschoscha 3. Genduschi 4. Tabori 5. Tschkala¹ 6. Surmuschi 7. Lebetschina 8. Sairme 9. Lelesch 10. Gaguletschi 11. Leschkaschi², eine Festung am Ladschanuri; 12. Ladschana 13. Orbeli, eine Festung 14. Zilamieri 15. Laskana 16. Dechwiri, Festung und berühmte Kirche, 17. Spatagori 18. Usachelo 19. Lazorja 20. Atschara 21. Alpana 22. Lachepa 23. Nakuraleschi, daselbst eine große Kirche³, 24. Gwirischi 25. Utzcheri 26. Nasperi 27. Kenaschi 28. Agwi 29. Machaschi⁴ 30. Sanurtschi 31. Tschuteli 32. Muri, eine Festung. Alle diese sind zwischen dem Aski, Ladschanuri und Ts'chenni Ts'chali und noch an der Westseite des letztern, 33. Subi, eine Festung 34. Mokreschi 35. Ladschabida 36. Opitara 37. Zageri, eine Hauptkirche und Siz des Zagereli⁵ Episkoposi; 38. Kweso, eine Festung 39. Sogischi, Festung 40. Saragula 41. Luchwano 42. Zipertschi.

Sprache, Religion und Bauart in Letschkum, wie in Radscha.

Man rechnet in dieser Provinz oder Distrikt 4000 Familien.

Die Bauart in Mingrelia, Odischi und Abchaseti, soll mit der in Imereți übereinkommen; nur soll alles noch wüster und mit noch dickerem Walde besetzt sein⁶.

¹ Tschkala, G.] Tschala, P.

² Leschkaschi, G.] Leschkast, P.

³ daselbst eine große Kirche < P.

⁴ Machaschi, G.] Magaschi, P.

⁵ Zagereli, G.] Zageret, P.

⁶ Die Bauart—besetzt sein < P.

ეს სოფლები, არსებითად, ეკუთვნიან იმერულ მხარეს ოკრიბას, მაგრამ ახლა დადიანმა ისინი დაისაკუთრა.

მათ პირდაპირ, რიონის მარჯვენა ნაპირზე, არის სოფლები—ტეიში, ქორომიში¹, მექვენა და ვანი, რომლებიც აგრეთვე ოკრიბას უნდა ეკუთვნოდნენ, მაგრამ ახლა (1772) დადიანის ხელშია.

ამ მხარის შესახებ დღემდე შემდეგი გავიგე:

ის მდებარეობს ფიქალიან და კირქვიან მთებს შორის, ნაწილობრივ რიონის იმ მიდამოებზე, რომელსაც მდ. ასკი და ლაჯანური შემოფარგლავენ, ნაწილობრივ—მდინარე ცხენისწყალზე.

მე დამისახელეს ამ მხარის შემდეგი სოფლები:

1. ჭყვიში², არა ეცკისი, ქართული ციხე რაჭისკენ, ასკის დასავლეთ მხარეზე, მისი შესართავის ახლოს; 2. ჯოშგა³ 4. გენდუში 4. თაბორი 5. ჩკალა⁴ 6. სურმუში 7. ლაბეჭინა 8. საირმე 9. ლელეში⁵ 10. გაგულეჩი 11. ლეშკაში, ციხე ლაჯანურზე 12. ლაჯანა 13. ორბელი, ციხე, 14. წილამიერი 15. ლასხანა 16. დეხვირი, ციხე და განთქმული ეკლესია 17. სპათაგორი 18. უსახელო 19. ლაცორია 20. აჭარა 21. ალპანა 22. ლახეთა 23. ნაკურალეში, იქვე დიდი ეკლესია⁶ 24. ღვირიში 25. უცხერი 26. ნასპერი 27. კენაში 28. აღვი 29. მახაში 30. სანორჩი 31. ჩუტელი⁷ 32. მური, ციხე. ყველა ესენი არიან ასკისა, ლაჯანურსა და ცხენისწყალს შორის და ამ უკანასკნელის დასავლეთ მხარეზე. 33. ზუბი, ციხე. 34. მოკრეში 35. ლაჩეპიდა 36. ოპიტარა 37. ცაგერი, მთავარი ეკლესია და ცაგერელი ეპისკოპოსის საჯდომი; 38. კვესო⁸, ციხე. 39. ზოგიში, ციხე. 40. ზარაგულა 41. ლუხვანო 42. წიფერჩი.

ენა, სარწმუნოება და სახლები ლეჩხუმში ისეთივეა, როგორც რაჭაში. ამ პროვინციაში ანუ მხარეში ითვლება 4000 ოჯახი.

მშენებლობა სამეგრელოში, ოდიშსა და აფხაზეთში უნდა იყოს იმერეთის მსგავსი; მხოლოდ [ქვეყანა] აქ უფრო გაუდაბურებული და უფრო ხშირი ტყით უნდა იყოს დაფარული⁹.

¹ ქორენიში.

² ვახუშტი: ჭყვისი.

³ ყოშხა.

⁴ პკყალა.

⁵ ლაილაში.

⁶ იქვე დიდი ეკლესია < პალ.

⁷ ჩუტელი.

⁸ გვესო.

⁹ მშენებლობა—დაფარული < პალ.

Die Georgische Provinz Swaneti

Swaneti oder Soni ist eine georgische Provinz, die sich in der Folge abgerißen und selbst frey und unabhängig gemacht hat.

Sie ist jezo größtentheils ganz frey und ohne Oberhaupt, nur maßt sich der Dadian Mingreliens einige Herrschaft über die dem Distrikt Le-tschkum nächsten Oerter an.

Der Zaar Salomon erhielt, durch einige Swanen, Erze daher, von welchen ich einiges zur Verbesserung meiner vorigen Nachrichten vernahm.

Der Fluß Ts'chenni Ts'chali entspringt in Swaneti und heißt daselbst Laschechet. An seinen Ursprunge sind Bley- und Kupferanbrüche.

Swaneti liegt Mingreli in O., vorzüglich im hohen Schiefergebürge.

Swani im plur. Swaneti oder Sony oder Soneti, nennen die Georgianer ein Volk, welches sich selbst Schnau nennt.

Diese kleine Provinz wird nach der gewöhnlichen georgianischen Endigung Swaneti genennet.

Sie wohnen an den südlichen kaukasischen Alpen oben an der Ursprung des Flusses Ts'cheni-ts'chali, den sie Laschchur nennen, und am Engur und nach¹ einiger (?) Vorgeben am Kabeti.

Am Laschchur² liegen die Dörfer Laschchet, Tscholuri, Kalaschi und Jentcha oder georg. Jentechi³.

Am Enguri liegen Uschkuri, Kaja, Adisch, Miğal, Ipar, Bogresch, Zirmi, Jeli, Milach, Mestia⁴, Lengar, Lateli, Betschi, Dol, Jebut, Tzchumar, Jezer und Lachmura.

Ein hohes, konisches Schneegebürge Pasa genannt, soll sie von den Basianen trennen. An dessen Ostseite soll der Rion, an der S. Seite des Ts'cheni-Ts'chali und an der Westseite der Enguri entspringen und dieses ist vermuthlich der Elbrus oder Schachgor, der großen Kabarda.

Man kann die Swanen, die ohne Zweifel Gerbers Sonti sind, nicht über 5000 Familien stark rechnen.

Von ihrer Sprache habe ich nur eine geringe mit den übrigen kaukasischen Sprachen korrespondirende Wörtersammlung gemacht und gefunden, daß sie von alten stark abgeht, doch sieht man offenbahr, daß die georgianische ihre Mutter ist.

¹ Alpen oben an—nach, G.] Alpen oben am Laschchur und am Engur, auch am Ts'cheni Tschali des Rion und nach, P. ² Laschchur, G.] Laschgur, P.

³ liegen die Dörfer—Jentechi, P.] man nenete nur als Hauptörter des Distrikts Swaneti die Festungen Lentechi, Tscholuli, Kalatschi und Laschcheti und Etseri nicht Ezer. G. ⁴ Mestia < P.

სვანეთი ანუ სონი არის ქართული პროვინცია, რომელიც შემდგომში ჩამოშორდა [სამეფოს] და თვითონ გახდა თავისუფალი და დამოუკიდებელი. ახლა ის უმთავრესად სრულიად თავისუფალია და არ ჰყავს სხვა მმართველი; მხოლოდ სამეგრელოს დადიანი ცდილობს ლეჩხუმის ახლოს მდებარე [ადგილებზე] გაავრცელოს თავისი ბატონობა.

სოლომონ მეფემ ზოგიერთი სვანის მეშვეობით მიიღო მადნები, რამაც შესაძლებლობა მომცა ჩემი ძველი ცნობები შემესწორებინა.

მდ. ცხენისწყალი სათავეს იღებს სვანეთში და ჰქვია იქ ლაშხეთი. მის სათავესთან არის ტყვიისა და სპილენძის საბადოები.

სვანეთი მდებარეობს სამეგრელოს აღმოსავლეთით, უმთავრესად მაღალ ფიქალთან მთებში.

სვანი, მრავლობითში სვანეთი, ანდა—სონი, ან სონეთი, ასე უწოდებენ ქართველები ხალხს, რომელიც თავის თავს „შნაუ“-ს ეძახის.

ეს პატარა პროვინცია, ჩვეულებრივი ქართული დაბოლოებით, იწოდება სვანეთად.

სვანები ცხოვრობენ კავკასიის ალპების სამხრეთ კალთებზე, მდ. ცხენისწყლის (ამას ლაშხურს უწახიან) სათავეს ზემოთ. ენგურზე და¹ ზოგი ცნობების იხედვით კაბეთზე.

ლაშხურზე მდებარეობენ სოფლები ლაშხეთი, ჩოლური, კალაში და იენტხა ანუ ქართულად იენტეხი².

ენგურზე მდებარეობენ უშკური³, კაია,⁴ ადიში, მიჯალი,⁵ იფარი, ბოგრეში, წვირმი, იელი, მილახი⁶, მესტია⁷, ლენჯარი⁸, ლანტელი, ბეჩო, დოლი, იებუტი, ცხუმარი, ეცერი და ლახმურა⁹.

კონუსისებრი თოვლიანი მთა ფასა უნდა ჰყოფდეს მას ბასიანიდან. მის (ფასის მთის—გ. გ.) აღმოსავლეთ მხარეში იღებს სათავეს რიონი, ხოლო სამხრეთ მხარეში—ცხენისწყალი და დასავლეთ მხარეში—ენგური. ეს ალბათ არის იალბუზი ანუ შახგორი—დიდი ყაბარდოსი.

სვანები, რომლებიც, ეჭვს გარეშე, არიან გერბერის სონტი, უნდა იყვნენ არა უმეტეს 5000 ოჯახისა.

მათი ენიდან მე მხოლოდ სიტყვების უმნიშვნელო რაოდენობა შევკრიბე, ისიც სხვა კავკასური ენების შესატყვისი სიტყვები, და ვნახე, რომ ძველისაგან ძლიერ განსხვავდება; მაინც ნათლად ჩანს რომ ქართული არის [მისი] დედა-ფუძე.

¹ მდ. ცხენისწყლის—ენგურზე და, გ ი უ ლ.] ზემოთ ლაშხურზე და ენგურზე, აგრეთვე რიონის შენაკად ცხენისწყალზე და, პ ა ლ. ² ლაშხურზე—ენტეხი, პ ა ლ.] სვანეთის მთავარ ადგილებად დასახელებს ციხეები ლენტეხი, ჩოლული, კალაჩი, ლაშხეთი და ეწერი, არა ეცერ, გ ი უ ლ. ³ უეგული. ⁴ კალა. ⁵ მუეალი. ⁶ მულახი. ⁷ მესტია < პ ა ლ. ⁸ ლენჯერი. ⁹ ლახამულა.

* შდრ. მუშუზნ (ასე ქვია სვანურად „სვანს“).

Sie gehörten ehemahls unmittelbar zu Georgien und waren griechische Christen. Noch jezo sind überall gute steinerne Kirchen, und die am Ts'cheni Ts'chali wohnen, sind es noch und erhalten Priester vom Bischof zu Letschkum oder vom Episkoposi Zagereli¹. Diese hält sich auch der Dadian noch unterthänig.

Die am Enguri haben ihre Freyheit behauptet und die christliche Religion verlohren, aber auch keine andere bekommen.

Ihre Kleidung ist völlig der imeretinischen gleich, nemlich kleine Mützen, lange Haare, geschornen Bart mit einem Stutzbart, kurze, nicht bis an die Knie reichende Röcke, mit einigen auf den Hüften zusammengezogenen Falten, mit Bändern um die Waden gewunden, breiten Bauchgürtel u. s. w.

Grobe Tuchröcke verfertigen sie häufig und bringen sie nach Imereti. (Von Laschet bis Sarmeli ist eine kleine Tagereise, welchen Weg aus Swaneti nach Radscha diese Leute gemacht hatten²).

Sie haben Bley- und Kupfererze und wissen beide zu schmelzen, auch können sie Schiespulver machen. Eisen aber wissen sie nicht zu schmelzen.

Ihr Salz erhalten sie durch die Basianen; es ist also russisches.

Sie haben ihre eigene Fürsten, die sie beherrschen.

So sicher wir in Stepan-Ziminda waren, so beschwerlich wurde uns der Aufenthalt eines Monats theils durch die hohen Preise der nothwendigen Lebensmittel, die für mein ganzes Kommando Zulagen aus der Expeditionskasse unvermeidlich machte, theils durch den Mangel warmer Stuben und Ställe in einer so hochgelegenen Gegend, daß der Barometer am Fuß der Alpen oder in der Terekläche gewöhnlich auf 22 Zoll 9 Lin. Pariser Maas stand. Ueber das alles litte ich durch ein Catarhalfieber nicht wenig.

Endlich erhielten wir die frohe Nachricht, daß, obgleich die Kommandanten keine Konvoy geben können, doch der Hrn. General-Major von Medem, der sich von Anfang in Unterstützung und Beschirmung der mir anvertrauten Expedition so rühmlich thätig bewiesen, den Hrn. Major von Krüdner mit 600 Mann leichter Truppen und 2 Kanonen zu meinem Entsatz ausrüken lassen. Das Detaschement lagerte sich bey dem oßetischen Dorfe Tschim an der Nordseite der Alpen am Terek und nur 200 Mann gingen über das Gebürge nach Stepan-Ziminda.

Den 2-ten November verlies ich unter dieser Bedekung meinen beschwerlichen Aufenthalt. Die Oßeten, die nur mit mir zu fechten Muth zu haben schienen, staubten, auf die Nachricht von Ankuft der Truppen, schleunig aneinander und liessen uns die Brücke.

¹ oder vom Episkoposi Zagereli < P.

² ეს პალასს ზემოთ აქვს მოცემული, მოგზაურობის აღწერისას. აკლია მხოლოდ welchen Weg—gemacht hatten, G.

სვანები ძველად უშუალოდ საქართველოს ეკუთვნოდნენ და იყვნენ ბერძენი ქრისტიანები. ამჟამადაც ყველგან არის ქვეტკირის კარგი ეკლესიები და ისინი, ვინც ცხენისწყალზე ცხოვრობენ, ახლაც [ქრისტიანები] არიან და ჰყავთ მღვდლები ლეჩხუმის ეპისკოპოსის ანდა ცაგერელი ეპისკოპოსისაგან¹. ესენი ახლაც დადიანს ჰყავს მორჩილებაში.

ენგურზე მცხოვრებნი თავისუფლები არიან და ქრისტიანული სარწმუნოება დაჰკარგეს, თუმცა არავითარი სხვა არ მიუღიათ.

მათი ჩაცმა მთლად ისეთივეა, როგორც იმერლებისა, სახელდობრ, მათ აქვთ პატარა ქუდები, გრძელი თმები, ძოპარსული წვერი, მხოლოდ ნიკაპზე იტოვებენ წვერს; აცვიათ თედოებთან ნაოჭებიანი, მოკლე ჩოხები, რომლებიც მუხლებამდეც კი არ აღწევს, წვივებზე შემოხვეული აქვთ სახვევი, [წელზე არტყიათ] ბრტყელი ქაშარი და ა. შ.

ისინი ხშირად ამზადებენ ტლანქი მაუდის ჩოხებს და მიაქვთ იმერეთში (ლაშხეთიდან სარდმელამდე არის ერთ დღეზე ნაკლები სავალი გზა, რომელიც ამ ხალხმა გაიყვანა სვანეთიდან რაჭისაკენ²).

მათ (სვანებს—გ. გ.) აქვთ ტყვიის და სპილენძის საბადოები და იციან ორივეს დნობა, აგრეთვე შეუძლიათ თოფის წამლის დამზადება. მაგრამ არ იციან რკინის დნობა.

მარილი შემოაქვთ ბასიანიდან; ეს არის, რა თქმა უნდა, რუსული.

მათ ჰყავთ თავისი საკუთარი თავადები, რომლებიც მათზე ბატონობენ.

*

რამდენადაც უშიშრად ვგრძნობდით თავს სტეფანწმინდაში, იმდენად გაგვიჭირდა ერთი თვე ყოფნა ასე მაღალ ადგილას, სადაც ბარომეტრი ალპების ძირას, ანდა თერგის დაბლობზე, ჩვეულებრივ უჩვენებს 22 ღუიშს და 9 ხაზს პარიზული ერთეულით; გაგვიჭირდა ნაწილობრივ სურსათ-სანოვავის სიძვირის გამო, რაც მთელი ჩემი [რაზმისთვის] ექსპედიციის სალაროდან აუცილებელს ხდიდა დამატებითი თანხის გაღებას. გაგვიჭირდა ნაწილობრივ თბილი ოთახებისა და საჯინბოების ნაკლებობის გამო. ყოველივე ამის გარდა, არა ნაკლებ გაგვაწვალა კატარალურმა ციებამ.

ბოლოს, შივილეთ სასიხარულო ცნობა, რომ, თუმცა კომენდანტებს არ შეეძლოთ დამცველი რაზმის მოცემა, მაგრამ ბატონმა გენერალ-მაიორმა მელდემმა, რომელიც თავიდანვე დიდ დახმარებას უწევდა ჩემდამი მონდობილ ექსპედიციას, ჩემს გამოსაყვანად გამოგზავნა ბატონი მაიორი კრიუდნერი 600 მსუბუქად შეიარაღებული კაცით და 2 ზარბაზნით. რაზმი დაბანაკდა ოსურ სოფელ ჭიმთან, თერგზე, ალპების ჩრდილო მხარეზე, და მხოლოდ 200 კაცი გადჭოვიდა ქედზე და წამოვიდა სტეფანწმინდისაკენ.

2 ნოემბერს ამ მცველი რაზმის თანხლებით დავტოვე ჩემი შემაწუხებელი ბანაკი. ოსები, რომლებსაც მხოლოდ ჩემთან ჰქონდათ დიდი გული, მაშინვე სასწრაფოდ გაიფანტნენ, როცა გაიგეს რაზმების მოსვლის შესახებ, და გავითავისუფლეს ხიდები.

¹ ანდა ცაგერელი ეპისკოპოსისაგან < პალ.

² რომელიც ამ—რაჭისკენ < პალ.

³ ეს არის გაგრძელება დღიურისა. იხ. ზემოთ გვ 181.

Nach $\frac{1}{4}$ Stunden hatten wir die erste Brücke über dem Terek und denn das Dorf Zdo; darnach 1 Stunde weiter das Dorf Zachdon und etwa 1 W. weiter die zweite Brücke, und wieder nach 2 W. bey Dariella die 3-te Brücke.

Den 3-ten November. Von Dariella hatten wir nach $\frac{1}{4}$ Stunde die 4-te und wieder nach $\frac{3}{4}$ Stunde die 5-te Brücke. Nach $1\frac{1}{2}$ Stunden hatten wir den Bach Zalon, nach $\frac{1}{4}$ Stunde Laars und nach 1 Stunde Tschim.

Den 4-ten November. Von Tschim bis Temir Sultan in 2 Stunden, von wo wir bis zum Lager nur $\frac{1}{4}$ Stunde hatten.

Da der Hr. Major von Krüdner, während daß ein Detaschement mich abholte, von den Oßeten Geißeln, stat der in Kislar gestorbenen genommen hatte, setzten wir noch heute den Rückmarsch bis zum Dorfe Saur fort, welches wir nach $1\frac{1}{2}$ Stunden erreichten.

Den 5-ten November folgten wir dem Terek 4 Stunden hinab, dann kamen wir nach 1 Stunde an den Kumbelnr, dem wir am rechten Ufer $\frac{1}{2}$ Stunde hinab folgten. Dasselbst stand eine Säule von Sandstein 2 Faßen hoch, 2 Fuß breit und 1 Spanne dik.

Den 6-ten November. Von hier bis zum Vorgebürge erforderte $3\frac{1}{4}$ Stunden; zwischen den kalen Hügeln zogen wir $\frac{1}{2}$ Stunde, auf seiner waldigen Höhe $1\frac{1}{2}$ Stunden, und kamen denn nach $\frac{1}{4}$ Stunde nach Kur-gokina.

Den 7-ten November. Von hier erreichten wir das 2-te Vorgebürge in $1\frac{1}{2}$ Stunden; es zu paßiren erforderte auch $1\frac{1}{2}$ Stunden und auf dessen Senkung gegen den Terek $2\frac{1}{4}$ Stunden. Am Terek hatten wir etwas Waldung, und erreichten in $\frac{1}{4}$ Stunde Gottlob wohlbehalten Mosdok.

Hier machte ich den 8-ten November einen Ruhetag.

Den 9-ten November aber trat ich die Reise nach Kislar an der Linie auf dem linken Terek-Ufer an. Ich kam über Gustere bis Galugo in 5 Stunden. Hier waren 30 Familien donischer Kosaken angesetzt.

Den 10-ten November, kam ich durch Ishora bis Naur in $5\frac{2}{4}$ Stunden.

Den 11-ten November. Nach Kasi-perewos und Tscherwlenow.

Den 12-ten November, machte ich daselbst einen Ruhetag.

Den 14-ten November, erreichte ich Nowogladka.

Den 15-ten November, Sarafanikowa, eine Seidenanstalt des Armeniers Hastatow, wo ich mich aufhielt und erst den 18 Nov. nach Kislar gieng.

Mein Gemüth, welches sich die vorzüglichsten großen Gefahren, nun in den hohen rußischen Gränzen, zurück rief und meinen Zweck, die Kenntniß der Natur und die Völker dieser der Welt sehr wenig bekannten Gegenden, zur Ehre des Schöpfers, zum Ruhm der Monarchin, zum Vortheil der Akademie und zum Wachsthum der Wissenschaften einigermaßen erfüllt glaubte, war mit unbeschreiblichen Empfindungen des Dankes gegen die über mich waltende Vorsehung erfüllt.

1/4 საათში გავიარეთ თერგის პირველი ხიდი და შემდეგ სოფელი წლო; აქედან 1 საათში მივედით სოფელ ცახლონში და დაახლოებით 1 ვერსის მოშორებით გავიარეთ მეორე ხიდი, ხოლო კვლავ 2 ვერსზე, დარიალთან—მესამე ხიდი.

3 ნოემბერი. დარიალიდან 1/4 საათში გავედით მე-4 და კვლავ 3/4 საათში მე-5 ხიდზე. 1 1/2 საათში ვიყავით მდ. ცალტონზე, 1/4 საათში გავიარეთ ლარსი და კიდევ 1 საათში—ჭიმი.

4 ნოემბერი. ჭიმიდან თემირ-სულთანამდე მოვუნდით 2 საათს, აქედან კი ბანაკამდე მხოლოდ 1/4 საათი დაგვჭირდა.

სანამ რაზმი ჩვენ დაგვეწვოდა, ბატონმა (მაიორმა) კრიუდნერმა ოსებს მძევლები ჩამოართვა ყიზლარში გარდაცვლილთა ნაცვლად და ჩვენც იმ დღესვე განვაგრძეთ გზა სოფელ საურამდე, სადაც 1 1/2 საათში მივედით.

5 ნოემბერს 4 საათი მივყვებოდით თერგს ქვევით, შემდეგ 1 საათში მივედით მდ. კუნბელურზე, რომლის მარჯვენა ნაპირსაც დავეყვით 1/2 საათის განმავლობაში. იქ იღვა 2 საყენი სიმალის, 2 ფუტი სივანისა და 1 მტკაველი სისქის ქვიშაქვის ბოძი.

6 ნოემბერი. აქედან მთისწინეთამდე მოვუნდით 3 1/4 საათს; ტიტველ ბორცვებს შორის მივედიოდით 1/2 საათი, მის ტყიან მწვერვალებზე 1 1/2 საათი და 1/4 საათში კი მივედით კურგონიკაში.

7 ნოემბერი. აქედან 1 1/2 საათში მივალწიეთ მეორე მთისწინეთს; მის გადასვლას მოვანდომეთ 1 1/2 საათი და თერგისკენ დაშვებას 2 1/4 საათითერგზე იყო პატარა ჭალა; 1/4 საათში, ღვთის წყალობით, უვნებლად მივალწიეთ მოზლოკს.

აქ 8 ნოემბერს შესვენება მოვაწყვე.

9 ნოემბერს კი გავეშურე ყიზლარისაკენ თერგის მარცხენა ნაპირის გაყოლებით. 5 საათში, გუსტერეს გავლით, მივედი გალუგოში. აქ ესახლა დონისკაზაკების 30 ოჯახი.

10 ნოემბერს იეორას გავლით 5 3/4 საათში მივედი ნაურამდე.

11 ნოემბერი. [გავიარეთ] კასი პერევეოზი და ჩერვლენოვი.

12 ნოემბერს იქ მოვაწყვე შესვენება.

14 ნოემბერს მივედი ნოვოგლადკაში.

15 ნოემბერს—სარაფანიკოვაში (აქ არის სომეხი ჰასტატოვის აბრეშუმის საწარმო), სადაც მე შევისვენე და მხოლოდ 18 ნოემბერს წავედი ყიზლარისკენ.

დიდი რუსეთის საზღვრებს რომ მივალწიე და რომ ვიგონებდი ყველა იმ დიდ საფრთხეს [რომლებიც გამოვიარე], და რადგან ფიქრობდი, რომ გამჩენის წყალობით, ჩემი ძიზანი—ამ ნაკლებად ცნობილი მხარეების ბუნებისა და ხალხების შესწავლისა—ერთგვარად ძილწეული იყო დედოფლის დიდებისათვის, აკადემიის სასარგებლოდ და მეცნიერებათა წარმატებისათვის—ჩემი გული აივსო მადლობის უსაზღვრო გრძნობით განგებისადმი.

საკუთარ სახელთა საძიებელი

1. გეოგრაფიული და ეთნიკური სახელები

- უხახუშანი, ქალაქი სამცხეში 219.
1. აბაშა, მდინარე სამეგრელოში 321.
2. აბაშა, სამეგრელოს მხარე 323.
- აბიხი, სოფ. და ციხე (შიდა ქართლში) 7, 177, 279.
- აბუთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
- აგარა, სოფ. რაჭაში 131, 293.
- ადიში, სოფ. სენეთში 329.
- ავალიშვილები, სოფ. იმერეთში 331.
- ავენიხი, სოფ. საერისთაოში 273.
- ავღანნი, 197.
- ავჭალა: ზემო ა., ქვემო ა. 61.
- ავჭალისხევი, მდინარე 61.
- ათნოხი, სოფ. გუდამაყარში 269.
- აიდარბეგო, სოფ. ტაშირში 245.
- აირუმლო, თურქული მხარე 243, 245, 247.
- აკბალალო, აკბაპალი, სოფ. 83, 247.
- აკეთი, სოფ. გურიაში 315.
- აკურა, სოფ. კახეთში 41, 261.
- ალავერდა, ციხე და მონასტერი კახეთში 35, 37, 41, 261; ალავერდელი ეპისკოპოსი 207.
- ალაზანი, მდ. 25, 29, 35, 39, 41, 45, 47, 221, 223, 249, 255, 257, 259, 261, 263.
- ალაღეთი, მხარე 321; ალაღები, 321.
- ალაშბარი, სოფ. გურიაში 313.
- ალანია, ალანეთი 321, 325.
- ალანძა (ალანძა), სოფ. ჯავახეთში 217.
- ალბანია 183.
- ალგეთი, მდ. 67, 69, 83, 239, 245, 247.
- ალევი, სოფ. შიდა ქართლში 95, 275.
- ალექსანდრაჩი? (Alexandratsch), ქალ. იმერეთში 309.
- ალვანი, სოფ. კახეთში 261; 47 (ძველად მეფის რეზიდენცია); ალვანის ერთობაწმინდა 49.
- ალთუნჯალა (ოქროსციხე, სამცხეთში) 315.
- ალისმერეთი, სოფ. იმერეთში 165.
- ალისუბანი, სოფ. აოგვეთში 303.
- ალიზოტი (? აჩხოტი), სოფ. 179.
- ალპანა, სოფ. 'ლეჩხუმში 327.
- ალპები (კავკასიის ალპები, არარატის ალპები) 29, 69, 105, 147, 159, 161, 167, 171, 179, 183, 185, 287, 299, 321, 325, 329, 331.
- ალჩაჩუ? (Altshatschu), სოფ. ყაზახში 241.
- ალჯუა, სოფ. ჯავახეთში 217.
- ამალღება, სოფ. იმერეთში 161, 305.
- ამაშუკეთი, სოფ. იმერეთში 303.
- ამბროლაური 115, 127, 293.
- ამირანი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
- ანაგა, სოფ. ქიხიყში 27, 29, 257, 261.
- ანაგისკარი, ანაგისხევი, ხეობა კახეთში 27.
- ანაკარი? (Anakari), სოფ. შიდა ქართლში 279.
- ანაკოფია 171, 325.
- ანაკოა, ციხე სამეგრელოში 325.
- ანანუო 5, 7, 43, 47, 49, 51; ა. ქალაქია 271; ა-ის ეკლესია 270.
- ანგუში ანუ ინგუში 181.
- ანტორია, სოფ. ოკრიბაში 135, 145, 297.
- ანწუხი, ლეიხის მხარე 31, 249.
- აპუნი? (Apuni), ციხე საერისთაოში 273.
- არაგვი, მდინარე 5, 49, 53, 59, 93, 179, 187, 189, 221, 223, 239, 267, 269, 271, 273; არაგვის ერისთავი 225, 227, 231, 270, 271; არაგვის მოურავი 45, 231.
- არაგვის კარი (დარიალი) 189.
- არავლე, არაპლი (Arawle, Araply), სოფ. ბორჩალოში (არავლო) 243.
- არანისი, სოფ. და ციხე საერისთაოში 49, 273.
- არაფლო, იხ. არავლე.
- არარატი 71, 75, 79, 149, 183, 187, 215, 217, 221, 223, 239, 241, 245, 247, 309, 315; არარატის ალპები 69.
- არახი, არაზი (არაქსი) 69.

¹ საძიებელი შედგენილია მხოლოდ ტექსტის და მისი შენიშვნების მიხედვით. საძიებლის შედგენისას გამოვტოვეთ საკუთარი სახელები, რომლებიც მოტანილია „ქართლის ცხოვრებიდან“ (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 187—195); ასევე თუშური სახელები (კაცთა და ქალთა— იხ. ჩვ. გამოცემის გვ. გვ. 263—265) და საქართველოში გავრცელებულ ფუძეებზე ამოკვეთილ წარწერებში მოხსენებული სახელები (იხ. ტექსტი, გვ. გვ. 235, 283, 285, 287).

არაქსი 39, 69, 221, 247.
 არაშენდა, ციხე (შიდა ქართლში) 279.
 არახვეთი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
 არბო, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 არბოშკი, სოფ. ქიზიყში 25, 257, 261.
 1. არგვეთი, იმერეთის მხარე 291, 303.
 2. არგვეთი, სოფ. იმერეთში 170, 301.
 არგვეთი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 277.
 არღაპანი, ქალაქი ჯავახეთში 217.
 არღისი, ოსური სოფელი 97.
 არღელონი (არღონი), თერგის შენაკადი 223.
 არეზი (არაქსი) 247.
 არზრუმი, ერზერუმი 247, 251.
 ართანა, ციხე და სოფელი კახეთში (Artana;
 გ. ბოქორიძე: ართანა) 33, 261.
 ართვანა (?), სოფ. რაჭაში 123, 291.
 ართვინი (ნარიმანის მხარეში) 315.
 არკალა, მდინარე 49.
 არკანანი (? არღუნის, Arganani), სოფ. შიდა
 ქართლში 268, 271.
 არკვისი, იხ. არგვისი 277.
 არმაზი (მეფეთა რეზიდენცია) 191.
 არმენიელები 185, 187, 211.
 არტანი (ართანა), სოფ. კახეთში 261.
 არტვანა (?) სოფ. რაჭაში 123, 291.
 არტოზანი (Artosani), ციხე და სოფ. კახეთში
 (ბოქორიძე, № 44) 37, 43, 261.
 1. არღუნის, მდინარე 263.
 2. არღუნის, სოფ. შიდა ქართლში 49, 268, 271,
 2/3.
 არშობი (?), სოფ. რაჭაში 291.
 არცევი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 არხალი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 ახანური, სოფ. ქიზიყში 25, 259, 261.
 ახატური, ოსური სოფელი 97.
 ახანა, სოფ. გურიაში 315.
 ახკი, მდინარე რაჭაში (ახკის წყალი) 127, 137,
 289, 327.
 ახინდა, ქალაქი სამცხეში 219.
 ახტარხანი 15, 185, 199.
 ახურეთი, სოფ. საბარათიანოში 67, 239.
 ატენი, სოფ. შიდა ქართლში 99.
 1. აფხილი. (ბაიერით ოდიში) 171.
 2. აფხილი, სოფ. სამეგრელოში 322.
 აფხავი (Afhgawi), სოფ. შიდა ქართლში 273.
 აფხაზები 193, 321.
 აფხაზეთი 145, 171, 173, 183, 193, 320, 321,
 324, 325, 327.
 აქსია, მდინარე 263.
 აქსიბარა, სოფ. ყაზახში 241.

ალაიანი, სოფ. შიდა ქართლში 53—55.
 აღვი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 აღსტავა (ახსტავა), მდინარე 71, 223, 241.
 აღტაში, სოფ. ტაშირში 245.
 აღჯაულა, ციხე ბორჩალოში 243.
 აშეკაში (?), სოფ. იმერეთში 309.
 აში (აქეჟ?), სოფ. შიდა ქართლში 273.
 აჩაბეთი, სოფ. შიდა ქართლში 279; აჩაბეთის
 ციხე 101.
 აჩხოტი, სოფ. შიდა ქართლში 179.
 აძვიტა (= აწყვიტა 217.
 აძვი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 აწერიხხვევი (აწრისხხვევი), სოფ. შიდა ქართლ-
 ში 99, 177.
 აწყვიტა (Adsgwita), სოფ. ჯავახეთში 217.
 1. აწყვერი, ქალაქი სამცხეში 219, 315.
 2. აწყვერი, სოფ. კახეთში 43.
 1. აჭარა, მხარე 315.
 2. აჭარა, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 აჭე, სოფ. შიდა ქართლში 273. (? Aschi).
 ახალბედიხელი, სოფ. იმერეთში 307.
 ახალგორი (ქსნის ერისთავის რეზიდენცია),
 ციხე შიდა ქართლში 47, 49, 51, 53,
 95, 97, 275.
 1. ახალდაბა, ციხე სამცხეში 177, 217, 219,
 221.
 2. ახალდაბა, სოფ. და ციხე კახეთში 45, 261.
 3. ახალდაბა, სოფ. შიდა ქართლში 275, 279.
 ახალი (Achaly), სოფ. შიდა ქართლში 49.
 1. ახალხოველი, სოფ. შიდა ქართლში 267.
 2. ახალხოველი, სოფ. რაჭაში 115, 293.
 3. ახალხოველი, სოფ. ოკრიბაში 297.
 ახალუბანი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 1. ახალქალაქი (ჯავახეთისა) 81, 215, 217,
 315.
 2. ახალქალაქი, სოფ. გაღმამხარში 273.
 1. ახალციხე, სამცხის ქალაქი 69, 111, 149,
 163, 165, 173, 215, 219, 259, 315.
 2. ახალციხე, ციხე იმერეთში 301.
 ახატელი (Achatel, Achtulo), სოფ. კახეთში.
 (გ. ბოქორიძე, № 46) 37, 261.
 ახაშენი (Achashes), სოფ. კახეთში 29, 261.
 ახაშახი (?), სოფ. იმერეთში 309.
 ახმამადლო, სოფ. ბორჩალოში 243.
 ახმაჯი, სოფ. შიდა ქართლში 53, 275.
 ახმეტა, კახეთის სოფელი 37, 43, 45, 207,
 227.
 ახმენმეტე (ახმამადლო), სოფ. ბორჩალოში
 243.

1 გ. ბოქორიძე, კახეთის აღწერა 1801—1802 წლისა; საქართველოს არქივი, წიგნი III (1927), გვ. 119—205.

ახმეტოვი: ქამამდე ანუ ახმეტოვამდე 5.
 ახოტევის იხ. 3. ხოტევი.
 ახპატი 79.
 ახრისი, ციხე შიდა ქართლში 277.
 ახსნისხევი, ალაზნის შენაკადი 35.
 ახსტაფა, იხ. აღსტაფა.
 ახტალა 29, 77, 245.
 ახტულო, იხ. ახატელი.
 ახშახლე (?), სოფ. ბორჩალოში 243.
 ბაბი, სოფ. იმერეთში 309.
 ბაბოთი, სოფ. იმერეთში 309.
 ბაგინი, სოფ. შიდა ქართლში (ბაგიათაქ ჯავის რაიონშია) 275.
 ბაღინგი, მდინარე 77.
 1. ბაზალეთი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 2. ბაზალეთი, სოფ. იმერეთში 309.
 ბათუში 313, 315.
 ბაიდარი, სოფ. კახეთში 29, 261.
 ბაიფური, მხარე 245—246.
 ბაილეთი, ციხე გურიაში 313.
 ბაისო, სოფ. კახეთში 37, 261.
 ბაკაი (?), ადგილი შიდა ქართლში 47—49.
 ბაკურცხე, სოფ. კახეთში 29, 261, 273.
 ბაკურხევი, სოფ. გუდამაყარში 269.
 ბალახური (ბალახაური), სოფ. ტაშირში 243.
 ბალახტომი (პალიასტომი) 313.
 ბალახყური (ლალისყური?): აქ ზის თუშეთის მოურავი 263.
 ბალიქიხხევი 81.
 ბაშბაკი (ბამბეკი), მხარე 75, 79, 241, 243, 245, 247.
 ბანძა, მხარე სამეგრელოში 323.
 ბარდა (ბალდა), სოფ. სამეგრელოში 323.
 ბარენულა, მდ. რაჭაში 133.
 ბარი, სოფ. რაჭაში, 119, 293.
 ბარი-საჯავახო (ქვემო საჯავახო) 159.
 ბარულა. მდ. რაჭაში 119, 289, 293.
 ბარჯაში, სოფ. იმერეთში 309 (სვანეთში).
 ბახიანები, 107, 291.
 ბახიანია (ბასიანი), მხარე 153, 183, 281, 329, 331.
 ბახილეთი, სოფ. გურიაში 315.
 ბაღდადი, ციხე და ხეობა 149, 163, 165.
 ბაღები (Baghai), სოფ. შიდა ქართლში 277.
 ბაღიხუმი (Bagisumi), სოფ. იმერეთში.
 ბაში, სოფ. იმერეთში 307.
 ბახვი, სოფ. გურიაში 315.
 ბახეში (Bacheschi), სოფ. რაჭაში 293.
 ბახინი (?), მდინარე 49.
 ბახტრიონი, ქალაქი კახეთში 35, 45, 47, 261.
 ბაჯი, სოფ. რაჭაში 133, 293.

ბაჯოთი, სოფ. იმერეთში 301.
 ბაჯიხევი, სოფ. რაჭაში 107, 121, 291.
 ბეგოთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ბეღია, ადგილი სამეგრელოში 171.
 ბეთლემი (ბეოლემი), სოფ. რაჭაში 117, 293.
 ბელადომი (?), სოფ. რაჭაში 125.
 ბელაქანი 29, 261.
 ბელოთი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 177, 277.
 ბეჟაოუბანი, სოფ. იმერეთში 309.
 ბერბუკი, ციხე (შიდა ქართლში) 277.
 ბერეთისა, სოფ. იმერეთში 301.
 ბერწათკარი, ოსური სოფელი 97.
 ბერშოული (ბერეჟოული), სოფ. გურიაში 315.
 ბერშუეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ბერძნები 77, 211.
 ბექიანი, სოფ. შიდა ქართლში 271.
 ბელღევი, სოფ. არგვეთში 303.
 ბეჩო, სოფ. სვანეთში 329.
 ბეჭაშახი, მდინარე კახეთში 19, 21.
 ბუჯანი, სოფ. იმერეთში 305.
 ბირთვისი. ციხე საბარათიანოში 67, 79, 239.
 ბირტაული (?), დიდი ლიხვის შენაკადი 223.
 ბიჭვინთა (Bitschwinta) 145, 171, 321, 325.
 ბიჯნისი, სოფ. (ხაშურის რ.) 177.
 ბნელა, სოფ. ჯავახეთში 217.
 ბობოთი, სოფ. ოკრიბაში 297.
 ბოგრაში, სოფ. სვანეთში 329.
 ბოღავი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 ბოღავიხხევი (ბოღაბევა—თიანეთის რ.) 49.
 ბოდბე, სოფ. ქიზიყში 27, 259, 261.
 ბოდბელი (ეპისკოპოსი) 207.
 ბოდბისხევი, სოფ. ქიზიყში 257, 261.
 ბოდორა. სოფ. შიდა ქართლში 273.
 ბოლი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ბოლნისის ციხე 81.
 ბოჟა, სოფ. (ქვემო ბ., დიდი ბ.) 105.
 ბორი, სოფ. იმერეთში 299.
 ბორჩალო 65, 75, 77, 241, 241, 243, 247.
 ბორჩალოელები 243.
 ბორჩანა (Bortschana), მდინარე 289.
 ბორჯანი, მდინარე 121.
 ბორჯოში 177, 217, 221.
 ბოსანე (?), სოფ. ბორჩალოში 243.
 ბოხელთა, სოფ. შიდა ქართლში 97, 99, 275.
 ბოხიანი 261.
 ბოხღევი, სოფ. იმერეთში 301.
 ბოტეხი, მდინარე კახეთში 33.
 1. ბოყვა, რიონის შენაკადი 125.
 2. ბოყვა, სოფ. რაჭაში 293.
 ბოჭარმა 49, 263.
 ბუხინევი, სოფ. იმერეთში 301.

ბრაგალძალი, სოფ. რაჭაში 107, 119, 293.

ბრბონა, სოფ. სამცხეში 217.

ბრეთი, სოფ. შიდა ქართლში 227.

ბროწლეთი, სოფ. შიდა ქართლში 277.

ბრუტსაბჰელი, მწვერვალი 177.

ბუღაღი, სოფელი 49.

ბუგეულთ, ციხე და სოფელი რაჭაში 293:

ბუეთი, სოფ. ოკრიბაში 297.

ბუზალა, სოფელი 101.

ბულაჩაური, სოფ. შიდა ქართლში 227, 273.

ბულხავი (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.

ბურბონა, სოფელი 177

ბურგნალი, დაბლობი იმერეთში 165.

ბურხა, მდინარე 31.

ბუხურთა, სოფ. თუშეთში 263.

ბუჯა, მდინარე 167, 170, 303.

ბუჯულეჩი, სოფ. ლეჩხუმში 327.

ბადიდი, სოფ. იმერეთში 305.

ბაფაზანო (?), სოფ. ყაზახში 241.

1. ბაფაზი, მდინარე 31.

2. ბაფაზი, სოფ. კახეთში 29, 31, 41, 257.

3. ბაფაზი, სოფ. შიდა ქართლში 275.

ბალუგო, ადგილი ჩრდ. კავკასიაში 333.

ბანიაო (?), სოფ. კახეთში 261.

ბანჯა, თურქმანულ-თათრული მხარე 83, 237, 241, 247, 249; განჯის სახანო 71; განჯის ხანი მაჰომედი 11,15.

ბანჯისკარი, 85.

ბარგვენაული (?), სოფ. იმერეთში 301.

ბარგუმელა, ყვირილის შენაკადი 289.

ბარეთუბანი (თბილისისა) 61, 89, 197.

ბარეშემო, მხარე შიდა ქართლში 269.

ბატეხილი ხიდი 71.

ბაუმში (კუმისი), სოფ. 85.

1. ბაღმაზხარო, კახეთის მხარე 261.

2. ბაღმაზხარო, ანუ მხარე ქართლი 273:

ბეგუთო, სოფ. იმერეთში 307, 309.

ბეთხამანია, სოფ. იმერეთში 303:

ბელავერი, სოფ. იმერეთში 307.

ბელათო, სოფ. ოკრიბაში 137, 141, 143, 145 (მონასტრის აღწერა), 147, 187, 297, 325.

ბელხუნდა სოფ. ჯავახეთში 217.

ბენათიხ (Genati) მიტროპოლიტი 145

ბენდუში, სოფ. ლეჩხუმში 327 (ახლა ამბროლაურის რაიონშია).

ბენშა, სოფ. ბაიდურის მხარეში (გენჯარ) 247.

ბერგელი, სოფელი (ვახუშტით: გერგეთი) 93.

ბერშანელეხი 211.

ბევაწანა, მდ. (ოკრიბაში) 135.

ბეხო, სოფ. ლეჩხუმში 327.

1. ბევილიციხე, სოფ. გაღმაზარში 273.

22. ბიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში

2. ბევილიციხე (Gweliziche), ველისციხე 41, 43.

ბევერწერი, სოფელი შიდა ქართლში 103.

ბევეძინეთი (ბევერძინეთი), სოფ. სამცხეში (ახლა შედის ქარელის რაიონში) 177, 217.

ბევიშტიბო, ციხე და სოფელი იმერეთში 147, 149, 307, 309.

ბეია, რიონის შენაკადი 155.

ბეილარახი, სოფელი 83, 247.

ბებრევი, სოფ. თუშეთში 263.

ბეილაზანი, სოფ. ყაზახში 241.

ბელოლა, სოფ. რაჭაში 105, 107, 125, 291.

ბენაური, სოფ. შიდა ქართლში 277.

ბეგანურთა, სოფ. გუდამაყარში 269.

ბეგათუბანი, სოფ. იმერეთში 209.

ბეგია, ციხე ჯავახეთში 215—217.

ბეგლურთა, სოფ. თუშეთში 263.

ბეგნაური, სოფელი (მხარე მრემლი) 269.

ბედილა, სოფ. ოკრიბაში 297.

ბეღათუბანი, სოფ. იმერეთში 309.

ბეღგოლეხი, სოფ. შიდა ქართლში 275.

ბეღლი, ქალაქი ჯავახეთში 217.

ბეღიხა, სოფ. იმერეთში 301.

1. ბეღი, სოფ. შიდა ქართლში 55, 273.

2. ბეღი, სოფ. რაჭაში 107, 123, 291.

ბეშიჯვარი, სოფ. შიდა ქართლში 273.

ბეორა, სოფ. იმერეთში 305.

ბეორგა. სოფ. შიდა ქართლში 275.

ბეორდი, მეგრული ციხე 149, 323.

1. ბეორი, ქალაქი ქართლში 61, 69, 93, 99, 109, 175, 259, 267, 279; გორის ეპისკოპოსი 207.

2. ბეორი (ანუ ხეორი), მდ. რაჭაში 289.

3. ბეორი, სოფ. რაჭაში 107, 127, 293.

ბეორისა, სოფ. იმერეთში 301.

ბეორისუბანი, სოფ. რაჭაში 293.

ბეორქა, მდინარე 67, 69.

ბეორშაღალი, სოფ. იმერეთში 305.

ბეორშახვილი, სოფ. იმერეთში 299.

ბეორიანა 53, 59.

ბეორიონი (ქორენიონი), სოფ. იმერეთში 305.

ბეოსტიხე 147. იხ. ბევიშტიბი.

ბეოქია, ტბა 247.

ბეოკალი, სოფ. შიდა ქართლში 273.

ბეოგეი, ციხე და ქალაქი კახეთში 33, 37, 41 261.

ბეოგეხეხევი, სოფ. შიდა ქართლში 273.

1. ბეოგა, მხარე შიდა ქართლში 277.

2. ბეოგა, მდინარე 99.

ბეოგოლაო (ბეოგოლათა), სოფ. იმერეთში 303.

ბეოგოლეხი, სოფ. გურიში 313.

გრუვე (?), მდინარე, (საგარეჯოს მახლობლად) 19, 21.

გრუზია 183.

გუბა (გუბისწყალი), მდ. 149, 151, 291, 307.

გუბაზოული, სოფ. გურიაში 315.

გუბისწყალი, იხ. გუბა.

გუდა, ოსური მხარე ქართლში 5, 267, 279.

გუდათუბანი, სოფ. იმერეთში 309.

1. გუდამაყარი, მხარე 223, 269.

2. გუდამაყარი, არაგვის შენაკადი 223, 269.

გუდანთა, სოფ. თუშეთში 263.

გუიჩი (ქუეშის ციხე) 81.

გულგულა, სოფ. კახეთში 37, 261.

გულიანთა, სოფ. შიდა ქართლში 105.

გულუხეთი, სოფ. სამეგრელოში 155.

გუშაელა (გუშელა), მდინარე 49.

გუშათი, სოფ. იმერეთში 305.

გუშბათი, წყარო 25.

გუშელი, სოფ. კახეთში 261.

გუნგო, ოსური მხარე შიდა ქართლში 277 (Gungo, რუსულ რუკაზე K҃Horo, ქართულ რუკაზე „ქნოლო“).

გუნდა, სოფ. ჯავახეთში 217.

გუნდაეთი, სოფ. იმერეთში 301.

გურგესტანი (Gurgestan) 183.

გურთი (ქურთი, კურდი) 247.

გური (ოსურად ასე ჰქვია „გორს“) 279.

გურია 129, 149, 158, 159, 169, 171—173, 185, 205, 209, 215, 281, 285, 311—317, 313, 315, 321.

გურნა, სოფ. ოკრიბაში 135, 137, 297.

გურჯაანი, სოფ. კახეთში 29, 261, 273.

გურჯი 183.

გუსალა, სოფ. შიდა ქართლში 101, 279 (Gusala, ბუზალა?).

გუხტერე (?), ადგილი 333.

გუფთა, სოფ. შიდა ქართლში 101, 103, 113, 179, 277, 279.

დაბაკნეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.

დადეში, სოფ. ჯავახეთში 217.

დადიანეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.

დავითაზუბანა, სოფ. ჯავახეთში 217.

დათვიანთკარი, სოფელი 97.

დამბლუტი, 79; დამბლუტის ხევი 81, 223.

დამპალა, სოფელი 53.

დანეთი, სოფ. ჯავახეთში 217.

დანო, სოფ. თუშეთში 263.

დარბაიძეები, სოფ. იმერეთში 301.

დართლო, სოფ. თუშეთში 263.

დარიალი, (დარიელი, არაგვის კარი) 189, 333.

დარკეთი, სოფ. იმერეთში 301.

დარუბანდი (ზღვის კარი) 189.

დალისტენლი 187.

ლაღქესამანი, სოფ. ყაზახში 241.

დაშალოდლი, სოფ. ყაზახში 241.

დეგრისი, სოფ. შიდა ქართლში 101, 279.

დებედა, მდინარე 75, 77, 79, 223, 243.

დედა-ციხე 189.

დედახვთისა, სოფ. იმერეთში 305.

დევის ნამუხლარი 61.

დეისი, სოფ. იმერეთში 309.

დელკანი, სოფ. შიდა ქართლში 275.

დემირჩ-იაუხაული (თათრების სახელწოდება) 245.

დემურჩი, მხარე 245.

დემურჩი (ჰ)ხანლუ, მხარე 67, 69, 245.

დემურჩილარი, სოფელი ყაზახში 241.

დერბენტი 189.

დერჩი, სოფ. ოკრიბაში 297, 325 (ლეჩხუმში).

დეხვიარი, სოფ. ლეჩხუმში 309, 327.

დევალა (თვალდა), იმერულ-ოსური მხარე 299.

დევალეთი 105, 107, 279, 289 (?), 291.

დევალიშვილები, სოფ. იმერეთში 305.

დევალურა, სოფ. შიდა ქართლში 277.

დიდი ლიახვი 5, 99, 101, 113, 177, 223, 267, 275, 277, 279.

დიდი ყაზარღო 329.

დიდო. 31, 43, 249.

დიდუბე, დიდუბის ციხე 61.

დიკლო, სოფ. თუშეთში.

დილებოხლო (?), სოფ. ყაზახში 241.

დილიკაურე, სოფ. არგვეთში 303.

დიმი, სოფ. იმერეთში 165.

დირბე, სოფ. შიდა ქართლში 177.

დილომი, 61, 85; დილომის ხევი 61.

დიცი, სოფ. შიდა ქართლში 277.

დიხაზხო, სოფ. იმერეთში 305.

დმანისი 81.

დოეხი, სოფ. შიდა ქართლში 273.

დოლბანდლუ, სოფ. ტაშირში 245.

დოლი, სოფ. სვანეთში 329.

დონი, მდინარე 171. 333.

დორეთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.

დოჭო (დოჭუ), სოფ. თუშეთში 263.

დრანდა 171.

დუგორები 291.

დუგორი 107, 125, 153.

დუშალა, მდ. 171. 289, 299, 301. 303.

დუშაცხო, სოფ. გუდამაყარში 269.

დუნთა, სოფ. იმერეთში 299.

დურევი, სოფ. იმერეთში 301.

დურუჯი, მდინარე 31.

დუშეთი, ქალაქი 3, 5, 7, 49, 95, 273.

დღნორისა, ციხე და სოფ. ოკრიბაში-137, 297, 325.
 ებრაელები 107, 155, 187, 189, 209, 211, 215, 293, 297, 311, 319.
 ეგვიპტე 285.
 ეგრობა 199.
 ეთვალისი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 ეთო. სოფ. იმერეთში 301.
 ეკალი, სოფ. იმერეთში 307.
 ეკატერინებადი 81.
 ელაზნაური, სოფ. იმერეთში 309.
 ელტურა (ერტელი?), სოფ. შიდა ქართლში 99, 177, 277.
 ენაგეთი, სოფ. საბარათიანოში 67, 239.
 ენაური, მდინარე 321, 325, 329, 331.
 ენისელი, სოფ. 33.
 ერგნეთი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
 ერედა (Iredwo), სოფ. შიდა ქართლში 49.
 ერედვი, სოფ. შიდა ქართლში 177, 275; ერედვის ციხე 99.
 ერედვანი 75, 233, 241, 243, 247.
 ერეთა, სოფ. იმერეთში 303.
 ერეკლეს ციხე (ნათლულის ციხე) 17, 65.
 ერწერუმი (არზრუმში) 247, 251.
 ერთობაწმინდა 49.
 ერკეთი, სოფ. გურიიში 315.
 ერკოტა, სოფ. ჯავახეთში 217.
 ეტელთა, სოფ. თუშეთში 263.
 ეშმაკთუბანი, სოფ. სამცხეში 177, 219.
 ეცერი, სოფ. სვანეთში 325, 329.
 ეფანი, თრიალეთში (ვახუშტი, 41).
 ეწერო, სოფ. იმერეთში 165, 307.
 ვაზისუბანი, სოფ. იმერეთში 309.
 ვაკე. მხარე იმერეთში 307.
 ვაკიძირი, სოფ. თუშეთში 263.
 ვანათი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 273, 277.
 1. ვანი, სოფ. ჯავახეთში 217.
 2. ვანი, სოფ. იმერეთში, ოკრიბაში 297, 305, 327.
 ვანიხქელი, სოფ. გურიიში 315.
 ვაპკი, მონასტერი 71, 73.
 ვარდი, სოფ. იმერეთში 309.
 ვარლიგორა, სოფ. არგვეთში 303.
 1. ვარდისუბანი, სოფ. კახეთში 37, 43, 261.
 2. ვარდისუბანი, სოფ. ტაშირის მხარეში 73.
 ვარევანი, სოფ. ჯავახეთში 217.
 ვარჩანი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
 ვარციხე, დახვრეული ციხე 161, 163.
 ვარძია, სოფ. იმერეთში 299, 309.
 ვაქირო, სოფ. ქიზიყში 23, 25, 257.
 ვაშლევია, სოფ. იმერეთში 303.
 ვაშლოვანი, სოფ. საბარათიანოში 67, 239.
 ვაჩიანი, დიდი სოფელი ჯავახეთში 215.
 ვაჭევი, სოფ. არგვეთში 303.
 ვახანი, სოფ. და ციხე იმერეთში 7, 175, 309.
 ვახვანიშვილის ციხე 39.
 (ვქეძანი (? Wedsane), თრიალეთში 239.
 ველევი სოფ. რაჭაში 117, 293.
 ველთეთრი, სოფ. რაჭაში 109, 127, 293.
 ველისი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ველისციხე, სიმბაგრე და სოფ. კახეთში 29, 41, 43, 261.
 ველხა-ხევი, შიდა ქართლში 49.
 ვერე: ვერის ხიდი 93.
 ვერიხევი, მდინარე 61.
 ვერტყვილა, სოფ. იმერეთში 303.
 ვერტყვილაქალა, სოფ. იმერეთში 303.
 ვერხველი, სოფელი (თანეთის რ.) 49.
 ვერხოვანი, სოფ. თუშეთში 263.
 ვეფხისციხე, სოფ. კახეთში 31, 33 (ბოკორიძე: № 57).
 ვეკილ ამადავა (?), სოფ. ყაზახში 241.
 ვეჯინი, სოფ. კახეთში 29, 227, 273; ვეჯინის ციხე 261.
 ვონჯოხეთი (ონჯოხეთი), სოფ. იმერეთში 305.
 ზამთარეთი, სოფ. შიდა ქართლში 105.
 ზანავი, სოფ. სამცხეში 177, 219.
 ზარაგულა, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 ზარათი, სოფ. ოკრიბაში 137, 297, 307.
 ზაქათკარი, სოფ. შიდა ქართლში 267.
 ზეგანი, სოფ. იმერეთში 165.
 ზელა ბერეთისა, სოფ. იმერეთში 301.
 ზელა თმოგვი, სოფ. ჯავახეთში 217.
 ზეთუბანი (ხედუბანი), სოფ. იმერეთში 175, 309.
 ზეკარი 165.
 ზემო ავჭალა 61.
 ზემო ბარი, სოფ. რაჭაში 119; 293.
 ზემო კრახი, სოფ. რაჭაში 293.
 ზემო ნიქოზი, სოფ. შიდა ქართლში 177, 279.
 ზემო ქართლი 183, 209, 215—238, 225, 239, 241.
 ზემოქვეყანა, მხარე (ახლანდელი საჩხერის-რაიონის ფარგლებში) 171, 289, 299.
 ზემო ხვითი, ციხე შიდა ქართლში 279.
 ზენი, სოფ. სამეგრელოში 323.
 ზერტი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 ზვარე, სოფ. იმერეთში 309.
 ზვარეთი, სოფ. რაჭაში 293.
 ზიარი, სოფ. ქიზიყში 21, 259.
 ზიგნაკორა, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 ზიხთა (Sigt), სოფ. შიდა ქართლში 275.

1. ზნაკვა, სოფ. რაჭაში 293.
2. ზნაკვა (?) სოფ. იმერეთში 309.
- ზოგოში, ციხე ლეჩხუმში 327.
- ზოდნო, სოფ. შიდა ქართლში 275.
- ზოდი, სოფ. იმერეთში 301.
- ზოგრეთი, სოფ. არგვეთში 303.
- ზონკარი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 177, 277.
- ზუბდიდი (ზუგდიდი) 325.
- ზუბი, ციხე ლეჩხუმში 327.
- ზუგდიდი (ოდიში) 325.
- ზუღალი, სოფ. რაჭაში 109, 293.
- ზუხა, მდინარე 167, 170, 303.
- ზღვის კარი (დარუბანდი) 189.
- ზღუდერო, სოფ. შიდა ქართლში, 101, 277.

- თაბაგრები, სოფ. იმერეთში 301.
- თაბორი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
- თაგაურის მხარე 179.
- თაგვეთი (თაგვეთი), სოფ. სამცხეში (ამჟამად ხაშურის რ.) 177, 217.
- თავახა, სოფ. არგვეთში 167, 303.
- თავია (? თაია, Tawia), სოფ. სამეგრელოში 323.
- თაზაქენდი, სოფ. ბორჩალოში 243.
- თათრები 67, 69, 89, 93, 183, 185, 209, 215, 241, 243, 283, 311, 317, 319; თურქმანი თ. 17, 36, 67, 69.
- თალა, სოფ. კახეთში 261.
- თამაკონი, ციხე სამეგრელოში 323.
- თამარაშენი, ციხე და სოფ. შიდა ქართლში 101, 279.
- თარაქამა თათრები 185, 243, 245, 247
- თარგამეული, სოფ. სამეგრელოში 323.
- თაური (ტაშირი) 245.
- თაქთაქიანი, ციხე შიდა ქართლში 101, 279.
- თაქიალო, სოფ. ბორჩალოში 243.
- თბილისი 3, 5, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 23, 43, 51, 53, 55, 57, 61, 63, 65, 67, 79, 85, 87 (თბილისის დახასიათება), 89, 93, 95, 153, 155, 173, 187, 189, 197, 207, 223, 229, 233, 235, 243, 245, 247, 251, 255, 259, 263, 273.
- თებრიზი (თავრიზი) 235.
- თეგუთი (? გეგუთი) 307.
- თეკლათი, სოფ. სამეგრელოში 323.
1. თელავი, ქალაქი 37, 39, 41, 43, 67, 227, 245, 261.
 2. თელავი, ალაზნის შენაკადი 221.
- თელათგორი, სოფ. გაღმამხარში 273.
- თელეთი, დანჯრეული ციხე 65, 67.
- თელუ, სოფ. ტაშირში (მადნებანი) 245.
- თემირ-ხულთანაი, სოფელი 333.

- თემურშახანლუ (დემურჩიასანლუ) 67, 69.
- თერგვისი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
- თერგი, მდინარე 3, 5, 57, 67, 69, 71, 81, 105, 179, 185, 223, 255, 287, 331, 333.
- თერჯოლა, სოფ. არგვეთში 303.
- თვალა, დვალა, იმერულ-ოსური მხარე 299.
- თვალთაწყარო (? Twaitaskaro), მდინარე 19-თვალის, სოფ. საგარეჯოს მხარეში 19, 257, 261.
- თვალხაგარეჯო, კახეთის მხარე 19; 257, 261.
- თვალუეთი, სოფ. იმერეთში 301.
- თვრინი, სოფ. იმერეთში 299.
- თიანეთი 43, 45, 207, 261.
- თინიკანთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275 (თინიკანი—ლენინგორის რ.)
- თლული, სოფ. რაჭაში 293.
- თმოგვი, სოფ. ჯავახეთში 217.
- თოგოიანი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
- თოკი, სოფ. ჯავახეთში 217.
- თოლერთა, სოფ. ჯავახეთში 217.
- თორი, სოფ. სამცხეში 177, 219.
- თორტიზა, სოფ. შიდა ქართლში 277.
- თოფქარალაჯი (ყარალაჯი), სოფ. ქიზიყში 257.
- თოღლაური, სოფელი (Taglauri) 43. (თოხ=ლიაური? საგარეჯოს რ.; ჩიგლაურთაქ ანმეტის რ.)
- თოხთა, სოფ. შიდა ქართლში 275.
- თრიალეთი 67; ხ1, 83, 189, 239.
- თურდო, ალაზნის შენაკადი 37, 43, 221.
- თურქები 75, 79, 109, 111, 113, 119, 129, 131, 135, 139, 141 (ქუთაისში), 155, 163, 169, 171, 173, 183, 195, 197, 199, 201, 203, 205, 215, 219, 237, 239, 243, 247, 249, 259, 287, 311, 313, 317, 319, 325.
- თურქეთი 183, 195, 209, 219, 225, 235, 241, 251, 285, 315.
- თურქმანი თათრები 17; 39, 67, 69, 185, 241, 243, 245.
- თუხი (თუხი), სოფ. არგვეთში 303.
- თუშები 263.
- თუშეთი 31, 57, 263—265, 271; თუშეთის მოურავი 263, 271.
- თხილთაწყარო, სოფ. არგვეთში 303.
- თალბუზი, მთა 329.
- თიანეთი, სოფ. იმერეთში 307.
- თბერდა (das Iberien) 183.
- თგორეთი, სოფ. იმერეთში 309.
- თებუტი (ებუდი), სოფ. სვანეთში 329.
- თელდვა, (? Ieldwa), სოფ. შიდა ქართლში 95-

იელი, სოფ. სვანეთში 329.
იენტეხი, იენტეხა (ლენტეხი), სოფ. სვანეთში 329.
იერუსალიმი 23.
იეცერი (ეცერი), სოფ. სვანეთში 329.
ივანწმინდა, სოფ. იმერეთში 301.
იხხვისი, სოფ. იმერეთში 301.
იკეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
იკოთი, სოფ. შიდა ქართლში 49, 95, 275.
იკორთა, სოფ. შიდა ქართლში 277.
ილეში, სოფ. იმერეთში 299, 303.
ილთო, იხ. ილტო.
ილიმარლუ (ილმახლო), სოფ. ქვემო ქართლში 245.
ილორი, სოფ. იმერეთში 307.
ილტო (Iltō), მდინარე კახეთში, ალაზნის შენაკადი 45, 47 (ილთო), 49, 221. ვახუშტი 86: თიანეთს, ერწოს, ირტოს-ხევს.
ილტოზა, სოფ. შიდა ქართლში 51, 53, 275.
ილურთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
იმარათი, სომხური სოფელი 73.
იმანწმინდა (ივანწმინდა), სოფ. იმერეთში 301.
იშერეთი 5, 7, 49, 85, 97, 103, 105, 111, 113, 117, 129, 131, 133, 139, 145, 151, 155, 159, 163, 165, 169, 171, 173, 175, 185, 187, 189, 203—205 (იმერეთის ისტორიისათვის), 207, 209, 221, 227, 259, 267, 279, 281—309, 311, 313, 319, 321, 325, 327, 331.
იმერლები 105, 107, 169, 187, 251, 279, 299, 301, 307, 319, 323, 331.
ინაშაური, სოფ. იმერეთში 305.
ინგუში (ანუ ანგუში) 181.
ინდურთა, სოფ. თუშეთში 263.
ინშუგური (ინჩხურბი), სოფ. სამეგრელოში 323.
ინჯა, მდინარე 71, 73, 241, 43
1. იორი, მდინარე 17, 19, 21, 25, 67, 195, 223, 245, 249, 261, 273.
2. იორი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
იპეთი (იკეთი?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
იჟორა 333.
ირედუღო (ერედა), სოფ. შიდა ქართლში 49, 275 (ირეტუა? Iretwa).
ირი, სოფ. რაჭაში 107, 121, 291.
იხვარა, მდინარე (ხემო იმერეთში) 171, 301.
იხლამბული (იტამბული) 283, 285, 287.
იხმანი (?), მდინარე 299.
ისმულეთი (ისულეთი), სოფ. სამეგრელოში 323.
ისრეთი (Isriza, Isreti), სოფ. იმერეთში 169, 305.
ისროლი, სოფ. შიდა ქართლში 99.
ისაჰანი 185, 197, 237.

იხულა, იხულეთი, სოფ. სამეგრელოში 323.
იტრია, სოფ. შიდა ქართლში 177, 279.
იფარი, სოფ. სვანეთში 329.
იფრაბულა, მდინარე 101.
იყალთო, სოფ. კახეთში 37, 43.
იშიტურდუქი კლდე (თბილისში) 91.
იქვისი, სოფ. იმერეთში 301.
იწა, სოფ. რაჭაში 127, 293.
იწრია, სოფ. შიდა ქართლში 49, 273.
კახეთი, მდინარე აფხაზეთში 321, 325, 329.
კახუჩი (ყაბუჩი); ჩრდ. კავკასიაში 31, 43, 249
კავთიხევი, სოფ. გაღმამხარში 273.
კავკასია 9, 11, 111, 131, 149, 155, 159, 165, 173, 185, 211, 215, 221, 249, 313, 315, 321, 329; კავკასიის ალბები 69, 179, 287, 291; კავკასიის მთები 223; კ. ქედი 267, 281; სამხრეთი კავკასია 79, 87, 281.
კავკასიელები 183, 187, 311.
კავკასიონი 3, 183, 215, 221.
კაზანაში (ყაზანჩი), სოფ. ყაზახში 241.
კაზრეთი, ხეობა, 223.
კაია (კალა), სოფ. სვანეთში 329.
კაიყაჯალა, სოფ. ბორჩალოში 243.
კაიშაურთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 267.
კალა, სოფ. სვანეთში 329.
კალაური, სოფ. კახეთში 41, 261.
კალაში, კალაჩი (Kalatshi) სოფ. სვანეთში 325, 329.
კალაჩი, სომხური სოფელი 73.
კალვათა, სოფ. იმერეთში 301.
კამლიდოკი (?), სოფ. შიდა ქართლში 273.
კანშერეთი (ყანჩეთი?) 49.
კაპანახჩი, სოფ. კახეთში 261 (გ. ბოჭორიძე, № 48).
კარალეთი, ციხე შიდა ქართლში 279.
კარბი, სოფ. შიდა ქართლში 271.
1. კარდანახი, სოფ. კახეთში 29, 261.
2. კარდანახი (?), სოფ. გაღმამხარში 273.
კარდუელ (ქართლი; Karduel) 267.
კართა, სოფ. ქართლში 177.
კახში, ქალაქი, ციხე 189, 275.
კახშიის ზღვა 183, 211, 219, 221.
კატეხი, სოფ. კახეთში 261.
კაცხი, ციხე და სოფ. იმერეთში 299, 309.
კაცხურა, ყვრილის შენაკადი 171, 289, 299.
კაჭრეთი სოფ. კახეთში 261.
კახაბერი, გურიის (სამცხე-საათ.) 315, 317.
კახაიხო, ლეკური მხარე 31.
კახეთი 13, 15, 25, 29, 33, 41, 43, 45, 77, 105, 185, 189, 195—196 (კახეთის შტო

- ბაგრატიონებისა), 199, 201, 207, 209, 219, 221, 223, 225, 229, 241, 243, 245, 249—265, 267.
- კახნი 187.
- კახნაური, დანგრეული ციხე იმერეთში 143.
- კედელა, მთა რაჭაში 125.
- კეკიანი (ციხიანი?), სოფ. შიდა ქართლში 269.
- კელდისციხე, სოფ. რაჭაში 291.
- კელვანი, ადგილი იმერეთში 309.
- კელიელი (?), დიდი ლიახვის შენაკადი 223.
- კენაში, სოფ. ლეჩხუმში 327.
- კეშალიკ პშლავა, სომხური სოფელი 77.
- კეხვის ციხე, შიდა ქართლში 101, 279.
- კვალეთი, სოფ. იმერეთში 165.
- კვალენი (დვალეთი?), ოსური მხარე 289.
- კვანტი (P Kwanti), სოფ. შიდა ქართლში 275.
- კვარახ ციხე (რაჭაში) 115, 169, 293.
- კვარაზა (ქვარაზა), სოფ. ჯავახეთში 217.
- კვარხითი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
- კვაშხეთი, სოფ. რაჭაში 293.
- კვაცხუთი, სოფ. რაჭაში 113, 291.
- კვახჭარი, სოფ. არგვეთში 303, 309.
- კვერილეთი (P Kwerileti), სოფ. შიდა ქართლში 275 (კვერნეთი? ცხინვალის რაიონშია)
- კვეხო (გვეხო), ციხე ლეჩხუმში 327.
- კვეტრა, მდინარე 49 (არის: ა) კვეტერის ციხე მდ. ილტოს ნაპირას: გ. ჩუბინა-შვილი, ოსუ მოამბე III, 116; ბ) ციხე კვეტერისა: ვახუშტი 101).
- კვილი (ქველე?), ადგილი სამეგრელოში 323.
- კვირიკე-წმინდა, ციხე და სოფ. რაჭაში 115, 293.
- კიზილბაჯილი (? ყიზილბაჯლო), სოფ. კახეთში 261.
- კითხიჯი, სოფ. ოკრიბაში 297.
- კიკნაველეთი, სოფ. იმერეთში 165.
- კილკახი (?) სოფ. ყაზახში 241.
- კინოთი, სოფ. იმერეთში 299.
- კინტრისი, მდინარე გურიაში 313, 315.
- კირიხლი (კირიხლო), ქვემო ქართლში 243.
- კიროხი (მტკვარი) 219.
1. კისხხევი, მდინარე კახეთში 51.
 2. კისხხევი (კრისისხევი), სოფ. კახეთში 41, 177, 261.
- კისტკინი (კისკინი?), სოფ. გურიაში (სამცხე-საათაბაგო) 315.
- კიტოხი, სოფ. გულამაყარში 269.
- კიულე, მხარე 267.
- კიშა (= ქიზიყი) 21.
- კიშაკალა (ყიზყალა), სოფ. ქვემო ქართლში 67.
- კიცეაული, კიცაული (? რიცეული) მდინარე რაჭაში 127, 289.
- კიცხი, სოფ. იმერეთში 299.
- კიხოლა (?), სოფ. რაჭაში 293.
- კობაანი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
1. კობახი, მდინარე 177.
 2. კობახი, ოსური მხარე შიდა ქართლში 277.
- კობი, სოფ. შიდა ქართლში 5, 125 179.
- კობიათა, სოფ. შიდა ქართლში 105 (კობეთი?—ჯავის რაიონში).
- კობიანთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
- კოკიტი (როკიტი?), სოფ. იმერეთში 163, 165.
- კოდმანი, ციხე შიდა ქართლში 273.
- კოთელა, სოფ. ჯავახეთში 217.
- კოკა, სოფ. ოკრიბაში 297.
- კოკული, სოფ. სამეგრელოში 323.
- კოლაკი, კოლაქი, სოფ. კახეთში 29, 261, 273 (Kolak).
- კოლაღლა (?), სოფ. შიდა ქართლში 103.
- კოლაქი, კოლაკი.
- კოლოზანი, სოფ. იმერეთში 307.
- კოლხიონი (?) სოფ. შიდა ქართლში 177.
- კომანდელი, სოფ. რაჭაში 107, 123, 291.
- კონდოლი, სოფ. კახეთში 41, 43, 261.
- კონსტანტინოპოლი 283, 285, 287.
- კონტუათი, სოფ. იმერეთში 307.
- კოფორი 239. იხ. კოჯორი.
- კორა, სოფ. შიდა ქართლში 17ა, 275.
- კორა[ანი], სოფ. შიდა ქართლში 269.
- კორბოული, სოფ. იმერეთში 301.
- კორჩეთი, სოფ. შიდა ქართლში 105.
- კორინთა, სოფ. შიდა ქართლში 275.
- კორიში, სოფ. იმერეთში 165.
- კორტანეთი, სოფ. სამცხეში 177, 219.
- კორტი, სოფ. იმერეთში 309.
- კოტორი (კოტანი), სოფ. ქიზიყში 259.
- კოლოთო, სოფ. კახეთში 37.
- კოჯორი (სახეზულთა რეზიდენცია) 67, 93, 239.
- კრისხხევი, სოფ. სამცხეში 217.
- კრისი (ზემო კ., ქვემო კ.), სოფ. რაჭაში 127, 293.
- კრიხულა, კრიხურა, მდინარე 115, 117, 127, 129, 289, 293.
- კულარო, სოფ. შიდა ქართლში 105, 107.
- კუფყარო, მდინარე 31, 33.
- კუკა, მხარე 177.
- კუკეთი, სოფ. ჯავახეთში 217.
- კულაში, სოფ. იმერეთში 155, 307.
- კულბითა, სოფ. შიდა ქართლში 277.
- კუში, მდ., ერთვას რაიონი 291.
1. კუმისი, სოფ. საბარათიანოში 67, 85, 93, 239, 273.

2. კუმისი, ტბა 85.
 კუნბელური (?), მდინარე 333.
 კუნენი, სოფ. ყაზახში 241.
 კუნო, მდინარე იმერეთში 161, 305.
 კუპეკანი (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
 კურ, კურა (მტკვარი) 149, 173, 219.
 კურაში. სოფ. 155.
 კურგოკინა, სოფ. ჩრდ. კავკასიაში 333.
 კურდი (ქურთი) 247.
 კურდღელაური, სოფ. კახეთში 39, 261.
 კურჭუ, სოფ. სამეგრელოში 323.
 კურსები, სოფ. ოკრიბაში 297.
 კურსეინი (ჯვარხენი?), სოფ. სამეგრელოში 323.
 კუტეხა (?), სოფ. იმერეთში 309.
 კუტირი (ქვიტირი), სოფ. იმერეთში 307.
 კუცხოეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 კუხა, მდინარე 149, 151.
 ლაბეჭინა, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 ლაგვანთა, სოფ. რაჭაში 107, 123, 291.
 ლაგოშე, ოსური სოფელი 97.
 ლაზეთი, ლაზიკა 317.
 ლაილაში, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 ლაკაბელი, მდინარე კახეთში 21.
 ლაკათხევი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
 ლალოლო, სოფ. ბორჩალოში 243.
 ლაღიხურთი, სოფ. კახეთში 35, 37, 263; ლ-ის ციხე 33.
 ლამიხყანა, ციხე და სოფ. შიდა ქართლში 53, 275.
 ლანგვანთა იხ. ლაგვანთა.
 ლანტელი, სოფ. სვანეთში 329.
 ლანჩხუთი, სოფ. გურიაში 313.
 ლარგვი, ლარგვისი, ციხე და მონასტერი შიდა ქართლში 5, 95, 97, 177, 179, 275.
 ლარხი, სოფ. შიდა ქართლში 333.
 ლასი, მხარე 317.
 ლასხანა, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 ლაფაურთკარი (ლაფანანთკარი), სოფ. შიდა ქართლში 273.
 ლაშხეთი, მდინარე (=ცხენისწყალი) 329.
 ლაშია, სოფ. ოკრიბაში 297.
 ლაშხეთი, სოფ. სვანეთში 167, 325, 329, 331.
 ლაშხური, მდინარე (=ცხენისწყალი) 167, 329.
 ლაჩეპიდა, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 ლაცორია, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 ლახამულა, სოფ. სვანეთში 329.
 ლახეფა, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 ლახიდარი, მდინარე 137, 289, 309, 325.
 ლახშურა (=ლახამულა), სოფ. სვანეთში 329.
 ლაჯანა, სოფ. ლეჩხუმში 309, 327.

ლაჯანური, მდინარე ლეჩხუმში 137, 289, 327.
 ლეგაშენი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ლეზგელნი (ლექნი) 187.
 ლეთი, სოფ. შიდა ქართლში 105.
 ლეკები 23, 29, 57, 169, 183, 185, 187, 257, 263, 309; ქარელი ლეკები 31, 255; ლეკთა თავდასხმები 3, 13, 17, 23, 25, 27, 31, 33, 41, 47, 53, 77, 95, 101, 173, 175, 195, 203, 249, 259, 301.
 ლეკეთი, 29, 183, 257.
 ლეკოანი (? Lekuari), სოფ. შიდა ქართლში 277.
 ლელში (ლაილაში), სოფ. ლეჩხუმში 327.
 ლენინგრადი 73.
 ლენურა, სოფ. სვანეთში 329.
 ლენტეხი, სოფ. სვანეთში 325, 329.
 ლენჯარი (ლენგერი), სოფ. სვანეთში 329.
 ლელვანი, სოფ. იმერეთში 309.
 ლეშკაში, ციხე ლეჩხუმში 327.
 ლეჩხუმი 115, 117, 129, 137, 155, 171, 209, 287, 289, 291, 297, 307, 309, 319, 321, 323, 325, 327, 329, 331.
 ლეხადარი (ლახიდარი), მდინარე, იხ. ლახიდარი.
 ლეხურა, მდინარე 97, 99, 223, 267, 275.
 ლიახვი, მდ. 5. 97, 99, 101, 113, 177, 223, 227, 267, 275, 279.
 ლიდა (? Lidda), სოფ. გუდამაყარში 269, ლი დე—დუშეთის რაიონი.
 ლივანა: გურიაში (სამცხე-საათაბაგო) 315.
 ლიკანი, სოფ. სამცხეში 177.
 ლიფლანდია 299.
 ლიჩი, სოფ. იმერეთში 301.
 ლიხაური, ციხე გურიაში 313.
 ლიხეთი, სოფ. რაჭაში 291.
 ლივანე, რიონის შენაკადი.
 ლომისა (შიდა ქართლში) 179, 273, 275.
 ლომისციხე, სოფ. კახეთში 31, 33, 261 (გ. ბოჭორიძე, № 58).
 ლომისათხევი (ლოსიეთხევი), მხარე იმერეთში 165, 169, 289, 299, 305.
 ლოპოტა, მდინარე 33.
 ლორე 243; ლორის ციხე 75.
 1. ლორწობანი, მთა 49, 97.
 2. ლორწობანი, მონასტერი (შიდა ქართლში) 273.
 ლოხიეთხევი, იხ. ლომისათხევი.
 ლოწობანი, მთა 49, 97.
 1. ლოჭინი, პატარა მდინარე 17.
 2. ლოჭინი, სოფ. კახეთში 261.

ლუხვანო, სოფ. ლეჩხუმში 327.
ლუხუნი, მდინარე რაჭაში 109, 113, 289.
ლუხუტა, ყვირილის შენაკადი 165.

გაზანდერანი 41, 185.
მათხოჯი, სოფ. იმერეთში 307.
მაიაკოვსკი 165.
მალყარები 107.
მალყარი, მხარე 125.

მამაი, სოფ. ბორჩალოში 243.
მამაწმინდა, სოფ. ოკრიბაში 297.
მანავი, სოფ. კახეთში 19, 41, 43, 261.
მანახეურო, სოფ. შიდა ქართლში 271.
მანგლისი 207.
მანდაეთი, სოფ. იმერეთში 301.
მაპსუანი, ოსური მხარე 105.
მარანა, სოფ. შიდა ქართლში 277.
მარილისი, სოფ. იმერეთში 309.
მარნეულო, სოფ. ქვემო ქართლში 83, 245.
მარტვილი, მონასტერი, ჭყონდიდელი ეპისკოპოსის საჯდომი 149, 323.

მარტოთუბანი, სოფ. არგვეთში 303.
მარტყოფი, სოფ. კახეთში 17, 227; თვლიან ქალაქად 261.

მასიკეკანი (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
მასიკციხე (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
მატანი, სოფ. და ციხე კახეთში 37, 45, 227.
მაქარა, სოფ. გუდამაყარში 269.
მალარო, სოფ. ქიზიყში 21, 23, 27, 259, 261.
მალლაკი, სოფ. იმერეთში 307.
მალრანი (წ: მაგრანი), სოფ. კახეთში 261;

მალრანის ციხე 35, 47.
მალრან-დვალეთი, ქართული მხარე 279.
მალრანდლო, სოფ. შიდა ქართლში 177.
მაშვერა, დიდი წდინარე 81, 83, 223, 245.
მაშნაარი, სოფ. ქიზიყში 25, 27, 257, 259.
მაჩაბლიანი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
მაჩხანი, სოფ. ქიზიყში 25, 257, 261.
მაჩხარა, სოფ. შიდა ქართლში 105.
მაქანელი, გურიის (სამცხე-საათაბაგო) 315.
მახათუბანი, სოფ. იმერეთში 303.

მახაში, სოფ. ლეჩხუმში 327.
მახარეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
მეგრედლები 155, 187, 319, 323.
მელაინი, სოფ. ქიზიყში 21, 259.
მელელი (?), ადგილი ქართლში 85.
მერევი, სოფ. იმერეთში 301.
მერეთი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
მერჯევი, სოფ. იმერეთში 301.
მესტია, სოფ. სვანეთში 329.
მეხხეთი, სოფ. იმერეთში 307.

1. მეტეხი, სოფ. შიდა ქართლში 61, 273.
2. მეტეხი: მეტეხის ციხე (თბილისში) 87, 91.

მეტრევი, სოფ. რაჭაში 107, 291.
მექვენა, სოფ. ოკრიბაში 297, 305, 327.
მეღვრეკისი, სოფ. შიდა ქართლში 277, 279.
მეჩხეთური, სოფ. იმერეთში 301.
მეწყერი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
მეჯვარი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
მეჯვრისხევი, სოფ. შიდა ქართლში 277, 279.
მეჯულა, მდინარე 97, 177, 223, 275.
მთიხ-სახლი, მხარე იმერეთში 160, 305.
მთიხ-ხაჯავახო (ზემო საჯავახო) 159.
მიდაკუქანი (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
მიდელათკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275
(მიდელანანი—ლენინგორის რაიონში).
მიკარამი (? მიქელიანი), სოფ. შიდა ქართლში 269.

მილახი(მულახი), სოფ. სვანეთში 329.
მინდა-ციხე (რაჭაში) 109, 291.
მინდორი, სოფ. 49.
მირზაანი, სოფ. ქიზიყში 25, 257, 261.
მირონწმინდა, სოფ. იმერეთში 309.
მისერი (ეგვიპტე) 285.
მისხანა, სოფ. ტაშირში 73, 245.
მიქელიანი (Mikarami), სოფ. შიდა ქართლში 268, 269.

მიღურე, სოფ. შიდა ქართლში 267.
მიჯალ (მუჯალი), სოფ. სვანეთში 329.
1. მლაშე, სოფ. შიდა ქართლში 273.
2. (მ)ლაშე (ლაშე), სოფ. იმერეთში 309.
მლეთა (მლეთე), სოფ. შიდა ქართლში 179, 267.
მოგვი (ანუ მოქვი), სოფ. და მონასტერი აფხაზეთში 171, 325.

მოვაკენელი (ანუ ვრივანელი) 187.
მოზლოვი 5, 87, 173, 181, 273, 333.
მოიდანახე, წერეთლის ციხე იმერეთში 301.
მოკა (?), სოფ. რაჭაში 107.
მოკრეში, სოფ. ლეჩხუმში 327.
მოლითი, სოფ. იმერეთში 309.
მონასტერი, სოფ. საბარათიანოში 67, 239.
მორეხა. სოფ. შიდა ქართლში 105.
მორძვეთი, სოფ. იმერეთში 301.
მოსკოვი 197, 201.

მოქვი (Mokwi, Mogwi) 171, 325.
მოძვი, სოფ. იმერეთში 301.
მოწაშეთა, სოფ. ოკრიბაში 143, 297.
მოჭალეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
მოხიხი, სოფ. და ციხე შიდა ქართლში 279.
მრავალძალი. იხ. ბრავალძალი.
მრეელი (Mremli), თემი შიდა ქართლში.
მტყვარი. მდ. 5, 9, 11, 13, 15, 17, 25, 39, 51, 55, 57, 59, 61, 65, 67, 69, 71, 83, 87, 89, 93, 149, 173, 175, 177, 183,

- 185, 189, 215, 217, 219, 221, 223, 225, 227, 233, 239, 241, 243, 245, 247, 249, 253, 257, 259, 267, 273, 311, 315.
- შტკურის ციხე (Mtkuriszihe) ბუნანად წოდებული 79, 189.
- მულახი, სოფ. სვანეთში 329.
- მულაი, სოფ. სვანეთში 329.
- მურეხანა, მურეყანა, მდ. რაჭაში 109, 119, 289, 293.
- მორის ციხე (ლენხუმში) 327.
- მურჯიხანი (მურჯახეთი), სოფ. ჯავახეთში 217.
- მუსალარი, სოფ. იმერეთში 307.
- მუქოელი, სოფ. კახეთში 261.
- მულანის ველი 39.
- მულანლო, სოფ. კახეთში 39, 261.
- მუხათვერდი, სოფ. შიდა ქართლში 61.
- მუხლა, (ძუბლი) Muchla, სოფ. რაჭაში 119, 293.
- მუხრანი, ციხე და სოფ. შიდა ქართლში 5, 7, 53, 55, 57, 95, 275.
- მუნურა, სოფ. რაჭაში (ტყიბულის რ., არგვეთში) 133, 169, 303.
- მუჯირეთი, სოფ. არგვეთში 303.
- მღვიმე (მღვიმევი), სიმაგრე და სოფ. იმერეთში 55, 301, 309.
- მყინვარი 67.
- მცხეთა. ქალაქი 5, 59, 61, 67, 93, 95, 111, 141, 147, 187, 189, 207, 273.
- მწვანეყვავილა, დანგრეული მონასტერი 137.
- მკადნიჯვარი, სოფ. და ციხე შიდა ქართლში 53, 273.
- ნაგარევი, სოფ. რაჭაში, 293.
- ნაგები (იგივე კიშაკალა, ყიზყალა, სახამთრო რეზიდენცია ვახტანგ გორგასალისა) 67.
- ნავაზაო, სოფ. სამეგრელოში 323.
- ნადაბური, სოფ. იმერეთში 303.
- ნადარბაზევი, სოფ. შიდა ქართლში 105.
- ნადიხანი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
- ნავათი, სოფ. შიდა ქართლში 177.
- ნავარძეთი, სოფ. იმერეთში 301.
- ნაზარლო, სოფელი (თბილის—სამეორის რ.) 245.
- ნათლული, სოფ. კახეთში 17, 261; ნათლულის ციხე 65.
- ნაკიეთი, სოფ. რაჭაში 107, 123, 291.
- ნაკრებავი, სოფ. შიდა ქართლში 105.
- ნაკურაღეში, სოფ. ლენხუმში 327.
- ნამანევი, სოფ. რაჭაში 293.
- ნამახვანი, სოფ. იმერეთში 305.
- ნამხხვევი (Namas'chewi), სოფ. იმერეთში 307.
- ნანიანი, სოფ. კახეთში 261.
- ნაოზა, სოფ. შიდა ქართლში 273.
- ნაპაგო, სოფ. იმერეთში 307.
- ნარაზა, ნარალა (ყვირილის შენაკადი) 171, 291.
- ნარეკვაი, არაგვის შენაკადი 49, 53, 57, 59, 223, 273.
- ნარიშანი, გურიაში (სამცხე-საათაბაგო) 315.
- ნარიჟალა, ციხე თბილისში 87.
- ნასაგორევი, სოფ. იმერეთში 305.
- ნასომხარი, სოფ. კახეთში 261.
- ნასპარსევი, სოფ. შიდა ქართლში 55 (გახუმტი 63: არს მინდორი ნასპარსევისა წოდებული).
- ნასპერი, სოფ. ლენხუმში 327.
- ნასტაკისი, სოფ. შიდა ქართლში, ქსანხე 55, 189.
- ნაური, ადგილი ჩრდ. კავკასიაში 333.
1. ნაქალაქევი, ციხე ზემო ქართლში 217.
 2. ნაქალაქევი, ქალაქი ოდიშში 325.
- ნალარევი (Nagarewi, Nagauri), სოფ. არგვეთში 303. შდრ. ნაგარევი.
- ნაციხვარი, სოფ. და ციხე შიდა ქართლში 59, 273.
- ნახატირი (ნახიდური), მდ. (ქართველების ქცია) 69, 223, 239, 241, 245.
- ნახიდი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
- ნახიდური, იხ. ნახატირი.
- ნაგოშე (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
- ნებოზირი (ნებოძირი), სოფ. იმერეთში 309.
- ნეკივანი (ნუკრიანი), სოფ. ქიზიყში 27.
- ნეკრები, სოფ. კახეთში 31; ნეკრესელი ეპისკოპოსი 207.
- ნერგეთა, სოფ. იმერეთში 165.
- ნეძვი, სოფ. სამცხეში 177, 219.
- ნიგაუზები (Nigausebo), სოფ. რაჭაში 291.
- ნიგოზეთი, სოფ. იმერეთში 301.
- ნიგოითი, სოფ. გურიაში 313.
- ნიკორწმინდა, სოფ. რაჭაში 115, 131, 133, 209, 293.
- ნიკოს-დიდი (ნიგოითი), სოფ. გურიაში 313.
- ნიკოფსიხი, აფხაზეთის ქალაქი 171.
- ნიოწმინდა, მონასტერი კახეთში 19, 21, 23, 57, 259, 261.
- ნიქოზი, სოფ. შიდა ქართლში 177, 207, 279.
- ნიჩხიხი, სიმაგრე და სოფ. გაღმამხარში 55, 273.
- ნიჯგორა, სოფ. ჯავახეთში 217.
- ნოაკუარი (Noakuar), სოფ. შიდა ქართლში 179.
- ნოვოგლადაკა, ადგილი ჩრდ. კავკასიაში 333.
- ნორია (ნორიო), სოფ. კახეთში 17, 261.
1. ნოლა, სოფ. ოკრიბაში 137, 297.
 2. ნოლა, სოფ. სამეგრელოში 323.

- 161, 163, 167, 171, 209, 221, 251, 281, 287, 289, 291, 293, 295, 297, 299, 303, 305, 307, 311, 313, 321, 323, 325, 327, 329.
2. რიონი, სოფ. ოკრიბაში 137, 297.
რიცეულო, მდ. რაჭაში 127.
რკვია, სოფ. იმერეთში 301.
როკითი, სოფ. იმერეთში 163, 309.
რომანეთი, სოფ. იმერეთში 305.
რომი 189.
- რუისი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
რუისპირი, ქალაქი კახეთში 37, 43, 45, 227, 261.
რუსები 13, 139, 165, 211, 319.
რუსეთი 13, 15, 97, 127, 173, 179, 185, 187, 195, 197, 199, 201, 211, 225, 319, 333.
რუსთავი, ქალაქი 189, 207.
რუფოთი, სოფ. არგვეთში 303.
რუხი, ციხე ენგურზე, სამეგრელოში 325.
რცხილათი, სოფ. არგვეთში 303.
- სააბაშიო (Sabatschio „საბაზიო“), მხარე იმერეთში 299 (სააბაშიო ?).
საფაქიძო, სოფ. სამეგრელოში 323.
საბარათიანო 67, 239.
საბარკლეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
საბე, სოფ. იმერეთში 309.
საბოლოკე, სოფ. შიდა ქართლში 277.
საბუეთი, სოფ. კახეთში 33, 227, 261.
საგალგისი (? Sagalgis), სოფ. შიდა ქართლში 49.
საგარეჯო, ქალაქი კახეთში 19, 37, 41, 43, 195, 261; თვალსაგაოეჯო 19.
საგინა, (Sagina, ძალინა?), სოფელი შიდა ქართლში, იხ. ძალინა Sagina 278—279.
საგიბთა, სოფ. თუშეთში 263.
საგურამო, სოფ. შიდა ქართლში 53, 59, 273.
საგურამოსხევი, მდინარე 59.
სადაბლე, სოფ. ბორჩალოში 79, 243.
სადემეტრო, სოფ. იმერეთში 305.
სადმელი, სოფ. რაჭაში 113, 127, 291, 309 (?).
1. საერისთავო, მხარე შიდა ქართლში 271.
2. საერისთავო, მხარე იმერეთში 161, 163, 165, 169, 291, 305.
სავანე, სოფ. იმერეთში 301.
საჯანო, სოფ. არგვეთში 167, 303.
სათარხნო, მხარე ზემო ქართლში 219, 239.
სათემო, სოფ. შიდა ქართლში 277.
სათხარო, სოფ. შიდა ქართლში 277.
საირმე, სოფ. ლეჩხუმში 327.
საირხე, სოფ. იმერეთში 301.
საკალ, სოფ. ბორჩალოში 243.
საკაო, სოფ. რაჭაში 107, 123, 291, 309.
- საკეცია, სოფ. რაჭაში 293, 309.
საკეცურა, მდინარე (რაჭაში) 289.
საკოპაძეო, სოფ. იმერეთში 165.
საკრამული. სოფ. შიდა ქართლში 273.
საკულა, მდინარე 123.
საკულია (საკულია), სოფ. იმერეთში 307.
საკურწე, სოფ. არგვეთში 301, 303.
სალამინოვი (სალომინაო), სოფ. იმერეთში 305.
სალდახი, სოფ. ყაზახში 241.
სალიანი 155, 221.
სალკენთჯარი, სოფ. შიდა ქართლში 99.
სალომინაო. სოფ. იმერეთში 305.
სალორთქიფანძო, მხარე იმერეთში 146, 147, 297, 305.
სამბახი (? Sambasi, ტბა საბარათიანოში 239.
სამეგრელო 149, 155, 159, 171, 173, 185, 189, 201, 205, 209 (მეგრული ენა), 221, 281, 285, 291, 309, 311, 319—327, 329.
სამელუხი (სომხითში) 245.
სამთავისი, ციხე და სოფ. შიდა ქართლში 207, 275.
სამთავრო (მცხეთაში) 59.
სამთისი, სოფ. რაჭაში 293.
სამიქელაძო, მხარე იმერეთში 307.
სამტრედია, სოფ. იმერეთში 307.
სამშადილი (მხარე გუგარეთში) 71.
სამშვილდე, ქალაქი ქვემო ქართლში 79, 189.
- სამცხე 217—218.
სამწერახი, საფელი ქართლში 177, 217, 279.
სანავარდო, სოფ. იმერეთში 159, 307.
სანახშირე, სოფ. იმერეთში 303.
სანგანა (ასე ეძახიან სადახლეს) 77, 243.
სანორჩი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
საპაიჭაო, სოფ. იმერეთში 149, 159, 305.
საპატიე (Sapatei), სოფ. სამეგრელოში 323 (სუფიეთი?).
სარალი, სოფ. ბორჩალოში 243.
სარაფანიკოვა, ადგილი ჩრდ. კავკასიაში 333.
სარგვეში, სოფ. იმერეთში 309.
სარდმელი, სოფ. იმერეთში 331.
სარეკი, სოფ. იმერეთში 299.
სარვანი, სოფ. ქვემო ქართლში 245.
სარკინე, ქალაქი შიდა ქართლში 189, 273.
სარკინეთი: სირკინეთის ქვასატები 51, 79.
სარო, სოფ. ჯავახეთში 217.
სახირეთი, სოფ. გაღმამხარში 273.
სახირიო, სოფ. იმერეთში 309.

- სატვივე, ციხე შიდა ქართლში 177, 279.
სატლერი, სოფ. გურიაში 315.
საურო, სოფ. მთებში 333.
საფარლო, სოფ. ყაზახში 241.
საფაჩაუ (Sapatshau—საპაიქაო) 305.
საფერშეთი, ოსური მხარე 95, 275.
საფრანგეთი 211.
საქარა, სოფ. არგვეთში 167, 303.
საქართველო (Georgien) 3, 5, 11, 13, 23, 31, 33, 47, 51, 55, 61, 63, 65, 93, 123, 145, 181, 183, 185, 187 (საქართველოს ისტორია), 197, 203, 205, 219, 221, 225, 229, 239, 249, 251, 255, 257, 259, 313, 319, 325, 331.
საქაშეთი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
საქობო, სოფ. კიზიყში 25, 27, 257, 259.
საქორეთი, სოფ. შიდა ქართლში 95, 275.
საღვინე, სოფ. იმერეთში 303.
საყვიფანო, სოფ. რაჭაში 113.
საყულია, სოფ. იმერეთში 307.
საშაბურო, სოფ. შიდა ქართლში 273.
სახინი, ციხე კახეთში 45.
საჩინო, მხარე და ციხე იმერეთში 149, 161, 163, 169, 305.
საჩოჩო, სოფ. იმერეთში (?) 309
სახჩერე, სოფ. იმერეთში 299—301.
სახჩურო, სოფ. და ციხე ოკრიბაში 297, 325.
საციფიანო, მხარე ზემო ქართლში 219, 273 (გალამბარში).
საცხენეთი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 177.
საცხენიხი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
საძალიხხევი, ყვირილის შენაკადი 171, 289, 299, 301.
საძეგური, სოფ. შიდა ქართლში 95, 275.
საწერეთლო, მხარე 113, 133, 225, 279, 291, 297.
საწირე, ციხე და სოფ. ოკრიბაში 133, 297.
საჭყონდელი, დიდი სოფ. სამეგრელოში 323.
საჯვარი (საჯვარე), სოფ. შიდა ქართლში 105.
1. საჯვავხო, მხარე და სოფ. იმერეთში 159, 169, 305, 313.
2. საჯვავხო (მტკვარსა და ალგეთს შუა) 239.
საძაფალო (საფარლო), სოფ. ყაზახში 241.
1. სებეკა, მდინარე 305.
2. სებეკა, სოფ. და ციხე იმერეთში 161, 305.
სეგურანი (? Seguran), ციხე იორზე 261.
სევა, სოფ. რაჭაში 293.
სევანი, სომხური მონასტერი 247.
სეფურთყარი (სეთურნი), სოფ. შიდა ქართლში 267.
სეიკარა, სოფ. ყაზახში 241.
სენაკი, სოფ. ოდიშში 325.
სერანი, სოფ. იმერეთში 309.
სეფიეთი, სოფ. სამეგრელოში 323.
სეძილეთი (Sedsiletii; ძეძილეთი) 307.
სვანები 107, 325, 329, 331.
სვანი (ბზვანი), სოფ. იმერეთში 305.
სვანეთი 117, 167, 171, 183, 185, 209 (სვანური ენა), 281, 291, 321, 325, 329—331.
სვენეთი, ციხე და სოფ. შიდა ქართლში 277.
1. სვერი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
2. სვერი, ციხე იმერეთში 101, 301.
სვირი, სოფ. იმერეთში 165.
სიბატარა (Sibatara), სოფ. შიდა ქართლში 105.
სიმონეთი, სოფ. არგვეთში 303.
სინეზ კურპე (გატეხილი ხიდი) 71.
სიონი, სოფ. თერგზე 125, 179.
სიღნაღი, ქალაქი კიზიყში 27, 259.
სიანდღე, სოფ. და ციხე არგვეთში 169, 303.
სკატე (? Skatte; სიუკატ—ჯავის რაიონში), სოფ. შიდა ქართლში 275.
სკინდორი, სოფ. იმერეთში 301.
სკურდი, სოფ. სამეგრელოში 323.
სნარნეული (მარნეული) 245.
სობიხი სოფ. შიდა ქართლში 277.
სომეწო, სოფ. რაჭაში 107, 121, 291.
სომხები 75, 77, 83, 89, 91, 107, 141, 169, 185, 187, 209, 211, 215, 239, 241, 243, 273, 277, 279, 293, 303, 309, 311, 319, 333; კათოლიკე სომხები 93, 109.
სომხეთი 185, 239.
სომხთაი 67, 83, 183, 185, 207, 219, 223, 225, 227, 239, 239—240, 243, 245, 247, 249.
სონები (სვანები) 167, 325, 329.
სონეთი (სვანეთი) 321, 329.
სონტარული, მდ. რაჭაში 113, 291.
სონტი (Sonti), სვანები 329.
სონლალო, სოფ. და ციხე ქვემო ქართლში 17, 65, 67, 83, 85.
სორგითი, სოფ. რაჭაში 291.
სორეთი, სოფ. რაჭაში 293.
სორი. სოფ. რაჭაში 109, 113, 291.
სორმონი, სოფ. ოკრიბაში 297.
სოჩხეთი, სოფ. ოკრიბაში 297.
სოხატარი (გელათში) 297.
სპა, ქართულ-ოსური მხარე 277.
სპათაგორი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
სპარსეთი 69, 185, 195, 197, 201, 211, 243, 247.
სპარსელები 119, 183, 189, 191, 203, 211, 237, 247, 249.

სროგო, სოფ. შიდა ქართლში 105.

სტამბულო 283.

სტარდუგორი (Stardugor; Стур-дугор), ჩრდ. კავკასიაში 105, 107, 125.

1. სტეფანწმინდა, სოფ. ქიზიყში, წმ. სტეფანე ხირსელის მონასტერი 25, 259.

2. სტეფანწმინდა (ყაზბეგი), სოფ. შიდა ქართლში 5, 7, 179, 331.

სტილი (ჩრდილი), სოფ. იმერეთში 309.

სტორი, ალაზნის შენაკადი 33, 221, 263.

სულა (სულორი?), მდ. ერავის რიონს 291.

სულორი, მდინარე საჩინოს მხარეში 161, 305.

სუნჯა, მდინარე 263.

სურამი 5, 7, 93, 149, 173, 175, 177, 217, 221, 267, 279 (სურამის ციხე).

სურამულა, მდინარე 225, 267, 279.

სურები, სოფ. გურიაში 315.

სურამუში, სოფ. ლეჩხუმში 327.

სურუტაში („მალალი ქვა“) კლდე ქვემო ქართლში 79.

სუფხა, მდ. გურიაში 313, 315.

სუხჩე, სოფ. სამეგრელოში 323.

სუჯუნა, სოფ. სამეგრელოში 323.

სხალტბა, სოფ. შიდა ქართლში 53, 59, 275.

სხარტალო, სოფ. რაჭაში (მეფის სახადებულო ბანაკი) 113, 115, 117, 127, 129, 131, 133, 145, 293.

სხვავა, სოფ. რაჭაში 293.

სხიერო, სოფ. რაჭაში 107, 123, 291, 309 (?).

სხლებო, სოფ. შიდა ქართლში 97, 99, 101, 103, 275.

ტაბაკინი, სოფ. იმერეთში 299.

ტაგატა (ანუ თაგაური) 179.

ტაფრადი 111.

ტაკელე (თაქილა), სოფ. ბორჩალოში 243.

ტალავერდი, ციხე ქვემო ქართლში 79.

ტამუტა (?), სოფ. შიდა ქართლში 103.

ტანგვეთი (თაგოეთი ?), სოფ. ქართლში 177.

ტაპკარავან (თოფყარალაჯი, ყარალაჯი), სოფ. ქიზიყში 259.

ტარკუ: ტარკუს შამხალი 195.

ტარხიხი (?), სოფ. იმერეთში 309.

ტაშირი, მხარე ქვემო ქართლში 81, 243, 245.

ტაშიხკარო, სოფ. ზემო ქართლში 189.

ტახტი ციხე, სოფ. კახეთში 261 (გ. ბოჭორიძე, № 74; ტანტის სოფელი).

ტბა, ოსური სოფელი 97.

1. ტბეთი, სოფ. შიდა ქართლში 277.

2. ტბეთი, სოფ. რაჭაში 293.

ტევრეს-ჯი (?), სოფ. იმერეთში 309.

ტერკეუნ, სოფ. ბორჩალოში 243.

ტეხური, მდინარე სამეგრელოში 321.

ტვიში, სოფ. ოკრიბაში 297, 305, 327.

ტიბაანი, სოფ. ქიზიყში 25, 257, 261.

ტინიხხილი, სოფ. შიდა ქართლში 279.

ტირჩხისი, სოფ. შიდა ქართლში 277.

ტისგანჯი (თახაქენდი ?), სოფ. ბორჩალოში 243.

ტკებურთა, სოფ. შიდა ქართლში 105.

ტკუტურა, პატარა ლიხვის შენაკადი 97.

ტობანიერი, სოფ. იმერეთში 305.

ტოლა, ციხე და სოფ. რაჭაში 113, 291,

ტოლოში, სოფ. ჯავახეთში 217.

ტომთაური (?), სოფ. შიდა ქართლში 273.

ტონა, სოფ. შიდა ქართლში 49, 273.

ტრაპეზუნდი 129, 317.

ტრონეთი (?), ადგილი შიდა ქართლში 49.

ტუჩაჩიო, სოფ. იმერეთში 307.

ტყვიავი, სოფ. შიდა ქართლში 277.

ტყიბულო, სოფ. ოკრიბაში 297 (Tgirguli)

უბხა (უბისი), სოფ. იმერეთში 303.

უბოლხო (ობოლიძე), სოფ. კახეთში (გ. ბოჭორიძე № 34).

1. უღანბო, საგანდევლო (რაჭაში) 117, 119, 133.

2. უღანბო, მონასტერი ქვემო ქართლში 79.

უღანტო, სოფ. შიდა ქართლში 101; უღონეთი, ციხე შიდა ქართლში 279.

უზუნთალო, სომხური სოფ. ყაზახში 241.

უთხვა, იხ. ურთხვა.

უკანამხარი, სოფ. შიდა ქართლში: 275.

უკანეთი, სოფ. იმერეთში 307.

ულაშტე (ულაშლო), სოფ. ბორჩალოში 243.

უპეთი, სოფ. შიდა ქართლში 179.

უუგული, სოფ. სვანეთში 329.

ურავვეთი; სოფ. იმერეთში 307.

ურავი, სოფ. რაჭაში 291.

ურბნისი, ქალაქი 189, 207, 279.

ურთხვა, სოფ. ქართლში 177.

ურუტო, სოფ. ტაშირში 245.

ურუხი, თერგის შენაკადი 105.

ურია (ეზრაველი) 187.

ურიათუბანი, სოფ. კახეთში (ახლანდელი „გაბისუბანი“) 41, 43, 189, 261.

ურკაშლი, სოფ. ყაზახში 241.

ურტხვალადი, ოსური მხარე 277.

1. უსახელო, სოფ. იმერეთში 301.

2. უსახელო, სოფ. ლეჩხუმში 327.

უტო, სოფ. კახეთში 45, 261 (გ. ბოჭორიძე, გვ. 150).

უტროკისკარი, დანგრეული სიმაგრე 55.

1. უფლისციხე, ქართლის ძალიან დიდი ქალაქი 189.
 2. უფლისციხე (?), სოფ. კახეთში 261.
- უშკური (უეგული), სოფ. სვანეთში 329.
 უშოლთა, სოფ. რაჭაში 119, 293.
 უცხერი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 უწერა, სოფ. რაჭაში 107, 123, 125, 291, 295.
 უხუთი, სოფ. იმერეთში 305.

უაველენისციხე, სოფ. შიდა ქართლში 277.

1. ფაზისი (ფოთი), ქალაქი 171.
 2. ფაზისი (რიონი), მდინარე 287.
- ფარავენში, სოფ. რაჭაში 291.
 ფარახეთი, სოფ. რაჭაში 119, 293.
 ფარვანიჯანის (?), ციხე (ქვემო ქართლში) 239.

ფარვანის მხარე, ახლანდელი თრიალეთი და ჯავახეთი 189.

- ფარსმა, სოფ. თუშეთში 263.
 ფარცხანაყან[ევი], სოფ. იმერეთში 307.
 ფარცხალი (Parzgnali), სოფ. იმერეთში 309.
 ფასა (Pasa), მთა 329.
 ფაფა, სოფ. სამცხეში 177, 219.

ფაში (ფოთის სახელი თურქულად) 171, 313.
 1. ფაწა, მდინარე, დიდი ლიანგის შენაკადი 101, 103, 223.

2. ფაწა, სოფ. შიდა ქართლში 101.

- ფახვიჯი, სოფ. გულდამყარში 269.
 ფეფჩურა, შიდა ქართლში 277. იხ. პაჩური.
 ფეიქანლი, სოფ. ყაზახში 241.
 ფერია (სპარსეთში) 185.
 ფერხათი, სოფ. იმერეთის საერისთაოში 165.
 ფეხველი (?), ხოფ. ქიზიყში 21 (ფხოველი ?).
 ფჟისცახლი (მთის სახლი), მხარე იმერეთში 291, 305.

ფია, სოფ. ჯავახეთში 217.

ფირილი. სოფ. ყაზახში 241.

ფიტავი, სოფ. შიდა ქართლში 273.

ფიტენარი, სოფ. იმერეთში 309.

ფლავი, სოფ. შიდა ქართლში 277.

ფლავიხი (ფლავისმანი ?), სოფ. შიდა ქართლში 277.

ფოთი 149, 155, 171, 251, 289, 313.

ფოლადაური, მაშვერის შენაკადი 81, 83, 223, 245.

ფონა, სოფ. იმერეთში 309.

ფონხელა (?) Pontchela, Ponschela), სოფ. შიდა ქართლში 53, 59, 273.

ფოტნისა, პატარა ლიანგის შენაკადი 177, 223. — Potrisa, Potnisi: ვახუშტი, 70:

ფოტრისა, ფოტრისის-ქვეი.

ფოცხოვი, ქალაქი სამცხეში 219.

350

ფრთენა (პტენა), სოფ. ჯავახეთში 217.

ფრიაო, ციხე შიდა ქართლში 99, 177, 277.

ფრონე, მდინარე 223.

ფსორი, სოფ. რაჭაში 107, 121.

ფუთი, სოფ. იმერეთში 299.

ფუტიეთი, სოფ. რაჭაში 293.

ფუჭიანთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.

ფშა, ალაზნის შენაკადი 35, 221.

ფშაველი, სოფ. კახეთში 33.

1. ფშავი, არაგვის შენაკადი 47, 223.

2. ფშავი, მხარე 57, 271.

ფხვენისი, სოფ. შიდა ქართლში 279.

ფხოველი, სოფ. ქიზიყში 21, 259.

ფხუნდავი (Pchudawi), სოფ. შიდა ქართლში 273.

ქალაგაიანი (?), სოფ. შიდა ქართლში 55.

ქავთარაანი, სოფ. შიდა ქართლში 269.

ქაიხვევი, სოფ. შიდა ქართლში 49, 273.

ქალაქა (? Kalak), სოფ. შიდა ქართლში 275.

ქანდა, სოფ. შიდა ქართლში 55, 273 (ვახუშტი 63: ქანდა ციხე).

ქარგლთ-კარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.

ქარელი, სოფ. ქართლში 177, 217.

ქართველები 11, 13, 17, 29, 53, 65, 67, 69, 77, 83, 89, 101, 135, 171, 179, 183, 185, 187, 193, 209, 215, 237, 239, 247, 249, 263, 267, 269, 271, 273, 277, 287, 311, 317, 319, 325, 329.

ქართლი 3, 27, 31, 33, 43, 79, 85, 107, 145, 167, 171, 175, 183, 185, 187, 189, 191, 193, 195—201 (ქართლის ბაგრატიონთა შტო), 203, 205, 207 (ქ-ის ეპისკოპოსები), 209, 219, 225, 229, 241, 245, 247, 249, 251, 253, 255, 257, 267, 269, 273, 279, 281, 283, 295, 299, 309; ქ. მეფის შემოსავალი 233; ქ. მეფის შემოსავალი 233; ქ. მეფის ფულები 233—237; ქ. თავადები 227; ქ. მეფის მოხელეები 229—231.

1. ქარჩოხი, მდინარე შიდა ქართლში 97.

2. ქარჩოხი, სოფ. შიდა ქართლში 277 (ვახუშტი 69: ციხე ქარჩოხისა; ე. თაყაიშვილი, ქსნის საერისთავო: ქარჩოხის კვეი).

ქაფანახჩი, სოფ. ქვემო ქართლში 245.

ქაქუთი, სოფ. გურიაში 313.

ქაჩაგანი, სოფ. ქვემო ქართლში 243.

ქაცარია (სამეგრელო) 171, 323.

ქედელი, სოფ. კახეთში 261.

ქედი, სოფ. იმერეთში 305.

ქენქათკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275 (ქეგნა)

- ქ ა ა ნ თ კ ა რ ი: ე. თაყაიშვილი, ქსნის საერისთავო).
- ქესალო, სოფელი (მარნეულის რაიონში) 245.
- ქეშალო, სოფელი (მარნეულის რ.) 245.
- ქეშელთა, სოფ. შიდა ქართლში 105.
- ქვები, სოფ. იმერეთში 309.
- ქვედა ბერეთისა, სოფ. იმერეთში 301.
- ქველი, სოფ. რაჭაში 107, 121, 291.
- ქვემო ბარი, სოფ. რაჭაში 293.
- ქვემო კრიხი, სოფ. რაჭაში 293.
- ქვემო მეჯვრისხევი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
- ქვემო ნიქოზი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
- ქვემო ქართლი 183, 185, 209, 241, 239—247.
- ქვემო ზვითი, ციხე (შიდა ქართლში) 279.
- ქვენიფნევი, სოფ. შიდა ქართლში 95, 275.
- ქვეტყრა, იხ. კვეტყრა.
- ქვილიშა (ქვილიშორი ?), სოფ. იმერეთში 305.
- ქვიტირი, სოფ. იმერეთში 307.
- ქვიშანჭალა, სოფ. იმერეთში 307.
1. ქვაბი, სოფ. იმერეთში 175.
 2. ქვაბი, მდინარე 175.
- ქვაბლიანი, სოფ. სამცხეში 219.
- ქვალონი, სოფ. სამეგრელოში 323.
- ქვარშა, სოფ. ჯავახეთში 217.
- ქვაცხე სოფ. არგვეთში 303.
- ქვანჯრელი, სოფ. გაღამაზარში 273.
- ქიზიყელი, 27.
- ქიზიყი, კახეთის მხარე 21, 23, 25, 27, 29, 257—259, 261, 263; ქიზიყის მთურავი 203.
- ქილდა, სოფ. ჯავახეთში 217.
- ქიმბარიანი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
- ქიმერიოთი, სოფ. სამცხეში 177, 219.
1. ქისტაური, ალაზნის შენაკადი 221.
 2. ქისტაური, სოფ. კახეთში 45, 261.
- ქისტები 33, 263.
- ქისტეთი 183.
- ქიწნისი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
- ქნოლო 277. იხ. გუნგო.
- ქობულეთი 313.
- ქოდალო, სოფ. კახეთში 21, 261.
- ქოთანთო, სოფ. შიდა ქართლში 103.
- ქოლობანი, სოფ. სამეგრელოში 155.
- ქოლოთი, ციხე და სოფ. შიდა ქართლში 97, 99, 275.
- ქორეთი, სოფ. იმერეთში 299, 301.
- ქორენიში, სოფ. ოკრიბაში 297, 305, 327.
- ქორთა, სოფ. რაჭაში 107, 293.
- ქოროში 327. იხ. ქორენიში.
- ქრისტესი, სოფ. რაჭაში 107, 121, 291.
- ქროლი, სოფ. იმერეთში 309.
- ქრცხინვალი, ქალაქი 5, 53, 85, 99, 101, 111, 113, 121, 127, 177, 227, 267, 279.
- ქხანი, მდინარე 5, 49, 51, 53, 55, 57, 95, 97, 177, 183, 223, 267, 273, 275; ქსნის ერისთავი 47, 65, 79, 85, 93, 179, 225, 227, 231, 275.
- ქსოვრისი, სოფ. და ციხე შიდა ქართლში 51, 53, 275.
- ქსუისი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
- ქუეშის ციხე (Guetsch) 81.
- ქუთაისი 5, 7, 101, 129, 135, 137, 139, 141, 143, 147, 159, 161, 163, 173, 175, 187, 209, 287, 297, 307, 309, 325.
- ქუმელაურთა, სოფ. თუშეთში 293.
- ქუნცა, სოფ. ჯავახეთში 2.7 (ახლა შედის ასპინძის რ.).
- ქურთა, ციხე და სოფ. შიდა ქართლში 95, 101, 275, 279.
- ქურთი (კურდი) 247.
- ქცია, მდინარე, მტკვრის შენაკადი 69, 71, 75, 79, 81, 83, 219, 223, 239 (ზედა ქცია), 241, 243, 245, 273.
- ღადიში, სოფ. რაჭაში 293.
- ღანირი, სოფ. იმერეთში 307.
- ღართა, სოფ. სამცხეში 217.
- ღართისკარი, სოფ. შიდა ქართლში 59, 273, 275.
- ღართისოფელი, ნანგრევები 81, 83.
- ღარი, სოფ. რაჭაში 107, 291.
- ღარისხევი, სოფ. იმერეთში 309.
- ღარულა, მდინარე 123.
- ღები, სოფ. რაჭაში 105, 107, 125, 289, 291.
- ღელე, პატარა მდინარე რაჭაში 127.
- ღვანკითი, სოფ. არგვეთში 303.
- ღვარდია, სოფ. რაჭაში 293.
- ღვერკი, სოფ. იმერეთში 309.
- ღვირიში, სოფ. ლეჩხუმში 327.
- ღოღორა, სოფ. იმერეთში 301.
- ღორეშა, სოფ. იმერეთში 303.
- ღოშბანი, სოფ. საბარათიანოში 67, 239.
- ღუნდა, სოფ. რაჭაში 107, 291.
- ქაბარდო: დიდი ყაბარდო 329.
- ყაბუჩი (კაბუჩი), ჩრდ. კავკასიაში 249.
- ყაზანი, სოფ. ყაზახში 241.
- ყაზახელები 243.
- ყაზახი, მხარე ქვემო ქართლის საზღვარზე 65, 71, 73, 241, 243, 247.
- ყაზახლი, სოფ. ყაზახში 241.
- ყაზბეგი (სტეფანწმინდა ანუ ყაზბეგი) 7, 179.

ყაიყული, მხარე 245.
 ყანდარი, სპარსეთის ქალაქი 197.
 ყანჩაეთი, სოფ. შიდა ქართლში 49, 275.
 ყარაია, მხარე მტკვარსა და იორს შორის 67, 69.
 ყარაქლისი 243.
 ყარაღა, მხარე 245.
 1. ყარაღაჯი, კახეთის ძველი დედაქალაქი 25, 259.
 2. ყარაღაჯი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 ყარაჯალა, სოფ. კახეთში 39, 261.
 ყარაშახანი (?), სოფ. ბორჩალოში 243.
 ყარაშახანლო, სოფ. ყახანში 241.
 ყარხი 75, 241, 243, 245, 247.
 1. ყაფანახი (ქაფანახი), სოფ. ქვემო ქართლში 245.
 2. ყაფანახი (Кефеналтши: გ. ბოკორიძე: კაფანახი), სოფ. კახეთში 39.
 ყვავილი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 ყვარელი, სოფ. კახეთში 31, 33, 41, 207 (ნეკოესელი ეპისკოპოსი), 261; ყვარელის ციხე 31.
 ყველდაბა, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ყვერბილი, სოფ. სამცხეში 177, 219.
 ყვიბისი, სოფ. სამცხეში 177, 219.
 ყვირილა, მდინარე 103, 117, 133, 145, 149, 163, 165, 167, 169, 171, 173, 175, 281, 289, 291, 299, 301, 303, 309.
 ყიზილბაში 211.
 ყიზილშაჯილი, სოფ. კახეთში 39.
 ყიზლარი 23, 43, 47, 181, 199, 333.
 ყიზყალა (კიზყალა), ვახტანგ I-ის სახამთრო რეზიდენცია 67, 79.
 ყირიმი (აქედან შემოაქვთ მარილი) 129, 285.
 ყორღიბადიშვილის ციხე (თელავში) 39.
 ყოშაქილიხა, სომხური სოფელი 79.
 ყუბანი, მდინარე 171.
 ყულჯი, სოფელი მდინარე ინჯახე 71, 73.
 შადრევანთა, სოფ. ჯაკახეთში 217.
 შავი ზღვა 149, 183, 185, 189, 211, 215, 221, 287, 289, 311, 313, 315, 321, 325.
 შავრა, სოფ. რაჭაში 293 (ქვედა შავრა— აზბროლაურის რაიონში).
 შავშეთი. გურიაში (სამცხე-საათაბაგო) 315.
 შალაბურა (ჩოლაბური) მდინარე 167.
 შალაღაგი (?), სოფ. ყახანში 241.
 შალაური, სოფ. იმერეთში 301.
 შალოშეთი, სოფ. ჯავახეთში 217.
 შამახია 247.
 შამბიანი, პატარა ლიხვის შენაკადი 223.
 შამბურა, ყვირილის შენაკადი 165.
 შამლა, მდინარე რაჭაში 289.

შამოქმედი (შემოქმედი), მონასტერი გურიაში 129, 313, 315.
 შანბიანი, სოფ. შიდა ქართლში 277 (შამბიეთი—ციხნვალის რ.)
 შარდახტი, სიმაგრე 87 (ვახუშტი: შაიტახტი).
 შარდომეთი, სოფ. რაჭაში 109, 119, 293.
 შარეულა, მდინარე რაჭაში 133.
 შახიანი (შაშინი), სოფ. კახეთში 41, 43, 261.
 შატაფგორი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 შატაკიანთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 277 (შატათკარი: ე. თაყაიშვილი, ქსნის საერისთავო).
 შაუპოვარა, ციხე არგვეთში 133, 169, 303, 309.
 შაქ-ყაბალახი, თურქმანული მხარე 249.
 შაშვი (?), სოფ. კახეთში 261.
 შაშინი, სოფ. კახეთში 41, 43, 261.
 შახგორი (ანუ იალბუხი), დიდ ყაბარდოში 329.
 შახოღონი (?), სოფ. შიდა ქართლში 277.
 შელოგინო, სოფ. ტაშირის მხარეში 73.
 შემოქმედი, მონასტერი გურიაში 129, 313, 315—შემოქმედელი 311.
 შენაქო, სოფ. თუშეთში 263.
 შერთული, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 შეუბანი (Tschauban), სოფ. რაჭაში 107, 291.
 შეუპოვარი, იხ. შუპოვარი.
 შეხტი (შეხა), სოფ. სამეგრელოში 323.
 შევლიეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275 (ე. თაყაიშვილი, ქსნის საერისთავო).
 შვლისყური, სოფ. სამცხეში 177, 217.
 შიდა ქართლი (ანუ შუა ქართლი) 185, 209, 223, 225, 239, 249, 267—279.
 შილდა, სოფ. კახეთში 33, 261.
 შინდისი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
 შიოსუბანი (=მუხრანი) იხ. მუხრანი.
 შირაზი 201.
 შირვანელნი 187.
 შირვანი, სპარსული თავისუფალი სახელმწიფო 221, 247.
 შიხილი, სოფ. ყახანში 241.
 შიორი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 შნაგი (?) (აშაგა), სოფ. ბორჩალოში 243.
 შნაუ (=სვანეთი) 329.
 შოზი, სოფ. შიდა ქართლში 49.
 შოლა, სოფ. ჯავახეთში 217.
 შონჩო (Tschonseho, ჩონჩო), სოფ. შიდა ქართლში 267 (ქართულ რუკაზე

- შონჩო; რუს. რუკაზე Шончо || Чончо).
- შორაპანი, ციხე იმერეთში 5, 7, 299.
- შორი, სოფ. სომხეთში 81.
- შროშა, სოფ. იმერეთში 303.
- შუამთა (ჩუანთა), სოფ. იმერეთში 159, 161, 305.
- შუა ქართლი, იხ. შიდა ქართლი.
- შუბა, სოფ. იმერეთში 165.
1. შულავერდი, ქციის შენაკადი 79.
 2. შულავერდი, სოფ. ბორჩალოში 79, 81, 83.
- შუმალი, სოფ. ბორჩალოში 243.
- შურისთავი, რიონის შენაკადი 155.
- შუქრუთი, სოფ. იმერეთში 301.
- შუშა, მდინარე (ზუსა ?) 171, 301.
- შქმერი, სოფ. რაჭაში 107, 119, 121, 133, 291.
- შხევი, სოფ. სამეგრელოში 323.
- შხივანა, სოფ. რაჭაში 117, 293.
- ჩაგალი (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
- ჩაილი ქესამანი (?), სოფ. ყაზახში 241.
- ჩაიხი (ჯაიში), სოფ. ოდიშში 325.
- ჩაკანი (ჯაგანი), სოფ. იმერეთში 307.
- ჩაკო (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
- ჩალ-დაგი, სოფ. ყაზახში 241.
- ჩალტუკო (Tschaltuko, ქალატყე ?), სოფ. შიდა ქართლში 273.
- ჩანშე (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
- ჩარახვეი, სოფ. იმერეთში 301.
- ჩარალა (?), სოფ. იმერეთში 309.
- ჩარდახი, 143. იხ. ოქროს ჩარდახი.
- ჩარახ ი, ქალაქი 189.
- ჩარტენი, დებედის შენაკადი 79.
- ჩაჩა, სოფ. სამეგრელოში 323.
- ჩელთისწყალი, მდინარე 33.
- ჩერეკა, რიონის შენაკადი 155.
- ჩერვლენოვი (Червлинная), ჩრდ. კავკასიაში 333.
- ჩერქეზეზი 103, 265.
- ჩეური, მდინარე ოდიშში (ტეხური) 321.
- ჩეხურა (ჩიხურა), ყვირილის შენაკადი 289.
- ჩიბათი, სოფ. გურიაში 313.
- ჩიკაური, სოფ. იმერეთში 307.
- ჩილდირი 217.
- ჩიმეტკანი (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
- ჩიმი (კიმი), ოსური სოფელი; იხ. კიმი.
- ჩინთი, სოფ. შიდა ქართლში 47, 273.
- ჩირიკი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
- ჩიტანთკარი (Tschitriantkari), სოფ. შიდა ქართლში 275. — ჩ ი ტ ა ა ნ თ კ ა რ ი :
ე . თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი , ქნისს საერისთავო.
- ჩიშურა, მდინარე, ერთვის ყვირილას 291.
23. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში
1. ჩიჩაყვა, მდინარე კახეთში 33.
2. ჩიჩაყვა (?), სოფ. კახეთში 261.
- ჩიხა, სოფ. იმერეთში 301.
- ჩიხალრა 289. იხ. ჩეხურა.
- ჩიხორი, სოფ. არგვეთში 169, 303.
- ჩიხურა, ყვირილის შენაკადი 167, 171, 301, 303.
- ჩკალა (პეკალა), სოფ. ლეჩხუმში 327.
- ჩნტი (პ ჩინთი), სოფ. შიდა ქართლში 273.
- ჩოლაბურა, (Schalabura), მდინარე 167, 170, 303.
- ჩოლული (ჩოლური), სოფ. სვანეთში 325, 329.
- ჩონთო, სოფ. იმერეთში 309.
- ჩონიხი, სოფ. რაჭაში 293.
- ჩონჩო, სოფ. შიდა ქართლში 267.
- ჩორდი, სოფ. რაჭაში 107, 121, 291.
- ჩორთიხა, სოფ. ლეჩხუმში 297, 325.
- ჩორი (შორი), სოფ. სომხეთში 81.
- ჩორჩა, მდინარე რაჭაში 269.
- ჩორჯი (?), მდინარე რაჭაში 127.
- ჩოსარლო (?), სოფ. ყაზახში 241.
- ჩოშური, მდინარე 289.
- ჩოჭეთი, სოფ. გაღმამხარში 273.
- ჩოჩხათი, სოფ. გურიაში 313.
- ჩოხელიანი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
- ჩოხელნი, სოფ. შიდა ქართლში 268, 269.
- ჩოხი, სოფ. გულდამყარში 269.
- ჩრუ, ოსური სოფელი 99.
- ჩუნთა (შუამთა ?), 159, 161, 305.
- ჩულავერდი (?), კახეთში 261.
- ჩუმათელეთი, სოფ. ქართლში 177.
- ჩუმლაყი, სოფ. კახეთში 29, 261.
- ჩუნეში, სოფ. იმერეთში 305.
- ჩუნჩხა (Zinzelia), სოფ. ჯავახეთში 217.
- ჩუტელი (ჩუტელი), სოფ. ლეჩხუმში 327.
- ჩუხეთი, სოფ. ოკრიბაში 297.
- ჩხარი, სოფ. არგვეთში 169, 303.
- ჩხერი, სოფ. და ციხე იმერეთში 7, 173, 175, 309.
- ჩხერიმელა, მდინარე 171, 173, 175, 289, 309.
- ჩხივანა (შხივანა), სოფ. რაჭაში 117, 293.
- ჩხორაული (ჩხორაული), სოფ. იმერეთში 301.
- ჩხუტელი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
- ცაბაურთა, სოფ. გულდამყარში 269.
- ცაგერი (ლეჩხუმში) 327, 331.
- ცაიში, სოფ. ოდიშში 325.
- ცალკაკი (?), სოფ. შიდა ქართლში 179, 275.
- ცალტონი (?), ჩრდ. კავკასიაში 333.
- ცახლანი (?), სოფ. თერგზე 333.

ცახი, სოფ. რაჭაში 293.
 ცეხტალა, სოფ. იმერეთში 309.
 ცეცქი, სოფ. იმერეთში 301.
 ცხვორი (ცხვორი), სოფ. რაჭაში 107.
 ციდრო, იხ. კიდროთა.
 ცივი, მდინარე სამეგრელოში 321.
 ცინვალი (?), სოფელი 177.
 ციციპური, სოფ. იმერეთში 303.
 ციხე-დარბაზი, ციხე რიონზე 307.
 ციხე-დიდი, სიმაგრე-ქალაქი ქართლში 55, 189.
 1. ციხია, სოფ. ოკრიბაში 297.
 2. ციხია (ჯიქია, ჯიქეთი) 321.
 ციხიანი, სოფ. შიდა ქართლში 267.
 ციხილები (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ციხის-გვერდი, ციხე იმერეთში 307.
 ციხისუბანი, ციხე იმერეთში 305.
 1. ციხისძირი, სოფ. შიდა ქართლში 55, 273, 275.
 2. ციხისძირი, ციხე გურიისში 313, 315.
 ცლუნჯაანი, სოფ. კახეთში 25.
 ცუხარულა (?), სოფ. არგვეთში 303.
 ცქუნეთი, სოფ. შიდა ქართლში 97, 275.
 ცხავატი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ცხამი, სოფ. იმერეთში 301.
 ცხაოტი, მხარე შიდა ქართლში 269.
 ცხეკნელა, სოფ. ჯავახეთში 217.
 ცხენისწყალი, მდინარე 147, 149, 155, 167, 185, 209, 281, 291, 305, 307, 321, 323, 327, 329, 331.
 ცხვილო (ცხვილოსი), სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ცხინვალი, იხ. ქრცხინვალი.
 ცხმორი, სოფ. რაჭაში 107, 121, 291.
 1. ცხრაზმა, მდინარე 97.
 2. ცხრაზმა, ცხრაზმულა, სოფ. შიდა ქართლში 97, 275.
 1. ცხრაწყარო, სოფ. შიდა ქართლში 99, 177.
 2. ცხრაწყარო, სოფ. იმერეთში 169, 171, 173, 299.
 ცხრუკეთი, სოფ. იმერეთში 301.
 ცხუმარი, სოფ. სვანეთში 329.
 ცხუნკური, სოფ. იმერეთში 305.
 ძაბოეთი (? Sabueti), სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ძამი, ძამა, სოფ. ქარელის ზევით 177.
 ძარცემი, სოფ. შიდა ქართლში 101, 279.
 ძალინა (Sagina), სოფ. შიდა ქართლში 279; 85 (საგინა? Sagina).
 ძეგვი, სიმაგრე შიდა ქართლში 55.
 1. ძეგლვევი, სოფ. რაჭაში 51, 107, 123.
 2. ძეგლვევი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ძეგლვევის მწვერვალი 125.

ძეგლვევის ზევი 51.
 ძეგლისი, სოფ. შიდა ქართლში 49.
 ძეგლისხევი, მდინარე 49.
 ძეგოიანი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ძევერა, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 ძევრი, სოფ. არგვეთში 303, 309.
 ძევრულა, მდინარე 167, 291, 303.
 ძეძილეთი, სოფ. იმერეთში 307.
 ძლოური, სოფ. იმერეთში 299.
 ძმიანი, სოფ. შიდა ქართლში 269 (რუკაზე: ძმიანთ-ქარი).
 ძმუისი, სოფ. ოკრიბაში 297
 ძირულა, მდინარე 169, 171, 173, 175, 289, 299, 301, 303.
 ძუყნური, სოფ. ოკრიბაში 133, 297.
 წაბლნარისხევი, სოფ. იმერეთში 165.
 წალახური, სოფ. შიდა ქართლში 67, 93, 273.
 წალენჯიხა. იხ. ჭალენჯიხა.
 წალკა, ციხე ქვემო ქართლში 239.
 წართენი (Tsarteni), მდინარე 77.
 წაქვა, სოფ. იმერეთში 303.
 წახო (Zacho), ციხე შიდა ქართლში 103.
 წაო, სოფელი თერგზე 333.
 წედისი, სოფ. რაჭაში 105, 107, 121, 291.
 წევა, სოფ. იმერეთში 299, 303.
 წერაყინთა, სოფ. ჯავახეთში 217.
 წეროვან-გოროვანი, სოფ. შიდა ქართლში 53, 59.
 წესი, სოფ. რაჭაში 109, 111, 113, 121, 127, 291.
 წვრიმი, სოფ. სვანეთში 329.
 წილამიერი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 წილკანი, სოფ. შიდა ქართლში 207.
 წინანდალი, სოფ. კახეთში 41, 261.
 წინდუშეთი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 წინსოფელი, სოფ. იმერეთში 301.
 წინუბანი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 177, 275.
 წირი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 წირქვალი, სოფ. იმერეთში 301.
 წირქოლი, სოფ. და ციხე შიდა ქართლში 95, 275.
 წიფა, სოფ. იმერეთში 175, 309.
 წიფერჩი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 წიფლავაკე, სოფ. არგვეთში 303.
 წიფორი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 177, 269, 277.
 წინამურა, სოფ. შიდა ქართლში 59.
 წკადისი, სოფ. რაჭაში 115, 293.
 წკერე, სოფ. შიდა ქართლში 267.

წმინდა გიორგი, მთა რაჭაში 133.
 წმინდაური, სოფ. რაჭაში 107, 291.
 წოვა, სოფ. თოშეთში 263.
 წოლა, სოფ. რაჭაში 107, 291.
 წოლდევი, სოფ. შიდა ქართლში 99.
 წონა, სოფ. შიდა ქართლში 103, 105, 171.
 წრომი, სოფ. სამცხეში (ამჟამად ხაშურის რაი-
 ონში) 177, 217.
 წუბანი (? Zubani), იდინარე.
 წუბენი (ზემო წ., ქვემო წ., შუა წ.), სოფელი
 შიდა ქართლში
 წულრულაშენი, სოფ. ქვემო ქართლში 81, იმე-
 რეთში 309.
 წყალაფორეთი, სოფ. იმერეთში 299.
 1. წყალტუბო, მდინარე 147, 151.
 2. წყალტუბო, სოფ. იმერეთში 147, 149, 307.
 წყალშავი, სოფ. იმერეთში 301.
 წყალწითელა, მდინარე 143, 167, 289, 297,
 303.
 წყაროსთავი, სოფ. ჯავახეთში 217.
 წყნორი, სოფ. ოკრიბაში 297.
 ჭაგანი, სოფ. იმერეთში 155, 307.
 1. კალა, მდინარე რაჭაში 133, 135, 137.
 2. კალა, მდინარე ოკრიბაში (ანტრონიასთან)
 145, 289, 297.
 3. კალა (?), ტბა საბარათიანოში 239.
 4. კალა, სოფ. იმერეთში 301.
 5. კალა, სოფ. რაჭაში 107, 123, 125, 291.
 6. კალა, სოფ. სამცხეში 177, 219.
 7. კალა, სოფ. შიდა ქართლში 5, 7, 227,
 269 (გულამაყარში), 275.
 კალადიდი, სოფ. სამეგრელოში 323.
 1. კალატყე, სოფ. არგვეთში 167, 177, 303,
 309 (Tschelatchi).
 2. კალატყე (? Tschaltuko), სოფ. შიდა ქარ-
 თლში 273.
 კალენჯიხა (Tschalenǰicha), სოფ. სამეგრე-
 ლოში 323 (შდრ. ვახუშტი 167;
 კელენჯიხი).
 კალისწყალი, მდინარე სამეგრელოში 321.
 კაპალიხ ციხე 81.
 კარახეთი, სოფ. გაღმამხარში 273.
 კარელი ლეკები 255.
 კართალი (Tschartali). შიდა ქართლში 271.
 1. კარი, ლეკური მხარე 27, 29, 249.
 2. კარი, სოფ. კახეთში 261.
 კარტალი (Tschardali), სოფ. იმერეთში 309.
 კაუბანი (შუბანი), სოფ. რაჭაში 107.
 კაქვინჯი, სოფ. ოდიშში 325.
 კაშა, სოფ. შიდა ქართლში 53.

კაშლეთი, სოფ. ოკრიბაში 297, 325 (ლექ-
 ხუნში).
 კერემი, ქალაქი კახეთში 41, 261, 273.
 კერემხევი, მდინარე 41, 273.
 კეშო, სოფ. თუშეთში 263.
 კეჭერქი, ქალაქი სამცხეში 219.
 კველე, სოფ. სამეგრელოში 323.
 კვიცი, სოფ. შიდა ქართლში 299.
 კიათურა, მდინარე 171, 289, 299.
 კიბრევი, სოფ. რაჭაში 112, 293.
 კიდროთა, სოფ. რაჭაში 107, 125, 291 (კიდ-
 რო, ციდრო? Dschidro).
 1. კიკაანი, სოფ. კახეთში 29, 261.
 2. კიკაანი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
 კილოვანი, სოფ. იმერეთში 301.
 კილურტი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 კიმი, ოსეთის სოფელი 3, 5, 179, 331, 333.
 კიორა, სოფ. რაჭაში 105, 107, 117, 125, 291.
 კიშურა, მდინარე 167.
 კიზიხევი, სოფ. სამცხეში 177, 219.
 კოლევი, სოფ. ოკრიბაში 297.
 კონთიო, სოფ. თუშეთში 263.
 კორვილა, სოფ. იმერეთში 301.
 კოროხი, მდ. 185, 215, 221, 311, 315, 317.
 ჭოტორი, სოფ. ქიზიყში 27, 259, 261.
 კოჭკანი, ხეობა 79.
 კოჭოხი, სოფ. გულამაყარში 269.
 კრიალისი, რიონის შენაკადი 125.
 1. კურთა, მდინარე 95, 97, 179.
 2. კურთა, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 კურთას-ხევი, მდინარე 179.
 1. კუციში, სოფ. იმერეთში 305, 309.
 2. კუციში, ციხე ლეჩხუმში 327 (ვახუშტი
 149: კუციისი).
 ხადა, მხარე შიდა ქართლში 267.
 ხალუნხევი, ციხე შიდა ქართლში 277.
 ხაზარია (სამეგრელოს სახელწოდება) 171.
 ხაზარნი 189.
 ხალასკური, სოფ. იმერეთში 165.
 ხალიფაური, სოფ. იმერეთში 301.
 ხალფალი, სოფ. ყაზხში 241.
 ხამატაკანი (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ხანდაკი, სოფ. გაღმამხარში 273.
 1. ხანდო, სოფ. ჯავახეთში 217.
 2. ხანდო, სოფ. შიდა ქართლში 271.
 ხანი (ხანისწყალი), მდინარე 163, 165, 291.
 ხარაგოული, ციხე და სოფ. იმერეთში 309.
 ხარბალი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ხარკაშველი ეპისკოპოსი 207.
 ხარხეთი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
 ხაშმი, სოფ. კახეთში 17, 49.

ხევი, მხარე 57.
 ხევისწყაროს წყალი 39.
 ხევიჯვარი, სოფ. იმერეთში 303.
 ხევისურეთი 269, 271.
 ხევშა, სოფ. შიდა ქართლში 269.
 ხეთა, დიდი სოფელი ოდიშში 325.
 ხეთი, სოფ. შიდა ქართლში 101, 279.
 ხელთუბანი, ციხე და ქალაქი შიდა ქართლში 5, 279.
 ხეორი, მდინარე რაჭაში (ხეორისწყალი) 109, 119, 289, 293.
 ხერგა, მდინარე რაჭაში 131, 133.
 ხერდილი, სოფ. სამეგრელოში 323.
 ხერთვისი (Chartis, Chertwis), სამხარეო ქალაქი 5, 189, 217. იხ. ჰენტიოსისი.
 ხეტშორუკი (?), სოფელი თოვლიანი ქედის იქით 257.
 ხეფინიხევი, იფრული მხარე 303.
 ხვანჭკარა, სოფ. რაჭაში 127, 291.
 ხვითი (ქვემო ხ., ზემო ხ.), სოფ. შიდა ქართლში 177.
 ხიდარი, სოფ. იმერეთში 299, 309.
 ხიდისკარი (ხიდიკარი), სოფ. რაჭაში 115, 293.
 ხიზაბავრა, სოფ. ჯავახეთში 217.
 ხილხინა, სოფ. ყაზახში 241.
 ხიშში, სოფ. რაჭაში 115, 117, 293.
 ხინო, სოფ. გურიაში 129, 313.
 ხირხონისი, სოფ. რაჭაში 107, 293.
 ხნიბალი (? Chnihali), სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ხობი, სოფ. ოდიშში 325.
 ხობისწყალი, მდინარე სამეგრელოში 321.
 1. ხოდაშენი, სოფ. კახეთში 43.
 2. ხოდაშენი, ალაზნის შენაკადი 221.
 ხოზოეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ხომული (Chomuri), სოფ. იმერეთში 307.
 ხომურის ველები 147.
 ხონი, სოფ. იმერეთში 149, 151—153 (ხონის აღწერა), 155, 209, 307, 319.
 ხონჭიორი, სოფ. რაჭაში 293.
 ხორგა, სოფ. ოდიშში 325.
 ხორითი, სოფ. იმერეთში 309.
 ხორხელი, სოფ. კახეთში 45, 261.
 1. ხოტევი, მდინარე რაჭაში 115.
 2. ხოტევი, სოფ. და ციხე რაჭაში 115, 131, 293.
 3. ხოტევი (? Achotewis), სოფ. იმერეთში 309.
 ხრამი, მხარე იმერეთში 171, 175, 309.
 ხრეთი, სოფ. არგვეთში 303.
 ხრესლი, სოფ. ოკრიბაში 135, 297.
 ხულგუმო, დიდი სოფელი ჯავახეთში 215.
 ხუნანი (მტკვრის ციხე, ყიზყალა) 79, 83, 189.

ხუნევი, სოფ. იმერეთში 303.
 ხუნძახი, ლეკების მხარე 31, 43.
 ხუნწი, ციხე სამეგრელოში 323.
 ხურუთი, სოფ. რაჭაში 107, 291.
 ხუტარისკარი, სოფ. შიდა ქართლში 99.
 ხცისი, სოფ. სამცხეში (ამჟამად ხაშურის რაიონში) 177, 217.

ჯავათკარი, ჯავახტკარი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 275, 279. შდრ. ჯავახიანი-კარი—დუშეთის რ.
 ჯავახეთი 81, 113, 189, 215—216, 315.
 ჯავისთავი, სოფ. შიდა ქართლში 105.
 ჯავის ხეობა 101, 103. იხ. ჯაუკომი.
 ჯალაურთა, სოფ. იმერეთში 301.
 ჯანაკომი (?), სოფ. ქვემო ქართლში 81.
 ჯანანის ციხე (კახეთში) 43, 45.—ჯანანის გ. ბოკორიძე.
 ჯანგანთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ჯარგვენაური (? Gargwenuali), სოფ. იმერეთში 301.
 ჯაუკომი (ჯავის ხეობა) 101, 103, 123, 279.
 ჯალუმინი (ჯალმინი), სოფ. შიდა ქართლში 267.
 ჯაჭვის საყდარი 59.
 ჯგალი, სოფ. სამეგრელოში 323.
 ჯეჯო, რიონის შენაკადი (ჯეჯორაჟი) 103, 105, 107, 109, 121, 123, 137, 289, 291, 293, 297.—Dschedscho.
 ჯეჯორა (Tscheschtschora, Tschetschora), რიონის შენაკადი 103, 109, 119, 293, შდრ. ჯეჯო.
 ჯვარბოხელი, სოფ. თუშეთში 263.
 ჯვარჩენი, სოფ. სამეგრელოში 323.
 ჯვარი, სოფ. სამეგრელოში 323.
 1. ჯვარისა, სოფ. ოკრიბაში 137, 297.
 2. ჯვარისა, სოფ. რაჭაში 293.
 ჯვარისუბანი, სოფ. რაჭაში 293.
 ჯიგრაანი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
 ჯიშითი, ციხე და სოფ. ქიზიყში 21, 259.
 ჯინჭვისი, სოფ. რაჭაში 107, 123, 291.
 ჯიქეთი, 321, 325.
 ჯიქთუბანი, სოფ. იმერეთში 155, 307.
 ჯიქი 321.
 ჯიქია (ჯიქეთი) 321.
 ჯიქურა, მდინარე 299.
 ჯიხახი, სოფ. იმერეთში 177.
 ჯოვახთი, სოფ. შიდა ქართლში 177.
 ჯომახი, დიდი ლიხავის შენაკადი 223.
 ჯონახი, ქართულ-ოსური მხარე 277.

ჯორისუბანი (ჯვარისუბანი), სოფ. რაქაში 293.

ჯოყოვეთი, სოფ. იმერეთში 301.

ჯოშგა (ქოშხა), სოფ. დეხხუმში 327.

ჯრუქი, ბონასტეოი იმერეთში 299.

ჯრუქულა, მდინარე 171, 299, 301.

ჯუგანაი, სოფ. ქიხიყში 25, 257, 261.

ჯუმათი, სოფ. გურიაში 129, 313.—ჯუმათელი ეპისკოპოსი 311.

ჯუმალი (ჯუმათი; Tschumali; 1-t) 129.

ჰენტოისი, იგივე ხატევისი, Hentiois auch Chartys (ანუ ხ ე რ თ ე ვ ი ს ი), თურქული ქალაქი 5. იბ. ხერთვისი.

2. პირთა სახელები

აბაშიძე, ქართლის თავადი 227; იმერელი თავადი 283, 309. აბაშიძეები 129, 309.

აბდულა, იგივე არჩილი, იასეს ძე; მართავედა ქართლის ცოტა ხანს; მოკვდა შაჰ ნადირის ჯარში 199.

აგთაშვილი (=აგიაშვილი), იმერელი თავადი 283.

აგიაშვილი, იმერელი თავადი 283.

აგალიშვილი, ქართლელი თავადი, ბრეთში 227.

ავარ-ხანი, ანუ ნუცალი ლეკებისა 263.

1. ალექსანდრე, ერეკლე II-ის ძე 203.

2. ალექსანდრე, იმერეთის მეფე, სოლომონ I-ის მამა 169, 205.

3. ალექსანდრე, იმერეთის მეფის სოლომონ I-ის ვაჟი 111, 115, 205.

4. ალექსანდრე, კახეთის მეფე 195.

5. ალექსანდრე იასეს ძე, ბავშვობაში ისაკ ბეგი, ადრე შაჰნავაზი; უფროსი ლეიტენანტის ჩინით ყიზლარში ცხოვრობდა 1772 წ. 199.

6. ალექსანდრე ბაქარის ძე; 1772 წ. იმყოფებოდა ქერამ ხანთან შირაზში ერეკლეს საწინააღმდეგო პარტიის შესადგენად 201.

ალი ხანი, მაჰომეტ ყული ხანის ვაჟი 195. 197.

ამილახვარი, ქართლის თავადი, ქალაში 227.

ამირეჯიბი, ქართლის თავადი 227.

ანასტასია, ერეკლე II-ის ქალიშვილი 203.

ანახანუმი, თაქალთ(ოფ)იანი, თეიმურაზ II-ის ქვრივი, ერეკლე II-ის დედინაცვალი 203.

1. ანდრონიკაშვილი, კახეთის თავადი 21, 227.

2. ანდრონიკაშვილი ოტია 85.

3. ანდრონიკაშვილი პაპუნა, ქიხიყის მოურავი 203. (მისი ქალი ქეთევანი არის გიორგი ერეკლეს ძის ცოლი).

4. ანდრონიკაშვილი სირვანი (?) [=რევაზი], ქიხიყის მოურავი (1772 წ.), გიორგი ერეკლეს ძის ცოლის ძმა 259.

5. ანდრონიკაშვილი ქიხიხორა, მდივანბეგი, მისი ქალი ცოლად ჰყავს ერეკლე II-ის ვაჟს ლევანს 203.

1. ანნა, ყანდაარში ავღანებთან ბრძოლაში დაღუპული ზოსრო ხანის ქალი (1772 წ. მოსკოვშია) 197.

2. ანნა, ერეკლე II-ის და; ქვრივი ემიკალაბაშ დიმიტრი ორბელიშვილისა 203.

3. ანნა, რუსეთის მეფე 235.

ანტონი იასეს ძე (ადრე ერეკლე თეიმურაზი), ქარაღ-კახეთის სამეფოს პატრიარქი 7, 13. 201.

ანტონიუსი, სასულიერო პირი, ონში ჰქონდა სახლი 123.

არაგვის ერისთავი 225, 227, 231, 270.

1. არჩილი, შაჰნავაზის ძე 197.

2. არჩილი, იგივე აბდულა, იასეს ძე; ქართლს მართავედა მცირე ხანს, მოკვდა ნადირ შაჰის ჯარში, 199.

3. არჩილი, სოლომონ I-ის უმცროსი ძმა, ერეკლე II-ის სიმე (ელენეს ქმარი) 85, 167, 197, 203, 205, 301, 303.

აფაქიძე, მეგრული თავადი 323.

ახმეტი, ოსეთის მთავარი 3.

1. ბაგრატი, სოლომონ I-ის ძმა 205.

2. ბაგრატი, საქართველოს მეფე (გელათის მონასტრის კედლის მხატვრობიდან) 145.

3. ბაგრატი, რუსუდანის ვაჟი (?) (გელათის მონასტრის კედლის მხატვრობიდან) 145.

4. ბაგრატი, ერთიანი საქართველოს უკანასკნელი მეფე 145. (მან შესწირა გელათის ეკლესიას ზიარების მაგიდა).

ბაგრატიონები 203, 205, 287.

ბაგრატიონი 57, 227.

ბაიერი 171, 317.

* პირებს ვასაბულებთ ისე, როგორც მათ გიჟდენშტეტლი იხსენიებს.

ბარათაშვილი, თავადი სომხეთში 227.

ბარათიანიშვილი. იხ. ბარათაშვილი.

ბარძიში, არაგვის ერისთავის შვილი, მდივან-ბეგი (ანანურის ეკლესიის წარწერიდან), 270.

ბაქარი, ვახტანგ VI-ის ვაჟი, შემდეგ შაჰნავაზი; ნოკვდა რუსეთში გენერალ ან-შეფის ჩინში 199, 201.

ბალასარა, ანანურის ეკლესიის წარწერიდან 270.

ბელიაევი, გიულდენშტედტის ეკლესიის წვერი, სტუდენტი 175.

ბელიაევი, იხ. ბელიაევი 65.

ბელი, გიულდენშტედტის ექსპედიციის წევრი, მხატვარი 175.

ბესარიონი. სამეგრელოს პატრიარქი, რაჭის ერისთავთა გვარიდან 321.

ბიუფონი. გრაფი 11.

ბოკორიძე გ. 107, 119.

ბროსე მ. 119.

ბაბაშვილი. იმერეთის თავადი 283.

განჯის ხანი 247, 249.

1. გიორგი მეფე (სიონის საყდრის წარწერიდან, ვახტანგის ბიძა, ლევანის ძმა) 88, 187.

2. გიორგი მეფე, ვახტანგ V-ის ბიძა (ქ. ც'დან) 187 (ივრევა, რაც 1. გიორგი).

3. გიორგი, მეფე საქართველოსი (გელათის ტაძრის კედლის მხატვრობიდან) 145.

4. გიორგი, შაჰნავაზის ძე, ქართლის მეფე, 197 (შდრ. 1. გიორგი. 2. გიორგი).

5. გიორგი, ვახტანგ VI-ის ძე, ვახუშტის ძმა. გენერალ ან-შეფის ჩინით მოსკოვში ცხოვრობდა 199, 201.

6. გიორგი, ბატონიშვილი, ერეკლე II-ის ძე 75, 85, 103, 197, 203, 259.

7. გიორგი, იმერეთის მეფის ალექსანდრეს ძმა. სოლომონ I-ის ბიძა 205, 301.

8. გიორგი 169. (ეს გიორგიც არის სოლომონის ბიძა და არა თეიმურაზის ძმა).

9. გიორგი, მამია გუზიელის ძმა, 311.

10. გიორგი. დავით ქანის ერისთავის ბიძაშვილი. ყულარალასი 99.

11. გიორგი. არაგვის ერისთავი (მისი საფლავი ანანურშია) 271.

12. გიორგი წულუკიძე (სოლომონის უერთგულესი თავადი) 111, 129.

13. გიორგი ჯაფარიძე, ონის მმართველი 103.

14. წმ. გიორგი 91, 119, 131, 133, 207.

გიულდენშტედტი ი. 44, 68, 73, 89, 119, 124, 129, 130, 132, 140, 141, 154, 156, 160, 165, 168, 174, 194, 196, 200, 202, 216,

217, 218, 225, 232, 271, 273, 283, 304, 306, 308, 312, 314, 324, 325.

გუბილთა ან გობილიშვილი, ჯავისხეობის მოურავი გუფთაში 101.

გურამიშვილი, ქართლის თავადი, საგურამოში 227.

გურიელი 129, 159, 169, 173, 203, 283, 311, გურიის ერისთავი 313.

დადიანი 129, 155, 169, 173, 201, 203, 205, 209, 283, 291, 297, 307, 309, 319, 321, 322, 323, 325, 327, 329, 331.

დავითაშვილი, ქართლის თავადი, 227.

1. დავითი, აღმაშენებელი 145.

2. დავითი, გიორგის ძე, ერეკლე II-ის შვილიშვილი 203.

3. დავითი, ქსნის ერისთავი 11, 47, 51, 57, 65, 93, 101, 179, 275 (79, 85, 95, 99, 225).

4. დავითი, აბაშიძე, სოლომონ I-ის სახლთუხუცესი 127.

5. დავითი, კვინიძე, სოლომონის ელჩი პეტეობურგში 115.

6. დავითი, მესხი, იმერელი თავადი 129.

7. დავითი, ყაფლანავი, ერეკლე II-ის სახლთუხუცესი 85

8. დავითი, ციციშვილი, ქალაქის მოურავი, ერეკლე II-ის სიძე, მარიამის ქმარი 203.

1. დარეჯანი, ერეკლე II-ის მეორე ცოლი, დადიანის ქალი 201.

2. დარეჯანი, სოლომონ I-ის ქალი, ქაიხოსრო აბაშიძის საცოლვე 127.

დგებუაძე, მეგრელი თავადი. 323.

დემეტრე ორბელიშვილი, ეშიკალაბაში, ერეკლეს დის ანნას ქმარი 203.

დიხინიუსი, სასულიერო პირი, ონში ცხოვრობდა. მოკლეს ოსებმა 123.

დიმიტრი წმ. 207.

1. დომენტი, ბატონიშვილი (ანჩისხატის საყდრის წარწერიდან) 91.

2. დომენტი, ლევანის ძე, ქართლ-კახეთის პატრიარქი 199.

დონდუა ვ., პროფესორი 283.

ევდემონი, აფხაზეთის კათალიკოსი (გელათის ტაძრის მხატვრობა) 145.

ეკატერინე, რუსეთის მეფე 235.

1. ელენე, ბაგრატ მეფის მეუღლე (გელათის ეკლესიის მხატვრობიდან) 145.

2. ელენე (ბეგუნა), ერეკლე I-ის ასული, თეიმურაზ II-ის და, იასეს ცოლი 197, 199.

3. ელენე, ერეკლე II-ის ქალი, სოლომონ I-ის ძმის არჩილის ცოლი 203, 205.

ელისაბედი, რუსეთის მეფე 235.

1. ერეკლე პირველი, იგივე ნიკოლაოსი, კახეთის მეფე 195, 197, 199.

2. ერეკლე მეორე 5, 7, 31, 39, 65, 85, 93, 127, 167, 196, 197, 199, 201, 203, 205, 225, 235, 243, 247, 263.

ერისთავები 277.

ერისთავი რაფიელი 9, 75.

ესტატე წმ. 207.

ვახვანისძე (თელავში ციხე) 39.

1. ვახტანგ I გორგასალი 59, 67.

2. ვახტანგი, ერეკლე II-ის ძე 57, 203.

3. ვახტანგ V, ლევანის ძე, გიორგის ძმისწული, 147, 187; 88 (სიონის ტაძრის წარწერიდან. იგივეა, რაც 4. ვახტანგი).

4. ვახტანგ VI 195, 197, 199, 201.

ვახუშტი, ვახტანგ VI-ის ვაჟი 41, 67, 73, 79, 85, 91, 93, 101, 103, 107, 123, 147, 199, 201, 207, 223, 279, 291, 293, 301.

ვოლკოვი ალექსეი ანდრეის ძე, საქართველოში გამოგზავნილი რუსული კორპუსის პოლკოვნიკი 13, 139.

ვაჟარაია პ. 271.

ვაჟარია ქვარიანი (გენათელი მიტროპოლიტი, აფხაზეთის და ქართლის კათალიკოსი) 145.

ვრიაკოვსკი (=კრიაკოვსკი), გიულდენშტედტის ექსპედ. წევრი, სტუდენტი 15, 175.

შავდგირიძე, გურიის თავადი 313.

1. თამაზ მესხი, სოლომონ I-ის სამეფო საბჭოს წევრი 113.

2. თამაზ ხანი (=შაჰ-ნადირი) 195.

1. თამარი, საქართველოს მეფე, გიორგი III-ის ქალი 145.

2. თამარი, დედოფალი შაჰ-აბასის დროს 273.

3. თამარი, ვახტანგ VI-ის ქალი, თეიმურაზ II-ის ცოლი, ერეკლე II-ის დედა 197, 199, 201.

4. თამარი, ერეკლე II-ის ქალი, სახლთუხუცეს ორბელიშვილის ცოლი, 203.

თარგამოსი 59.

თარხნიშვილი, ქართლის თავადი 227.

თაქთაქიშვილი, ქართლის თავადი, ქრცხინვალში 227.

1. თეიმურაზი, კახეთის მეფე, ალექსანდრეს ძე 195.

2. თეიმურაზი. ლევანის ძე, ვახტანგ VI-ის ძმა, 199.

3. თეიმურაზი, ერეკლე II-ის მამა 195, 197, 201, 203.

4. თეიმურაზი, ერეკლე II-ის ვაჟი 203.

5. თეიმურაზი (=ანტონი) იასეს ძე; ქართლ-კახეთის პატრიარქი 201.

6. თეიმურაზი, სოლომონ I-ის ბიძაშვილი, ალექსანდრე მეფის ძმის მამუკას შვილი 169, 205.

7. თეიმურაზ ლორთქიფანიძე, იმერული თავადი 129.

თომასი (=თამაზ მესხი) 115.

თუშიშვილი, კახელი თავადი ანშეტაში 45, 227.

იასე ლევანის ძე, ქართლის მეფე ვახტანგ VI-ის ძმა 197, 199, 201.

იაშვილი, იმერული თავადი 281.

ივანე, ვახუშტი ბაგრატიონის ვაჟი 201.

იმამ ყული ხანი 195. (ეს არის დავით კახთა მეფე; შტრ. საქართველოს ცხოვრება, კიკინაძის გამოცემა, თბ. 1913).

1. იოანე, კონსტანტინე მუხრანბატონის ვაჟი, ერეკლეს ქალი ქეთევანი ჰყავდა ცოლად, 57, 203.

2. იოანე, ნათლისმცემელი 91.

3. იოანე, ერეკლე II-ის შვილიშვილი (გიორგის შვილი) 203.

იოვანე (ბრავალდალის წარწერიდან) 119.

იოსები, სოლომონ I-ის ძმა, იმეზეთის პატრიარქი 145, 205, 207.

იასე-მეგა, ალექსანდრე იასეს ძმის ბავშვობის სახელი, ცხოვრობდა ყიზლარში უფროსი ლეიტენანტის ჩინით 199.

იულონი, ერეკლე II-ის ვაჟი 67, 203.

იუსტინიანე, ბიზანტიის კეისარი 275.

კაცია დადიანი 319.

კვინიხიძე დავითი, სოლომონის ელჩი პეტერ-ბურგში 115.

კვინიხიძეები, იმერული აზნაურები 283.

კოშმან დომენტი, ბატონიშვილი (ანჩისხატის წარწერიდან) 91.

1. კონსტანტინე მუხრანბატონი 53.

2. კონსტანტინე [კორფიროვენტი] 171.

3. კონსტანტინე (=ერეკლე I =ნიკოლაოსი) 195.

1 ზოგან შეცდომით სწერია, რომ ის არის ერეკლე II-ის პირველი ცოლი.

კრამნიკოვი, გიულდენშტედტის ექსპედიციის წევრი, სტუდენტი 97, 179.
კრიუნდერი, რუსული არმიის მაიორი 331, 333.

1. ლევანი ვახტანგ VI-ის მამა, შაჰნავაზის ძე (სიონის ტაძრის წარწერიდან) 88, 197, 199.

2. ლევანი, იასეს ძე 199.

3. ლევანი¹, ბაქარის ძე 201.

4. ლევანი (=ლვონი), ერეკლე II-ის ძე 203.

1. ლვონი, იხ. 4. ლევანი.

2. ლვონი, ვახტანგ VI-ის მამა 187.

ლვოვი, რუსეთის საქმეთა რწმუნებული ერეკლე-სოლომონის კარზე, კაპიტან-ლეიტენანტი 13, 15, 23, 85, 127, 167, 171, 173.

ლინეი, კარლ 131.

1. ლორთქიფანიძე თეიმურაზი 129.

2. ლორთქიფანიძე, იმერელი თავადი 283, 307; ლორთქიფანიძეები 129, 147, 305.

4. ლუარსაბი, ქართლის მეფის სიმონ I-ის მამა 197.

2. ლუარსაბი, ერეკლე II-ის ვაჟი 203.

მამია (გურიელი) 311.

მამუკა, იმერეთის მეფის ალექსანდრეს ძმა, თეიმურაზის მამა 205; ალექსანდრეს ვაჟი (?) 169.

1. შარიაში, ერეკლე II-ის ქალი, ქალაქის მოურავის დავით ტიციშვილის ცოლი, 203.

2. შარიაში (ღვთისმშობელი) 91.

მაქსიმე აბაშიძე, მიტროპოლიტი ქუთათელი 127.

1. მაყაშვილი, კახეთის თავადი, რუსისპირში 227.

2. მაყაშვილი აღ. 69, 99, 108, 213.

მაჩაბელი, ქართლის თავადი, დიდ ლიახვზე 101, 103, 227.

მაკუტაძე, გურული თავადი 313.

მაჰამეტ მურაზა (=მირზა), მაჰომეტ ყული ხანის ვაჟი 195, 197.

მაჰომედი, განჯის ხანი 15.

მაჰომეტ ყული ხანი (=მაჰომედ ხულ ხანი), ერეკლე I-ის ძე 195, 197, 259.

მედემი, რუსეთის არმიის გენერალ-მაიორი 331.

მესხები, იმერელი აზნაურები 283.

—1. მესხი თამაზი, სოლომონის სამეფო საბჭოს წევრი 113.

2. მესხი დავითი, იმერეთის თავადი 129.

1. მირიანი, მეფე, მის დროს ქართლი გაქრისტიანდა 23, 57.

2. მირიანი, ერეკლე II-ის ძე 203.

მიულერი 165.

მიქაძე, მეგრელი თავადი 323.

მიქელაძე, იმერელი თავადი 157, 183, 307.

1. მუხრანბატონი იოანე კონსტანტინეს-ძე, ერეკლე II-ის სიძე, ქეთევანის კმარი 57, 203.

2. მუხრანბატონი, კონსტანტინე 57.

3. მუხრანბატონი 57, 227.

მცხეთოსი 59.

ნადარიშვილი (ნოდარიშვილი ?), კახეთის თავადი, საბუფთში 227.

ნადირ შაჰი 39, 69, 195, 199, 235, 243, 245.

ნაკაშიძე, გურული თავადი 313.

ნიკოლაი, ვახუშტი ბაგრატიონის ვაჟი 201.

ნიკოლაოსი (=ერეკლე I) 195, 197.

ნიკოლოზ წერეთელი, სოლომონ I-ის თარჯიმანი 129.

ნინო წმ. 19, 23, 57.

ნუცალი (ავარ-ხანი ლეკებისა) 263.

ოკრბელიანები 239.

ორბელიანიშვილი 83.

1. ორბელიშვილი, ქართლის თავადი 227.

2. ორბელიშვილი, სახლთუზუცესი, ერეკლე II-ის სიძე 203.

3. ორბელიშვილი დემეტრე, ეშიკალაბაში 203.

ოტია ანდრონიკაშვილი, ქართლის თავადი 85.

ჰაატა წულუკიძე, იმერელი თავადი 129.

პალასი, აკადემიკოსი 11, 51, 53, 57, 110, 111, 119, 130, 132, 136, 146, 154, 156, 158, 160, 165, 168, 170, 171, 174, 188, 194, 195, 206, 216, 226, 232, 280, 304, 314, 315, 322, 330.

პაპუნა ანდრონიკაშვილი, ქიზიყის მოურავი 203.

¹ ტექსტში მითითებული არაა, რომ ეს იყოს ბაქარის ძე (ისევე როგორც მის გვერდით დაწერილი ალექსანდრე), რასაც კითხვის ნიშანი დავუსვით. რომ ისინი ბაქარის შვილები არიან, ეს დაცულია გიულდენშტედტის სქემაში (P. I თ. 100, № 19, მ. 9), აგრეთვე პალასთანაც იმავე გვერდზე ზევით.

რატიშვილი, ქართლის თავადი, ქსოვრისი ეკუთვნის 51.

რაქის ერისთავი 105, 109, 111, 129, 161, 169, 205, 281, 293, 305, 319, 321.

რევაზ ანდრონიკაშვილი, ქიზიყის მოურავი 259.

1. როსტომი (ოსი, ქსნის პირველი ერისთავი) 275.

2. როსტომი, მეფე (იგივე როსტომ ხანო, სიმონ II-ის ნაშვილები) 71, 197.

რუსუდანი, თამარ მეფის ქალი 145.

საძაგლოვ-ივერიელი გ. 271.

სიმეონი წმ. 89.

1. სიმონ I. ლუარსაბის ძე, ქართლის მეფე 197.

2. სიმონ II (სიმონ I-ის ძე ?) 197.

3. სიმონი, ლევანის ძე, ვახტანგ VI-ის ძმა 199.

სოლაღაშვილი, თავადი სომხეთში 227.

სოლიმანი, შაჰნავაზის ძე 197.

სოლომონი, იმერეთის მეფე 7, 49, 85, 101, 109,

111, 115, 129, 135, 141, 145, 147, 165,

167, 169, 173, 197, 203, 205, 207, 281,

287, 293, 307, 311, 319, 321, 325, 329.

სტეფანე, გიულდენშტედტის ექსპედიციის კაზაკი 43.

სუხოტინი, საქართველოში გამოგზავნილი რუსული კორპუსის გენერალი 93, 95.

ტამიკაშვილი, კახეთის თავადი 227.

ტიშოკაშვილი (Tischokaschwili, ჩოკაშვილი; იხ. გ. ბოჭორიძე, გვ. 151), თავადი, მას ეკუთვნის ანმეტა 45.

ტოტლებენი, გრაფი, საქართველოში მყოფი რუსული კორპუსის გენერალი. 111, 141, 163, 205.

ტუტჩევი, უფროსი ლეიტენანტი 175.

წავლენაშვილი, ქართლის თავადი, ეკუთვნის ერედვის ციხე 99.

ფალავანიშვილი, ქართლის თავადი 227.

ფალავა, მგერელი თავადი 323.

ფინეზიშვილი, იმერელი თავადი 283.

1. ქაიხოსრო, ამილახვარი 53.

2. ქაიხოსრო, ანდრონიკაშვილი, მდივანბეგი 203.

3. ქაიხოსრო, ჩოლოყაშვილი, თავადი, დუშეთის რაიონის მმართველი 5.

4. ქაიხოსრო, მიტროპოლიტ მაქსიმესა და საბლოთუხუცეს დავით აბაშიძეების ბიძაშვილი, დანიშნული ჰყავს სოლომონ I-ის ქალი დარეჯანი 127.

5. ქაიხოსრო, ბოქაულთუხუცესი, ბალსარას შვილი (ანანურის წარწერიდან) 270.

1. ქეთევანი, ერეკლე II-ის ქალი, იოანე მუხრანბატონის ცოლი 203.

2. ქეთევანი, გიორგი ერეკლეს ძის ცოლი, ქიზიყის მოურავის ქალი 203.

ქერიმ ხანი, სპარსეთის შაჰი 201.

ქვარიანი ზაქარია, კათალიკოსი (გელეთის მხატვრობიდან) 145.

ქსნის ერისთავი, ქართლის თავადი 79, 85, 95, 99, 225, 227, 231, 275.

ქუთათელი-მაქსიმე 129.

ქაფლანიშვილი, თავადი სომხეთში, ეკუთვნის მამავერის მიდამოები 83, 227.

ქაფლანოვები, ქაფლანოვი (სოფ. შულავერი ეკუთვნის) 79.

ყიფიანი, იმერელი თავადი 281.

ყორდლიბალიშვილი (ამათი გვარეულობის ციხეა თელავში) 39.

ყორჩიბაშიანიშვილი, კახეთის თავადი, თელავში 227.

შანავაზი (ანჩისბატის წარწერიდან) 91.

შაჰ-აბასი 41, 185, 273.

1. შაჰნავაზი, როსტომის ძე 197.

2. შაჰნავაზი (=ალექსანდრე), იასეს ძე 199.

3. შაჰნავაზი (=ბაქარი), ვახტანგის ძე 201.

ჩერქეზიანთა თავადური გვარი 263.

ჩერქეზიშვილი, თავადი კახეთში, ვეჯანში 227.

ჩიქოვანთა თავადური გვარი 319.

ჩიქოვანი 322, 323.

ჩიჩუა, მგერელი თავადი 323.

ჩოკაშვილი, კახეთის თავადი ანმეტაში 45, 227. იხ. ტიშოკაშვილი.

ჩოლაყიანიშვილი, კახეთის თავადი, მატანში 227.

1. ჩოლოყაშვილი ჯიმშერი, თუშეთის მოურავი და არაგვის ერისთავი, 271.

2. ჩოლოყაშვილი, თავადი, ეკუთვნის მატანი 45 (შდრ ჩოლოყიანიშვილი).

3. ჩოლოყაშვილი, კახელი თავადი, მარტყოფში 227.

ჩხეიძე, იმერელი თავადი 183.

ციციანიშვილი (=ციციშვილი) 227.

1. ციციშვილი, ქართლის თავადი 227.

2. ციციშვილი, დავითი, ერეკლე II-ის სიძე, ქალაქის მოურავი 203.

ცრიაკოვსკი, გიულდენშტედტის ექსპედიციის

წვერი, სტუდენტი 15, 175 (იხ. ზრია-
კვცისკი).

1. წერეთელი, იმერელი თავადი 109, 169, 279,
283, 301.
 2. წერეთელი ნიკოლოზი, სოლომონ I-ის თარ-
ჯიშანი 129.
 1. წულუკიძე გიორგი 111; ხოტევის ციხე გა-
დასცა მას სოლომონმა 115.
 2. წულუკიძე, იმერელი თავადი 281; წულუ-
კიძეები 129.
 1. ხეიძე, იმერელი თავადი, ეკუთვნის საწირე
133, 283.
 2. ხეიძე, ძვერელი თავადი 323.
- ხიდირბეგიშვილი, ქართლის თავადი 227.
ხიმშიაშვილი, ქართლის თავადი, ბულაჩაურში
227.
ხორას ხანი (=ხუსრუე ხანი), ლევანის ძე, ვახ-

ტანგ VI-ის ძმა, ყანდარში დაიღუპა
ავღანებთან ბრძოლაში 197.
ხორეშანი, ერეკლე II-ის ქალი 203.
ხოსრო ხანი (შდრ. ხორას ხანი) 197.

- ჯავახიშვილი, ქართლის თავადი 227.
1. ჯაფარიძე იმერელი თავადი 105, 281.
 2. ჯაფარიძე გიორგი, ონის მმართველთა თავა-
დი 103.
- ჯიმშერ ჩოლოყაშვილი, არაგვის ერისთავი
და დუშეთის მოურავი 271.
ჯიჯავაძე, იმერელი თავადი 283.
- ჭასტატოვი, სომეხი, აბრეშუმის საწარმოს
მქონე სარაფანიკოვაში 333.
ჭუსეინბეგი, იასეს ძე 199.
ჭუსეინ ხანი, შაქ-ყაბალახის მმართველი
249.

Addenda et corrigenda

გვ.	სტრ.	სწერა	უნდა იყოს
7	25	რაც ხალხლისთვის	რაც ხალხისთვის
19	38	თვალ (?) საგარეჯოს	თვალი საგარეჯოს
18	42	Grüwe	Gruwe
31	17	ზედ მდინარეზე არის პატალა წისქვილები. მცხოვრებთა სახლები კიზიყური ტიპისაა.	(ზედშეტია).
32		შენიშვნა 1. den 15 tem März...	(უნდა იყოს 30 გვ-ზე).
36	10	Sagaredgo	Sagaredჭი
		არტახანის ციხე	არტოხანის ციხე
37	21	ყიზილქაჯილ	ყიზილქაჯლო
39	20	მარჯვენა. პალ.] დასავლეთ, გი-	მარჯვენა, პალ.] დასავლეთ გი-
41	შენ. 5	ულ.	ულ.
		არტახანის ციხესთან	არტოხანის ციხესთან
43	29	Tischokaschwli	T(i)schokaschwili
44	12	ილტოს შესართავთან	ილტოს შესართავთან
47	6	ll ppophaë	Hippophaë
47	8	ილტოს (ირტოს?) შენაკადზე,	ილტოს შენაკადზე,
49	3	ველსა	ველსა -
49	12-13	-ხვეის	ხვეის
50	შენ. 3	3. Fast danz	3. Fast ganz
51	14	ოთხკუთხა ვიწრო	ოთხკუთხა ვიწრო
53	შენ. 7	7. დასავლეთ, გიულ.] მარჯვენა, პალ.	(ზედშეტია)
60	შენ. 4	Gebü ges	Gebürges
62	შენ. 1	oder i. Rubl.	oder i Rubl.
69	25	თებურ შექასანლუდ წოდებული	დებურჩიქასანლუდ წოდებული
72	შენ. 1	P. I, on. 100, N 20, n-56.	P. I, on. 100, № 20, n.-56.
79	შენ. 3	ყაფლახოვების მონაწილეებს	ყაფლახოვსაც აქვს წილი
81	28	შულავერიდან ბოლნისამდე	შულავერიდან ბოლნისამდე
88	შენ. 2	P. I, on 100,	P. I, on. 100,
90	შენ. 2	P. I, on. 100,	P. I, on. 100,
91	24	კასების (?)	კუსების
93	34	ექსპედიციებისათვის	ექსპედიციებისათვის
97	35	ბერხათკაოი ტბა ¹ ,	ბერხათკარი, ტბა ¹ ,
98	34 - 35	Paw	Paw-
		leni Schwilli	leni Schwilli
98	3	um 9 Uhr' ritten	Um 9 Uhr' von Sklebi ritten
112	26	terminalis	torminalis
117	5	კოლხედიანი კიორიდან	ალმადანი კიორიდან
123	შენ. 3	3. ღარულას-ვევი	3. ღარულას-კვევი
135	18	და (ჯაგნარში) გაბნეულად	და ჯაგნარში გაბნეულად
137	შენ. 2 ^ა	2 ^ა ალბათ, ლახიდარი	2 ^ა ალბათ ლენიდარი.
137	შენ. 5	ამოფულურული	ამოფულურული
141	4	ამფითეატრის სახე აქვს ² ,	ამფითეატრის სახე აქვს ²)
155	12	ოდიშა და ლეჩხუმის	ოდიშისა და ლეჩხუმის
157	26	პატარა კავით	პატარა გუთნით
165	6	მწვრა	მწვრი
167	14	ბატონიშვილი არჩილი [ის არის]	ბატონიშვილი არჩილი. [ის არის]
169	22	ალექსანდრეს ძმის (?)	ალექსანდრეს ძმის (?)
176	40	Dgowachta	Dgöwachta
177	5	სამწვერისი	სამწვერისი
177	4	სამი (წრომი?)	სამი (ძამი)
179	30	სოფელ ჩიმამდე	სოფელ კიმამდე
209	20	ვართველები სხვადასხვა	ვართველები სხვადასხვა
211	15	შედარებით-ლექსიკონში	შედარებით ლექსიკონში
217	14	ნიშგორა	ნიჯგორა

გვ.	ს ტ რ.	სწერია	უნდა იყოს
227	12	ჩოკაშვილი (?)	ჩოკაშვილი
229	40	დედოფალს ერთი ჰყავს	დედოფალს თითო ჰყავს
233	38	ბიორეზე „სარბი	ბეორეზე „სარბი
245	32	გადასახლა, სადა მათ	გადასახლა, სადაც მათ
245	35	მხარე ბაიდური	მხარე ბაიდარი
245	36—37	თემირშე-ჰასანდუს მხარის	დემურჩი-ჰასანდუს მხარის
256	13	Amtm an	Amtmann
257	7	(Kreise), დაყოფილი თითო	(Kreise) დაყოფილი: თითო
261	21	არტახანი	არტოხანი
269	9	წბაურთა ¹	ცაბაურთა
269	9	ფახვიჯა	ფახვიჯი
269	21	ჩონელი	ჩონელნი
273	5	ჩილურტი	ჭილურტი
277	18	8. ფლავი 9 შერთული	8. ფლავი 9. შერთული
275	9	14. სიდა	14. ზიხთა
275	38	7. ცხალო (Tzchalo	7. ცხელო (Tzchelo
277	19	16. სველნეთი	16. სვენეთი
283	3	11. (მ)ხვიძე	11. ხვიძე
291	32	16. ნი გვხვები	16. ნიგავეები
293	21	რაჭას, ჰყავს თავისი	რაჭას, ჰყავდა თავისი
293	5	62. წევა	62. სევა
297	13	13. ჯვარისი	13. ჯვარისა
297	23	ჩართისა ¹	ჩართისა ¹
297	შენ. 5	ლეხიიდარი.	ლეხიიდარი.
299	22	1. ციხე კაცხურაზე ⁶	1. ციხე კაცნი კაცხურაზე ⁶
301	1	ჩიხურა და ჯრუჭულას	ჩიხურას და ჯრუჭულას
301	23	მეფესა და ნეფის ძეს	მეფესა და ბატონიშვილ
301	შენ. 9	9. ჩხოროული	9. ჩხიროული
304	შენ. 13	13.] Kwiliseha, P.	13. Kwiliseha, P.]

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

*

გამომცემლობის რედაქტორი ც. შალამბერიძე
ტექნორედაქტორი ნ. ჯაფარიძე
კორექტორი გ. გელაშვილი

შეკვეთის № 2911

შე 02873

ტირაჟი 1000

გადაეცა წარმოებას 22/XI-61 წ., ხელმოწერილია დასაბეჭდად 19/V-52 წ. ანაწყოების ზომა
7×11. ქალაქის ზომა 84×108 $\frac{1}{16}$. საბეჭდი თაბაზი 33,6. სააღრიცხვო-საგამომცემლო
თაბაზი 33,9. საავტორო თ. 33,5; ქალაქის ფ. 14,1.

ფასი 2 მან. 39 კპპ.

გამომცემლობა „ნაკადულის“ სტამბა, თბ. ფურცელაძის ქ. 5.
Типография издательства «Накадули», Тбилиси, Пурцеладзе 5.